

Zbornik

FLOS
MEDICINÆ,

Sive

SCHOLÆ SALERNITANÆ

DE CONSERVANDA

BONA VALETUDINE

Præcepta Metrica,

Auctore

JOANNE de MEDIOLANO.

Recente interpretatione

Illyrica, sive Dalmatica

Rythmicè illustratus,

Anno . 1768.

Cum permissu Superiorum.

PESTINI,

Typis, Eitzenbergerianis.

o Emeriku
Paviću

ZBORNİK O EMERIKU PAVIĆU

Knjižnica
TIHI PREGAOCI
Knjiga 12

Urednici
Pavao Knezović i Marko Jerković

Izvršni urednik
Marinko Šišak

ISBN 978-953-7823-35-1

ZBORNİK
O
EMERIKU PAVIĆU

*Zbornik radova sa znanstvenoga skupa
„Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj“
Osijek, 23.-25. svibnja 2013.*

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, 2014.

KAZALO

Predgovor	7
<i>Emanuel Franjo Hoško: Fra Emerik Pavić (1716.-1780.)</i>	11
I.	
<i>Emanuel Franjo Hoško: Pavićev povijesni spis <i>Ramus viridantis olivae</i></i>	13
<i>Zlata Šundalić: Propovjednik o ženi</i>	25
<i>Hrvojka Mihanović-Salopek: Obilježja Pavićeva homiletičkog diskursa u kontekstu slavonske duhovne književnosti</i>	45
<i>Krešimir Šimić: Religiozna lirika u Pavićevu molitveniku Putovanje duhovno (1769.)</i>	65
<i>Veronika Reljac: Katehetski predlošci fra Emerika Pavića</i>	77
<i>Hrvatini Gabrijel Jurišić: Djelo fra Andrije Kačića kao izvor nadahnuća fra Emeriku Paviću</i>	91
<i>Tamara Tvrković: Cvit likarije – <i>Flos medicinae</i> – „self help“ priručnik iz 18. stoljeća</i>	103
<i>Mislav Kovačić: Metamorfoze Mediterana u fra Emerikovu prepjevu <i>Flos medicinae</i></i>	117
<i>Stela Fatović-Ferenčić – Marija-Ana Dürriegl: Od nji vode načine se lipe, koje oči bolešljive kripe: Cvit likarije kao prva hrvatska zdravstvenoprosvjetiteljska uspješnica</i>	135
<i>Jadranka Vuković Rodríguez – Vanja Ljoljić: Od Salernskog vrta do fitofarmacije 21. stoljeća</i>	147
<i>Ivan Bekavac Basić: Sličnosti i razlike između Pavićeva prijevoda <i>Flos medicinae</i> – <i>Cvit likarije</i> i Lalangueove <i>Medicina ruralis</i> iliti <i>vrachtva ladanyszka</i></i>	165
II.	
<i>Valentina Zovko: Utjecaj franjevačke duhovnosti na oblikovanje kulturnog krajolika kontinentalne Hrvatske u razdoblju srednjeg vijeka</i>	185

<i>Zlata Živaković Kerže – Ana Lukić: Slavonija i Osijek u vrijeme života i djelovanja fra Emerika Pavića (1716.-1780.)</i>	205
<i>Marko Jerković: Diplomatska djelatnost Franje Frankopana Cetinskog</i>	219
<i>Pavao Knezović: Nikola Ogramić o bl. Sebastijanu od Aparicija</i>	245
<i>Sanja Vulić: O jeziku fra Mihajla Radnića</i>	261
<i>Iva Mršić Felbar: Dogmatska teologija u djelima fra Kerubina Dellamartine</i>	275
<i>Josip Grubeša: Socijalna učinkovitost Lastričevih propovijedi</i>	291
<i>Ivan Karlić – Daniel Patafta: Teološke teme u djelu Istina katolicsanska fra Antuna Bačića</i>	303
<i>Snježana Paušek Baždar: Prirodoslovna gledišta Ignjata Martinovića</i>	323
<i>Marijana Borić: Doprinos franjevacu tradiciji hrvatskih pučkih kalendara</i>	337
<i>Jelena Ostojić: Leksikografski postupci fra Ludovika Lalića</i>	355
<i>Branka Tafra – Petra Košutar: Jezikoslovno paljetkovanje po osamnaestom stoljeću</i>	367
<i>Lidija Bogović – Jasmina Pavić: Terminološki uzlet Pavićeva doba</i> . . .	383
<i>Rudolf Barišić: Bosanski klerici školovani u franjevačkom samostanu u Vukovaru (1814.-1844.)</i>	397
III.	
<i>Emerik Pavić: De conventu Sanctorum apostolorum Philippi et Jacobi Vukovarini - hrvatski (prev. Petar Ušković)</i>	447
<i>Emerik Pavić: De conventu Sanctae Crucis Essekini - hrvatski (prev. Petar Ušković)</i>	438
<i>Emerik Pavić: Pjesme</i>	457
<i>Petar Ušković: Kronika skupa</i>	465
<i>Kazalo osobnih i zemljopisnih imena</i>	475

Predgovor

Slast u stvarma jeste nejednaka

/Emerik Pavić/

Drevna ta maksima, koju fra Emerik Pavić ponovno stavi pred nas okupivši nas sa subraćom na 14. znanstvenom skupu *Tihih pregalaca* u gradu na Dravi krajem svibnja prošle godine, kristalno se zrcali i u ovom zborniku. Upravo je njegova knjižica *Flos medicinae* (Pestini, 1768) u kojoj se nalazi i ta maksima zaintrigirala više sudionika nego sva ostala njegova djela. *Likarije* su na skupu promatrane i omjerane s veoma različitih aspekata u čak pet radova u kojima znatno prevladavaju pohvale Pavićeva truda jer je novost i u našoj tada oskudnoj medicinskoj i farmaceutskoj literaturi kao i u rubnom poučno-zabavnom žanru „ljekaruša“. Čitatelj će iz tih radova doznati mnogo vrijednoga o Pavićevu izvoru, načinu i uspješnosti prenošenja izvornika i njegove pouke, kao i o aktualnosti „salernskog vrta“ posredovanoga Pavićevim *likarijama* u suvremenoj fitofarmaciji dok se u jednom radu obrađuje „specifičnost materije *medicae*“ na primjeru humoralne i mijazmatičke doktrine čiju slojevitost pojedinih vjekova prepoznaju autorice u tim istim Pavićevim *likarijama*; jedan pak rad predočava pravo bogatstvo „hrvatskog medicinskog vokabulara“ u 18. st. u radovima Pavića, Lalangnea i Luke Vladmirovića. I dok pisci spomenutih radova prihvaćaju Pavićev *Flos medicinae likarije* prijevod i/ili prepjev to je pak jednom autoru bio povod da zaroni u srž metaforičnosti poimanja metamorfoza s priključenim im „Mediterana“ kao atributa.

Slijede radovi o Paviću kao povjesničaru, propovjedniku, pjesniku i kateheti. Njegov najvrjedniji doprinos povijesti su mnogobrojni izvorni dokumenti što ih donosi u djelu *Ramus viridantis olivae*. U jednom radu se analizira Pavićev „retorički diskurs“ u homiletičkom dijelu njegova opusa i autorica dolazi do zaključka da ima „obilježja ranije kasnobarokne stilske formacije“, ali i istovremeno „prosvjetiteljskih katehetskih karakteristika racionalističke usmjerenosti“. Promatra li se prisutnost žene u Pavićevim propovijedima može se reći da se „žena najčešće pojavljuje u pozitivnu

kontekstu“ iako nije isključena njezina nazočnost i u negativnom (npr. žena kao grešnica, plesačica, zavodnica, bludnica, kršiteljica zabrana, pokladara), ali je u Pavićevim propovijedima „relativno malo informacija o ženi 18. stoljeća i njezinoj svakodnevici“. Znatno je dio Pavićeva opusa u stihovima na latinskom i na hrvatskom. Bio je doista vješt tvorac stihova i raznovrsnih glede metrike, ali ne i tematski inovativan. Ipak njegova religiozna lirika „ponajprije svojom polimetrijom, ukazuje na stanoviti pokušaj estetizacije“. Neka su Pavićeva katehitička djela tematski i sadržajno izvorna, a neka prevedena, a potonji su katekizmi s kojima je započimala potridentska katolička obnova. No ubrzo je Pavić prihvatio ideje kasnog jansenizma i „pridružio se onima koji su smatrali da se valja odmaknuti od katoličkog baroka i podržati nastojanja oko autentičnog i prosvjetiteljstvu sukladnog kršćanskog razmišljanja i naviještanja; bili su to katekizmi obnovenog katoličanstva“. Tih desetak radova tvori cjelinu u čijem se očistu interesa nalazi fra Emerik Pavić. Dakle, u tim *stvarma slast jeste nejednaka*.

Drugu „cjelinu“ tvore radovi o nekom franjevcu ili pak kojem djelu nekog franjevca iz kontinentalne Hrvatske, odnosno franjevca Bosne Srebrene. Između tih dvaju „cjelina u zborniku se nalaze dva rada od kojih se u jednom opisuje Osijek u doba fra Emerika Pavića kako bi čitatelj mogao steći barem donekle realniju percepciju svakodnevnice u kojoj je Pavić djelovao dok drugi iznosi povijesni pogled na Slavoniju prije nego je postala dio Osmanskog Carstva. U toj drugoj „cjelini“ čitatelj se susreće i doznaje o nekolicini pravcatih tihih pregalaca i pravim obiljem podataka koji su do dana današnjega gotovo sasvim bili nepoznati i široj znanstvenoj javnosti. Tako se, među ostalim, osvjetljuje diplomatska djelatnost fra Franje Frankopana Cetinjskog, zatim se u drugom radu prezentira sadržaj baroknog djela na latinskom jeziku o meksičkom bratu laiku blaženom Sebastijanu od Aparicija koje je sastavio fra Nikola Ogramić, dok se u sljedećem radu čitatelj upoznaje sa „svim jezičnim razinama“ fra Mihajla Radnića na temelju njegova djela *Pogrđenje ispraznosti od svijeta u tri diela razdieljeno*, tiskanog u Rimu 1683. Nakon toga se u dva rada prezentiraju dogmatske teme u dva djela fra Kerubina Dellamartine i djelu *Istina katolicsanska* (Budim, 1732) fra Antuna Bačića koje je moglo poslužiti i kao „katekizamski priručnik učenijim vjernicima“ jer je vješto koncipirano kao teološki katekizam. Nasuprot Bačiću Dellamartin iznosi teološku materiju starom dobro prokušanom skolastičkom metodom dok raspravlja o temama kao što su Božji razum i volja, Mojsijev zakon, zakon Evandjelja, ljudski zakon, prvi učenici i apostoli Crkve. Pritom i polemizira i s prvim herezama (arijanizmom, ebionizmom, sabelijanizmom i sl.) kao i s reformatorima (Lutherom, Calvinom, Zwinglijem, Wycliffeom), prikazujući i upućujući na katolički nauk i teološko učenje. Između ta dva rada s teološkom tematikom nalazi se

rad u kojem se promatra sociološka učinkovitost propovijedi na primjerima iz zbirki propovijedi fra Filipa Lastrića (1700-1783). Tu se čitatelj susreće s potpuno novim istraživanjem i sagledavanjem propovijedi i propovjednika koji izgovorenom riječju „postaje faktor društvene integracije, pomaže pojedincu da se osjeća pripadnikom šire zajednice, osnažuje njegovu vjeru, nudi model ponašanja za ‘dobar’ život, upućuje slušatelja na izgradnju i učvršćivanje etičkih vrijednosti, nastoji ga intelektualno uzdignuti na svoju razinu, obogaćuje informacijama iz prošlosti ili opće kulture, jednostavno pomaže pojedincu da prepozna sebe kao člana društva“. Nakon toga dobivamo uvid u prirodoslovlje i prirodoslovna gledišta Ignjata Martinovića. Čitatelj također može steći uvid i u razmjere utjecaja članova franjevačkog reda na nastanak hrvatskih pučkih kalendara. Idući se radovi bave jezičnom problematikom. U jednom od njih su detaljno opisani leksikografski postupci fra Ljudevita Lalića u njegovom nedovršenom trojezičnom rječniku *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum* pri čemu je autorica zamijetila „neke naznake određenih elemenata modernog koncepta natuknice“: makrostrukturu latinske natuknice objašnjava preko trojezične građe“ određujući natuknicu gramatički; koristi polisemiju i homonimiju ali ih ne razgraničava, a kod nekih natuknica „navodi kolokacije te napominje u komentarima kako se nalaze u tekstu pojedinih pisaca“ pa iako Lalić nije bio dosljedan u leksikografskim postupcima ipak se ne može negirati njegov ogroman pothvat jer njegov trojezični rječnik tvori 61 sveščić koji broje čak 1518 stranica. Osobitu pažnju čitatelja zavrjeđuje rad *Jezikoslovno paljetkovanje po osamnaestom stoljeću*: „U radu su prevrednovane neke jezikoslovne spoznaje o hrvatskom književnom jeziku u 18. stoljeću s obzirom na njegovo dijeljenje u dva periodizacijska razdoblja. Zatim je dan kritički osvrt na kroatističku preveliku zatvorenost u domaće granice i pomanjkanje poveznica s europskim jezikoslovljem toga doba. Na kraju je analiza izabranih primjera jezikoslovnoga nazivlja upotrebljavana u dosadašnjim istraživanjima pokazala manjkavost. Preispitivanje teorijskoga okvira dosadašnje dobre istraženosti povijesti hrvatskoga književnoga jezika mali je doprinos povijesti hrvatskoga jezikoslovlja.“ Čini mi se da je tzv. znanstveni prvijenac rad o uzletima u našem nazivoslovlju tijekom 18. stoljeća ili u doba Emerika Pavića. Da je ovdje riječ o prvijencu ili pak o radu među prvima zorno argumentira iznošenje novostečenih saznanja što je termin, a što terminologija kao i onih o razvoju naše fitonimije. U nastavku se rada izlaže put kojim se stiže do vještine koju u „znanstvenom radu“ označavaju „imenicama *doprinosa* i *znanje*“. Preporučuje se, na kraju instrukcijski model jer je prilagodljiv za istraživanje povijesne terminologije čime se stječe uvid u razinu spoznaje u doba njenog nastanka ali ona ima i druge zadatke kao npr. „otkriti i one nazive koji su nepravedno i nepotrebno potisnuti“ te „pružiti uvid u neke nove spoznaje, npr.

preko naziva možemo znati koliko je Pavić poznao sličnu literaturu i koje je uzore imao dok je prevodio svoj *Cvit likarije*, a ponajviše koliko je dobro poznao hrvatski jezik“. Tako ovaj zbornik i otvaraju i zatvaraju radovi tješnje vezani uz *Flos medicinae* fra Emerika Pavića.

Svojevrsni završni dio zbornika tvori rad o školovanju franjevačkih klerika Bosne Srebrene u učilištima kapistranske provincije te dva priloga iz *Ramus viridantis olivae* fra Emerika Pavića. Tim se priložima s jedne strane uzvraća franjevačkim samostanima koji su ugostili sudionike 14. znanstvenog skupa „Tihi pregaoci“, a s druge nastavlja konstanta zbornika ovoga niza koji donosi bilo *editio princeps* nekog djela franjevca pregaoca kojem je posvećen skup ili pak po koju sitnicu iz njegovih tiskanih djela koja su danas uglavnom raritena i zbog toga teško dostupna i samim znanstvenicima. Ovaj put to su Pavićevi opisi franjevačkih samostana u Osijeku (*De conventu Sanctae Crucis Essekini*) i Vukovaru (*De conventu Sanctorum apostolorum Philippi et Jacobi Vukovarini*) s prijevodom i nekoliko pjesama na latinskom kako bi čitatelj mogao steći i uvid u fra Emerikovu poeziju na latinskom i iz nje doznati ponešto o onodobnoj slavonskoj Ateni, a današnjem sjedištu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera. Zbornik dakle donosi mnogo raznovrsnih priloga vođen onom starom latinskom: *Varietas delectat* a njoj je veoma bliska i ova Pavićeva: *Slast u stvarma jeste nejednaka*.

Zagreb, 8. veljače 2014.

Pavao Knezović i Marko Jerković

Emanuel Franjo Hoško

FRA EMERIK PAVIĆ (1716.- 1780.)¹

UDK 930 Pavić, E.

Fra Emerik Pavić je kulturni radnik istaknutih sposobnosti i literarni stvaralac svestranog zanimanja. Rodio se 5. I. 1716. u Budimu; krsno mu je ime bilo Ivan. Kod isusovaca u Budimu je 1734. završio gimnaziju i iste godine u Velikoj stupio među franjevce Bosne Srebrene. Na franjevačkim školama stekao je visokoškolsku izobrazbu: filozofiju je slušao u Budimu (1736.- 1739.), a teologiju najprije u Budimu (1739.- 1742.) i zatim u Osijeku (1742/43.). Po završetku studija stekao je kvalifikacije profesora filozofije (1743.) i teologije (1750.) pa je u Baji predavao filozofiju (1743.-1746.), a u Budimu teologiju (1750.- 1761.). Nakon što je 1761. proglašen za lektora jubilata, upravljao je gotovo dva desetljeća kao dekan, prema njegovim riječima kao „skula vladalac“, franjevački školski centar u Budimu. Umro je 15. IV. 1780. u Budimu.

Na Pavićev razvitak neposredno su utjecali njegov profesor filozofije i priređivač hrvatskog lekcionara Nikola Kesić († 1739.), a napose teološki i vjerski pisac Stjepan Vilov († 1747.). U kulturni život budimskih Hrvata uveo ga je Vilov kad mu je 1746. prepustio uredništvo hrvatskog kalendara. On mu je pomagao i u stjecanju ugleda unutar vlastite franjevačke zajednice. Uzeo ga je kao studenta teologije 1741. za tajnika dok je obavljao kanonski pohod bugarskih franjevaca. Vilov je najvjerojatnije ishodio da je Pavić 1746. iz Baje došao u Budim da mu bude zamjenik u službi samostanskog poglavara, a zatim ga je Pavić naslijedio u toj službi (1747/48.). Od 1748. do 1750. bio je tajnik Bosne Srebrene i provincijala Petra Lipovca († 1761.). Tada je sudjelovao u upravi Bosne Srebrene kao definator (1748.- 1751.), a u istom svojstvu je bio član vodstva provincije sv. Ivana Kapistranskoga (1760.- 1764.). U ime vrhovne uprave franjevačkog reda obavio je 1762. i 1769. kanonsku vizitaciju kod franjevaca u Bugarskoj.

Pavićev kulturni i književni rad odvijao se u ozračju kulturnog djelovanja koje je u Budimu nastalo početkom XVIII. st. uz franjevačke

¹ Tekst preuzet iz: *Flos medicinae / Cvit likarije – sive Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica – preveo fra Emerik Pavić, Burimpešta 1766.*, (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Split, 1980., 17-19.

visoke škole filozofije (1699.- 1783.) i teologije (1710.- 1783.). Ondje su franjevci od prvog upravitelja filozofske škole Mije Radnića († 1707.) pa do pretposljednog profesora jakobinca Ignjata Dominika Martinovića († 1795.) njegovali raznovrsno literarno stvaralaštvo. Pavić je u mladosti mogao upoznati djelatnike toga franjevačkog kulturnog kruga Ivana Kopijarevića Stražemanca († 1757.), Šimuna Mecića († 1735.), Antuna Bačića († 1758.) i Jeronima Filipovića († 1765.); neposredno su ga odgajali Lovro Bračuljević († 1737.), Kesić, Vilov i Josip Janković († 1757.), dok su mu drugovi u profesorskoj službi bili Antun Papušlić († 1766.), Jeronim Lipovčić († 1766.) i Luka Čilić († 1771.). U svom literarnom radu Pavić je njegovao književne tradicije svojih prethodnika i suvremenika. Nastavio je i proširio njihovu djelatnost te ju je ujedinio u vlastitom stvaralaštvu. Preuzeo je Mecićevo prilagođavanje biblijskih tekstova za molitvene potrebe vjernika, Filipovićevo i Papušlićevo napor oko homiletičkih sadržaja, Bračuljevićevo zauzetost za promicanje pučke duhovnosti, Kopijarevićevo ostvarenja u historiografiji, Jankovićevo brigu za liturgijsku književnost, Bačićovo i Vilovo djelovanje na polju teološke kontroverzije, Kesićevo zahvat na hrvatskom lekcionaru, Lipovčićevo zanos za katehitičku literaturu te Mecićevo, Bračuljevićevo i Vilovljevo, Kesićevo i Lipovčićeva traženja u oblikovanju hrvatskoga pravopisa. Štoviše, spisateljski i prevodilački rad je tematski širi od područja interesa njegovih prethodnika i suvremenika, a brojem djela bogatiji. Njegovih trideset i pet pisanih djela mogu se po sadržaju i namjeni rtazvrstati u sljedeće skupine: prigodni govori na latinskom jeziku, teološki tezariji, katehitička djela, homiletska djela, djela s biblijskim sadržajem, nabožna pučka literatura, povijesni spisi i poema medicinskog sadržaja. Pavić je pisao hrvatski i latinski, a prevodio s njemačkoga. Bio je enciklopedist po znanju i kulturnom zanimanju. Njegovo literarno stvaralaštvo prelazi okvire praktičnosti katoličke književnosti u duhu posljetridentinske crkvene obnove i doseže domete književnog djelovanja prosvjetiteljstva. Pavić nije bio sljedbenik racionalističkog iluminizma, ali je s povjerenjem prihvatio predjosefinistička prosvjetiteljska nastojanja. Njegovo književno djelo pripada tim dvjema epohama, ali je prvenstveno izraz osobnog uvjerenja i nepokolebivog htjenja za što cjelovitijim kulturnim napretkom hrvatskog življa u Slavoniji i Podunavlju.

Emanuel Franjo Hoško
PAVIĆEV POVIJESNI SPIS
“RAMUS VIRIDANTIS OLIVAE”

Izvorni znanstveni rad
UDK 271.3 Pavić, E.

Uvod

Ramus viridantis olivae objelodanio je Emerik Pavić 1766. godine. Bio je tada u 50. godini života,¹ u razdoblju najviše ljudske i djelatne zrelosti. Desetak knjiga objavio je prije, a još toliko poslije toga djela. Već zbog broja tiskanih knjiga Tomo Matic s pravom ističe da je Pavić „neobično plodan franjevački pisac” (Matic, 1945: 46), a Ante Sekulić smatra da je „najplodniji pisac starije književnosti naših Bunjevaca i Šokaca” (Sekulić, 1969: 90).

Pavić je u svom literarnom djelovanju preuzeo književne tradicije svojih franjevačkih prethodnika u hrvatskom budimskom kulturnom krugu. On ih ujedinjuje, nastavlja i proširuje. Nastavio je Mecićevo nastojanje u prilagođavanju biblijskih tekstova za molitvene potrebe vjernika, Filipovićevo napor oko prikladnih katehetsko-homiletskih sadržaja, Bračuljevićevo zauzetost za promicanje franjevačke duhovnosti putem priloga iz nabožne književnosti, Bačićovo i Vilovljevo djelovanje na polju teološke kontroverzije na narodnom jeziku kao i Kesicev zahvat na hrvatskom lekcionaru. Poput Bračuljevića, Mecića i Vilova i on se bavi pitanjima hrvatskog pravopisa, premda na tom polju nije ostavio rješenje trajnije vrijednosti. Dao je više priloga propovjedničkoj literaturi od svog druga u profesorskoj službi Antuna Papušlića, a također je plodniji u katehetsknoj književnosti od Jerolima Lipovčića, također druga u nastavničkoj službi na visokoj bogoslovnoj školi u Budimu. Svoje prethodnike i suvremenike, koji su pripadali budimskom kulturnom krugu, nadmašio je sposobnošću da vješto piše stihove na hrvatskom i latinskom jeziku. Njegovih trideset i pet pisanih djela mogu se po sadržaju i namjeni razvrstati u slijedeće skupine: prigodni govori na latinskom jeziku, teološki tezariji, katehetska djela, homiletska djela, djela s biblijskim sadržajem, nabožna pučka literatura, povijesni spisi, te poezija na hrvatskom i latinskom. Pisao je hrvatski i latinski,

¹ Emerik Pavić rođen u Budimu 1716. Po srednjoškolskoj svjedodžbi od 18. VII. 1734. razabire se da mu je krsno ime bilo Ivan (Ferencs levéltár, Budapest II, Martirok ut. 23, tj. Arhiv franjevačkog samostana u Budimpešti, AFSB, *Repetitorium Kaizer*, tomus LXI, br. 63-67, 195). U rodnom gradu je završio osnovnu školu i isusovačku gimnaziju. Pristupio je 1734. franjevcima Bosne Srebrene i prvu godinu proveo u novicijatu u Velikoj (AFSB, *Syllabus religiosorum Provinciae olim Bosnae Argentinae*, ad nomen).

a prevodio s njemačkog i mađarskog jezika. Bio je enciklopedist po znanju i kulturnom zanimanju.

Pavićevo literarno stvaralaštvo prelazi okvire katoličke književnosti u duhu poslijetridentske crkvene obnove i dosiže domete književnog djelovanja prosvjetiteljstva. Ipak nije bio sljedbenik racionalističkog iluminizma, ali je s povjerenjem prihvatio ranojosefinistička prosvjetiteljska nastojanja, tzv. kasnog jansenizma, koji je kao obnovni katolicizam postao sastavnicom jozefinizma. Stoga već u razdoblju ranog jozefinizma traži nove načine širenja crkvene poruke pa prevodi i objavljuje djela, tzv. kasnog jansenizma. Za uspješnu prosudbu cjelokupnog Pavićevog literarnog opusa bilo bi nužno istražiti kulturne utjecaje koji su se u 18. st. slijevali iz zapadne i srednje Evrope u Budim, kako bi se moglo prosuditi u kojoj su mjeri pod tim utjecajima stvarali pripadnici hrvatskog budimskog kulturnog kruga potkraj 18. i početkom 19. stoljeća. Pavićevo književno djelo svakako pripada tim dvjema epohama, ali je prvenstveno vjerodostojan izraz osobnog uvjerenja i nepokolebivog htjenja pisanom riječju poduprijeti što cjelovitiji kulturni napredak hrvatskog življa u Slavoniji i Podunavlju. Svojim svestranim tematskim interesom u književnosti Pavić piše na hrvatskom jeziku u Budimu, ali ne zato da se to stvaralaštvo naknadno importira u sjevernu Hrvatsku među ikavski puk, nego zato što je i sam Budim u to vrijeme tada bio u tolikoj mjeri naseljen Hrvatima i toliko povezan s njima u mađarskom dijelu Podunavlja, u Bačkoj, Srijemu, Banatu i Slavoniji da su stvaraoci budimskoga kulturnog kruga imali punu sigurnost pripadnosti cjelini hrvatskog naroda. U samom Budimu franjevci su u 18. st. upravljali u tri hrvatske župe, a u mađarskom Podunavlju, Baranji, Banatu i Bačkoj ukupno u 52 hrvatske župe. Pavić se ne zadovoljava samo vjerskim napretkom čitalaca nego želi uzdići narod u prosvjećenosti i općoj kulturi. Zato piše na popularan način adaptaciju poznatoga srednjovjekovnog medicinskog djela *Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetitudine*, uređuje *Ilirske kalendare*, prepjevava događaje iz hrvatske prošlosti, a stalo mu je i do predstavljanja vlastitog naroda pred evropskom javnošću na najjednostavniji način pa u raznometričkim latinskim stihovima prenosi *Razgovor ugodni* Andrije Kačića Miošića (usp. Hoško, 2005: 165-188). Umro je 15. travnja 1780. u rodnom Budimu u 64. godini života. Suvremenici su cijenili njegov literarni rad, a franjevci njegovu usklađenost s franjevačkim idealom pa je nakon smrti ostavio časnu uspomenu.²

2 Pavić je umro 15. IV. 1780. u Budimu. Njegova franjevačka braća cijenili su ga ne samo zbog učenosti nego i zbog dostojanstvenog franjevačkog života pa zapisuju prigodom njegove smrti: „... erat pietate et religiositate insignis” (*Liber decretorum regionum*, 19, Arhiv franjevačkog samostana u Brodu); „... vir doctrina et pietate conspicuus” Orovcasin, *Notatu quaedam digniora*, 20; „... vir pietate et religiositate insignis” (*Necrologium*, ad diem, Arhiv franjevačkog samostana u Cerniku).

Pavićev *Ramus viridantis olivae* je povijest slavonskih i podunavskih franjevaca

Ramus viridantis olivae in arcam militantis Ecclesiae relatus seu paraphrastica et topographica descriptio provinciae nuper Bosnae Argentinae, jam vero S. Joannis a Capistrano nuncupatae, Ordinis Minorum Observantiae, ditione Suae Sacrae Caesareae et Regio-Apostolicae Majestatis per Ungariam, Slavoniam, Syrmium et Banatum Diffusae... (a P. Emerico Pavich a Buda, Lect. Jub. Ex-Definit. et actuali praenuncupatae Provinciae Chronologo), Budae, Typis Leopoldi Francisci Landerer, Anno 1766.³ Uvodni dio obuhvaća: posvetu vrhovnom poglavaru franjevaca opservanata s ove strane Alpa Josipu Mariji de Vedano (II-V), imenovanje Pavićevo za provincijskog kronologa (VI-VII), odobrenja za tisak, procjene provincijskog vikara Jerolima Lipovčića i Josipa Marije de Vedano (VII-XI), panegirik bivšeg provincijala Filipa Penića Paviću i njegovu radu (XII-XIV) i Pavićev predgovor (XV-XVI). Kao što već sam naslov daje naslutiti, tako predgovor izričitiije upozorava da Pavić smatra ciljem svog djela pokazati kako je Provincija sv. Ivana Kapistranskog po djelovanju svojih članova i franjevačkih predaka, i to usprkos toga što je odijeljena od ugledne provincije Bosne Srebrene, zapravo „Grana bujne masline unesene u korablju vojujuće Crkve” pa zato pruža ovaj „razrađen i topografski opis provincije nekoć Bosne Srebrne, a sada sv. Ivana Kapistranskog”.

Knjiga je podijeljena u dva dijela: prvi donosi popis izvornih dokumenata o provinciji Bosni Srebrenoj, odnosno provinciji sv. Ivana Kapistranskog (1-198), a drugi dio knjige zauzima opis pojedinih samostana (199-391). U 22 poglavlja (sectio) prvog dijela Pavić prvo tematski, a zatim kronološki, iznosi događaje koji se odnose na prisutnost i djelovanje franjevaca na području koje je zauzimala provincija Bosne Srebrene u prvoj polovici 18. st. Događaje nastoji osvjetliti dokumentima, a ne vlastitim tumačenjem. Započinje nizanjem kraljevskih spisa i intervenata u korist franjevaca (1-10), opisom početaka franjevačke prisutnosti među Hrvatima i Madžarima, te prikazom nastanka Bosanske vikarije i njezina daljnjeg razvoja (11-17)⁴, zatim uvidom u franjevačku misionarsku aktivnost u srednjem vijeku (18-29), napose u obrani katoličke vjere (34-39 i 40-46). Tematski se ističe poglavlje o drevnosti i raširenosti naroda *linguae Illyricae* kojim su se franjevci služili u pastoralnom radu (29-34)⁵.

3 Knjiga je veličine 21,5x33 cm i broji 16 stranica numeriranih rimskim brojevima te 391 stranicu označenu arapskim brojevima. U arapskoj numeraciji izostale su stranice od broja 80 do 89. U knjizi su dvije slike: sv. Ivana Kapistranskog ispred naslovne stranice i na str. 199. pregledna karta samostana provincije sv. Ivana Kapistranskog.

4 Usp. PTE, 1730: I, 3-6; 9-14.

5 Usp. PTE, 1730: I, 6-9; 11-17.

Nakon što je opisao i dokumentirao tegobe franjevaca pod Turcima (46–50)⁶, Pavić osvjetljuje likove sv. Ivana Kapistranskog i sv. Jakova Markijskog (50–54) i niže imena franjevaca koji su se odlikovali svetošću života (56–62). Zatim donosi dokumente o razvoju škola, posebno o visokim bogoslovnim školama u Budimu i Osijeku (63–67) i popis franjevaca koji su se isticali učenošću, izdavanjem knjiga i nastavnim radom (67–71). Premda je i na drugim mjestima (44–46; 50) donio svjedočanstva o vjerskim prilikama na području franjevačke pastoralne djelatnosti, Pavić upotpunjuje ta svjedočanstva novim dokumentima o radu vojnih kapelana (72–76) i ostalih pastoralnih djelatnika (76–92), napose župnika i kapelana (155–165; 182–190), a donosi i popis župa koje su upravljali franjevci: ukupno 280 župa, i to 52 u Ugarskoj, Banatu i Bačkoj, 31 u Srijemu i 197 u Slavoniji (170–182). Prati razvoj franjevaca i njihovo ustrojstvo (100–110), navodi papinske povlastice Bosni Srebrenoj (119–128),⁷ sudske poslove te provincije pred crkvenim sudištima (119–128)⁸ i pred državnim nadležstvima (129–149).⁹ Pavić donosi i popise vikara, provincijala, generalnih vizitatora (93–96),¹⁰ biskupa koji su bili franjevci (96–100),¹¹ a posebnu pažnju posvećuje dokumentima o sudjelovanju franjevaca u oslobođenju Slavonije od Turaka (166–169).¹² Prvi dio knjige završava preglednom kronološkom tablicom zabilježenih događaja i dokumenata o tim događajima (191–198).

U drugom dijelu knjige Pavić iznosi povijest pojedinih samostana Provincije sv. Ivana Kapistranskoga. Najviše je prostora dao prikazu samostana u svom rodnom gradu (200–231),¹³ opisavši njegovu političku i crkvenu povijest kao i suvremeni rad franjevaca. Povijest budimskog samostana, a isto tako i ostalih samostana, prije svega predstavlja navođenjem dokumenata. Zato su vrijedni prikazi o svim samostanima: Budimu (200–231),¹⁴ Osijeku (232–239),¹⁵ Petrovaradinu (244–253),¹⁶ Temišvaru (253–265),¹⁷ Iloku (265–270),¹⁸ Radni (271–278),¹⁹ Požegi (278–295),²⁰ Našicama (296–299),²¹ Baču (299–

6 Usp. PTE, 1730: I, 6-9; 11-17.

7 Usp. PTE, 1730: II, 1-25.

8 Usp. PTE, 1730: II, 25-30.

9 Usp. PTE, 1730: II, 49-57.

10 Usp. PTE, 1730: I, 19-24.

11 Usp. PTE, 1730: I, 18.

12 Usp. PTE, 1730: II, 31-39.

13 Usp. PTE, 1730: II, 70-80.

14 Usp. PTE, 1730: 70-80.

15 Usp. PTE, 1730: II, 87-239.

16 Usp. PTE, 1730: II, 103-108.

17 Usp. PTE, 1730: II, 115, 116.

18 Usp. PTE, 1730: II, 84-87.

19 Usp. PTE, 1730: II, 127, 128.

20 Usp. PTE, 1730: II, 100-102.

21 Usp. PTE, 1730: II, 82, 83.

301),²² Baji (306–310),²³ Đakovu (311–314),²⁴ Somboru (314–324),²⁵ Brodu (325–333),²⁶ Vukovaru (333–343),²⁷ Velikoj (343–346),²⁸ Cerniku (347–351),²⁹ Šarengradu (351–352),³⁰ Aradu (353–356),³¹ Gradiškoj (356–359),³² Tolni (359–362),³³ Mohaču (362–366),³⁴ Feldvaru (367–374),³⁵ Beogradu (374–377),³⁶ Zemunu (378–379), Pakšu (379–381)³⁷ i Čuntiću (381–384).³⁸ Kako je *Ramus viridantis olivae* nastao poslije druge diobe Bosne Srebrene u 18. st. u njemu nema riječi o bosanskim samostanima u Sutjesci,³⁹ Fojnici,⁴⁰ i Kreševu,⁴¹ a ni o dlamatinskim samostanima: Šibeniku,⁴² Visovcu,⁴³ Sinju,⁴⁴ Živogošću⁴⁵ i Kninu.⁴⁶ I drugi dio knjige završava kronološkom tablicom (385–391).

Povijesni izvori Pavićevog povijesnog spisa

Pavić je *Ramus viridantis olivae* pisao nakon dvadeset godina svoga literarnog djelovanja u ozračju kulturnoga kruga hrvatskih franjevacu u Budimu. Istom budimskom kulturnom krugu pripadao je Ivan Kopijarević Stražemanac uz čije se ime veže kronika *Paraphrastica et topographica*

22 Usp. PTE, 1730: II, 108, 109.

23 Usp. PTE, 1730: II, 109, 110.

24 Usp. PTE, 1730: II, 119, 120.

25 Usp. PTE, 1730: II, 129, 130.

26 Usp. PTE, 1730: II, 102, 103.

27 Usp. PTE, 1730: II, 121, 122.

28 Usp. PTE, 1730: II, 79-81.

29 Usp. PTE, 1730: II, 126, 127.

30 Usp. PTE, 1730: II, 117, 118.

31 Usp. PTE, 1730: II, 123-126.

32 Usp. PTE, 1730: II, 121, 122.

33 Usp. PTE, 1730: II, 128-130.

34 Usp. PTE, 1730: II, 130.

35 Usp. PTE, 1730: II, 130.

36 Usp. PTE, 1730: II, 110-115.

37 Usp. PTE, 1730: II, 108, 109.

38 Usp. PTE, 1730: II, 130. - U ovom rukopisu se spominje i franjevačka nastamba u Valpovu (PTE, 1730: II, 130), ali nema spomena samostana u Zemunu.

39 Usp. PTE, 1730: II, 65-66.

40 Usp. PTE, 1730: II, 66-67.

41 Usp. PTE, 1730: II, 68, 69.

42 Usp. PTE, 1730: II, 131-143.

43 Usp. PTE, 1730: II, 144-146.

44 Usp. PTE, 1730: II, 148-150.

45 Usp. PTE, 1730: II, 150-151.

46 Usp. PTE, 1730: II, 152-153. - Na posljednje četiri stranice su ucrtani žigovi svih navedenih samostana. Usp. PTE, 1730: II, 154-157.

expositio totius almae Provinciae Argentinae..., (Vellicae 1730).⁴⁷ Taj spis je nastao kad je Stražemanac bio provincijal Bosne Srebrene, ali nije njegov.⁴⁸ Pavić taj rukopis ne spominje u svom djelu, premda je neke dijelove preuzeo gotovo u cijelosti u svoju knjigu. Iz Stražemančeve kronike je preuzeo (15, 119-128) papinska pisma (91, 1-18) i pisma pojedinih biskupa iz vremenâ do 1730. godine (40-48; 155-165). U Stražemančevu rukopisu ima manje kraljevskih diploma (78) nego kod Pavića (204). Stražemanac navodi također pisma civilnih i vojnih vlasti (49-53, 56) koja je preuzeo Pavić (166-169, 205, 314). Pavić je osobito koristio Stražemančevu kroniku (70-153) u onom dijelu knjige gdje opisuje prošlost pojedinih samostana (200-384). Na ovu ovisnost Pavićevog djela o Stražemančevoj kronici upozorio je Julijan Jelenić (Jelenić, 1918: 8-9), a pozvao se i na bilješku Euzebija Fermendžina da Pavić preuzima mnogo povijesnog gradiva iz Stražemačevog spisa. Štoviše, Jelenić tvrdi da Fermendžin „Paviću s pravom poriče autorstvo obzirom na *Ramus viridantis olivae*“. Zatim nastavlja dodajući ove riječi: „Ovu osudu Pavić možda ne bi bio zaslužio, da je barem u gotovu Kopijarevića gradju više sebe ulio, ali njemu se žurilo poniziti Lastrića i Bosnu Srebreu“.

Točna je Jelenićeva zamjerka što Pavić nije „više u sebe ulio“ Stražemančevu građu, ali je proizvoljno njegovo obrazloženje da to nije učinio zato što pokazuje želju „poniziti Lastrića i Bosnu Srebreu“, jer nije prešutio da je general Franjevačkog reda Klement od Palerma već 24. studenoga 1758. vratio kustodiju Bosnu Srebreu u dostojanstvo provincije, što je 15. prosinca 1758. potvrdio i papa Klement XIII.⁴⁹ Naravno, Pavić o tom događaju ne izvještava

47 Još nedavno (usp. Mandić, 1968: 219-220) historičari su smatrali da je taj rukopis sačuvan samo u jednom primjerku, i to u samostanu u Gyöngyösu u Mađarskoj, premda je 1966. upozorio Josip Bösendorfer na još jedan primjerak istog rukopisa u franjevačkom samostanu u Slavonskom Brodu (usp. Bösendorfer, 1966: 408-412). No, postoje još dva prijepisa toga rukopisa u franjevačkom samostanu u Slavonskoj Požegi: prvi je prepisan u *Protocollum conventus Possegiensis S. Spiritus* (sign. B-1-1), a drugi u *Protocollum seu conscriptio totius provinciae Bosnae Argentinae ad usum conventus Vellicensis S. Augustini* (sign. B-2). Ovdje koristimo brodski rukopis, vel. 20x32 cm, str. 32+157, pisanim istom rukom u latinskoj kurzivi; korice su kartonske, hrbat oštećen. U novije vrijeme je Stjepan Sršan preveo i objavio tiskom taj rukopis. Stražemanac, Ivan (1993), *Povijest franjevačke provincije Bosne srebrene*, (priredio, preveo i uvod napisao S. Sršan), Latina & Graeca, Zagreb.

48 Navod na naslovnoj stranici spisa „... sub provincialatu ... Ioannis de Straxemano Vellicae in conventu nostro S. Augustini Anno Domini 1730“ izriče samo vrijeme nastanka i ugled onoga koji stoji iza spisa, a ne govori ništa o njegovom sastavljaču. Ivan Kopijarević Stražemanac (Stražeman, oko 1673. - Velika, 14. X. 1757.) bio je provincijal Bosne Srebrene (1729-1732) u vrijeme kad je nastala kronika koja mu se priiče. Ta činjenica postavlja u sumnju Stražemančevo autorstvo obzirom na ovaj rukopis; vjerojatno je da ga je sastavio netko drugi po Stražemančevoj odredbi (usp. Hoško, 1976: 146).

49 Jelenić, 1918: 80-81; Pavić, 1766, 104-106.

opširno kao Lastrić,⁵⁰ ali Lastrić uopće ne donosi pismo pape Benedikta XIV. *Ad regularis disciplinae* kojim je 15. lipnja 1757. osnovao Provinciju sv. Ivana Kapistranskoga odijelivši u nju samostane Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu i Podunavlju.⁵¹

Treba naglasiti da Pavić ne spominje izravno podatke koje su mu kao kronologu Provincije sv. Ivana Kapistranskoga trebali dostaviti svi samostanski poglavari na upitnik od 28 pitanja. Provincijal Josip Blagoje (†1765.) svim je samostanima razaslao 17. IX 1765. taj upitnik. Zanimaju ga slijedeće pojedinosti: 1. samostanski sindik i njegov zamjenik, 2. dobročinitelji crkve i samostana, 3. značajni pokojnici pokopani u samostanskim crkvama, 4. obraćenici na katoličku vjeru zauzimanjem franjevac, 5. darovi samostanu i crkvi, 6. građevinski pothvati u neposrednoj budućnosti i polozi za takve pothvate, 7. broj sadašnjih i negdašnjih župa pod upravom samostana, 8. područje prošnje, 9. potvrde o franjevačkom pastoralnom djelovanju, 10. biskupske odredbe o pastoralnom radu, 11. crkvena zvona i njihovi donatori, 12. sporovi samostana s crkvenim ili državnim vlastima, 13. godišnji program liturgijskih i drugih svetkovanja, 14. proslave koje priređuju društvene ustanove i korporacije u franjevačkim crkvama, 15. popis značajnijih gostiju, 16. čudotvorne i umjetničke slike ili kipovi u samostanskim crkvama, 17. slike i kipovi po filijalnim crkvama, 18. oltarske misne zaklade i polozi, 19. relikvije, 20. knjižnica, 21. značajniji društveni događaji u mjestu i kraju, 22. crkvene bratovštine, 23. društvena uloga i značaj franjevac, 24. prirodne katastrofe u kraju, 25. građevne inovacije u posljednje vrijeme, 26. posveta crkve i biskup posvetitelj, 27. vojni kapelani i 28. dnevni red samostanskog života i njegov sklad s pastoralnim obvezama.⁵² Očito je Pavić smatrao odgovore na ta pitanja i Stražemančev spis sastavnim dijelom arhivske zbirke svoje Provincije sv. Ivana Kapistranskoga, a u svom djelu se ne poziva na arhivske spise, premda je iz tih spisa crpio najviše podataka, osobito za noviju povijest pojedinih samostana.⁵³ Pavić drukčije postupa kad koristi ondašnju povijesnu,⁵⁴ pravnu⁵⁵

50 Lastrić, 1977: 80-87.

51 Lastrić, 1977: 76-79.

52 AFSB, *Protocollum residentiae Paxiensis*, ad annum.

53 Pavić, 1766: 10, 39, 92, 110, 119.

54 Nije isključeno da je provincijal Blagoje priredio taj upitnik po Pavićevoj želji. Kako danas nisu sačuvani odgovori samostanskih starješina na ta pitanja, ostaje otvoreno pitanje kakve je odgovore od njih primio i koliko ih je mogao koristiti u svom spisu. Pavić je imao uvid u sve sveske Waddingovih *Annales Minorum* (str. 10, 17, 29, 110), u *Menologium* Fortunata Hübera (10), *Chronologiu* Karla Perusinja (39), te *Descriptio Dalmatiae* Ivana Lucića (10) i dr.

55 Npr. na str. 17. donosi od Gaudencius Kerchove: *Commentarii in generalia statuta ordinis S. Francisci fratrum minorum provinciis nationis Germano-Belgica accommodata*, etc., Gandavi, 1700.

i ostalu literaturu; tada se na nju poziva izričito.⁵⁶ Ipak je Pavić u svom djelu najpouzdaniji kad donosi dokumente i kad se služi podacima koje su mu prenijeli suradnici iz pojedinih samostana i Stražemančeva kronika; manje je pouzdan kad interpretira mišljenja povjesničara i drugih pisaca.

Pavićevo djelo *Ramus viridantis olivae* je napisano u stilu onovremenih franjevačkih kronika. Tipično je djelo franjevačke barokne historiografije, ali valja upozoriti da se je trudio biti vjeran zakonu koji je sam naglasio. U uvodu *Ramus viridantis olivae* (str. XVI), naime piše da je prvi zakon povijesnog pisca služiti istini.⁵⁷ Zato više teži navođenju dokumenata, osobito s kraja 17. i iz prve polovice 18. st., kada je središnji dio Bosne Srebrene bio područje između Save i Dunava. Tako *Ramus viridantis olivae* predstavlja vrijednu zbirku povijesnih dokumenata; djelo, naime, među ostalim sadrži: 18 papinskih pisama,⁵⁸ osam kraljevskih diploma,⁵⁹ 33 biskupske izjave⁶⁰ i 31 svjedočanstvo predstavnika državnih ili vojnih vlasti⁶¹. Dio tih dokumenata sačuvan je danas u arhivskoj zbirci Hrvatske franjevačke provincije u Zagrebu ili po gore spomenutim samostanima, a dio je izgubljen.⁶²

Historiografska vrijednost

Ramus viridantis olivae

Dakle, *Ramus viridantis olivae* je prvenstveno zbirka dokumenata koji do danas nisu dovoljno uočeni i korišteni u historiografiji, premda je Euzebije Fermendžin preuzeo 11 dokumenata iz Pavićeva djela u svoju *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* (Zagreb, 1892). Pavićevo djelo je i vrijedan povijesni spis jer je u njem objavio bogatu izvornu povijesnu građu i tako je rasporedio da može opravdati vlastitu viziju franjevačke prošlosti u Slavoniji, Srijemu i Podunavlju ne okrnjivši relevantnost sabrane povijesne građe za

56 Npr. Ardelio Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illyrico* (str. 34, pa Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni* (str. 39).

57 „Et cum prima Lex Historiae ea sit, ne qui eam scribunt, quid falsi dicere audeant, ne, quid veri, non audeant.”

58 Pavić, 1766: 4, 7, 16, 17, 19, 20, 47, 104, 119-128, 145, 146, 204.

59 Pavić, 1766: 5, 6, 52, 128, 129, 152, 204, 275, 293, 330.

60 Pavić, 1766: 25, 26-28, 44, 48, 67, 78, 108, 109, 110.

61 Pavić, 1766: 45, 46, 47, 49, 72, 79, 89, 91, 92, 166-169, 183, 186, 187, 205, 278, 296, 314, 331, 333, 338, 347, 356, 362.

62 U arhivskoj zbirci Provincijalata Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda u Zagrebu, Kaptol 9., (APHZ), nalaze se originali ili ovjereni prijepisi većeg broja dokumenata koje je Pavić unio u svoje djelo: str. 63-65 (APHZ, sv. 15, ad annum 1708), 148 (APHZ, sv. 15, aa 1746), 167, 168 (APHZ, sv. 17, br. 54), 186, 187 (APHZ, sv. 13, aa 1711), 248-251 (APHZ, sv. 17, br. 29-58), 269, 270 (APHZ, sv. 13, aa 1731), 280 (APHZ, sv. 16, br. 1-12), 311, 312 (APHZ, sv. 17, br. 36), 335, 336 (APHZ, sv. 14, br. 5, 7), 338, 339 (APHZ, sv. 14, br. 8).

poznavanje kulturne i crkvene prošlosti Hrvata. To je dovoljan razlog da se ono može smatrati ne samo kronikom nego i povijesnim djelom.⁶³ Pavić je za života slovio kao prokušan literarni djelatnik, bogat radnim iskustvom i okretan u sabiranju informacija, stoga valja reći da je s *Ramus viridantis olivae* ispunio zadatak koji mu je 22. VII. 1765. postavio provincijal Josip Blagoje.

Bilo je, naime, potrebno napisati kroniku franjevačkog života i djelovanja na prostoru na kojem je 1757. nastala Provincija sv. Ivana Kapistranskog, i to odjeljivanjem od drevne provincije Bosne Srebrene. Provincijal Blagoje naznačio je kao cilj tog rada buđenje svijesti o franjevačkoj samostojnosti novoosnovane franjevačke pokrajine koja je okupljala samostane u Slavoniji, Srijemu, Banatu i među Hrvatima u Ugarskoj. Htio je da budu zabilježeni počeci same provincije, razvoj franjevačkog života i prisutnosti, počeci pojedinih kuća i spomena vrijedna djela franjevaca.⁶⁴ Želio je tako predstaviti svoju provinciju ostalom franjevačkom svijetu i prikazati je kao sljednicu drevne, zaslužne pokrajinske zajednice Bosne Srebrene. Pavić je ispunio njegovu želju. I Lastrić je učinio isto, ali se on i Pavić jedino razilaze u objašnjenju dolaska i prve organizacije franjevaca u Bosni i kontinentalnoj Hrvatskoj.⁶⁵ Lastrić ne povezuje početke franjevaštva u Bosni s njihovim prethodnim dolaskom u Hrvatsku, a Pavić ističe upravo takav slijed zbivanja i njime opravdava i osnivanje Provincije sv. Ivana Kapistranskoga.

Osvrtna riječ

Pavić je uspješno izbjegao raspravu o franjevačkim partikularnostima i ostao trijezan i objektivan iznosilac činjenica. Njegova knjiga ne pokazuje da je nastala povodom diobe provincije Bosne Srebrene koja nije prošla bez međusobnih trzavica i predbacivanja franjevaca u razdijeljenim provincijama. Probao je dokumente i ostalu građu koja mu je bila potrebna i dostupna da stavi život i djelovanje franjevaca u šire okvire općega društvenog, narodnog i crkvenog događanja. Tako je *Ramus viridantis olivae* ne samo franjevačka kronika, nego je u najvećem dijelu sadržaja povijest vjerskoga, crkvenog i kulturnog života Hrvata sjeverno od Save na području koje je poslije 1526. do

63 Pavić je 1764. objelodanio tiskom prijevod Kačićeva *Razgovora ugodnog* na latinskom jeziku: *Descriptio soluta et rythmica regum, banorum caeterorumque heroum Slavinorum seu Illyricorum*, Budae. 1764., ali taj prijevod se ne može smatrati povijesnim istraživanjem. No, u spisu: *Nadodanje glavnih događaja Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga nedavno na svitlost danomu*, Pešta, 1768. Pavić je koristio kao sadržaj gradivo sabrano za *Ramus viridantis olivae* pa on ima određenu historiografsku vrijednost (usp. Forko, 1886: 26; Sekulić, 1970: 107-109).

64 Usp. Pavić, 1766: VI - VII.

65 Lastrić, 1977: 62.

kraja 17. st. bilo pod turskom vlašću. Također je *Ramus viridantis olivae* povijest franjevačkih lokacija, crkava i samostana, ali je prvenstveno prikaz djelatnog franjevaštva među Hrvatima, a daleko manje povijest zgrada, njihovog nastanka i preuređenja. Pavića prvenstveno zanima franjevačko pastoralno i kulturno djelovanje, što je i razumljivo zbog njegove pripadnosti budimskom kulturnom krugu i osobne kulture. Crkvenoj povijesti posvećuje Pavić mnogo pažnje. Donosi dokumente o misijskom djelovanju Crkve, o pokušajima oko crkvenog jedinstva, o ondašnjim značajnim crkvenim događajima, o pastoralnom radu franjevac, o crkvenoj humanitarnosti, o svetačkim primjerima, o brizi Crkve za političku sudbinu naroda, o ulozi Crkve u javnom i društvenom životu kao i o njezinu kulturnom i prosvjetnom doprinosu izgradnji identiteta hrvatskog naroda. Takva koncepcija je bila razlog da *Ramus viridantis olivae* pruža mnogo povijesnog gradiva za društvenu i političku povijest, štoviše i za vojnu povijest, na području djelovanja Bosne Srebrene i njezinu sljednicu sjeverno od Save, tj. Provinciju sv. Ivana Kapistranskoga. Iz Pavićeve knjige se k tome razabire struktura političke i administrativne uprave u Slavoniji i Srijemu, nazivi i funkcije te kompetencije pojedinih dužnosnika. Stoga je Pavićevo topohistoriografsko djelo odličan pokazatelj prilika krajem 17. i u prvoj polovici 18. st. u kojima su živjeli narod i Crkva sjeverno od Save. Kako piše provjeravajući prethodno gradivo koje unosi u svoj spis, njegov *Ramus viridantis olivae* je još uvijek neophodan za razumijevanje vjerskih, crkvenih, štoviše i narodnih, a također i kulturnih prilika u spomenutom razdoblju u tim krajevima.

Literatura

Bösendorfer, Josip (1966), „Prikaz povijesti franjevac na slovenskom Jugu, njihova školstva, života i rada fra Ivana Stražemanca, prvog slavonskog topohistoriografa”, *Dobri pastir*, XV-XVI, Sarajevo, 408-412.

Forko, Josip (1886) „Crtice iz slavonske književnosti u XVIII. stoljeću“ (II. dio), *Izvešće o kralj. velikoj realci u Osijeku, škol. god. 1885/86.*, Osijek.

Hoško, F. Emanuel (1976), „Dvije osječke visoke škole u 18. stoljeću”, *Kačić - zbornik Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja*, VIII., Split, 135-191.

Hoško, Franjo Emanuel (2005), „Emerik Pavić i idejni odmak od hrvatske književnosti katoličke obnove u drugoj polovici 18. stoljeća”, *Zavičajnik - zbornik Stanislava Marijanovića povodom sedamdesetohodišnjice znanstvenoga rada*, (ur. M. Tatarin), Osijek, 165-188.

Jelenić, Julijan (1918), *Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu*, Sarajevo.

Lastrić, Filip (1977), *Pregled starina Bosanske provincije*, (preveli s latinskog i talijanskog Š. Šimić i I. Gavran), Veselin Masleša, Sarajevo.

Mandić, Dominik (1968), *Franjevačka Bosna*, Hrvatski povijesni institut, Rim.

Matić, Tomo (1945), *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, JAZU, Zagreb.

Pavić, Emerik (1766), *Ramus viridantis olivae in arcam militantis Ecclesiae relatus seu Paraphrafrastica et topographica descriptio Provinciae nuper Bosnae Argentinae, jam vero S. Joannis a Capistrano nuncupatae*, Budae.

PTE (1730) - *Paraphrastica et topographica expositio totius almae Provinciae Bosnae Argentinae ... Sub provincialatu ... Ioannis de Straxemano, Vellicae 1730*. Arhiv franjevačkog samostana u Slavonskom Brodu.

Sekulić, Ante (1969), „Tri priloga hrvatskoj kulturnoj povijesti“, *Kačić - zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*. God. II. Split, 79-90.

Sekulić, Ante (1970), *Književnost bačkih Hrvata*, Kritika, Zagreb.

PAVIĆEV POVIJESNI SPIS "RAMUS VIRIDANTIS OLIVAE"

Sažetak

O tiskanim djelima Emerika Pavića, budimskog franjevca Bosne Srebrene i od 1757. Provincije sv. Ivana Kapistranskoga, izrekli su svoja zapažanja i sudove povjesničari hrvatske književnosti. Njegovom povijesnom djelu *Ramus viridantis olivae* manje je pažnje poklonila hrvatska historiografija. Ovaj izvještaj želi objasniti razloge nastanka, sadržaj i nakane pisca, a osvrće se i na prigovore nekih povjesničara. Naglašava vrijednost Pavićevog djela, osobito za poznavanje prošlosti hrvatske etničke dijaspore sjeverno od hrvatskog nacionalnog prostora.

Ključne riječi: Emerik Pavić, *Ramus viridantis olivae*, povjesničar, franjevci, Ivan Stražemanac, Filip Lastrić.

**THE HISTORICAL MANUSCRIPT
„RAMUS VIRIDANTIS OLIVAE” BY PAVIĆ**

Summary

The printed works of Emerik Pavić, born in Buda, a Franciscan of Bosna Srebrena and, from 1757, of the Province of St. John of Capistrano, have been subject to observation and evaluation by the historians of Croatian literature. His historical work *Ramus viridantis Olivae* has received less attention from the Croatian historiography. This report wishes to explain the reasons behind the writing and the content of the work, as well as the writer's intentions, and it also wishes to address objections of certain historians. It recognises the value of this work of Pavić, especially in terms of the knowledge about the past of the Croatian ethnic diaspora north of the Croatian national territory.

Keywords: Emerik Pavić, *Ramus viridantis Olivae*, historian, Franciscans, Ivan Stražemanac, Filip Lastrić.

Zlata Šundalić

PROPOVJEDNIK O ŽENI

Izvorni znanstveni rad
271.3 Pavić, E.

1.

Pavićeva se bogata pisana ostavština žanrovski grupira u deset skupina: prigodni govori na latinskom jeziku, leksičko-gramatički priručnici, katehetska djela, propovjednička djela, duhovno-asketska djela, djela s biblijskim sadržajem, povijesno epsko pjesništvo na hrvatskom i latinskom jeziku po uzoru na Kačića, povijesna djela, popularno-medicinski naputci za zdrav život, uredničko-priredivački rad (Hoško, 1978: 158-160; Mihanović-Salopek, 2006: 250). Propovjedničkim djelima pripada pet naslova¹, a u ovom je radu pozornost usmjerena na *Prosvitljenje i ogrijanje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svečane predike* (Budim, 1762).

O navedenu je djelu već napisano da je riječ o zbirci katehetskih propovijedi koje su pisane u duhu racionalističkog katolicizma, sadržajno su kraće i jednostavnije od baroknih propovijedi, kompozicija im je, uglavnom, četverodijelna i strogo racionalno postavljena, jer je za čovjeka bitno da „vazda može osridnijim načinom vladati se“ (NP,26²), a strukturirane su prema pravilima antičke retorike (Mihanović-Salopek, 2006: 253, 255).

Knjiga je tiskana 1762. godine u Budimu. Iz naslova je vidljivo, kao i iz odobrenja teologa i dozvole za tisak (koji su pisani u siječnju, veljači i lipnju 1762. godine) da je bila zgotovljena u prvoj polovici godine, jer su propovijedi bile namijenjene za „dolazeće“ jesensko i zimsko doba. Predgovor zaključuje rečenica kojom autor najavljuje i novu knjigu koja bi sadržavala proljetne i ljetne propovijedi, uz napomenu da će o tome odlučiti čitateljstvo-propovjednici,

1 Hrvojka Mihanović-Salopek kaže: „Pavić je objavio brojna djela homiletičke ili propovjedničke literature: *Tri dara duhovna s govorenjem predikatorskim navištena i istomačena*, Budim, 1755., *Prosvitljenje i ogrijanje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svečane predike*, Budim 1762., *Prišašće*, Budim, 1762., *Kratki nauci i tumačenja sviu nediljnih glavnih evagjelja*, Budim, 1778., *Oca poštovanog Goffine pravovirno po misalu crkvenom uređeno knjiženstvo*, Budim, 1778.“ (Mihanović-Salopek, 2006: 251)

2 Citati iz Pavićeva *Prosvitljenja i ogrijanja* donose se u radu u transkribiranu obliku prema budimskom izdanju iz 1762. godine na način da se u zagradi nalazi samo broj stranice na kojoj se odnosni citat nalazi. Paginirane stranice se stavljaju u oblu zagradu, a nepaginirane u uglatu. Skraćenica NP odnosi se na prvi dio knjige (1-132) u kojemu se nalaze nedjeljne propovijedi.

odnosno recepcija njegovih jesenskih i zimskih propovijedi: „Ako poznađem da će nastojnikom duša i navistiteljom podrage biti ove predike, slidi[t] će i pramalićne s litnjima.“ [4] U Pavićevoj se bibliografiji, barem do danas, ne nalaze i *Predike pramalićne s litnjima* ili nekog sličnog naslova, iz čega bi se moglo zaključiti najmanje dvoje: prvo, da su bile napisane, ali da do danas nisu pronađene ili su izgubljene kao i neka druga Pavićeva djela (v. Sekulić, 1993: 74-75), i drugo, da čitateljstvu njegove jesenske i zimske propovijedi nisu bile *podrage*, kako kaže sam autor, zbog čega je odustao od pisanja najavljenih proljetnih i ljetnih propovijedi.

Propovijedi su u *Prosvitljenju i ogrijanju* namijenjene, kao što je već rećeno, „dolazećem“ jesenskom i zimskom dobu, nude se na slušanje i gledanje i to posebice istinitih prilika iz Svetoga pisma, crkvenih otaca i naućitelja zajedno s *naravnima*³, ali bez historija i pripovijedaka, čime je bio naznaćen i stil pisanja. Svojih 50 propovijedi autor čitateljima nije nudio samo na slušanje i gledanje, nego i na oponašenje: „SS. Bogoljubni! Kriposti sveti Božji ne samo su za ogledanjem, veće i za naslidovanje.“ (PS⁴,50)

Pavić je svoja *govorenja* odredio kao nedjeljna i svećana, profilirajući njihov konaćni izgled i njemu omiljenim eshatološkim temama (smrt, sud, pakao, raj⁵), odnosno uvaćavajući kalendarska određenja⁶, kao i vremensko ogranićenje izvedbenoga dijela propovijedi⁷, jer se ne zaboravlja ni na

- 3 Na što se ovdje misli – na ostale istinite priće iz crkvenih knjiga ili na primjere iz svakodnevice? Ovo drugo je malo vjerojatno, jer je svakodnevice u Pavićevim propovijedima vrlo malo.
- 4 Skraćenica PS odnosi se na drugi dio knjige u kojemu se nalaze propovijedi svećane. U *Pokazanju* se govori o „svećanim predikama“, a u samom naslovu drugoga dijela knjige najavljene su kao „predike svećane“ prema kojima je određena i skraćenica PS. *Predike svećane* nalaze se u istoj knjizi *Prosvitljenja i ogrijanja*, ali njihova se paginacija ne nastavlja na prethodnu stranicu 132., nego ponovo zapoćinje brojem 1 i završava brojem 132.
- 5 Eshatološku temu posljednjeg suda propovjednik tako jasno odrećuje na poćetku propovijedi *Za ćetvrtu nedilju Prišaća* rijećima: „Danas završujem govorenje od suda. (...) Ja sam odredio danas posljednjeg suda završenje vami prid oći staviti i ukazati ugodnu i strahovitu odsudu.“ (NP,58, 59), što znaći da je u prethodnih dvanaest propovijedi temu varirao, proširujući je novim promišljanjima u funkciji bućenja bogoboćnosti. Ćetiri posljednje stvari ćovjeku (*Quatuor hominum novissima*) omiljene su u baroknim propovijedima, a elementi baroknoga ornatusa prisutni su i u propovijedima 18. stoljeća (Mihanović-Salopek, 2006:16).
- 6 Nedjeljne i svećane propovijedi određene su i likovima svetaca ćiji su blagdani vezani uz jesensko i zimsko vrijeme kao na primjer: sv. Mihovil (29. 9.), sv. Franjo Ksaverski (3. 12.), sv. Juda i Šimun Tadej (28. 10.), sv. Emerik (5. 11.), sv. Martin (11. 11.), sv. Elizabeta Ugarska (17. 11.), sv. Katarina (25. 11.), sv. Andrija (30. 11.), sv. Toma (28. 1.), sv. Stjepan (26. 12.), sv. Ivan Evandelist (27. 12.), sv. Tri Kralja (6. 1.), sv. Josip (19. 3.), sv. Matija (24. 2.), itd.
- 7 „Homilija ne bi smijela biti dulja od osam minuta, koliko je prosjećno vrijeme koncentracije slušatelja. Da bi se u njoj govorilo o aktualnim dogaćajima, propovjednik u jednoj ruci treba drćzati Bibliju, a u drugoj novine“, prenosi Eterović. (<http://www.vecernji.hr/vijesti/eterovic-homilija-bi-trebala-trajati-najvise-osam-minuta-clanak-108507> - preuzeto 24.4.2013.)

koncentraciju slušateljstva tijekom mise, pa se kaže: „Još hiljadu drugi ovakvi događaja mogao bi ja vama doniti da mi vrime dopusti.“ (PS,116)

Na kraju *Pokazanja nediljni predikah* nalazi se *Opomena* kojom autor podsjeća da su i nedjeljne i svečane propovijedi polifunkcionalne, odnosno ako im se promijeni tema i ime sveca, mogu poslužiti kao propovijedi za neku drugu prigodu ili svetkovinu.

2.

Na sadržajni, kompozicijski i stilski izgled hrvatskih baroknih i postbaroknih propovijedi pored konvencija žanra, književnih moda kao i kretanja u društvu stanoviti su utjecaj imali i određeni pisci i njihove metode. U tom se smislu spominje ime talijanskog isusovca Paola Segnerija Starijeg (1624-1694) koji je bio poznat po sugestivnim pokorničkim propovijedima i čija je metoda utjecala na brojne hrvatske propovjednike (Ardelio della Bella, Đuro Bašić, Bernardo Zuzorić, Arkandeo Kalić, Juraj Mulih, Baltazar Milovec, Ivan Mulih). Kao još jedan utjecajni propovjednik spominje se bečki augustinac Abraham a Sancta Clara (1644-1709), pravim imenom Johann (Hans) Ulrich Megerle, koji u svojoj propovijedi unosi satiru i u čemu su ga nasljeđovali i neki hrvatski propovjednici (Štefan Škvorc, Hilarion Gašparoti, Štefan Zagrebec). U drugoj polovici 18. stoljeća u propovijedima se osjeća veća okrenutost racionalnosti, iako su još uvijek zamjetni i barokni elementi. Nov pristup crkvenom govorništvo donosi Johann Michael Sailer (1751-1832) katehetskom metodom: „Nova katehetska metoda propovjedništva temeljila se na katehetskom usmjerenju – poučavanju u temeljnim naucima vjere i poglavitom oslanjanju na biblijske tekstove. (...) Pod utjecajem katehetske metode propovijedi se postupno pročišćavaju od zastrašujućih egzemplara, fantastičnih nadnaravnih vizualnih zamišljaja i kompleksnijih simboličnih prikaza koji su se mogli višeznačno ili pogrešno protumačiti.“ (Mihanović-Salopek, 2006: 17) Zagovornici nove katehetske metode svoja su djela objavila nakon Pavićeva *Prosvitljenja*⁸, zbog čega se kao poveznica s njom navodi ime francuskog isusovca Blaise Gisberta koji u svojem djelu iz 1702. godine naslovljenom *Kršćanska elokvencija u teoriji i praksi* često citira Ivana Chrysostoma, što često čini i Pavić u svojim propovijedima. Gisbert zagovara povratak apostolskoj jednostavnosti, bez baroknoga ornatusa, stoga se postavlja pitanje – koliko je navedena poetika prisutna u Pavićevim katehetskim propovijedima iz *Prosvitljenja* i to posebice onda kada govori o ženi?

8 Hrvojka Mihanović-Salopek spominje sljedeće autore: Johann Michael Sailer, *Vorlesungen aus der pastoraltheologie* (1788), Johann Ignaz Felbiger, *Jedinstveni katekizam* (1777), Rudolf Graser, *Vollständige Lehrart zu predigen* (1766), Ignaz Wurz, *Anleitung zur geistlichen beredsamkeit* (1770) (Mihanović-Salopek, 2006: 254)

3.

Slavljenju svetaca i svetica namijenjen je drugi dio *Prosvitljenja* u kojemu se nalaze 24 propovijedi, od kojih su 22 svečane, a dvije su dodane.⁹ U naslovima propovijedi nalaze se imena triju žena koje su nadahnule pet propovijedi: djevica Marija (tri propovijedi: *Za svetkovinu slavnoga Bratinstva od Rožaria B. D. M.* /PS,8-13/, *Za svetkovinu neoskrvnjenog začeca Blažene Divice Marije* /PS,57-62/, *Za svetkovinu očišćenja Blažene Divice Marije* /PS,101-106/)¹⁰, sveta Elizabeta udovica (propovijed *Za svetkovinu s. Elizabete udovice Trećega reda s. Frančeška* /PS,42-46/) i sveta Katarina (propovijed *Za svetkovinu s. Katarine divice i mučenice* /PS,46-51/).

U propovijedima u čijim se naslovima nalaze navedena imena svetica, kao i u propovijedima u kojima se unutar dispozicije navode imenovane i neimenovane žene Pavić se poziva, uglavnom, na određeni biblijski tekst računajući sa slušateljstvom kojemu je poznata cijela biblijska priča, jer je on sam u cijelosti ne donosi na jednome mjestu. On iz biblijskoga teksta parafrazira ili citira samo određeni dio ili rečenicu¹¹ kojom argumentira ili pokušava približiti vjerniku postavljenu tezu. Da računa s vjerničkim poznavanjem Biblije, Pavić ponekad izrijekom kaže¹², a ponekad se ono iščitava iz same propovijedi, kao u slučaju starozavjetne

9 Jedna se govori za mladu misu, a druga povodom obilježavanja pada Budima pod tursku vlast.

10 O trima marijanskima propovijedima pisala je Hrvojka Mihanović-Salopek: u prvoj se govori o Bratimstvu krunice (ružarija) blažene djevice Marije, pri čemu je Bratimstvo uspoređeno sa stablom koje je visoko, široko i plodno; hlad ovoga stabla je ugodan, njegov plod krijepi duše grijешnih, a iskaz je egzaltiran i ekstatičan; u drugoj je osnovna misao da je Bogorodica izbavljena od istočnog grijeha što je objašnjeno biblijskom pričom (npr. Samson s roditeljima ide u Filisteju naći si zaručnicu, na putu im zaprijeti lav kojega Samson bez znanja roditelja zadavi i baci u stranu s puta), uvažnim crkvenim autoritetom (npr. sv. Augustin) i njegovim tumačenjem (npr. Samson – Isus, roditelji – Marija, lav – Adamov grijeh), kao i dinamičnim prizorima; a u trećoj se propovijedi govori o Djevici koja je svijetu dala božanstveno djetešce Isusa, a nebesima izgubljena čovjeka što je zornije prikazano dvama egzemplima, onim o ženi i izgubljenju novčiću i o kralju koji baca dragi kamen (Mihanović-Salopek, 2006: 256-259).

11 Češće su parafraze biblijskoga teksta, a sljedeći primjer o potrebi *ustegnuća*, odnosno suzdržavanja od zemaljskih dobara (npr. hrane i pića) kao pravomu putu u nebeski raj potvrđuje citatno pozivanje na Bibliju: „Ali što ću ja više za svidočanstvo ove istine donositi, kada i pri svadbi u Kani Galilejskoj nestavši svatovom vina, Gospa Isusu reče da vina ne imadu. On premako ljubljāše i poštovaše svoju prisvetu mater, ne kti udilj proviđenje od vina učiniti, veće odgovori: *Što je meni, i tebi ženo: jošterbo nije došla ura moja.*“ (NP,116)

12 Na primjer: „Poznanobo vam je da je Bog po dvama osobitima stvarma velika čudesa dilovao dok se njegov obrani puk u pustinji zadržavaše, to jest po šipki Mojsijinoj i po zmiji od tuča.“ (NP,116).

priče o Abramumu kojemu žena nerotkinja daje svoju sluškinju¹³. Navedeni je postupak (parafraziranje određenih dijelova, ne i cjelovite priče¹⁴) pretpostavljao, dakle, slušatelja kojemu je i neispričani biblijski tekst bio poznat. Zbog toga se lik žene rijetko pojavljuje kao lik koji ima svoj razvoj, a češće kao lik potvrđen kroz određene funkcije, od kojih bi se mogle izdvojiti sljedeće: majka kao Majka Božja, zaručnica, majka i odgojiteljica, udovica, kći, kraljica, *vitezica*, mudra i lijepa žena, žena siromašna i potrebita, žena Samarijanka, žena kao žrtva ogovaranja.

a) *Djevice Marija kao Majka Božja (Blažena Majka)*. Pored već spomenutih triju marioloških propovijedi u kojima je Djevice Marija središnji lik, istraživanje je pokazalo da se Djevice Marija pojavljuje kao najčešći ženski lik i u ostalim propovijedima kroz funkcionalno odabrane segmente njezina života¹⁵. Propovjednik vješto selekcionira određena mjesta iz Biblije, jer ispričano/izgovoreno ostaje razumljivo i izvan svog šireg biblijskog konteksta. Više primjera uz postavljenu tezu glavnu je misao činilo razumljivom. Tako na primjer u trećoj marijanskoj propovijedi *Za svetkovinu očišćenja Blažene Djevice Marije* propovjednik u prvom dijelu propovijedi tumači: „B. D. Marija

13 Na primjer, ponašanje Sarine sluškinje Hagare nakon što je spoznala da je začela, njezin prezir prema Sari, bijeg iz Sarina doma, savjet anđela Jahvina da se vrati gospodarici i pokori joj se, rođenje sina Jišmaela, sve navedeno iz *Knjige postanka (Jišmaelovo rođenje, Post 16)* Pavić je u svojoj propovijedi sažeo u dvije rečenice koje glase: „Agara Sarina sluškinja porodivši sina, protivljaše se Sari gospodarici svojoj. Po ovomu pak protivljenju očito pokaza (kako Lipomanus gov.) da je ona sluškinja bila.“ (PS,101-191* /*Napomena: broj stranice je u tekstu krivo otisnut i piše da je to stranica 191. iako i prethodna i sljedeća stranica svjedoče da je riječ o 102. stranici./). Ako Pavićevu slušatelju, dakle, nije bila poznata cijela priča o Abramumu, Sari, sluškinji Hagari, sinu Jišmaelu, u propovijedi je bio zaklinut za određene informacije, ali cijela mu propovijed ipak nije bila i nerazumljiva.

14 Kao izuzetak se može navesti propovijed *Za svetkovinu s. Elisabethe udovice, Trećega reda s. Franceška* (SP,42-46) u kojoj se u okviru poduže rečenice donosi cjelovita priča njezina života.

15 Ako se kroz fragmentarno parafraziranje pojavljuje u: propovijedi *U nedilju posli Božića* (NP,63-68) u kojoj se prepričava Marijino i Josipovo čuđenje nad Isusovom mudrošću koju je pokazao kao dijete, iako su upravo oni bili najuzoritiji Isusovi sljedbenici, zatim se u propovijedi *Za drugu nedilju posli Vodokršća* (NP,74-78) parafrazira priča o piru u Kani Galilejskoj na koji dolaze Isus i Marija, u propovijedi *Za petu nedilju posli Vodokršća* (NP,89-94) parafrazira se samo odnos zaručnika Josipa prema trudnoj Mariji, u propovijedi *Za prvu nedilju Korizme* (NP,113-117) izdvojen je dio u kojemu se govori o anđelu Gabrijelu koji navješćuje Mariji da će postati „Mater vikovičnjega“ (NP,114), a spominje se ponovo i pir u Kani Galilejskoj na kojemu ponestane vina, zatim se u propovijedi *Za svetkovinu sveti apostola Šimuna i Jude* (PS,19-23) postavlja pitanje zašto Josip s Marijom i djetetom bježi u Egipat kad je skrovište mogao pronaći i kod Elizabete i kod Ane, u propovijedi *Za svetkovinu neoskrvnjenog začeca Blažene Djevice Marije* (PS,57-62) objašnjava se kako je Marija bila izuzeta od istočnoga grijeha, itd.

svitu jeste dala božanstveno ditešce Isusa“ (PS,102). Vjerniku je prva rečenica ove propovijedi mogla zvučati vrlo komplicirano, a ona glasi: „Veseli se i raduj se narode čovičanski, jer je *B. D. Marija* Isusa u Jeruzolim odnila, a ja po Jeruzolimu tebe samog razumijem. Slidi da je tebi Gospa s Isusom i u Isusu svaka dala.“ (PS, 102) Pojašnjenje koje slijedi i koje je uzeto iz svakodnevice izrečenu misao čini razumljivom: „Jedan otac ne može više svomu sinu pokloniti nego zaostavivši mu baštinu očinsku, a jedna mater svomu ditešcu više nije moguća dati nego davši mu obadve sise svoje posasnut.“ (PS,102).

U Pavićevim je propovijedima Marija i kontrastno postavljena prema drugoj ženi, Evi, zbog čega se kaže da narod „čovičanski“ ima dvije majke, Evu kao prirodnu majku, a Mariju kao milostivu majku; prva je svojom pohlepom izgubila materinstvo, sebe i sve ostalo, a druga je svojom milošću materinstvo osvojila (PS,103).

Djeвица Marija je prikazana i kao majka čiste ljubavi u propovijedi u kojoj se parafrazira biblijska priča o svadbi u Kani Galilejskoj. Propovjednik postavlja pitanja i odgovara na njih iz perspektive crkvenih naučitelja. Tako se pita zašto se pir događa baš u Kani (propovjednik tumači: Kana znači želja i time se potiču kršćani da žele prijeći iz stanja grješnosti u stanje milosti), zašto Isus i Gospa odlaze na tu svadbu (zaručnica je „bila rođača Gospina“ / NP,75/, kaže propovjednik) i odgovara da je u duhovnom smislu Gospa bila na svadbi kao majka poštene, čiste i plodne ljubavi, a Isus kao onaj koji je svadbu blagoslovio.

Djeвица Marija je, dakle, nadahnula cjelovite propovijedi, a pojavljuje se često i kroz odabrane segmente iz njezina života i u ostalim propovijedima, jer njezine su krjeposti čovjeku vjerniku uvijek uzor kojemu treba težiti.

b) *Zaručnica*. U Pavićevim se propovijedima nakon Djevice Marije vrlo često govori o ženi-zaručnici, o odnosu zaručnik-zaručnica koji je ispunjen ljubavlju. U učestalom govorenju o *zaručnici/-ma* mogu se iščitati i žanrovske konotacije, jer je tema zaručnika „izrazito homiletička tema“ (Kekez, 1991: 120). Zaručnica je prikazana kao: nesebična, krjeposna, milosrdna, kao metafora duše i prolaznosti, ali i kao žrtva muške pohote.

U propovijedi *U nedilju posli Božića* (NP,63-68) u kojoj se pokazuje kako Isusova mudrost iznova izaziva čuđenje, ukomponiran je i egzempl o kralju koji je bio u boju smrtno ranjen strijelom. Nakon povratka kući ne nalazi lijek i trebao bi umrijeti „(...) da mu kraljica zaručnica njegova kada on zadrma, postavivši usta svoja na ranu njegovu, isti jid ispila. I tako ona popi jid za izbaviti zaručnika od smrti.“ (NP,68) Tako će i Spasitelj ispiti otrov za nas i naše spasenje. Ljubav i požrtvornost žene zaručnice prema zaručniku slušateljstvo treba dobro zapamtiti i nasljedovati ih.

U propovijedi o ljubavi prema bližnjemu kojom čovjek postaje osobitim prijateljem Božjim govori se i o Ivanovoj ljubavi prema Isusu, a pojašnjuje se opisom odnosa između zaručnika i zaručnice: „Ovu pak Božanstvenu i Ivanovu ljubav ja ne mogu bolje drugomu prilikovati nego jednomu zaručniku koji zaručivši sebi iz koje kuće zaručnicu i postavši prijateljom i ljubiteljom iste, ne samo od zaručnice veće i od rodjaka njezini odpoljubljen postaje. Na isti način tko ljubi svoga iskrnjega, onaj će od istoga Boga odpoljubljen biti i njega sebi za prijatelja steći, baš kao i Ivan s.“ (NP,4).

Zaručnica je u propovijedima prikazana i kao ona koja je birana zbog svojih moralnih osobina, krjeposti i straha od Boga, a nije zanemariva ni tjelesna ljepota. Abraham tako šalje slugu potražiti zaručnicu sinu Izaku, a zaručnica mora biti „kripostna i Boga bojeća“ (NP,78). Krjeposna se (ili lijepa) žena bira, ali ona nije i ona koja bira. Potvrđuje to i primjer za istinsku ispovijed u propovijedi *Za treću nedilju Korizme* ((NP,122-127) preuzet iz *Knjige postanka*. Govori se o osramoćenoj Dini koju Šekem uze na silu, kasnije se zaljubi u nju i zaprosi od oca Jakova, zatajivši da je prije prošnje s njome bludno sagriješio. Kada to doznaju Dinina braća Šimun i Levi, mačevima sasijeku i Šekema i sve ostale muškarce u gradu, jer nisu mogli dopustiti da se prema njihovoj sestri postupa kao prema bludnici. Šekem je, poručuje propovjednik, kažnjen smrću, jer je prešutio počinjen grijeh, a isto će se desiti i onima koji na ispovijedi prešute neki svoj grijeh.

Zaručnica je u propovijedima prikazana i kao milosrdna žena prema potrebitima. U propovijedi o posljednjem sudu, koji će za pravedne biti ugodan, a za griješne strahovit, propovjednik donosi dvije slike: prva je iz svakodnevlja starih vremena, a druga je vezana za starozavjetni lik perzijskoga kralja *Artaxerxes* (Artakserkso) o kojemu se govori u *Knjizi Ezrinoj* (Ezr 4,7) i *Knjizi Nehemijinoj* (Neh 2,1). U prvom je slučaju potrebitom milosrđe uskraćeno, a u drugom se slučaju milosrđe potrebitima nudi i to preko kraljeve zaručnice: „U staro vrime običavalo se je kod suda postaviti jedan zastor i to za ne moći ugledati zločinca, da ugledavši ga sudac, ne gane se na milosrđe. I rad toga *Artaxerxes* zapovijed jeste bio dao dvoranom svojim da kad god bi se njegova zaručnica očitno priko varoša vozila, vazda zakrov od kočijah u stranu potegnu za moći kod nje svi potribni milost naći. Grišniče, što ćeš ti početi kada na sudnji dan s križ ugledaš zakrovom pokriven? Oću reći zlamenje tvoga vičnjeg skvarenja.“ (NP,50).

Pitanje koliko je čovjek-vjernik iz vremena *setečenta* poznavao priču o Artakserksu - ostaje otvoreno, ali uz napomenu da je ona u Pavićevoj propovijedi proširena apokrifnim detaljima o zaručnici (u *Knjizi Nehemijinoj* spominje se samo kraljica pred kojom razgovaraju Artakserkso i Nehemija) i kao takva funkcionalno uklopljena u antitetično postavljene egzemple (uskraćeno – neuskraćeno milosrđe) koji su vjerniku bili jasni i razumljivi.

Zaručnica je u Pavićevim propovijedima i *principisa*, odnosno djevojka „vladalačke krvi“.¹⁶ Priča o *principisi* koja je moralno oskvrnuta od slugu i kao takva nedostojna svog Princa, odnosno Isusa ukomponirana je u govorenje *Za svetkovinu blagodarnoga obrizovanja Isusovoga* (PS,85-90): „Kažite mi, molim vas, pristoji li se jednomu principu koji se zaruči s principisom, da leži u ložnici kojano je od hrđavi slugu oskvrnjavita? Svaki će vas reći da se nipošto ne pristoji. Ovi Princip jeste Isus naš Spasitelj, a postelja mu je naše srce.“ (PS,88).

U Pavićevim se propovijedima *žena zaručnica* često puta javlja i kao metafora duše. U propovijedi u kojoj se govori o razlici između svjetovne i duhovne raskoši propovjednik opominje čovjeka da je njegova duša zaručnica Nebeskoga Zaručnika koja treba odbaciti varljivost svijeta i okrenuti se istinitom duhu Božjem: „Zapantite SS. kada Nebeski Zaručnik govori od svoje zaručnice, tada dilorednim načinom govori od bogoljubne duše čovičje. Prilikovavši on zaručnicu jednoj golubici, promatraše njezine oči kojeno s mlikom oprane bijau. Oči su u tilu čovičjemu ono udo s kojim se čovik služi za viditi stvari po svitu. Ako su, dakle, oči za videnje, valja da su i za razlučenje istinitog od varljivoga.“ (NP,31) O duši kao zaručnici Božjoj govori se i u propovijedi *Za svetkovinu s. Tri Kralja* – krštenjem je Bog dušu odjenuo lijepom odjećom koje žena uvijek mora biti svjesna i zbog nje zahvalna: „Duša (...) jeste zaručnica Božja kojano je na s. krštenju zadobila hodiću s kojom je isti Bog zaodi; kako god, dakle, nije moguće da se jedna divojčica svoga nakićenja zaboravi, tako ne bi valjalo da se jedna duša zaboravi Boga.“ (PS,95).

Žena zaručnica može biti i metafora griješne duše (ali i prolaznosti¹⁷) i kao takva izabrana za potvrdu Božje spremnosti da pomogne nepravedne: „Štije se u Pismah da Zaručnik Nebeski hotijući k poljubljenoj svojoj zaručnici unići, stajaše prid vrati i kucaše. Štije se također u S. evanđelju da isti zaručnik hotijući zaručnicu, to jest grišnu dušu k sebi pozvati, siđaše kod bunara. Zašto ovi siđaše, a prije kod poljubljene vrata stajaše? Poslušajderte: onaj koji se ne misli kod koga dugo zadržati, ne sida, već stoji; kod koga sidne, zlamenje je da će se pozadugo kod njega zadržati. Budući, dakle, da Isus kod bunara siđaše,

16 *Principisa* ima isto značenje kao i *principeša* i *princepisa*, a odnosi se na ženu ili djevojku „vladalačke krvi“ (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Dio XII /PRIKLADATTI – RAJČETA/, JAZU, Zagreb 1952, 72.)

17 U propovijedi *Za nedilju Quinquagesimae* (NP,108-112) tema glasi: „Ukazuje se da mlogi na svitu vide gdi bi imali slipi biti, a slipi jesu gdi bi imali viditi“. U objašnjenje što je vrijedno, a što prolazno, propovjednik spominje i ženu: „Ovo isto živom bojom upisao jeste s. Pavao apostol gov. Svitujem vas da vi koji ste oženiti, držite se kano da ste brez žene; koji se veselite i s svitom služite da se vladate kano da ste brez veselja i svitovnjeg uživanja: svakabo kano osina prolaze.“ (NP,110)

čekajući na grišnicu, očito se poznaje da je on više prignut za pomoći grišnika i zaostati kod istoga.“ (NP,82). Nebeski Zaručnik bira, dakle, zaručnicu-griješnu-dušu kojoj želi pomoći i strpljivo je čeka.

c) *Majka i odgojiteljica*. U Pavićevim se propovjedničkim egzemplima žena pojavljuje i kao majka i odgojiteljica. Tako Isusa čudotvorca potvrđuje majčinska vjera u propovijedi o posljednjem sudu kojom ona vraća u život mrtvoga sina: „Štije se u s. Evanđelju čudnovato oživljenje mladića varoši Naimske. Razcviljenoj materi njegovi reče Isus: *Nemoj plakati, tvoj će sin oživiti*. Pristupivši naš Spasitelj, dotakne se lisa iliti sanduka mrtvačkoga i udilj mrtvac oživi.“ (NP,50)

U istoj propovijedi nalazi se i priča o majci i njezinu neuspješnu odgoju vlastita djeteta: „Jedna mater ljubi toliko srčano svoje ditešce da se ovoj ljubavi ništa ne može prilično ni veće naći. Ova mater ponukuje često ditešce na mloga dobra, ali brez svake koristi; daje mu lipe i ljubeznive riči, ele sve zaludu, nikakve hasne ne može imati, veće još što ga ona ljubeznivije ponukuje, to ono još opačije biva. Upali se jedanput mater od ljutine videći da ga na dobro ne može privesti i zato onako srdita baci ga usrid goruće vatre. (...) Pitam vas sada SS. nije li Isus ono krotko janješce, nije li on ne samo Otac, veće ljubeznivi Otac naš? Koliko on nas puta ponukuje: poslušaj me, grišniče, i dođi jedanput u se (...).“ (NP,51) Propovjednik tako podsjeća slušatelja da je i on na sličan način nezahvalan prema Nebeskome Ocu.

U propovijedi *Za svetkovinu blagodarnoga obrizovanja Isusovoga* (PS,85-90) spominje se neimenovana kraljica koja rodi *principa*, tj. sina¹⁸ i iz velike ljubavi prema sinu odluči ga sama vlastitim mlijekom dojiti i odgojiti: „Uzamši ona ditešce u naručaj, davaše mu desnu sisu, ne ktijući ditešce sisati, okrenu ga davši mu livu, ali ne ktivši ono ni livu sasnuti, izreče ova kraljica: *Moje drago ditešce, sve sam ti dala i to je za dosta*. Ja ovde Isusa našega saranitelja ne nazivam našim Ocem, veće ljubeznivom Materom, kojino nam ne mogaše veće ljubavi ukazati nego je ukazao.“ (PS,87).

d) *Udovica*. Lik žene udovice pojavljuje se u propovijedi *Za svetkovinu s. Elizabete udovice, Trećega reda s. Frančeška* (PS,42-46) u kojoj se govori o nemogućnosti istovremenog posjedovanja i nebeskih i svjetovnih dobara, jer se ona međusobno isključuju: steći nebeska dobra znači ne imati ona svjetovna i

18 Prema Akademijinu *Rječniku* princip ima značenje *vladalac, knez* (vladalac države male i malo ugledne među ostalim državama), ali i *sin vladaoca* (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Dio XII /PRIKLADATTI – RAJČETA/, JAZU, Zagreb 1952, 72.). Kao primjer za *principa* koji pokriva značenje vladareva sina navodi se rečenica iz Pavićevih propovijedi koje se ovdje analiziraju.

obrnuto. Potvrđuje to i primjer udovice Elizabete¹⁹: „Između ostali pak današnja s. udovica Elisabetha, kralja madžarskoga Andrije kćer, posli priminuća svoga zaručnika prodavši svakolika ne samo razdili sirotama hasnu svoju, veće još manastir i pribivanje s vlastitim troškom za duhovno napridovanje mlogi sestara Trećeg reda s. Franceška uzida i potribitima vlastitim rukama služaše i preduć njima pomoć tražaše.“ (PS,43) Bez svjetovnih dobara Elizabeta je stekla uživanje u vječnim dobrima, a slušatelj bi trebao postupiti na sličan način, ako želi ući u Kraljevstvo Nebesko.

e) *Kći*. U Pavićevim se propovijedima govori i o odnosu roditelja prema djeci, odnosno oca prema kćeri. Kada govori o snazi i djelotvornosti prave vjere u propovijedi *Za dvadest i treću nedilju posli Duhova* (NP,32-36), propovjednik kaže: „Veliko zaisto jeste bilo povirovanje onoga oca koji moljaše Isusa da dođe u kuću njegovu i da samo ruku postavi svrhu kćeri njegove, ufajući se tvrdo da će mu kći ožviti. Ako je pak povirovanje jednoga nevirnika toliko kripostno bilo, što ću ja reći od vire pravovirni?“ (NP,32) Vraćanje u život mrtve dvanaestogodišnje kćeri upravitelja sinagoge Jaira čudo je u kojemu se Isus pokazuje kao gospodar smrti i tjelesne bolesti. Isus je učinio mnoga čuda, neka su bila izmoljena od samih potrebitih (gubavac, slijepac), neka preko posrednika (pretvaranje vode u vino), a neka su bila rezultat osobne inicijative Isusove (uskrsavanje Lazara). U Pavićevoj je propovijedi Jair posrednik koji snagom vjere potvrđuje Isusa i njegovo čudo – oživljenu kćer.

f) *Kraljica*. U Pavićevim se propovijedima pojavljuju biblijske i nebiblijske kraljice. U propovijedi *Za svetkovinu blagodarnoga obrizovanja Isusovoga* (PS,85-90) govori se o kraljici od Sabe. Na primjeru kralja Salomona kojemu u posjet s darovima dolazi kraljica od Sabe kako bi se uvjerala u mudrost njegovu (*Prva knjiga o kraljevima, Posjet kraljice od Sabe* - 1 Kr 10), propovjednik želi griješnu čovjeku staviti do znanja da i on svom Spasitelju treba pokloniti dar, a to je vlastito srce. Jer kao što: „Ona slavna kraljica od Sabae dočuvši čudnovata dila koja kralj *Salomon* svojom mudrinom izmisli i ponačinja, odluči otići u

19 *Sveta Elizabeta Ugarska* (Bratislava, 1207. - Marburg, 17. studenoga 1231.) je katolička svetica, kći ugarsko-hrvatskog kralja Andrije II. S trinaest godina udala se za tirinškog grofa Ludovika. Bila je članica Trećega franjevačkog reda. Dala je sagraditi bolnicu kraj dvorca Wartburga kako bi se osobno brinula za bolesnike, a obitelj se tomu protivila. Potajno je hranila gladne, siromahe i bolesne. Jednom je, prema legendi, grof zaustavio Elizabetu, s ciljem da vidi što skriva, a kad je otvorila pregaču haljine, umjesto kruha koji je tamo bio prije minute, pojavile su se ruže. Nakon smrti grofa Ludovika prodala je sve imanje, prihvatila siromaštvo i brinula se za svoja tri sina te za bolesnike i siromahe. Za velike gladi u Njemačkoj pomagala je siromasima. Zaštitnica je pekara, prosjaka, bolesnika, siromaha, humanitarnih djelatnika, bolnica, udovica, ljudi u progonstvu. Papa Grgur IX. proglasio je Elizabetu svetom 27. svibnja 1235. u gradu Perugi u Italiji. Spomendan joj je 17. studenog. Godine 2007. slavila se širom Europe 800. godišnjica njezinoga rođenja. (http://hr.wikipedia.org/wiki/Sveta_Elizabeta_Ugarska - posjet 20.4.2013.)

kraljevstvo njegovo, za viditi i razgledati jasnu majstoriju i sprave njegove. Pošavši, dakle, ponese sobom pristojne i najplemenitije darove za prikazati rečenomu kralju Salomunu (...).“ (PS,87) - tako i grješnik treba Isusu pokloniti za njegovo obrezivanje i kao „dar nove godine“ vlastito srce.

U posljednjoj propovijedi „na godišnji dan budimskoga uzeća“ (PS,124) spominju se i konkretna, povijesna imena kraljica. Prva je Katarina, kćerka hercega Stipana koja se udaje za bosanskog kralja Pavla Kristića koji na krštenju dobiva ime Stipan. Nakon što joj uguše muža, traži pomoć od muževljeva pobratima cara „Mameda II.“ (PS,127), ali kraljevstvo umjesto da bude spašeno, bijaše porobljeno, a: „Rečena Katarina poznavši da za nju nije kraljevanje, pobiže u Rim gdi provodeći pokorni život, umri i bi zakopana u crkvi od [?] redovnika svetoga Franceška.“ (PS,128) Druga je kraljica Izabela, udana za vojvodu Ivana, mađarskog kralja (Ivan Zapolja). Nakon kraljeve smrti (1540.), kraljica ostaje sama sa sinom Ivanom Sigismundom. Turski car „Solyman“ moli je da mu pošalje sinčića njegova pobratima kako bi ga samo vidio i poljubio uz obećanje da će joj ga potom vratiti nazad i da će Sigismund kraljevati kad odraste. Solyman šalje Izabeli i poklone: „(...) a kraljici posla prstene iskićene s dragim kamenjem od velike cine, poslavši joj također i plemenite đerdane, još k tomu od pritankog babilonskog beza nikoliko zavoja za glavu i košulja za nošenje, (...)“ (PS,129) Kraljica pristaje, a Turci slobodno ulaze u grad, osvajaju na lukav način, na prijevaru „kapiju po kapiju“ bez otpora stražara: „I tako osvoji car turski po privari ovi naš plemeniti i od sve mađarske zemlje poglaviti grad, poslavši rečenu kraljicu u Erdelj zajedno s sinčićem, (...)“ (PS,129) Ni ova se nebiblijska kraljica nije pokazala mudrom vladaricom, zaključuje propovjednik.

g) *Vitezica*. Žena vitez (*vitezica*) pojavljuje se u propovijedi *Za dvadeset i treću nedilju posli Duhova* (NP,32-36) koja govori o snazi vjere i koju propovjednik potvrđuje i primjerom udovice Judite koju zbog njezine srčanosti naziva *vitezicom*: „Ono viteško dilo Juditino kojano silnoga Holoferna pogubi vazdašnje je uspomene vridno. Koliko strašno bi obnevoljenje grada Bethuliae kojemu osim ostali nevolja pripričita bi tekuća voda u grad, od koje oni svagdanju potribu imadoše. Jedna pak srčana vitezica usudi se u neprijateljsku vojsku ulisti i prošavši kroz nju istomu vojvodi majstorski glavu odsiče. Nije li se ovo slavno dilo po viri, jakomu ufanju ove vitezice izvršilo?“ (NP,34)

Ista se biblijska Judita spominje i u propovijedi *Za svetkovinu s. Martina biskupa* u kojoj se govori o „veličini u malenoći i o malenoći u veličini“ (PS,38). Na pitanje gdje se može naći jaka žena, propovjednik odgovara parafrazirajući Salomona koji za „prijaku i slavnu ženu“ kaže: „Ona je ruku svoju pružila na jaka, a prsti su joj vret[e]no²⁰ uzeli.“ (PS,38) Iz perspektive

20 U izvorniku piše *vretno*, zbog čega je ispušteno e stavljeno u uglatu zagradu.

slušaateljstva propovjednik se čudi: „Nije brez začuđenja ovi način od govorenja. Govorećibo Salomun od prijake i slavne žene na svitu i hotijući njezinu slavu i falu pokazati samo ovo izreče da su njezini prsti uzeli vreteno. Kakva je pak slava i fala kod preslice siditi i s vretenom presti? (...) Salomun hoti reći: Tko oće da velik bude, valja da od malene stvari počme, zatim malo po malo slavu i falu svojeg dilovanja može po svemu svitu raširiti.“ (PS,38) Da bi navedeno bilo jasnije, propovjednik govori o Juditi, njezinim prstima i vretenu: „Ovo možemo viditi u srčanoj *Juditi*, kojano po malenom kripostnomu dilovanju velika i slavna postade. Ona izišavši s svojom sluškinjom ne samo prođe kroz srid neprijateljske vojske koja grad *Bethuliju* obsidnula bijaše, veće još u isti vojvodin šator unišavši, odsiče mu glavu s vlastitim mačem njegovim, s ovom srčanošćom oslobodivši grad od velikog straha i pogibilji. Ovo njezino dilo ne samo bi pofaljeno, veće još među viteška i najslavnija dila uzvišemo. Čudeći se viteškoj srčanosti Juditinoj Aug. s. gov. Kako ste se usudile vi slabe ruke ženske mašati na onaj mač koji vašu krv žeđaše? Kako pristaste vi prsti za takvu jakost, koji ste se vretenu navikli? Pak isti s. odgovara da lipota prsta kojino su se predivu navikli bili, zamota mu kose da on postade pridobiven i od žene nadvladan.“ (PS,39) Judita će biti spomenuta i u posljednjoj propovijedi, izgovorenoj 2. rujna 1759. godine, na dan „budimskog uzeća“ (PS,124) u kojoj propovjednik postavlja pitanje: kako je moguće da turska sila i dalje napreduje iako je u kršćanskome svijetu silne zloće počinila? Propovjednik odgovara pitanjem podsjećajući Svevišnjega: „Nisi li ti Holoferna, principa vojske Nabukodonosorove, koji proganjaše obrani puk tvoj, učinio da izgine od jedne žene, stavivši strah u svu vojsku njegovu koja se razbiže i rasu?“ (PS,125) - i moleći ga istovremeno za isto, za uništenje neprijateljske vojske i to u njegovoj, propovjednikovoj sadašnjosti.

h) *Mudra i lijepa žena*. O ovakvoj ženi govori Pavić u propovijedi *Za svetkovinu s. Katarine divice i mučenice*²¹ u kojoj parafrazira mudrog Salomona koji kaže da je čovjeku najkorisnije imati razumnu i krjeposnu zaručnicu, a nakon toga apostrofira slušaateljstvo: „Ja vas zazivam na pir. S. *Katarina* bivši od sedam godina još ne bi krštena, jer ona rodita bi od roditelja neznaboških. Ukaza joj se na snu Gospa prisveta držeći na ramenu prislavno ditešce *Isusa*. Ispitivaše Gospa *Isusića* je li mu povoljna ova divičica Katarina i oće li ju za zaručnicu uzeti? Odgovaraše Isus: Nije mi u volji, jer ona niti je lipa, ni čista,

21 Sveta Katarina Aleksandrijska rođena je u III. stoljeću u Aleksandriji u Egiptu. Legenda kaže da je prije svoga krštenja usnula san u kojemu Djevica Marija drži dijete Isusa i moli ga da uzme Katarinu za svoju službenicu. Isus je ne želi, jer nije lijepa (iako je u stvarnosti bila poznata po svojoj ljepoti). Kada se krstila, ponovo joj se ukazao Isus, uzeo ju za svoju nebesku zaručnicu i stavio joj prsten na ruku. (v. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i Uvod u ikonologiju*, uredio Anđelko Badurina, Zagreb, 1985: 324-325).

budući ona s. krštenjem još nije oprana. Probudivši se Katarina, oćuti u sebi toliki plamen božanstvene ljubavi da se udilj za krštenje poče pripravljati i dade krstiti. Došaste noći posli kada krštena bi, ukazao joj se i opet Isukrst, gov. sada si sva lipa Katarino! Dostojna si biti zaručnicom mojom i postavivši joj prsten na ruku, zaruči se s njom na vike.“ (PS,46-47).

Ženi („divici“) je mudrost posebice potrebna pri izboru zaručnika kako se kasnije ne bi kajala i uzdisala „(...) da sam ja znala da ću ovako opakog muža steći, ne bi me bio vas svit na udavanje prignuo.“ (PS,47) Primjer je mudroga izbora Katarina koja je između dvojice „ljubitelja“, između Isusa i cara Maximina, izabrala Isusa, izabrala je vječnost umjesto varljivoga svijeta, mučeništvo umjesto carskoga prijestolja. A u odnosu na žensku ljepotu propovjednik kaže da je ona dvostruka, tjelesna (vanjska) koja je isprazna i duševna (nutarnja) koja je krjeposna. Katarinina je ljepota bila duševna, ali i tjelesna i time još ljepša: „(...) duša bivši kriposna jeste lipa; ali ona onako kriposna, bivši u lipome tilu još lipša postaje. (...) budući, dakle, da je i tilesna lipota s. Katarine velika bila za kojomno se cesar Maximin zamamljivaše, slidi da je ona ne samo u duši, veće i u tilu lipa i plemenita bila, rad čega ju Isukrst sebi zaruči.“ (PS,50).

O ženskoj mudrosti, odnosno ludosti propovjednik govori i u propovijed *Za svetkovinu s. Matije apostola* (PS,106-111) u kojoj govori o Matijinoj borbi s duhom svjetovnim (plodovi duha svjetovnoga su: bogatstvo, veselje, raskoš). Da bi slušatelju približio težinu Matijine borbe sa svjetovnim veseljima, podsjeća ga i na priču o *Deset djevice iz Evanđelja po Mateju* (Mt 25): mudre su djevice imale svjetiljke i „suđe bi s uljem napunito“ (PS,110), a ludim („budalastim“) djevicama „suđe zaostade prazno, premako one moliše za napunjenje“ (PS,110). Kao što ludim djevicama uvijek nedostaje ulja, tako i pohlepnicama uvijek nedostaje varljive i isprazne svjetovne raskoši: „Kako god lude divice vazda u manjkanju ulja zaostadoše, tako vazda manjka raskošje svitovnje onima koji su za njime polepni; (...)“ (PS,110).

i) *Žena siromašna i potrebita*. U propovijedi *Za četvrtu nedilju Korizme* (NP,128-132) donosi se sažetim parafraziranjem starozavjetna priča o Ruti koja pabirči po Boazovu polju. Nakon što su joj umrli muž i dvojica sinova, vraća se iz Moaba u Betlehem sa svekrvom i počinje skupljati po poljima ono što je ostalo iza žeteoca. Propovjednik ovom pričom podsjeća slušatelja da čovjek pomažući bližnjemu, pomaže i bogati samoga sebe: „Prociniderte dobroga i milostivoga čovika *Booza* kojino dobro poznavate veliko uboštvo *Ruthino*, kako se ona s jedne strane sramoćaše, a s druge u golemoj potrebi stajaše. Što učini Booz, je da je zajer čekao dok ga ona za ljubav Božju zamoli ili joj milosrđe usteže? Ne zaisto, veće zapovidi slugama svojim gov. Kada Rutha po mojoj njivi uskupi klasove, nemojte je smesti, veće joj podajte i od vašega

što vi naženjete i pustite ju uzeti koliko god ona uzktije. Ovo je pravo milosrđe bilo, (...).“ (NP,130) - zaključuje propovjednik.

O ženi, ali potrebitoj zdravlja govori se u propovijedi *Za nedilju Sexagesime* (NP,104-108) u kojoj se kao tema nalazi rečenica „Ukazuje se dvostruki plod riči Božje.“ Govori se o snazi prave vjere i citirana je rečenica iz *Evandjelja po Mateju*: „Ona žena kod s. Mateja govoraše: *Ako se samo dotaknem krajeva hodiće njegove, spasena ću biti.* Koja je pak dilorednim načinom govoreći to hodića koja ovdje bi razumljena? Odgovara s. Chrysolog da je živo povirovanje riči Božje.“ (NP,107) Propovjednik ne objašnjava da je riječ o Isusu kojega na putu do Jairove kuće zaustavlja neka žena koja je dvanaest godina bolovala od krvarenja i koja ozdravlja dotaknućem Isusovih skuta. Propovjedniku, dakle, nisu bili bitni fabularni detalji nego funkcija *žene potrebite* i *žene vjernice* kojom se potvrđuje Isus Iscjelitelj i Otkupitelj.

j) *Žena Samarijanka*. U Pavićevim se propovijedima pojavljuje i žena koja pripada neprijateljskoj strani i još je k tomu poganka. U propovijedi *U nedilju posli Božića* (NP,63-68) govori se o Isusovoj mudrosti koja se potvrđuje i onda kada su suprotstavljeni *mi* i *oni*, Židovi i Samarijanci: „Oko šestog sata dođe Isus k bunaru kod koga se nađe ona Samaritanka. Dođe, reko Isus k bunaru za ukazati joj put spasenja.“ (NP,67) Ono što je Eva zbog stabla izgubila (spasenje), Samarijanka je po Isusovim suzama ponovo zadobila. Iz *Evandjelja po Ivanu (Isus se objavljuje Samarijancima, II,4)* Pavić je slušateljstvo podsjetio samo na nekoliko detalja: na bunar – zdenac, na vrijeme oko šestog sata i na Samarijanku, sažeto im predočivši mudrost Božju. Samarijanka se ponovo spominje i u propovijedi *Za dan blagodarnoga porođenja Isukrstovoga* (PS,68-73) u kojoj joj se Isus objavljuje u isto vrijeme, u šest sati, kod bunara kako bi je obratio. Zašto je tomu tako, propovjednik odgovara uz pomoć autoriteta: „Odgovara s. Chrysost. Po ovom bunaru valja da razumimo živo vrilo voda kojeno je on isti u svojim suzicama pokazao. Po Samaritankinji pak razumljeni bijau svi grišnici, kako god po Evi razumije se vas narod čovičanski koja u isto doba, to jest šestog sata pristupi zapovid Božju.“ (PS,73).

k) *Žena - žrtva ogovaranja*. U Pavićevim se propovijedima žena pojavljuje i kao žrtva nedobronamjernika. Ogovaranjem joj može biti ugrožen život, što potvrđuju i primjeri iz Biblije, ali i primjeri iz propovjednikove svakodnevice. U propovijedi *Za dvaest i prvu nedilju posli Duhova* (NP,22-27) u kojoj se govori o veličini Božjeg praštanja i o nesklonosti čovjeka da prašta bližnjemu, propovjednik u razradi teme donosi i obrasce svakodnevnih razgovora u kojima, na primjer, čovjek može biti neprovjereno proglašen lopovom, a žena bludnicom, pri čemu bi prijatelji, znanci mogli ovako razgovarati: „Slidi dalje drug jali znanac: Danas sam stoprvo razumio da ona žena po zlu putu hodi, još se bistro ne znade, jer još nije u zlu poslu zatečena. Ne veliš li ti: Ja sam to

sumnio, jer svaki dan protrkuje tamo i amo, pak još k tomu to isto proglašuješ gdi se god s kojim sastaneš. Pitam te: Je li to kršćansko dilo? Je li dopušteno da ti s takvom oštrinom iskrnjega crniš i pogrđuješ?“ (NP,24) Loš put po kojemu hodi obična žena sinonim je za put bludnosti, ali bludnost samo kao mogućnost nije i argument za njezinu osudu. Kriv je onaj kojemu se dokaže krivnja, a ženi u navedenu primjeru grijeh još nije dokazan, pa se u osudi treba biti oprezan, kaže propovjednik. Da žena nije uvijek izvor zla i grijeha, pokazano je i u propovijedi o posljednjem sudu (*Za treću nedilju Prišašća* /NP,52-57/) u kojoj se proziva grešnika-muškarca, jer je on kao kurvar naveo ženu na grijeh. Iz perspektive Boga propovjednik pita: „Nisi li ti oni koji si više puta ovu jali onu personu na puteno dilo doveo, a ja sam šutio? Ja sam te mogao udilj posli prvoga griha na vike pokarati, ali nisam hotio, čekajući te na poboljšanje. Sada dakle, neka je svemu svitu poznano da si ti bio kurvar &c. i to za tvoju veću pogrdu.“ (NP,57)

O ženi kao žrtvi ogovaranja rječito govori i primjer biblijske Suzane. U propovijedi o posljednjem sudu (*Za drugu nedilju Prišašća* /NP,47-52/) propovjednik objašnjava razliku između pravednog Božjeg i nepravednog zemaljskog suda. Priču o Suzani koju nepravedno optužiše pohotni starci propovjednik aktualizira retoričkim pitanjima, računajući da je ona u cijelosti slušateljstvu poznata: „Dakle je sud, prid kojemu pravedna Suzana nepravedno rad bludnosti optužena i na smrt određena jest bila, njoj ugodan bio? Je da li joj milo bi što ona ne bivši kriva po onima isti suci koji se nju nepošteno zamilovali biše, optužena i na smrt odsuđena jeste bila? Zaer se obveseli i obradova kada se strka vas puk za viditi izhodak i svrhu ove stvari? Zaisto prem ako je ona pravedna bila, veoma golem strah u njoj bi i to rad toga jerbo je velika nejednakost među pravednomu i nepravednomu sudu.“ (NP,48) – zaključuje propovjednik.

1) *Mitološka božica*. Primjere koje Pavić ugrađuje u svoje propovijedi kada je riječ o ženi najčešće su uzeti iz Biblije. Izuzetak je propovijed *Za dvadeset i treću nedilju posli Duhova* (NP,32-36), u kojoj se govori o vojniku i Minervi²²: „Završujem moje govorenje s događajem koga štijem od nikoga vojaka. Ovi prije nego pođe u boj zaiska više od božice Minerve, oće li on u boju srićan biti? Odgovori mu ona: *Veselo budi, nadvladati ćeš protivnike*. Oslonivši se on na ovo obećanje, otide u boj i prem ako se s oružjem zaodi, ne kti ni ruke dići protiva neprijateljom, ufajući se da će mu se po obećanju božice dogoditi. Međuto bivši od neprijateljske strane zgodit, pogibe. Ele prije nego izdanu zavapi: *Gdi je vira bogova, nije li meni Minerva obećala pridobite!* Na koje mu bi odgovorito: *Valjalo bi bilo da i ti budeš s Minervom ruku podigao; bogovibo*

22 Rimska božica koja je poznata i kao Palada Atena u grčkoj mitologiji; djevičanska božica ratnika, poezije, medicine, mudrosti, trgovine, zanata i izumiteljica glazbe.

diljuće pomažu.“ (NP,36) Propovjednik je vješto u svoju propovijed u kojoj govori o snazi vjere i o tome da vjera bez činjenja nije prava vjera ukomponirao i jedan mitološki lik žene.

*

Iako je u prethodnim retcima bilo rečeno da propovjednik *Prosvitljenja i ogrijanja jesenog i zimnog doba* uz ženu vezuje pozitivne konotacije, navedeno se ipak ne može generalizirati u cijelosti. U njegovim se propovijedima, naime, mogu pronaći i primjeri u kojima je lik žene smješten u negativni kontekst, ali uz napomenu da to čini vrlo suzdržano, bez drastičnih diskriminirajućih optužbi i epiteta, kulturno, bez „rapićevske“ teatralnosti i žestine, bez mizoginih elemenata. Tako propovjednik uz lik žene vezuje i negativne konotacije i to onda kada govori o: grešnici, plesačici, zavodnici, bludnici, kršiteljici zabrana, pokladari²³.

4.

Izgled Pavićevih propovijedi u *Prosvitljenju i ogrijanju jesenog i zimnog doba*, odnosno njihov sadržaj, kompoziciju i stil odredilo je više čimbenika: crkvena godina (od 17. nedjelje poslije Duhova do 4. Korizmene nedjelje), blagdani svetaca i svetica koji su vezani uz jesen i zimu, određene teme među kojima se posebice ističu one eshatološke, zatim vremenska ograničenost trajanja same propovijedi kao i njihova polifunkcionalnost. Sadržajno gledajući Pavićeve propovijedi potvrđuju katehetsku metodu i oslonjenost na biblijske tekstove, što potvrđuje i istraživanje lika žene u njima. Usmjerenost je čitanje, naime, pokazalo da se u njima najčešće pojavljuju biblijske imenovane i neimenovane žene, starozavjetne i novozavjetne (Eva, Sara, Hagara, Judita, Suzana, Dina, Mikala, Dalila, Rebeka; Djeвица Marija, Mandalijena, lude i mudre djevice, žena Samarijanka, Jairova kći, ...), odnosno istraživanje je pokazalo da se u njima žena pojavljuje kao svetica (Djeвица Marija, sveta Elizabeta Ugarska, sveta Katarina), a vrlo rijetko kao mitološka božica (Minerva) ili kao žena iz svakodnevice (*pokladara*). Zbog toga u Pavićevu *Prosvitljenju i ogrijanju jesenog i zimnog doba* ima, s jedne strane, relativno malo informacija o ženi 18. stoljeća i njezinoj svakodnevici, dok s druge strane, opisom žene u različitim funkcijama i kroz različite tipove pribavlja propovijedima stanovitu primjenjivost na različita vremena i različite prostore.

23 O navedenim tipovima žena u radu se ne govori opširnije i s tekstualnom argumentacijom jer je dužina rada ograničena pravilima uredništva Zbornika.

Literatura

Barthes, Roland (1990), *Retorika starih. Elementi semiologije*, ŠKUC Filozofska fakulteta, Ljubljana.

Bartolić, Zvonimir (1981), „Sadržajne paralele između Vida Došena i Jurja Habelića“, u: *Zbornik radova o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću* (urednici Marijan Mataković i Dragutin Tadijanović), JAZU – Centar za znanstveni rad Osijek, Osijek.

Biblijski priručnik. Mala enciklopedija (1989), Priredili David i Pat Alexander, Kršćanska sadašnjost – Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.

Bogdanović, David (?1915), *Pregled književnosti hrvatske i srpske*, knjiga prva, S. Kugli, Zagreb.

Detoni Dujmić, Dunja (1998), *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb.

Forko, Josip (1884), „Crtice iz ‘slavonske’ književnosti u 18. stoljeću“, I, u: *Izvjeshće o kralj. velikoj realci u Osieku koncem školske godine 1883/4*, Tiskom Julija Pfeiffera, Osiek, 3.-102.

Forko, Josip (1886), „Crtice iz ‘slavonske’ književnosti u XVIII. stoljeću“, II, u: *Izvjeshće o kralj. velikoj realci u Osieku koncem školske godine 1885/6*, Tiskom Julija Pfeiffera, Osiek, 1.-51.

Frangeš, Ivo (1987), *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, Zagreb-Ljubljana.

Franičević, Marin – Švelec, Franjo – Bogišić, Rafo (1974), *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 3 – *Od renesanse do prosvjetiteljstva*, Liber – Mladost, Zagreb.

Georgijević, Krešimir (1969) *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb.

Hoško, Franjo Emanuel (1977), „Topohistoriografsko djelo Emerika Pavića kao izvor za hrvatsku crkvenu i kulturnu povijest“, *Kačić*, IX, 71.-81.

Hoško, F. E. (1978), „Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevaca tijekom 18. stoljeća u Budimu“, *Nova et vetera. Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline*, XXVIII, svezak I-II, Sarajevo, 113.-179.

Hoško, Franjo Emanuel (2011), *Slavonska franjevačka učilišta*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Jelčić, Dubravko (1997), *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada Pavičić, Zagreb.

Ježić, Slavko (1993, pretisak izdanja iz 1944.), *Hrvatska književnost od početka do danas (1100-1941.)*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.

- Jolles, André (1978), *Jednostavni oblici*, Studentski centar Sveučilišta, Zagreb.
- Kekez, Josip (1991), „Usmena književnost i tzv. prilika u Relkovićevo književnom djelu“, u: *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića* (urednici Dragutin Tadijanović i Josip Vončina), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni rad Osijek, Osijek, 117.-125.
- Kombol, Mihovil (1961), *Povijest hrvatske književnosti do narodnog Preporoda*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (1860), *Bibliografija jugoslavenska*. Knjiga prva – *Bibliografija hrvatska*, Brzotiskom Dragutina Albrechta, Zagreb.
- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i Uvod u ikonologiju* Radovana Ivančića (uredio Anđelko Badurina), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.
- Matasović, Maja (2010), „*Ad maiorem Dei gloriam... II. dio: Obrazovanje u vjeri naroda Senjsko-modruške biskupije polovicom 18. Stoljeća*“, *Povijesni prilozi* 38., 183.-212. (<http://hrcak.srce.hr/file/86124> – posjet 17. 4. 2013.)
- Mihanović-Salopek, Hrvojka (2006), *Iz duhovnog perivoja*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Novak, Slobodan Prosperov (1999), *Povijest hrvatske književnosti. Od Gundulićeva „poroda od tmine“ do Kačićeva „Razgovora ugodnog naroda slovinskoga“ iz 1756.*, III. knjiga, Antibarbarus, Zagreb.
- Pavich, Emerik (1762), *Prosvitljenje i ogrianje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svecsane predike, priko jeseni i zime dolazeche, razum csovicansku u dillovanju prosvitljujuche, a dussu s-spasonosnim naukom griuche. Za pomoch sviu dussah nastojnikah, i ostali pripovidalaca kratko, ali kruto sloxene po ocu fr. Emeriku Pavichu, Reda s. o. Franceska od obsluxenia, Provinciae s. Ivana Capistrana lecturu jubilatomu, i sadassnjemu diffinituru*, Leopold Francesko Landerer Sftampatur, Budim.
- Rapics, Gjuro Gradiscsanin (1762), *Svakomu po mallo illiti predikae nediljne zajedno s' korizmenima svima duhovnim pastirom vehoma koristnae a pravovirnim karstjanom osobito hasnovitae kojae stanje, i svakoga csovika vechianje u sebbi uzdarxaju i temelj evangjeoskoga zakona, svakomu, i inesetnomu obilato navisstuju*, Tlacseno kod gosp. Antuna Francesca Eitzenbergera Purgerskoga tlacsiocza, Pesta.
- Rječnik biblijske teologije* (1980), Uredio Xavier Léon-Dufour i Jean Duplacy, Augustin George, Pierre Grelot, Jacques Guillet, Marc-François Lacan, preveo Mate Križman, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Dio XII (PRIKLADATTI – RAJČETA), JAZU, Zagreb, 1952.

Sekulić, Ante (1993) *Hrvatski pisci u ugarskom Podunavlju od početka do kraja XVIII. stoljeća*, Prinosi za povijest književnosti u Hrvata, Autori i djela, knjiga II., Zagreb.

Šafařík, Paul Jos. (1865), *Geschichte der südslawischen Literatur. II. Illirisches und kroatisches Schriftthum*, Verlag von Friedrich Tempsky, Prag.

Tatarin, Milovan (2001), „Može li prostitutka postati svetica?“, *Kolo*, br. 2, 1.-37.

Vodnik, Branko (1913), *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća. S uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb.

<http://www.vecernji.hr/vijesti/eterovic-homilija-bi-trebala-trajati-najvise-osam-minuta-clanak-108507>

http://hr.wikipedia.org/wiki/Sveta_Elizabeta_Ugarska

PROPOVJEDNIK O ŽENI

Sažetak

U središtu je pozornosti ovoga rada knjiga nedjeljnih i svečanih propovijedi Emerika Pavića (Budim, 5. 1. 1716. – Budim, 15. 4. 1780.) *Prosvitljenje i ogrianje jesenog i zimnog doba iliti Nediljne i svecsane predike, priko jeseni i zime dolazeche, razum csovicansku u dillovanju prosvitljujuche, a dussu s-spasonosnim naukom griuche (...)* (1762) u kojoj se istražuje koliko je, kako i u kojim funkcijama propovjednik progovorio o ženi. U Pavićevim se propovijedima žena najčešće pojavljuje u pozitivnu kontekstu (žena kao Majka Božja, zaručnica, majka i odgojiteljica, udovica, kći, kraljica, *vitezica*, mudra i lijepa žena, žena siromašna i potrebita, žena Samrijanka, žena kao žrtva ogovaranja), ali to ne znači da se ne pojavljuje i u situacijama u kojima prevladavaju negativne konotacije (na primjer: žena kao grešnica, plesačica, zavodnica, bludnica, kršiteljica zabrana, pokladara). U Pavićevim je propovijedima, relativno malo informacija o ženi 18. stoljeća i njezinoj svakodnevnici, ali se s druge strane, opisom žene u različitim funkcijama i kroz različite tipove pribavlja propovijedima stanovita primjenjivost na različita vremena i različite prostore.

Ključne riječi: Emerik Pavić, 18. stoljeće, propovijed, žena.

THE PREACHER ABOUT THE WOMAN***Summary***

The focus of this paper is the book of Sunday and festal sermons of Emerik Pavić (Buda, 5 January 1716 – Buda, 15 April 1780) *Prosvitljenje i ogrianje jesenog i zimnog doba iliti Nediljne i svecsane predike, priko jeseni i zime dolazeche, razum csovicansku u dillovanju prosvitljujuche, a dussu s-spasonosnim naukom griuche (...)* (1762) which explores on how many occasions, and in which functions, the preacher spoke about women. In the sermons of Pavić women most often occur in positive contexts (a women as Madonna, fiancée, mother and upbringer, wife, daughter, queen, *knight*, a wise and beautiful woman, a poor women in need, Samaritan woman, woman as a victim of gossip), but this does not mean that they do not occur in situations where negative connotations prevail (for example: a woman as a sinner, dancer, temptress, harlot, violator of prohibitions, carnival woman). In the sermons of Pavić there is relatively little information about women in the 18th century and their daily lives, but on the other hand, the descriptions of women in various functions and as different types, imbue the work with certain applicability across different times and different locations.

Key words: Emerik Pavić, 18th century, sermon, woman.

Hrvojkja Mihanović Salopek

OBILJEŽJA PAVIĆEVA HOMILETIČKOG DISKURSA U KONTEKSTU SLAVONSKE DUHOVNE KNJIŽEVNOSTI

*Izvorni znanstveni rad
UDK 821.163.42(091)*

Život i djelovanje Mirka Pavića u sklopu budimskog i slavonskog franjevačkog književnog kruga

Mirko (Emerik) Pavić (Budim, 1716. – Budim, 1780.) pripada franjevačkim prosvjetiteljskim djelatnicima budimskog književnog kruga u sklopu kojega je djelovao niz franjevaca (Mijo Radnić, Šimun Mecić, Petar Karapandžić, Lovro Bračuljević, Nikola Kesić, neko vrijeme i Jerolim Filipović, Franjo Ivanović, Stipan Vilov, Antun Pavlović, Petar Lipovac, Josip Janković, Antun Bačić, Emerik Zomborlić, Antun Papušlić, Luka Matošević, Bartol Čordašić i drugi) koji su školovanjem, predavačkim radom, svojim teološkim, katehetsko-didaktičnim i ostalim književnim radom bili povezani uz djelatnost visoke filozofske i teološke škole u Budimu. Kao što je to istražio Franjo Emanuel Hoško u knjizi *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*,¹ već 1699. u posljednjoj godini Bečkog rata i postupnog oslobađanja od otomanske sile, franjevci osnivaju filozofsko učilište u Budimu, a 1709. vodstvo tadašnje provincije Bosne Srebrne pridružuje mu i četverogodišnje bogoslovno učilište i ono djeluje sve do 1783. kad reforme Josipa II. ukidaju i uništavaju sva franjevačka visoka učilišta. Uz veliko zalaganje fra Šimuna Mecića budimska škola ušla je 1772. u sastav generalnog učilišta 1. razreda, a ponovnim zauzimanjem Mecića i fra Luke Karagića isti visokoškolski status dobilo je 1735. i franjevačko filozofsko i teološko učilište u Osijeku. Nakon diobe provincije Bosne Srebrne te 1757. utemeljenja Provincije sv. Ivana Kapistranskoga još više se intenzivira književna i vjersko-didaktična povezanost budimskih i slavonskih franjevaca. Usprkos upravno-administrativnoj diobi provincije Bosne Srebrne 1735. na Provinciju sv. Kaja (današnju Provinciju Presvetog Otkupitelja) i potom Provinciju sv. Ivana Kapistranskoga, franjevački djelatnici su ostali međusobno povezani bogatom kulturnom cirkularnom književnom tradicijom i gradili su svoja djela na temeljima te višestoljetne ostavštine. Pavićevo školovanje i

¹ Usp. Hoško, 2002: 20-21.

duhovno formiranje teklo je neprestano na području između Budima i slavonskih vjerskih središta. Nakon osnovne i srednje naobrazbe koju je završio u Budimu, Pavić je 1734. otišao u franjevačko duhovno zvanje u Velikoj kraj Požege. Prvo je studirao filozofiju u Budimu kod istaknutog urednika budimskog hrvatskog lekcionara fra Nikole Kesića od 1736. do 1739., a tu je održao i svoju prvu misu 1739. u isusovačkoj crkvi. Od 1739. do 1742. studirao je i teologiju na franjevačkoj visokoj bogoslovnoj školi u Budimu, dok je četvrtu godinu slušao na visokoj bogoslovnoj školi generalnog učilišta u Osijeku. Položio je 1743. ispit za profesora filozofije u Budimu, te od jeseni iste godine do 1746. predaje na visokoj bogoslovnoj školi u Baji. Krajem 1746. postaje zamjenik gvardijana Stjepana Vilova, a nakon gvardijanove smrti izabran je 8. rujna 1747. za budimskog gvardijana i tu dužnost obavlja do 1749. Stjepan Vilov je 1746. povjerio Paviću uredništvo hrvatskog kalendara i fra Emerik ga je uređivao sve do svoje smrti. Od 1748. do 1750. bio je tajnik franjevačke provincije Bosne Srebrene i tako upoznao široku djelatnost franjevaca od Jadrana, Bosne i Hercegovine pa sve do Budima. Tijekom 1750. bio je vezan uz požeški franjevački krug, te je iste godine položio ispit za profesora teologije u Požegi i zadobio naslov generalnog lektora. Od 1750. predavao je dogmatsku teologiju na generalnom učilištu u Budimu, a 1761. postao je lektor jubilat. Kao osoba svestranog obrazovanja i bogatog književno-vjerskog djelovanja Pavić je uspio obavljati i razne druge ugledne službe unutar franjevačkog reda. Sudjelovao je u upravi provincije kao definator (1748.-1751. i 1760.-1764.). Bio je također dva puta povjerenik Vrhovnika reda za franjevačku provinciju Immaculatae Conceptionis (Bezgrešnog Začecća) u Bugarskoj (1762. i 1769.). Obavljao je dužnost dekana visokih franjevačkih škola u Budimu sve do smrti 15. travnja, 1780.²

Iza sebe Pavić je ostavio više od dvadeset objavljenih djela na hrvatskom i latinskom, a također i rukopise iz širokog područja povijesne, književne, pedagoške i teološke tematike. Pavićeva djela možemo podijeliti prema namjeni i žanrovskoj određenosti na sljedeće grupacije: prigodni govori na latinskom jeziku, leksičko-gramatički (latinsko-hrvatski) priručnici, katehetska djela, propovjednička djela, duhovno-asketska djela, djela s biblijskim sadržajem, polemičko-kontroverzna djela, povijesno epsko pjesništvo po uzoru na Andriju Kačića Miošića na hrvatskom jeziku i latinski prepjevi Kačićeve poezije, povijesna djela, popularno-medicinski spis naputaka za zdravo življenje, te uredničko-priredivački rad.

2 Biografski podaci preuzeti su iz rada Emanuela Hoška: "Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevaca tijekom 18. st. u Budimu", *Nova et vetera*, god. XXVIII, sv. 1-2, Sarajevo, 1978., 155-160, te prema primarnim kroničkim dokumentima u *Syllabus religiosorum Provinciae olim Bosnae Argentinae, jam ab Anno 1757. S. Joann. Capistranensis; Protocollum conventus Budae; Tabula provinciae Capistranae*.

Pavićevi prigodni govori na latinskom sabrani su u zbirkama: *Exemplar encomiorum commodo juventutis seraphicae donatum*, Budim, 1754. i *Exhortatio oratorie deducta et antecapitulariter dicta*, Budim, 1760.; *Spes evacuata, hoc est theses theologicae ex tractatu de visione beata*, Budim, 1754.; *Positiones theologicae ex tractatu de Angelis*, Budim, 1757.; *Propugnatio thesium theologiarum de Sanctissima Trinitate*, Budim, 1759. Gramatička i jezična problematika Pavićeva rada očituje se u djelima: *Principia Latina versa in Illyrica*; *Vocabularium*. U katehetska djela ubrajamo: *Opširni nauk krstjanski s nadodanim duhovnim pismama*, Budim, 1755., *Ogledalo temelja vire i zakona katoličkanskoga*, Budim, 1759., vrlo poznati i omiljeni priručnik kršćanskog nauka *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga za mladež*, Budim, 1769., te latinsko djelo *Pedagogia christiana*, Budae, 1771.-1774. U polemičko-kontroverzno, ali i katehetsko djelo može se svrstati priručnik *Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličkanski obraćenike, za narediti i na srično priminutje dovesti bolesnike i na smert odsugjene i za privesti na spasonosni Zakon razdvojnike*, Pešta, 1769.

U duhovno-asketska, molitvena i pobožno-poticajna djela možemo ubrojiti dva djela na latinskom *Via crucis pro usu provinciae S. Joannis a Capistrano*, Budae, 1764. i *Prodromus asceticua recte ducens tramite ad spiritualis vitae perfectionem*, Budae, 1767., te na hrvatskom molitvenik i pjesmaricu *Putovanje duhovno u stazice različitoga bogoljupstva razdiljeno*, Pešta, 1769. te prošireno izdanje *Novi i glavni u dvanaest stazicah razdiljeni put nebeski*, Budim, 1772.

Od biblijskih djela Pavić je objavio *Ogledalo događajah Sv. pisma staroga i novoga zakona*, Budim, 1759. Prema uzoru na lekcionar (skup poslanica i evanđelja) fra Ivana Bandulavića i fra Nikole Kesića priredio je svoje izdanje biblijskih čitanja pod nazivom *Epistole i evanđelja priko godišnji nediljah i svetkovina*, Budim, 1762., te pored toga *Knjige od Sv. pisma poroda i izhoda* (rukopis), te pjesnički prijevod psalama *Psaltir iliti pisme Davidove*, Budim, 1774.

Pjesničkim himnodijским dijelom rada obilježena je Pavićeva *Molitvena knjiga s nikim pismam duhovnim*, Budim, 1769. Posebnu pozornost zaslužuje knjiga *Nadodanje glavnih događaja Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga nedavno na svitlost danomu*, Pešta, 1768. u kojoj je Pavić Kačićevim stilom pjevanja opisao znamenite slavonske povijesne događaje i poznata marijanska svetišta. Kačićevoj popularnosti Pavić je doprinio svojim latinskim prepjevom Kačićevih pjesama u knjizi *Descriptio soluta et rythmica regnum, banorum caeterorumque heroum Slavinorum seu Illyricorum*, Budae, 1764. U tom djelu Pavić je napisao skraćenu latinsku verziju proze i stihova iz prve polovice Kačićeva *Razgovora ugodnoga* kako bi drugi europski narodi mogli upoznati Kačićevo djelo.

Od povijesnih djela Pavić je objavio na latinskom *Ramus viridantis olivae in arcam militantis ecclesiae relatus seu Paraphrastica et topographica descriptio provinciae nuper Bosnae Argentinae, jam vero S. Joannis a Capistrano nuncupatae*, Budaë, 1766. i povijest svetišta i milosnih uslišanja Majke Božje Radne (u Aradu) - *Libellus de gratis B. V. Radnensis*.

U svrhu narodnog popularnog prosvjećivanja Mirko Pavić je u stihovima preveo i prepjevao poznato djelo medicinske škole u Salernu, s higijensko-prehrambenim didaktičnim pjesmama na latinskom i hrvatskom, pod nazivom *Flos medicinae, sive Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica. Auctore Joanne de Mediolano. Recenter interpretatione Illyrica, sive Dalmatica rythmice illustrata*, Pešta, 1768.³ Pored te djelatnosti Pavić se istaknuo i priređivačkim radom, uređivao je redovno hrvatski kalendar od 1746. do smrti, a pored toga je priredio za tisak djelo fra Jerolima Lipovčića *Treći sad iliti iztomačenje trećega reda*, Budim, 1769.

Pavić je objavio više djela homiletičke ili propovjedničke literature na hrvatskom jeziku: *Tri dara duhovna s govorenjem predikatorskim navištena i istomačena*, Budim, 1755., *Prosvitljenje i ogrijanje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svečane predike*, Budim, 1762., *Prišašće*, Budim, 1762., *Kratki nauči i tumačenja sviu nediljnih glavnih evangjelja*, Budim, 1778., *Oca poštovanog Goffine pravovirno po misalu crkvenom uređeno književstvo*, Budim, 1778., a u ovom radu bit će razmotrena njegova književna stilistika koju je primjenjivao u svojoj zbirci svečanih nedjeljnih propovijedi *Prosvitljenje i ogrijanje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svečane predike*.

Specifičnosti književnog prosvjetiteljstva u Hrvatskoj

Kroz razdoblje Pavićeva djelovanja, u Slavoniji i među Hrvatima u Ugarskoj, u književnoj djelatnosti na hrvatskom jeziku pretežu knjige vjersko-didaktičnog karaktera koje nose svoju povezanost s prosvjetiteljskim smjernicama. U svojoj knjizi *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda* književni povjesničar Tomo Matić je među prvima naglasio nesagledanu ulogu crkvenih i redovničkih djelatnika u formiranju crkvenog prosvjetiteljstva u Hrvatskoj.⁴ Bitnu, neposrednu rodoljubnu vezu svećenika s narodom i svijest o važnosti prosvjetno-kulturne uloge u vlastitom narodu Matić je istaknuo sljedećim riječima: "Vjerski karakter hrvatske književnosti u Slavoniji u prvim decenijima osamnaestoga vijeka poslije izгона Turaka bio je naravna posljedica osobitih prilika u zemlji: obrazovanih domaćih svjetov-

3 Drugo ponovljeno izdanje djela *Flos medicinae – Cvit likarije*, Split, 1980.

4 Tomo Matić (1945), *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*, Djela HAZU, knj. XCLI, Zagreb, 1945.

njaka gotovo nije ni bilo, a redovnički i svjetovni kler u prvom je redu vrlo teško osjećao što je narod za turske vlade jako bio zaostao, a vrlo često i zastranio u vjerskom životu” (Matić, 1945: 43). Zbog posebnih političkih prilika u Slavoniji (dugogodišnji rat s Turcima i tuđinska austrijska carska vlast), zbog iščezavanja, prorjeđivanja i iseljavanja domaćeg plemstva i obrazovanog građanstva, hrvatski svećenici i redovnici profilirali su se kao temeljna obrazovno-prosvjetna snaga koja je narod moralno kultivirala, prosvjećivala, pa i nacionalno održavala. Iz tog razloga ne treba nas čuditi što je nakon oslobođenja od Otomanskog carstva prvu tiskanu slavonsku knjižicu *Kratka abekavica i kratak kerstianski nauk*, sastavio isusovački misionar Josip Milunović i objavio je u Trnavi 1696. isprva na starijem hrvatskom pismu bosančici, a potom 1697. na latinici. Za razliku od zapadne Europe u kojoj je prosvjetiteljstvo nastojalo smanjiti utjecaj crkve u gospodarskom i kulturno-obrazovnom životu države, u Hrvatskoj su upravo domaći ljudi unutar crkvenih redova pronosili najranije ideje obrazovanja i potrebe kulturno-gospodarskog napretka, utemeljili najranije visoke filozofsko-teološke škole, a tek nakon njihove djelatnosti počinju organizirana školsko-prosvjetiteljska nastojanja austrijskog apsolutizma.

Prosvjetiteljsko razdoblje 18. st. u cjelokupnoj hrvatskoj književnosti obilježavaju vrlo polifoni, pa i kontrasni tokovi stvaralaštva. S jedne strane u duhu naglašavanja prosvjetiteljske orijentacije ističe se prevlast učenosti, latinizma, interes za različite znanstvene discipline, rad na historiografiji, filologiji i rastu zanimanja za kulturnu prošlost vlastita naroda (npr. historiografski rad Pavla Rittera Vitezovića, Serafina Crijevića, Adama Alojzija Baričevića, Adama Baltazara Krčelića). Usporedo s jačanjem znanstvenog djelovanja pojavljuje se sve izraženija intencija pisaca da kulturno-prosvjetno djeluju na najšire slojeve naroda, te u jednom dijelu stvaralaštva dolazi do stvaranja djela prilagođenih percepciji narodnih slojeva. Možemo zaključiti da u masovnom tiskanju molitvenih priručnika, pjesmarica i katehetskih djela za narod dolazi do procesa demokratizacije kulture i književnosti, a taj proces kulminira u pojavi franjevačkih prosvjetitelja i epičara fra Filipa Grabovca, fra Andrije Kačića Miošića, kao i u jednom dijelu rada fra Emerika Pavića. Razdoblje 18. stoljeća obilježeno je i najizrazitijim pluralizmom pojava književno-žanrovskog karaktera. U hrvatskoj književnosti 18. stoljeća usporedo pronalazimo različite, pa i kontrasne stilske kategorije: baroka (Ignjat Đurđević, Nikola Marči, barokno-pastoralna tradicija Anice Bošković), racionalizma (Antun Matija Reljković, Vid Došen, Josip Milunović, Adam Tadija Blagojević); rokoko (Antun Kanižlić, Damjan Vice Betondić, Saro Bono Vučićević) i sentimentalizma (Ludovik Radić, Marija Bettera Dimitrović); latinizma (Matija Petar Katančić, Benedikt Stay, Rajmund Kunić, Brno Džamanjić, Đuro Ferić, Džono Rastić), imitacije narodne pjesme (Andrija Kačić Miošić, Filip Grabovac, Toma Babić, Petar Knežević, Emerik Pavić u nasljedovanju Kačića); neoklasicizma (Baro

Bettera, Đuro Hidža) i antiarkadijske satire (Tituš Brezovački, Antun Ivanošić, Marko Bruerović). U ovom žanrovski i stilski heterogenom stoljeću prisutna je čak i neočekivana anticipacija vremenski kasnijeg realističkog pravca (u djelu *Kate Kapuralica* Vlahe Stulića).

Međutim, i samo područje vjerske književnosti sadrži široki spektar djela, a vjerski pisci stvaraju u rasponu od ustaljenih filozofsko-teoloških djela do zaleta u područja popularne medicine, agronomije i ekonomije. Od generičkih književnih oblika proisteklih iz moralno-poučne vjerske književnosti objavljujani su: katekizmi, tj. nauci vjere; molitvenici i razna duhovno-asketska djela, prijevodi i tumačenja biblijskih tekstova (tj. lekcionari, pištrole i evanđelja), životopisi svetaca, tj. hagiografije, liturgijsko pjesništvo i himnodijske pjesmarice, razna pobudno-poticajna pobožna djela, a aktualna su i polemičko-kontroverzna djela. Budući da je homiletika po svom predmetu nauka o navještavanju riječi Božje, te ujedno i dominantna disciplina koju mora savladati i primjenjivati svaki svećenik, priručnici propovijedi bili su vrlo učestalo objavljujani kao korisna pomoć i inspiracija dušobrižnicima u njihovom svagdanjem poslanju, a svoj prilog tome je pružio i Emerik Pavić. Budući da se propovjedništvo po svojoj žanrovskoj književnoumjetničkoj odrednici oslanja na pravila, metode i sredstva svjetovne retorike, ono predstavlja zanimljiv i važan predmet proučavanja znanosti o književnosti.

Pavićevo katehetsko propovjedništvo

Pavić je sastavio svoju zbirku katehetskih propovijedi pod punim nazivom *Prosvitljenje i ogrianje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svecsane predike priko jeseni i zime dolazeche, razum csovicansku u dillovanju prosvitlujuche, a dussu s-spasonosnim naukom griuche za pomoch sviu dussah, nastojnikah i ostali pripovidalaca kratko, alli kruto sloxene po ocu fr: Emeriku Pavichu, reda S.O.Franceska od obsluxenia, provinciae S. Ivana Capistrana lecturu jubilatomu i sadassnjemu deffinituru na svitlost dane u Budimu, godine M.Dcc.LXII. (1762.) s strosskom pokojnoga gospodara Barnabae Dixericha gragjanina budimskog usstampane. Pritisnuto u Budimu po Leopoldi Francesku Landereru, stampaturu* u duhu racionalističkog katolicizma.

Istaknuli smo da su po idejno-tematskoj obradi pišćeve propovijedi prvenstveno katehetske, jer se u njima očituju smjernice racionaliziranog katolicizma u kojem se zagovaralo napuštanje baroknih pobožnosti, a vršila se reforma temeljena na strogo racionalno iznošenim stajalištima vjerskog odgoja i obrazovanja. Povijesno je utvrđena sklonost bečkog nadbiskupa Christopha Migazzija, potom Simona Stocka, voditelja bečkog teološkog fakulteta, kao i same austrijske carice Marije Terezije prema učenju jansenizma, tako da je i

austrijsko reformno katoličko obrazovanje “sadržavalo ublaženi jansenistički program” (Hoško, 1985: 118). Razdoblje i metode racionaliziranog katolicizma povezano je usko s radom opata Johanna Ignaza Felbigera iz augustinske opatije Sagan u Šleskoj i zasnivanja njegove didaktičko-pedagoške metode s kojom je započeo 1763., a 1774. je uvedena u zemlje Habsburške monarhije. Felbiger je bio vodeći reformator školstva u Habsburškoj monarhiji i autor tzv. *Jedinstvenog katekizma* iz 1777., a kateheza se temeljila na sustavnom poznavanju vjerskog nauka, poznavanju Biblije te strogom moralnom odgoju temeljenom na katekizmu i Bibliji. I sam Emerik Pavić uključio se u reformna nastojanja, te je u tu svrhu objavio (kao što smo naveli u žanrovskom pregledu djela) tri katekizma na hrvatskom i jedno na latinskom, a njegov katekizam za mlade *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka* prijevod je preporučenog austrijskog katekizma *Auszug des roemischen Katechismus* kojega je po želji bečkog nadbiskupa Christopha Migazzija priredio Johann Friedrich Goll. Pored toga, Pavić je po nalogu bosansko-srijemskog biskupa Franje Krtice preveo 1775. Felbigerov *Protumačeni katekizam*, po kojemu su prema austrijskim uputama učitelji umjesto svećenika trebali predavati vjeronauk u školama. Međutim, taj je Pavićev prijevod ostao u rukopisu i danas je zagubljen, a đakovački biskup Krtica zadržao je nadležnost crkvenih krugova nad katehetskim obrazovanjem.

U razdoblju prosvjetiteljstva došlo je u zemljama Habsburške monarhije usporedo i do određenih reformnih nastojanja crkvenog govorničtva, koje je u Njemačkoj naznačio pastoralni djelatnik Johann Michael Sailer (1751.-1832.), posebice u svom djelu *Vorlesungen aus der Pastoraltheologie*, 1788. Nova katehetska metoda propovjedništva temeljila se na katehetskom usmjerenju - poučavanju u temeljnim naucima vjere i poglavitom teološkom poznavanju i oslanjanju na biblijske tekstove. Europski prosvjetiteljski utjecaji ogledaju se i u radu Rudolfa Gräsera, OSB, koji je objavio propovjedni priručnik *Vollständige Lehrart zu predigen*, 1766., a isusovac Ignaz Wurz tiska 1770. svoj poznati i više puta tiskani priručnik *Anleitung zur geistlichen Beredsamkeit*. Pod utjecajem katehetske metode propovjedi se postupno pročišćavaju od zastrašujućih egzemplara, fantastičnih kompleksnih vizualnih zamišljaja i ornamentike simboličnih prikaza, figura i tropa koji su se mogli nejasno shvatiti ili možda čak pogrešno protumačiti. Međutim, svi ovi utjecajni prosvjetiteljski propovjedni priručnici nastaju nakon tiskanja Pavićeva djela *Prosvitljenje i ogrihanje jesenog i zimnog doba*. Europsko djelo koje je moglo imati odjeka na Pavića je rad francuskog isusovca Blaisea Gisberta, koji je kao reakciju na barokni, prvenstveno ornamentalni način iskaza u djelu *Kršćanska elokvencija u teoriji i praksi*,⁵ objavljeno 1702. Navedeno djelo zagovara povratak apo-

5 Podatak preuzet iz *New Catholic Encyclopedia*, Vol XI, *Preaching II*, New York - St. Louis - San Francisco - Toronto - London - Sydney, 1967: 693.

stolskoj jednostavnosti i gorljivosti, te obuhvaća 23 poglavlja na 435 stranica u kojima opširno prezentira uzore propovjedničkog umijeća pretežno ilustriranim iz djela sv. Ivana Krizostoma. Da li je Gisbertovo djelo Pavić proučavao, ostaje nam nepoznato, ali je neosporna činjenica da se u svojoj zbirci propovijedi Pavić upravo najviše oslanjao na citate sv. Ivana Krizostoma.

Ako tražimo najsnažnije hrvatske franjevačke utjecaje koji su mogli ostaviti trag na Pavićev homiletički rad, možemo istaknuti dva njegova subrata s čijom djelatnošću je Pavić bio upoznat. Usporedo s Pavićem u Budimu je neko vrijeme djelovao fra Antun Papušlić, utemeljitelj osječke franjevačke tiskare 1748., koji je predavao na visokoj bogoslovnoj budimskoj školi od 1749. do 1756., a u Budimu je 1751. objavio i svoju homiletičku zbirku: *Dužna slava sinovskoga bogoljupstva koju nebeskoj kraljici slavnoj i pričistoj Mariji Divici u sedam predikah od sedam priko godine svetkovinah*. U tom djelu, usprkos katehetskim razlaganjima kojima nastoji vjerno i jasno protumačiti temeljne mariološke dogmatske teze i pratiti Marijinu ulogu u kontekstu Sv. pisma, što naglašava u svom predgovoru isticanjem sljedećeg zadatka: "Sveto pismo lipo i čisto svidočiti", u propovjednom diskursu preteže barokna, svečana i perifrastično ornamentirana stilizacija. Već iz njegove prve propovijedi posvećene Marijinom Začecu bez istočnog grijeha uočava se stil kićenih usporedbi oblikovanih u pompozan, kumulativan perifrastični govor, utemeljen na dugačkoj baroknoj rečeničnoj periodu: "U podne, kada oko od zvizdah – žarko Sunce, vrućinom najvećma žeže, plemenite ružice sve mlitave i slabe k carnoj zemlji svoje lice spuštaju i nevesele kako uplašeni vojnici ne uzdajući se s protivnikom moći boj biti glavu prigibaju. Samo jedna ružica pričista, bila i rumena u slavi, neockvarnjena Divica, rosa in Jericho s vodom potoka milosti Božje polivena stoji uspravna, sva plemenita ni s najmanjom zaduhom neprijateljskom nedobivena." Iz te kasnobarokno raspjevane ukrasne manire, koja je u Slavoniji prisutna u propovjednim djelima ne samo Papušlića, već doseže i do potonjih franjevaca - Aleksandra Tomikovića iz Osijeka⁶ i Bernardina Leakovića iz Šarengrada⁷, provlači se i u Pavićevim propovijedima književnoumjetničko nasljeđe barokne ukrasne stilstike. Međutim, izrazitiji racionalizirani katehetski utjecaj na Pavića je mogao ostaviti katekizamsko-propovjednički rad njegova profesorskog kolege s visoke budimske bogoslovne škole – Požežanina fra Jerolima Lipovčića. Godine 1750. Lipovčić u Budimu tiska svoju knjigu neobična naslova: *Dušu čuvajuće pohođenje*, unutar koje

6 Na području homiletike fra Aleksandar Tomiković je objavio zbirku: *Sveta govorenja pedeset na veću slavu Boga i na poštenje Blažene Divice Marije*, Osijek, 1797.

7 Na području homiletike fra Bernardin Leaković je objavio dvije zbirke: *Govorenja za sve nedilje godišnje na službu pripovidaocah, a na korist slišaocah*, Osijek, 1795. i *Govorenja za svečane dneve Božje, B. D. Marije i svetih s nikima priložitima porad pobožnoga običaja*, Osijek, 1802.

nalazimo uvršteno katekizamsko štivo, molitve i propovjednu građu. U ovoj knjizi, nastaloj iz mađarskih, latinskih i hrvatskih izvora vjerske literature Lipovčić slijedi tadašnja habsburška reformna nastojanja na području vjerskog odgoja.⁸ Strogo didaktički kritizira neispravne moralne postupke tadašnjih vjernika i pregledno upućuje čitateljstvo na katekizamsko gradivo spajajući pritom katekizamsku tradiciju Roberta Bellarmina,⁹ Petra Kanizija¹⁰ i *Rimskog katekizma*. Didaktička Pavićeva crta unutar propovijedi mogla je dakle, nastati i pod utjecajem Jerolima Lipovčića.

Osobine Pavićeva homiletičkog diskursa

Pavićeva zbirka propovijedi *Prosvitljenje i ogrianje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svecsane predike* objavljena je u isto vrijeme kad započinje katehetska reforma Ignaza Felbigera u šleskoj opatiji Sagan, tako da u njoj možemo pratiti usporednu prisutnost obilježja kasnobaroknog retoričkog izražavanja s obilježjima tzv. racionaliziranog katolicizma.

Zbirka *Prosvitljenje i ogrianje jesenog i zimnog doba* sadrži u prvom dijelu nedjeljne propovijedi u opsegu od 132 stranice, koje počinju od 17. nedjelje poslije blagdana Duhova i sadrže propovijedi za nedjelje došašća, poslije Božića, 6 nedjelja poslije vodokršća i četiri korizmene nedjelje, tj. do Uskrsa. Drugi dio zbirke sadrži također 132 stranice i sadrži propovijedi za blagdane i na čast raznih svetaca i svetica, te završava s propovijedi o padu Budima pod Turke. Taj drugi dio je najavio: *Slide predike svecsane priko jesenog i zimnog doba dolazeche, koima nu su dodane još dvi - jedna za mladu misu, a druga za Budimsko uzeće*. Na sam naslov Pavićeve zbirke utjecao je moto zbirke s dva citata: 1. "Tolmačenje Riči Tvojih prosvitljuje" (Ps. 118) i 2. "Uzeo je od nji i ogrija se je" (Iz 44, 15), a ujedno naslov podcrtava važnost razumskog prosvjetljenja u shvaćanju značenja svetopisamskih poruka, dok pojam ogrijanja slijedi kao posljedica spoznaje te simbolički oslikava žar i usplamtjelost duha za vjerski život. Mirko Pavić imao je visoku svijest o važnosti propovijedanja, kako je i izložio u svojoj propovijedi za nedjelju sexagesime (tj. osma nedjelja prije Uskrsa), inzistirajući da dobra propovijed mora ljude potaknuti, ali im

8 Od hrvatskih izvora kojima se služio Lipovčić za drugi dio knjige navodi da se služio katekizmom i molitvenikom đakovačkog svećenika Ivana Grličića (misli na *Put nebeski*, objavljen u Veneciji 1707.)

9 Robert Bellarmin: *Dottrina christiana breve*, iz 1597. Iako je ovaj katekizam bio najviše u uporabi u Dalmaciji, franjevac iz budimskog književnog kruga Šimun Mecić je u okviru svojega djela *Cvitak pokornih*, Budim, 1736 interpolirao svoj *Nauk kerstjanski* prema Bellarminu.

10 Petar Kanizije: *Catechismus in Fraga und Antwoert gestellt für die gemeine Leyen und Kinder*, iz 1568. bio je ponajviše preveden i adaptiran na području sjeverne Hrvatske.

mora približiti i eksplicirati evanđeosku istinu: “Svaki nadstojnik duhovni valja da imade najveću pomnju, da rič Božju s plodom i beričetom posije iliti puku prikaže”. U *Pridgovoru poljubljenima štiocem* Pavić navodi da su ga na knjigu potaknule riječi sv. Pavla učeniku Timoteju o potrebi buđenja duha i širenja spasonosnoga nauka, potom poznato geslo sv. Franje i franjevačkog reda (da treba drugima pomoć dati, a ne samo živiti za sebe), te pored toga i molbe propovjednika “da im u naš slovinski jezik upišem predike”. Riječi *Pridgovora* opisuju svrhu propovjedništva, ali kroz njih možemo pratiti i rekapitulaciju Pavićeva propovjednog sižea: ”Zazvečale su u ušima mojima one sv. Pavla apostola spasonosne riči, k kojima on u obadvima Epistolama pišući, k ljubeznivomu učeniku svomu Timothei, ponukovaše ga da probudi duh koji je u njemu i da nastoji iskernjima ne samo po lipoj priliki i dobrom izgledu svititi, veće još i spasonosni Nauk da im traži u pamet uliti.” Pored toga, u predgovoru pronalazimo riječi koje upućuju na Pavićevo opredjeljenje za racionalističko, prosvjetiteljsko-didaktično oblikovanje propovijedi koje će prekinuti s manirom teatralnih svečanih baroknih misijskih propovijedi prepunih upečatljivih egzempla, popularnih u 17. i prvoj polovici 18. st.: ”Nastojao sam istinu Evangjelsku s istinitima prilikama S. Pisma i s ostalima sveti otacah i naučiteljah potverđiti, zaostavivši savišije (suvišne op. autorice) historije i pripovidke”.

Kompoziciju svojih katehetskih propovijedi Pavić je razgovijetno i strogo racionalno postavio. Prema opsegu autorove propovijedi su znatno kraće od oblika dugačkih svečanih egzaltiranih baroknih propovijedi (kakve su primjerice pisali raniji homiletičari kao Filip Lastrić, Ivan Belostenec, Mihael Šimunić, Ardelio Della Bella, Juraj i Ivan Mulih, Bernardo Zuzorić, Jeronim Filipović i dr.) koje ponekad sadrže i do 30 stranica, dok su kod Pavića redovito odmjerene na 5-6 stranica, što vremenski iznosi oko 12 minuta govora. Pavićeve propovijedi su kao i barokne također strukturirane prema pravilima antičke retorike, ali za razliku od složenih shema koje su primjenjivane u baroknim razgranatim oblicima propovijedi, Pavićeva shema je puno kraća, jednostavnija i preglednija. Gotovo svaka Pavićeva propovijed ima osnovnu četverodijelnu strukturu, unutar koje se mogu varirati određeni metodički postupci izlaganja. Kompozicija propovijedi započinje “izvođenjem”, tj. uvodnim predstavljanjem osnovne tematike propovijedi (lat. *exordium*). Već u tom uvodnom dijelu on najavljuje temeljne, redovno dvije teze, koje će potom podijeliti u poglavlja “pervi dio i drugi dio”. Primjerice, u propovijedi *Za osamnaestu nedilju posli Duhova* koja govori o ljudskoj taštini i oholosti, Pavić odmah na početku u dijelu “izvođenje” iznosi tezu: ”Ukazuje se da je isprazna slava takva opačinnost, koja čovika vodi na vikovičnje skvarenje”(str. 8). Svaku od teza autor narativno razvija (lat. *expositio*) i objašnjava pozivanjem na crkvene

autoritete (lat. *causa, argumentatio*). Na završetku propovijedi autor pruža zaključak (lat. *conclusio*) koji je strukturiran u obliku pouke, a često koristi i obrazac imperativnog poticanja ili opominjanja (lat. *peroratio*) u kojem se autor izravno obraća slušateljstvu riječima: "Pamtite dobro i naučite..." (str. 17). Četverodijelna struktura Pavićeve propovijedi može se sagledati i u dvostrukoj temeljnoj podjeli u kojoj se jasno vidi uvodni dio s najavom i pronalaženjem ključne teme propovijedi (tzv. *inventio*) i potonji dulji dio razrade, raspodjele na dvije pod teme i zaključka koji odgovara latinskom dijelu *dispositio*. Pored tog temeljnog kompozicijskog nacrtu Pavić često pokazuje anticipacije novozavjetnog zbivanja i osnovnih teza u citatima starozavjetnih biblijskih tekstova (tzv. *simile*) vrši dokazivanje analogijom ili protutežom. Također, vrlo učestalo pisac se ne odriče sasvim uporabe oblika egzemplar ili primjera, ali izbjegava složene alegorične ili simbolično-fantastične egzemple, te radije umeće zanimljive realističke primjere iz povijesti i svakodnevnog života. Pored bitnog naglaska na persuazivnu funkciju teksta, koja ima cilj uvjeravanja i pridobijanja, našem piscu je bilo vrlo bitno da publika što bolje shvati i racionalno slijedi izložene teze, te je uporaba književnog oblika egzemplar interpolirana sa zadaćom da publici što bolje pomogne u spoznajnom praćenju propovjedne teme. Ponekad oblik egzemplar Paviću služi kao proširena zorna usporedba, a vrlo rado se koristi primjerima uzetim iz agrikulturnoga i astrološkog područja da bi poslužili kao prisposoba ljudske sudbine, kao npr.: "Kada na stabli sazrije voće, poznaje se da će skoro jesen biti, i kada sunce, misec, zvijezde na nebu počmu smalaksavati i vas svit razrušivati se, tada će biti zlomenje da će skoro sudac doći kojino će svit suditi. Nije li istina, da kada na stablu voće sazrije, tada se s njega isto voće poskida i strese? A u jesen i priko zime nitko i ne mari za stabla, niti na nji gleda. Na isti način i človek, dok je on mlad i zdrav, uzorit jeste kano jedno plodno stablo, ali kada stigne bolest i samert, te još veće puta prije nego se nada, tada stopervo poznaje da s-njega isprazni plod uzoritosti svitovnje imade uzet i strešen bit." (propovijed *Za dvadesetu nedilju posli Duhova*, str. 19-20). Vrlo često Pavić se obraća svojem slušateljstvu u simboličnim usporedbama koje su analogija ljudskom ponašanju, a te reduplikacije sa svrhom potvrde prvobitno iznesene misli, ujedno i amplifikacije s funkcijom pojačanja dojma, nasljeđe su hrvatske barokne homiletičke tradicije. Primjerice: "Koliko je dublje jedna gvozdena pripona u dnu zadivena, toliko tverđe i sigurnije stoji lađa. Na isti način: koliko jača i tverđa ljubav iskernjega, toliko je tverđe prijateljstvo s Bogom." (propovijed *Za sedamnaestu nedilju posli Duhova*, str.3). Baroknu maniru propovijedi obilježavao je oštro podvojeni chiaro-scuro, zastrašujući prikaz dramatične borbe dobra i zla, koji je imao funkciju zapanjiti slušateljstvo. Takvu homiletičku tradiciju povremeno je koristio i Pavić, te je u propovijedi

Za dvadesetu nedilju posli Duhova (str. 6-7) upotrijebio kao kompozicijski dio *contrarium* (protivljenje napatku temeljne teze) zastrašujući, kontrastni barokni primjer Luciferova pada iz Božje milosti u propast. U tom vizualno zornom i književno osebnom odlomku Pavić isprva opisuje Lucifera koji “se sijaše sedam puta više nego sunce”, te prikazuje njegovo prvobitno prvenstvo među anđelima da bi potom napravio nagli retorički obrat: “Ele on propade iz najvišjeg neba u najdublju propast paklenu i tako ovi plemeniti nebeski svitnjak ugasi se i potavni, pomete mu se razum, pristade poznavati skrovite stvari Božanstvene. Tko želi znati uzrok ove tolike pomete?! Odgovorit će mu sv. Grgur Nazijanski, jer on zametnu nesklad među anđelima i bratinsku ljubav među njima pomete, rad toga izgubi znanje i od najplemenitijih anđela postade najpogerdniji djavao; kako se svitlost ljubavi u njemu ugasi, udilj valjade po tavnosti zabludivati.” Naposlijetku taj dramatičan pasus Pavić završava jednom žestokom baroknom metaforom i emfatičnim prijetećim obraćanjem slušateljstvu: “Izgubivši mi svitlost ljubavi iskernjega (blišnjega, opaska autorice), postajemo zviri tavnosti paklene.” U tom citatu možemo pratiti Pavićevu primjenu barokne poetike koja se temeljila na retorici obilne, dugačke rečenične periode, na bogatoj i raznolikoj intonaciji rečenice, na hiperboličnosti prikaza, na figurama ponavljanja i nabiranja, čime se postizao učinak akustičnosti teksta, na uporabi retoričkog pitanja koje je potenciralo napetost. Možemo zaključiti, koliko god je Pavić u duhu racionaliziranog katolicizma i prosvjetiteljskih nastojanja težio suzdržanosti, preciznosti, teološkoj potkrijepljenosti i uvjerljivoj didaktičnosti, u njegovoj stilistici još se uvijek obilno odražava tradicija baroknog inventara. Ako analiziramo ostale Pavićeve propovijedi uočavamo da se gotovo u svima interferiraju djelomični stilski elementi barokne slikovitosti i ornamentacije sa stilskim odrednicama prosvjetiteljske suzdržanosti, precizne argumentacije i deduktivno-induktivne metode postupnog približavanja prema razumijevanju evanđeoske poruke.

U propovijedi 21. nedjelje poslije Duhova Pavić u duhu novih prosvjetiteljskih gibanja razrađuje temu o čovjekovoj slobodi kojoj je Bog dao ravnopravnost pruživši joj mogućnost slobodnog izbora. Autor u razlaganju ove teze ne zastrašuje i ne zadivljuje svoje slušateljstvo, već racionalno pokazuje kako čovjek sam svojim uvjerenjem i kajanjem krivoga puta mora doći k ispravnoj odluci, tj. putu Božje pravde. Međutim, u zaključnom dijelu te iste propovijedi autor ulazi u područje srednjovjekovne i potonje barokne stroge podvojenosti između poimanja svjetovnog i duhovnog, prema kojem je nadzemaljsko jedino sveto, a sve svjetovno potpuno je ništavno, tj. “osina i tavnost”. Nepomirljivost između neba i zemlje Pavić naglašava sljedećim iskazom: “Rad toga ona (duhovna i svjetovna dobra) zajedno ne mogu u čoviku pribivati” (I. dio, str. 30). Ovom rigoroznom tvrdnjom autor stavlja čovjeka

pred zid, biti ili potpuno duhovan, nebeski, svet ili biti zemaljski, ništavan, podložan grijehu. Takvi stavovi bili su odraz tradicije srednjovjekovnih književnih oblika disputa, konflikta, prepiranja, pregovaranja između duše i tijela, koji su oživjeli u baroknoj maniri propovjedništva. Oslanjanje na raniju homiletičku tradiciju, te utjecaj barokne crkvene himnodije možemo pratiti i u propovijedi *Za dvadesetu nedilju posli Duhova*, koja govori “o pomoći Božjoj i svitovnoj”. U toj Pavićevoj propovijedi pojavljuje se poznati motiv prolaznosti: “Ubi sunt – gdje ostadoste svi koji ste nekoć ispunjavali svijet svojom veličajnošću”, iz poznate europske teme *Ars moriendi* iz 15. st. kojega ističe Johann Huizinga¹¹ kao jedan od ključnih motiva za procvat teme smrti u crkvenom pjesništvu. Najpoznatija pjesmarica Zagrebačke biskupije u 18. st. *Cithara octochorda* sadrži pjesmu *O smert strašna, o smert huda, kulika li činiš čuda* koja opjevava motiv pitanja “Ubi sunt?” pripisanog sv. Ivanu Zlatoustomu, a temelji se na nabranjanju slavni velikana iz antičke povijesti i Biblije i njihovom padu u zaborav pred silom smrti i prolaznosti. U dugačkim nizovima retoričkih pitanja i paralelnim lamentacijama odgovora Pavić strukturira svoju homiletičku varijaciju navedenog motiva: “Gdi su toliki vitezovi kojimano za razširiti junaštvo svoje, ovi se svit malašan viđaše. Oni su u vikovičnjog zaboravi i toliko se može od nji reći, da su negda živili. Kažiderte mi: gdi su sada oni Rimski cesari kojino su nigda svim svitom vladali? Toliko se od nji može reći, da su nigda bili, a sada nisu drugo nego prah i pepeo...” (str. 20). Na kraju dugačke tirade s figurama ponavljanja Pavić intenzivira napetost upućujući slušateljstvu kao kulminaciju afektivni izazovni prijekor: “... pak mi još za raskošjem svitovnjim leptimo?” - da bi intonaciju propovijedi smirio lapidarnim zaključkom, poučnom sentencom: “Bog liči i oživljuje, a svit na skvarenje vodi” (str. 21). Barokni dramatični rekviziti vizualno-zvučnog imaginarija izrazito se pojavljuju u propovijedi o posljednjem sudu gdje Pavić pruža maha svojoj mašti, straši i prijete slušateljstvu, te završava vapajem: “Ova nevoljna svrha valjala bi da isto kamenje čini omekšati, a mi neharni sinovi Adamovi još smimo grišiti!” Nakon uzbudljive vizualizacije apokaliptičnog potresa nestanka svijeta i žestokog prijekora, slušateljstvo nije moglo drugo negoli pohrliti u ispovjedaonice, a to je bila temeljna svrha i uhodana praksa nekadašnjih svećanih baroknih pokorničkih misija. Nedvojbeno, navedeni Pavićev diskurs i sklonost prema eshatološkim temama smrti, posljednjeg suda, čovjekove zemaljske prolaznosti suprotstavljene nebeskoj duševnoj vječnosti, predstavljaju naslanjanje na raniju kršćansku tradiciju i tematiku o četiri posljednje čovjekove stvari, zastupljenu u srednjovjekovnoj knjizi *De quatuor hominis novissimis*, koju je sastavio nizozemski redovnik i teološki pisac Dionizije Kartuzijanac. Učestala uporaba retoričkog pitanja, nabranjanja,

11 Usp. Huizinga, 1991: 127-140.

ponavljanja, kumulacije i usporedne gradacije riječi, cjelokupna raznolika intonacija složene rečenične periode dosežu visoki stupanja akustičnosti teksta, a takva obilježja ponovno možemo povezati uz barokno retoričko nasljeđe.

Nasuprot tome, prodor racionalističkog i objektivnog povijesnog Pavićeva izlaganja možemo posebice dobro pratiti u njegovoj posljednjoj propovijedi 2. septembra, 1759., koja razlaže povijesne uzroke pada grada Budima pod Turke. U tom govoru Pavić se služio literaturom fra Andrije Kačića Miošića o slovinskim kraljevima i djelom Gravezona *Historia Ecclesiastica*, a opisao je povijesne događaje: pad Carigrada, pad Bosne i potom pad Budima. Krivnju za pad Budima Pavić vidi u kršćanskom krivovjerju, u oholosti, borbi za prestiž i neslozi zapadnih kršćanskih vladara i sila, te vapije za izmirenjem Istočne i Rimske crkve. U toj propovijedi autor je iskazao povijesnu načitanost, objektivnost i racionalan staložen ekumenski naboj, ne potičući mržnju na sve pripadnike muslimanske vjeroispovijesti, već ih oprezno pravdajući: "... niti Turci po nauku svoga Muhameda zakon i viru kerstjansku proklinju, budući da isti Muhamed ispovidio jeste da se Kerstjani po svomu zakonu saraniti mogu" (str. 131).

Na primjerima Pavićevih marijanskih propovijedi također možemo pratiti usporednost barokne tradicije s tadašnjim suvremenim prosvjetiteljskim kretanjima, te u njima izdvojiti citate koji ilustriraju Pavićevu bujnu stilsku slikovitost, ali i oprečnu suzdržanu racionalističku koncipiranost. U Slavoniji kao i na području Ugarske intenzivira se u razdoblju Katoličke obnove marijanski kult, obnavljaju se brojne bratovštine, a u zapadnoj Ugarskoj se pojavljuje ideja o tzv. Marijinom kraljevstvu (*Regnum Marianum*). I sam Pavić je u skladu s rascvatom marijanskog kulta marljivo sudjelovao u njemu, te je u svom djelu, napisanom po uzoru na Andriju Kačića Miošića, *Nadodanje glavni dogagjaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga*,¹² opisao pored povijesne građe, djelovanja franjevačkog reda i svetaca u Slavoniji i Ugarskoj i pojedina važna marijanska svetišta kao npr. *Čl. 4. Od prinešenja priblage kućice* (u kojoj pjesnik opisuje povijest Bogorodičine rodne kuće i njezin prijenos od Nazareta do Trsata i Loreta); *Čl. 6. Od velikoga oproštenja Porcijunkule iliti Gospe od Anđelah i od čuda koje se dogodi s jednom dušom rodnom iz Slovinske* (u kojoj se prikazuje povijest asiškog svetišta); *Čl. 16. Od noćneg prosvitljenja Cerkve sv. Gospe u Radnoj*; *Čl. 17. Od Blagodarnosti sv. Gospe Radnjanske* (obje pjesme prikazuju povijest Gospinog svetišta u Aradu, te zavjet građana Gospi za pomoć protiv kuge); *Čl. 18. Od Blagodarnosti svete Gospe u Brodu*

12 Naslov mu glasi: *Nadodanje glavni dogagjaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga ne odavno na svitlost danomu na slavu Božju i za razgovor Illyrah u verse sloxeno po jednomu simu S. Frane, Deroxave S. Ivana od Capistr. Godine 1768. U Pessti, s Eitzenbergerovima slovima*. (Primjerak je pohranjeno u NSK, sign. R II E 16° - 19).

(u kojoj se prikazuje čudesno pronalaženje izgubljenog blaga uz pomoć Gospe blagodarne, Majke od Utišenja iz Broda na Savi), *Čl. 19. Od Blagodarnosti Gospe svete u Osiku* (u kojoj se opisuje čudesno ozdravljenje bolesnog vojnika u Pragu na zagovor kipa Gospe Osječke).

U drugom dijelu zbirke nalaze se tri značajne Pavićeve marijanske propovijedi: *Za svetkovinu slavnog Bratinstva od Rožaria Blažene Divice Marije* (str. 8-13); *Za svetkovinu Neoskvarjenoga Začeca BDM* (str. 57-62) i *Za svetkovinu očišćenja BDM* (str. 101-106). Književnoumjetnički je najzanimljivija zbog svoje stilističke simboličke slikovitosti i učestale uporabe pjesničkih figura upravo prva propovijed. U toj propovijedi Pavić prema biblijskom navodu (iz proroka Daniela, 4.) izlaže temu usporedbe Bratinstva krunice sa stablom. I dok opisuje u Starom zavjetu ogromno stablo iz Nabukodonozorova sna koje označava kraljevu moć i neumjerenu oholost, u Pavićevoj koncepciji vizija novog stabla prikazuje pozitivnu snagu duhovne energije i moći molitve koje ima Bratinstvo krunice. U toj propovijedi Pavićev stil zadobiva obilježja egzaltiranog i ekstatičnog iskaza, punog nabujale kumulacije ukrasnih izraza. Pisac se služi brojnim metaforama konvencionalne duhovne ukrasne barokne i biblijske retorike, izražava se kako i sam navodi u "lipim prilikama", tj. paraboličnim usporedbama. Primjerice, bratinstvo uspoređuje s rajem "iz koga teku rike medene", sa "zvizdastim nebom u kojem zelene ista kamenita serca od tverdokornih", s "pribistrim vrilom vode koje obiljuje one koje je cernilo griha u harape obratilo", sa "cvitjem koje je ista ruka Božanstvena s izabranim bojam svake varste kriposti pomaljala i u vertao ovoga Bratinstva posadila", sa "čudnovatom korabljom patriarka Noe", sa "zlamenitom dugom koju posli potopa učini desnica Božja", sa "škrinjom punom nebeskog bogatstva", s "egipatskim žitnim hambarom, pripravljenim za na[h]raniti i nasititi svaku gladnu Dušu". Potom u prvom dijelu Pavić izvodi jednu lijepu simboličnu sliku Bogorodice kao bijele golubice s maslinovom grančicom iz Noine korablje, podrazumijevajući kako Bogorodica donosi čovječanstvu pomirenje s Bogom, ujedno katehetski tumačeći njezinu ulogu posrednice i zagovornice. U nastavku govora bratinstvo se poistovjećuje sa stablom plodne masline koja je iznikla iz golublje grančice. Preneseno značenje te florealne vizualizacije iskazuje odlike mira, učinkovitosti i duhovne koristi koje donosi Bratstvo i naglašava primarnu vezanost Bratinstva na lik Bogorodice. Želeći naglasiti snagu izbavljenja koje donosi molitva Bratstva, Pavić zapada u snažan oblik barokne vizualizacije eshatoloških misterija oslikava kako je stablo Bratinstva "pustilo žile u dubljine one priduboke jame od Purgatorija: - Ja ne smim pristupiti k-onoj ognjenoj peći, ali vi, vi blažene dušice, koje jurve uživate blaženstvo lica Božjega, vi mi svidočite koliko vas i koliko ima koje ste iz ognjenoga mora uhvativši se za žilice ovoga stabla izbaviste"(str. 10). Ovaj iskaz je prava uzbudljiva barokna dramaturgija

prizora u kojoj se kao u Šitovićevoj *Pismi od pakla* rastvara barokni “locus horridus”, tj. purgatorij nalik slici pakla, koji snagom svojeg zastrašujućeg učinka preobražava slušateljstvo. Pojedini ovakvi dinamični dijaloško-dramski prizori, koje Pavić često interpolira i u druge svoje propovijedi, nasljeđe su barokne vizualizacije u kojoj konkretni predmet izabran zbog svojih analognih svojstava postaje simbolična figura preko koje se lakše spoznaje nova duhovna stvarnost. Razmatrajući širinu Bratimstva u drugom dijelu Pavić nabraja sve staleže kao članove, ali i smiono naglašava duhovnu snagu koja je jača od svjetovne moći vladara: “A pod osinom njegovom pribivaju ne samo težaci i građani, ne samo plemići i vojvode, nego još i grofi i principi, kralji i veliki cesari, čineći se mlogo čestitije pod zelenim listjem ovoga stabla, nego pod tverdinom štitova svojih i gradovah” (str. 11). Nakon dugačkih pohvalnih tirada kićenja Bratimstva Pavić malo smiruje panegirički ton propovijedi i vraća se povijesnom diskursu, nabraja vrste oprosta koje su pape kroz povijest podarili članovima Bratimstva, te se usredotočuje na povijest moljenja krunice koju je utemeljio sv. Dominik. Posebno se osvrće na generalni dominikanski kapitul u Veneciji 1467. koji je dobio odobrenje papa Inocenta VIII. i Lea X. da svi članovi Bratimstva imaju dio od sveukupnih dobrih djela koje Bratimstvo i svi dotad sveti oci dominikanci po svem svijetu učine. Nakon ove povijesne faktografije Pavić opet ulazi u svečani euforični ton nabiranja svetih i svetica koji posvećuju i uzvisuju članstvo u Bratimstvu, te cjelokupnu propovijed završava retoričkim oblikom eksklamacije: “Hodite, dakle, hodite poljubljeni pod ugodni lad stabla ovoga i uživajte medeni plod njegov duhovni”.

Kao zanimljiv primjer kombiniranja teološkog učenja prikazanog kroz književni oblik egzemplu možemo izdvojiti tekst iz treće marijanske propovijedi *Za svetkovinu očišćenja B.D.M.* U drugom dijelu te propovijedi Pavić pruža dva egzemplu kako bi slušateljstvu zornije prikazao Bogorodičinu ulogu. Prvi egzempl preuzet je iz propovijedi sv. Ivana Krizostoma (Sermo 142), i opisuje ženu koja gubi novčić, ali ga nalazi tek kad upali svjetlo. U simboličnom značenju pisac podrazumijeva ljude na zemlji koji bezuspješno traže Boga kao izgubljeno blago, a Marija preko svjetlosti, tj. djetesca Isusa vraća zemlji Božju milost. Odmah nakon ovog primjera Pavić pruža još jedan vlastiti egzempl, sličan prvom, ali u semantičkoj gradaciji tumačenja glavnog lika još jači. Uvodnim riječima: “Ovo ću vam još bistrije u prilici pokazati ...”, autor potvrđuje kako je u njegovom vremenu paraboličan način mišljenja bio uobičajena i nezaobilazna tehnika predočavanja teoloških i vjerskih istina. U drugom Pavićevom egzemplu pratimo lik kralja koji baca dragi kamen i kaže svim prisutnima da onaj koji kamen pronađe, otkupljuje sve sužnjeve u tamnici. Budući da Bogorodica u svom životu pronalazi Isusa – dragi kamen, njezin lik se ističe kao mogućnost milosti za zadobijanje izbavljenja. Ako razmatramo logičan slijed značenja ovog egzemplu, uvidamo: Pavić je na rubu mariološke

tvrdnje iz koje proizlazi da je Bogorodica preko Isusa suotkupiteljica ljudi, ali pisac to izrijekom ipak nigdje ne iskazuje, već ostaje pri navodu: "Gospa je Majka palog čovječanstva" ili je titulira kao milostivnu majku svih ljudi (*Mater misericordiae*). U cjelokupnoj propovijedi Pavić najradije tumači Marijin lik u nizu simboličnih usporedbi s čestim analogijama na svijet prirode. Npr. Pavić slavi i uzdiže Bogorodicu prema otajstvu Utjelovljenja Krista, te s himničkim zanosom navodi: "Gospa priblažena je bila ona srićna njiva na kojoj ovi spasonosni kruh naraste" (str. 104). Možemo uočiti kako se u marijanskim propovijedima Pavić odlikuje ispravnom teološkom jasnoćom i argumentacijom, ali upravo Bogorodičin lik predstavlja autoru inspiraciju za interpoliranje složenoga baroknog simboličnog ukrasnog stila.

Zaključak

Pavićeve usporedbe, pojedini egzempli i cjelokupan način izraza puni su ukrasne slikovitosti, vizualne simbolike, ukrasne elokvencije i perifrastičnih narativnih perioda. U cjelini Pavićeve naracije, kao i njegovu načinu potkrepljivanja teze, slikovitost nerijetko nadjačava ili barem nadopunja strogu racionaliziranu determinaciju tumačenja evanđelja. U pojedinim primjerima (egzemplima) Pavić navodi i zgrade iz antičke povijesti, kao npr. egzempl o grčkom vojskovođi Temistoklu, koji je obranio Atenu i užasavao se nad strogošću atenskih sudaca nad pobijeđenom vojskom ili egzempl o vojskovođi Aleksandru Velikom pri osvajanju Perzije. Svi ti realistički, povijesni ili pak alegorično-fantazijski primjeri bili su učinkovito odabrani s funkcijom analognog razumijevanja propovjednih misli. Stoga možemo zaključiti da su Pavićeve "prilike", tj. egzempli dojmljivi, slikoviti primjeri u službi estetičkog utilitarizma, koji na primjeren način potiču duh i razum percepcije da bi lakše shvatili "tertium comparationis" – ključ poimanja duhovne stvarnosti.

Temeljno Pavićevo uvjeravanje u ispravnost prikazanih teza redovito je u duhu katehetskog propovijedi, ali svojstva njegove retoričke elokvencije s uporabom metonimijskog prikaza i kumulacije riječi kao i prisutnost stilskog *affectusa* u kojem je naglašen individualni afektivni naboj gorljivog djelovanja na percipijenta propovjedne poruke, pripadaju osobinama kasnobaroknoga propovjednog diskursa. Međutim, ako Pavićev oblik propovijedi detaljnije kompariramo s ranijim baroknim oblicima propovijedi, uviđamo da je napravljen odmak, promjena je prisutna u preglednosti teksta, strogo kontroliranoj sažetosti govora, većoj suzdržanosti i primjeni racionalističko-katehetske argumentacije koja se redovito temelji na citatima Sv. pisma ili crkvenih naučitelja. Uspoređujući opseg nedjeljnih i svećanih blagdanskog propovijedi primjećujemo da se one ne razlikuju u pogledu duljine teksta, te su po uravnoteženoj, odmjerenoj kompoziciji primjer racionalističke katehetske

metode 18. stoljeća. U odnosu na dugačke barokne propovijedi, Pavićeve su vidno kraće. Učenost autora dolazi do izražaja u navođenju brojnih citata iz Biblije, iz patristike i crkvenog naučiteljstva, npr. u velikom broju navoda citiraju se: sv. Ivan Krizostom, pa bl. Ivan Duns Scotus, sv. Bonaventura, sv. Bazilije, sv. Bernard, Philip Diez, Guilielmo, sv. Klement Aleksandrijski, sv. Jeronim, Teodozije, sv. Ambrozije, Beda Časni, Cornelio à Lapide, sv. Hilarije itd.). Također, Pavić se učestalo poziva na misli i rad Luigija Lippomanna (npr. na strani 75 navodi "Lipomannus piše"), koji je svojim djelom *De probatis sanctorum historiis* (1576.-1581.) jedan od utemeljitelja novijih crkvenopovijesnih i hagiografskih izdanja. Na marginama autor pruža skraćeni bibliografski podatak od kuda je pojedini citat preuzet.

Ako u cjelini pogledamo Pavićeve propovijedi možemo zaključiti da se u njegovom umijeću govorništva isprepliću barokne perifrastične stilizacije s težnjama prosvjetiteljskih katehetskih nastojanja, prema kojima je homilija morala argumentirano i što jasnije teološki protumačiti temeljne misli evanđelja. Zadatak svog govorništva Pavić je sam sebi zacrtao u propovijedi *Za nedilju sexagesime*: „Nikad zadosta mi se pak vidi govoriti od čudnovatoga dilovanja riči Božje, kojano dvostruki plod uzrokuje, to jest: Ona najtvrdja (srca) čini omekšati i u poznanstvo Nedokučeni stvari vodi” (str. 104). Autor je doista svoje slušateljstvo nastojao potresti i ganuti, začu u dušu slušatelja, a pored toga se srcem i iskazanim znanjem trudio da im približi predodžbu Božjih zakona i misterija. Pavić se u svom umijeću govorništva pokazao kao čovjek akcije, dinamične zanimljive slikovitosti, načitanosti i teološke učenosti. Prema okolnostima i razini inteligibilnosti svojeg slušateljstva, ostvarivao je drevno antičko retoričko načelo: ut pulchrum placeat, ut bonum moveat. Navedeno načelo Pavić je uspješno realizirao zato što je uspješno spojio nove prosvjetiteljske odrednice argumentiranog poučavanja s naslanjanjem na raniju europsku i hrvatsku tradiciju homiletičke stilistike, a upravo dinamična i bogata ornamentika manire baroknih propovijedi našla je svoj odjek u njegovom izrazu i pružila mu osebujan habitus književnoumjetničkog esteticizma.

Literatura:

Syllabus religiosorum Provinciae olim Bosnae Argentinae, jam ab Anno 1757. S. Joann. Capistranensis; Protocollum conventus Budae, Arhiv franjevačkog samostana u Slavonskom Brodu *Tabula provinciae Capistranae*, Arhiv franjevačkog samostana u Slavonskom Brodu.

Hoško, Franjo Emanuel (1978), "Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevaca tijekom 18. stoljeća u Budimu, (Od Emerika Pavića do Bartola Čordašića)", *Nova et vetera*, god. XXVIII, Sarajevo, 155-165.

Hoško, Franjo Emanuel (1985), *Negdašnji hrvatski katekizmi*, (Biblioteka "Orijentacije", knj. 4), Zagreb.

Hoško, Franjo Emanuel (2002), *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Huizinga, Johann (1991), *Jesen srednjeg vijeka*, (preveo s njemačkog D. Perković), Naprijed, Zagreb.

Matić, Tomo (1945), *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*, Zagreb.

H. Mihanović-Salopek, H. Hrvojka (2006), *Iz duhovnog perivoja*, Ljevak, Zagreb.

OBILJEŽJA PAVIĆEVA HOMILETIČKOG DISKURSA U KONTEKSTU SLAVONSKE DUHOVNE KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

U radu se analizira Pavićeva zbirka hrvatskih katehetskih propovijedi *Prosvitljenje i ogrijanje jesenog i zimnog doba* (nedjeljne i svečane propovijedi preko jeseni i zime) Budim, 1762., koja je sastavljena u duhu racionalističkog katolicizma, ali se unutar homiletičkog retoričkog diskursa očituju i obilježja ranije kasnobarokne stilske formacije. Pored prosvjetiteljskih katehetskih karakteristika racionalističke usmjerenosti, čvrste argumentiranosti, sažete i pregledne kompozicije, prisutnosti učenosti (kod Pavića posebice izraženoga osjećaja za povijesnu građu) te funkcionalne vjerske didaktičnosti, usporedo pronalazimo i barokna obilježja, kao što su: kumulacija i gradacija riječi, perifrastično ornamentirana stilizacija, obilje ukrasnih simboličnih usporedbi, sklonost prema kontrastnom prikazu. Pored toga Pavić se rado izražava u “lipim prilikama” tj. proširenim parabolničnim usporedbama i exemplima, ali oni ne služe kao intrigantna književno zanimljiva građa, već se redovito upotrebljavaju u didaktično-moralističkoj funkciji pojašnjavanja temeljne teze, te realistički primjeri iz života nadvladavaju alegorične i simbolično-fantastične egzemple, koji su bili omiljeni u baroknom homiletičkom izražavanju. Autorovo oblikovanje kompozicije propovijedi i nadalje se naslanja na raspored klasične antičke retorike, ali je racionalistički pregledno, ravnomjerno izmjereno i duljinom znatno kraće od sižejnog sastava baroknih propovijedi. Pavićeva estetska sklonost baroknom ukrasnom stilu uzima maha u marijanskim propovijedima u kojima prikazuje Bogorodicu kao posrednicu “bijelu golubicu s maslinovom grančicom” koja čovječanstvu donosi pomirenje s Bogom, promatra je kao zagovornicu “majku svega naroda čovičanskoga” i ističe njeno bogomajčinstvo, oslovljavajući je metaforički kao “sretnu njivu na kojoj spasonosni kruh raste”. Propovjedništvo Mirka Pavića temelji se na višestoljetnom nasljeđu franjevačke hrvatske homiletičke tradicije, a ujedno predstavlja i povijesni odraz prosvjetiteljskog katehetskog pravca hrvatske homiletike u 18. stoljeću.

Ključne riječi: prosvjetiteljstvo, propovjedništvo, franjevačka književna tradicija, interferencija stilskih elemenata baroka i prosvjetiteljstva.

THE CHARACTERISTICS OF THE HOMILETIC DISCOURSE OF PAVIĆ IN THE CONTEXT OF SLAVONIAN SPIRITUAL LITERATURE

Summary

This paper shall analyse the collection of Croatian catechetical sermons by Pavić, *Prosvitljenje and ogrijanje jesenog and zimnog age* [Sunday and festal sermons through the fall and winter], Buda, 1762, which was composed in the spirit of rational Catholicism, but the characteristics of the earlier late-baroque stylistic formation may be observed within the homiletic rhetorical discourse. In addition to the catechetical features of rationalist persuasion originating from the Enlightenment, the firm manner of presenting arguments, concise and clear composition, the evidence of learning (the work of Pavić possesses a particularly pronounced feel for historical material) and functional religious didactics, in parallel we encounter Baroque features, such as: cumulation and gradation of words, periphrastically ornamented stylization, an abundance of decorative symbolic comparisons, the propensity for contrastual depiction. In addition, Pavić gladly uses “lovely occasions” in his expression, extended parabolic comparisons and exempla, but here they do not intrigue as an interesting literary matter, but rather are regularly used for didactic-moralist purposes in the explanation of the fundamental thesis, and the realistic examples from life overwhelm allegorical symbolic-fantastical exempla, which were favoured in Baroque homiletic expression. The author’s shaping of the sermons’ composition further builds on the structure of classic ancient rhetoric, but remains clearly presented in a rationalist manner, evenly metered and in length significantly shorter than the content composition of a baroque sermon. The aesthetic tendency of Pavić towards baroque decorative style takes hold in the Marian sermons, in which he depicts the Virgin Mary as a mediator “white dove with an olive branch” that brings to the mankind reconciliation with God, he sees her as the advocate “mother of all peoples of humankind” and emphasizes her Divine Motherhood, addressing her metaphorically as a “joyful field where grows the bread of salvation.” The homiletics of Emerik Pavić are based on the centuries-old legacy of the Croatian Franciscan homiletic tradition, and at the same time represent a historical reflection of the Enlightenment-related catechetical direction in the Croatian homiletics of the 18th century.

Keywords: Enlightenment, homiletics, Franciscan literary tradition, interference of stylistic elements of Baroque and Enlightenment.

Krešimir Šimić

RELIGIOZNA LIRIKA U PAVIĆEVU MOLITVENIKU *PUTOVANJE DUHOVNO (1769.)*

*Izvorni znanstveni rad
UDK 821.163.42(091)*

I.

Slavonsku književnost 18. stoljeća obilježila je prosvjetiteljska tendencija koja započinje didaktičkim djelom Antuna Matije Relkovića *Satir iliti divji čovik* (1762), a završava se *Kučnikom* (1796) Josipa Relkovića, Matijina sina (Kravar, 1993: 128). Ipak, barem po jedan slavonski pisac pisao je vernakularne pjesme obilježene barokom, odnosno klasicizmom. Naravno, riječ je o isusovcu Antunu Kanižliću, čija je religiozna lirika djelomično obilježena baroknim ornatusom (barokna figuracija, metafore, antiteze), i o franjevcu Matiji Petru Katančiću, u čijem lirskom opusu susrećem antičku književnu topiku, grčko-rimske lirske oblike i vrste, pokušaj prijenosa antičkih kvantitativnih metara u domaći jezik. Cjelovitoj slici slavonske osamnaestostoljetne književne kulture pripadaju, napominje Zoran Kravar, i djela religiozne tematike i religiozno-moralne funkcije koja se po svojim generičkim obilježjima doimlju staromodnijima od *Satira*, a pogotovo od nekih Kanižličevih religioznih lirskih sastavka te Katančićevih *Jesenskih plodova*. Kravar nadalje ističe da takva djela tvore književni subsistem koji svojom generičkom raščlanjenošću (liturgijska lirika, dulje pjesme djelomično ili u cjelini alegorijskog karaktera i različiti prozni moralno-poučni sastavci) podsjeća na generički repertoar stare kajkavske književnosti (Kravar, 1993: 128).¹

¹ Kravar napominje da terminom liturgijska lirika misli na pjesničke oblike namijenjene da posluže u vršenju kakve obredne radnje, najčešće mise ili molitve (bilješka 14, str. 136). Kada je riječ o kraćim pjesničkim sastavcima religiozne tematike u hrvatskoj književnoj historiografiji u optjecaju je još nekoliko termina: duhovna poezija, nabožna lirika, religiozna lirika. Gašpar Bujas ističe da "pod imenom *duhovna poezija* mislimo na mnogo širi pojam nego što se obično taj pojam uzima. Njemu je suprotan pojam u nazivu: *svjetovna poezija*. A jedna i druga poezija razdijeljene su na vrste i podvrste. Ako duhovna poezija služi samo potrebama bogoslužja u crkvi, onda je to liturgijska poezija. Njezini su autori kršćanski pjesnici, ponajviše nepoznati, anonimni. To su oni, kojima pripisujemo himne u misalu i brevijaru. Svrha je te poezije uzveličavanje obrednih čina. Osim te obredne poezije, koja se pjevala u crkvi i sadržavala službeno vjersko vjerovanje i osjećanje kolektiva, imamo i poeziju individualnog duhovnog sadržaja, ali ona nije uvedena u liturgiju, premda se pjevala u crkvi. To su sve one pobožne pjesme, u kojima su umjetničkim ili pučkim stihom izražena mnogostruka vjerska doživljavanja i raspoloženja anonimnih pjesnika. To je, dakle, duhovna

Iako sačinjava znatan dio osamnaestostoljetne slavonske književne kulture,² religiozna lirika, izuzev Kanižličevih sastavaka obilježenih baroknim ornatusom, ostala je izvan pomnijeg interesa književne historiografije. Premda nije inovativna kao Kanižličeva, držim da religiozna lirika Emerika Pavića zaslužuje pomniji osvrt.

II.

Emerik Pavić (1716–1780) svojim je književnim djelovanjem – pisanjem i prevođenjem s latinskog i njemačkog jezika – stekao ugled ponajprije kao vjerski pisac na narodnom jeziku. O tome ilustrativno govore stihovi panegirika *Csestitovanje pivalacsko sverhu S. Pisma u jezik slovinski prenessenog pisaocu prikazano* Ivana Pejvanovića, koje je sam Pavić objavio kao dodatak u svom djelu *Ogledalo temelja virae i zakona katolicsanskoga* (Budim 1759): “Slavi se varoš ova poglavita s takvim gradjanom / Ti se od oca rodi slovinskoga / I mati jeste kolina istoga / ... Nastoiš vazda da budeš u trudu / koi kripostan jeste i koristan svemu narodu. / ... Ovi pak nauk narodu Slavnomu / daje poštenje, jer izgubljenomu / vrati se jasnost jeziku i svitlost Illyričkomu. / ... Pavić Emeriče!”³ Pisao je Pavić, dakako, i na latinskom jeziku.⁴

(religiozna) poezija u najširem smislu i opsegu” (Bujas, 1960: VI–VII, 509). Analizirajući genološki aspekt hrvatske renesansne književnosti, Dunja Fališevac je u korpusu hrvatske lirike 16. stoljeća prepoznala sljedeće dvije vrste religiozne lirike: religiozno-refleksivnu i religiozno-duhovnu, koju je podijelila na sljedeće podvrste: crkvene pjesme (O Isusu, Mariji i sl.), tumačenja psalama i molitve, lamenti, religiozni epigrami, Gospini plačevi, kontrasti i prenja (Fališevac, 1995: 4, 188–189). Budući da je riječ o vrsti duga trajanja, koja je u hrvatsku književnost ulazila u obliku prijevodnog importa, ali su tradicionalne teme katkad opjevavane i sasvim originalno, nije ju moguće jednoznačno odrediti. Stoga smatram da je termin religiozna lirika najprimjereniji: on upućuje na tematsku posebnost kraćih pjesničkih sastavaka religiozne tematike, a upravo je tema njihova *differentia specifica*, neovisno u koje su doba nastali i neovisno o njihovoj formalnoj konzervativnosti ili inovativnosti; drugo, taj termin ne isključuje sastavke koji imaju i određenu funkciju – vezani su za obred (liturgijska lirika), točnije rečeno, dovoljno je širok da uključi i tu i sve druge podvrste lirskih sastavaka u kojima se opjevavaju ključne točke teološkog nauka.

- 2 Tomo Matić ističe: “Pjevanje je imalo od pamtićevika veliko značenje u vjerskom životu, pa je posve razumljivo, da je i u Slavoniji već od prvih početaka nastojanja oko vjerske prosvjete uz katekizme njegovana pučka crkvena pjesma: kršćanski je nauk bio namijenjen razumnom shvaćanju, dok je pjesma govorila srcu, a to je i u mladeži i u starijeg svieta, osobito neobrazovanog, lakši i sigurniji put do uspjeha. Vidjeli smo, da su isusovci već u trnavske katekizme uvrstili nekoliko crkvenih pjesama iz starije bosanske vjerske knjige, koje jamačno nisu bile tuđe Slavoniji, a još više pjesama bosanskoga poretla ima u *Knjižici molitvenoj* (...)” (Matić, 1945: 49).
- 3 Navedeno prema: Hoško, 1980: 2, 42.
- 4 Dobar uvid u Pavićevu biobibliografiju pružaju prilozi Franje Emanuela Hoška (Hoško, 1977: 9, 71–81) i (Hoško, 1978: 1–2, 155–160).

Franjo Emanuel Hoško po sadržaju i namjeni Pavićeva rukopisna i tiskana djela razvrstava u slijedeće skupine: prigodni govori, homiletska djela, spisi biblijskog sadržaja, asketička literatura, povijesna djela, medicinski spisi, ostvarenja u stihu, dogmatski sastavci i katehetska djela (Hoško, 1980: 2, 38). Iako je prvenstveno teološki pisac, Pavić je važan pisac hrvatske osamnaestostoljetne književne kulture i kao priređivač kalendara, koji su u ranonovovjekovnoj književnoj kulturi imali važnu ulogu opismenjavanja i razvijanja čitalačkih navika.⁵ Prema spisu Josipa Jakošića *Scriptores Interamniae* znamo da su se poslom priređivanja kalendara u Slavoniji bavili Đuro Rapić (1743–1744), Jerolim Lipovčić (1745–1755), Marijan Lanosović (1778–1786), Aleksandra Tomiković (1793–1817). Tom je popisu Milovan Tatarin u radu *Jedan zaboravljeni slavonski kalendar iz 18. stoljeća* dodao i Emerika Pavića, koji se poslom priređivanja kalendara bavio trideset i četiri godine (1747–1780) (Tatarin: 2007, 134 i 140).⁶ I ne samo to: Tatarin je za dva adespotna kalendara iz 1766. i 1769. tiskana u Budimu uvjerljivo pokazao da ih treba atribuirati upravo Paviću.

Kada se pogledaju kalendari iz 1766. i 1769. pa im se još pridruži kalendar koji je 1842. priredio Ignjat Alozije Brlić, jer se i u njemu nalaze Pavićevi sastavci, možemo zaključiti da je Pavić bio ne samo zauzeti promicatelj Kačićeva djela,⁷ već i vješt stihotvorac. Naime, dok je Relković basne prevodio prozom, Pavić ih je prevodio deseteračkim kupletom.⁸ Osim toga, devet pjesama

5 Najraniji su rukopisni višegodišnji kalendari (glagoljski brevijar iz 1408.), prvi tiskani višegodišnji kalendar uvršten je u *Nauk krstjanski* (Mleci, 1611) Matije Divkovića, a godišnji tiskani kalendari pojavljuju se od druge polovice 17. stoljeća (Tatarin: 2007, 132).

6 Usp. Kukuljević Sakcinski: 1860, 119.

7 Poznato je da je Pavić dvije svoje knjige posvetio Kačiću: *Descriptio soluta et rythmica regum, banorum caeterorumque heroum Slavinarum seu Illyricorum* (Budim, 1764), latinski prijevod proze i dvanaest pjesama iz *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga*, i *Nadodanje glavni događaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga* (Pešta, 1768), (Tatarin: 2007, 148).

8 Ako su gore spomenuti adespotni kalendari uistinu Pavićevi, znači da je slavonskog čitatelja s ezopovskim sastavcima upoznao ponajprije sam Pavić, jer je manji dio Relkovićevih rukopisnih prijevoda Ezopovih basni tiskan tek 1804. (*Esopove fabule za slavonsku skulu hodeću dicu sastavljene*) (Tatarin: 2007, 151). Na pitanje kojim se predloškom služio Relković pri prevođenju Ezopovih i Fedrovih basana, nastojao je odgovoriti Ivan Kasumović: “Morala su dakle biti najmanje tri zbornika, iz kojih je Relković uzimao basne: poseban zbornik Pilpajevih basni, poseban Fedrovih, iz kojega je preveo treći dio, a poseban opet za one, koje su u prva dva dijela. Dakle ‘Esopove basne’ svakako potječu iz najmanje dva zbornika. To se dade utvrditi s pomoću Fedrovih basni. Ja ću dokazati, da je Relković Fedrove basne, t. j. treći dio ‘Esopovih basni’, bez ikakve sumnje preveo iz originala, iz nekog izdanja Fedrovih originalnih basana, gdje su one bile u prvoj svojoj formi, u latinskom jeziku i poređane onim redom, u kojemu se izdaju Pithonova izdanja do dana današnjeg” (Kasumović, 1915: 207, 52). Dakle, Relkoviću odnos između Ezopovih i Fedrovih basana nije bio jasan. Kasumović smatra da je Relković Fedrove basne poistovjetio s Ezopom zbog naslova “Phaedri fabulae Aesopiae” (Kasumović, 1915: 207, 67). Ezopove basne prevodio je Relković po kasnijim preradama, ponajprije prema zborniku pisanim francuskim jezikom

ezopovske intonacije koje je Ignjat Alojzije Brlić iz Pavićeva kalendara iz 1767. unio u svoj kalendar iz 1842. (*Od ptice lastavice, Od poklonjenih rakâ, Od težaka i kornjače, Od ćuka i kurjaka, Od zavade o konja, Od dvojice brodara i ribe soma, Od kokoši i zlatnog jajeta, Od zelenog drveta i Pogodba među šetaoci i ribari*) sastavljene su u zanimljivim stihovno-strofičkim oblicima: pjesme *Od ptice lastavice, Od poklonjenih rakâ, Od težaka i kornjače, Od ćuka i kurjaka* i *Od zavade o konja* pisane su polimetrijskim katrenima (7-6-7-6) s rimom *abab*, pjesme *Od dvojice brodara i ribe soma* i *Pogodba među šetaoci i ribari* također su polimetrične, ali s drugačijom kombinacijom stihova (8-6-8-6) s rimom *abab*, dok su pjesme *Od kokoši i zlatnog jajeta* i *Od zelenog drveta* sastavljene od strofa s po pet peteraca s rimom *aabbc* (Tatarin: 2007, 169).

Osim u kalendarima, svoje stihotvoračko umijeće, i to na latinskom jeziku, pokazao je Pavić ne samo u prepjevu Kačićevih pjesama na latinski jezik (*Descriptio soluta et rytmica regum, banorum caeterorumque heroum Slavinorum seu Illyricorum*, Budim, 1764) već i u kronologiji Provincije svetoga Ivana Kapistranskoga – u *Ramus viridantis olivae* (1766), gdje se nalaze prigodne pjesme upućene kaločkom nadbiskupu i knezu Josipu od Batthyana. Da je u kronologiji uistinu riječ o stihotvoračkom znanju, potvrđuje uporaba akrostihova na početku i kraju istoga stiha, unutar stihova, isticanje antitetičnosti na poseban način (*versus concordantes*), igra riječima (Šundalić: 2003, 391). Stihotvoračko umijeće pokazao je Pavić i u molitveniku *Putovanje duhovno u stazice razlicitoga bogoljubstva udiljeno to jest Knjiga od molitava ujedno sloxena i s glavnima pismama naressena: narodu Illyrickomu iliti Dalmatinskomu za bogosstovno i spasonosno napridovanje poklonjena i s dopusstenjem staressinah na svitlost dana* (Pešta, 1769).

III.

Putovanje duhovno je molitvenik posvećen kaločkom nadbiskupu i knezu Josipu od Batthyana. Bibliografski opis sačinila je Zlata Šundalić (Šundalić: 2003, 387–403). Knjiga ima dvanaest poglavlja-stazica, što – ističe Z. Šundalić – nije slučajno. Da broj dvanaest nije slučajno, ističe sam Pavić u predgovoru: “I jer različiti molitava i pisama u njoj imade, zato sam ji hotio u stazice udiliti, a stazicah u ovoj knjigi imade dvanaest, za doć po njima na ona dvanaestera nebeskoga grada Jeruzolima vrata, kojano su svetomu Ivanu

Esope en belle humeur (Amsterdam, 1690) Belgijanca Jeana Brusléa de Montplainchampa (Tatarin: 2007, 156). Na pitanje prema kojemu je predlošku basne priređivao Pavić, M. Tatarin je odgovorio: “Usporedba Pavićevih stihovanih sastavaka s Ezopovim basnama te Relkovićevim prijevodom u ovom trenutku može dati samo općenit zaključak da je i Pavić basne priređivao po nekoj onodobnoj preradi ili pak više njih, a ne prema grčkom originalu” (Tatarin: 2007, 167).

apoštolu i evanđelisti očitovana i od njega viđena bila, dok on još na ovomu svitu življaše, kako se štie u Svetomu pismu Apoc. 21. V. 12.” Osim toga, da dvanaest poglavlja-stazica vode u Nebeski Jeruzalem, istaknuo je Pavić i katrenom na kraju proznog predgovora:

Bogoštovni rad dušicah
Dvanajst dajem ja stazicah,
Da doć mogu srićno na kraj,
Koji uprav vodi u raj.

Z. Šundalić je primijetila da “ovako predstavljen predgovor *Putovanja duhovnoga* pokazuje izrazito promišljenu korespondentnost njegova naslova i kompozicije – metaforičnost i alegoričnost naslova (život je putovanje) objašnjuje i dopunjava simboličko značenje kompozicije (krajnji je cilj putovanja – raj. U koji se ulazi kroz dvanaest vrata, a do njih se dolazi i preko dvanaest Pavićevih stazica-poglavlja)” (Šundalić: 2003, 394).

Sâm Pavić je u proznom predgovoru napomenuo da molitvenik sadrži, osim molitava (liturgijskih i privatnih) i pjesme. Broj pjesama je preciziran: 24 *pisama* i 4 *pisanice*. Autor pjesama također: Pavić.⁹ Nakon već spomenute osmeračke katrene, kojom završava prozni predgovor, Pavić molitvenik započinje pjesmom *Za svetkovinu vodokršća, koja se piva u vrime blagosivanja kućah*. Ispod naslova se napominje da se ova pjesma treba pjevati u tonu *Crudelis Herodes*.¹⁰ Pjesma je sačinjena od četiri osmeračke katrene s rimom *aabb*. Nakon apostrofiranja Heroda, obrađuju se tri poznata novozavjetna motiva: poklonstvo triju kraljeva novorođenom Isusu, Isusovo krštenje u Jordanu i čudesno pretvaranje vode u vino na svadbi u Kani Galilejskoj.¹¹ Na taj način spomenuta korespondentnost naslova molitvenika i njegove kompozicije,

9 “Pisama u ovoj knjigi imade dvadeset i četiri i k otomu četiri pisanice, kojeno sam štokad ponase bio dao. Sada pak na zaktivanje bogoljubni nastojnikah i bogoštovnih dušah spasonosno napridovanje, sve sam pisme ujedno sabrao, popravio i nike iz nova učinio na veću Božju slavu i sveti njegovih poštenje.”

10 Emanuel Hoško napominje stoga da je gorespomenuta Pavićeva pjesma “prijevod” himna *Crudelis Herodes* (Hoško: 1985, 114–115). Da su himnički sastavci o Herodu hrvatskoj himnodijskoj kulturi bili poznati, pokazuje slobodan prepjev 8. i 9. strofe Sedulijeve pjesme *A solis ortus cardine* i pjesma naslovljena *Hostis Herodes impie*, koja započinje sljedećim stihovima: “O, Irude, ča se bojiš / da gospodstvo ne ostaviš”, iz *Splitsko-trogirske pjesmarice* iz 16. stoljeća.

11 Z. Šundalić smatra da ovu pjesmu trebamo čitati kao dio predgovora, a ne kao početak središnjeg dijela knjige, jer nam to sugerira način označavanja stranica. Naime, *pisma* se nalazi na stranicama koje su obilježene samo kustodama, a prva stranica koja slijedi je ujedno i prva pagirana stranica (Šundalić: 2003, 395).

metaforičnost i alegoričnost uvoda poprima dodatno, teološko-simboličko značenje: osim putovanja čiji je cilj poklonstvo – što simboliziraju tri kralja – jasne su teološke aluzije na krštenje i euharistiju, dva sržna sakramenta. Osim ovog himna, na početku molitvenika nalazi se parafraza himna *Veni creator spiritus* (“Dođi, dođi, Duše Sveti”), a na njegovu kraju parafraza himna *Te Deum laudamus* (*Pisma od zafalnosti Bogu u večer i u svako doba*).¹²

U *Pismi jutarnjoj* (str. 10-13) apostrofira se duša. Zatim se adresat potiče na molitvu, pri čemu se daju jasne upute (“kleknuti na kolina” i “prikerstit se”). Nadalje se potiče na zahvaljivanje, ljubav, služenje, slavljenje i konačno se ponovno apostrofira duša. Pjesma je polimetrična: dva deseterca kombinirana su s dva šesterca i dva sedmerca s rimom *aabbcc*:

Dušo kad ti bilo jutro sviće
 Ti koristno ovo primi više:
 Nemoj biti lina
 Kleknut na kolina,
 Pak zatim se prikerstit,
 I ovako izustit:
 Zafaljujem Bogu privišnjemu
 Na noćajšnjem pokoju mojemu
 Život, i većanje,
 Pokoj, i dihanje
 Mi od tebe primamo
 I sva, koja imamo:
 Zato moja svakolika dila
 Želim da tebi postanu mila,
 Određujem sada,
 Da ću tebe vazda
 Iz sve serca ljubiti
 I pomnjivo služiti.

U takvoj kombinaciji stihova ispjevano je još pet pjesama: *Pisma od Prisvetoga Trojstva* (str. 128-129), *Pisma od s. Mihovila arkandela* (str. 151-153), *Pisma od s. o. Frane* (str. 173-176), *Pisma od sviju svetih* (str. 217-219)

12 Tri je himna – dva koja se nalaze i u *Putovanju duhovnom: Veni Sancte Spiritus i Crudelis Herodes te Ave Maria, clare* – E. Pavić prepjevao već za katekizam *Jezgra rimskoga pravovimoga nauka kerstjanskoga* (Budim, 1767), koji je priredio “za spasonosno napridovanje ne samo mlagjane dice veće (nego) i vrimentitii (odraslih) pravovirnih”. (Hoško, 1980: 2, 42).

i *Pisma* (str. 225-227), koja započinje stihovima: “Svemoguć neba i zemlje oče! / Od stvorena svakog vladaoče”. *Pisma od Prisvetoga Trojstva* doksološki je intonirana i predstavlja sažetu povijest spasenja: stvaranje, silazak Sina, djelovanje Duha. Dva stiha su složene trinitarne formule: “U jedinom bivstvu pravog Boga / Tri su sobstva Trojstva Prisvetoga”. U *Pismi od s. Mihovila arkanđela* navode se poznati biblijski motivi: Mihovil kao vođa anđeoske vojske i Mihovil pobjednik nad đavlom (Zah 3, 1-2) te Danijelovo viđenje (Dn 10). Na kraju se apostrofira sam Mihovil i to kao “Veliki Božji dvoranin”. U *Pismi od s. o. Frane* lirski subjekt se obraća Franji Asiškom, pri čemu se reminiscira svečev život. Na kraju se moli sveca za posredništvo. *Pisma od sviju svetih* sačinjena je kao svojevrsni katalog. Nakon početnog apostrofiranja Isusa prvo se spominje Nebeska Kraljica, zatim mnoštvo anđela, proroci, Ivan Krstitelj, Petar, mučenici, misnici, pokornici. *Pisma* je prozbeno molitva za kišu, prožeta nizom reminiscencija na biblijske motive povezane s vodom: isprva se spominju vode pri stvaranju svijeta (Post 1, 2), zatim voda koja je provrla iz stijene pri izlasku Izraelaca iz Egipta (Izl 17, 6), voda pri Isusovu krštenju (Mt 3, 13-17; Mk 1, 9-11; Lk 3, 21-22), pretvaranje vode u vino na svadbi u Kani Galilejskoj (Iv 21-12) i naposljetku krv i voda koji su potekli iz Isusova boka nakon smrti na križu (Iv 19, 34). Na kraju se lirski subjekt obraća Mariji i svim svecima. Sastavci *Pisma od Prisvetoga Trojstva*, *Pisma od s. Mihovila arkanđela* i *Pisma* imaju refrene (“Budi vazda faljeno, / Trojstvo Sveto slavljeno”; “Zato njemu pivamo, / I njega zazivamo” i “Daj nam sad, i vazda / Rose, a i dažda, / Da se polja natope, / I svi plodi pokripe”), dok sastavci *Pisma od s. o. Frane* i *Pisma od sviju svetih* nemaju refren.

Četiri su pjesme ispjevane u jedanaestercima: *Pisma od priblažene D. M.* (str. 143-145), *Pisma od s. Josipa* (str. 159-162), *Pisma od s. Emerika* (str. 188-189) i *Pisma, koja pristat može za svetkovinu svakoga svetog* (str. 198-199). U *Pismi od priblažene D. M.* na početku dolazi apostrofa (lirski subjekt se obraća “kripostima duševnim”) nakon čega slijede klasični marijanski motivi (začeće bez istočnog grijeha i uznesenje) a potom se lirski subjekt obraća Mariji kao posrednici. Stihovi: “Gospri se klanjajte, koja vas zove, / I njojzi pivajte pismice nove” su refrenski. U *Pismi od s. Josipa* spominje se Josipov otac Jakov, Josipov krjepostan život, zaručništvo s Marijom, bijeg od Heroda, ali i to da je Josip oslobođen do istočnoga grijeha. Refrenski stihovi su: “Josipu Svetomu od svi nas ljudi / Na svitu ovomu štovanje budi”. U *Pisma od s. Emerika* ističe se molitveni svečev život i čudesa koja su se dogodila na njegovu grobu. Refrenski stihovi su: “Emerik jest Sveti taj mladić bio, / Kog k sebi uzeti Bog jeste ktio”. U *Pismi, koja pristat može za svetkovinu svakoga svetog* dolaze opći motivi (čistoća, mudrost, trijeznost, molitveni život). Refrenski stihovi su sljedeći: “Ja sercu u momu veselje imam, / I Svecu istomu radosno pivam”.

U petnaestercima je također ispjevano četiri pjesme: *Pisma Korizmena* (str. 18-21), *Pisma uskršnja* (str. 28-30), *Pisma od svetotvorja iliti sakramenta tila i krvi Isusove* (str. 31-34) i *Pisma k svetima odvetnikom, za odvracanje kužne bolesti* (str. 236-240). U ovom omalenom ciklusu pjesama rima se javlja na kraju i unutar stiha (8+7), a distihe odjeljuje stih refren. U *Pismi Korizmenoj* prevladavaju, dakako, pasionski motivi (molitva u Getsemaniju, uhićenje, dolazak k Ani, Kajfi i Pilatu, krunjenje, bičevanje, raspeće, smrt), ali nisu izostavljeni biblijski apokaliptički motivi (Mt 27, 51-53) vezani uz Isusovu smrt (pomrčina, kidanje hramskog zastora, otvaranje grobova). Na kraju lirski subjekt apelira na adresate, koje poziva na pokajanje. Refrenski stih je: "Daj Nebeski Sveti Oče da nam serce proplače". U *Pismi uskršnjoj* također dolaze motivi (dolazak žena na grob) poznati iz najstarije religiozne lirike (primjerice, *Tri Marije hojahu iz Tkonskog zbornika*). Refrenski stih je: "Isukerstu falu dajmo, Aleluja, pivajmo". U *Pismi od svetotvorja iliti sakramenta tila i krvi Isusove* riječ je o ustanovljenju euharistije i svojevrsnoj teologiji euharistije, iako se ne spominje transupstancijacija. Na kraju lirski subjekt "poučava" adresate kako treba ispravno pristupiti ovom sakramentu. Refrenski stih je: "O Isuse, sveti kruše, ti pokripi naše duše". *Pisma k svetima odvetnikom, za odvracanje kužne bolesti* kataloški je sačinjena. Lirski subjekt se obraća Isusu, Mariji Sebastijanu, Roku, Karlu, Ksaveru, Rozaliji, svim svecima i sveticama. Refrenski stih je: "Ah Isuse, ti oprosti nas od ove bolesti".

Tri su pjesme ispjevane u kombinaciji osmerac-sedmerac: *Pisma od sedam riči Isusovi na križu* (str. 24-27), *Pisma od s. Antuna* (str. 181-185) i *Pisma* (str. 222-224), koja započinje stihovima: "O Nebeski Sveti Oče! / Svemogući vladaoče". *Pisma od sedam riči Isusovi na križu* sačinjena je vjerojatno prema njemačkom predlošku, na što upućuje napomena "Piva se u tonu nimačke: *Da Jesus an dem creüce stunt*". Na početku se apelira na adresata ("Riči ove o čoviče, / U serce tvoje spusti") a zatim se u svakoj strofi "obrađuje" pojedina riječ, odnosno Isusov iskaz na križu prema sinoptičkim evanđeljima (Matej, Marko, Luka) i Ivanovom evanđelju (Lk, 23, 34; Lk, 42-43; Iv 19, 26; Iv 19, 28; Mt 27, 46; Iv 19, 30; Lk 23, 46). Pjesma je strofična – strofe imaju pet stihova rimovanih *aabcb*. U *Pismi od s. Antuna* lirski subjekt se obraća Antunu, potom slijedi katalog svečevih čudesa. Pjesma je također strofična. Riječ je o strofama od osam stihova rimovanih *aabbccdd*. *Pisma* je molitva za zaštitu od "trešnje". Strofe imaju deset stihova pri čemu posljednjih šest stihova funkcionira kao refren:

O Nebeski Sveti Oče!
 Svemogući vladaoče,
 Trešnjom zemlje pohodiš,
 Nas, i bližnjih okoliš.

Tu strahotu od nas digni
Milostivne uši prigni.
Prosti nam,
Prosti nam;
Prosti nam, i uslišaj,
Nas pokorni svih vapaj.

Dvije pjesme su metrički neodređene: *Pisma od rečeni triju kriposti* (str. 118-120) i *Pisma od s. Ane* (str. 167-168), a samo jedna u dosljednim osmercima: *Pisma probuđujuća na s. ispovid* (str. 113-115). U dosljednim osmercima ispjevana su i četiri *pisanice*, koje govore o svecima (dva puta o Mariji, zatim Antunu i Solani). *Pisma od rečeni triju kriposti* ispevana je u maniri sličnih katekizamskih pjesama poznatih iz starijih katova religiozne lirike, primjerice *Kriposti teolojske ča jest vira, ufanje i ljubav iz Vartla Petra Lucića* i *Tres virtutes theologice iz Osorsko-hvarske pjesmarice*. *Pisma Božićna* (str. 14-16) je sačinjena na uobičajenim božićnim motivima (jaslice, pastiri, stado, anđeo), ali i soteriološkim motivima. U pjesmi prevladavaju četrnaesterci.

VI.

Iako tematski raznovrsna (himni, pjesme o svecima, molitveni zazivi), Pavićeva religiozna lirika u *Putovanju duhovnom* obilježena je katekizamskim karakterom. Franjo Emanuel Hoško je zapazio da su “katekizamske istine prisutne gotovo u svim pjesmama” (Hoško, 1980: 2, 41). Ipak, neki sastavci se mogu smatrati u potpunom smislu katekizamskim: *Pisma od Prisvetoga Trojstva*, *Pisma od svetotvorja iliti sakramenta tila i krvi Isusove*, *Pisma od rečeni triju kriposti* i *Pisma probuđujuća na s. ispovid*. Katekizamsko pjesništvo nije strano religioznoj lirici. U šesnaestostoljetnim hrvatskim pjesmaricama, u kojima su zapisane pjesme iz ranijih razdoblja, nalaze se brojne katekizamske parafraze (primjerice, *Deset zapovidi*, *Sedam dari Duha Svetoga*, *Dila od milosrdja telesnoga*, *Milosrdja dila duhovnoga*, *Od sedam smartnih grihova*). Takvu je liriku pisao i Marko Marulić (*Od deset zapovidi Božjih*).

Nadalje, Pavić je religioznom lirikom u *Putovanju duhovnom* ponajprije nastojao čitatelja/slušatelja, uključiti kao aktivnog sudionika teksta – stoga u pjesmama pronalazimo iskaze performativnoga tipa kojima se zahtijeva, upozorava, izravno obraća slušaocu.¹³ Unatoč utilitarnoj namjeri, nije izostala

¹³ Tendencija lirske pjesme da se služi performativnim rečenicama (pitanjima, uzvicima, zahtjevima, optativnim konstrukcijama), napominje Zoran Kravar, ide među njezina trajna obilježja (Kravar, 1998: 402).

želja za svojevrsnom estetizacijom teksta.¹⁴ To se ponajprije vidi u tome što se Pavić služio nešto složenijim pjesničkim oblicima.¹⁵ Međutim, iako su pjesme polimetrične, o dosljednom povezivanju metra i sadržaja u Pavićevim pjesmama teško je govoriti.¹⁶ Vrlo je izgledno da je Pavić nadahnuće za različite pjesničke oblike pronašao u latinskoj himnodiji, koja mu zasigurno nije bila strana. Naime, u latinskim prepjevima Kačićevih pjesma služio se Pavić strofama latinske medijevalne himnodije (dva osmerca i sedmerac s rimom *aab*). Utjecaji versifikacije latinskog crkvenoga pjesništva u hrvatskoj religioznoj poznati su. Primjerice, u prijevodima pjesama sv. Bonaventure *Kontemplacijon svetoga križa (Osorsko-hvarska pjesmarica)*, *Kako blaženi sveti Bernard dušu bogoljubnu potiče duhom svetim na uspomenutj(e) svetoga Križa (Osorsko-hvarska pjesmarica)* i *Molitva svetoga Bernarda: Salve meum salutare (Vartal i Osorsko-hvarska pjesmarica)*.¹⁷ Brojne pjesme ispjevane su po uzoru na *Stabat mater* (dva osmerca i sedmerac s rimom *aab*). Dovoljno se prisjetiti dvije: *Veseli se Divo Mati (Splitsko-trogirska pjesmarica)* i *Danu se vsi ponizimo (Osorsko-hvarska pjesmarica)*. Znatan broj pjesama ispjevan je u osmeračkim katrenima s rimom *abab*. Prema Anti Petraviću taj je oblik nastao na temelju jampskog dimetra u formi od četiri stiha, u kojem je ispjevano

14 Z. Šundalić je stoga zaključila da je Pavić pjesme u *Putovanju duhovnom* pisao za donekle pismeni puk, bez želje da mu ponudi i estetski zahtjevnije tekstove, kao što je to činio Kanižlić (Šundalić: 2003, 392).

15 Z. Šundalić se upitala ima li pojavljivanje broja četiri (četiri osmeračke *pisanice*, četiri *pisme* u dvostruko rimovanu jedanaestercu, četiri *pisme* u dvostruko rimovanom petnaestercu) i neko dodatno značenje. Zatim se osvrnula na simboliku Nebeskog Jeruzalema (Otk 21, 14–17) i naslutila da je moguće da je Pavić svoju knjigu prožeo dubljom biblijskom simbolikom, što bi onda ukazivalo na intencionalnu makrostrukturu pjesničkih sastavaka u *Putovanju duhovnom*. (Šundalić: 2003, 402).

16 Z. Šundalić primjećuje: “Dulji su stihovi najčešće organizirani u distihe, osmerci u katrene, a polimetrički stihovi (kombinacija stihova od 10, 6 i 7 slogova) u sestine; strofe od pet, osam i deset stihova sporadične su. Uz dulje je metre Pavić češće vezivao određene sadržaje: dvostruko rimovanim jedanaestercima s refrenom govori o svecima (Marija, Josip, Emerik, svaki svetac), a u dvostruko rimovanim petnaestercima s refrenom o određenim kršćansko-svjetočnim događajima (korizma, Uskrs, Brašančevo, odvratanje kužne bolesti). Kraći metri (šesterci, sedmerci, osmerci) na taj način nisu profilirani. Izuzetak su četiri *pisanice* ispjevane u dosljednim osmercima, a govore o svecima (dva puta o Mariji, zatim Antunu i Solani).” (Šundalić: 2003, 401–402).

17 Prva je prijevod pjesme *Laudismus de Sancta Cruce*. Hrvatska verzija ima 39 strofa, svaka strofa ima 6 stihova prema sljedećoj metričkoj shemi: 2(8)aa + 1(7)b + 2(8)cc + 1(7)b. Pjesma *Kako blaženi sveti Bernard dušu bogoljubnu potiče duhom svetim na uspomenutj(e) svetoga križa* prijevod je pjesme *Meditatio de passione Jesu Christi*, koja ima 32 strofe, svaka po 4 osmerca s rimom *aaaa*, *bbbb* itd. *Molitva svetoga Bernarda: Salve meum salutare (Vartal i Osorsko-hvarska pjesmarica)* prijevod je Bonaventurine pjesme *Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentis*. U *Vartlu* ta pjesma ima strofe od 10 stihova u kojoj su stihovi 1–4 i 6–9 osmerci, a 5 i 10 sedmerci te su svi vezani rimom *aabbcddeec*.

najviše crkvenih himana (Petračić, 1939: 11–13). U primorskim krajevima bili su vrlo popularni i pjesnički oblici nastali po uzoru na safičke strofe (Petračić, 1939: 13). Je li Pavić poznao južnohrvatsku tradiciju religiozne lirike, kao što je, primjerice, Kanižlić poznao dubrovačko-dalmatinsku književnost, teško je ustvrditi. Ali – da je njegova religiozna lirika važan odjeljak slavonske osamnaestostoljetne književne kulture nedvojbeno je.

Literatura

- Bujas, Gašpar (1960), «Rezultati u proučavanja dijela starije hrvatske poezije», *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, VI–VII, Zagreb: 509.
- Fališevac, Dunja (1995), «Žanrovi renesansne književnosti u Dubrovniku», *Dubrovnik*, god. 6, Dubrovnik, 4: 188–189.
- Hoško, Franjo Emanuel (1977), «Topohistoriografsko djelo Emerika Pavića kao izvor za hrvatsku crkvenu i kulturnu povijest», *Kačić*, Split, 9: 71–81.
- Hoško, Franjo Emanuel (1978), «Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevaca tijekom 18. stoljeća u Budimu», *Nova et vetera*, god. 28, Sarajevo, 1–2: 155–160.
- Hoško, Franjo Emanuel (1980), «Katehetsko štivo iz pera Emerika Pavića», *Croatica christiana periodica*, god. 4, Zagreb, 6: 42.
- Hoško, Franjo Emanuel (1985), *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Salezijanski provincijalat, Zagreb.
- Kasumović, Ivan (1915), «M. A. Reljkovića Basne Esopove», *Rad JAZU*, Zagreb, 207: 52, 67.
- Kravar, Zoran (1993), *Nakon godine MDC.*, Matica hrvatska Dubrovnik, Dubrovnik.
- Kravar, Zoran (1998) «Lirska pjesma», u: *Uvod u književnost. Teorija, metodologija* (ur.: Zdenko Škreb i Ante Stamać), Nakladni zavod Globus, Zagreb, 402.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (1860), *Bibliografija hrvatska*, Brzotiskom Dragutina Albrechta, Zagreb.
- Matić, Tomo (1945), *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*, HAZU, Zagreb.
- Petračić, Ante (1939), *Klasična metrika u hrvatskoj i srpskoj književnosti*, Luča, Zadruga profesorskog društva, Beograd.
- Šundalić, Zlata (2003), *Studenac nebeski*, Književni krug Split, Split, 2003.
- Tatarin, Milovan (2007) «Jedan zaboravljeni slavonski kalendar iz 18. stoljeća», u: *Dani Hvarskog kazališta* (ur.: Nikola Batušić, Rafo Bogišić, Pavao Pavličić, Milan Mogoš), knj. 33, HAZU–Književni krug, Zagreb–Split, 132.

**RELIGIOZNA LIRIKA U PAVIĆEVU MOLITVENIKU
PUTOVANJE DUHOVNO (1769.)**

Sažetak

Religiozna lirika sačinjava znatan dio osamnaestostoljetne slavonske književne kulture. Ipak, izuzev Kanižličevih sastavaka obilježenih baroknim ornatusom, ona je ostala izvan pomnijeg interesa književne historiografije. Jedan od značajnijih osamnaestostoljetnih pisaca religiozne lirike svakako je Emerik Pavić. U radu je riječ o osvrtu na religioznu liriku koja se nalazi u molitveniku *Putovanje duhovno u stazice razlicsitoga bogoljubstva udiljeno to jest Knjiga od molitava ujedno sloxena i s glavnima pismama naressena: narodu Illyricskomu iliti Dalmatinskomu za bogosstovno i spasonosno napridovanje poklonjena i s dopusstenjem staressinah na svitlost dana* (Pešta, 1769). Riječ je o dvadeset i osam tematski raznovrsnih sastavaka. Analiza pokazuje da iako nije inovativna kao Kanižličeva, religiozna lirika Emerika Pavića, ponajprije svojom polimetrijom, ukazuje na stanoviti pokušaj estetizacije.

Gljučne riječi: Emerik Pavić, religiozna lirika, Putovanje duhovno, slavonska književnost 18. stoljeća.

**RELIGIOUS LYRIC POETRY IN THE PRAYER BOOK OF PAVIĆ
PUTOVANJE DUHOVNO (1769)**

Summary

Religious lyric poetry constitutes a substantial part of the eighteenth-century Slavonian literary culture. However, apart from the essays by Kanižlić, which contain baroque adornments, it has, for the most part, remained outside the interest sphere of literary historiography. Emerik Pavić is certainly one of the most significant eighteenth century writers of religious lyric poetry. The paper focuses on reviewing the religious lyric poetry contained in the prayer book *Putovanje duhovno u stazice razlicsitoga bogoljubstva udiljeno to jest Knjiga od molitava ujedno sloxena i s glavnima pismama naressena: narodu Illyricskomu iliti Dalmatinskomu za bogosstovno i spasonosno napridovanje poklonjena i s dopusstenjem staressinah na svitlost dana* (Pest, 1769). The work contains twenty eight essays on various topics. The analysis has shown that, although not as innovative as the work of Kanižlić, the religious lyric poetry of Emerik Pavić demonstrates certain efforts oriented toward aesthetisation, especially through his employ of polymetry.

Keywords: Emerik Pavić, religious lyric poetry, *Putovanje duhovno*, Slavonian literature of the 18th century.

Veronika Reljac

KATEHETSKE PREDLOŽCI EMERIKA PAVIĆA

*Izvorni znanstveni rad
UDK 271.3 Pavić, E.*

Emerik Pavić (Budim, 5. 5. 1716. – Budim, 15. 4. 1780.) je svojim literarnim stvaralaštvom osigurao spomen u povijesti hrvatske književnosti i u povijesti razvoja medicine u Hrvata tijekom 18. st.¹ Ipak je Pavić prvenstveno teolog i crkveni pisac širokog zanimanja i treba žaliti što ni nakon 200 godina njegovo literarno djelo nitko nije vrednovao pod tim vidom. Važnost Pavićeva književnog rada povećava činjenica što je on živio i djelovao u Budimu, tj. u hrvatskoj etničkoj dijaspori na krajnjem sjeveru hrvatske prisutnosti, gdje pripada osobitom budimskom kulturnom krugu koji su izgradili hrvatski franjevci uz svoje visoke škole, učilište filozofije i četverogodišnju bogoslovnu školu. Pavić je stoga u potpunosti slijedio hrvatsku vjersku književnost svoga vremena. Zbog osobnog zanimanja te zbog boravka u Budimu Pavić je uspješno uvodio u hrvatsku vjersku književnost svoga vremena također nove teme koje su se tada javile u srednjoj Europi.

Još za života Pavić je uživao ugled zaslužnog kulturnog radnika, osobito kao hrvatski pisac. Njegov suvremenik Ivan Pajvanović je u njegovu djelu *Ogledalo temelja virae i zakona katolicsanskoga* (Budim, 1759.) objavio dodatak pod naslovom: *Csestitovanie pivalacske sverhu S. Pisma u jezik slovinski prenessenog pisaocu prikazano*. Premda je bilo u duhu vremena tiskati ovakve panegirike s mnoštvom baroknih fraza, Pajvanovićevo je pjesma prvenstveno dokument o ugledu koji je Pavić za života uživao među Hrvatima u Budimu: „Slavi se varoš Ova poglavita s takvim gradjanom / Ti se od oca rodi slovinskoga / I mati jeste kolina istoga /... Nastoíš vazda da budeš u trudu / koji kripostan jeste i koristan svemu narodu. /... Ovi pak nauk narodu Slavnomu / daje poštenje, jer izgubljenomu / vrati se jasnost jeziku i svitlost Illyričkomu. /... Pavić Emeriče! / On je svoj narod mlogo poljubio / trudeći za njeg.“²

Pavić je pisao na latinskom i hrvatskom jeziku, prevodio s latinskog i njemačkog, a vrlo vjerojatno i s mađarskog jezika. Po sadržaju i namjeni mogu se razvrstati njegova tiskana i rukopisna djela na sljedeće skupine: prigodni

1 Uvid u literaturu o Emeriku Paviću, a napose u Pavićevu biografiju, pružaju prilozima Franje Emanuela Hoška: 1977: 71-81 i 1978: 155-160.

2 Pavić, Emerik: *Ogledalo temelja virae i zakona katolicsanskoga* (Budim, 1759.), dodatak.

govori, homiletska djela, biblijski spisi, asketska literatura, povijesna djela, medicinski spisi, ostvarenja u stihu, dogmatski sastavci i katehetska djela.

Ovu posljednju skupinu čine katekizmi u duhu katoličke obnove: *Jezgra nauka kerstjanskoga* (Budim, 1754.), *Opširni nauk kerstjanski s nadodanim duhovnim pismam* (Budim, 1755.), i *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka kerstjanskoga za mladež* (Budim, 1769.). Ranojosefinistički katekizmi su pak: *Paedagogia christiana* (Budae, 1771.-1774.), *Protumačeni katekizam* (Budim, 1775. ili 1776.) i *Mali katekizam* (Budim, 1775. ili 1776.).³ Katehetske dijelove i katehetsku vrijednost imaju i knjige: *Ogledalo temelja vire i zakona katoličanskoga* (Budim, 1759.), *Putovanje duhovno u stazice različitog bogoljubstva razdijeljeno* (Pešta, 1769.), *Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličanski obraćenike... i za privesti na spasonosni zakon razdvojnike* (Pešta, 1769.) i *Oca poštovanog Goffine pravovirno, po misalu cerkvenomu uređeno knjiženstvo iliti Kratki nauci i tomačenja sviu nediljni i glavni[h] svečani[h] evanđeljah, i ista vire, i dilorednog življenja iz nji[h] umenja izvađena* (Budim, 1778.). Još uvijek nije poznat sveukupan Pavićev opus, ali već spomenuti spisi čine bogat izbor katehetske literature iz njegova pera i može se postaviti tvrdnja da među piscima hrvatske katehetske literature 18. st. Pavić zauzima mjesto odmah uz Jurja Muliha (1694.-1754.), najplodnijeg onovremenog hrvatskog katehetskog pisca (usp. Fuček, 1994.).

1. Katehetsko štivo u duhu katoličke obnove

U duhu katoličke obnove Tridentskog koncila (1545.-1563.) nastale su tri katekizamske tradicije: kanizijevska, tridentska i belarminovska. Petar Kanizije (Canisius, 1521.-1597.) svetac je Katoličke crkve, isusovac i prvi isusovački poglavar u njemačkim zemljama. Bio je profesor teologije na sveučilištima u Ingolstadt, Kölnu i Beču. Dok je bio u Ingolstadt, prihvatio je zadaću prirediti katolički katekizam koji će biti prikladan za njemačke prilike. Bez spomena autora tiskana je njegova *Summa*, a zatim drugi katekizmi na latinskom i njemačkom jeziku. U njima dobro objedinjuje teološku sintezu kršćanskog naučavanja s pastoralnom uporabivošću teksta koji je jasno usmjeren izgradnji kršćanskog načina života. Izradio ih je ciklički: najmanji, mali i veliki. Slijede raspored u pet dijelova: prvi je o Apostolskom vjerovanju, drugi o molitvi, treći o Božjim i crkvenim zapovijedima, četvrti o sakramentima, a peti o grijesima i zatim o krepostima (Hoško, 1985: 161-162).

³ Spis *Paedagogia christiana* poznat je po opisnom naslovu na latinskom jeziku iz zabilježke u arhivu Provincije sv. Ivana Kapistranskoga u današnjem franjevačkom samostanu u Budimpešti (APIK, *Acta capitulorum*, sv. 2, za godinu 1774.).

Kanizijevskoj katekizamskoj tradiciji pripadaju Pavićevi katekizmi *Jezgra nauka kerstjanskoga* (Budim, 1754.), *Opširni nauk kerstjanski s nadodanim duhovnim pismam* (Budim, 1755.), (usp. Hoško, 1985: 112; 175), a Šafarik drži da je Pavićev katekizam također *Nauk katolicsanski u pitanja i odgovaranja svrhu pet poglaviti[h] stvari Petra Kanizia u tri skule razdilit* (Budim, 1759.) (usp. Šafarik, 1865: 222).

2. Prijevodi katekizama ranog jozefinizma

U Habsburškoj Monarhiji još za vladanja carice Marije Terezije (1740.-1780.) država uvodi reforme u odgoju i obrazovanju klera s nakanom napustiti barokni sustav pobožnosti i zaključiti s razdobljem potridentske crkvene obnove.

Uvodi također nove uredbe o liturgijskoj reformi, a osobito nove zakone o odnosu Crkve i države (usp. Hoško, 2011: 94-115). Taj sveopći obnovni program dobiva ime po caru Josipu II. (1780.-1790.) i u vrijeme njegove vladavine nastupa u svom radikalnom obliku. Provodi ga prvenstveno država, ali i velik dio biskupa u nadi da će obnovljena Crkva biti sposobna suzbiti potajni protestantizam.⁴ U tu svrhu su i biskupi i država tražili putove kako reorganizirati pastoralno djelovanje Crkve novom raspodjelom župa i biskupija, ali i sam odnos Crkve u Monarhiji prema papinstvu. Mnogi biskupi su stoga prihvatili tzv. kasni jansenizam,⁵ koji je kao obnovni katolicizam postao

4 Zastupnici tih reformi započeli su ostvarivanje tog programa, ali uvjereni da ga mogu prihvatiti i provesti samo drukčije odgojeni i obrazovani svećenici i vjeroučitelji, pa je od 1774. do 1776. započinj u njegovo provođenje obnovom cjelokupnog školstva koje je kasnije uključila i tzv. generalna sjemeništa kao mjesta odgoja i školovanja budućih svećenika kako bi oni bili nositelji pastoralnog djelovanja koje će u cijelosti biti u službi tog obnovnog katoličanstva (usp. Hersche, 1977.).

5 Jansenizam je izvorno skupno ime za dogmatski, moralni i politički pokret u 17. i 18. st. u zapadnoj i srednjoj Europi. Ime je zadobio po svom začetniku Corneliusu Jansenu (1585.-1638.), profesoru teologije i biskupu u Ypernu. U svom teološkom spisu *Augustinus* pokušao je uskladiti katoličko i protestantsko naučavanje o milosti i opravdanju obnavljanjem naučavanja sv. Augustina o odnosu milosti i predodređenja. Jansenizam je k tome isticao da želi provesti cjelovit program reformi Tridentskoga koncila u Crkvi i da u ostvarenju te zadaće redovnici nisu korisni, a posebice je osuđivao djelovanje isusovaca. Isticao je k tome da papinska vlast ugrožava prava biskupa i suprotstavio se učenju o papinoj nepogrešivosti, a smatrao je opravdanim da državne vlasti preuzimaju u svoju nadležnost i crkvene poslove. Štoviše, jansenizam je opravdavao sve veći utjecaj države u životu Crkve i na nj poticao, smatrajući da vlast treba izvesti reforme u Crkvi i bez pristanka središnjih crkvenih vlasti u Rimu (usp. Dolinar, 1991: 166).

sastavnicom jozefinizma uz novovjeki cezaropapizam, drugu sastavnicu koju je naglašavala država.⁶

3. Ranojzefinistički i jozefinistički katekizmi

3.1. Biblijska povijest jansenističke usmjerenosti

Među Pavićevim katehetskima spisima osobitu vrijednost ima *Ogledalo temelja virae i zakona katolicsanskoga to jest Sveto Pismo illiti Jezgra sviu dogagajajah Staroga i Novoga Zakona s tomacsenjem svetih Otaca pomissana... najpri u francuski jezik po gospodinu Rayaumontu... zatim nimacski primistita, a sada u nass slavni uljudni i krasni Illyricski jezik prinessena po ocu fra Emeriku Pavichu, sstiocu poglavitom svete Bogoslovice* (u gradu Budimu..., 1759.). Iz samog naslova *Ogledala* razvidno je da je Pavić preveo biblijsku povijest Staroga i Novoga zavjeta kojoj je autor Francuz Rayaumont, „prior od Sombrevala“.⁷ Tiskanje *Ogledala* je potpomogao pečuški biskup Juraj Klimo pa mu Pavić i posvećuje svoje djelo (str. 2v-4v).⁸ U toj posveti Pavić ističe

6 Program jozefinizma je slojevit, a njegova očitovanja su višestruka pa su različita motrišta s kojih ga prosuđuju povjesnici, a isto tako su različita objašnjenja pokretačkih ideja i naravi samog jozefinizma. Povjesničari su dugo vremena iznosili dva gotovo suprotna i naizgled nepomirljiva shvaćanja. Prvo zastupaju oni koji s pojmom jozefinizma vežu katoličko prosvjetiteljstvo i naglašavaju njegovu suprotstavljenost baroknom katolicizmu s nakanom da uklone preživjele oblike barokne pobožnosti i s njima povezane nepravilnosti; to shvaćanje radikaliziraju oni koji u jozefinizmu vide isključivo reformni katolicizam, tj. obnovno katoličanstvo. Suprotnog su stava pripadnici tzv. insbruške povijesne škole jer su se u svom pristupu jozefinizmu usredotočili na sustavno nastojanje vladara oko stvaranja državne Crkve i u njemu vide novovjeko cezaropapističko ustrojstvo države, i to osobito u vrijeme vladanja Marije Terezije i Josipa II.; stav Josipa II. nazivaju protucrkvenim, a ne samo proturimskim. Ova dva suprotna gledanja na jozefinizam pomirili su suvremeni povjesnici tzv. bečke povijesne škole. Oni ističu da je iscrpljena rasprava o opravdanosti jednoga od ovih dvaju posve suprotstavljenih stavova, ali naglašavaju da je i nadalje opravdano i nadalje tražiti odgovor na pitanje o naravi odnosa Crkve i države. U tom odnosu vide dvije komponente: nastojanja vladara da oblikuju državnu Crkvu, ali isto tako i nastojanje oko njezine obnove, i to od najranijeg potridentskog razdoblja pa nadalje. Stoga pripadnici bečke povijesne škole opravdavaju tvrdnju da su vladari Monarhije u razdoblju jozefinizma svojim odlukama zapravo nastojali srediti društveni i politički život u državi, i to uz pomoć Crkve. U provedbi te zadaće država se je koristila crkvenim predvodnicima koji su također tražili putove obnove Crkve, napose vjerskog života i pastoralnog djelovanja. Stoga umjesto suprotstavljanja naznačenih pokretačkih ideja jozefinizma zastupaju njihovo supostojanje pokušavajući opravdati ta oba nastojanja kao bitne sastavnice jozefinizma.

7 Pisca Rayaumonta Pavić naziva „prior od Sombrevala“. Zapravo je to pseudonim pisca De Sacy. Njegovo je djelo 1684. prevedeno na njemački pod naslovom *Catholischer Geschichtsspiegel*, a do konca 18. st. doživjelo je dvadeset izdanja na njemačkom govornom području (usp. Hofinger, 1937: 84-85).

8 Juraj Klimo (1710.-1799.) imenovan je 1751. za biskupa u Pečuhu. U razdoblju njegove suradnje s Pavićem pečuška je biskupija obuhvaćala i značajan dio sjeveroistočne Slavonije.

želju biskupa Klima da se „u Slovinski illiti Illyrički jezik (...) nauk Kerstajnski s Pismima (...) prinese“ (3v). Zato se i nada da će *Ogledalo* „stanovitost bogoljubstva dati, a korisna nastojanja u puku probuditi, kakonoti opačinstva iskoriniti i najposli k nebeskom uživanju svakog nju (tj. knjigu) štijućeg i obslužujućeg privesti“ (4v). Pod naslovom *Prikazanje slavnom narodu Iliričkom* (7r-8v) ističe Pavić opću namjenu knjige i očekuje da će za njom posegnuti ne samo crkvene i redovničke osobe nego i „divice i udovice i svi ostali oženiti i neoženiti koji na svitu žele kerstjanski živiti“ (7r). Zaključuje s pozivom: „Zato primite, bogoljubni Illyri, ovo *Ogledalo temelja virae i zakona katolicsanskoga* i u njemu se često ogledajte, da ogledajući nađete staze i puteve koji vode k Ogledalu sviju stvorenja, to jest k Božanstvu; gdi se uvik i brez pristance ogledaju svi pravedni i sveti Božji“ (8v). Dakle, Pavić nije *Ogledalo* izričito namijenio katehizaciji, još manje katehizaciji djece. Vjerojatno još nije bio svjestan potrebe biblijske kateheze, premda se u drugoj polovici 18. st. nastojalo u zemljama Habsburške Monarhije pružiti djeci pouke o Bibliji, te se zahtijevalo da se kod katehiziranja pojedine vjerske istine obrazlažu historijski, tj. biblijskim sadržajima (usp. Hofinger, 1937: 80-83). Pavić je htio da *Ogledalo* bude pobožno štivo za odrasle, za svojevrсну katehizaciju odraslih. No, nije isključeno da su u posljednja tri desetljeća 18. st. i u prvoj polovici 19. st. vjeroučitelji koristili *Ogledalo* i kod katehizacije djece, jer je reforma katehizacije Johanna Ignaza von Felbigera (1724.-1788.) tražila poučavanje djece u biblijskoj povijesti (usp. Hofinger, 1937: 87-89). Svakako, *Ogledalo je* opsegom (693 str.) i sadržajem moglo služiti kao priručnik u tumačenju biblijske povijesti, premda ne i kao biblijska čitanka.⁹

3.2. Prvi jozefinistički katekizmi

Iz ozračja austrijskog kasnog jansenizma, odnosno iz obnovnog katoličanstva, iznikli su tzv. *Saganski katekizmi*. Izradili su ih benediktinski opat Johann Ignaz Felbiger i njegov suradnik Benedikt Strauch. Plod su opće školske reforme koju su njih dvojica započeli u školama i to 1765. godine u opatiji Sagan u Šleskoj, a poslije 1774. godine u Austriji i ostalim zemljama Habsburške Monarhije.

U Hrvatskoj je trebalo najprije koristiti saganske katekizme i to tzv. *Protumačeni katekizam*. Pavić ga je preveo po želji đakovačkog biskupa Franje

9 *Ogledalo* je razdijeljeno u dva dijela: Stari i Novi zavjet. Ukrašeno je s 95 slika koje prikazuju biblijske prizore. Raspored knjige slijedi kronologiju zbivanja i osvrće se prvenstveno na povijesne događaje. Opis događaja je vjeran biblijskim izvještajima, ali biblijskog teksta ima vrlo malo. Događaji, naime nisu izrečeni biblijskim zapisima nego prepričani slobodno i zatim objašnjeni u svjetlu patrističko-skolastičke egzegeze.

Matije Krtice.¹⁰ Biskup Krtica je 14. veljače 1775. taj katekizam na njemačkom jeziku poslao Paviću u Budim, nakon što je to od njega zatražilo Hrvatsko kraljevsko namjesničko vijeće 31. prosinca 1774. godine, a provincijal Provincije sv. Ivana Kapistranskoga Ladislav Spaić odlučio prevođenje povjeriti Paviću. Biskup Krtica je Hrvatskom namjesničkom vijeću poslao i svoje napomene uz tekst *Protumačenog katekizma*. Napomene se odnose samo na uvodnu raspravu u katekizmu, tj. na dio o Božjoj opstojnosti, o naravnoj i objavljenoj religiji. Krtica smatra da ta uvodna rasprava ne nadilazi shvaćanja Slavonaca i zato je korisna, ali se boji da će ona donijeti više štete nego koristi jer će mnogi tek iz katekizma doznati da ima takvih ljudi koji su nekoć vjerovali i zatim napustili vjeru. Budući da se bezbošci još nisu pojavili u Slavoniji, Krtica smatra da i nadalje valja slijediti samo pozitivno katekizamsko izlaganje učeći ljude sadržaju Vjerovanja, Očenaša, Deset zapovijedi i o ostalim objavljenim istinama. Svoja zapažanja potkrepljuje i upozorenjem da hrvatski jezik nema vlastitih izraza koje mogu razumjeti neškolorani vjernici.

Pavić je 29. svibnja 1775. javio biskupu Krtici da je završio s prevođenjem *Protumačenog katekizma* i rukopis predao provincijalu Spaiću da ga on dostavi biskupu. Biskup Krtica je u to vrijeme boravio u Beču, odakle je 21. lipnja 1775. obavijestio Hrvatsko kraljevsko namjesničko vijeće da je prijevod gotov te da će ga po svom povratku u Đakovo poslati Vijeću, što je i učinio 9. kolovoza 1775. godine. Iste je godine Pavić preveo i drugi katekizam austrijskog obnovnog katoličanstva, tzv. *Mali saganski katekizam*. Ti katekizmi nisu bili tiskani, premda je komisija pod predsjedanjem bečkog nadbiskupa kardinala Migazzija 11. studenoga 1775. odobrila oba katekizma; uskoro su naime uslijedili različiti oblici tzv. *Austrijskog katekizma* koji su od 1777. do početka druge polovice 19. st. bili izraz jozefinističkog shvaćanja katekizacije u Habsburškoj Monarhiji.¹¹

3.3. Rimski katekizam u Pavićevu prijevodu

Pavić je prije prvih jozefinističkih katekizama preveo i objavio za „spasonosno napridovanje ne samo mlagjane dice veće (nego) i vrimentii

10 Matej Franjo Krtica (Rijeka, 22. 9. 1726. – Đakovo, 31. 5. 1805.) je osnovno, srednje i filozofsko teološko školovanje završio u Rijeci. Kao svećenik je zatim nastavio studij u Beču i ondje doktorirao iz teologije. Prihvatio ga je u sastav Pečujske biskupe biskup Đuro Klimo i 1762. imenovao za kanonika. Carica Marija Terezija ga je 22. 3. 1773. imenovala biskupom u tek sjedinjenim biskupijama Bosanskoj i Srijemskoj sa središtem u Đakovu, koja je 1776. i 1780. proširena za dvadeset župa Zagrebačke i Pečujske biskupije. Biskup Krtica je podigao više novih crkava i župnih stanova u biskupiji, a 20 000 florena je ostavio za izgradnju sjemeništa. Biskup Krtica je bio jozefinist i filojanzenist pa se nije opirao uvođenju saganskih katekizama (usp. Hoško, 2003: 297-330).

11 Hoško, 1985: 129-130; 176-183.

(odraslih) pravovirnih“ katekizam *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka kerstjanskoga za mladex jasnoga i glasovitoga grada Becskoga godine 1767. u nimacski jezik na svitlost dana; sada pak... u slovinski illiti Illyricski jali Dalmatinski jezik prinesena...* (Budim, 1769.). U predgovoru Pavić spominje samo jedan razlog zašto se odlučio prevesti taj austrijski katekizam: premda je malen, ipak je „bogat u napridku duševnomu“ (7-8). I cenzori prijevoda franjevci Jerolim Jakočević i Stanislav Losgott naglašavaju da je taj katekizam „kršćanima veoma potreban i koristan“ (3), odnosno „osobito koristan, čak neophodan da bi ovaj izabrani slovinski narod bio dostatne katoličke nauke utješeno“ (4). Pavić ne spominje nikakva mecenu kod tiskanja tog katekizma pa se može pretpostaviti da je taj katekizam preveo samoinicijativno, uvjeren da on svojim sadržajem odgovara „napridku duševnom“ svih slojeva hrvatskog katoličkog puka, koji govori ikavskim govorom i štokavskim narječjem.¹² Predložak *Jezgri* je katekizam *Auszug des römischen Katechismus* koji je po želji bečkog nadbiskupa kardinala Christopha Migazzija priredio *Johann Friedrich Goll*, ali sam Pavić ne spominje imena naručitelja prijevoda ni priređivača.¹³

Tada su u Austriji najrašireniji bili katekizmi sv. Petra Kanizija, ali u drugoj polovici 18. st. porastao je interes za *Rimski katekizam* (usp. Hofinger, 1937: 199-202). Pavić je doslovno preveo Gollov katekizam; nema ni umetaka ni ispuštanja, ali ima osobitih odstupanja u terminologiji. Tako Pavić oznaku „katholischer, katholische“ prevodi s „pravoviran, pravovirna“, primjerice: „Moje diete, jesi li pravovirni kerstjanin? Ja jesam (...) pravovirni kerstjanin“ te na drugom mjestu: „Koji su biljezi prave Cerkve? (...) Ona (...) je jedina, sveta, pravorina i apostolska Cerkva“ (9, 35). Očito je Paviću stalo zamjenom izraza „katolički“ s „pravovirni“ stati uz bok izraza „pravoslavni“, a možda ga i osporiti. U *Jezgri* je zanimljiv Pavićev teološki rječnik, jer djelomično odstupa od već prihvaćene terminologije, a djelomično stvara i novu. Tako riječ „sakrament“ ne prevodi kao Divković i Mecić s „posvetilište“, već sa

12 *Jezgra* ima pet dijelova i to drukčije poredanih nego što su u katekizmima kanizijevske tradicije. Prvi je o vjeri na temelju Apostolskog vjerovanja (9-42), drugi o sedam sakramenata „illiti svetotvora“ (43-85), treći o Deset zapovijedi Božjih (86-113), četvrti o molitvi Gospodnjoj ili Očenašu (114-127) i peti o „pravdi kerstjanskoj“ (127-151). Pojedini dijelovi razdijeljeni su na „nauke“ (Unterweisung), ali četvrti i peti po rednim brojevima „nauka“ čine cjelinu. U dodatku su prepjevi crkvenih himana *Veni Sancte Spiritus* (152-153), *Ave Maria, clare* (154-156) i *Crudelis Herodes* (156-160).

13 Johann Friedrich Goll (†1769.) pripadao je krugu suradnika kardinala Migazzija. Osim ovog katekizma Goll je priredio i katehetski priručnik *Kurzgefasste Geschichte und Sittenlehre des Alten Testaments* (Beč, 1773.) koji predstavlja pokušaj da se u jednom priručniku pruži potrebno štivo iz biblijske povijesti i pouka iz kršćanskog morala. Goll je bio sklon jansenističkim shvaćanjima i 1754. je preveo jansenističko djelo *Gründliche Anführung zur christlichen Religion* (usp. Hofinger, 1937: 18, 87; Hersche, 1977: 187).

„svetotvorje“ (1 I, 43), dok riječju „posvetilište“ prevodi „žrtvu“ (61): „Od procinjenja sakramenta Oltara kakono posvetilišta novoga zakona“ (60). I prije Pavića prevodioci katekizama upotrebljavaju riječ, „sobstvo“ u značenju „osoba“. Prihvaća je i on, ali stvara neologizam „prisobstvenje“ kojim prevodi termin „transubstantiatio“: „(...) sve bivstvo kruha i vina u pravo Tijelo i Krv Isukrstovu (se) prisobstvuje“ (53). Pojmove „materia“ (die Materie) i „forma“ (die Form) prevodi s „podloga“ i „tvorilo“ (47). Danas uobičajeni naziv „darovi Duha Svetoga“ (die Gaben) Pavić prevodi s „milosti“, dok poznaje naziv „plodovi Duha Svetoga“ (34). Za pojam „savjest“ (das Gewissen) upotrebljava dva izraza: „duševnost iliti dušnoznanje“ (57) itd.

3.4. Osnovi polemičkog katekizma s pravoslavnim kršćanima

Za pastoralne potrebe župnika „i ostalima duhovnim nadstojnikom, a i istima pravovirnimama domaćinom“ Pavić je priredio pastoralni priručnik *Rucsna knjixica za utiloviti u zakon katolicsanski obrachenike; za narediti i na srchno priminutje dovesti bolesnike i na smert odsugjene; i za privesti na spasonosni zakon razdvojnike* (Pešta, 1769.).¹⁴ U *Pridgovoru* Pavić obrazlaže razdiobu i namjenu knjige. Prvi dio *Ručne knjižice* razlaže „ispovidanje vire i duhovnu likariju za bolesnike“ (1-71) i sadrži upute za redovitu pastoralnu brigu za bolesnike, dok drugi dio daje pastoralne upute za podjelu sakramenata osuđennicima različitih vrsta, čak i uputu „za poslušati ispovid jednog vilovnjaka jali vištice“ (98-100). Treći dio knjige ima kontroverzijiški sadržaj i donosi katekizam katoličke kontroverzije s pravoslavcima. Naslov mu je: *Od obraćenja na spasonosnu viru katoličansku iz Grčkog ili Istočnog zakona* (111-168). Pavić još u samom predgovoru jasno iskazuje značenje tog trećeg dijela knjige riječima: „Ova pak knjižica jeste jedno pravilo... (za) još i iste razdvojnike na pravi put spasenja izvodi(ti); događa bo se više puta, da se pravovirni na razdvojnike namire... kakono se je i meni istomu godine 1761. dogodilo u nikoj gostionici...“ (str. [10]). Dakle, Pavića je osobno iskustvo potaklo da taj treći dio „o razdvojnima“ stavi u svoj pastoralni priručnik. Želio je stoga katolicima pružiti potrebnu informaciju da bi u razgovoru s pravoslavcima mogli obrazložiti svoju vjeru i naučavanje Katoličke crkve, a možda ih i uvjeriti u opravdanost katoličkog vjerovanja. Stoga je priredio

¹⁴ Ovu Pavićevu knjigu preuredio je i ponovno tiskao 1837. u Budimu Marijan Jaić (1795.-1858.). Knjiga sadrži: jutarnje molitve (3-13), „proslavljenje glavnih svetkovina našeg Spasitelja“ (13-51), misne molitve i pjesme (52-73), molitve i pjesme uz ispovijed (78-115), „tri glavne kreposti i bogoljubstvo Presvetoga Trojstva“ (115-128), marijanske molitve i pjesme (129-145), svetačke molitve i pjesme (145-168, 168-202; 202-220), molitve u različitim potrebama (220-253) i večernje molitve (253-260).

osobit kontroverzijski katekizam. Nije ga pisao dijaloški već sustavno u obliku rasprave. U njoj iznosi najvažnije kontroverzne razlike između katolika i pravoslavaca pa rasprava sadrži osam članaka. Najprije donosi povijest raskola (111-137), zatim četiri članka vjere koji razlučuju Istočnu i Zapadnu crkvu: prvenstvo rimskog biskupa (137-148), *Filioque* (149-155), beskvasni kruh (155-162) i nauk o čistilištu (162-168). Naravno, Pavić piše u duhu katoličke kontroverzijske literature, ali slijedi pisanje Stjepana Vilova, svoga učitelja i prethodnika u pisanju takve polemičke literature.¹⁵ Stoga se i Pavić poput Vilova izražava mirno, objektivno i bez ikakva omalovažavanja pravoslavnih kršćana. Njihovi kontroverzistički spisi su prije svega didaktički i uvode u blagu vjersku polemiku između pravoslavaca i katolika. Napisali su ih da podignu cjelovit vjerski i moralni život katoličkih i pravoslavnih kršćana, a vjerske razlike smatraju samo neposrednim razlozima i primjerima zamora u kršćanskom životu svojih suvremenika.

3.5. Katekizamska pjesmarica

Godine 1769. Pavić je tiskom objavio prijevod Gollovog katekizma, ali i molitvenik s pjesmaricom: *Putovanje razlicsitoga bogoljubstva udiljeno; to jest: knjiga od molitava ujedno sloxena i s glavnim pismama naressena, narodu Illyrickomu illiti Dalmatinskomu za bogosstovno i spasonossno napridovanje poklonjena...* U Pešti, 1769. nakon posvete djela bačko-kaločkom nadbiskupu Josipu Battyanu na latinskom i hrvatskom jeziku (str. [2-5]) u uvodu Pavić svjedoči o tome da je dovoljno katekizamske literature za hrvatski puk na području bačko-kaločke nadbiskupije, ali da ljudi žele „ostala bogoštovna poznavanja“ i „slatka duhovna pivanja“ (str. [7]). Pavić najprije donosi prijevod himna *Crudelis Herodes* (str. [11-12]) i predviđa da se pjeva kod bogojavlenskog blagoslova kuća, a zatim u dvanaest „stazica“ raspoređuje različite molitve i pjesme. Katekizamske istine prisutne su gotovo u svim

15 Stjepan Vilov (Budim, potkraj 17. st. – Budim, 5. 11. 1747.) najvjerojatnije nije imao više od 20 godina kad je 6. svibnja 1709. obukao franjevačko odijelo u Iloku i postao član franjevačke provincije Bosne Srebrene. Po povratku sa studija filozofije i teologije u Italiji bio je profesor na filozofskoj školi u Budimu (1718.-1721.), a zatim profesor bogoslovije u Osijeku (1724.-1729.) i u Budimu (1729.-1739.). Po isteku nastavničke službe boravio je u Budimu do smrti gdje je obavljao službe samostanskog starješine i dekana tamošnjeg Generalnog učilišta. Njegove kontroverzijske knjige: *Razgovor prijateljski među krstjaninom i ristjaninom pod imenom Franceska i Theodora nad plemenitim i ugodnim nazivanjem sadassnjim* “*Faljen Isus*” (Budim, 1736.) i *Kratak i krotak razgovor megju kerstianinom i ristianinom pod imenom Franceska i Theodora sverhu onnii obicsainii megju ristiani ricisii* “*u kojoj sam se viri rodio, u onnoj chu i umerti*” (Budim, 1741.) također jasno upozoravaju na razlike između pravoslavaca i katolika, ali te razlike smatra prvenstveno posljedicom vjerskog nehaja „*jer nikakve se ne vidi želje od kriposti razuma i serca u našem puku*“ (usp. Hoško, 2011: 73-83).

pjesmama, a ipak se poneke mogu smatrati izričitim katekizamskim pjesmama, npr. *Pisma od svetotvorja illiti sacramenta Tila i Kervi Isusove* (31-34), *Pisma probuđujuća na sv. Ispovid* (113-115), *Pisma od recseni tri kriposti tj. vjere, ufanja i ljubavi* (118-125), *Pisma od Prisvetoga Trojstva* (128-129) te pjesma o stvaranju i otkupljenju pod naslovom *Svemogući neba i zemlje Oče* (225-227). Prije kazala (264-265) prepjevan je i himan *Tebe Boga hvalimo*; početne su mu riječi: „Tebe Boga svi falimo“ (261-264).

4. Postile ili katehetske propovijedi iz vremena radikalnog jozefinizma

Godine 1778. Pavić je preveo i u Budimu objavio djelo s dugim naslovom koji počinje riječima: *Oca poštovanog Goffine pravovirno, po misalu crkvenomu uređeno knjiženstvo iliti Kratki nauci, i tomačenja sviu nediljni i glavni(h) svečani(h) evanđeljah, i ista vire, i dilorednog življenja iz nji(h) umenja izvađena*. Knjiga sadrži biblijska čitanja za sve nedjelje i u ono vrijeme zapovijedanih blagdana, a zatim tzv. postile, tj. „tomačenja sviu nediljni(h) i glavni(h) svečani(h) evanđeljah“, tj. „kratke nauke“ iz biblijskih čitanja. Također donosi i „vire, i dilorednog življenja iz nji(h) umenja izvađena u kojima se sva ona tomače kojano su pravovirnom kerstjaninu za dobit spasenja potribna“. Treći dio sadržaja čine „kratki nauci“ koji pak „tomače (...) cerkvene ceremonije, iliti: načinu po crkvenomu, očita sa slavom, prigibanja, kađenja, i ostali duhovni(h) obluživanja običaji“. Dakle, drugi dio knjige s postilama, tj. „kratkim naucima“ iz biblijskih čitanja, niz je katehetskih propovijedi. Pavić sam navodi u naslovu svoje knjige da je ona prijevod djela Leonarda Goffinéa koje je on objavio još 1690. u Mainzu pod naslovom: *Hand-Postill oder Christkatholische Unterrichtungen auf alle Sonn- und Fayertage des ganzen Jahrs*. To je djelo doživjelo više izdanja na njemačkom jeziku i postalo obiteljskim vjerskim priručnikom katoličke Njemačke, a prevedeno je na poljski, češki, mađarski, slovenski, holandski, danski, engleski, francuski, retoromanski, talijanski i portugalski jezik.

Treba opravdati zanimanje za Goffinéove postile u vremenu ranog jozefinizma. Njegov autor je teologiju studirao na sveučilištu u Kölnu, gdje je u vrijeme njegova školovanja bilo naglašeno upoznavanje spisa sv. Ambrozija, sv. Augustina, sv. Jeronima, sv. Ivana Zlatoustoga, sv. Grgura Velikoga i sv. Benarda iz Clairvauxa. Bio je teološki sljedbenik augustinizma i naglašavao punu ovisnost spasenja ljudi o Bogu. Ipak je njegov augustinizam intelektualno-teoretski različit od augustinizma njemu suvremenih jansenista. Stoga je njegovo djelo prihvatljivo jozefinizmu jer je jasno očitivalo otklon

od literature katoličkog baroka. Nudi, naime, biblijske tekstove i njihovo jednostavno objašnjenje. Već je samom jansenizmu bila bliska i Goffinéova pesimistička antropologija, a kasnom jansenizmu ga također približuje njegova polemičnost s pastoralnom ravnodušnošću klera kao i s laksizmom koji se je proširio među vjernicima. Djelo ipak ne pripada jansenističkim spisima, ali zadovoljava kriterije promicanja vjerske literature u duhu obnovnog katoličanstva. Pronositelji ideja obnovnog katoličanstva traže, naime, čitanje Svetog pisma, prevođenje biblijskih tekstova, čitanje biblijskih odlomaka kod mise na narodnom jeziku, njegovanje crkvene pjesme na narodnom jeziku umjesto barokne instrumentalne glazbe, a osobito naglašavaju potrebu odgoja novog lika svećenika koji će primiti takvu izobrazbu da se može posvetiti pastoralnom djelovanju u kojem će katehetsko, propovjedničko i socijalno-karitativno djelovanje biti ispred liturgijskog služenja koje pak nužno treba napustiti dotadašnje svoje barokne izraze.

Nažalost u povijesti hrvatske teološke literature nije poznat Pavićev prijevod na hrvatski jezik ovog osobitog djela koje je bilo prihvatljivo i u vrijeme jozefinizma i jozefinističkih liturgijskih reformi. Pavić ga je preveo u vremenu ranog jozefinizma premda je bilo očito da su Goffinéove *Priručne postile* napisane u duhu teološkog augustinizma koji su naglašavali jansenisti. Bilo je stoga prihvatljivo i promicateljima obnovnog katoličanstva koje je postalo sastavnicom jozefinističkog programa u odnosu države prema Crkvi.

Zaglavak

Tematski i sadržajno Pavićeva izvorna i prevedena katehetska djela započinju s katekizmima potridentske katoličke obnove, ali ubrzo Pavić pokazuje da je prihvatio ideje kasnog jansenizma i tako se pridružio onima koji su smatrali da se valja odmaknuti od katoličkog baroka i podržati nastojanja oko autentičnog i prosvjetiteljstvu sukladnog kršćanskog razmišljanja i naviještanja – bili su to katekizmi obnovnog katoličanstva. U Pavića je očit taj iskorak iz tradicionalnog pisanja u duhu katoličke obnove do pridruživanja katoličkim misliocima koji su s povjerenjem prihvaćali jansenizam i obnovni katolicizam, premda je on bio sastavnica jozefinizma. Još u ranom jozefinizmu Pavić je pokazao da smatra opravdanim prevođenje i sastavljanje postbarokne katehetske građe različite namjene. Ona je bila toliko raznovrsna i po sadržaju i namjeni da bi joj i danas istražitelji povijesti hrvatske teološke literature trebali pristupati s pažnjom i poštovanjem.

Pavić je pisac na hrvatskom i latinskom jeziku. Djela su mu izvorna ili prijevodi, a tematski su različita. Najviše ih je katehetskog sadržaja. Neki su

katekizmi za vjerski odgoj djece, ali ima i tekstova pripremljenih za katehizaciju odraslih. Predvidio je, naime, tekstove za bolje poznavanje Svetog pisma, za vjerske razgovore s pravoslavnim kršćanima, a podržavao je i prenošenje vjerskih istina putem jednostavnih katehetskkih pjesama.

Literatura

Dolinar, France Martin (1991), „Jožefinizem in janzenizem“, *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, Mohorjeva družba, Celje, 153-171.

Fuček, Ivan (1994), *Juraj Mulih – život i djelo*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb.

Hersche, Petar (1977), *Der Spätjansenismus in Österreich*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Beč.

Hofinger, Johannes (1937), *Geschichte des Katechismus in Österreich von Canisius bis zur Gegenwart*, F. Rauch, Innsbruck.

Hoško, Franjo Emanuel (1977), „Topohistoriografsko djelo Emerika Pavića kao izvor za hrvatsku crkvenu i kulturnu povijest“, *Kačić*, VIII., Split, 71-81.

Hoško, Franjo Emanuel (1978), „Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevacâ tijekom 18. stoljeća u Budimu“, *Nova et vetera*, 28., Sarajevo, 155-160.

Hoško, Franjo Emanuel (1985), *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Biblioteka „Orijentacije“, knj. 4., Salezijanski provincijalat, Zagreb.

Hoško, Franjo Emanuel (2003), „Biskupi Nikola Đivović, Ivan Paxy i Matej Krtica u povijesti slavonsko-podunavskih franjevacâ“, *Spe et labore – Zbornik u čast mons. dr. sc. Marina Srakića, biskupa đakovačkog i srijemskog*, (ur. V. Dugalić), Teologija u Đakovu, Đakovo, 297-330.

Hoško, Franjo Emanuel (2011), *Slavonska franjevačka učilišta*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Šafařík, Paul Joseph (1865), *Geschichte der südslawischen Literatur*. Aus dessen handschriftlichem Nachlasse herausg. v. Josef Jireček (Bd. II: *Illirisches und kroatisches Schriftthum*), Prag.

KATEHETSKI PREDLOŠCI EMERIKA PAVIĆA

Sažetak

Pavić je pisac na hrvatskom i latinskom jeziku. Djela su mu izvorna ili prijevodi, a tematski su različita. Najviše ih je katehetskog sadržaja. Neki su katekizmi za vjerski odgoj djece, ali ima i tekstova pripremljenih za katehizaciju odraslih. Predvidio je, naime, tekstove za bolje poznavanje Svetog pisma, za vjerske razgovore s pravoslavnim kršćanima, a podržavao je i prenošenje vjerskih istina putem jednostavnih katehetskih pjesama.

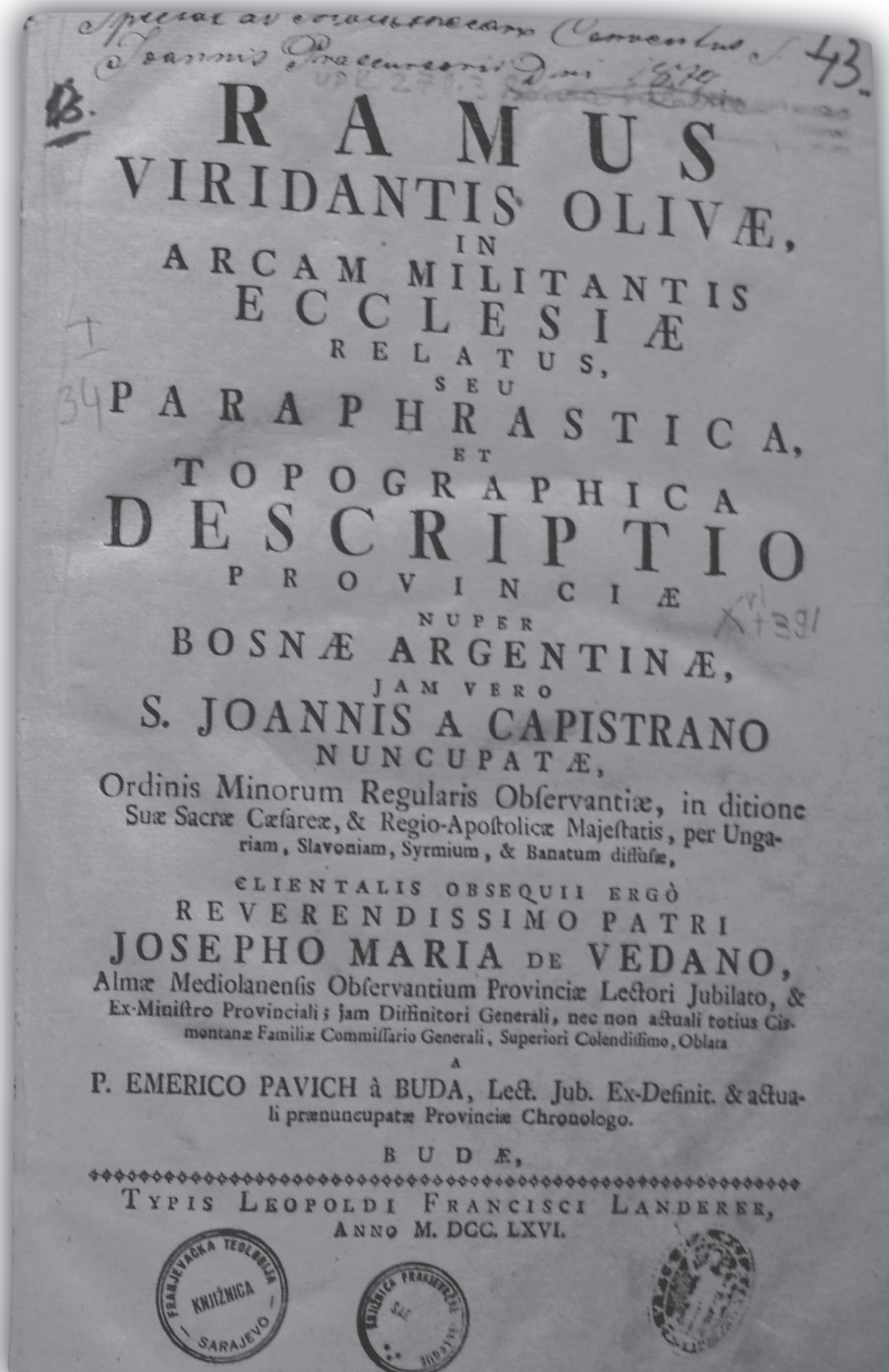
Ključne riječi: Emerik Pavić, katehetski pisac, katekizmi, kontroverzijski tekstovi, katekizamske pjesme.

CATECHETICAL MODELS BY EMERIK PAVIĆ

Summary

Emerik Pavić wrote in Croatian and Latin language. His opus contains both original work and translations. Thematically they vary but most of them are catechetical. Some were intended to religiously educate children, and others were for adults. His religious texts were written in order to give people better insight in the Holy Scriptures, while others tended to start religious discussion between Catholics and Orthodox Christians. The aim of his religious works was to establish the transmission of religious truths onto people through simple catechetical songs.

Keywords: Emerik Pavić, catechetical writer, catechisms, controversial texts, catechism songs.

Hrvatini Gabriel Juršić

DJELO FRA ANDRIJE KAČIĆA KAO IZVOR NADAHNUĆA FRA EMERIKU PAVIĆU

Pregledni rad
UDK 271.3 Pavić, E.

Uvod

Fra Andrija Kačić (1704.-1760.)¹ stariji je od fra Emerika Pavića (1716.-1780.)² samo 12 godina. Završio je novicijat 1720. u Zaostrugu, a fra Emerik je stupio u novicijat 1734. godine. Već slijedeće godine (1735.) podijeljena je velika Franjevačka provincija sv. Križa Bosna Srebrena na tri provincije (u Mletačkoj Dalmaciji sv. Kaja, Prekosavski krajevi u Austrijskom carstvu sv. Ivana Kapistrana i drevna matica Sv. Križa Bosna Srebrena na svim područjima pod turskom vlašću). Iz tih se podataka vidi da su stvarno obojica nešto više od godine dana pripadali istoj Provinciji sv. Križa Bosne Srebrene. Iako u njihovo doba nije bilo ni dobrih cesta, ni željeznica, ni autobusa, kao ni sredstava društvenoga priopćivanja, kojih u suvremenom svijetu ima izobilno, ipak su ljudi onoga doba ne samo putovali, nego i pratili kulturne i druge djelatnosti u drugim sredinama, a posebno se zanimali za pisanje i objavljivanje knjiga. Kad je fra Andrija objavio u Mlecima svoj „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“³ (dalje: RU) i donio ga u Zaostrug, u Makarskom primorju, nevjerojatno je kako je vrlo brzo jedan primjerak stigao i do fra Emerika u dalekom (za ono doba) Budimu. Uglednom teologu i piscu, k tome dekanu Bogoslovnog fakulteta, možda ta knjiga pisana za „čobane i težake“, kako sam Kačić piše u predgovoru,

1 Od obilne literature navodimo samo: Eterović, Karlo (1922), *Fra Andrija Kačić Miošić na temelju novih istraživanja*, Dubrovnik, Juršić, Hrvatini Gabriel (1983), *Izdanja „Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga“*, u: A. Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Split, 33-57, Botica, Stipe (2003), *Andrija Kačić Miošić*, Zagreb s bogatom bibliografijom i *Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba, održanog 3.-7. studenoga 2004. u Zagrebu, Sinju, Makarskoj, Mostaru, Bristu i Zaostrugu*, HAZU, Zagreb, 2007.

2 Hoško, Emanuel Franjo (1980), *Fra Emerik Pavić (1716.-1780.)*, u: Pavić, Emerik: *Flos medicinae - Cvit likarije*, Split, 17-22 (reprint), Hoško, Emanuel Franjo (2005), „Emerik Pavić i idejni odmak od hrvatske književnosti Katoličke obnove u drugoj polovici 18. stoljeća“, *Zavičajnik - Zbornik Stanislava Marijanovića*, Osijek 2005, 165-187.

3 Kačić Miošić, Andrija (1756), *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Mleci, (2. izd. Mleci, 1759. te reprint 1. izdanja Zagreb, 2010.).

mogla se je učiniti nevažnom i nezanimljivom. Ipak je fra Emerik, iako europski intelektualac, znatiželjno uzeo u ruke tu knjigu. I nije ostao samo na tome. Ona ga je svojim sadržajem iznenadila i tako oduševila da je u njemu brzo sazrela misao da je to zapravo *povijest hrvatskoga naroda*, pisana vrlo ozbiljno i na temelju povijesnih dokumenata, o kojima i sami Hrvati puno ne znaju, a kamoli europski narodi, njihovi plemići i intelektualci. Stoga se je u njegovu srcu rodila ideja koju će uskoro pretvoriti u stvarnost: izbor iz „Razgovora ugodnoga“ fra Emerik će prevesti na latinski jezik i ponuditi učenoj Europi da upozna junačku i slavnu povijest naroda „slovinskoga, iliričkoga aliti rvackoga“, kako je na prvoj stranici svoga „Cvita razgovora“ napisao fra Filip Grabovac,⁴ narodni prosvjetitelj i nacionalni mučenik, koji je dio svoga života proveo s mladim fra Andrijom na školovanju u Zaostrugu. Fra Emeriku nije ni palo na pamet ono što neki današnji kvazi intelektualci znaju i reći i napisati, da je, naime RU zbirka nevjerodostojnih priča, koje smo već čuli u brojnim narodnim pjesmama.⁵ Nasuprot toj neobjektivnoj (da ne uporabimo koju težu riječ) fra Emerik Pavić bio je toliko iznenađen i oduševljen djelom Starca Milovana da je objavio dva djela koja su rezultat toga njegova oduševljenja: *Descriptio soluta te rythmica regum, banorum, caeterorumque heroum Slavinorum seu Illyricorum ab a. r. p. Andrea Cacics, in vernacula, lingua Illyrica proposita, recenter perbrevis compilatione in Latinum traducta* (Buda 1764.)⁶ i *Nadodanje glavni događaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga*, (Pešta, 1768)⁷. Jednom i drugom

4 Grabovac, Filip (1714), *Czujt razgouora naroda i jezika jlliričkoga alliti aruackoga*, Venezia, zatim reprint Zagreb, 2007.

5 Ne ćemo spominjati imena („nomina sunt odiosa“), ali na to treba upozoriti, jer javnost ima pravo znati da nažalost i danas ima sljedbenika Alberta Fortisa i Ivan Lovrića.

6 Naslovnica glasi: *Descriptio soluta te rythmica regum, banorum, caeterorumque heroum Slavinorum seu Illyricorum ab a. r. p. Andrea Cacics, in vernacula lingua Illyrica proposita, recenter perbrevis compilatione in Latinum traducta* (honoribus illustrissimi ac reverendissimi domini, domini Joannis Baptistae Stehenics de Jerebics, electi episcopi Temnensis, abbatis B. M. V. de Illda, venerabilis capituli cathedralis ecclesiae Jaurinensis praepositi majoris, & canonici: inclyitae sedis Bacsensis supremi, ac perpetui comitis; nec non Sacrae caesareae regio-apostolicae majestatis excelsi consilii regii locumtenentialis Ungarici consiliarii, dicata. à p. Emerico a Buda, lectore jubilato & actuali diffinitore Provinciae s. Joannis à Capistrano, Ord. s. p. Francisci de observ. praefixa notitia imperatorum, nec non pontificum, sanctorum, beatorum, atque eximiorum Dei servorum, gentis praelibatae. Buda, typis Leopoldi Francisci Landerer, typographi, 1764. (p. 10+190). Primjerak se čuva u Knjižnici Franjevačkoga samostana u Sinju (sig. 1286); v. sliku naslovnice.

7 Naslov: *Nadodanje glavni događaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga*, ne odavno na svitlost danomu, na slavu Božju za razgovor Ilirah u verse složeno po jednomu sinu s. Frane Države S. Ivana od Capistr. godine 1768. S dopuštenjem starešinah. U Pešti, s Eitzenbergerovim slovama. Primjerak se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu R II E-16-19b. Najljepše zahvaljujem gosp. Ivanu Kosiću što mi je poslao CD s tekstem „Nadodanja“.

djelu fra Emerik je pristupio vrlo ozbiljno i odgovorno izradio oba djela. Svako od njih ima svoje posebno značenje i vrijednost. Povijesne činjenice i konkretne poruke Starca Milovana u RU fra Emerik je htio na latinskom jeziku prenijeti europskim intelektualcima i vladarima da upoznaju Hrvata, svoga susjeda, koji je sastavni dio europskoga kršćanskog Zapada, tj. da upoznaju njegovu zemlju, njegov narod i njegovu prošlost. To je fra Emerik shvatio kao svoju dužnost i zadatak, koji će pomoći strancima da upoznaju i cijene njegov hrvatski narod.

Koliko god je fra Emerik bio oduševljen RU Starca Milovana, ipak mu se činilo da je doista opjevao brojne slavne junake, ali neke također slavne, posebno iz Podunavlja nije predstavio kako bi trebalo. Vjerojatno ih nije namjerno prešutio, nego je vjerojatnije da za njih nije ni znao. Stoga se je odlučio u Kačićevu stilu opjevati junake iz Podunavlja i pružiti svojim sunarodnjacima u Slavoniji, Srijemu, Banatu, Bačkoj i Ugarskoj sve ono što je fra Andrija ponudio svima. Tako je nastalo fra Emerikovo „Nadodanje Razgovoru ugodnomu...“. Dakle, kao što je Kačić objavio RU, tako je i Pavić priredio svoje Nadodanje RU. Tim djelima obojica su željela pružiti svojim sunarodnjacima uzore vjere, poštenja i junaštva. Ugledajući se u te svijetle primjere hrvatski narod ima pravo biti na njih ponosan. Sinovi i kćeri toga naroda imaju pravo i dužnost i sami se truditi da postanu pošteni i karakterni boreći se za bolji i pravedniji svijet. Kao dostojna djeca svojih slavni i hrabrih pređa, boreći se „za krst časni i slobodu zlatnu“, imaju pravo živjeti u svojoj domovini kao slobodni ljudi i s drugim europskim narodima izgrađivati pravedniji društveni poredak, a to znači bolji i sretniji svijet. Te su ideje vodile fra Emerika Pavića, kad se je prihvatio posla oko tih dviju knjiga. Stoga je potrebno upozoriti na važnost tih djela i valja se osvrnuti najprije na jedno, a onda na drugo djelo.

I. Prijevod na latinski jezik Kačićeva RU

Fra Emerik Pavić sam je izabrao pjesme i prozne tekstove iz Kačićeva RU, preveo ih na latinski i objavio u Budimu 1764. godine. Knjiga ima ukupno 200 stranica. To je dosada po obujmu najveća objavljena knjiga prijevoda Kačićeve „Pismarice“. Sam naslov Kačićeva djela „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ fra Emerik nije doslovno preveo, nego je dao svoj naslov koji je zapravo opisno kazao što knjiga sadrži: to je proza i poezija (soluta et rytmica) i to je opis (descriptio). Taj opis pripovijeda o kraljevima, banovima i ostalim junacima slavenskim, i to o onima koje je otac Andrija Kačić opjevao narodnim ilirskim (hrvatskim) jezikom, a nedavno otac Emerik iz Budima neke tekstove izabrao i preveo na latinski te donio osnovne podatke o papama, svecima, blaženicima i slugama Božjim spomenutoga naroda. Knjiga je tiskana

u Budimu, a posvećena je Ivanu Krstitelju Steheniću iz Jerebića, imenovanom biskupu temnenskom (Temnus). Tu je nabrojeno više njegovih crkvenih i državnih služba i počasnih naslova. Fra Emerik je uza svoje ime naveo samo dvije važne službe: jubilarni lektor (najviši mogući naslov za profesora koji je predavao 12 godina na filozofsko-teološkom učilištu prvoga reda) i aktualni definator (član Upravnoga vijeća) Franjevačke provincije sv. Ivana Kapistrana.

Evo pregleda sadržaja: prvih 10 stranica nisu označene kao stranice, nego su označeni samo neki listovi.⁸ Sam prijevod Kačićevih tekstova (poezija i proza) počinje pjesmom: „Rythmica prolusio de gente Slavina“ (o Slavenima, str. 1-4), zatim su doneseni kratki podatci o slavenskim kraljevima i nekim povijesnim događajima (str. 5-10), npr. Teuta, ilirska kraljica, Gaj Julije Cezar i Oktavijan August koji su vodili bitke u Iliriku, zatim Baton koji je digao ustanak protiv rimske vlasti, zatim Atila, Teodorik i drugi (str. 5-9). Od careva spominje Decija, Dioklecijana, Konstantina Velikoga i druge (str. 9-10), a od papa sv. Kaja i Ivana IV. (str. 11). Posebno se je zadržao na svecima, od kojih, npr. spominje: biskupa i mučenika Venancija, Paulinijana i drugove vojnike i mučenike, Kvirina biskupa u Sisku i mučenika, Jелenu Križaricu majku Konstantina Velikoga, Jeronima, Dalmatinca, svećenika i crkvenoga naučitelja, slavenske apostole Ćirila i Metoda, nadbiskupa Praga Adalberta i druge (str. 11-15). Naveo je i neke blaženike, npr. kralja i mučenika Vladimira, zatim petoricu franjevacu mučenika u Vidinu u Bugarskoj (iako nisu službeno proglašeni blaženima), fra Jakova Zadranina, zagrebačkoga biskupa Augustina Kažotića (str. 16). U posljednjem su popisu „Sluge Božje“ (str. 17-18). Danas su to oni za koje se vodi službeni postupak za proglašenje blaženim, a onda su to bili i oni koje je puk Božji štovao kao blaženike i svece, iako nisu bili službeno proglašeni. Evo samo nekih: fra Augustin iz Olova i fra Anđeo Zvizdović (tijelo mu se čuva u Fojnici), a evo i jednoga cijelog teksta: „Magnus servus Dei Nicolaus, Dalmata, Sibeniko (sic!) oriundus, Ord. s. Francisci, Hierosolymae a Turcis caesus, anno 1389. - Veliki sluga Božji Nikola, Dalmatinac, podrijetlom iz Šibenika, Reda sv. Franje, sasječen u Jeruzalemu 1389. godine.“⁹ Poglavlje o svecima i blaženicima fra Emerik je završio rečenicom: „Mnogi drugi sveci,

8 Ovako: nutarnja naslovna stranica bez broja (to je normalno) prazna (2), posveta biskupu Ivanu Krstitelju Steheniću (list 2-3, tj. 4 stranice), predgovor (1 list, tj. 2 str.) i tri odobrenja državnih i crkvenih vlasti (1 list, tj. 2 str.).

9 To je sveti Nikola Tavelić, koji je proglašen blaženim 1889. godine i svetim u Rimu 21. VI. 1970. Usp. Mandić, Dominicus (1958), *Documenta martyrii B. Nicolai Tavelić et sociorum eius Ord. Min.*, Romae, *Divini Magistri*, Bulla canonizationis Nicolai Tavelić et sociorum Martyrum, Pauli p. p. VI (21. Iunii 1970), *Acta Apostolicae Sedis*, LXIII/1971, 5, 346-353; *Nikola Tavelić prvi hrvatski svetac*, Zagreb, 1971., Jurišić, Hrvatin Gabrijel (1972), *Tavelićeva prisutnost*, Zagreb-Šibenik.

blaženici i posebni Božji ugodnici ovdje su izostavljeni da bude što kraće“ (Pavić, 1764: 18). Poslije popisa svetaca pisac donosi pjesmu o Konstantinu Velikom i njegovoj majci sv. Jeleni (str. 19-21). Poslije te pjesme je izvješće o dolasku Slavena u Dalmaciju i kratki životopis 19 kraljeva, među kojima i kralja Tomislava (str. 21-39), pjesma o kralju Radoslavu (str. 39-42) i prozni tekstovi o 8 kraljeva (str. 42-55). Opet jedna pjesma i to o kralju Vladimiru (str. 55-56), životopisi 23 kralja (str. 56-85), pjesma o knezu Lazaru (str. 86-87) i proza o knezovima zetskim, banovima i kraljevima bosanskim (str. 87-98). Dalje je pjesma o ženidbi kralja Stjepana Kristića (str. 99-100), dekret kralja Stjepana Tomaša potpisan u Konjicu (24. VI. 1446.), zapis o Stjepanu Tomaševiću, posljednjem bosanskom kralju (str. 101-105) i pjesma o kralju Stjepanu Kristiću (str. 105-107). Slijedi pismo kojim Stjepan Tomašević poziva velikaše u rat protiv Turaka (str. 107-110), životopisi bugarskih knezova i kraljeva (str. 110-119), pjesma o Orunu i Niceforu (str. 120-121), opet o bugarskim kraljevima (121-127), pjesma o caru Baziliju (str. 128-129) i opet o bugarskim kraljevima (str. 130-143), zatim o hrvatskim banovima i kraljevima, a o Zvonimiru više od jedne stranice (str. 143-147), pjesma i proza o Juri Kastriotiću (str. 147-160), kratki tekst i pjesma o Ivanu Korvinu (str. 160-164) i tekst i pjesma o padu Carigrada (str. 164-179). Na kraju je popis kraljeva, banova i knezova s oznakom stranice (str. 180-183) i konačno „Index rerum memorabilium“, tj. svojevrsno kazalo imena poredanih abecednim redom s oznakom stranice (184-190). Knjiga sadrži 12 pjesama i 113 (uglavnom) kratkih proznih tekstova o svecima, junacima, knezovima, banovima i kraljevima. Doneseno je manje pjesama, a više proze, jer je prevoditelj htio pružiti osnovne podatke o više povijesnih osoba, što je vjerojatno bilo jednostavnije i lakše iznijeti u prozi nego u pjesmi. Veliki Trogiranin Ivan Lučić (Lucius) objavio je 1666. djelo: „De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex.“¹⁰ To je prvo i vrlo važno djelo hrvatske historiografije, koje je europskim znanstvenicima predstavilo hrvatsku državu i narod. Jedno stoljeće kasnije fra Emerik Pavić nije napisao novo povijesno djelo namijenjeno znanstvenicima. On je prihvatio Kačićev „Razgovor ugodni“ kao novu knjigu, koja na temelju povijesnih vrela, u lako razumljivoj prozi i poeziji prikazuje povijest Hrvata i susjednih naroda. Iz Kačićeva djela izabrao je neke pjesme i kratke prozne tekstove, preveo ih na latinski želeći upoznati europsku javnost s hrvatskom poviješću, hrvatskim identitetom, borbom Hrvata za opstanak i posebno borbom protiv turskih zavojevača. Tako su Hrvati braneći svoju domovinu obranili od turske invazije i kršćansku Europu i dobili priznanje u divnom nazivu „antemurale christianitatis - predziđe kršćanstva“.

10 Joannis Lucii Dalmatini *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami MDCLXVI, 30 (nepaginiranih)+474. Primjerak se čuva u knjižnici Franjevačkoga samostana u Sinju (sig. 229).

Fra Emerik je shvatio problem, potrudio se je i preveo veliki dio Kačićeve proze i poezije na latinski i pružio europskoj javnosti istinu o svomu hrvatskom narodu.¹¹

II. Nadodanje "Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga"

Fra Emerik Pavić prijevodom dijela Kačićeva RU na latinski obavio je izvrstan posao. To pokazuje i činjenica da do danas nije objavljena obujmom veća (200 stranica) knjiga prijevoda RU na koji strani jezik, iako su neke njegove pjesme prevedene na 14 europskih jezika.¹² Knjiga prijevoda pošla je u svijet. Sigurno je odigrala u određenoj mjeri nakanu svoga prevoditelja i izdavača. No, on nije ostao samo na prijevodu i tiskanju Kačićevih pjesama na latinskom jeziku. Čitajući i prevodeći RU, došao je do još jedne ideje, koju je djelomično ostvario. Evo što sam piše:

„A što knjigi rečenoj manjkaje (tj. RU“)

Moje pero njojzi nadodaje...

I još druge nike stvari

Ostavljene nam od naši stari.

Ajde, dakle, da ta izvidimo

I po redu sva virno stavimo...“ (Pavić, 1768: 3).

Dakle, radeći na prijevodu RU fra Emerik je uvidio „što rečenoj knjigi manjkaje“, tj. zapazio je određeni nedostatak koji je popunio i nadoknadio. Stvorio je zapravo novo djelo, iako je u samomu naslovu jasno kazao da to nije „novo djelo“ nego je to „nadodanje“ (dodatak) Kačićevu RU, nešto kao „novo prošireno izdanje“, kako to danas pisci označuju slična izdanja svojih djela. Stoga je fra Emerik svoju knjigu naslovio „Nadodanje glavni dogagjaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga... U Pessti 1768.“ (str. 212). U „*Pridgovoru*“ navodi razloge zbog kojih je knjigu pripremio i izdao: 1. slava Božja i razgovor naroda svoga, 2. da ljudi uvide što je dobro a što zlo, 3. da se čuva uspomena na velike ljude i njihova junačka djela. Pjesnik odmah na početku veli da u Dalmaciji ima pisaca koji pišu o našoj prošlosti:

11 Forko, Josip (1889), *Kako je p. Emerik Pavić u prošlom stoljeću u latinski jezik prevodio pjesme slavnoga fra Andrije Kačića?*, Pretiskano iz: *Programma (!) Kr. vel. realke u Osieku za škol. g. 1888/9.*, U Osieku 1889, 39 (Kačićevih 12 pjesama na hrvatskom i prevedene na latinski).

12 Usp. Jurišić, Hrvatini Gabriel (2007-2008), „Prijevodi pjesama fra Andrije Kačića na strane jezike i njihov utjecaj na europski omantizam. Predavanja sa Znanstvenoga skupa o fra Andriji Kačiću Miošiću održana u Torontu, 27. studenoga, i Bostonu, 7. prosinca 2004. godine, Fra Andrija Kačić Miošić u Americi“, *Kačić*, 39-40: 41-52.

„to svidochi knjiga glasovita,

ne odavno u jedno složita.

Ime joj je Razgovor ugodni...“ (Pavić, 1768: 3)

No, odmah iznosi svoje zapažanje i iznosi što je sam poduzeo:

„A što knjigi rečenoj manjkaje

Moje pero njojzi nadodaje...“ (Pavić, 1768: 5).

Dakle, fra Emerik će u svomu djelu opjevati junake i događaje koje Starac Milovan nije dospio. To je njegovo „nadodanje“ ili dodatak. Knjiga osim naslovnice, na drugoj stranici donosi navod Terencija Varona. Cijela je knjiga podijeljena na dva dijela. Prvi dio nema naslova, nego je na početku „Pridgovor“ (str. 3-5) i odmah počinje prva pjesma, a drugi je dio naslovljen „Brojnica Sviu stari Kraljah Slovinski, iliti Illyricski; Iz Cacichevi Historiah izvagjena“. Sve su pjesme označene rimskim brojevima, ali nisu naslovljene riječju „Pjesma“ (u Kačića je „Pisma“) nego „Cslanak“ (tj. članak). Pjesme imaju malo dulje naslove, a većina ima po nekoliko bilježaka u kojima se pjesnik poziva na vrela iz kojih je preuzeo podatke, a ispjevane u desetercima. Važnije riječi, npr. vlastita imena, otisnuta su *kurzivom*.

U prvom dijelu ima 28 pjesama i posljednja koju je pjesnik naslovio „Zaverssenje“ (tj. završetak). Ta pjesma ima samo 14 stihova. Navest ćemo samo nekoliko naslova iz kojih se može vidjeti o kojim je temama pisao: Od pokrštenja kralja i ostali Slovinaca, od stupova crkveni i župnika Slovinske (3),¹³ Od prinešenja priblage Kućice u kojoj B. D. Maria jest rođena i odranjena bila u državu slovinsku (4), Od pozvanja i obraćenja s. oca Frane i od naslidnika njegovu u Slovinskoj (5), Od Velikoga oproštenja Porciunkule iliti Gospe od Anđela i od čuda koje se dogodi s jednom dušom rodod iz Slovinske (6), zatim tri pjesme o sv. Ivanu Kapistranu i glasovitoj obrani Beograda 1456. (7-9), Od veliki misnikah iliti biskupah Rreda s. Frane u Slovinskoj (11), Od različitog truda i službe redovničke u Slovinskoj (12), Od podnošenja slovinskoga pod Turčinom (15), zatim dvije pjesme o Gospi u Radnoj (16-17), Brodu (18), Osiku (19), s. Antuna u Budimu (20), Baji (21), Našicama (22), s. Bone u Vukovaru (23), o Božjim ugodnicima i drugim temama. Iz tih kratkih podataka lako se može vidjeti da je fra Emerik opjevao baš one teme, o kojima Starac Milovan u RU nije napisao ni jednoga stiha.

U drugom dijelu koji je naslovio „Brojnica...“ na prvom je mjestu „Pridgovor“ (str. 119-121), a onda slijedi 5 pjesama. To je po broju malo prema onih 28 u prvom u dijelu, ali je (zato) četvrta pjesma „Od kralja slovinski

13 Broj u zagradama označava redni broj pjesme u „Nadodanju“.

pokršteni“ vrlo duga (od str. 137 do 212). U toj pjesmi sam pjesnik veli da su 50 pokrštenih kraljeva bili dobri, a i nekršteni bijahu poštteni (Pavić, 1768: 200). Peta je pjesma o bosanskim kraljevima i počinje ovako:

*„Knjige koje pišu od starine
kažu da je Bosna kraljevina,
kraljevina stara Dalmatinska,
Dalmatinska iliti Slovinska.
Nju vladaše i kralji hrvatski,
baš i bani vlastiti bosanski.
Posli smrti kralja Krešimira*

Dosta biše u njojzi nemira...“ (Pavić, 1768: 201). U toj je pjesmi kratko opjevao bosanske kraljeve i posebno istakao kraljicu Katarinu Kotromanić-Kosača koja je pobjegla u Rim, u kojemu je preminula i pokopana u franjevačkoj Crkvi Ara caeli, o čemu i danas svjedoči nadgrobna ploča. Opisana je i tragična smrt Stjepana Tomaševića, posljednjega bosanskoga kralja, i brojnih plemića. Tako su Turci 1463. god. pokorili Bosnu i vladali preko četiri stoljeća (str. 201-211).

III. Neka pitanja i mogući odgovori

Čitatelju tih fra Emerikovih djela nameću se neka pitanja: zašto se je pisac prihvatio toga posla, kad je preveo dio RU na latinski, zatim kojim se je izdanjem RU služio (prvim 1756. ili drugim 1759.) te kad je spjevao „Nadodanje“, kako je uspio tiskati jednu i drugu knjigu (troškovi iskanja) i zašto nije ispunio obećanje (da će opjevati hrvatske i bosanske kraljeve) koje je dao na posljednjoj stranici istoga djela (str. 212). Zanimljiv je podatak da je „Glavni Otac“ (vjerojatno provincijal) preporučio fra Emeriku da piše pjesme hrvatskim jezikom, dok je prije pisao samo na latinskom. Sam svjedoči da mu je to preporučio „prije lita nigdi četvrtoga“ (Pavić, 1768: 118). Dakle, prije četiri godine. A budući da je „Nadodanje“ objavljeno 1768. godine, jasno je da mu je preporučeno 1764. godine.

Sam pisac odgovara na još neka pitanja i pruža neke zanimljive podatke. Knjiga koja je fra Emeriku uzor i poticaj (to je „Razgovor ugodni“):

*„Ne odavno, prija devet lita,
bi pisana knjiga plementa
po Kačiću fra Andri imenom,
u slovinskoj državi rođenom.*

*U naš jezik prinese bosanski
svakolike kralje dalmatiunske,
dalmatinske zvane i slovinske.*

Od nji jošter izvede pismice...“ (Pavić, 1768: 120).

Dakle, fra Emerik izričito spominje pisca (fra Andriju) i vrijeme kad je objavljen njegov RU, koji nazivlje „knjigom plemenitom“. Fra Emerik je dobio RU „prij a devet lita“. Budući da je „Nadodanje“ objavio 1768. godine, a drugo je izdanje RU tiskano 1759. podatak je točan, tj. prije 9 lita. Drugi podatak pomaže da se odgovori na neka pitanja i utvrdi kronologija: kad se je fra Emerik prihvatio pisanja „Nadodanja“, zatim kad je završio prijevod RU, te kojim se je izdanjem Kačićeva RU fra Emerik služio (prvim ili drugim). Budući da je fra Maksimilijan Leisner, provincijal, 26. I. 1764. odobrio tiskanje Pavićeva prijevoda, a biskupski cenzor 22. II. iste godine,¹⁴ sasvim je vjerojatno da je prijevod bio završen pri kraju 1763. godine.

Fra Andrija Kačić za života objavio je dva izdanja RU - prvo izdanje 1756. i drugo 1759. godine. Stoga je fra Emerik mogao imati i jedno i drugo. No, budući da je prevoditelj u prijevodu posvetio veliku pozornost svecima i drugim Božjim ugodnicima, a Kačić o njima ne piše u prvom izdanju RU nego u drugom,¹⁵ onda se s pravom može zaključiti da se je fra Emerik služio drugim izdanjem RU.

Djelo završava stihovima:

„Od bugarski i hrvatski kralja

Meni pisat baš drugi put valja.“ (Pavić, 1768: 212)¹⁶ Iz toga je jasno da je pjesnik odlučio napisati dugu knjigu o navedenim kraljevima, ali sasvim iskreno iznosi veliki problem: „Jer papira ne kti (htjede) čovik dati,

dok ne nađem koga da mu plati“ (Pavić, 1768: 212).

Dakle, jedan je posao napisati knjigu i pripremiti tekst za tiskanje, a drugi je pribaviti novčana sredstva da bi se moglo isplatiti tiskarske troškove. Stoga

14 Pavić, 1764:10. (nepaginirana).

15 Uspoređujući prvo i drugo izdanje RU vidi se da u prvomu nema teksta o svecima, a u drugom ima posebno poglavlje. Sačuvanih primjeraka 1. izdanja ima vrlo malo, pa je teško dostupno. U najnovije vrijeme Školska knjiga je objavila ponovljeno izdanje (reprint): *Razgovor ugodni naroda slovinskoga... U Mleczi na MDCCLVI*, Zagreb 2010. stoga svatko danas može lako provjeriti da u tom prvom izdanju nema podataka o našim svecima. Kačić je u 2. izdanju donio posebno poglavlje o hrvatskim svecima i Božjim ugodnicima. Usp. *Djela Andrije Kačića Miošića*, (ur. Tomo Matić), knj. 1. *Razgovor ugodni*, HAZU, Zagreb 1942., knj. 2. *Korabljica*, HAZU, Zagreb 1945.

16 Na isti problem pisac je i prije upozorio: „Još se mloga složiv u pismice * metnut mogu u ove knjižice.* Mogu, reko, mloga nadidati* ak uztie (ushtije) kogod trošak dati.“ (Pavić, 1768: 118).

vlasnik tiskare nije htio (ili nije mogao) tiskati knjigu o bugarskim i hrvatskim kraljevima, dok fra Emerik ne nađe dobročinitelja koji će mu platiti papir, tj. isplatiti tiskarske troškove. Dakle, i u ono je doba bio problem osigurati novac za kulturno djelovanje! Dosada nije pronađen niti jedan primjerak tiskanoga fra Emerikova djela o bugarskim i hrvatskim kraljevima, a također nije pronađeno da koji pisac navodi to djelo. Sasvim je vjerojatno da nije ni tiskano.

Zaglavak

Svoje djelo pisac završava sa sljedeća dva stiha:

„Sve na slavu Kralja Privišnjega,

Kralja neba, a i svita svega!“ (Pavić, 1768: 212).

Kao svećenik i teolog pisac slavi i hvali Gospodina Boga, stvoritelja i gospodara svih stvorenja. To je zapravo ono što je čitateljima kazao u „Pridgovoru“ kad je, naime, naveo tri razloga, zbog kojih je napisao svoje „Nadodanje“, a prvi je „slava Privišnjega“ (Pavić, 1768: 4). Kao pravi vjernik nije to napisao samo na početku knjige, nego je i na završetku zahvalio Gospodinu Bogu, koji je kralj neba i zemlje, tj. nadnaravnoga i naravnog svijeta. Zbilja, pjesnik nije mogao ljepše završiti svoje djelo!

**DJELO FRA ANDRIJE KAČIĆA KAO IZVOR NADAHNUĆA
FRA EMERIKU PAVIĆU***Sažetak*

Fra Emerik Pavić (†1780.), hrvatski franjevac u Budimu, dobio je „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ od fra Andrije Kačića (†1760.), franjevca iz južne Hrvatske. Pavić je u tom djelu vidio priručnik hrvatske povijesti u pjesmi i prozi, pa je preveo na latinski jezik i objavio izbor tekstova (1764.) da bi europska javnost upoznala hrvatsku zemlju i narod. Kako Kačić nije uspio prikazati sve hrvatske velikane, Pavić je mnoge opjevao i objavio novo djelo „Nadodanje glavni događaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga“ (1768.). Kačićevo djelo i Pavićeve knjige vrijedna su prosvjetiteljska ostvarenja koja su trebala u hrvatskom narodu obnoviti kršćansku vjeru, probuditi nacionalnu svijest i ponos te pomoći stvaranju jedinstvenoga hrvatskog književnog jezika.

Ključne riječi: Kačić, Razgovor ugodni, Pavić, Nadodanje, povijest, proza, pjesma, hrvatski, latinski, prijevod.

**FR. ANDRIJA KAČIĆ'S WORK A SOURCE OF INSPIRATION
FOR FR. EMERIK PAVIĆ***Summary*

When Fr. Emerik Pavić (+1780) was given versified history of Croatian people „Pleasant Conversation of Slavonic People“ written by Fr. Andrija Kačić Miošić (+1760), he was so delighted that he decided to translate the selected poems and narratives into Latin in order to introduce Croatian people, their history, spiritual figures and fighters for the faith and homeland to the European Nations. His translation consisting of 200 pages was published in 1764 in Budim. Translation work challenged him to berhyme some spiritual figures and heroes with swords in hands whom he found missing in Old Milovan's work. His collection of poems consisting of 212 pages and entitled „Supplement to the main events to Pleasant Conversation of Slavonic People“ was published in 1768. These valuable and enlightening works of Kačić and Pavić motivated Croatian people to renew their Christian faith, revive their national awareness

and proud, strengthen and fortify their integrative forces and support the creation of the unique Croatian standard language. Translation of Pleasant Conversation into Latin language published by Fr. Emerik Pavić was meant to inform the European noblemen and intellectuals about Croatian people's affiliation to the European and Christian culture and civilisation. Conversation of Slavonic People has seen more than 70 editions and some of his songs were translated into 14 European languages and influenced the European Romantic writers (J. G. Herder, J. W. Goethe, P. Mérimée). Beside his numerous theology-based works his translation of "Flos medicinae seu Scholae salernitanae praecepta metrica – The Salernitan Rule of Health, The Flower of medicine" published into Croatian language in 1768 is very valuable. The reprint with supplements was published in the Croatian literary journal Kačić, by the Franciscan Province of the Most Holy Redeemer, in 1980, Split.

Key words: Andrija Kačić, „Razgovor ugodni“, „Nadodanje“, history, prose, poem, croatian language, latin language, translation.

Tamara Tvrtković

CVIT LIKARIJE – FLOS MEDICINAE – „SELF-HELP“ PRIRUČNIK IZ 18. STOLJEĆA

*Izvorni znanstveni rad
UDK 61 (497.5)(091)*

Fra Emerik Pavić u 18. stoljeću preveo je s latinskog upute za očuvanje zdravlja i objavio pod nazivom *Cvit likarije* kao prvu tiskanu medicinsku knjigu na hrvatskom jeziku (koji on naziva *lingua Illyrica sive Dalmatica*). I premda nas od Pavića dijeli 250 godina a u tom su se periodu medicina kao znanost a i načini liječenja razvili do neslućenih razmjera i još se razvijaju, upute za samopomoć i samoliječenje koje su u Pavićevo doba bile puku gotovo jedina dostupna medicina i danas ponovno zadobivaju na važnosti pa zato često posežemo za priručnicima za samopomoć popularno nazvanim „self-help“ priručnicima, u kojima čitamo i razmišljanja poput ovog: „Sintetički lijekovi koje uzimamo protiv boli, antibiotici svaki puta kada nas zaboli grlo, tablete za opuštanje i smirenje, polako razaraju naš imunološki sustav. Zbog toga je naše tijelo sve neotpornije na vanjske utjecaje. Ako vam je dosta svakodnevnog gutanja hrpe različitih tableta, vrijeme je da se okrenete starim, dobrim i prirodnim receptima naših predaka.“¹

A koji su to prirodni recepti naših predaka? Latinski izvornik koji je Pavić preveo čuva se pod nazivom *Regimen sanitatis Salernitanum - Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta*. Riječ je o pravilima poznate Salernske medicinske škole koja su sadržavala upute za očuvanje zdravlja i savjete kojim se narodnim lijekovima, najčešće u obliku određenih ljekovitih trava ili biljaka, može riješiti neki zdravstveni problem.

Salernska medicinska škola osnovana je u talijanskom gradu Salernu, smještenom južno od Napulja, koji je u antičkom periodu bio dio Velike Grčke (*Magna Graecia*), kako su se nazivala područja južne Italije i Sicilije koja su kolonizirali Grci. Zbog toga je u tom gradu već od najstarijih vremena bila razvijena znanost, između ostalog i medicina.² Nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva na tom se području osnivaju i samostani u kojima se razvija

1 http://zena.hr/clanak/ostalo_na_temu_zdravlja/lijekovi_iz_nasih_vrtova/160 (pristup 20. siječnja 2014.)

2 Na tom je području tradicija znanosti dugotrajna: u južnoj Italiji na prijelazu iz 6./5. st. djelovao je Pitagora s otoka Sama koji je uvelike utjecao na tamošnji razvoj znanosti.

samostanska medicina oslanjajući se na dugotrajnu znanstvenu tradiciju na tom području. Tako je u Salernu u 7. st. osnovan benediktinski samostan. U 11. stoljeću Salerno potpada pod vlast Normana, a u 13. st. (1240.) odlukom Fridrika II. farmacija se odvaja od medicine. Salernska medicinska škola tada doživljava svoj najveći uspjeh i utječe na razvitak zdravstva u cijeloj Europi: između ostalog liječnici i ljekarnici dolaze i u naše gradove (pogotovo u Dubrovnik). Uz benediktinske samostane često su se nalazili i hospitali (namijenjeni liječenju bolesnih) ali i vrtovi koji su također imali utjecaj na razvoj narodne, pučke medicine. Dva se tipa vrta spominju uz srednjovjekovni samostan: vrt za kontemplaciju u kojem su redovnici uz molitvu tražili duhovno smirenje i tzv. korisni vrt u kojem se uzgajalo voće i povrće ali i različite aromatične trave i ljekovito bilje.

U to je doba nastala i stručna literatura u obliku uputa za zdravlje među kojima je najpopularnija bila već spomenuta zbirka *Regimen sanitatis Salernitanum* ili *Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta*. Riječ je o djelu čije su autorstvo i datacija nesigurni, a i opsegom jako varira (između otprilike 400 pa sve do gotovo 4000 stihova). Očito je postojala jezgra na koju su zatim različiti autori u različitim periodima nadodavali nova pravila ili nadopunjavali već postojeća. Prvi se rukopisi datiraju između 1224. i 1300. godine, a da je zbirka bila vrlo popularna svjedoči i podatak da je u periodu između 1480. i 1875. tiskano čak 99 izdanja. Latinski izvornik *Flos medicinae* autora Ivana iz Milana (*Ioannes de Mediolano*, kako stoji na naslovnici) fra Emerik Pavić prepjevao je na hrvatski pod doslovno prevedenim naslovom *Cvit likarije* a knjiga je tiskana u Pešti 1768. godine.³

Budući da su zbirke uputa za zdravlje bile raširene i budući da postoji kontinuitet njihova izlaženja, a uočljive su i neke zajedničke karakteristike (premda treba reći da se pojavljuju i u stihovima i u prozi), možemo ih podvesti pod jedan zajednički žanr na rubu književnosti – žanr „ljekaruše“.⁴ S obzirom na to da je riječ o prijevodu, analiza Pavićeva djela bit će usmjerena na nekoliko razina i odnosit će se na usporedbu latinskog izvornika s hrvatskim prijevodom. Najprije će se tekst analizirati s formalne strane (s posebnim osvrtom na strukturu i metričke osobitosti), a zatim na leksičkoj i stilskoj razini (od izbora riječi preko upotrebe figura i tropa do usporedbe uspješnosti prijevoda).

3 Puni naslov glasi: *Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica, auctore Joanne de Mediolano. Recenter interpretatione Illyrica, sive Dalmatica rythmice illustratus, anno 1768*. Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima izdano je pod naslovom *Flos medicinae – Cvit likarije* (ur. Hrvatinić Gabrijel Jurišić), Knjižnica Zbornika Kačić, Split 1980. i u ovom se članku citira prema tom izdanju.

4 Usp. Tartalja, 1980: 9-22. Na kraju kratkog pregleda dan je i popis izbora iz hrvatskih ljekaruša u rukopisu i tiskanih.

I latinski izvornik i hrvatski prijevod pisani su stihovima, s tom razlikom da je latinski tekst napisan u heksametru, a hrvatski u rimovanom desetercu.⁵ Jasno je da otuda proizlazi i razlika u opsegu djela: heksametarski stih sastoji se od šest stopa od kojih svaka (osim posljednje) može imati dva ili tri sloga (spondej ili daktil),⁶ pa tako svaki stih u prosjeku ima 15 slogova, a deseterac je stih koji se sastoji od 10 slogova. Latinski se izvornik sastoji od 393 heksametara, tj. otprilike 5895 slogova, a hrvatski prijevod od 643 deseteraca, odnosno 6430 slogova. Zanimljivo je da su latinske upute podijeljene na 101 *caput* / poglavlje što je u klasičnom latinskom izričaju prvenstveno odlika proznog stvaralaštva. Očito je također da je prevoditelju bilo bitno da se vidi predložak iz kojeg je prevedeno, pa je zbog toga izdanje iz 1768. dvojezično.

Cvit likarije preveden je rimovanim desetercem najpopularnijim južnoslavenskim narodnim stihom, koji se vrlo često koristio kao prijevodni metar heksametra.⁷ Kao primjer za to poslužiti će stihovi o zdravoj prehrani naslovljeni *De cibis bene nutrientibus (Od jišća koja dobru kripost daju)* iz kojeg je vidljivo da je riječ o parnoj rimi gdje se rimuju po dva stiha (AA, BB, CC, itd.):

Od jišća koja dobru kripost daju

Bio krušac i čorbica **masna**

Od nji kripost izhodi i **hasna**.

Jaja friška i vino **crljeno**,

Al oblito u vodi **ladeno**,

Kripost daju i za zdravlje **služe**,

Nit se posli ljudi ikom **tuže**. (C. VIII)

Iako u grčkoj i latinskoj poeziji antičkog razdoblja nema rima, a struktura stiha određena je ritmom koji se temelji na određenoj izmjeni dugih i kratkih slogova, a ne na naglasku riječi, zanimljivo je da i u latinskom izvorniku ipak možemo naići na rimu što svjedoči o utjecaju narodnog stvaralaštva i njegovih zakonitosti na metriku novovjekovnog razdoblja:

Ova recentia, vina rubentia, pinguia iura,

5 Početni stih djela glasi: *Anglorum Regi scribit Schola tota Salerni*. Ti isti stihovi prevedeni su dvama desetercima: *Privedromu Kralju Angležkomu / Iz Salerna Skula piše svomu*; (usp. *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 30). U radu je preuzeta transkripcija Pavićeva prepjeva koju je u već spomenutom izdanju objavio fra Hrvatinić Gabrijel Jurišić u dodatku na kraju knjige (*Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 89-116).

6 Riječ je dakako o katalektičkom heksametru.

7 O desetercu u hrvatskom pjesništvu v. Kravar, 1996.

Cum simila pura, naturae sunt valitura. (C. VIII)⁸

U ovom primjeru osim parne rime (*iura – valitura*) rimuju se i po dvije riječi unutar stihova: *recentia – rubentia, iura – pura, natura/e/ - valitura*.

Što se strukture tiče, već je spomenuto da je izvornik formalno podijeljen u 101 poglavlje, a uzimajući u obzir sadržaj može se izdvojiti šest cjelina:

1. Opće upute za zdrav život
2. Konkretni primjeri (jela i pića; ljekovito i začinsko bilje)
3. Kako liječiti bolesti ili bolesna stanja?
4. Tipovi ljudi
5. Anatomija
6. Puštanje krvi

U prvom dijelu radi se o općenitim savjetima za prevenciju i očuvanje zdravlja koji su zatim u drugom dijelu potkrijepljeni konkretnim primjerima što i kako treba jesti i piti. U trećem dijelu nalaze se savjeti kojim ljekovitim biljkama spriječiti ili liječiti određene bolesti. Četvrti dio opisuje četiri tipa ljudi prema karakteru koje Pavić naziva „oni koji mlogo krvi imadu“, „oni koji mlogo jida u sebi imadu“, „vodnati“ i „sumorni“, a na tom se antičkom humoralnom konceptu zasniva današnja psihološka teorija koja dijeli ljude prema temperamentu na sangvinike, kolerike, flegmatike i melankolike. „Anatomsko“ poglavlje sadržava broj zubi, kosti i žila u ljudskom tijelu, a puštanje krvi kao medicinski postupak detaljno je analiziran i objašnjen u posljednjem dijelu.

Namjera djela zadana je i samim žanrom „ljekaruše“ koja je didaktičnog karaktera. Slijedeći postulate horacijevske poetike – *prodesse et delectare* – „ljekaruše“ na popularan način, primjereno svim slojevima pučanstva, prosvjetljuju ljude i daju im osnovne upute o zdravlju i načinima prevencije odnosno samopomoći prilikom lakših bolesti ili bolesnih stanja. Već u početnoj posveti uglednom budimskom građaninu i ondašnjem redovnom bilježniku Ivanu Pavijanoviću (*perillustri ac gratiosissimo domino Ioanni Pavianovics, liberae, regiae ac metropolitanae urbis Budensis, actuali ordinario notario*) napisanoj na latinskom jeziku Pavić ističe osnovnu namjeru djela: *Ut autem, non politicae solum, verum physicae quoque civium vitae prospiceres, id egisisti, ut accessione interpretationis artis valetudinis conservandae, in Illyricum, seu Dalmaticum idioma deductae, et grata animorum obsequia, et aeternae felicitatis argumenta consequeris.*⁹ Kad se tome pridodaju parafrazirani stihovi iz Horacija postavljeni na početku kao moto knjige *Vivere naturae si*

⁸ Usp. *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 35.

⁹ *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 29.

*convenienter amarent./ Mortales, medica nil opus esset ope*¹⁰ poučna intencija djela postaje još očitija. I upotreba poetskog, a ne proznog izričaja, dokaz je želje za što lakšom prijemčivošću u puku: rimovani stihovi bolje se uče napamet, a jednako tako i pamte.¹¹ Bliskost autora s čitateljem postiže se i upotrebom drugog lica, odnosno lingvističkom terminologijom rečeno, direktnim obraćanjem pošiljatelja poruke primatelju. U nedostatku ili nemogućnosti odlaska liječniku, kroz „ljekarušu“ liječnik (*medicus*) progovara i direktno se obraća pacijentu i na taj način njegove riječi imaju značajniji i ozbiljniji učinak.

Osim utjecaja retoričkih elemenata, utjecaj antike osjeća se i u spominjanju antičkih autoriteta na području medicine i prirodnih znanosti. Takav je postupak poznat i u historiografiji gdje autor, pozivajući se i citirajući odnosno parafrazirajući djela poznatih grčkih i rimskih historiografa, svojem djelu na taj način priskrbljuje vjerodostojnost i legitimitet. U latinskom izvorniku spominju se Hipokrat (*Hippocrates*), Galen (*Galenus*), Asklepije (*Asclepius*) i Plinije (*Plinius*), pa dakako Pavić prevodeći preuzima i tu četvoricu autora. *Hippocrates testis* u latinskom se izvorniku spominje u poglavlju *De diaeta* – o umjerenom načinu života.¹² U stihovima o korisnosti odnosno štetnosti luka (*De cepis*) spomenuti su *Galenus* i *Asclepius*. Iz konteksta je vidljivo da se pod Asklepijem (*Asclepius*) podrazumijeva Asklepijad (*Asclepiades*), vjerojatno pogrešno imenovan zbog zamjene s bogom liječništva Asklepijem / Eskulapom.¹³ Za ljekovito svojstvo zlatića (*De chelidonia*) autor se poziva na Plinija (*Plinius*).¹⁴ Ipak da i Pavić sam shvaća važnost autoriteta, govori i to da uz Plinija dodaje atribut „primudri“ a uz Hipokrata sintagmu „mudri likar“ a tih epiteta u originalu nema.

I na leksičkoj razini vidljivo je da je fra Emerik Pavić želio svoj *Cvit likarije* što više približiti običnom puku. Naime, on neke latinske stručne izraze prevodi na hrvatski jezik pučkim, narodnim izrazima kako bi bili svima što razumljiviji. Tako govoreći o posljedicama zadržavanja vjetrova, latinski izvornik donosi

10 *Vivere naturae si convenienter oportet* (Hor. *Ep.*, I, 10, 12). zanimljiva je i razlika između uvjetnih perioda; kod Horacija je realan, a u zbirci *Flos medicinae* irealan.

11 Treba imati na umu da je ondašnja civilizacija, za razliku od današnje, u nedostatku suvremenih tehničkih pomagala, pa čak i zbog teške dostupnosti ili nedostupnosti knjige, puno više pažnje pridavala memoriji, odnosno pamćenju i učenju napamet.

12 Hipokrat s Kosa (5./4. st. pr. Kr.) najpoznatiji je grčki predstavnik medicinske znanosti. Za stihove usp. *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 55.

13 Galen je grčki liječnik rodom iz Pergama iz 2. st., Asklepijad je ime dvojice Grka vezanih uz medicinu i farmaciju. Poznatiji je grčki liječnik Asklepijad iz Pruse koji je djelovao na prijelazu iz 2. u 1. st. pr. Kr. Ovdje bi se ipak moglo raditi o grčkom farmakologu iz Bitinije iz 1. st. koji je bio sastavljač djela u 10 svezaka o lijekovima i izvor Galenu. Za stihove usp. *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 58.

14 Radi se o Pliniju Starijem, rimskom prirodoslovcu iz 1. st., autoru enciklopedijskog djela *Historia naturalis*. Za stihove usp. *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 63.

četiri medicinska termina koja su u prijevodu zamijenjena narodnim izrazima za određene simptome. *Spasmus* je „grč“, *hydrops* je „vodobolja“, *colica* su „zavijanje“ a *vertigo* „nesvistica“.

De flatu in alvo retento

Quatuor ex vento veniunt in ventre retento,

Spasmus, hydrops, colica, et vertigo: hoc res probat ipsa.

Od zatvorenog vitra u životu

Vitar kad se u čoviku stvara,

Njemu četiri on donosi kvara:

Nesvisticu, grč i zavijanje,

Vodobolju, baš hrđavo stanje. (C. IV)¹⁵

I na sljedećim primjerima danim u tablici vidljivo je na koji način Pavić prevodi neke izraze:¹⁶

Regimen	Stručni naziv (lat.)	Pavić	Danas
Foeniculum	Foeniculum vulgare	kopar	komorač
Malva	Malva silvestris	sliz	crni sljez
Salvia	Salvia officinalis	žalfija	žalfija, kadulja
Castori/eum	(Oleum) castoreum	bilunija	kastoreum
Lavendula	Lavandula officinalis/ spica	spikinarda	lavanda
Primula veris	Primula veris	tašč/i/	jaglac
Nasturtium	Nasturtium officinale	ren	potočarka, divlji hren, dragušac
Athanasia	Tanacetum	pelin	vratic
Vippa	? < vinum + panis	vipiga	vinska juha / bikla (?)

¹⁵ *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 3.

¹⁶ Prvi stupac donosi naziv iz latinskog izvornika, drugi stupac današnji stručni naziv na latinskom, u trećem je stupcu dan Pavićev prijevod, a u četvrtom objašnjenje o kojoj se danas biljci radi. Za razrješavanje današnjih opće prihvaćenih naziva određenih ljekovitih biljaka koristila sam objašnjenja koja je Pavićevom prijevodu u reprintiranom izdanju nadodala časna sestra Edita Šolić (v. *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 119- 124).

Latinski izvornik u većini je slučajeva identičan današnjem stručnom nazivu određene biljke. Pavić pak termine prevodi narodnim izrazima od kojih se neki podudaraju s današnjim nazivima kao npr. „sliz“ kao ikavska inačica sljeza, „žalfija“ za žalfiju odnosno kadulju, ili pak (slatki) kopar danas poznatiji pod nazivom komorač. Ipak, nisu svi prijevodi odmah prepoznatljivi. Kod Pavića se za latinski izraz *lavendula* (od lat. *lavare* - „prati“, s deminutivnim nastavkom - *lavandula* ili *lavendula*) javlja izraz „spikinarda“, a izraz „špikinarda“ nalazimo i kod Belostenca u rječniku *Gazophylacium* pod natuknicom *nardus*, odnosno *nardum* i dodatkom *lavendula*. Neke je izraze lakše odgonetnuti preko latinskog nego iz hrvatskog prijevoda. Tako na primjer Pavićev izraz „tašci“ u latinskom glasi *primula veris* i odnosi se na jaglac. Jednako tako Pavićev „ren“ prepoznajemo kao biljku „dragušac, potočarku ili divlji hren“ tek kad vidimo latinski izraz *nasturtium*. Još je teže otkriti o kojoj se biljci radi u slučaju Pavićeva prijevoda „pelin“ i latinskog izvornika *athanasia*. Vjerojatno je riječ o ljekovitom vratiću koji je zbog svojeg gorkog okusa preveden kao „pelin“: latinski termin za „vratić“ glasi *tanacetum* koji je etimološki izveden iz starogrčkog *athanasía* – „besmrtnost“. Pavićeva „bilunija“ na latinskom glasi *castorium /castoreum*, pa je pretpostavka da se radi o žučkastoju, uljastoj tekućini koja se dobiva iz analne (ili njoj bliske) žlijezde dabrova, intenzivna mirisa i gorka okusa koja služi kao lijek protiv bolesti živaca i koja je bila poznata još u antici. Tome u prilog idu i stihovi u kojima je ona (zajedno s prethodnim primjerima) i spomenuta.

/.../

*Salvia, Castoriumque, Lavendula, Primula veris,
Nasturtium, Athanasia, haec sanant paralytica membra,
Salvia salvatrix naturae conciliatrix.*

/.../

Spikinarda, tašci i žalfija,
Ren i pelin a i bilunija
Ozdravljaju svakog drtavoga,
Sve s pomoćom mogućega Boga. (C. LVIII)¹⁷

Najveća nepoznanica je *vippa*, odnosno kod Pavića „vipiga“:

¹⁷ *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 57.

*Bis duo vippa facit, mundat dentes, dat acutum
Visum: quod minus est implet, minuit quod abundat.*

Trt vipigom često zube služi,
Kripi oči svakom ko se tuži.
Ona diže saviše vlažnosti,
nadoknađa gdi je nema dosti. (C.LII)¹⁸

Latinski izraz poznat je i označava „kruh umočen u vino“ odnosno „vinsku juhu s kruhom“: smatra se da izraz *vippa* izvodi etimologiju od riječi *vinum* – „vino“ i *panis* – „kruh“.¹⁹ Pavićev prijevod „vipiga“ nejasan je i ostaje predmetom rasprave.²⁰

Jedan od osnovnih zahtjeva antičke retorike i poetike jest upotreba figura i tropa. Osim prijenosa značenja zadatak je prevodioca prenijeti i stil kojim neki autor piše, dakako u onoj mjeri u kojoj je to moguće. Premda je osnovna uloga „ljekaruše“ poučiti narod, pa stoga teži biti što jednostavnija, ipak i u toj jednostavnosti nailazimo na pojedine stilske figure. U sljedećim stihovima možemo najprije primijetiti epiforu u kombinaciji s asonancom (*odore, sapore, nitore, colore*), a zatim u posljednjem stihu i aliteraciju (a u određenoj mjeri i epiforu): naime sve riječi započinju glasom „f“, a i glas „r“ se javlja u svakoj. Fra Emerik u ovom slučaju nije u potpunosti uspio prenijeti stil latinskog izvornika, očito više pazeći isljučivo na sadržaj.

*De proprietatibus boni vini
Vina probantur odore, sapore, nitore, colore,
Si bona vina cupis, quinque haec laudantur in illis,
Fortia, formosa, et fragrantia, frigida, frigida, frigida.*

*O vlastitosti dobrog vina
Vina miris kušaj i slatkoću,
Boju motri i istu čistoću.
Ako želiš dobrog imati,
Pet potribno jeste tebi znati:*

18 *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 55.

19 Usp. Hermolao Barbaro, *Corollarium in Dioscoridem*, V, 95: *Erat veteribus ientaculum: buccia ex vino, quod genus barbari a vino et pane vippam vocant.*

20 Kolega Marko Jerković u raspravi nakon izlaganja podsjetio je da se na području Dalmacije spominje „bikla“ – alkoholno piće, mješavina crnog vina i mlijeka koje može služiti i kao lijek, te povukao moguće paralele između „vipige“ i „bikle“.

Jako, lipo, ljupko, friško, ladno,
Za tebe je to vino prikladno. (C. X)²¹

Razlike između prijevoda i izvornika djelomično su posljedica uvjetovanosti formalnim metričkim zahtjevima, a djelomično i Pavićeva želja za što točnije prenesenim, ali i što razumljivijim tekstom. Zbog toga vrlo često nailazimo na parafraze prijevoda koje su opsegom dulje i opširnije od originalnog teksta na latinskom jeziku. Tako su naprimjer dva heksametra o općim uputama za zdrav život prevedena parafrazom od šest deseteraca.

*Si tibi deficiant medici, medici tibi fiant
Haec tria: mens hilaris, requies, moderata diaeta.*

Ako nemaš na ruku likara,
Koji zdrava od bolesnog stvara
Ova troja imadeš obrati:
Veselo ti valjade stajati,
Opočivat i osridnje jisti,
I tako ćeš zdrav uvike biti. (C. I)²²

Nailazimo i na primjere doslovnog prijevoda:

*De porro
Manantemque potes naris retinere cruorem
Ungat si nares intus medicamine tali.*
*Od porluka
Krv iz nosa kada teče komu,
Nos iznutra maži s njim istomu. (C. LXXII)²³*

Iako je Pavićev *Cvit likarije* prva tiskana medicinska knjiga na hrvatskom, ipak se radi o prijevodu latinskog originala. No utjecaj je očito bio neosporan pa se nekoliko godina poslije u Veneciji 1775. tiska i „ljekaruša“ franjevca Luke Vladmirovića *Likarije priprostite*.²⁴ Pisana je u prozi, „iliričkim i

21 *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 36.

22 *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 31.

23 *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 64-65.

24 Reprint izdanja iz 1775. s transkripcijom i priložima izašao je 1999: Vladmirović, 1999.

talijanskim“ (napisana je hrvatskim jezikom s pojedinim talijanskim izrazima ili sintagmama), i u njoj su abecednim redom poredane bolesti, stanja ili lijekovi.²⁵ Sadržajno *Likarije priprostitute* imaju puno sličnosti s Pavićevim *Cvitom*, a za primjer će se uzeti savjet za rast kose, odnosno protiv ćelavosti, koji u obje „ljekaruše“ (a pogotovo u Vladmirovićevoj) više nalikuju na „magični recept“, nego na medicinski savjet:

„Uzmi donje kore od brista, pak mlakom vodom peri glavu. A međuto, ufati živi čela pak ji poprži na jednoj kupi, kako se mogu iztući, posli toga uzmi masti iz konjske grive ter izmišaj s onim praom od čela, pak maži kuda ti je kosa opala za 40 dana.“²⁶

Pavić ipak ne savjetuje hvatati žive pčele i pržiti ih, te ih pomiješane s masti iz konjske grive mazati po glavi, ali kao i u ono doba i danas su ljudi svašta učiniti i podnijeti kako bi im kosa ponovno narasla:

Kose z glave doli za ne spadat

Sokom rena nji valjade mazat.²⁷

Da su se ljekaruše i nadalje razvijale i postale pravi medicinski narodni priručnici svjedoči i citat iz poznate „ljekaruše“ Sadika Sadikovića „Narodno zdravlje“ iz 1928. Retorika napreduje, pa Sadiković započinje u Ciceronovoj maniri:

„Nisam učen čovjek, niti sam vješt u pisanju da bih mogao ovoj vrijednoj knjizi iskititi predgovor na način kako to rade ljudi od pera.“²⁸

Opće misli o zdravlju i bolesti te upute kako čuvati zdravlje našle su se i kod njega:

„Zdravlje je najveće blago na svijetu i teško onome tko ga ne zna čuvati, jer bolest dolazi na kilograme, a odlazi na grame. Zdrav čovjek je vedar, rad ga krijepi, a život veseli. On je i u starosti bodar, jer se ne stari od godina nego od bolesti. Bolestan čovjek je mrk i mrzovoljan, bolest mu pomračuje dušu i zanosi misao, izbjegava rad, izbirljiv je u hrani, uobražava da je bolesniji i jadniji nego što jest te je na smetnji i sebi i svojim. Mnoge duševne mane i poroci imaju korijen u tjelesnim bolestima. Zato treba čuvati zdravlje.“²⁹

25 Gotovo je nemoguće dokučiti princip po kojem su pojmovi poredani.

26 Vladmirović, 1999: 56.

27 *Flos medicinae – Cvit likarije*, 1980: 63.

28 Sadiković, 2012: 5.

29 Sadiković, 2012: 5.

U korist medicine i potrebu za liječnicima nitko i ne sumnja, ali kad liječnici nisu dostupni, nastupa narodna medicina. U tome je sadržana i osnovna namjera Sadikovićeve (a vidjeli smo i svake druge) „ljekaruše“:

„Gdje ima liječnik i gdje to bolesnik može, najbolje je zatražiti od njega pomoć, jer ako je liječnik savjesno učio, on zna mnogo i može pomoći što treba učiniti osobito kod bolesti koje moderna medicina najsigurnije liječi. Tamo gdje nema liječnika, od davnih davnina su se ljudi sami liječili ili tražili savjet od iskusnih narodnih ljekara, koji su ili predajom od oca na sina, ili kao samouki naukom i iskustvom stekli stanovito znanje.”³⁰

Sadiković se više ne poziva na antičke autoritete, ali ipak se spominju izvori odakle su recepti preuzeti:

„Po mome mišljenju trave su najprikladnije za liječenje. U ovoj knjizi sabrani su recepti za razne bolesti, a svugdje je navedena mjera i način pripremanja. Velik broj potječe od mene samoga, dok je ostalo uzeto iz starinskih knjiga te iz recepata priznatih narodnih liječnika sviju naroda. Ja sam sve to pregledao i našao da su ovo izvrsni lijekovi, koji ni u jednom slučaju ne mogu škoditi, a mogu samo koristiti.”³¹

I Sadiković ima recept za rast kose (zanimljivo je kako postoji potreba za „pojašnjavanjem“ nekih narodnih naziva za biljke, odnosno navođenjem njihovih latinskih naziva:

„Tinktura od moravke (*arnica montana*) i s brezovim sokom izvrsno je sredstvo protiv peruti i za rast kose.”³²

A samo godinu dana prije (1927.) Sadikovićeve ljekaruše izašla je i „Dječja čitanka o zdravlju“ iz pera velike dječje književnice Ivane Brlić Mažuranić.³³ Ona je i dokaz da je žanr „ljekaruše“ iz poluznanstvene, odnosno polustručne sfere svoje odjeke pronašao i u „lijepoj“ književnosti, i to čak dječjoj. No da je žanrovska retorika vrlo slična, pokazat će i primjer jedne pjesmice koja govori o tri čuvara zdravlja³⁴.

Lane moje! Milice!
Sretna si mi Ti,
Tvoje zdravlje čuvaju prijatelja tri.

30 Sadiković, 2012: 6.

31 Sadiković, 2012: 9.

32 Sadiković, 2012: 351.

33 Brlić-Mažuranić: 1927.

34 Tri su čuvara bila u pravilima Salernske škole i kod Pavića.

Prvi Ti je prijatelj
Topli vedri dan,
Drugi Ti je prijatelj
Počinak i san.

/.../

Prijatelj je pako treći
Od svih bolji, jači, veći.
On polaže zlatne žice
Tuj vrh Tvoje posteljice.

To je žarko sunašce,
Što s nebesa sja,
I razgoni od Tebe
Bolesti i zla.³⁵

Iz ovog kratkog pregleda može se zaključiti da su postojale zajedničke karakteristike žanra „lječkaruše“ u svim povijesnim periodima, bilo da se one ostvaruju u prozi ili stihovima, bilo da pretendiraju biti popularna znanost, ili književnost. Namjera im je također uvijek ista a i razlog postanka. U nedostatku liječnika i zbog njihove nedostupnosti, u Hrvatskoj su (gotovo do sredine 18. st.)³⁶ ulogu širenja zdravstvene kulture među pukom preuzeli na sebe većinom svećenici ili redovnici, a u tu svrhu sastavljali su i objavljivali „lječkaruše“, odnosno priručnike s pravilima za samopomoć i samoliječenje.

Literatura

Belicza, Biserka (2003), „Medicina i zdravstvo“, *Hrvatska i Europa. Barok i prosvjetiteljstvo*, sv. III (ur.: Ivan Golub), Školska knjiga, Zagreb, 379-402.

Brlić-Mažuranić, Ivana (1927), *Dječja čitanka o zdravlju*, Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, Zagreb.

35 Brlić-Mažuranić, 1927: 14-15.

36 O zdravstvenim prilikama u Hrvatskoj 17. i 18. st. v. Belicza, 2003: 379-402.

Flos medicinae – Cvit likarije (1980) (ur.: Hrvatinić Gabrijel Jurišić), Knjižnica Zbornika Kačić, Split.

Kravar, Zoran (1996), „Deseterac 4+6 u hrvatskom pjesništvu 18. stoljeća“, *Dani hvarskog kazališta*, Split, 22:136-145.

Sadiković, Sadik (2012), *Narodno zdravlje*, EPH Media, d.o.o., Zagreb.

Tartalja, Hrvoje (1980), „Uz jubilarno izdanje“, u: *Flos medicinae – Cvit likarije* (ur.: Hrvatinić Gabrijel Jurišić), Knjižnica Zbornika Kačić, Split, 9-16.

Vladimirović, Luka (1999), *Likarije priprostite*, Knjižnica Zbornika Kačić, Split-Zaostrog.

CVIT LIKARIJE – FLOS MEDICINAE – „SELF-HELP“ PRIRUČNIK IZ 18. STOLJEĆA

Sažetak

Fra Emerik Pavić preveo je upute za očuvanje zdravlja *Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta* s latinskog i objavio 1768. g. pod nazivom „Cvit likarije“ kao prvu tiskanu medicinsku knjigu na hrvatskom jeziku (koji on naziva *lingua Illyrica sive Dalmatica*). S obzirom na činjenicu da u Hrvatskoj u 18. st. školovanih liječnika gotovo nije niti bilo, pa su glavni nositelji zdravstvenog prosvjeđivanja bili uglavnom svećenici i redovnici, rad naglašava važnost priručnika s uputama za /samo/ očuvanje zdravlja, popularno nazvanim „ljekarušama“. Budući da je Pavićev priručnik dvojezično izdanje, u radu je usporedno analizirano u kojoj mjeri prijevod slijedi izvornik. Komparacija je provedena na nekoliko razina: jezičnoj, leksičkoj, sadržajnoj i metričkoj. Svaka je razina potkrijepljena primjerima iz priručnika na latinskom i hrvatskom jeziku. Na osnovi usporedbe izdvojene su karakteristike žanra a zatim je povučena i paralela sa sličnim ljekarušama: bilo proznim (npr. priručnikom „Likarije priprostite“ fra Luke Vladimirovića iz 1775. g. ili „Narodno zdravlje“ Sadika Sadikovića iz 1928.), bilo književnim obradama (npr. „Dječja čitanka o zdravlju“ Ivane Brlić Mažuranić iz 1927.).

Ključne riječi: „Cvit likarije“, ljekaruša, priručnik za samopomoć.

**CVIT LIKARIJE – FLOS MEDICINAE – A „SELF-HELP”
MANUAL FROM THE 18TH CENTURY**

Summary

Friar Emerik Pavić translated a health preservation manual *Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta* from Latin and published it in 1768 under the title *Cvit likarije* as the first printed medical book in the Croatian language (*lingua Illyrica sive Dalmatica*). Due to the fact that in Croatia in the 18th century there were hardly any educated physicians, and the major providers of education on health were mostly priests and monks, this paper stresses the importance of manuals which contained instruction on how to self/preserve health and were popularly called *ljekaruše* (medicinal manuals). Considering that the manual of Pavić comes as a bilingual edition, this paper comparatively analyses the extent to which the translation follows the original. The comparison is carried out on several levels: linguistic, lexical, the level of content and metrics. Each level is supported by examples from the manual in both the Latin and Croatian language. Based on the comparison, the characteristics of the genre were identified, and connections were established with similar medicinal manuals: either prose texts (e.g. manual *Likarije priprostite* [Simple remedies] by Friar Luka Vladmirović from 1775 or *Narodno zdravlje* [Folk medicine] by Sadik Sadiković from 1928), or as literary interpretations (e.g. *Dječja čitanka o zdravlju* [Children's Textbook on Health] by Ivana Brlić Mažuranić from 1927).

Keywords: *Cvit likarije*, medicinal manuals, self-help manuals.

Mislav Kovačić

METAMORFOZE MEDITERANA U FRA EMERIKOVU PREPJEVU *FLOS MEDICINÆ*

Izvorni znanstveni rad

UDK 271.3 Pavić, E.

O nazivu metamorfoza

Kratak, jasan i nedvosmislen naslov rada jedan je od ponajboljih pokazatelja dobra ovladavanja sadržajem koji se pretresa, uspjeloga pothvata da se neka misaona cjelina izreče što je moguće manjim brojem riječi, koje usprkos tomu daju potpunu obavijest o onom što slijedi. No kao što to često biva, autor pritom – ne sluteći vruga – poseže upravo za onim riječima za koje pretpostavlja da su prozirne i razumljive, a koje po kakvu metafizičkom zlohoću iznjedruju samo leksički i sematički kaos. Bilo bi gotovo idealno kad bi svijest o terminološkim bludnjama potaknula barem na kritičku bilješku podno naslova; no kažemo “gotovo idealno”, jer se time problem izgledom jednostavnih i razumljivih, a značenjskom nejasnošću kobnih riječi ipak ne bi riješio.

U naslovu ovoga rada ima i sretno i nesretno pogođenih riječi. Sretne su *fra Emerik* (i to je franjevac Emerik Pavić). Nesretne su sve ostale. *Flos medicinae* zato, što nam nije poznato tko je to djelo sastavio i kada, te kako je ono izvorno izgledalo (deseterostruka razlika u broju stihova u pojedinim izdanjima). *Prepjev* – jer je teorija prevođenja priča za sebe, i jer bi sud o tom je li *Cvit likarije* prepjev ili prijevod, i kakva je njegova kvaliteta, nadišao autorove kompetencije. Da je *Mediteran* (namjerno izbjegavamo kalk *Sredozemlje*, koji je ohoho uži pojam) samo površno jasna riječ, ne treba tumačiti; no njezina je značenjska neodređenost i dala povod ovom radu, pa će biti bolje ne gristi ruku hraniteljicu.

Što se tiče *metamormofoze*, postoje dvije hrvatske jednakovrijednice: *preoblika* i *preobrazba*. Ispalo je da bi dubljenje odgovora koji bi tu dvojbu razriješio moglo oplodotvoriti cijelom studijom. A sve zato što je izvorno grčki naziv μεταμόρφωσις latinski zamijenio dvjema riječima: *transformatio* i *transfiguratio*. S razlogom.

Prvi dio složenice – prijedlog μετά u službi prefiksoida, koji upućuje na to da je riječ o nekakvoj promjeni – nije problem. No s pravim se izazovom susrećemo istom kada pokušamo precizirati što se to točno mijenja. Μορφή

je, naime, polisemna riječ sa sadržajnim filozofskim konotacijama: “1. form, shape; 2. form, shape, figure [...] a fine or beautiful form; 3. form, fashion, appearance” (IGEL: 519). Frisk je možda – zbog istančanosti njemačkoga jezika – za nijansu određeniji: “äußerliche (körperliche) Gestalt, Form, schöne Gestalt, Anmut” (Frisk, 1973: 257). Izborom dviju riječi za jednu govornici latinskoga pokazali su da razumiju problematiku značenjske složenosti μορφή. *Forma* i *figura* nisu za autore klasične starine jednakovrijednice, i to je Forcellini (jedan od rijetkih leksikografa) jasno uočio, opisao i primjerima potkrijepio.¹ Dijakronijska semantika kao da je, međutim, na postojeće razlikovanje zaboravila, pa je te dvije riječi sinonimizirala,² a novonastala se semantička nejasnost nastavila generirati.³

Značenje je naziva *metamorfoza*, stoga, uključimo li u naše traganje i mitološki kontekst unutar kojega je poniknuo, prilično široko. Osim toga, moramo paziti i na jednu, sasvim osobitu uporabu: glagol μεταμορφώω javlja se u Novom zavjetu u kontekstu očitovanja prave Isusove biti trojici učenika, koje je izvanjski bilo izraženo kao svojevrsna promjena izgleda, zapravo nešto posve novo i čovjeku neprispodobljivo (usp. Mt 17,1–2⁴ i par.). Tomu se značenju (a glagol je tada u pasivu), za razliku od primjerâ u grčkoj mitologiji, uvijek pridaje naziv *transfiguratio*: “1. Verwandlung göttlicher oder menschlicher Wesen in Tiere, Pflanzen, Steine; 2. Das Neue Testament gebraucht μεταμόρφοῦσθαι in der synoptischen Perikope von der Verklärung Jesu” (HWP V: 1177, s. v.

1 “*Figura, forma* et *species* in eo differunt, quod *figura* res nobis sistit mathematice; *forma* vero αἰσθητικῶς et moraliter; [...] *figura* ex lineamentis constat, qua ratione in pictura per solas lineas effigies hominis dignoscitur; *forma* consistit in exteriore partium dispositione, quæ interiorum rei naturam præ se fert exprimitque (unde *formosus*); [...] Hinc in *figura* et *forma* ratio præcipue habetur ejus rei, in qua ipsæ sunt cuique adherent; [...] *figura* et *forma* sunt aliquid reapse existens et verum; [...] Similiter *figurare* est in informi quadam materia futuri operis lineamenta ducere; *formare* est rei partens in ordinem recte disponere atque ita, ut intimam ipsius rei naturam decet” (LTL II: 479, s. v. *figura*).

2 Evo kako, na to ime, već i sam Forcellini definira metamorfozu: “*trasformazione, metamorfosi, μεταμόρφωσις, transfiguratio, transformatio*” (LTL III: 233, s. v. *metamorphosis*), te nazive *transformatio* (“mutatio formæ, μεταμόρφωσις, [It. *trasformazione*; Fr. *changement de forme, transformation*; Hisp. *transformacion*; Germ. *die Umbildung, Verwandlung*; Angl. *a transformation*]) – LTL IVb: 774) i *transfiguratio* (“actus transfigurandi, transformatio, μεταμόρφωσις [It. *trasfigurazione, trasformazione*; Fr. *changement de figure ou de forme*; Hisp. *transformacion*; Germ. *die Umbildung, Verwandlung*; Angl. *a transformation*]) – LTL IVb: 774).

3 Oni su preuzeli to dvojstvo: *transformation / transfiguration* (franc.); *trasformazione / trasfigurazione* (tal.); *transformación / transfiguración* (španj.); *transformation / transfiguration* (engl.). Njemački ne slijedi istu etimološku liniju, što će se očitovati u širem izboru riječi: *Umbildung / Verwandlung / Verklärung*.

4 Matej i Luka opisuju drugačiji izgled Isusova lica, dok se Marko zadržava samo na Isusovoj odjeći, pa smo kao referentni tekst uzeli Matejevo evanđelje.

Metamorphose); “die Verwandlung v. einer Gestalt in eine andere [...] Mk 9,2 parr. zeigt sich einigen Jüngern in einer M. das wahre Wesen Jesu (Verklärung Jesu)” (LThK VII: 186–187, s. v. *Metamorphose*); “to transform: Pass. to be transfigured” (IGEL: 503, s. v. μεταμορφώω); “1. to change in a manner visible to others, *be transfigured*, of Jesus; 2. to change inwardly in fundamental character or condition, *be changed*, *be transformed*” (Danker, 2000: 639, s. v. μεταμορφώω).

U Akademijinu rječniku riječ *metamorfoza* nije zabilježena; no nalazimo dva glagola od kojih se izvode današnje jednakovrijednice. Glagol *preobličiti* ovako je protumačen: “promijeniti, pretvoriti, t. j. dati čemu drugi oblik, drugo obličje” (AR XI: 639), uz napomenu da riječ nije potvrđena ni u jednom rječniku. O drugom glagolu, *preobraziti*, veli se: “**a.** promijeniti [...] lik, oblik, obličje (upravo obraz [...]); **b.** pretvoriti; **c.** sinuvši ili zasjavši promijeniti svoj lik, oblik, obličje (upravo obraz [...], samo o Isusu Hristu)” (AR XI: 641).⁵ Uzmemo li za othodište ta dva glagola, počelom njihove tvorbe opažamo dvije imenice: *oblik/obličje* i *obraz*. *Obličje* je Akademijinim rječnikom definirao kao “forma, species, facies; **a.** isto što lik, oblik, izgled, splošnost; **a)** uopće; **b)** obličje u čeljadeta i u onoga, što se misli kao čeljade; **c)** obličje u duše, u duha; **d)** u životiña; **e)** u stvari; **f)** u čega bestjelesnog ili apstraktnog; **b.** ono, što se čini, a nije zaista, ono, što je prividno; **c.** isto što lice” (AR VIII: 395–396).⁶ *Obraz* je pak: “**a.** kip, lik, slika; **b.** lik, oblik, obličje; **c.** način; **d.** primjer, izgled, ugled; **e.** lice” (AR VIII: 448–449).

U hrvatskome, dakle (u skladu sa semantičkim osiromašenjem u drugim europskim jezicima), možemo govoriti o djelomičnoj zamjenjivosti *oblika* i *obraza* te *preoblike* i *preobrazbe*. Svjesni razlikovanja latinskih riječi *forma* i *figura*, mogli bismo nazrijeti i temeljitije razlikovanje *preoblike* i *preobrazbe*. *Preobrazba* bi podrazumijevala stanje novoga obraza koji izranja iz bezobličnosti, dakle nešto posve novo, dok bi *preobluka* upućivala na drugačiji izvanjski raspored, koji govori o novom nutarnjem skladu.⁷

Promjene Mediterana i mediteranskoga u ovom će radu imati obilježja ovda preoblike, onda preobrazbe; zato smo, povevši se za načelom izbjegavanja zalihosti, odlučili u naslovu ostaviti samo riječ *metamorfoza*, koja pokriva oba značenja. Na svakome je da sam odredi razliku – što je što, kada je što i gdje je što.

⁵ Izostavljena su značenja koja nas se izravno ne tiču.

⁶ Pod natuknicom *oblik* stoji: “isto što obličje” (AR VIII: 399).

⁷ Među leksikografskim djelima na hrvatskom jeziku *Osmojezični enciklopedijski rječnik* jedini nešto jasnije izriče tu razliku: *preoblikovati se* ‘dobiti drugi oblik’ – *preobraziti se* ‘potpuno, iz temelja se promijeniti, postati drukčiji’ (usp. OER V: 916).

Terminološke zašlice

Začeti govoriti o Mediteranu već znači kretati se po metamorfotičkome. Jer, što li je Mediteran ako sam ne metamorfoza? Negdašnje “središte zemlje” (*medius terrae*) policentrifugično se izmjestilo – u gospodarskom smislu na Daleki istok, pod vidom jezične *koiné* u anglosaksonski svijet,⁸ dok smo s obzirom na vinuća ljudskoga duha, kojima je Mediteran nekoć bio plodno klijalište, svjedoci fisije od zemljopisnoga “koncentrata mozgova” prema znanstvenoistraživačkim laboratorijima i prema umjetničkim pravcima koji su toliko rasuti i raznorodni da je o njima jedva moguće nešto uopće reći. Pa i osobita *sanguie mediterranea*, ona vrela ćud Sredozemljakâ, kao da je sve više anemična i gotovo klaustrofobično stisnuta u sve zmazanije Sredozemno more, koje – ma što mi priželjkivali – vjernije oprimjeruje Zrće no kancona *Guarda che luna*, koju je prije više od pola stoljeća pjevao Fred Buscaglione.

Nećemo bolje proći ni pouzdamo li se u religiju kao tipično mediteransko obilježje (i zadržimo li se pritom samo na njegovoj sjevernoj strani). Koju religiju? Dijakronijski – grčku, rimsku, kršćanstvo, suvremene oblike (ne) vjerovanja? Sinkronijski – možemo li ma u kojem razdoblju govoriti o, primjerice, “katoličkom” Mediteranu?

Zatim, u radu se govori o *metamorfozama*, u množini. Mediteran je mnogolik. Dovoljno je pogledati što su o njemu pisali njegovi dobri znalci, Braudel ili Matvejević (usp. Matvejević, 2007: 15–16), pa da nas podiđe nemala terminološka jeza: kako ga definirati i je li to uopće moguće? Definirati znači omeđiti, odrediti granice. A koje su njegove granice: jesu li to Odesa, Nova Gorica, Atlasko gorje? Možda je najistinitije reći da je Mediteran – raznolikost: jer on ne objedinjuje samo način života, vrednote i religije nego i filozofiju, znanost i tehniku (usp. Ardura, 1999: 22). Mi ovdje ne možemo istraživati ni opseg ni sadržaj pojma, već ga samo skiciramo na temelju izabranih pojedinačnosti, danih tekstom. Mediteran će, prema tome, biti određen podnebljem, raslinjem, temperamentom, običajima. A to onda postavlja premisu: koliko oblika, toliko i preoblika; koliko obraza, toliko i preobrazbi.

Metamorfoze konteksta

Flos medicinae nastao je u Salernu, a fra Emerikov prepjev objavljen je u Pešti. Svaki pokušaj tješnjega posličenja tih dvaju gradova krnj je. I to već krenemo li od klimatskih značajki: morski Salerno – jedan od najsunčanijih gradova Italije – s klimom Csa, a riječni Budim s klimom Dfb (po Köppenovoj

8 Ovo ne treba razumjeti geografski; anglosaksonske su zemlje samo ishodišni pojam, a misli se na sveproširenost engleskoga jezika (engleskih jezika).

razdiobi). Iako su oba grada otvorena jakim vjetrovima, teško je ljetne i jesenske vjetrove, koji pušu s latarskih planina, prispodobiti ledenim sibirskim zračnim masama. Mediteranski će izvornik u hladnijoj panonskoj ravnici, već zbog drugačijega doživljavanja boja, nesumnjivo oslabjeti.

Povijesno gledano, između izvornika i prepjeva zjapi jaz stoljećâ. U tih su se (gotovo) petsto godina⁹ poimanja dobro izmijenila. Ljekarnička djelatnost u trinaestom stoljeću još uvelike ovisi o alkemiji, a čovjekov se organizam i bolesti promatraju u vezi s temperamentom (usp. FM/CL: LXXXV,71¹⁰).¹¹ Osamnaesto stoljeće već ipak nosi određenu racionalnost, no pogriješit ćemo tražimo li u *Cvitu likarije* naznake znanstvenosti, jer riječ je o prepjevu, a i fra Emerik nije bio liječnik, pa čak ni samostanski ljekarnik (usp. Tartalja, 1958: XVII). Promijenio se i pogled na pjesništvo – od začetaka lirike na južnofrancuskom *langue d’oc* tamo početkom jedanaestoga stoljeća, naznaka pučke poezije na narodnom jeziku i sicilijanske pjesničke škole (usp. Slamnig, 2001: 38), do poezije romantizma i – osobito u slavenskom svijetu, potrebitom narodnoga preporoda (usp. Katičić, 2010: 5–6) – angažiranih budnica. No, kao što *Flos medicinæ* ne smijemo poistovjećivati s lirskim baladama, tako ni *Cvit likarije* nije djelo u službi jačanja domoljubne svijesti,¹² a ne nosi u sebi ni bogznakoliko romantističkih obilježja.

Drugačiji zemljopisni i povijesni kontekst vodi neizbježno i razlici u jeziku. Latinski jezik izvornika – iako je on slabe kakvoće, pun barbarizama (usp. Ordranax, 1871: 12) – promeće se u “Illyricum, feu Dalmaticum idioma” (FM/CL: 29): ikavicu, doduše, blisku Mediteranu, ali od njega ipak odijeljenu nizinama i planinama. Stihovi, spjevani u leoninskom sroku, koji je blizak normanskoj kulturi, postaju u fra Emerikovu prepjevu desetercima. Isprva bi se moglo doimati da je riječ o prevoditeljskom istinolomstvu. Jer, deseterac najbolje pristaje guslama, a uz njih se pjeva o epskim podvizima krásana (usp. Bratulić, 1999: 229). No kakve to veze ima sa srednjovjekovnom latinskom poezijom? Prvo, Normani su voljeli leoninski srok jer su njime prikladno opisivali svoja junaštva (usp. Ordranax, 1871: 34). Drugo, treba znati da su u srednjem vijeku ritam i pjesnički ukrasi često u službi didaktike (Remilly, 1861: 6). Stihovi, naime, vrlo često nose određenu poruku, a ona je važnija

9 Koliko je poznato, prvi su rukopisi nastali između 1224. i 1300. godine. Usp. Tartalja, 1980: 11.

10 Pri citiranju rimska brojka označava broj poglavlja, a arapska brojka stranicu – ali ne izvornu stranicu reprinteda, već paginaciju same knjige.

11 U djelu je, ali i u cijeloj školi, dominantan utjecaj grčke medicine, posredovane Bizanćanima i Arapima, pa otuda i drevni način promatranja čovjekova ustrojstva (usp. Tartalja, 1980: 10).

12 Iako su “franjevci provincije sv. Ivana Kapistranskog već tijekom 18. stoljeća odigrali važnu integrativnu ulogu u oblikovanju nacionalnog identiteta podunavskih Hrvata” (Skenderović, 2006: 196).

od same finoće izričaja. Kako bi tu poruku, zbog njezine opće značajnosti, mogli, među ostalima,¹³ usvojiti i oni koji se ne služe knjigama (jer motika im je svakidašnji drug), ona biva pojednostavljena (katkada tek malo, ali čak i do lakrdije¹⁴), te kao maksima sažeta u zgodan i lako pamtljiv stih, koji će se najlakše naučiti i reproducirajući opetovati – pjevajući. Budući da je guslarenje možda ponajbolje sredstvo za usijecanje u pamćenje puka, deseterci¹⁵ su izvrstan izbor i ni u kojem slučaju iznevjera.

Drugo je bitno obilježje fra Emerikova prepjeva zahvaćanje u opseg teksta (usp. Tartalja, 1958: XVII). Latinska lirika stegnutoga izraza ustukuje pred naznakama epsko-junačkih proširaka. Tako, recimo, izvorni stihovi o mladu vinu “Impedit vrinam muftum, solvit cito ventrem | Hepatis emphraxin splenis generat, lapidemque” postaju prekaljenim narodnim poučkom s posve originalnim posljednjim stihom, u kojem se za pomoć zaziva i Višnji,¹⁶ valjda na pokudu na mošt oblapornim Slavoncima:¹⁷ “Novo vino vodu zaderxaje. | I terbuhu ottvaranje daje, | A slezinu ono zatufsuje, | Jere vlagu mlogu uzrokuje; | Jofs ù tilu ifti ftvara kamen, | Od kamena Bog nas csuvaj! Amen” (FM/CL: XXIV, 42).

Ali ima i suprotnih primjera. Nu eto gdje se Salernci, kao Mediteranci – znalci u “onim stvarima”, tanano bave ljubavnim tekom, fra Emerik uteći će se redigiranju teksta. Neke općenitije savjete vjerno prenosi (tako, recimo, da uživanje vinskoga octa¹⁸ i soli¹⁹ smanjuje mušku plodnost, da nakon ljubavnih

13 Zbog strukture društva i naobrazbe u srednjem vijeku *Flos medicinae* ipak je bio namijenjen ponajprije intelektualnoj eliti koja ga je pronosila Europom (usp. Ordroneaux, 1871: 12). No u doba prosvjetiteljstva, na hrvatskom tlu, situacija se mijenja, pa će *Cvit likarije* biti namijenjen puku (usp. Tartalja, 1958: XVIII).

14 O čem svjedoče mnoga zastranjenja, osobito u religijskim sadržajima, živa gdješto i danas.

15 I to štokavski deseterci. A to nije slučajno: književna je vrsta u dobroj mjeri ovisna o dijalektu. Pa se tako pouzdano “može reći da je malo, vrlo malo čakavskih i kajkavskih epskih pjesama, dok ih je štokavskih na buljuge i za svaku zgodu” (Slamnig, 1995: 9).

16 O Bogu fra Emerik, dodajući, još govori u poglavlju o kadulji: “Spikinarda, tafci, i xalfia, | Ren, i Pelin, à i bilunia, | Ozdravljavu fvakog dertavoga, | Sve s-pomochochom moguchega Boga” (FM/CL: LVIII,57). Usporedi i izvorni tekst: “Salvia, Castoriumque, Lavendula, Primula veris, | Nafturtium, Athanafia, hæc fanat paralytica membra, | Salvia falvatrix naturæ conciliatrix”. Vidljiva je promjena predznaka: već i naznaku pobožanstvenjenja prirode (“Salvia falvatrix” – implodira li to “katolička” slika Mediterana?) fra Emerik ublažuje priznajući joj ljekovitost koja je, međutim, od Boga dana.

17 Kada se u radu upotrebljava ime *Slavonija* (s izvedenicama), misli se na širi panonski prostor, jer je provincija svetoga Ivana Kapistrana, nastajući, objedinila samostane u Slavoniji (u današnjem smislu), Baranji, Bačkoj, Srijemu, Mađarskoj i Transilvaniji. Usp. Skenderović, 2006: 194.

18 Usp. FM/CL: XLIV, 51.

19 Usp. FM/CL: L, 54.

čari ne valja puštati krv,²⁰ da od ružina cvijeta, pomiješana s rutom i kaduljom u kakvu digestivu, trnu ljubavna ćutila²¹), nekima nespretnim prijevodom oslabljuje jezično-sugestivnu snagu izvornika (“[phlebotomia] amantes ne lint amentes” // “priljubodnim ljubav istancsaje” – FM/CL: XCV, 82), a tek je jednim savjetom, prevevši ga (da li možda ipak nesmotreno?), odškrinuo mogućnost da oči dvoje mladih zaiskre (“[Od fmokava] A na bludnoft kervcu podbadaju” – FM/CL: XLI, 50) – no i to je već sámim izborom naziva preveo u duhu *de sexto*, pa tako stavio stvari na svoje mjesto: par željan ljubavi ohladit će se putem do ispovjedaonice. Ali je, čak i iz izvornika²² uklonio neka opasnija mjesta: “Ruta viris minuit Venerem, mulieribus addit” (Ordronaux, 1871: LXI, 96) postaje u prijevodu bezazleniji stih (“Cruda comeſta recens oculos caligine purgat &c²³.” – FM/CL: LIX, 58); nema spomena retku koji govori o potpomazućem djelovanju poriluka na plodnost djevojaka (“Manantemque potes naris retinere cruorem | Ungat ſi nares intus medicamine tali” – FM/CL: LXXII, 64, umjesto “Reddit fœcundas mansum persaepe puellas. | Isto stillantem poteris retinere cruorem” – Ordronaux, 1871: LXXIV, 104); konačno, pravi mediteranski savjet da se, o proljeću, umjereno (Aristotel je svoju teoriju o kreposti ipak razvio na Mediteranu) valja predavati uživanju s ljubljenom ženom (“Usus tunc homini veneris confert moderatus”), dok ljeti to valja izbjegavati (“Aestas [...] ſit venus extra” – Ordronaux, 1871: LXXXV, 114) kod fra Emerika gubi se u četverocrtičju: “Ufus tunc homini - - - [...] Æſtas [...] dentur, - - -” (FM/CL: LXXXIII, 70). Ne treba se puno pitati o razlozima zbog kojih je fra Emerik to učinio. Laička medicina, koja je imala razumijevanja za čovjekovu putenu dimenziju, bila je neprihvatljiva prevoditelju kleriku koji je, kao uzoran redovnik, morao cenzurirati nepoćudne dijelove (usp. Tartalja, 1958: XVII–XIX). No kao da primjećujemo: redovništvo uz more razlikuje se od redovništva na kontinentu.

Konačno, kroz cijeli se spjev provlači fini aforistički (mediteranski) humor, a nalazimo i elemente basne: jedan neživi objekt²⁴ – u ovom je slučaju to sir – zadobiva ljudsku moć govora, kako bi čitatelja doveo do moralne pouke. A ona glasi: sir je dobar, jedite sir! Jer ima onih koji misle da on nije zdrav, sir sam sebe brani, navodeći za svjedoka čak i konstipata koji ga je, čim se olakša, željan (usp. FM/CL: XXXV, 46–47).

20 Usp. FM/CL: XCIII, 81.

21 Usp. FM/CL: XVIII, 39. Ali je i to prevedeno slabije od izvornika, tek aluzivno: “Ternu radoft od tvoje kervcsice.”

22 Izdanje koje je objavio Zacharia Sylvius 1649. (usp. Tartalja, 1958: XV) i koje sadrži sva ispuštena i izmijenjena mjesta.

23 Taj “&c” zapravo je naznaka ispuštena lascivlja.

24 Nisu, dakle, samo životinje protagonisti basne. Usp. Solar, 2007: 32.

Metamorfoze gradiva

Prenošenje mediteranske klime u panonski kontekst nosi sa sobom nemale poteškoće. Valja naime znati da se fitoterapija u povijesti oslanjala na važno načelo: služi se onim biljem koje raste u tvom kraju. Kada se to načelo uobličavalo, a to se (misleći pritom na sva ona načela uobličena kao narodne mudrosti) gotovo uvijek događalo *in illo tempore*, u doba koje barem ašikuje s mitskim, klesala ga je praktična epistemologija: granice sela bile su više-manje i granice poznatoga svijeta. Zato se prednost davala biljkama s domaćih zemljišta, do kojih se moglo relativno lako doći.²⁵

Na priliku, Slavonac će se namučiti da bi pribavio mediteranske kulture, tako važne u ovoj ljekaruši, a koje niču doslovno iz pukotina u kamenu – primjerice zrelih (!) smokava, koje blagotvorno utječu na pothranjenost (usp. FM/CL: XLI, 50), ili pak grožđica i bresaka, od kojih minu kašalj i bubregobolja (usp. FM/CL: XL, 49). Tu su i metvica, koja izgoni crijevne gliste (usp. FM/CL: LVII, 57), i koja salernski samostan otvara arapskomu utjecaju i donosi dah orijentalnih bazara (usp. Messegue, 1988: 98–100), najvjerojatnije preko Konstantina Afričanina; anis (“slatki kopar”), koji krijepi želudac i daje lijepost očima (usp. FM/CL: XLVIII, 53); kopar, koji tjera vjetrove iz organizma²⁶ i smiruje ognjicu (usp. FM/CL: XLVII, 53); izop, u narodu zvan i miloduh, čistač organizma i pomoćnik u plućnim bolestima (usp. FM/CL: LXIV, 61). Divlji i aromatični kuš (*Salvia officinalis*) u panonskoj je pak ravnici metamorfirao u livadnu kadulju (*Salvia pratensis*), čija je ljekovitost u odnosu na morsku joj rođakinju zanemariva. S druge pak strane, *Flos medicinae* poznaje i ljekovitost šljive, koja je u krajevima uz more rijetka, ali ne i u Panoniji, a tako i ljekovitost omana, vrbe i sljeza, biljaka vezanih uz vlažna kontinentska staništa.

Kontinentalcima egzotične namirnice do izražaja dolaze i u savjetima za liječenje: tako se za zubobolju preporučuje mlijeko magarca, tipične mediteranske životinje, čiju je izumiruću sudbinu možda ponajbolje opjevao

25 Ovakvo bi poimanje danas ipak trebalo razgraničiti od cjelovita pogleda na medicinu, ali sada u svjetlu znanstvenih interdisciplinarnih spoznaja – jer, možda na organizam južnjaka limun doista drugačije djeluje negoli na organizam sjevernjaka.

26 Premda tomu ovdje nije mjesto, neobično je zanimljivo usporediti kako je *Flos medicinae*, s obzirom na savjet o fiziološkoj čovjekovoj potrebi puštanja vjetrova, kojoj pridonosi, među ostalim, grah u ljusci (usp. FM/CL: XXXI, 45), a koja – ne udovolji joj se – uzrokuje “Nesvifticu, gcrs, i zavijanje, | Vodobolju, bals hergjavu lšanje” (FM/CL: IV, 33), nenadmašno prerečen – pseudotekstološki, doduše, ali ipak sa živim osjećajem za pučko – u tipično mediteranskoj *Gastronomiji grišnoga fra Karla z Dubašnice* Branka Fučića: “Niki reku da fažol dela vetri va trbuhu i da je vsaki fažol kako prdac i pol [...] Jenó leh znaj da nas antiki medigi šalernitani vade v libru ki se imenuje Floš medicíne da se vetri ne smidu držati i stiskati v trbuhu nego ih se mora stirati van kako onoga ki fita ne plaća” (Fučić, 1997: 21).

Toma Bebić,²⁷ i sam uk u travarstvu. Ako Panonac gdje i nabavi morsku vodu, te ju pije pomiješanu s vinom, a to je lijek što ga naš spjev preporučuje protiv morske bolesti (usp. FM/CL: XIX, 40), mogao bi njome eventualno ublažiti samo nostalgiju za davno nestalim morem.

Metamorfozi nisu podložne samo biljke nego i ljudi. Od ravničara nećemo moći očekivati da se ponaša poput vatrena, suncem opaljena južnjaka. Sveti je Benedikt, dijete Mediterana, pisavši prvo monaško pravilo Zapada, dobro znao zbog čega toliko inzistira na mjeri u svemu. (Sveti se Franjo, Benediktov suumbrijac, ali naravi izrazitiji Mediteranac, zanesen trubadurstvom, nikako nije mogao uklopiti u to pravilo, kao što mu je Inocent III. isprva bio savjetovao.) I to je jedan, uopće ne nevažan, razlog zašto benediktinsko monaštvo u današnje doba proživljava renesansu upravo u zemljama njemačkoga govornoga područja, u kojima vlada *Punktlichkeitsgeist*, dok istodobno mentalitetu u kojem je nastalo postaje sve otuđenije. Benediktinska odmjerjenost života ispravlja zato južnjačke krajnosti, pa je prije tisućljeće i pol bila izvrsno sredstvo koje je učinilo da od neobrađena materijala rastočene antike sunca i forumâ, iskrižanoga sa zamjetnim primjesom neobuzdane lutalačke duše novodoseljenih naroda, stasa nova europska kultura.

Uređenosti života *Flos medicinae* pridonosi mudrim, u to doba već prokušanim savjetima. Katalepsiju sijeste uzdrnava pravilom da po ručku ne valja spavati (FM/CL: III, 33; usp. *isto*: LXXIV, 65); umjesto toga, preporučuje se poobjedna šetnja (FM/CL: II, 32). Mudri Salernci znaju i to da lijenosti podosta pridonose preobilna večera i tamno južnjačko vino (usp. FM/CL: XV, 38) (iako mu daju prednost pred bijelim – usp. FM/CL: X, 36), pa savjetuju umjerenost u iću i piću (usp. FM/CL: I, 31; V, 34; VI, 34; XI, 36; LIII, 55). No ako tko i pretjera, eto dva lijeka, pa mu navolju: ili neka pije puno vode i trlja sljepoočice biljkom pomoćnicom²⁸ (usp. FM/CL: LXXXII, 69) ili neka s vinom, koje mu je večeri zadalo glavobolju, nastavi opet ujutro (usp. FM/CL: 37–38), po narodnu: klin se klinom izbija.

Metamorfoze smisla

Svaki je prijevod pokušaj da izvornik, koji kulturno svjestan prevoditelj (danas su to gotovo redovito kapitalistički izdavački mastodonti) drži uzornim

27 U pjesmi *Tu-tu auto vrug ti piz odnija*, s nostalgično-realističnim refrenom: “I bolje da si mi krepa, Sivče”.

28 Iako fra Emerik biljku latinskoga naziva *Morella* prevodi s ‘pasvica’ (“I Pafvicom travom tako zvanom”), riječ je o biljci pomoćnici (*Solanum nigrum*), koju Talijani zovu *Morella comune*, a u engleskom se ona naziva *Black Nightshade* (Ordronaux u svom, inače medicinski vrlo dobrom prijevodu, ostavlja anglizirani latinizam: *Morel*). Pasvica je, pak, biljka iz porodice jaglacâ, i ona se u nas javlja dvovrsno: kao *Soldanella pusilla* i *Soldanella alpina*.

ostvarenjem, pusti korijene i u drugačijem jeziku i kulturi od one u kojoj je nastao, te žiteljima drugoga prostora (nekiput i vremena), proširi obzore. Sve i ako se (dobar) prevoditeljski rad cijeni do te mjere da se prijevod, čak i zakonski, priznaje autorskim djelom²⁹ – što u našim okvirima vrijedi barem za Tabaka i Ladana, *dent veniam omissi!* – između tih dvaju uradaka opstoji temeljna razlika: autor stvara na neviđeno, dok prevoditelj ima kakvu-takvu svijest o izgrađenu statusu djela među čitateljstvom, gotov sud o djelu. Da budemo konkretni: prevodeći *Flos medicinae*, fra Emerik je bio svjestan da je riječ o uspješnici kojoj je, istina, u osamnaestom stoljeću već mnogo toga manjkalo, ali koja zbog toga nije izgubila popularnost.

No morao je računati i s provalijama koje njegov prijevod neće moći premostiti. Ako se samo na trenutak vratimo nekoliko odlomaka unatrag, pa pogledamo savjete o izbjegavanju popodnevoga sna, obilne večere i neumjerenosti u vinu, bit će nam jasno da je panonski čovjek od tih, u sebi zbilja vrlih savjeta, koje je možda posricao u kakvu kalendaru, imao malo koristi. Za nekakvu prilagođenu sijestu nije bilo puno vremena. Ali si nisu mogli priuštiti ni popodnevnu šetnju, ni obilate obroke, ni vina do mile volje; za to su se pobrinule povremene prirodne pošasti, ali još više dobro smišljena i nauljena političko-ekonomska strategija nametâ, koja je uvijek iznenađivala stopostotnom iskoristivošću.

Naslovnici *Cvita likarije* (popularnost ovoga spjeva, iako dotada necjelovito prevedenoga, ali i sličnih djela, u narodu najvažniji je razlog za prevođenje, usp. Tartalja, 1958: X–XI, XV–XVI) mogli su možda biti i sâmi franjevci, pogotovo ako znamo da je u doba, kad je to djelo objavljeno, provincija svetoga Ivana Kapistranskoga oskudijevala osposobljenim bolničarima, a broj se stare i bolesne braće prilično povećao (usp. Hoško, 2011: 271). Naravno, treba znati da *Flos medicinae* u osamnaestom stoljeću više nije medicinskoznanstveno, nego poučno-popularno djelo, koje se nije moglo natjecati sa zakonskom obvezom stjecanja formalnoga obrazovanja franjevačkih bolničara i ljekarnika u carskim obrazovnim ustanovama, proglašenom poslije 1763. godine (usp. Hoško, 2011: 270). *Cvit likarije* mogao je tada služiti kakvu-takvu nabrzuručnu klepanju bar nekih osnovnih pojmova o liječenju.

No franjevačko će bavljenje medicinom imati sasvim drugačije konotacije od monaških i uopće srednjovjekovnih ljekarsko-ljekarničkih praksi. U opatiji – *stabilitas loci* jedan je od zavjeta – valja računati na bolesnu i staru braću, koja neće biti strpana u kakvo nemoćište – nekoliko izdvojenih soba u pokrajnjem samostanskom traktu. Za njih će, naprotiv, biti sagrađeno izdvojeno zdanje s izvorom vode (ako je ikako moguće), kupkama i pomno opremljenom

29 Usp. Zakon o autorskom pravu i srodnim pravima, u: *Narodne novine* 167/03, čl. 6 st. 1.

ljekarnom zahvaljujući bogatu samostanskomu vrtu s odnjegovanim ljekovitim biljem, koje trajno biva selektirano te se ostavljaju primjerci s najboljim svojstvima (razvijanju darovitosti Gregora Mendela bez sumnje pripomogla je i njegova redovnička pripadnost). Za razliku od benediktinskih opatija, ljekarne franjevačkih samostana bile su redovito skromnije – i veličinom i opremljenošću. Jedan se od razloga tomu krije i u poimanju ljekarničke službe. Benediktinska ljekarnika odlikuje statičnost. On je zatvoren u sakralni prostor opatije, pa je, kad su zatrebale usluge liječnika benediktinca, valjalo poći u opatiju. Franjevačko je ljekarništvo dinamična zbilja, a franjevac ranarnik – koji je u to doba uopće prosvjetitelj, u hrvatskom smislu (usp. Kovačić, 2012: 142–143) – javna osoba; on je, u skladu sa svojim poslanjem, svoje ljekovite pripravke nerijetko sam nosio u torbi (sjetimo se zaboravljenice naših baka – *torbar*³⁰), idući od potrebnika do potrebnika. Tomu poslaničkomu određenju manjega brata nije međutim protuslovio često javni karakter ljekarnâ franjevačkih samostana.

Fra Emerikov se prepjev od izvornika bitno razlikuje toposom, koji se tijekom stoljećâ i u drugačijoj sredini nezamislivo izmijenio. Peštanskomu *Cvitu likarije*, sve i da je do u tančine preslika salernskoga predloška, bitno nedostaju (u zidine stješnjen) mediteranski grad, i opreka grad–selo, sasvim različita od one u panonskoj ravnici. Nedostaju mu brodsko pristanište, bučnost tržnice i peškarije, potpurí narodâ i jezikâ, tako svojstven lučkomu gradu; nedostaju mu iskričavost koja svemu i svačemu majstorski umije dati nadimak, temperament koji se zapjeni poput mora i čijemu ruganju ništa živo ne izmiče;³¹ nedostaje mu antička peripatetika prelivena u obrazovne institucije (škole i sveučilišta) kojima nikakvo slobodoumlje nije strano, u kojima nove ideje i otkrića dolaze zahvaljujući osvajačima, trgovcima i pomorcima, u kojima je mladenački neobuzdan studentski život kadar iznjedriti *Carmina burana*; nedostaju mu taverne, psovke u kojima se rodbina dovodi u vezu sa životinjama, i koje su za jugovine još žešće, te mediteranski lupanari, u kojima žene mirišu na lavandu, i u kojima je seks, možda, poput svega južnoga, vatreniji nego u kontinentskim kuplerajima (gotovo arhetipske sanje o podatnim južnjačkim ljepoticama). U odnosu na sve te elemente zatvaranje i zatvorenost u opatiju i njezin pobožan i pokornički život zadobivaju sasvim drugačiju dimenziju. Ugarskoj i Slavoniji osamnaestoga stoljeća nedostaju centri znanosti koja uvelike nadilazi jansenističko-jozefinističko prevođenje, komentiranje i kompiliranje, kakvo

30 Da gdjejoga ne bi smelo: ovdje nije riječ o obrtniku koji izrađuje torbe.

31 Ruganje i groteska tipične su osobine Juga (usp. Brešan, 2003: 5). Pa bi i Smoje zasigurno potpisao Falstaffov uvir, u lucidnom libretu Arriga Boita: “Tutto nel mondo è burla. L'uom è nato burlone, la fede in cor gli ciurla, gli ciurla la ragione. Tutti gabbati! Irride l'un l'altro ogni mortal. Ma ride ben chi ride la risata final.”

je, s fra Emerikom kao važnim autorom, bilo zastupljeno na prostoru sjeverne Hrvatske (usp. Fuček, 2004: 368). Turci, koji su nekoliko stoljeća vladali velikom ravnicom, nisu mediteranski narod, oni nisu obikli moru; njima su svojstveniji konji, logori, pokretna vojska (Matvejević, 2007: 74–75).³² A njihova se kultura na tim prostorima u ostacima osjeća i danas.

Jedno ili dvoje?

Pri razmatranju prijevoda nekoga djela običava se, na temelju razlika (što se u biti svodi na ocjenjivanje uspjelosti prevoditeljeva uratka), zaključivati o njegovoj sličnosti ili različitosti u odnosu na izvornik. Čak i ako se ustvrdi da je prijevod dobar, to jest ako se potvrdi sličnost s izvornikom, takav je sud po svojoj naravi divergencijski: prijevod je “premostio jaz” (čije se postojanje prešutno podrazumijeva). Kada se tako čini, već i samo nazivlje (*izvornik i prijevod*), a onda i podstojeća epistemologija, navode na to da je riječ o dvome. Moramo, međutim, na trenutak zastati nad tom tvrdnjom: ta zar nije riječ o jednom? Zašto se onda to dvoje tako uporno suprotstavlja? Bitno jedinstvo izvornika i prijevoda kao da se samo po sebi podrazumijeva. Nije nam namjera relativizirati ozbiljna pitanja vezana uz prevođenje (prenošenje) jednoga jezika i kulture u drugu, obezvređujući zauzeta teorijska i praktična nastojanja da se različitosti i iz njih proizlazeće poteškoće što više ublaže, kad se već ne mogu posve otkloniti. Ali, ako sve započinje i završava analizom, onda je uspoređivanje prijevoda s izvornikom ireverzibilna reakcija, u sebe zatvoren proces, čak i ako se na koncu nešto kuša i sintetizirati. Jer prije ili kasnije moramo zaključiti da smo raščinili jedan i drugi tekst, da su oni ovdje ili ondje, ovako ili onako različiti, te da više nemamo bogznašto reći.

Rjeđe se događa istinska sinteza. A ona bi zahtijevala da se ponovno potvrdi jedinstvo obaju tekstova, i to tako da se, poslije razgradnje, iznova sagradi povezanost prijevoda s izvornikom. To znači uvidjeti kako prijevod obogaćuje izvornik, to jest ponovno uspostaviti jedinstvo iz dvoga.³³

Flos medicinae nastao je u salernskoj medicinskoj školi, koja je bila laička, a ne kleričko-skolastička, premda je postankom bila vezana uz salernsku benediktinsku opatiju;³⁴ njegov je prepjev poniknuo u franjevačkoj provinciji

32 Slamnig se, štojetuje, s time ne bi posve složio, ali, uspoređujući arhitekturu s antropologijom, zatvorenošću kuća prema forumu, prema van, ipak razlikuje Turke od ljubopitljivih i otvorenih Sredozemaca (Slamnig, 2004: 258).

33 Na toj se ideji, no ne baš izričito tako izraženoj, temelji knjiga Umberta Eca *Otprilike isto* (usp. Eco, 2006).

34 Tu Tartalja, podsjećajući da se medicina izdvaja iz religijskoga konteksta tek s uznapredovalim kulturno-znanstvenim razvojem nekoga društva, zaključuje da je renesansa u medicini nastala prije negoli u umjetnosti (usp. Tartalja, 1958: XIII).

svetoga Ivana Kapistranskoga. Tema spjeva pravila su za čuvanje zdravlja: *de conservanda bona valetudine*. U obje su se redovničke tradicije – franjevačkoj i benediktinskoj – njihovi utemeljitelji, prihvativši se zakonskoga uređivanja oblika života, dotaknuli i bolesti. Bolest, istina, nije prvotna tema našega djela: ona je ugroza čovjekove cjelovitosti i njezin manjak. No kako s njom valja računati, a ona unosi izvan-redno stanje (nered) u zajednicu definiranu kao (crkveni) red, bilo je potrebno predvidjeti postupanje u slučaju njezina pojavka. Benedikt je s tim u vezi u pravilu napisao: “Prije svega i iznad svega valja se brinuti za bolesnike i dvoriti ih zaista kao Krista” (XXXVI, 1). S druge strane, Franjo u svojem pravilu nalaže: “I ako koji [...] oboli, ostala ga braća moraju posluživati kako bi željela da se njih poslužuje” (VI, 9). Odgovor zajednice na bolest jednak je u oba slučaja: bolesnike je potrebno njegovati kako bi povratili cjelovitost te čilim duhom i tijelom ponovno služili Bogu. Nije, međutim, jednaka metoda: Benedikt bolesniku prilazi kao Kristu, u monaškom poimanju (Bog i monah – ‘samotnik’: zajednica je prisutna, ali nije u prvom planu), dok ga Franjo shvaća više dinamički, u povezanosti s ustanovom bratstva (koja je za nj bitno teološka kategorija). Iz Benediktovih riječi spontano se javlja asocijacija na Mt 25, 40, dok je za Franju drugi – brat, čije potrebe, a onda i biće, iskusujem tek u uzajamnu odnosu, vrhovno mjerilo (Mt 7, 12). Različit je pristup zapravo bogatstvo, jer je franjevački red sa svojom karizmom pridonio oživljavanju tada već zapostavljene (ili eventualno u opasna krivovjerja kamuflirane) horizontalne dimenzije kršćanstva. *Cvit likarije* nastao je u dijelu svijeta u kojem su franjevci u to prosvjetiteljsko doba svojim načinom života, koji je bio pridošlički i poslanički u punom smislu, bili bliži svomu prvotnomu idealu od, na primjer, franjevaca u Italiji, u istom vremenskom odsječku. Fra Emerikovim prepjevom *Flos medicinae* dopunjen je novim razumijevanjem istoga sadržaja, razumijevanjem koje je s jedne strane od Mediterana po mnogočem daleko, ali i Mediteranu bliže od njega samoga. Prepjev je, usudimo se reći, oplemenio izvornik religijskom dimenzijom koja ne ostaje samo u teološkim okvirima nego se otvara iskustvu antropološkoga.

Briga za konkretnoga čovjeka u potrebi (i to je teološka dimenzija ovoga djela, premda se zbilje duha tek uključno pretpostavljaju³⁵), toga “engleskoga kralja” – jer je na metaforičkoj razini svaki dobrohotni čitatelj mogao biti vrlinama plemenitaš iz daleke zemlje – temeljna je odrednica našega djela. Ona je, dakle, u svojim mnogolikim pojavnostima kadra ujediniti Normane i Turke,

35 Usp. bilješku 24. U spjevu *Flos medicinae* veoma je istaknuta južnjačka sklonost iskustvenomu. Nema tu traga metafizičkim i mističnim naznakama koje su obilježile sjever Europe – dobar je primjer za to *Liber subtilitatum diversarum naturarum creaturarum* svete Hildegarde. O ljekovitom se bilju, zdravlju, životnim navadama progovara na dva gotovo oprečna načina. Filozofske i religijske opreke Sjevera i Juga izvrsno je uočio Brešan, 2003: 1–6.

srednji i novi vijek, more i ravnicu, metvicu i vrbu. Tomu potrebniku zdravlja tijela³⁶ upravljena su ova dva, a ipak jedan “cvijet”, koji naslovom upadljivo podsjeća na drugu stranu kršćanskoga ljekarništva – onu duhovnu – i na slično naslovljeno i rado čitano djelo: *Cvijet kreposti*. Dolazimo tako do točke u kojoj topos Mediterana odmiče s geografskih obala prema čovjekovoj nutrini. A ona je mediteran za sebe.

Literatura

AR VIII: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. VIII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1917–1922.

AR XI: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. XI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1935.

Ardura, Bernard (1999), “L’identité au défi du dialogue. Aspects religieux et culturels”, u: *The Mediterranean: Cultural Identity and Intercultural Dialogue* (Biserka Cvjetičanin, ur.), Institute for International Relations – Europe House Zagreb, Zagreb: 21–28.

Bratulić, Josip (1999), “Some Mediterranean Components of the Croatian Written and Oral Literature”, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 1: 223–231.

Braudel, Fernand (1997), *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, sv. I, Antibarbarus, Zagreb.

Brešan, Ivo (2003), “Duh Mediterana. Religijsko-filozofijski aspekt”, *Mogućnosti*, Split, 7–9: 1–6.

Danker, Frederick William (2000), *A Greek–English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, University of Chicago Press, Chicago – London.

Eco, Umberto (2006), *Otprilike isto*, Alogritam, Zagreb.

FM/CL: *Flos medicinae. Cvit likarije. Sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica*. Preveo fra Emerik Pavić. Budimpešta 1768 (1980), Kačić, Split.

Frisk, Hjalmar (1973), *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, sv. II, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

36 Koje je ujedno i zdravlje duha. Usp. naslov prvoga poglavlja *De animi pathematis, & remediis quibusdam generalibus*.

- Frykman, Jonas (1999), "Culturalization of the Mediterranean Space", *Narodna umjetnost*, Zagreb, 36/1: 283–287.
- Fuček, Ivan (2004), "Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. st.", *Obnovljeni život*, Zagreb, 59/3: 355–373.
- Fučić, Branko (1997), *Gaštronomija grišnoga fra Karla iz Dubašnice*, Tipograf, Rijeka.
- Hoško, Emanuel (2011), "Briga hrvatskih franjevaca za bolesne članove od XVII. do XIX. stoljeća", *Acta Medico-Historica Adriatica*, Rijeka, 9/2: 265–278.
- HWP V: Theodor Ballauff, "Metamorphose", u: *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Joachim Ritter, Karlfried Gründer, ur.), sv. V, Schwabe & Co. Ag, Basel – Stuttgart, 1980: 1177–1179.
- IGEL: *An Intermediate Greek–English Lexicon Founded upon the Seventh Edition of Liddell and Scott's Greek–English Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1989.
- Katičić, Radoslav (2010), "Glavna obilježja hrvatske kulture", *Kroatologija*, Zagreb, 1: 1–10.
- Kovačić, Mislav (2012), "Franjevaštvo i matematika – prilog djelu fra Mate Zoričića", u: *Zbornik o Mati Zoričiću* (Pavao Knezović, Marko Jerković, ur.), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: 131–145.
- LThK VII: Johannes M. Nützel, "Metamorphose", u: *Lexikon für Theologie und Kirche* (Walter Kasper, ur.), sv. VII, Herder, Freiburg – Basel – Rom – Wien, 1998: 186–187.
- LTL II: Aegidio Forcellini, Iosephus Furlanetto, *Lexicon totius latinitatis*, sv. II, Forni, Bologna, 1965.
- LTL III: Aegidio Forcellini, Iosephus Furlanetto, *Lexicon totius latinitatis*, sv. III, Forni, Bologna, 1965.
- LTL IVb: Aegidio Forcellini, Iosephus Furlanetto, *Lexicon totius latinitatis*, sv. IVb, Forni, Bologna, 1965.
- Matvejević, Predrag (2007), *Meditranski brevijar*, V.B.Z., Zagreb.
- Méssegue, Maurice (1988), *Vratimo se prirodi*, Otokar Keršovani, Opatija.
- OER V: *Osmojezični enciklopedijski rječnik*, sv. V, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1987–2010.

Ordronaux, John (1871), *Regimen Sanitatis Salernitanum. Code of Health of the School of Salernum*, J. B. Lippincott & Co., Philadelphia.

Pravilo svetoga Benedikta, dostupno na: www.nard.hr (pristupljeno 3. listopada 2013)

Pravilo svetoga Franje, dostupno na: www.ofm.hr (pristupljeno 3. listopada 2013)

Remilly, Émile (1861), "*Flos medicinae scholae Salerni*" ou de la Médecine à Salerne au XIIe siècle. *Étude historique*, Imprimerie d'Auguste Montalant, Versailles.

Skenderović, Robert (2006), "Sudjelovanje slavonskih franjevacu u nacionalnom pokretu podunavskih Hrvata tijekom 19. i početkom 20. stoljeća", *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod, 6/1: 194–216.

Slamnig, Ivan (1995), "Hrvatski narod u spletu Mediterana", *Dubrovnik*, Dubrovnik, 6/6: 7–10.

Slamnig, Ivan (2001), *Svjetska književnost zapadnoga kruga*, Školska knjiga, Zagreb.

Slamnig, Ivan (2004), "The Mediterranean Position and Northern Vision of the Croats", *Relations*, Zagreb, 3–4: 257–261.

Solar, Milivoj (2007), *Književni leksikon*, Matica hrvatska, Zagreb.

Tartalja, Hrvoje (1958), "Predgovor", u: *Flos medicinae sive scholae salernitanae de conservanda bona valetudine. Faksimil hrvatskog prijevoda u stihovima od Emerika Pavića iz 1768. godine*, Medika, Zagreb: IX–XIX.

Tartalja, Hrvoje (1980), "Uz jubilarno izdanje", u: *Flos medicinae. Cvit likarije. Sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica*. Preveo fra Emerik Pavić. Budimpešta 1768, Kačić, Split.

**METAMORFOZE MEDITERANA
U FRA EMERIKOVU PREPJEVU
*FLOS MEDICINÆ***

Sažetak

Djelo *Cvit likarije* prepjev je čuvenoga srednjovjekovnoga djela s uputama o čuvanju zdravlja *Flos medicinae*. Iako je nastalo u Salernu, gradu slavnom sa svoje medicinske škole, ono nam očituje ne olako zanemariv utjecaj različitih izvora: grčkih, rimskih, arapskih, monaških. Riječ je o veoma različitim i među sobom ne baš usporedivim kulturnim i religijskim identitetima; no zajednička im je pripadnost mediteranskomu okruženju koje se u mnogim elementima i načinima dolazi do izražaja. *Cvit likarije*, naprotiv, tiskan je pet stoljeća poslije, u Budimpešti, a namijenjen je – barem koliko možemo zaključiti na temelju prostora koji je obuhvaćala Provincija svetoga Ivana Kapistrana – žiteljima panonskoga bazena. To nas vodi pitanju kako se jedno djelo izrazito mediteranske provenijencije uklopilo u – zemljopisno, povijesno, jezično, kulturno, religiozno – sasvim drugačiju sredinu i u njoj nastavilo živjeti. U ovom se radu stoga propitkuju mediteranski elementi djela *Flos medicinae*, njihov kontekst i važnost, da bi se otkrilo kako se oni ponašaju u prepjevu. Drugim riječima, želi se ukazati na neke osobitosti hrvatskoga izdanja u odnosu na koje je moguće govoriti o metamorfozama Mediterana.

Ključne riječi: *Flos medicinae/Cvit likarije*, Mediteran, Panonija, metamorfoza, okruženje, jezik, mentalitet, religioznost

**LE METAMORFOSI DEL MEDITERRANEO
NELLA TRADUZIONE CROATA DI *FLOS MEDICINÆ*,
ADOPERATA DA FR. EMERIK PAVIĆ**

Riassunto

Cvit likarije è il titolo della traduzione croata del celebrato trattato medievale, *Flos medicinae*, in cui, assieme all'elogio sul valore generale della salute, vengono anche elaborate le istruzioni concernenti il suo (ri)

acquisto. Composto in Salerno, la città famosa per la scuola medica, esso dispiega l'impatto non trascurabile delle fonti vari: greci, romani, arabi, monastici. Si tratta di identità culturali e religiosi assai distinti e tra loro non molto comparabili; tutte, comunque, condividono la appartenenza all'ambito mediterraneo che viene ad esprimersi in numerosi elementi e modi. *Cvit likarije*, invece, è stato stampato cinquecento anni dopo, in Budapest, ed è addressato – traiamo questa conclusione sulla basi dell'area compresa dalla Provincia di san Giovanni Capestrano – agli abitanti della pianura pannonica. Questo ci conduce verso la domanda in qual modo un opera della provenienza esplicitamente mediterranea si è stata inserita e ha continuato ad esistere in un ambito del tutto differente, sia sugli aspetti geografici e storici che quelli linguistici, culturali e religiosi. In questo articolo gli elementi mediterranei di *Flos medicinae*, messi in contesto e tenendo conto della loro portata, sono esaminati per cercare la sua corrispondenza in *Cvit likarije*. Cioè, si vorrebbe indicare alcune particolarità dell'edizione croata rispetto alle quali si può parlare delle metamorfosi della mediterraneità.

Parole chiavi: *Flos medicinae/Cvit likarije*, Mediterraneo, Pannonia, metamorfosi, ambito, lingua, mentalità, religiosità

Stela Fatović-Ferenčić – Marija-Ana Dürriegl

**OD NJI VODE NAČINE SE LIPE,
KOJE OČI BOLEŠLJIVE KRIFE:
CVIT LIKARIJE KAO PRVA HRVATSKA
ZDRAVSTVENOPROSVJETITELJSKA USPJEŠNICA**

Pregledni rad
UDK 615 (497.5)(091)

Kad je riječ o počecima zaštite zdravlja i zdravstvenog prosvjećivanja, najčešće se referiramo na pionirska djela nastala na našem području poput onoga Ivana Krstitelja Lalangua (1743.-1799.) autora prve izvorne medicinske knjige na hrvatskome jeziku *Medicina ruralis iliti vračtva ladanjska za potrebbochu musev y szromakov horvatzkoga orszaga y okolu nyega blisnesseh meszt iz 1776.*, djela Frana Gundruma Oriovčanina (1856.- 1919.), ili pak u kasnijim razdobljima na ona čije autorstvo potpisuje reformator zdravstva Andrija Štampar (1888.-1958.).

Želimo li, međutim, steći uvid u kontinuitet ljudskih težnji vezanih uz zdravstvenu zaštitu, naš pogled mora biti obuhvatniji. U prirodi čovjeka želja je za spoznavanjem mogućnosti samozaštite, očuvanja zdravlja i pomoći u trenucima bolesti, prepoznatljiva u svim vremenskim razdobljima.

Polazišta

Stručno medicinsko znanje opsežno je i komplicirano, pa je njegovo prevođenje u za široki puk dostupne priručnike predstavljalo izazov već od razdoblja antike. Primjerice, Dioklo iz Karysta piše svoja higijensko didaktička iskustva za očuvanje zdravlja. O potrebi za zdravstveno-didaktičkim uputama govori Aristotelovo pismo Aleksandru Velikom kao i činjenica da su se slični sadržaji naručivali i na (rano)srednjovjekovnim dvorovima. Zdravstveno-didaktični sadržaj naručen je tako za Tereziju kćer Alfonsa VI. od Kastilije. Za pretpostaviti je da su i te preteče odigrale određenu ulogu u konceptualizaciji i nastanku Salernitanskih *Regula* (Tartalja, 1985: IX-XIX).

Težnja za očuvanjem zdravlja nije bila samo osobitost bogatih slojeva. Ona se protezala i na najšire narodne mase, pa tragove tih stremljenja možemo iščitati iz različitih sadržaja. Kao primjer navodimo ljekaruše kao najopsežniji oblik

europske srednjovjekovne medicinske literature. U svoj su sadržaj upile tragove raznih tradicija i sustava: od stare slavenske tradicije postupaka iscjeljivanja, preko hipokratizma, rimske, arapske i bizantske medicine, do srednjovjekovne osobito salernitanske nadgradnje (Dürriegl, Fatović-Ferenčić, 1997; Dürriegl, Fatović-Ferenčić, 2009). Na području Hrvatske sačuvan je velik broj tih zbirki recepata za izradu lijekova i njihovu uporabu koje su nastajale u razdoblju od 14. do početka 20. stoljeća. Najstarije hrvatske ljekaruše pisane su glagoljicom, a čuvaju se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Uz glagoljicu, naše su ljekaruše pisane latinicom i hrvatskom ćirilicom,¹ rasvjetljavajući pozadinu i kontekst hrvatske pismenosti na našim prostorima. Sastavljali su ih redovnici ili laici, a koristili su ih liječnici, ljekarnici, vidari, ranarnici, redovnici dakle onaj dio pučanstva koji je bio pismen. Jedan dio ljekaruša je i tiskan, primjerice Vladimirovićeve *Likarije priproste* ili pak Bartulovićeve *Različite likarije iz 18. stoljeća*.²

U svojoj monografiji *Hrvatska glagolska knjiga* iz 1915. godine Rudolf Strohal, u poglavlju posvećenom školovanju mladih glagoljaša, piše: «Ali nijesu popovi glagolaši uvijek radili samo na prosvjeti hrvatskoga naroda, već su oni bili i prvi liječnici hrvatskoga naroda» (Strohal, 1915: 28). Među njima posebno mjesto u zreлом srednjovjekovlju i kasnije pripada franjevcima, jer su oni bili bliski narodu i njegovoj patnji pa i onda kada je ona proizlazila iz bolesti. Svojim su znanjem i iskustvom pomagali ljudima u bolesti, načinom života davali su primjer kako živjeti kreposno i umjereno, a takav život vodi i prema zdravlju. U svakodnevici redovničkog života, pa onda i u široj pastvi, podrazumijevao se svojevrsan *regimen* života.

Ljudska potreba za izvorom informacija na koji će se uvijek moći osloniti i uvijek ponovno vraćati tražeći odgovor savjet i pomoć u bolesti prepoznatljiva je u svim vremenskim razdobljima. Ta je potreba tijekom srednjovjekovlja iznjedrila stihovima pisan priručnik *Regimen sanitatis Salernitanum* namijenjen najširem krugu čitatelja. Nije točno znano kada je djelo nastalo; neki drže da je sastavljeno u 12. stoljeću kao rezultat rada više autora,³ a sadržavalo je popularne propise za očuvanje zdravlja te cjelokupnu simptomatologiju i terapiju u lako razumljivu obliku. Doživjelo je više stotina izdanja i prevedeno je na mnoge jezike. Pojedini segmenti toga djela su se i prije nego li je doneseno u hrvatskome prijevodu Emerika Pavića 1768. kao naš prvi prevedeni medicinski tekst. Prenosili su se naime u naše krajeve kroz napise u mnogim ljekarušama. Primjerice, u jednoj od naših najstarijih ljekaruša iz 14.

1 Jedan od primjera je i recentniji pretisak Poljičkih ljekaruša. Usporedi Pećina, Fatović-Ferenčić, 2010.

2 Usp. Šušnić-Fliker, 1992.

3 Nastanak djela različiti istraživači smještaju od 11. do 14. stoljeća – usp. Siraisi, 1990: 57-59.

stoljeća zabilježeni su recepti «za oko nedužno», tj. za bolesne oči, koji zrcale veliku sličnost s odsječkom «De corroborantibus visum» iz *Regimen sanitatis Salernitanum* i potvrda su činjenici kako se *Regimen* uvlačio na mala vrata u našu literaturu (Dürriegl, Fatović-Ferenčić, 2000) i postao u nas poznat znatno prije cjelovitoga prijevoda Emerika Pavića naslovljenoga *Flos medicinae sive scholae salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica*. U receptu se preporučuje korištenje ljekovitog bilja za liječenje očnih bolesti, koje spominju već Dioksurid i drugi antički autori, a koje se upotrebljavalo i u starim farmakopejama Indije i Kine (npr. rosopast, ruža, ruta, šafran itd.). U prijevodu Emerika Pavića taj stih glasi:

*Od potkripljuć vid
Morac, sporić, zlatić i ružica,
I k tome zeljica rutvica,
Od nji vode načine se lipe,
Koje oči bolesljive kripe.*

Fragmenti strofa salernitanskih *Regula* se pojavljuju i drugdje. U srednjovjekovnim inventarima naših knjižnica postoje mnoga sačuvana djela Salernitanske škole. U vrijeme skolastike pojavljuju se i dvije nove vrste medicinske literature: *Consilia* (prikazi slučajeva iz prakse) i *Regimina sanitatis* (zdravstvene upute obično pisane u stihovima najčešće posvećene nekom ugledniku – kralju, papi, knezovima i sl.). Učeni Nijemac magistar Arnold iz Bamberga, koji na pariško sveučilište dolazi s diplomom medicinskog fakulteta u Bologni svomu prijatelju Augustinu Kažotiću,⁴ zagrebačkom biskupu uz pozdrav i želje, u kolovozu 1317. piše i posvećuje raspravu *De regimine sanitatis - O uputama za očuvanje zdravlja*.⁵ U predgovoru *De regimine sanitatis* kaže: «Budući ste me molili da ukratko nešto sastavim o sustavu i uputama za očuvanje zdravlja», čime potvrđuje da je biskup Augustin Kažotić naručio praktičan tekst o higijeni, za pouku vjernika. Taj tekst slijedi duh salernitanskih *Regula*, jer povezuje upute za liječenje bolesti (artsitisa, povišenoga tlaka, zubnih bolesti, raznih čireva i sl.) s određenim *regimenom* života. Dakle, upute

4 Kusić, 2011 (u tisku).

5 Usp. Kažotić, 2007. Biskup Kažotić utemeljitelj je katedralne škole u gradu pod Sljemenom, prvog višeg studija u Hrvatskoj, i graditelj prvog hospicija - «špitala» sv. Petra koji je bio u njegovo vrijeme utočište siromašnim gubavcima, koje se nastojalo odijeliti od zdravog stanovništva, o čemu pak svjedoči «transitus leprosorum», poseban prijelaz za gubavce na Savi kod Zagreba. – Usp. Dugački, 1995.

za ispravan život (higijenske upute, pobude na umjerenost u uzimanju hrane i pića, na pridržavanje dijete i na post) bile su dio srednjovjekovne medicine – svjedoče o tome i djela učenih liječnika, ali i spisi sv. Hildegarde iz Bingena.

Uz navedeno nalazimo slične upute nadahnute *Regulama* i u zagrebačkom brevijaru iz 15. stoljeća kao i misalu zagrebačke biskupije koji je tiskan u Veneciji 1611. Važno je upozoriti na činjenicu kako se upute koje se tiču zdravlja i liječenja nalaze, dakle, i u liturgijskim knjigama. Pavao Ritter Vitezović također je tiskao nekoliko stihova i preveo na hrvatski u svom *Mesečniku gospodskom i gospodarstvenom* iz 1692. godine.

Pavićev prijevod *Regule* i njegov odjek

Hrvatski prijevod salernitanske *Regule* objavio je 1768. franjevac Emerik (Mirko, Ivan) Pavić (1716.–1780.). To djelo sadrži 395 stihova, a Paviću je služila kao predložak latinska edicija Zaharije Sylviusa koja je tiskana u Haagu 1649. godine. Puni naslov knjige glasi *Flos medicinae sive scholae salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica – Cvijet medicine ili metrički propisi salernitanske škole o čuvanju zdravlja*. Knjiga je tiskana s usporednim latinskim heksametrima i hrvatskim (ilirskim, dalmatinskim) desetercima.⁶ Postiglo je veliku popularnost i gotovo da i nije bilo pučkoga kalendara u kojem se ne citiraju njegovi dijelovi. Nalazimo ih i u javnim glasilima poput *Zore dalmatinske*⁷ ili *Danici*. Njihov utjecaj prepoznatljiv je i u *Hišnoj knjžici*, Reljkovićevu *Kućniku*, a Nikola Kovačić izdaje 1821.g. u Budimu posebno izdanje sačuvano i u rukopisu, jedan dio kojeg se nalazi i u arhivu HAZU. Interes je, dakle, postojao u narodu pa je Pavić taj interes i narodnu potrebu, baš poput pravog franjevca, izvrsno prepoznao. Zato ne čudi što među naslovima toga plodnoga pisca,⁸ među tridesetak latinskih i hrvatskih djela, upravo taj prijevod zauzima značajno mjesto. To je, valja ponoviti, prvo hrvatsko prevedeno djelo s medicinskom tematikom.

U srednjem vijeku stopili su se naturalistički nazori antičkih autoriteta s idejama kršćanstva tako da se tu razvio i posebni nazor o bolesti i bolesnicima. Bacimo li pogled na hrvatski prijevod – a naši bi zaključci bili slični i kod bilo kojeg prijevoda *Regula* – uočit ćemo u njihovu sadržaju prežitak antičke kulture i srednjovjekovnoga kršćanstva, međuprožimanje kojih je medicinskoj tradiciji zapadne kulture podarilo poseban biljeg i karakter. Bolest je prema

6 Usp. Georgijević, 1969: 218.

7 Autor je naslov promjenio u *Skorup od lekarije ili Salernitanski nauci kako se zdravlje uzderžati može*. Usp. Fatović-Ferenčić, 1995: 209-216.

8 Usp. Mihanović-Salopek, 2006: 249-264.

antičkome nasljeđu bila otklon od prirodne ravnoteže/balansa. S druge strane, osnovna dogma srednjovjekovnog poimanja jest misao da izliječenje tijela ovisi o izliječenju duše, jer je to dvoje neodvojivo povezano (s tim da je duša, po augustinovskom shvaćanju, dobro višega stupnja nego tijelo, koje je podložno starenju i propadljivosti). Pogled na zdravlje je u sklopu srednjovjekovlja je «cjelovitost», «potpunost» (*integritas*). Po klasičnom nazoru, zdravlje je harmonija dobro temperiranih tjelesnih sokova i temperamenata, tj. njihova eukrazija. Po Arnaldu iz Villanove, liječnik ima zadaću da održi zdravlje (*conservatio sanitatis*) ali i da uputi na ispravno življenje (*perfectio vitae*). I kod njega se, kao i kod velikog broja kasnijih učenjaka, stapaju liječenje, prevencija (kao ispravni regimen života) i metafizička, moralna komponenta. Medicina nudi ljestve po kojima se relativno zdrava osoba treba uspinjati sve do granica svojih prirodnih mogućnosti.⁹ Kad pak nastane bolest, medicina omogućuje različite metode liječenja i terapije.

Navedeno se može jasno iščitati iz *Regula* bilo da je riječ o prijevodima ili izvorniku. Svaki stih u Pavićevu prijevodu/prepjevu otvara se naslovom (*Za uzderžat mozak i vid, Od sna popodnevnog, Od jiča koja dobru kripost daju* itd.). Naslovi, dakle, tematiziraju o čemu se u stihu govori (*Od uređenja duševnog i niki općeni likariah, Od jestvina koje se valja čuvati, Od načina ića i pića, O mjeri života, od pranja ruku; itd.*). Stih obično počinje opisom nekoga uobičajenog životnog rituala koji se odnosi na jelo (koja jela valja uzimati kada pod kojim uvjetima), na piće (velik dio je posvećen vinu i moštu, ali navode se savjeti i uz uzimanje piva i vode, sirutke i octa), na spavanje, i sl. Primjerice:

*Od ića koje čini debljat
Krušac bio, mliko i sir mladi.
A i tašac od jarca sladi,
Svinjsko meso i mozak iz glave,
Kostni mozak vola, jali krave,
Dobro vino i ježeci slađi ,
Meka jaja kokošju mlađi,
Zrile smokve, i grozdje zobati ,
Čine debljat i zdravo stajati.*

Nedvojbeno je koncept debljine bio usko povezan sa zdravljem, što će se u kasnijim razdobljima (posebice tijekom druge polovine 20. stoljeća) s novim spoznajama vezanim uz metabolizam drastično mijenjati.

⁹ Usp. Pepelnjak, 2013: 42-49.

Veliki dio stihova je posvećen vinu. To ne začuđuje, budući da je od antike vino bilo dodavano ljekarijama kao korigens, a i samo je moglo imati blagotvoran učinak kod nekih tegoba. Za crno vino stoji:

*Od crvenog vina.
Vina mlogo piti crvenoga,
Ti neimaš korist od istoga,
Jer se život po njemu zatvara,
I glas mutan od istog stvara.*

U stihovima možemo naći i one naputke koje bismo na prvi pogled mogli proglasiti ekološkima ili pak pravom čovjeka na zdrav okoliš:

*Od zraka
Svitao i čist zrak imade biti,
Gdi pribivaš i želiš živiti,
Zdrav bit ima bez smarada svakog,
Za siromaha i bogatoga.*

Riječ je, međutim, o sasvim drugačijoj pozadini iz koje možemo iščitati drevni antički mijazmatički koncept prema kojemu loš pokvaren zrak ispunjen mijazmama utječe na širenje zaraznih bolesti i na nastanak epidemija.¹⁰

Način prehrane zauzima veći dio sadržaja *Regula*. Donose se naputci o tome kako se treba hraniti prema godišnjem dobu:

*Kada dođe vrime pramaliće,
Ukinuti tebi valja jjišće,
Kada zatim litnje doba bude,
Jošter većma priveršenja bude,
Jist ne valja u jeseni voće,
A ob zimu može jist što hoće.*

¹⁰ Dobar primjer u sklopu ovoga mijazmatičnog koncepta je malarija (*mala area*) koja je u antici, a i kasnije pa i u našim krajevima, bila česta i proširena i to u močvarnim krajevima. Isparavanje lošeg pokvarenog zraka iz močvara smatralo se uzrokom malarije, različitih groznica, pa i kuge.

Također se savjetuje koja je vrsta mesa za zdravlje povoljnija pa se tako, primjerice, preferira ovčatina nad svinjetinom. Nadalje se nižu stihovi *Od pticah za íce, od riba; Jegulje kada jedeš íca ti ne žali već za njime dobro zali* potom oni o maslacu, surutki, siru, od kruškama, trešnjama, breskvama, grožđu, smokvama. Potom o kupusu, sljezu i menti, žalfiji, ruti, crvenom luku, gorušici, o ljubici, od koprivi, metvici, zlati, itd. Mnogo toga bilja spominju i naše srednjovjekovne ljekaruše.

U prijevodu Pavić ponekad i griješi pa primjerice u glavi 73 navodi

Od Bibera

Cerni papar jizbine rastvara;

Zdrav želudac bili papar stvara.

Jos i kasalj izlici svakomu :

Groznicavit nedade nikomu.

Zapravo je riječ o stihu koji na latinskom glasi *De Pipere* dakle o maku *Papaver somniferum L.* Žalfiji se pripisuje osobita ljekovitost i ona se često navodi i stihovima. Ljekovita svojstva pripisivali su joj još i stari Rimljani, držeći je upravo čudotvornom biljkom. Od njih potječe izreka “*Cur morietur homo quia salvia crescit in horto?*” (Fatović-Ferenčić, Dürriegl, 1997) .

Od Žalfije (glava 58)

Zašto čovik na svitu umire?

Kom žalfija u vertlu izvire.

Lika nema na svitu takvoga,

Od polazka da liči smertnoga.

Sve žalfia žile pokripljuje

I dertanje ruku odnimljuje.

A groznicu jaku zadavljuje

Kad čovika ona napastuje.

Spikinarda, tasci i žalfia,

Ren, i Pelin, a i bilunia,

Ozdravljuju svakog dertavoga,

Sve s pomoćom mogućega Boga.

Od ispravnoga pića:

*Kad žalfiju metneš u čašicu,
I priložiš njoj travu rutvicu ,
I k tome cvitak od ružice
Ternu radost od tvoje kervčice.*

Premda su *Regula* koncipirana kao prvenstveno preventivan sadržaj ona, ipak, u sebi sadrže i neke savjete za liječenje pojedinih bolesti. Za zubobolju se tako preporuča uzimanje devinog, kozjeg i kravljeg mlijeka, a istovremeno se naglašava kako su ti sastojci kontraindicirani kod glavobolje. Potom savjeti kod *gluhoće, od zujanja u ušima, od zamuknuća glasa, od reume, od fistule* i sl. Razvidno je da je riječ o simptomima, a ne o patološkim entitetima pomoću kojih se ostvaruje dijagnostički realitet u suvremenosti.

Znatan dio *Regula* odnosi se i na podatke o ustroju tijela i to na elementarnu anatomiju (o broju kostiju, zubi, žila), te na fiziologiju – a riječ je zapravo o humoralnoj fiziologiji na temelju koje je izvedena patofiziologija, ali i terapija koja se ponajprije odnosi na puštanje krvi (flebotomiju).

Anatomija: glava 84
*Broj kostih i žila u čoviku
To likarom jest poznato svima,
Svak da triest i dva zuba ima,
Dvi stotine i dvanaest prosti,
U čovičem jeste tilu kosti ,
Žila ima po svakoj istini
Koliko dana u godini,
To jest trista preko svega tila
K tom šezdeset pet ima žila.*

Salerno je prva visokoškolska ustanova koja njeguje anatomiju. Zahvaljujući razvoju anatomije ondje se razvija i kirurgija. Konstantin Afrički upoznao je Salernitance preko arapskih autora s galenskom anatomijom i na tom temelju ondje započinje samostalan studij anatomije, najprije na životinjama, a onda i na ljudskim truplima. Salernska škola bila je prva škola na Zapadu u kojoj se mogla steći viša medicinska izobrazba, a tu su nastale i prve zakonske odredbe o studiju. Student je morao učiti tri godine logiku, pet godina medicinu i potom

je morao biti još godinu dana pod nadzorom jednog liječnika. Car Fridrik II. podijelio je 1240.g. salernskoj školi pravo izdavanja diplome, pri čemu je bio preduvjet da je kandidat secirao ljudsko tijelo.¹¹ Ne čudi stoga činjenica da je na vrlo privlačan i pristupačan način ovaj spjev u svoj sadržaj uključio i neke osnovne činjenice o anatomiji ljudskoga tijela.

Fiziologija

O četiri vlažnosti tila čovičjega (gl 85)

Četiri su vlažnosti čovičje:

Jid, sumornost, vakanje, kervistje....

Posve je jasno da je suština humoralne doktrine kao temeljnoga koncepta fiziologije u antici ovdje u potpunosti preuzeta. Četiri tjelesne tekućine (krv, sluz, crna i žuta žuč) reflektiraju Empedoklov sustav četiriju elementa (voda, vatra, zemlja, zrak) i četiri temperamta, tj. ljudska karaktera (sanguinik: koji Pavić prevodi kervni, kervištje, kojem odgovara element zrak i crvena boja, melankolik: Pavić prevodi kao sumor sumornost, i odgovara mu element zemlja, crna žuč, te tamna zemljana boja, flegmatik – prevodi kao rakanje, ljudi vodati, element voda i kolerik – jid, jidoviti, ognjevit). Iz takvog fiziološkog koncepta izvodi se i patofiziologija (kada dolazi do neravnoteže u tjelesnim tekućinama) i terapija koja je uglavnom svedena na puštanje krvi (gl. od 91 do 101). Preporuča se ne puštati krv prije sedamnaeste godine kako se ne bi promijenila kakvoća krvi (*jer s kervjomi odlazi jačina*), navode se mjeseci kada je flebotomiju dobro napraviti, njezine indikacije i kontraindikacije, te se opisuje način kako učiniti flebotomiju (treba zarezati široko a ne duboko, kako postupiti nakon flebotomije itd.)

Zaključak

Emerik Pavić svojim je prijevodom pokazao umijeće prevoditelja i stihotvorca, bogatsvo slojevitosti pristupa u poimanju zdravlja i bolesti, učinivši ga dostupnim širokom sloju pučanstva na narodnom jeziku. Nije pretjerano kazati kako je *Cvit likarije* prva hrvatska medicinska uspješnica, i to u najboljem smislu riječi. Glavna obilježja hrvatskog prijevoda s povijesnomedicinskoga stajališta su prežitak antičkih tekovina medicine humoralne i mijazmatičke doktrine, specifičnost *materiae medicae*, prožimanje antičkih medicinskih tekovina i srednjovjekovnoga kršćanstva. No, vrijednost prijevoda salernitanskih regula zasigurno ne leži u valjanosti medicinske prosudbe pa ga s tog aspekta

¹¹ Usp. Glesinger, 1978.

ne treba ni procjenjivati. On je riznica slojevitosti pristupa, iskustva i predaje o prevenciji dokument smjena različitih pristupa higijeni tijela, načinu života, zdravlju i bolesti koje su se rabile tijekom stoljeća, a koja je ostala fiksirana u stihovima na narodnom jeziku. Upravo po tom aspektu Pavić nas je približio onim kulturnim narodima Europe koji su ovo djelo prevodili na svoje jezike dajući mu i bogatsvo potreba, senzibiliteta i nazora vlastitoga duhovnoga ozračja.

Literatura

Dugački, Vladimir (1995), «Crkva i zdravstvo u devetstoljetnoj povijesti Zagreba», u: *Zagrebačka medicina tijekom stoljeća* (ur.: Ljiljana.Audy-Kolarić), Matica hrvatska Zagreb: Matica hrvatska 1995, 41-58.

Dürriegl, Marija-Ana, Fatović-Ferenčić, Stella (1999), «Between Symbolism and Experience: Croatian Glagolitic Recipes (14th-15th Centuries) Dealing with Ocular Diseases», *Collegium Antropologicum* 23: 249-254.

Dürriegl, Marija-Ana, Fatović-Ferenčić, Stella (2009), «Hrvatske ljekaruše između medicine, vjere i književnosti», u: *Karlobaške ljekaruše. Rasprave i građa za povijest znanosti knj. 9* (ur. Marko Pećina, Stella Fatović-Ferenčić), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 141-148.

Fatović-Ferenčić, Stella (1995), «Zdravstveno-prosvjetiteljska nastojanja na stranicama Zore dalmatinske 1844.-1849.», u: (ur.: Šime Batović) «*Zora dalmatinska (1844.-1849.)*»- *Zbornik radova sa znanstvenog skupa "150. obljetnica Zore dalmatinske" održanog u Zadru 13.-15. listopada 1994*, Matica hrvatska, Zadar, 209-216.

Fatović-Ferenčić, Stella, Dürriegl, Marija-Ana (1997), «Za zubi pomoć - odontološki tekstovi u hrvatskoglagoljskim rukopisima», *Acta Stomatologica Croatica* 31: 229-236.

Fatović-Ferenčić, Stella, Dürriegl, Marija-Ana (1997), «Oldest medical texts in Croatian Glagolitic medieval manuscripts», *Acta Pharmaceutica* 47: 69-82.

Georgijević, Krešimir (1969), *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb.

Glesinger, Lavoslav (1978), *Povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb.

Kažotić, Augustin (2007), *Scripta theologica – Bogoslovni spisi* (priredio Franjo Šanjek), Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Kusić, Zvonko (2011), «Arnold iz Bamberga i njegova rasprava o očuvanju zdravlja 1317.» *Zbornik radova sa Međunarodnoga znanstvenog skupa o Augustinu Kažotiću održanog 14.listopada 2011.* (u tisku.)

Mihanović-Salopek, Hrvojka (2006), *Iz duhovnog perivoja*, Naklada Ljevak, Zagreb.

Pećina, Marko, Fatović-Ferenčić, Stella (ur.) (2010), Knjige od likarije. Faksimil i obrada dviju ljekaruša pisanih hrvatskom ćirilicom. Rasprave i građa za povijest znanosti knjiga 10, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Pepelnjak, Stjepan (2013), «Povijesni aspekti prirodne medicine i Salernska medicinska škola», u: *Zdravlje, lječilišta i priroda* (ur.: Goran Ivanišević), Hrvatski liječnički zbor-Grad Klanjec, Zagreb-Klanjec, 42-49.

Siraisi, Nancy (1990), *Medieval and Early Renaissance Medicine: An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago University Press, Chicago-London 1990.

Strohal, Rudolf (1915), *Hrvatska glagolska knjiga*, Tiskara Merkur, Zagreb.

Šušnić-Fliker, Zdenka (1992), «Ljekaruše kao izvor za proučavanje etnofarmacije u Hrvatskoj – dosadašnji rezultati i suvremene mogućnosti istraživanja», u: *Rasprave i građa za povijest znanosti knjiga 7* (ur.: Ivo Padovan, Biserka Belicza), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 305-313.

Tartalja, Hrvoje (1958), «Predgovor», u: *Flos Medicinae: Sive Scholae Salernitanae De Conservanda Bone Valetudine. Faksimil hrvatskog prijevoda u stihovima od Emerika Pavića iz 1768. godine*, Medika, Zagreb.

**OD NJI VODE NAČINE SE LIPE, KOJE OČI BOLEŠLJIVE
KRIPE: CVIT LIKARIJE KAO PRVA HRVATSKA
ZDRAVSTVENOPROSVJETITELJSKA USPJEŠNICA**

Sažetak

Ljudska potreba za izvorom informacija o čuvanju zdravlja na koji će se uvijek moći osloniti i uvijek ponovno vraćati tražeći odgovor savjet i pomoć, prepoznatljiva je u svim vremenskim razdobljima. Ta je potreba tijekom srednjovjekovlja iznjedrila stihovima pisan priručnik *Regimen sanitatis Salernitanum* namijenjen najširem krugu čitatelja. Pod naslovom *Flos medicinae sive scholae salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* ovaj je spjev donesen u naše krajeve u prijevodu franjevca Emerika Pavića 1768. kao naš prvi prevedeni medicinski tekst. U ovome radu iznijet ćemo glavna obilježja hrvatskog prijevoda s povijesnomedicinskog stajališta. Istaknut ćemo primjere nazočnosti humoralne i mijazmatičke doktrine,

specifičnost materije medicae, te terapijske postupke s obzirom na kategorije humanih tipova u pojedinim stihovima ukazujući na međuprožimanje antičke medicine i srednjovjekovnog kršćanstva. Emerik Pavić je ovim prijevodom pokazao umijeće prevoditelja i stihotvorca, bogatsvo slojevitosti pristupa u poimanju zdravlja i bolesti, učinivši ih dostupnim širokom sloju pučanstva na nacionalnom jeziku. U tom smislu ovaj prijevod ne treba procjenjivati kao medicinski priručnik sa suvremenoga medicinskog stajališta, već kao dokument smjena različitih pristupa zdravlju i bolesti koji se susreću tijekom niza stoljeća.

Ključne riječi: Emerik Pavić, Cvit likarije, povijest medicine, salernitanska regula

***OD NJI VODE NAČINE SE LIPE, KOJE OČI BOLEŠLJIVE KRIFE:
CVIT LIKARIJE [FLOWER OF MEDICINE] AS THE FIRST
ACCOMPLISHED WORK OF MEDICINE AND ENLIGHTENMENT***

Summary

The human need to have at hand a source of information on how to maintain health, which would always be available, and which we could always consult again for advice and aid, has persisted and been recognised thought the times. To address this desire a handbook written in verse *Regimen sanitatis Salernitanum* was produced in the medieval period targeted at the widest readership. Under the title *Flos medicinae sive scholae salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* this poem was brought to our parts in the translation of the Franciscan Emerik Pavić in 1768 and represents our first translated work of medicine. This paper intends to present the major features of the Croatian translation from a historical-medical point of view. We shall highlight the examples of the presence of humoral and miasmatic theory, the specificities of the subject matter of *medicae* and the therapeutic procedures with respect to the categories of humoral types in certain verses, highlighting the mutual permeation of the ancient medicine and medieval Christianity.

In this translation Emerik Pavić demonstrated his art as a translator and verse-maker, the layered richness of his approach to the notions of health and sickness, bringing them closer to a broader population in the national language. In this sense, this translation should not be evaluated as a medical handbook from a modern medical standpoint, but rather as a document that attests to the shifting of approaches to health and sickness throughout the centuries.

Keywords: Emerik Pavić, *Cvit likarije*, history of medicine, the Salernitan rule.

Vanja Ljoljić - Jadranka Vuković Rodríguez

**OD SALERNSKOG VRTA
DO FITOFARMACIJE 21. STOLJEĆA**

Stručni rad
UDK 615(497.5)(091)

Kako je sve počelo

Govoriti o dalekoj prošlosti i pritom misliti stotine godina unazad, znači usmjeriti misli vrlo daleko. No, govorimo li o dalekoj prošlosti u kojoj je po prvi put pronađena povezenost čovjeka i primjene ljekovitih biljaka, tada odlazimo čak i nekoliko tisućljeća unazad. Danas umirovljeni američki arheolog Ralph Solecki (Solecki i dr., 2004), pronašao je u Iraku, uz ostatke pračovjeka, i ostatke biljaka koje i danas imaju ljekovitu primjenu. Smatra se da nalazište datira oko 50.000 godina prije Krista. Prvi pronađeni zapis koji govori o pripravi ljekovitih oblika nešto je novijeg datuma. Radi se o glinenoj pločici koja i danas na sebi nosi dvanaest recepata za pripravu ljekovitih masti i lijekova za unutarnju primjenu, poznatoj kao *Sumeranska zbirka recepata*. Taj glineni dokument smatra se najstarijim liječničkim priručnikom i potječe iz 2200. ili 2100. godine prije Krista (Kuštrak, 2005: 12-13). Pronađena je pod ruševinama grada Nippura (Irak), a pisana je klinovim sumerskim pismom. Sadržava trideset različitih jednostavnih lijekova (lat. *simplicia*) biljnog, životinjskog i mineralnog porijekla koji su korišteni pojedinačno ili za pripravu složenih lijekova (Cowen i dr., 1990). Od farmaceutskih oblika spominju se vodeni i uljni ekstrakti, te infuzi i vina, dok se od farmaceutskih postupaka spominju usitnjavanje, kuhanje i prskanje. Pronalaskom brojnih drugih glinenih pločica zaostalih iz doba grada Ninive, otkriveni su zapisi o tadašnjoj babilonsko-asirskoj farmakoterapiji koja je uključivala brojne biljne droge, primjerice, datulju, smokvu, čempres, cedrovinu, hrastovo lišće i drugo. Babilonci su se zanimali i za uzgoj ljekovitih biljaka. U 8. st. pr. Kr. u Babilonu je postojala neka vrsta botaničkog vrta sa 67 rodova biljaka (Kuštrak, 2005: 14). Kao u Babiloniji, tako je i u drevnom Egiptu liječništvo pripadalo svećenstvu. Stoga su i obrazovne ustanove, zajedno s prostranim vrtovima za uzgoj bilja, bile unutar egipatskih hramova. Među grobnim nalazima, koji zbog kulta balzamiranja imaju posebnu očuvanost, pronađene su brojne biljne vrste kao što su smokva i maslina. Zanimljiv primjer su i glavice češnjaka u sarkofagu faraona Tutankamona. Medicinski papirusi (1900. – 1200.god. pr. Kr.) daju

uvid u tadašnje medicinsko-farmaceutsko znanje. *Papirus Ebers*, zbirka recepata staroegipatske medicine i farmacije, sadrži, između ostalog, nazive nekoliko stotina ljekovitih biljaka (Kuštrak, 2005: 17-18). U knjizi se spominju i životinjski dijelovi i izlučevine (svinjski mozak, izmet muhe, krokodilov znoj) kao i lijekovi mineralnog porijekla (bakar, sol, stipsa) (Cowen i dr., 1990).

Iz starog doba izraelskog naroda nije sačuvano niti jedno stručno medicinsko-farmaceutsko djelo. Medicina je i ovdje u okrilju svećenstva. Neke podatke daju Biblija i Talmud iz kojih doznajemo o primjeni biljaka u prehrambene, kozmetičke i ljekovite svrhe. Iskopine s područja Indije (4000. – 3000. god. pr. Kr.) su također pokazatelj drevne primjene biljaka, kao što su cimet, klinčić i biber. *Ajurveda* najstarije je indijsko djelo poznavanja biljnih droga (1200. – 800. god. pr. Kr.).

U staroj kulturi Grka se već u epovima spominju neke ljekovite biljke (800. god. pr. Kr.). Hipokrat II., Teofrast i Dioskurid zasigurno su velika imena toga doba kojima zahvaljujemo brojne današnje spoznaje. Prema nekim podacima Hipokrat II. poznao je 263 ljekovite biljke, Teofrast je kao *otac botanike* opisao njih 500, a Dioskurid je poznao puno više ljekovitih tvari nego Hipokratova škola. Dioskuridovo djelo *De materia medica*, smatra se pretečom farmakopeje, sadrži ukupno 944 poglavlja od kojih njih 657 obrađuje biljke i biljne tvari, te životinjske produkte i minerale. Knjiga sadrži listu droga sa sinonimima, opis staništa, botanički opis, svojstva i način djelovanja, medicinsku uporabu i nuspojave, količine i način doziranja, upute o uzgoju, pripremi i skladištenju, metode patvorenja i otkrivanja patvorina, veterinarsku, magičnu i nemedicinsku uporabu. Djelo je imalo snažan utjecaj na medicinu srednjeg i novog vijeka.

Posljednji veliki grčko-rimski liječnik-ljekarnik bio je Galen. U svom velikom djelu, *Methodo medendi* (O umjetnosti liječenja) klasificirao je lijekove prema farmakološkom učinku, organizirao je farmakoterapiju, a pripravci su i danas poznati kao galenski lijekovi.

Arapska medicina je svoj doprinos dala u nekoliko pogleda. S vrsnim liječnikom Avicenom arapska je medicina dosegla svoj vrhunac. Njegovo djelo *Canon medicinae* je, uz brojna znanja, nosilo i ona o liječenju biljkama. Arapski liječnici-ljekarnici donijeli su Europi znanja o mnogim novim biljnim drogama (posebno s područja Indije) (Cowen i dr., 1990).

Nezaobilazna, sa svojim velikim drevnim utjecajem, je i Kina. Tamošnji medicinski počeci sežu u treće tisućljeće prije Krista. Dvjestočetdeset ljekovitih sredstava biljnog porijekla donosi knjiga *Pen Ts'ao*, najstarije kinesko medicinsko djelo. Kineske medicinske spoznaje u Europu donose redovnici koji su i kroz srednji vijek nosili glavnu liječničko-ljekarničku

ulogu. Samostanska medicina dala je brojne prijevode poznatih i nastanak novih medicinskih djela te tradiciju uzgoja, ali i primjene ljekovitih biljaka u službi razvoja skrbi o bolesnicima. Od pračovjeka se kroz tisućljeća došlo i do prve visoke zapadnoeuropske medicinske škole. Bila je to upravo ona iz koje je poteklo i djelo *Cvit likarije* (lat. *Flos medicinae*), jedno od brojnih nastalih u Salernu. Osnovana sredinom 11. stoljeća, Salernska škola postojala je sve do 1811. godine i uživala veliku slavu. Nastavljala je grčko-rimsku tradiciju s kasnijim arapskim utjecajem. Znanja su se slijevala iz nekoliko kultura i obrazovali su se učenjaci različitih vjera. Zanimljivo je da su čak i žene ponekad govorile o svojim terapijskim iskustvima (Kuštrak, 2005: 26-28). Poveznicu Salerna s Hrvatskom daje upravo fra Emerik Pavić prijevodom spomenutog djela *Flos medicinae* s latinskog na hrvatski jezik. Radi se, zapravo, o prepjevu koji je u povijesti doživio oko 300 izdanja. To je prvi tekst medicinskog sadržaja, prijevodom na hrvatski jezik, bio približen narodu hrvatskog govornog područja. Stapanjem narodnih medicinskih iskustava s povijesnim i stručnim podacima, dobivena je zbirka uputa i savjeta u pogledu očuvanja zdravlja te liječenja nekih bolesti. Samo izvorno djelo, kao i hrvatski prijevod, održava spoznaje ondašnjeg vremena. Do danas su se mjerne jedinice izoštrile, odnosno precizirale, pristup je promijenjen, spoznaje proširene, no biljna vrsta, korištena tada i danas, ostala je ista.

Farmakopeje – ljekopisi novoga doba

Farmakopeja (grč. *pharmacopoeia*; *pharmakon* – otrov, dobra droga i *poein* – činiti, pripremati) je znanstveno, stručno i pravno djelo ljekarnika. Hrvatski prijevod bio bi ljekopis ili ljekovnica, iako se vrlo često koristi izraz *farmakopeja* (Grdinić, 2001: 11). Prva hrvatska farmakopeja nosila je naziv *Hrvatsko-slavonski ljekopis* (Zagreb, prvo izdanje 1888.; drugo izdanje 1901.). Uz pojedine nacionalne farmakopeje, Europska (Ph. Eur. 7, 2011), Američka (USP 37, 2014), Britanska (BP, 2014) i Japanska (JP 16, 2011) farmakopeja izdvajaju se kao najčešće korištene u suvremenoj farmaciji. Ideja o prvoj europskoj farmakopeji nastala je u Firenci 1498. god. (*Nuovo Receptario composito*, kasnije *Ricchetario Fiorentino*). Prvo izdanje aktualne *Europske farmakopeje* tiskano je u tri sveska tako da je prva knjiga objavljena 1969., druga 1971., a treća godine 1975. (Grdinić, 2001: 8, 445-449). Farmakopeja je skup propisa koji utvrđuju zahtjeve i postupke za izradu i provjeru kakvoće lijekova. Kako bi se osigurala optimalna kakvoća za zdravlje ljudi svi sastojci lijekova, kao i metode njihove analize, moraju biti standardizirani. *Europsku farmakopeju* (*European Pharmacopoeia*, Ph. Eur.) objavljuje *Europsko ravnateljstvo za kakvoću lijekova* (*European Directorate for the Quality of Medicines*, EDQM)

koje djeluje pri Vijeću Europe u Strasbourgu. *Europska farmakopeja* postavlja zajedničke i obvezne standarde kojima jamči kakvoću lijekova u svim zemljama potpisnicama *Konvencije o izradi Europske farmakopeje*. Uz 37 zemalja Europe i Europsku uniju, *Farmakopeju* je prihvatilo u statusu promatrača još 25 zemalja, europskih i neeuropskih, kao i *Svjetska zdravstvena organizacija* (WHO) (www.edqm.eu). Republika Hrvatska je od 1994. potpisnica *Konvencije* i članica *Europske farmakopeje*. Pristupanjem *Konvenciji* norme kakvoće za tvari iz monografskog fonda *Europske farmakopeje* postale su obvezne za sve lijekove proizvedene u Hrvatskoj ili uvezene u Hrvatsku (Nigović i dr., 2006: 3-4). Osobine, svojstva, identifikacija, određivanje sadržaja, ispitivanje čistoće i čuvanje pojedine čiste tvari, lijeka, droge biljnog i životinjskog porijekla, u službenoj uporabi, predstavljene su u monografijama farmakopeje. Uvođenjem Linneove taksonomije, u poglednu biljnih monografija, olakšano je preciziranje nazivlja biljnih vrsta. Karakterizaciji same droge, uvelike je pridonio razvoj metode anatomske karakterizacije praha droge te kemijska identifikacija droge određivanjem (fito)kemijskih vrijednosti. Premda je novim znanstvenim dostignućima liječenje ljekovitim biljem prestalo biti glavni način tretiranja bolesti, uporaba ljekovitog bilja se ne napušta, naprotiv, doživljava renesansu. Kroz značajne promjene u vrsti i porijeklu ljekovitih tvari vidljiva je i značajna metamorfoza samih ljekopisa "...ne povezuje samo liječnike i ljekarnike jedne epohe, nego povezuje i naraštaje s naraštajima, epohe s epohama i, predajući farmaceutsku baštinu daljim potomcima, prerasta u najvažnije sredstvo, u temeljno djelo stalnog farmaceutskog uspona" (Grdinić, 2001: 259, 444-445).

Usporedba *Flos medicinae* i Europske farmakopeje

U djelu *Flos medicinae* spominje se farmaceutska primjena oko 27 biljaka od kojih je njih 16 oficinalnih droga, odnosno službeno navedenih u *Europskoj farmakopeji* (EDQM, 2011). Većina preostalih ljekovitih biljaka koje se spominju u *Flos medicinae* neoficinalne su no i danas se koriste u tradicionalne medicinske svrhe.

Od oficinalnih biljnih¹ vrsta u *Flos medicinae* spominju se: kadulja (*Salvia officinalis*, *S. triloba*), mak (*Papaver somniferum*, Papaveraceae; *Opium*), komorač (*Foeniculum vulgare*, Apiaceae), crni sljez (*Malva silvestris*, Malvaceae), paprena metvica (*Mentha x piperita*, Lamiaceae), lavanda (*Lavandula officinalis*, *L. angustifolia*, Lamiaceae), jaglac (*Primula veris*, *P. officinalis*, *P. elatior*, Primulaceae), pelin (*Artemisia absinthium*, Asteraceae), uljana repica (*Brassica napus*, *Brassica campestris*), žuti rosopas

¹ Neke navedene biljke imaju i neželjena djelovanja ako se primijene u neprikladnim dozama i oblicima, no o tomu u ovom radu nije pisano.

(*Chelidonium majus*, Papaveraceae), vrba (*Salix purpurea*, *S. daphnoides*, *S. Fragilis*, Salicaceae), bijeli luk (*Allium sativum*, Alliaceae), ruža (*Rosa canina*, Rosaceae), anis (*Pimpinella anisum*, Apiaceae; u *Flos Medinae* naveden kao *ducoris Anisi* i prevedeno kao slatki kopar), kopriva (*Urtica dioica*, Urticaceae) i sporiš (*Verbena officinalis*, Verbenaceae). U Tablici 1. prikazane su danas oficinalne biljne vrste koje se spominju unutar djela *Flos medicinae* te je uspoređena njihova tadašnja i današnja primjena. Od neoficinalnih biljnih vrsta spominju se: smokva (*Ficus carica*, Moraceae), orah (*Juglans regia*, Juglandaceae), rutvica (*Ruta graveolens*, Rutaceae), hren (*Amoracia rusticana*, Brassicaceae), gorušica (*Brassica nigra*, *Brassica alba*, Brassicaceae), ljekoviti sipan (*Hysopus officinalis*, Lamiaceae), oman (*Inula helenium*, Asteraceae), šafran (*Crocus sativus*, Iridaceae), crna bunika (*Hyoscyamus niger*, Solanaceae), peršin (*Petroselinum crispum*, Apiaceae) i ljubičica (*Viola purpurea*, *V. arvensis*, Violaceae). Njihove primjene nekada i danas prikazane su u Tablici 2.

Tablica 1. Prikaz oficinalnih biljnih vrsta koje se spominju u *Flos medicinae* te njihova primjena:

<i>Flos medicinae</i>	<i>Europska farmakopeja</i>
<p><i>Od Žalfije.</i> <i>Zašto čovik na svitu umire?</i> <i>Kom žalfija u vertlu izvire.</i> <i>Lika nema na svitu takvoga,</i> <i>Od polazka da liči smertnoga.</i> <i>Sve žalfija žile pokripljuje.</i> <i>I dertanje ruku odnimljuje.</i> <i>A groznicu jaku zadavljuje,</i> <i>Kad čovika onda napastuje</i> (Pavić, 1958: 33) <i>Od ispravljenog pića,</i> <i>Kad žalfiju metneš u čašicu,</i> <i>I priložiš njoj travu rutvicu,</i> <i>I k-otomu cvitak od ružice.</i> <i>Ternu radost od tvoje kervčice.</i> (Pavić, 1958: 15)</p>	<p>Žalfija (kadulja), <i>Salvia officinalis</i>, <i>S. triloba</i>, Lamiaceae List ima antibakterijski i adstringentni učinak. Primjenjuje se za ispiranje usta i grgljanje, kod upale zubnog mesa, usne šupljine i ždrijela (Hubbert i dr., 2006), te u obliku čajnih mješavina za sprječavanje izlučivanja znoja (antihidrotik), te kod dispeptičkih poteškoća (Kuštrak, 2005: 270-282). Kaduljino eterično ulje ima snažan antibakterijski i antimikotički učinak, antiseptik je (Ph. Jug. IV, 1984: 937-938), fungicid i antiflogistik (Kamatou i dr., 2008).</p>

<p><i>Od kopra² simena.</i> <i>Ono tira iz tila vitrove,</i> <i>Da nečine u njemu otrove.</i> <i>Jid ti diže dobar kopar svaki,</i> <i>Za groznicu lik ti daje jaki,</i> <i>A utrobu derži otvorenu,</i> <i>I kripljenje donša videnju.</i> (Pavić, 1958: 28-29)</p> <p><i>Morac³, sporiš, zlatić, i ružica,</i> <i>I k – otome zeljice rutvica,</i> <i>Od nji vode načinese lipe,</i> <i>Koje oči bolešljive kripe.</i> (Pavić, 1958: 43)</p>	<p>Komorač, <i>Foeniculum vulgare</i>, Apiaceae</p> <p>Plod komorača se koristi kao sekretolitik, spazmolitik (Alexandrovich i dr., 2003), ekspektorans i karminativ (Kuštrak, 2005: 258-261). Eterično ulje se koristi kao ekspektorans, stomahik i karminativ (Ph. Jug. IV, 1984: 422-423, Manzoor i dr., 2012).</p>
<p><i>Od Metvice-vertne.</i> <i>Za istirat iz criva glistice,</i> <i>Nastoj naći travicu metvice.</i> (Pavić, 1958: 33)</p>	<p>Paprena metvica, <i>Mentha piperita</i>, Lamiaceae</p> <p>Koristi se kao spazmolitik (Alves i dr., 2012), karminativ, koleretik, stomahik (Ph. Jug. IV, 1984: 610-611) i blagi biljni sedativ, te kod dispeptičkih poteškoća, spastičkih stanja, problema želuca i žuči. Aktivni sastojak, mentol, pokazuje antimikrobni učinak (Sartoratto i dr., 2004). Koristi se kao antiseptik za grlo, daje osjećaj hlađenja, te se koristi u sredstvima za utrljavanje kod neuralgija, upala mišića, migrene, te u pripravcima za inhalaciju. Eterično ulje se koristi kao korigens, spazmolitik, kolagog, karminativ, anestetik i antipruritik (Ph. Jug. IV, 1984: 609-610).</p>
<p><i>Od verbe.</i> <i>U ušima tko imade cervi,</i> <i>Stablo verbe valja da samervi;</i> <i>I sok njezin u uši ulie,</i> <i>Od kog soka svaki cervak gnije.</i> <i>A korica verbe nakvasita,</i> <i>Pak u ljuto sirće postavita</i> <i>Bradavice s tila diže lako</i> <i>S-onim sokom kad se maže jako.</i> (Pavić, 1958: 40)</p>	<p>Bijela vrba, <i>Salix alba</i>, Salicaceae</p> <p>U ljekovite se svrhe primjenjuje iscrpina kore koja djeluje kao analgetik (Chrubasik i dr., 2007) i antireumatik, te se primjenjuje kod fibroznih upala i prehlada (Wichtl, 1989: 516-518). Izolacijom aktivne komponente iz kore vrbe započela je industrijska proizvodnja acetisalicilne kiseline kao jedne od najkorištenijih ljekovitih tvari. Koristi se kod upala, povišene tjelesne temperature, protiv bolova, te u manjim dozama u prevenciji kardiovaskularnih oboljenja (Bisset, 2004).</p>

2 fra Emerik Pavić prevodi komorač kao kopar, *Anethum graveolens*

3 fra Emerik Pavić prevodi komorač i kao *morac*

<p><i>Od smokava</i> <i>Ottok, žlizde smokva ottiruje,</i> <i>Navriđenje kostiju zglavljuje:</i> <i>Nji kad jideš kakono šécera,</i> <i>I u iste postaviš <u>bibera</u>⁴.</i> <i>Uš u tebi one uzmožaju,</i> <i>A na bludnost kervcu podbadaju.</i> (Pavić, 1958: 26)</p>	<p>Mak, <i>Papaver somniferum</i>, Papaveraceae Biljka iz koje se dobiva opium. Iz opiuma je izolirano nekoliko supstancija koje danas imaju značajnu medicinsku primjenu i proizvode se industrijski (Kuštrak, 2005: 574-577, Dams, 2002). Najpoznatija među njima je morfin koji djeluje kao snažni analgetik (terminalni slučajevi karcinoma), antitusik i narkotik. Tu su i kodein (antitusik), papaverin (spazmolitik) i noskapin (antitusik) (Holzer i dr., 2009).</p>
<p><i>Od Sliza.</i> <i>Od Korina sliza nastrugonje</i> <i>Zatvorenom daju otvaranje.</i> (Pavić, 1958: 32)</p>	<p>Crni sljez, <i>Malva silvestris</i>, Malvaceae Primjenjuje se za ublažavanje simptoma prehlade, kod katara, upalnih procesa grla (Wichtl, 1989: 327-328), za smirivanje kašlja (Guarrera, 2005). Djeluje kao mucilaginosum i adstringentno, a list se uporabljava i kod gastroenteritisa (Farina i dr., 1995), te se koristi u kozmetici (Paufique, 2000).</p>
<p><i>Spikinarda, tašci, i žalfia,</i> <i>Ren, i Pelin, a i bilunia,</i> <i>Ozdravljaju svakog dertavoga,</i> <i>Sve s pomoćom mogućega Boga.</i> (Pavić, 1958: 33)⁵</p>	<p>Lavanda, <i>Lavandula officinalis</i> (<i>L. angustifolia</i>), Lamiaceae Cvijet ima umirujuće/sedativno djelovanje (Hardy, 1991.), djeluje kao kolagog i koleretik, karminativ i diuetik (Wichtl, 1989: 303-305). Prema pučkoj medicini preporučuju se kupke kod vegetativne distonije. Novija istraživanja su pokazala da lavanda posjeduje antiepileptogena svojstva (Rahmati i dr., 2013). Eterično ulje lavande djeluje kao rubefacijens, antiseptik, analgetik te pokazuje antiviralni učinak (Kuštrak, 2005: 289-294, La Gow i dr., 2004). Također služi kao insekticid i repelent.</p>

4 Fra Emerik Pavić prevodi *Papaver somniferum* kao biber, a zapravo se radi o maku.

5 *Lavendula* – uzeto iz latinskog teksta, fra Emerik Pavić prevodi kao spikinarda.

<p><i>Spikinarda, tašc, i i žalfia,</i> <i>Ren, i Pelin, a i bilunia,</i> <i>Ozdravljaju svakog dertavoga,</i> <i>Sve s pomoćom mogućega Boga.</i> (Pavić, 1958: 33)⁶</p>	<p>Jaglac, <i>Primula veris</i> (<i>P. officinalis</i>, <i>P. elatior</i>), Primulaceae Korijen djeluje kao ekspektorans (Ph. Jug. IV, 1984: 865-866) i sekretolitik te pomaže kod kroničnog bronhitisa, kašlja, hripavca, astme (Wichtl i dr., 1994). Cvijet ima veću primjenu u pučkoj medicini, kao i pedijatriji jer manje podražuje sluznicu želuca (Kuštrak, 2005: 484-488).</p>
<p><i>Spikinarda, tašci, i žalfia,</i> <i>Ren, i Pelin, a i bilunia,</i> <i>Ozdravljaju svakog dertavoga,</i> <i>Sve s pomoćom mogućega Boga.</i> (Pavić, 1958: 33)</p>	<p>Pelin, <i>Artemisia absinthium</i>, Asteraceae Primjenjuje se za poticanje teka (Ph. Jug. IV, 1984: 1-2), djeluje kao karminativ, kolagog i koleretik te kao anthelmintik (Bora i dr., 2010). Eterično ulje ima antimikrobni, insekticidni i fungicidni učinak (Baykan Erel i dr., 2012).</p>
<p>Od Zlatića. <i>Vid povraća ptica lastavica</i> <i>Igubljeni vlastiti mladica,</i> <i>Kad zlatićak travu njima daje,</i> <i>To Plinijo primudri poznaje.</i> (Pavić, 1958: 39)</p>	<p>Žuti rosopas, <i>Chelidonium majus</i>, Papaveraceae Djeluje kao kolagog, spazmolitik (slabi) i analgetik. U narodu je poznata primjena svježeg soka kod liječenja bradavica (Wichtl, 1989: 437-439).</p>
<p>Od ripe. <i>Ripa znade želudac kripiti,</i> <i>I vitrove na polje izbiti.</i> <i>Vodu tira, alli zubma budi,</i> <i>Ripo svaka ti skuvana budi.</i> (Pavić, 1958: 28-29)</p> <p>Od slatkog kopra iliti seja. <i>Kopri slatki slab želudac kripi,</i> <i>A očima daju dasu lipe.</i> (Pavić, 1958: 29)⁷</p>	<p>Uljana repica Oficinalno je ulje vrsta <i>Brassica napus</i> i <i>B. Campestris</i> (<i>Repae oleum raffinatum</i>).</p> <p>Anis, <i>Pimpinella anisum</i>, Apiaceae Plod i eterično ulje anisa koriste se kao ekspektorans i emolijens te imaju karminativno djelovanje (Ph. Jug. IV, 1984: 102-103). Eterično ulje uslijed svojih ugodnih aromatičnih osobina ima primjenu i kao korigens okusa i mirisa (Ernst, 1989: 381-397).</p>

6 *Prumula veris* – uzeto iz latinskog teksta, fra Emerik Pavić prevodi kao tašci.

7 *Pimpinella anisum* – uzeto iz latinskog teksta, fra Emerik Pavić prevodi Anisum kao slatki kopar odnosno sej.

<p><i>Od likariah protiva jidu.</i> <i>Orah, kruška, rotkva, i rutvica,</i> <i>Bilog luka počversta glavica,</i> <i>Theriaka jid od tebe tira,</i> <i>Zatim od njeg ti imadeš mira.</i> (Pavić, 1958: 13)</p>	<p>Bijeli luk, <i>Allium sativum</i>, Alliaceae Lukovica se primjenjuje kod infekcija probavnog trakta, te za smanjenje kolesterola i triglicerida, uzrokuje sniženje povišenog krvnog tlaka te prevenciju tromboze (The Extra Pharm., 1989). Pokazao je insekticidni, antimikrobni i antioksidativni učinak (Balaji i dr., 2012).</p>
<p><i>Od pokripljujućih vid.</i> <i>Morac, sporiš, zlatić, i ružica,</i> <i>I k – otome zeljice rutvica,</i> <i>Od nji vode načinese lipe,</i> <i>Koje oči bolešljive kripe.</i> (Pavić, 1958: 43)</p>	<p>Ruža, <i>Rosa canina</i>, Rosaceae Plod divlje ruže je bogat vitaminom C i antioksidansima te se često koristi kod prehlade (Chrubasik i dr., 2006; Chrubasik i dr., 2008). U narodu se koristi kao blagi laksativ i diuretik (Wichtl, 1989: 205-207). Eterično ulje ruže je vrlo cijenjeno kao prirodni korigens okusa i mirisa.</p>
<p><i>Od koprive.</i> <i>U koprivi pokripljenje ima,</i> <i>San donosi ljudma bolesnima.</i> <i>Zaustavlja i isto bljuvanje,</i> <i>I ostalo svako povraćanje.</i> <i>Još kopriva s medom pomišana,</i> <i>Iz utrobe diže zavijanja.</i> (Pavić, 1958: 36)</p>	<p>Kopriva, <i>Urtica dioica</i>, Urticaceae List i korijen imaju diuretsko djelovanje (Wichtl, 1989: 113-115) te se primjenjuju kod bolesti prostate. List također smanjuje razinu šećera u krvi, pokazuje hemostatički učinak te se primjenjuje kao antiemetik (Kuštrak, 2005: 534-536). Plod djeluje kao kolagog, koleretik i antidijaroik te ima protuupalni i protureumatski učinak (Chrubasik i dr., 1996).</p>
<p><i>Od pokripljujućih vid.</i> <i>Morac, sporiš, zlatić, i ružica,</i> <i>I k – otome zeljice rutvica,</i> <i>Od nji vode načinese lipe,</i> <i>Koje oči bolešljive kripe.</i> (Pavić, 1958: 43)</p>	<p>Sporiš, <i>Verbena officinalis</i>, Verbenaceae U narodnoj se medicini zelen koristi kao diuretik, adstringens kod rana koje teško zacjeljuju, galaktogog, antireumatik i ekspektorans kod kroničnog bronhitisa (Wichtl, 1989: 150-152).</p>

Tablica 2. Prikaz neoficinalnih biljnih vrsta koje se spominju u *Flos medicinae* te njihova primjena:

<i>Flos medicinae</i>	<i>Tradicionalna primjena</i>
<p><i>Od Ljubice</i> <i>Lipa trava jest zelje ljubica,</i> <i>Koga boli od vina glavica,</i> <i>Ona njemu bolu odnimlje,</i> <i>I težinu glave olaglje.</i> <i>I malkaduk zna ličiti ljubica,</i> <i>Koga terpe ljudi, a i dica.</i> (Pavić, 1958: 36)</p>	<p>Ljubčica, <i>Viola purpurea</i>, <i>V. arvensis</i>, Violaceae U europskoj farmakopeji je navedena biljka <i>Viola tricolor</i>. Zelen <i>V. tricolor</i> se u narodnoj medicini koristi zbog diuretskog djelovanja te u liječenju kožnih bolesti (Opletal i dr. (2001): 172 – 173).</p>
<p><i>Orah služi, kad se riba jide,...</i> <i>Jedan orah služi dobrom zdravlju,</i> <i>Drugi, treći teb na samert šalju.</i> (Pavić, 1958: 23) <i>Likaria jeste orah jisti;</i> (Pavić, 1958: 24) <i>A orahe s grozdjem neka združi,</i> <i>Koi neće zatim da se tuži.</i> (Pavić, 1958: 25) <i>Od zamuknutja glasa.</i> <i>Ora, ulje, i odvišje piće,</i> <i>Sirovog svakog voća jišće.</i> (Pavić, 1958: 43)</p>	<p>Orah, <i>Juglans regia</i>, Juglandaceae Koristi se kao antidijaroik, kod rana koje teško zacijeljuju, te u liječenju akna (Wichtl, 1989: 514-515). Dolazi u preparatima za sunčanje i bojenje kose. Koristi se kao insekticid, osobito protiv stjenica (djeluje mirisom kao repelens te kemijski).</p>
<p><i>Od rutvice.</i> <i>U Rutvici ova kripost ima,</i> <i>Vid poštar donosi očima.</i> <i>Kad se prisna Rutvica pojide,</i> <i>Iz o siu sva tavnost ottide.</i> <i>Svitlost daje, i čini čistoga,</i> <i>I k o-tomu jošter lukavoga.</i> <i>Nju kad skuvaš, i polieš mista,</i> <i>Od bubase nemaš bojat ništa.</i> (Pavić, 1958: 34)</p>	<p>Rutvica, <i>Ruta graveolens</i>, Rutaceae Rutin, spoj izoliran iz rutvice, pokazuje učinak na jačanje kapilarnog sustava i liječenje varikoznih vena (DAB, 1991: Komentar R23).</p>

<p><i>Dobro vino, i jedžeci slađi, Meka jaja kokošiu mlađi, Zrile smokve, i grozdje zobati, Čine debljati, i zdravo stajati. (Pavić, 1958: 12)</i></p> <p><i>Od smokava Ottok, žlizde smokva ottiruje, Navriđenje kostiju zglavljuje: Nji kad jideš kakono šećera, I u iste postaviš bibera*. Uš u tebi one uzmožaju, A na bludnost kervcu podbadaju. (Pavić, 1958: 26)</i></p>	<p>Smokva, <i>Ficus carica</i>, Moraceae Plod poboljšava peristaltiku crijeva; djeluje kao laksans (Guarrera, 2005).</p>
<p><i>Od sipante. Ovo zelje nosi dvi koristi; Od vlažnosti persa najpri čisti. Za izličiti u seb džigerice, Ti nabereš rečeno zelje, Pakga skuvaš kod vatre u medu, I uzimaš čašicu po redu. (Pavić, 1958: 37)</i></p>	<p>Ljekoviti sipan, <i>Hyssopus officinalis</i>, Lamiaceae Zelen i eterično ulje ubrajaju se u sredstva za liječenje prehlade (Grdinić i dr. 2009: 100).</p>
<p><i>Od Botana. Zdravlje daje Botana utrobi, Sok rutvice kad se u nju drobi. Sok Botana valjade piti, Ako očeš kile izličiti. (Pavić, 1958: 38)</i></p>	<p>Oman, <i>Inula helenium</i>, Asteraceae Korijen djeluje kao antiseptički ekspektorans pri bronhijalnom kataru i bronhitisu (Kuštrak, 2005: 110). U narodu se primjenjuje kao stomahik, amarum, karminativ, kolagog, diuretik, anthelmintik, kod menstrualnih tegoba te kod kožnih oboljenja (Wichtl, 1989: 45-47).</p>
<p><i>Od Šafrana. Šafran zdrave članke uzderžaje, Pokripljenje, i veselje daje; Džigericu bolesnu popravlja, Kadse šafran u jizbine stavlja. (Pavić, 1958: 40)</i></p>	<p>Šafran, <i>Crocus sativus</i>, Iridaceae Nekoć se koristio u pripravi <i>Tinctura Opii crocata</i> (prema propisu <i>Ph. Eur. I</i>), a danas se još u narodu primjenjuje kao sedativ, spazmolitik, stomahik, u kozmetici, za bojanje namirnica i kao začin (Wichtl, 1989: 413-414).</p>

<p><i>Za dignuti bolu zubih.</i> <i>Svinjskog boba uzmi, i porluka,</i> <i>S njima kadi gdje zubih muka.</i> (Pavić, 1958: 43)⁸</p>	<p>Crna bunika, <i>Hyoscyamus niger</i>, Solanaceae Zelen se ubraja u antispazmolitička sredstva, dok sjemenke imaju antikolinergičko djelovanje. Sjemenke pokazuju protuupalni, analgetski i antipiretski učinak (Sajeli i dr., 2010).</p>
<p><i>Od općeni začina.</i> <i>So, luk bili, vino, i peršina,</i> <i>I žalfiu stavi do jizdbina;</i> <i>A i biber ti nezaboravi,</i> <i>Već i njega u jedžek postavi.</i> (Pavić, 1958: 16)</p>	<p>Peršin, <i>Petroselinum crispum</i>, Apiaceae Plod i korijen pokazuju diuretsko djelovanje (Ph. Jug. IV, 1984: 808-809). Plod se koristi u liječenju predmenstrualnog sindroma ili dismenoreje, dok sam korijen djeluje kao karminativ (Grdinić i dr. 2009: 71, 85).</p>
<p><i>Od Gorušice.</i> <i>Maleno je sime gorušice,</i> <i>Suho, vruće jeste do korice.</i> <i>Suze tira, i glavu očisti,</i> <i>Svu otrovu diže, i jid isti.</i> (Pavić, 1958: 35)</p>	<p>Crna gorušica, <i>Brassica nigra</i>, Brassicaceae Sjeme djeluje kao rubefacijens (Ph. Jug. IV, 1984: 946-947), koristi se za liječenje reume i neuralgija. Eterično ulje gorušice (<i>Sinapis aetheroleum</i>) također je rubefacijens (Ph. Jug. IV, 1984: 947-949) i koristi se za lokalnu primjenu kod boli u zglobovima i mišićima. <i>Sinapis alba</i>, Brassicaceae Povećava lučenje enzima u probavnom sustavu i koristi se kao rubefacijens.</p>
<p><i>Od Rena.</i> <i>Kose z glave doli za nespadat,</i> <i>Sokom rena nji valjade mazat.</i> <i>Otok lica sok diže rečeni,</i> <i>Kadanose isti omedeni.</i> <i>Jošter bolu diže od zubova</i> <i>Sok i jakost prijasna renova.</i> <i>Spikinarda, tašci, i žalfia,</i> <i>Ren, i Pelin, a i bilunia,</i> <i>Ozdravljaju svakog dertavoga,</i> <i>Sve s pomoćom mogućega Boga.</i> (Pavić, 1958: 39)</p>	<p>Hren, <i>Armoracia rusticana</i>, Brassicaceae U narodnoj medicini koristi se svježi korijen kao antiseptik i pripravak za iscjeljivanje, kao tonik za pojačanje krvotoka i probave, te kao diuretik. Sadrži dosta vitamina C (Opletal i dr. 2001: 30 – 31).</p>

8 *Hyoscyamus niger* – uzeto iz latinskog teksta, fra Emerik Pavić prevodi *Ure cum hyoscyamo fimul* kao Svinjskog boba uzmi, i porluka

Značenje hrvatskog prijevoda

Cvita likarije

Jasno je vidljivo da je *Cvit likarije*, kao prva medicinska knjiga na hrvatskom jeziku, osim jezične važnosti, od iznimnog značaja za povijest i razvoj ljekarništva na našim prostorima. S gledišta današnje farmacije, prijevodom na hrvatski jezik, fra Emerik Pavić je tadašnja saznanja doveo i do naših krajeva te tako pridonio širenju znanja o higijenskim navikama, prehrani, očuvanju zdravlja i tretiranju bolesti. Također, ovo djelo je na svojevrsan način pridonijelo razvoju ljekopisa ovog područja, te u konačnici, danas službeno najvažnijeg, Europske farmakopeje.

Cvit likarije je prikaz važnosti i neprekidnosti primjene ljekovitih biljaka koje se spominju u ovoj zbirci za očuvanje zdravlja, a koje istovremeno imaju i farmaceutski/medicinski značaj u suvremenoj farmaciji. Gotovo svo ljekovite bilje spomenuto u *Cvitu likarije*, spominju ljekopisi novoga doba, kako oni službeni, tako i druga stručna literatura farmaceutske struke.

Znanja se o ljekovitom bilju iz salernskog vrta temeljenom na začudnom spoju tradicije i znanosti, proširuju, produbljuju i napreduju razvojem znanosti i tehnologije, ona održavaju svoj kontinuitet i vrlo je vjerojatno da će nas znanja vezana uz ljekovite biljke pratiti još daleko u budućnost.

Literatura

Alexandrovich I, Rakovitskaya O, Kolmo E, Sidorova T, Shushunov S (2003), *The effect of fennel (Foeniculum Vulgare) seed oil emulsion in infantile colic: a randomized, placebo-controlled study*. Altern Ther Health Med. 9(4):58-61.

Alves JG, de Brito Rde C, Cavalcanti TS 2012, Effectiveness of *Mentha piperita* in the Treatment of Infantile Colic: A Crossover Study. Evid Based Complement Alternat Med. 2012:981352.

Balaji Meriga, Ramgopal Mopuri, T. MuraliKrishna (2012), *Insecticidal, antimicrobial and antioxidant activities of bulb extracts of Allium sativum*, Asian Pacific Journal of Tropical Medicine, Volume 5, Issue 5, 391-39.

Baykan Erel S, Reznicek G, Ş enol SG, Karabay Yavas ogulu NÜ, Konyalioglu S, Zeybek AU (2012), *Antimicrobial And antioxidant properties of Artemisia L. Species from western Anatolia*. Turkish J. Biol. 36, 75–84.

Bisset NG (2004), *Herbal Drugs and Phytopharmaceuticals*. Stuttgart, Germany: Medpharm Scientific Publishers; 534-536.

Bora KS, Sharma A (2010), *Phytochemical and pharmacological potential of Artemisia absinthium Linn. And Artemisia asiatica Nakai: a review*. J. Pharm. Res. 3, 325–328.

British Pharmacopoeia Commission (2014), *British Pharmacopoeia*, Norwich (UK).

Chrubasik JE, Roufogalis BD, Chrubasik S (2007). *Evidence of effectiveness of herbal anti-inflammatory drugs in the treatment of painful osteoarthritis and chronic low back pain*. Phytother Res. 675-83.

Chrubasik C, Duke RK, Chrubasik S (2006), *The evidence for clinical efficacy of rose hip and seed: a systematic review*. Phytotherapy Research 20, 1–3.

Chrubasik C, Roufogalis BD, Müller-Ladner U, Chrubasik S (2008), *A systematic review n the Rosa canina effect and efficacy profiles*. Phytotherapy Research 22, 725–733.

Chrubasik S, Enderlein W, Bauer R, Grabner W (1996), *Evidence for antirheumatic effectiveness of Herba Urticae dioicae in acute arthritis: A pilot study*, Phitomedicine, Volume 4, Issue 2, 105–108.

Cowen, David L., Helfand, William H (1990), *Pharmacy: An illustrated history*, Harry N. Abrams, Inc., Publishers, New York.

- Dams R, Benijts T, Lambert WE, De Leenheer AP (2002), *Simultaneous determination of in total 17 opium alkaloids and opioids in blood and urine by fast liquid chromatography–diode-array detection–fluorescence detection, after solid-phase extraction*, J. Chromatogr. B 773 53–61.
- Ernst, D. (1989), In Y. P. S. Bajaj (Ed.), *Biotechnology in agriculture and forestry. Medicinal and aromatic plants II* (Vol. 7), Hiedelberg: Springer-Verlag, Berlin.
- European Directorate for the Quality of Medicines (EDQM), <http://www.edqm.eu>, pristupljeno 17. siječnja 2014. god.
- European Directorate for the Quality of Medicines and Health Care (EDQM) (2011), *European Pharmacopoeia*, 7th edn. Council of Europe, Strasbourg.
- Farina A, Doldo A, Cotichini V, Rajevic M, Quaglia MG, Mulinacci N, Vincieri FF, (1995), *HPTLC and reflectance mode densitometry of anthocyanins in Malva silvestris L.: a comparison with gradient-elution reversed-phase HPLC*. J. Pharmaceut. Biomed. Anal. 14, 203–211.
- Francisa PS, Adcock JL, Costin JW, Purcell SD, Pfeffera FM, Barnetta NW (2008), *Chemiluminescence detection of opium poppy (Papaver somniferum) alkaloids*. J Pharmaceut Biomed 48:508–18.
- Grđinić, Vladimir (2001), *Ilustrirana povijest farmakopeje*, Medika, Zagreb.
- Grđinić, Vladimir, Kremer, Dario (2009), *Ljekovito bilje i ljekovite droge: farmakopejski, botanički i farmaceutski podaci*, HLJK, Zagreb.
- Guarrera PM (2005), *Traditional phytotherapy in central Italy (Marche, Abruzzo, and Latium)*. Fitoterapia 76, 1–25.
- Hardy M (1991), *Sweet scented dreams: vaporized Lavender oil as a nocturnal sedative for elderly patients with sleeping difficulties*, International Journal of Aromatherapy, 3, 12–13.
- Holzer P (2009), *Opioid receptors in the gastrointestinal tract*. Regul Pept 155:11–7.
- Hubbert M, Sievers H, Lehnfeld R, Kehrl W (2006), *Efficacy and tolerability of a spray with Salvia officinalis in the treatment of acute pharyngitis - a randomised, double-blind, placebo-controlled study with adaptive design and interim analysis*. Eur J Med Res. 11(1):20-6.
- Hudson R, Nursing (1996), *The value of Lavender for rest and activity in elderly patient*, Complementary Therapies in Medicine, 4, 52–57.
- Izdanje Saveznog zavoda za zdravstvenu zaštitu (1984), *Farmakopeja SFRJ, Ph. Jug. IV (Svezak 2)*, Beograd.

- Kuštrak, Danica (2005), *Farmakognozija, Fitofarmacija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
- LaGow B, Gruenwald J, Brendler T, Jaenicke C (2004), *PDR for Herbal Medicines, third ed. Thomson, Herbal Monographs*, Cornell University, USA, 485–488.
- Kamatou, G P P, Makunga, NP, Ramogola, W P N., Viljoen, A M (2008), *South African Salvia species: a review of biological activities and phytochemistry*, J. Ethnopharmacol. 119, 664–672.
- Manzoor A, Rather Bilal A, Dar Shahnawaz N, Sofi Bilal A, Bhat Mushtaq A, Qurishi (2012), *Foeniculum vulgare: A comprehensive review of its traditional use, phytochemistry, pharmacology, and safety*, Arabian Journal of Chemistry.
- Nigović, Biljana, Jurišić Grubešić, Renata, Vuković, Jadranka (2006), *Praktikum iz analitike lijekova I. dio*, Farmaceutsko-biokemijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Opletal, Lubomir, Volak, Jan (2001), *Bilje za zdravlje*, Stanek, Varaždin.
- Paufique JJ (2000), *Method for extracting a active principle based on Malva sylvestris, the active principle obtained, and cosmetic treatment using it*. Patent Application: FR 11973 20000920.
- Pavić, Emerik (1768; 1958), *Flos medicinae (Faksimil hrvatskog prijevoda u stihovima od Emerika Pavića iz 1768. godine)*, Medika, Zagreb.
- Rahmati B, Khalili M, Roghani M, Ahghari P (2013), *Anti-epileptogenic and antioxidant effect of Lavandula officinalis aerial part extract against pentylenetetrazol-induced kindling in male mice*, Journal of Ethnopharmacology, Volume 148, Issue 1, 152-157.
- Sajeli Begum, Bhagawati Saxena, Madhur Goyal, Rakesh Ranjan, Vijaya B. Joshi, Ch V. Rao, Sairam Krishnamurthy, Mahendra Sahai (2010), *Study of anti-inflammatory, analgesic and antipyretic activities of seeds of Hyoscyamus niger and isolation of a new coumarinolignan*, Fitoterapia 81, 178–184.
- Sartoratto A, Machado AL, Delarmelina C, Figueira GM, Duarte MC, Rehder VL (2004), *Composition and antimicrobial activity of essential oils from aromatic plants used in Brazil*. Brazilian Journal of Microbiology 35, 275–280.
- Solecki, Ralph, Solecki, Rose L, Agelarakis, Anagnostis P (2004), *The Proto-Neolithic Cemetery in Shanidar Cave*, Texas A&M University Press, College Station.
- The Pharmaceutical Press (1989), *The Extra Pharmacopoeia, Twenty-ninth Edition*, London.

The Society of Japanese Pharmacopoeia (2011), *The Japanese Pharmacopoeia 16*, Tokyo.

United States Pharmacopoeial Convention (2014), *The United States Pharmacopoeia 37*, Rockville (USA).

Vlachojannis J, Magora F, Chrubasik S (2011), *Willow species and aspirin: different mechanism of actions*. *Phytother Res.* 1102-4.

Wichtl M, Bisset NG (1994), *Herbal Drugs and Phytopharmaceuticals*, CRC Press, Stuttgart.

Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft mbH Stuttgart (1991), *DAB Kommentar, Wissenschaftliche Erleuterungen zum Deutschen Arzneibuch*, Govi-Verlag GmbH, Frankfurt.

Wichtl, Max (1989), *Teedrogen, Ein Handbuch für die Praxis auf wissenschaftlicher Grundlage*, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft mbH Stuttgart, Marburg.

OD SALERNSKOG VRTA DO FITOFARMACIJE 21. STOLJEĆA

Sažetak

Cvit likarije (lat. *Flos medicinae* ili *Regimen sanitatis Salernitanum*), prva je medicinska knjiga na hrvatskom jeziku, kako od jezične važnosti, tako i od iznimnog značaja za povijest i razvoj ljekarništva na našim prostorima. S gledišta današnje farmacije, poseban značaj imaju tadašnja saznanja koja je fra Emerik Pavić svojim prijevodom na hrvatski jezik doveo i do naših krajeva. Stoga je i ovaj rad prikaz važnosti i neprekidnosti primjene ljekovitih biljaka koje se spominju u ovoj zbirci za očuvanje zdravlja, a koje istovremeno imaju i farmaceutski/medicinski značaj u suvremenoj farmaciji. Naglasak je na ljekovitom bilju koje spominju ljekopisi novoga doba kao što je Europska farmakopeja, te druga službena i stručna literatura farmaceutske struke, u kojima se znanja o ljekovitom bilju iz salernskog vrta temelje na začudnom spoju tradicije i znanosti. U djelu *Cvit likarije* spominje se farmaceutska primjena oko 27 biljaka od kojih je njih 16 službeno navedeno u Europskoj farmakopeji. Većina preostalih ljekovitih biljaka i danas se koristi u tradicionalne medicinske svrhe.

Ključne riječi: ljekopisi; farmakopeja; ljekovito bilje; ljekarništvo.

FROM THE GARDEN OF SALERNO TO THE PHYTOPHARMACY OF THE 21ST CENTURY

Summary

Cvit likarije [Flower of Medicine] (Latin *Flos medicinae* or *Regimen sanitatis Salernitanum*), is the first medicinal book in the Croatian language, which possesses both the linguistic importance and the extreme importance for the history and development of pharmacy in this region. From the perspective of today's pharmacy, the insights which Friar Emerik Pavić brought to these parts by means of his translation into the Croatian language have particular value. Therefore, this paper presents the importance and continuity of the use of the medicinal plants which were mentioned in this collection for the preservation of health, which at the same time maintain pharmaceutical / medical value in the modern pharmacy. The emphasis is on the medicinal herbs which are mentioned in the medicinal formularies of the new era, such as the European Pharmacopoeia and other official and professional literature of the pharmaceutical profession, in which the knowledge about the medicinal herbs from the Salernitan garden is based on a wondrous combination of tradition and science. The work *Cvit likarije* mentions pharmaceutical application of about 27 plants, of which 16 are officially listed in the European Pharmacopoeia. Most of the remaining herbs are used today for traditional medicinal purposes.

Keywords: medicinal formularies, pharmacopoeia, medicinal herbs, pharmacy.

Ivan Bekavac Basić

**SLIČNOSTI I RAZLIKE IZMEĐU
PAVIĆEVA PRIJEVODA *FLOS MEDICINAE*
– CVIT LIKARIJE I LALANGUEOVE
MEDICINA RURALIS ILITI VRACHTVA
LADANYSZKA**

Pregledni rad
UDK 271.3 Pavić, E.

Uvod¹

Ovim radom nastojat ću proširiti pitanje hrvatskoga medicinskog vokabulara u drugoj polovici 18. stoljeća koji je nastajao na štokavskoj i

¹ Ovu raspravu posvećujem dvojici hrvatskih povjesničara medicine i farmacije, prof. Mirku Draženu Grmeku (Krapina, 9. siječnja 1924. – Pariz, 6. ožujka 2000.), svom učitelju i prof. dr. sc. Hrvoju Tartalji (Konjic, BiH, 2. V. 1907. – Zagreb, 11. VII. 1990.) koji mi je još davne 1982. darovao izdanje *Flos medicinae* iz 1958. koje je pripremio za reprint s ovećim predgovorom na hrvatskom i latinskom jeziku i neke druge tekstove iz povijesti farmacije za potrebe moga rada sa srednjoškolicima koji se pripremaju za farmaceutske tehničare. Uputio me i na novi pretisak izdanja *Flos medicinae* koji je pripremao fra Gabrijel Jurišić, moj učitelj, i koje se u prodaji moglo nabaviti te iste 1982. godine. To sma izdanje pribavio i imam ga u svojoj knjižnici. Taj susret s Pavićevim prijevodom i latinskim izvornikom bio mi je povodom da pri izradi udžbenika latinskog jezika za zdravstvene škole u suradnji s kolegom Franjom Međeralom (Krč, Novi Marof, 3. ožujka 1947. – Zagreb, 14. svibnja 2002.), uvrstim nekoliko priloga iz *Flos medicinae sive Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica auctore Joanne de Mediolano, recenter interpretatione Illyrica, sive Dalmatica rythmice illustratus, anno 1768. Cum premissu Superiorum. Pestini, Typis, Eitzenbergerianis*. Tako već od prvoga izdanja udžbenika iz 1986. pa do danas učenici srednjih zdravstvenih škola u Republici Hrvatskoj, a djelomično u BiH, mogu se susresti s tekstovima iz *Flos medininae* na latinskom izvorniku i u prijevodu Emerika Pavića. Uvršten je prilog o humoralnoj teoriji koja potječe od Hipokrata (460. – 377. pr. Kr.) u tekstu *De quattuor humoribus humani corporis* (Caput LXXXV.), te preslik naslovne stranice i stranice 43. gdje su poglavlja 77. do 79. (*De Corroborantibus vifum – Od pokripljujuchih vid, De Dolore dentium fedando – Za dignuti bolu zubih, De Raucedine Vocis – Od zamuknutja glafa*). (Bekavac Basić – Međeral, 1986). Preslik sam uvrstio da učenici vide kakva su bila pravopisna pravila u Pavićevu tekstu za zapisivanje hrvatskih riječi u drugoj polovici 18. stoljeća na području Slavonije i pripadajućih krajeva u Ugarskoj u kojima žive Hrvati.

kajkavskoj osnovici hrvatskoga jezika, kao i Pavićeve parafraze pri prevođenju latinskih medicinskih pojmova iz *Flos medicinae*. Istraživanje temeljim na tiskanim tekstovima: *Flos medicinae* (1768), *Medicina ruralis illiti Vrachtva ladanyszka* (1776) i *Likarie priprostitute* (1775).

Prvi tiskani medicinski priručnici na hrvatskom jeziku i uloga franjevaca

Književno stvaralaštvo u osamnaestom stoljeću u hrvatskim zemljama rađe promišljam s pozicija opće povijesti koja se konkretno realizirala na našem prostoru, nego sa stajališta književnih kretanja u europskom okruženju. Razlog mog pristupa je taj što se Hrvati tijekom 18. stoljeća počinju oporavljati od trauma koje su ih pratile od 15. do 18. stoljeća izazvanih porazima i pobjedama u ratovima s Osmanlijama s jedne strane i europskom nerazumijevanju naših problema s druge strane. I sada u djelomično oslobođenim hrvatskim krajevima nova je organizacija vlasti, što se posebno vidjelo i u crkvenom životu i organizaciji crkvene uprave. Ograničit ću se na naznaku organizacije franjevačkih redodržava/provincija jer se izravno tiče ovoga referata. Poslije Požarevačkog mira (21. srpnja 1718.) koji su sklopile Habsburška Monarhija, Osmansko Carstvo i Venecija promijenjene su granice prema Osmanskom Carstvu, te je Habsburška Monarhija dobila Temišvarski Banat i istočni Srijem, osvojeni dio Srbije do Čuprije i Paraćina, kao i uži dio ozemlja južno od rijeke Save u Bosni, kao i Olteniju (zapadni dio Vlaške), dok je Venecija u Dalmaciji dobila Imotski i Vrgorac. Ovakvo razgraničenje ugrozilo je franjevačku redodržavu Bosnu Srebrenu, te je već 1735. iz njezinog sastava izdvojena Provincija sv. Kaja, koja malo zatim mijenja ime u Provincija Presvetoga Otkupitelja i obuhvaća područje kopnenoga dijela Dalmacije s nekoliko samostana i pripadajućih župa na Jadranskom moru, a poslije Beogradske mira (1739.) Bosna Srebrena gubi i teritorij na području Ugarske, Vojvodine, Srijema i Slavonije, itd. te se formira franjevačka Provincija sv. Ivana Kapistranskoga (1757.). Te dvije činjenice ne smiju biti zanemarivane u istraživanjima kulturnih zbivanja među Hrvatima jer novonastale provincije nastoje organizirati svoj život, a i opstanak stvaranjem cjelovitog ustroja koji nužno zahtijeva i nova učilišta ili obnovu postojećih, novu lektiru, posebno crkveno-propovjedničkog značaja, ali i pomoćnu lektiru, među koju ubrajamo i medicinsku jer je poznato da su redovnici za svoje potrebe, ali i vjernike poznavali osnove ljekarništva, posebno upotrebe ljekovitoga bilja, a i osnovne liječničke savjete i zahvate za bolesni puk. Dakle, u tom razdoblju vidimo jako naglašenu kulturno-prosvjetnu djelatnost u navedene dvije novonastale franjevačke provincije, te iz ovoga okvira treba promatrati i doprinos franjevaca na tim prostorima u sklopu europskog prosvjetiteljstva kao

posebnoj komponenti na našim stranama. U tim sredinama su franjevci poslije podjele teritorija Bosne Srebrene imali i „raspodjelu“ ljudskih potencijala, te su s postojećim ljudima radili što su najbolje mogli i za njih su to bili „vrhunski“ stručnjaci, što danas ne mora značiti, te u ocjeni njihova doprinosa i mjesta u hrvatskoj kulturnoj baštini drugačije sudimo danas, nego se moglo suditi u tom trenutku. Nažalost, ta izdvajanja iz Provincije Bosne Srebrene, dovela su samu Bosnu Srebrnu na rub propasti, no zahvaljujući upornosti nekolicine hrabrih franjevaca uspjeli su se očuvati i nastaviti dalje nezaobilazan rad među katolicima i Hrvatima u BiH.

Upravo u te dvije novonastale franjevačke provincije nastali su prvi tiskani tekstovi iz medicine. Kako smo naprijed napomenuli, to je prijevod fra Emerika Pavića iz 1768. na hrvatski tekstova salernske medicine od Ivana Milanskoga, i zbirka recepata poredanih abecednim redom narodne medicine koja se bilježila u tzv. likarušama u knjizi Jurja (Luke?) Vladmirovića *Likarie priprostite*. Obje knjige su pisane hrvatskom štokavskom ikavicom.

Knjige zaslužuju pažnju s više aspekata. Ovdje bih naznačio da kasnije možemo lakše pratiti izlaganje da ni jedan ni drugi tekst ne upoznavaju korisnika sa kretanjima u suvremenoj medicini početka druge polovice 18. stoljeća. Dok Pavićev prijevod prenosi stavove „znanstvene“ europske medicine koja vuče svoje korijene iz antičke Grčke preko Rima i srednjega vijeka počevši od djelovanja Salernske škole u 9. stoljeću pa do 17. stoljeća kad je tiskan predložak 1649. iz kojega je prevodio Pavić, dotle Vladmirović koristi također antičke predloške, suvremene predloške, a posebno predloške više od deset domaćih narodnih liječnika i ljekarnika koje posebno imenuje i koji nam je time ostavio dragocjene podatke o praksi narodnih liječnika.

Treća knjiga koja je značajna za ovaj rad nastala je u mirnijem hrvatskom prostoru u Varaždinu 1776. i to iz pera liječnika Ivan Krstitelj Lalangue (Matton, Belgija, 27. travnja 1743 – Varaždin, 20. svibnja 1799.) obrazovanog u Beču. Kako sam Lalangue nije dobro poznao hrvatski jezik to je njegov tekst *Medicina ruralis* na hrvatski jezik kajkavske osnove preveo franjevac u to vrijeme član Provincije sv. Ladislava fra Edmund Platužić.

Dakle, možemo zaključiti da u drugoj polovici 18. stoljeća trojica franjevaca iz triju hrvatskih sredina, panonske, dalmatinske i sjeverno-hrvatske sudjeluju u objavljivanju medicinskih knjiga na hrvatskom jeziku i to na štokavskoj i kajkavskoj osnovici. Kako rekoh, postoji više osnova s kojih bi se moglo promatrati ta djela i to će trebati jednom temeljito i učinit, meni je ovdje progovoriti samo o dijelu stručne terminologije koja se javlja u Pavićevu prijevodu i u Platužićevu prijevodu Lalangove knjige *Medicina ruralis* s usputnim osvrtom na Vladmirovićeve *Likarie priprostite* te ponešto o Pavićevim parafrazama.

Kratak sadržaj *Flos medicinae*

Flos medicinae sadrži 101 poglavlje ili bolje rečeno pjesmicu od dva do 14 stihova u latinskom izvorniku, u različitim metrima, ali većinom u daktilskom heksametru i elegijskom distihu (daktilski heksametar i daktilski pentametar), te leoninskom stihu. Emerik Pavić prevodeći latinske stihove u hrvatski nije radio na očuvanju forme izvornog metra, već je pretakao u hrvatski deseterac.

Knjiga počinje naslovom, zatim slijedi elegijski dvostih kao motto: *Vivere naturae si convenienter amarent / Mortales, medica nil opus esset ope*. Na trećoj je stranici posveta², a na četvrtoj i petoj prevoditelj obrazlaže posvetu i potpisuje se: *Humillimus servus P. E. à B.*³

Sadržaj *Medicina ruralis*

Medicina ruralis je razdijeljena na 31 dio (poglavlje). Prije kazala je naslovna stranica i posveta numerirana rimskim brojkama od V do VI, zatim slijedi predgovor *K chtavczu* od str. 1. – 34. koji završava: *Dano je vun dneva 2. Szechna Meszeczca od Narodnyenya Kriffstuffevoga Letta 1774. vu Varafzdinu*. Potom slijede poglavlja od 1. do 31. Knjiga završava stranicom 374. s *Opomenek Authora*.⁴ Na kraju knjige imamo *Opomenek Authora* (str. 374.) u kojemu autor

2 *Perillustri ac gratiosissimo domino Joanni Pavianovics, Liberae, Regiae, ac Metropolitanae Urbis Budensis actuali ordinario Notario, nec non per Inclytum Hungariae Regnum utriusque Juris Jurato Advocato, Domino & Patrono benevolentissimo dedicat. - P. Praefectus Studii Generalis Theologici, in praefata Urbe, ad Sacra Divi Fran. Stigmata, Ord. Ejusdem, Regul. Obferv. Prov. S. Joan. à Capifrano Anno praefato.*

3 Svi naslovi na latinskom izvorniku i Pavićevu prijevodu nalaze se u dodatku rada.

4 Evo sadržaja: Del I. Od zrokov betegov gufztefleh pri Mufeh (str. 35.), Del II. Od obchinfzkoga, ali malovrednoga nachina pochimlyuchega betega vrachiti (str. 46.), Del III. Od pravoga nachina zapochimlyuchemi betegi baratati (str. 60.), Del IV. Od zadobivajučeh zdravje (str. 75), Del V. Od vuliganya, illiti od zimlicze vruche, y goruche (str. 82.), Del VI. Od vuliganya, zvunefnyega, y znutrefnyega po vfzeh fztranah tela (str. 92.), Del VII. Od vuliganya plyuch, illiti od bodecza (str. 102.), Del VIII. Od vuliganya Gerla (str. 126.), Del IX. Od katara (str. 131.), Del X. Od Gutte (str. 137.), Del XI. Od Vudarczev Szuncza (144.), Del XII. Od boli fivotne, y kotrifne (str. 147.), Del XIII. Od Koz, ali Bobink (158.), Del XIV. Od Blekov illiti maleh Kozicz (str. 172.), Del XV. Od Verbancza, illiti Saffranyaka (str. 179.), Del XVI. Od plyuvanya Kervi (str. 183.), Del XVII. Od Griza chrevnoga, illiti Zaviavicze (str. 187.), Del XVIII. Od gnyile Zimlicze (str. 198.), Del XIX. Od Zimlicze malovredne, y chifzto zlochefzte (str. 210.), Del XX. Od Zimlicze prepufchajuče (str. 218.), XXI. Od Miferere (str. 237.), Del XXII. Od betegu zlatenichnoga (str. 242.), Del XXIII. Od bele Grife (str. 246.). Del XXIV. Od prave Grife z-boljum (str. 251.), Del XXV. Od Pefzje Szochnofzti (str. 258.), Del XXVI. Od izpitavany, na koja potrebno bude odgovoriti, kada od Vrachitela tolnach budefze profzil (str. 272.), Del XXVII. Od nachina Mladicze za vrachtvo pobirati, nye fzuffiti, na prah obrachati, y chuvati (str. 277.), Del XXVIII. Od Kazitela vrachtvneh Trav ovde zadrfeh, z-kratkem preopominanyem (str. 290.), Del XXIX. Od Vage, y od nyeinoga Teza, koja za vaganye, y merenye Vrachtvih jelzu potrebna (str. 318.), Del XXX. Od nachina prepiszavanya Vrachtvih, y od mertuka nyihovoga (str. 320.), Del XXXI. Od nachinov napravlati vrachtva (str. 327.).

kaže: „Ako prem poleg dragoga obrnitela ove knige vřizgdar jezdem bil, vendar meřzta kaj kud jezdu, navlafřtito rechi doctorřzke y vrachtvih, koje ni mogel poleg mojega nakanenya vu horvatzkom jeziku izpiřzati, zato raztolnachit, y razpiřzati jezmo morali, dapache imena vrachtvih vu trojem jeziku jezmo pořzstavili.“ U poglavlju 28. (str. 290-317) autor donosi abecednim redom trave i ljekovite tvari na hrvatskom, diachkom (d. = latinskom) i njemačkom (n.) jeziku, te opis gdje rastu trave i koji dio biljke je ljekovit, kad cvjeta i kad se skupljaju, kad su učinkovite – zelene ili suřene, itd. Za primjer navodimo: „*Brechna Trava, drugach Leken, d. Nymphaea. n. See-Blumenkraut.* Rařzte po Berekeh, y po Potokeh, koi polehko teheju, y kakti na poloviczu sztoje, Liřztje nyeino je řiroko, y zverhu Vode razpreřzterto, Meřzecza Velikoga Travna, y Ivanschaka czvete, negda pak v Jeřzeni belo, ali k-Blatu zpodobno ima Czvetje, Koren, Liřztje, y Czvetje jezdu hafznovita, Liřztje pořzuffeno nikaj ne vala“ (Lalanguę, 292-293).

Medicinsko nazivlje

Da bismo mogli progovoriti o medicinskom nazivlju u *Flos medicinae* potrebno je reći nekoliko riječi o antičkoj medicini. U kratkom predgovoru svom djelu *De medicina (Medicina)* rimski medicinski pisac iz 1. st. Aulo Kornelije Celzo navodi da je Hipokrat s otoka Kosa, prvi dostojan sjećanja, odvojio medicinu od filozofije i da je tako uspostavio kao posebno umijeće: „... Hippocrates Cous, primus ex omnibus memoria dignus, a studio sapientiae disciplinam hanc separavit, vir et arte et facundia insignis“ (Celsus, 1971: *Proemium, caput 8*). Potom navodi da se antička medicina dijelila u tri dijela: *dijetetiku, farmaceutiku i kirurgiku*. Evo što kaže Celzo: „Iisdem temporibus in tres partes medicina diducta est, ut una esset quae victu, altera quae medicamentis, tertia quae manu mederetur. Primam Διαιτητικήν secundam Φαρμακευτικήν tertiam Χειρουργίαν Graeci nominarunt“ (Celsus, 1971: *Proemium, caput 9*). Ovo nam je potrebno navesti jer i srednjovjekovna medicina Salernske škole nalazi svoje utemeljenje na Hipokratovu humoralnom nauku o ljudskom tijelu i o bolestima kao *diskraziji* (loše mijeřanje), nasuprot zdravom stanju *eukraziji* (dobro mijeřanje). Bitne postavke hromoralne teorije mořemo sařzeti u nekoliko rećenica: kao što je kozmos sazdan od četiri praelementa prema filozofu Empedoklu (zemlja, voda, zrak i vatra), tako je i ljudsko tijelo sazdan od četiri soka (lat. *humores*: crna žuč, sluz, krv i žuta žuč). Ako dođe do poremećaja u razmjernosti mijeřanja sokova (diskrazija) nastupa bolesno stanje, a zadatak je liječnika da pomogne bolesniku otkloniti taj poremećaj, dakle uspostaviti dobro mijeřanje sokova (eukraziju). Tu mjeru najlakše je uspostaviti dijetom. Evo što čitamo o dijeti u *Flos medicinae* koja se poziva na Hipokrata:

De Diaeta

Omnibus adsvetam jubeo servare diaetam.
 Quod sic esse probo, ni sit mutare necesse,
 Hippocrates testis, quoniam sequitur mala pestis,
 Fortior haec meta est medicinae, certa diaeta,
 Quam si non curas, fatue regis, & male curas. (*Caput LIII.*)

Od mirre xivljenja.

Hippocrates mudri likar kaxe
Mirra prava esskile pomaxe.
Bolja jeste od svi likaria,
Nit te mucsi, nit te sstogod tira.

Nadalje će Salernska škola u stihu interpretirati osnovno medicinsko načelo koje također potječe od Hipokrata, a u latinskom prijevodu glasi: *Primum: non nocēre.* – Prvo: ne škoditi.

De administratione Diaetae

Quale, quid, & quando, quantum, quoties, ubi, recta
 Debent haec medico in victus ratione notari;
 Ne male conveniens ingrediatur iter. (*Caput LIV.*)

Od naregjenja mirre.

Ssto, i kada, kako, i koliko,
Kad kog licsiss, kaxi svekolko;
Da licsechi bolesnog csovika,
Zatim na te neustane vika.

Kako vidimo traži se od liječnika da dobro obavijesti bolesnika o njegovu bolesnom stanju, mogućoj terapiji i ishodu liječenja jer inače može na sebe izazvati bijes da nije postupio po gore naznačenom načelu te da je svojim prikrivanjem i nedavanjem pune obavijesti naškodilo bolesniku.

Ako pogledamo sadržaj knjige *Flos medicinae*, vidjet ćemo da je dosta poglavlja posvećeno upravo humoralnom pristupu razumijevanja bolesti, a potom načinu prehrane (dijetetici), kako postići zdravo stanje organizma, te puštanju krvi kao jednom od načina liječenja. Iz prethodnoga proistječe da imamo minimalno pojmova o anatomiji čovjeka, ali puno o prehrani i to većem, biljem i njihovim pripravcima, te prehrani gdje je osnovna namirnica

meso. Stoga ćemo navesti voće i biljke koje preporučuje Salernska škola, a izostavljamo popis životinja od kojih se služi meso (riba, ptica i živina) i juha („čorbica“), te utroba, jetra i pluća („csigerice“), mlijeko, surutka, sir ili jaja.

Kako je i Lalangueova knjiga namijenjena običnom seoskom puku i daje savjete kako se služiti prirodnom priručnom apotekom, a to su ljekovite tvari biljnog, životinjskog i mineralnog porijekla, moći ćemo usporediti ta dva medicinska priručnika. Sličan je pristup i Vladmirovićev, ali nemamo odgovarajuće latinske nazive uz njegove nazive biljaka, pa će biti teže povezivanje. Ipak ćemo potražiti nazive za biljke koje koriste sva trojica autora. No, iako su sva tri teksta na hrvatskom i nastala u isto vrijeme, ali u različitim podnebljima hrvatskih zemalja 18. stoljeća, a jezično na dva narječja: štokavskom i kajkavskom, ne će uvijek biti lako uspoređljiva. Pomoći će nam jezik posrednik – latinski koji nalazimo u *Flos medicinae* i *Vracztvima ladanyskim*. I ova veza ne znači uvijek pouzdanost jer, iako je Carl von Linné već objavio svoje djelo *Systema naturae* (1758., 10 izdanje) u kojemu uvodi do kraja binarnu nomenklaturu za biljke koja još i dans vrijedi, autori se nisu služili njegovom metodom imenovanja bilja, pa ne ćemo uvijek biti sigurni da autori pišu o istoj biljci. Dakle, naš rad ne će obrađivati sve nazivlje nego ono koje se nalazi u Pavićevu prijevodu i Lalanguevu rječniku ljekovitih tvari. Za temeljtu obradu rječnika pojedinih knjiga i njihovu usporedbu u pojmovlju treba opširniji monografski rad koji prelazi opseg članka.

Radi preglednosti prikazat ćemo tabelarno rječnik bilja, povrća i voća koje upotrebljavaju autori, a u prvom stupcu bit će latinsko nazivlje, koje nalazimo kod Pavića i Lalanguea.

<i>Latinski naziv</i>	<i>Flos medicinae</i> (Pavićev prijevod)	Lalangue, <i>Vracztva ladanyska</i> (Platužićev prijevod)
acetum, -i, n.	firche	
allium, -ii, n.	bili luk, luk bili, luk	Chessnyak luk
anisum, -i, n.	slatki kopar, fej	Szlatki Komin, Aniz trava
caulis, -is, m.	kupus	
cepa, -ae, f.	cerveni luk	Cherlenecz luk
cerasum, -i, n.	trifsnja (plod)	
cervisia i cerevisia, -ae, f.	pivo	
chaerefolium, -ii, n. (= caerefolium); Choerefolium (<i>Lalangue</i>)	kerbeljika (vrsta zelenog povrća)	Kersulicza Trava

chelidonia, -ae, f.	zlatich, zlatichak; lastavica	
cibus <i>impinguans</i>	jišće koje čini debljat	
cibus, -i, m.	jišće	
cibus; cibus nutriens	jišće, jizdbina; jišće koje kripost daje	
condimentum generale	općeni začín	
condimentum, -i, n.	začín	
crocus, -i, m. i crocum, -i, n.	ssafran	
diaeta, -ae, f.; administratio diaetae	mira življenja; naređenje mire	
enula campana	botana	
esus	jišće	
fabā, -ae, f.	bob	
ficus, -us, f. (ficus maturaē)	smokva (zrile smokve)	
foeniculum, -i, n.	kopar, morac	
granum, -i, n.	zrno	
hyofcyamus, -i, m.	svinjski bob	Szvinszki Bob
hysopum, -i, n. (<i>Hyssopus officinalis</i>)	sipanta	
Lavandula, -ae f.	spikinarda	
lens, lentis, f.	goruflca	
malva, -ae, f.	sliz	Szlez cherni
mentha, -ae, f., menta (<i>Lalangue</i>)	metvica verna	Meticza
mespilum, -i, n.	mušmula	
mustum, -i, n.	mušt, novo vino	
nasturtium, -ii, n.	ren	
nux, nucis, f.	orah	
oleum, -i, n.; olea (<i>Lalangue</i>)	ulje	Olikovo Drevo
panis, -is, m.	kruh	
papaver, -eris, n.	„biber“ (?), mak	
persicum, -i, n.	brifka, briska (plod)	

petroselinum, -i, n.	perfsin	Perssun vertni
piper (nigrum, leucopiper)	papar, biber (cerni, bili papar)	
piper, -eris, n.	biber	
pifum, -i, n.	pafulj	
pomum, -i, n.	jabuka	
pomum, -i, n.	voće	
porrum, -i, n. ili porrus, -i, m.	porluk, porrluk	porluk
potatio, -onis, f.; potatio nimia	Piće; saviše piće	
potus, -us, m.	piće	
Primula veris	tafsci	
prunum, -i, n.; prunus, -i, f. (<i>Lalanguē</i>)	šljiva (plod)	Szlivovo drevo
pulegium, -ii, n.	metvica sitna	Meticza konyszka
pussula, -ae f.	suho grozgjice	
pyrum, -i, n.; pirus, -i, f. (<i>Lalanguē</i>)	kruska	Hruskovo Dervo
racēmus, -i, m.	grozdje	
rapa, -ae, f.	ripa	repa
raphanus, -i, m.	rotkva	povertnicza
remedium, -ii, n.	likarija	
rosa, -ae f, f.	ruxica	rosa
rosae flos	cvitak od ruxice	
ruta, -ae f.; rutha (<i>Lalanguē</i>)	rutvica	Rutticza trava
salix, -icis, f.	verba	Verbovo Drevo
salvia, -ae, f.	xalfia	Salfia
semen, -inis, n.	sime	
sinapis, -is, f.	goruffica	
theriacum, -i, n.	theriak	
urtica, -ae, f.	kopriva	Kopriva Trava
uva, -ae, f.	grozdje	
verbena, -ae, f.	šporisf	Ssporiss trava

victus, -us, f.	način za živiti	
vinum bonum	dobro vino	
vinum melius	lipše vino	
vinum rubrum	cerveno vino	
vinum, -i, n.	vino	
viola purpurea	ljubica	
vippa (?)	vipiga (?)	

Kako vidimo jedan manji broj nazivlja i biljaka je zastupljen u ova dva spisa. Kako je Lalangueov priloženi rječnik u 28. poglavlju bogat, prilažemo i njegov cjelovit rječnik, ali tako da sam u prvi stupac stavio diačko (latinsko) nazivlje u odnosu na izvornik gdje je na prvom mjestu hrvatsko. To sam učinio radi lakše usporedivosti rječnika. Također, dodajem i popis tvari biljnoga porijekla koje kao ljekovite navodi Vladmirović, da čitatelj može usporediti sva tri priručnika.

Lalangueov rječnik ljekovitoga bilja

<i>Latinski</i>	<i>Lalangue (Platužić)</i>	Avena	Zob
Absynthium	Pelin	Bardana	Lopuh veliki
Acacia	Ternina Drevo	beccabunga	Bobunyak Vodena Trava
Acetosa	Kiszelicza	Bellis	Ledinszko czvetiche
Allium	Chessnyak luk	Berberis	chessmigovina
Alnus	Jalssa Drevo	Betonica	Betonika Trava, szerpecz Trava
Althea	Szlez beli	Borrago	Boraga Trava
Alumen	Jalun	Borrago	Volovszki Jezik
Amygdalus	Mandalovo dervo	Brassica	Kely Zelye
anisum	Aniz trava, Szlatki Komin	Bryonia	Zemalyszka Tikva
Armoracea	Hren obchinszki	Calaminta montana	Meticza gorszka
arnica	Arnika Trava	Calamus aromaticus	Kolmusz Koren
Arum	Natragulya, drugach Telecha noga Trava	Camomila	Gamelicz Trava
Asarum	Koren okolu leszkovoga dreva navaden raszti	Camphora	Kafra

Canabis	Konoplya	Jalapa	Jalapa Koren
Capilli veneris	Preprut vodena	Juniperus	Borovicza
Carvum	Komin	Lactuca	Ssalata
Centaurium Minus	Czentauria Trava, Jerero zlatna Trava	Lappatum	Schav veliki Trava
Cepa	Cherlencz luk	Lichen Arboreus	Plyuchnyak po hrasztovom Drevu
Choerifolium	Kersulicza Trava	Lupulus	Mely Trava
Cichorium	Czikoria Trava	Majorana	Majuran
Cicuta	Trubelika Trava	Malus	Jabukovo Dervo
Colchicum autumnale	Divji Ssaffran vjeszeni czvatuch	Malva	Szlez cherni
Cornus	Drenovo Dervo	Marubium	Plyuchnyak
Cotonea malus	Kutinya Drevo	Menta	Meticza
Cucumis	Vugorek	Mercurialis	Schir Trava
Curcubita	Tikvanya	Millefolium	Jezichecz Trava, Kunicza
Daucus	Suta merkva	Morus	Murva dudovina
Ebulus	Hebed trava	Muscus vulgaris	Meheny podrevu
Endivia	Ssalata velika rugana	Napus	Konschicza Repa
Enula	Koren veliki	Nasturcium Aquaticum	Bobovnyak Zdenchni
Erysimum	Musstarda divja	Nasturcium hortense	Bobovnyak vertni
Esula	Mleko vuchje trava	Nepeta	Machkina Trava
Fagopirum	Kukuruza	Nicotiana	Duhan
Feniculum	Januss szladki	nymphaea	Berchna, leken
Filix	Preprut Trava	Olea	Olikovo Drevo
Fraxinus	Jeszenovo drevo	Olibanum in sorte	Temnyan
Fumaria	Trava Dim zemelyszki	Opium electum	Szok illiti szofft makovoga szemena
Gramen	Trava osstricza	Origanum vulgare	Dobra miszel Trava
Gratiola	Gracziola Trava	Panicum	Szirek
Haedera terrestris	Kopitnyak Trava, Meszechnak	Papaver album & nigrum	Mak beli y cherni
Hordeum	Jachmen		
Hyosciamus	Szvinszki Bob		
Hypericum	Trava Szvetoga Ivana		

Papaver rubrum sive erraticum	Mak cherleni polyszki	Salix	Verbovo Drevo
Parietaria	Trava Szvetoga Petra	Salvia	Salfia
Pastinaca	Paszterniak Bela merkva	Sambucus	Bezgovo Drevo
Petasites	Trava kusna zvana	Saponaria	Szopunicza Trava
Petroselinum	Perssun vertni	Satureja	Isop vertni
Pirus	Hrusskovo Dervo	Scabiosa	Szrablivka trava
Plantago	Terputecz Trava	Scordium	Chessnyak vodeni
Porum	Porluk	Sedum, sive semper vivum	Netreszk trava, drugach Volovszko oko
Portulaca	Tuschak Trava	Senna sine stipitibus	Szena Trava presz sztebla
Primula veris	Protuletno pervo Czvetichje	Serpillum	Materina ali Babina Dussicza
Prunus	Szlivovo drevo	Sinapi	Musstarda
Pulegium	Meticza konyszka	Tanacetum	Chervinyak Trava, Gerlichek
Pulmanaria	Plyuchnyak piknyavi	Taraxacum	Taraksza Trava
Pulsatilla	Poklonecz pricherni	Thymus	Timian Trava
Quercus	Hrasztovo Drevo	Tilia	Lipovo Drevo
Ranunculus pratensis	Sabjak Trava	Tragopogon	Kozlova Brada, trava
Rapa	Repa	Trifolium fibrinum	Detejya zimlichavka
Raphanus	Povertnicza	Trifolium pratense purpureum	Detejya ledinszka
Rhamnus	Tern beli	Triticum	Pssenicza
Ribes	Grozdochje drobno Ivanszko	Tussilago	Podbel Trava
Rosa	Rosa	Urtica	Kopriva, Trava
Rosmarinus	Rosmarin	Verbascum	Kralyevszko szrdce trava, Margeticza
Rubus Idoeus sive ruber vel albus	Kupina cherlena ali bela	Verbena	Ssporiss Trava
Rubus niger	Kupina cherna	Veronica	Veronika Trava
Rutha	Rutticza trava	Vitis	Tersz
Salicaria	Verbnicza Trava		

Tvari biljnog porijekla od čijih se dijelova (list, stabljika, kora, cvijet, korijen, plod, ...) priređuju lijekovi navedeni u Vladmirovićevim *Likariama priprostitim*. Pojmovi su transkribirani u današnji slovopis prema Dani Čučković i Zdravku Devetaku (usp. Čučković, 1942; Devetak, 1999).

aptovina, artetika (iva trava), badaljike, bar, *biber*, bilušina, blitva, bob, bokvica, božur, brašno ječmeno, brašno pšeničeno, brist, broć, brštan, buražin, cedar, crkvina trava, cukar, čičak poljski, čičak veliki, datula, devesinj, ditelina trava, divizma, drinjine, *du(h)an*, dubčac, đalapa, gariful, gavez mali, gavez veliki, gladišika, gomoljika trava, gracijola trava, grah crljeni, grah slani, imela, iva trava, ajuga (iva trava), jasen, jasenak, jelinji rog, ješina (jovina), jovina (ješina), *kadulja*, kaloper, kanela, *kapula*, kuncuo (gavez mali), komorač, komunika trava, *konoplja*, kopitnjak, kopriva mala, kopriva velika, kostriž oliti svinjak, svinjak (kostriž), koštenica trava, kozlac, kunica (koštenica), kupina, kvasina ljuta, kvasina rožata, lavanda trava, lepen bili, limoncin, loza bila, *luk češan*, luk krecelj, lukšija od lozova prutja, ljubica čelinja, ljulj, mačinac, marine ručice, mekine šenične, metvica divja crljena, *metvica* pitoma, mravinac, mrtvina, murga, naranda, odolin, *orah*, orah mirlisni, čuvarkuća, zlu živ iliti čuvarkuća, papraca mala crna, papraca zlatna, pasvica, *pelin*, *peršin* oli petrušim, *petrušim*, pluto žeženo i u prah strveno, popunac, pucalina trava, rakija, ranjenik, rašeljka, reobarbara, liska – rese od liske, resulja trava ripa, rosopast, *rukula trava* oliti riga, riga (rukula trava), *ruta* trava salata, *sena* trava, sirak, cvit, *sliz* vodeni, *smokva* suha, smokva – mliko od smokve oliti divje oliti pitome, smola bajamova, smola borova, smola odbrštana, smola jelova, smola od masline, smola smrčeva, smrč, smrdljika, smrikinje od čipresa, sočivica, somina aliti gluhi smrč, sparožina, *sporiš*, sprež, srčanik, sugo di liquirizia, suhovrh (v. dubčac), surlina trava, svinjak oliti kostriž, šepurina, šipak ljuti, šiške, štavolj, štirenica, štrkalj tava, muški, tetivika, tikvina divja, troskot, trst, ulje lovorikovo, ulje od masline, vino bilo, vino ruso, vrisak, vrisak mali, vučja stopica, želud od duba ili rasta, želud – kapice od želuda, žutinica, zebrića trava, zovika, zvonika trava. (usp. Čučković, 1942; Bekavac Basić, 2006: 292-293)

Nekoliko riječi o parafrazama u Pavićevu prijevodu

Pavićev tekst ne možemo promatrati ni kao prijevod ni kao prepjev s pozicija suvremene teorije prijevoda, posebno metričke poezije. Kako ovaj rad i nije zamišljen da nešto o tome progovorim izabrao sam samo dva mjesta da pokažem kakvoću i domišljatost prevoditelja koji mogu plijeniti čitatelja onog vremena, a i danas nisu za odbacivanje.

Evo ta dva, između mnogih, odabrana mjesta:

Caput XXIV De musto

Impedit urinam mustum, solvit cito ventrem,
Hepatis emphraxin splenis generat, lapidemque.

Od novog vina

Novo vino vodu zaderxaje.

I terbuhu ottvaranje daje,

A slezinu ono zatussuje,

Jere vlagu mlogu uzrokuje;

Joss u tilu isti stvaru kamen,

Od kamena Bog nas csuvaj! Amen.

CAPUT XCIII. De impedimentis phlebotomiae

Frigida natura, & frigans regio, dolor ingens,

Balnea, *post coitum, minor aetas atque senilis;*

Morbus prolixus, repletio potus & escae,

Si fragilis vel subtilis sensus stomachi sit,

Et fastiditi tibi non sunt phlebotomandi.

***Od priprikah pusstanja kervi iz xilah.*⁵**

.....

Oxeniti posli dilla svoga,

Mladog doba, i vrlo staroga.

.....

Ova sam dva primjera odabrao da pokažem kako dodavanje stihova kojih nema ni u tragovima u izvorniku mogu dobro djelovati na čitatelja u hrvatskom prijevodu da shvati težinu bolesti i da ga potakne na čuvanje od nje, konkretno kamenca (žučnog).

Drugi primjer je ilustrativan s etičko-moralnoga stajališta. Iako je u nekoliko pjesmica prevoditelj izostavio *coitus* (spolni odnos), ovdje nije mogao jer je vrlo značajna obavijest kad se ne smije obavljati flebotomija (puštanje krvi), te je tu jednu „običnu“ riječ zaodjeo sa svim moralnim aparatom u skladu sa svojim, ali i crkveno-kršćanskim poimanjem spolnih odnosa. Dakle, čitamo „prijevod“ riječi *coitus* – „oxeniti posli dilla svoga“. Što iz toga možemo isčitati? – Spolne odnose treba imati samo u braku i to prvotno u reproduktivne

5 „Krv pustiti mloga pripričaju,/ Kojano se ovdje imenuju: / Vrime zimno i misto studeno./ Duga bolest, tilo upaljeno; / Oženi posli dila svoga,/ Mladog doba i vrlo staroga; / Posli pića i istoga jila./ Slab želudac i utroba gnjila; / Duga bolest i bolest velika,/ I grozenja velikoga slika.“

svrhe. Mogli bismo nizati još dosta primjera i o tome napisati vrlo kvalitetnu raspravu, ali to nam nije bio cilj.

Zaključak

Prve tiskane medicinske knjige koje smo uzeli u obradbu pokazuju nekoliko dodirnih točaka. Sve tri žele pomoći običnom čovjeku da si sam ili uz pomoć liječnika, učenijeg čovjeka, župnika itd. sebi pomogne pri liječenju bolesti. Stoga sva tri priručnika računaju na ljekovite tvari dostupne u prirodi i to u sredini za koju su pisane. Tako ćemo uočiti da Lalangue i Vladmirović računaju na biljke i druge tvari koje obični puk može pronaći u svojoj okolini, a *Flos medicinae* također pokazuje da izbor tvari treba tražiti u podneblju gdje je priručnik nastao, te tako imamo uglavnom bilje i životinje područja Italije i okolnih joj zemalja, pa nam se čini da je upotrebljiviji za primorsku Hrvatsku, nego kontinentalnu. Iako je *Flos medicinae* posvećen „Anglorum regi / Privedromu Kralju Anglexkomu“, savjeti u tekstu su namijenjeni i najobičnijem puku i stoga je bilo primjereno to djelo ponuditi Hrvatima 18. stoljeća jer su mogli naći savjete koji su kratki, jasni i primjenjivi.

Što se tiče prijevoda, možemo reći, da uz sve primjedbe autora koji su pisali o Pavićevu prijevodu, prijevod je primjereno stavljen u stih razumljiv i prihvatljiv korisnicima, štoviše lakše je pamtljiv i može u svakoj prilici poslužiti kao maksima. Stoga su Pavićeve parafraze kako rekospo uzele u obzir već postojeće manire narodne poezije i prijemljive su za svako uho.

Možemo reći na kraju da su sva tri priručnika imala pozitivnu ulogu u prosvjećivanju hrvatskog puka, a nama očuvala bogatstvo riječi, fraza hrvatskoga jezika druge polovice 18. stoljeća, ali da su i odigrali znatnu ulogu u stvaranju stručne terminologije na području općeg jezika te botanike, zoologije, mineralogije, medicnine i farmacije.

Dodatak

Naslovi na latinskom izvorniku i Pavićevu prijevodu: Caput I. *De animi pathematis, & remediis quibusdam generalibus* – *Od uregjenja duffsevnog, i niki opcheni Likariah*, Caput II. *De confortatione cerebri & visus* – *Za uzderxat mozak, i vid*, Caput III. *De Diurno, five meridiano fomno* – *Od Sna popodnevnjeg*, Caput IV. *De Flatu in alvo retento* – *Od zatvorenog vitra u xivotu*, Caput V. *De coena* – *Od vecsere*. Caput VI. *De dispositione ante cibi sumptionem* – *Od uregjenja prid jifschem*, Caput VII. *De vitandis cibus* – *Od jizdbinah, koife valja cfuvati*, Caput VIII. *De cibus bene nutrientibus* – *Od jifscha, koja dobru kripofst daju*, Caput IX. *De cibus impinguantibus* – *Od jifscha, koja csine debljat*, Caput X. *De Proprietatibus boni vini* – *Od vlastitofsti dobrog vina*, Caput XI. *De vino rubro* – *Od cervenog vina*, Caput XII. *De Letalium venenorum remediis* – *Od likariah*

protiva jidu, Caput XIII. De Aere – Od zraka, Caput XIV. De nimia potatione vini – Od savijšjeg picha vina, Caput XV. De meliore Vino – Od lipfsega vina, Caput XVI. De cerevijša – Od piva, Caput XVII. De victu fingulis anni temporibus – Od nacsina za xiviti ù fvakom dilu godine, Caput XVIII. De pravo potu corrigendo – Od ispravljanog picha, Caput XIX. De nausea marina – Od groštenja, Caput XX. De Generali condimento – Od opcheni zacsinah, Caput XXI. De lotione manuum post cibum – Od pranja ruku posli jifscha, Caput XXII. De Pane – Od Kruha, Caput XXIII. De carne prcina – Od fvinjskog mesa, Caput XXIV. De Mufto – Od novog vina, Caput XXV. De Aquae potu – Od pitja vode, Caput XXVI. De carne vitulina – Od teletine, Caput XXVII. De avibus efui aptis – Od pticah za jifsche, Caput XXVIII. De Piscibus – Od ribah, Caput XXIX. De Anguilla – Od Jeguljah, Caput XXX. De cibi potusque in prandio atque coena alternatione – Od smifšanja jifscha i picha, Caput XXXI. De Pifis – Od Pafulja, Caput XXXII. De lacte tabidorum – Od fuhobole, Caput XXXIII. De Butyro – Od masla, Caput XXXIV. De Sero – Od furutke, Caput XXXV. De Cafeo – Od Sira. Cafeus de se ipfo – Sir od fam febe, Caput XXXVI. De modo edendi & bibendi – od nacsina jifscha, i picha, Caput XXXVII. De Pyris – Od kruffaka, Caput XXXVIII. De Cerafis – Od trifsanja, Caput XXXIX. De Prunis – Od sljivah, Caput XL. De perficis, Racemis & Puffulis – Od brifaka, grozdja, i fuhog groxgijca, Caput XLI. De Ficibus – Od fmokava, Caput XLII. De Mespilis – Od musmulah, Caput XLIII. De Mufto – Od Mufsta, Caput XLIV. De Cervifia & Aceto – Od Piva, i fircheta, Caput XLV. De Rapis – Od Ripe, Caput XLVI. De Animalium visceribus – Od droba xivinskog, Caput XLVII. De Semine Foeniculi – Od kopra fimena, Caput XLVIII. De Anifo – Od flatkog kopra, iliti feja, Caput XLIX. De Spodio – Od csvertoge, iliti opiljaka kofti Elefantove, Caput L. De Sale – Od Soli, Caput LI. De Saporibus ac eorum qualitibus – Od slasti, i nje verftah, Caput LII. De Vipera – Od vippige, Caput LIII. De Diaeta – Od mirre xivljenja, Caput LIV. De adminiftratione Diaetae – Od naregjenja mirre, Caput LV. De Caule – Od kupufa, Caput LVI. De Malva – Od Sliza, Caput LVII. De Mentha – Od Metvice-vertne, Caput LVIII. De Salvia – Od Xalfie, Caput LIX. De Ruta – Od rutvice, Caput LX. De Cepis – Od cervenog Luka, Caput LXI. De Sinapi – Od Goruffice, Caput LXII. De Viola Purpurea – Od Ljubice, Caput LXIII. De Urtica – Od koprive, Caput LXIV. De Hyfopo – Od sipante, Caput LXV. De Chaerifolio – Od kerbljike, Caput LXVI. De Enula Campana – Od Botana, Caput LXVII. De Pulegio – Od Metvice fitne, Caput LXVIII. De Nasturtio – Od Rena, Caput LXIX. De Chelidonia – Od Zlaticha, Caput LXX. De Salice – Od Verbe, Caput LXXI. De Croco – Od Ssafrana, Caput LXXII. De Porro – Od Porrluka, Caput LXXIII. De Pipere – Od Bibera, Caput LXXIV. De Gravitate Auditus – Od nedobrog csuvenja, Caput LXXV. De Tinnitu, five Sonitu aurium – Od zvonjenja ù uffima, Caput LXXVI. De Nocumentis Vifus – Od budechi ftvarih vidu, Caput LXXVII. De Corroborantibus vifum – Od pokripljujuchih vid, Caput

LXXVIII. *De Dolore dentium sedando – Za dignuti bolu zubih*, Caput LXXIX. *De Raucidine Vocis – Od zamuknutja glafa*, Caput LXXX. *Rheumatis Remedia – Od Likarie Hunkavice*, Caput LXXXI. *De Curatione Fiftulae – Od Likarie Civi*, Caput LXXXII. *De Doloribus Capitis – Od Glavobolje*, Caput LXXXIII. *De quatuor Anni temporibus – Od csetiri doba godine*, Caput LXXXIV. *De Numero offium & venarum in humano corpore – Broj kostih, i xilah u csoviku*, Caput LXXXV. *De quatuor humoribus humani corporis – Od csetiri vlxnofti tila csovicsjega*, Caput LXXXVI. *De temperatura, five complexionem fanguinea – Od oni, koi mlogo kervi imadu*, Caput LXXXVII. *De temperatura choleric five biliofa – Od oni, koi mlogo jida u febi imadu*, Caput LXXXVIII. *De temperatura phlegmatica feu pituitofa – Od Vodnatih*, Caput LXXXIX. *De temeratura melancholica – Od fumorni ljudih*, Caput XC. *De coloribus – Od Bojah, Indicia redundantis fanguinis – Zlamenja mloxine kervi, Indicia exuberantis cholerae, five flavae bilis – Zlamenja mloxine jida, Indicia redundantis phlegmatis – Zlamenje mloge Pljuotine, Indicia abundantis melancholiae – Zlamenje faviffe fumornofti*, Caput XCI. *De Phlebotomia, ac primo quidem de aetate Phlebotomiae – Od Pufشانja kervi, i najpri od vika, u koife ima pufstat*, Caput XCII. *Quibus menfibis conveniat, vel noceat Phlebotomia – U Koje Mifece dobro i zlo jeste kerv pufstati*, Caput XCIII. *De impedimentis phlebothomiae – Od priprikah pufstanja kervi iz xilah*, Caput XCIV. *Quae circa venae sectionem observanda – Koiafe imadu u vrime pufشانja kervi obluxiti*, Caput XCV. *De quibusdam effectibus phlebotomiae – Od niki koriftih pufشانja kervi*, Caput XCVI. *De fciffurae quantitate – Od nacfina ficfenja xile*, Caput XCVII. *Quid post sectionem venae faciendum – Sftofe posli pufstanja kervi imade cfiniti*, Caput XCVIII. *Quae post phlebotomiam vitanda – Koife stvarih posli pufشانja kervi valja cfuvati*, Caput XCIX. *Quibus morbis & aetatibus phlebotomia conveniat, & quantum fanguinis quoque tempore detrahendum – U koima boleftima, i viku dobroje kerv pufstati, i kolikofe kad imade pufstati*, Caput C. *Quae membra quoque tempore fectione venae vacuanda. – Koim udma, i u koja doba pufشانje kervi sluxi*. Caput CI. *De commodis ex fectione falvatellae. – Od korifti pufstanja Salvatele*.

Literatura

Bekavac Basić, Ivan – Međeral, Franjo (1986¹, 2013²⁰), *Elementa linguae Latinae medicae*, Školska knjiga, Zagreb.

Bekavac Basić, Ivan (2006), „Marginalije uz *Likarie Priprostite* Jurja (Luke) Vladmirovića“, u: *Zbornik o Luki Vladmiroviću* (ur.: Pavao Knezović), Knjižnica Tihi pregaoci, kn. 4, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 265-298).

Celsus, Aulus Cornelius (1971), *De medicina* (with an english translation by W. G. Spencer), In three volumes I, William heinemann LTD, London, Harvard University press, Cambridge, Massachusetts.

Čučković, Dana (1942), *O prvoj hrvatskoj tiskanoj ljekaruši*, (Poseban otisak iz *Vjesnika ljekarnika*, br. 10-12), Zagreb.

Devetak, Zdravko (1999), „‘Likarije priprostite’ fra Luke Vladmirovića“, u: *Knjižnica zbornika „Kačić“*, br.34 (ur.: Hrvatinić Gabrijel Jurišić), Zbornik Kačić, Split – Franjevački samostan Uznesenja Marijina, Zaostrog, 7-13.

Jembrih, Alojz (2000), „Ivan Krstitelj (Jean Baptiste) Lalangue i njegovo djelo“, *Hrvatsko Zagorje – časopis za kulturu*, god. VI, Krapina, 2: 159-182.

Lalangue, Joannis Bapt. (1776), *Medicina ruralis illiti Vrachta ladanyyszka, za potrebochu musev, y szziromakov horvatzkoga orszaga y okolu nyega, blisnesseh meszt*, perva sztran, Vu Varasdinu, Stampana po Ivanu Thomassu Plem. Od Trattnern, cues. Kral. Apost. Szvetl. Stamparu, y knigo-Tergovczu. Letto 1776.

Johannes de Mediolano (1958), *Flos medicinae sive Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica, auctore Joanne de Mediolano. Recenter interpretatione Illyrica sive Dalmatica rythmice illustratus, anno 1768.* (pretisak latinskog izvornika i prijevoda Emerika Pavića na hrvatski jezik, Pestini 1768, uredio i predgovor napisao Hrvoje Tartalja), Farmaceutsko društvo Hrvatske, Institut za povijest farmacije sa zbirkom, knj.3, Zagreb.

Johannes de Mediolano (1980), *Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica = Cvit likarije*: prva tiskana medicinska knjiga na hrvatskom jeziku / preveo Emerik Pavić, reprint izd. iz 1768. god. s popratnim objašnjenjima, Predgovor napisao Gabrijel Jurišić, Bibliografija: str. 21-22., Zbornik „Kačić“, Knjižnica Zbornika „Kačić“. br. 7, Split.

Šolić, Edita, *Ljekovito bilje u prijevodu Flos medicinae*, u: *Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica = Cvit likarije*, Split, 119-124.

Vladmirović, Luka (1999): *Likarije priprostite* (pretisak Mleci 1775, transkripcija, prilozi, priredio Zdravko Devetak), Zbornik „Kačić“ – Franjevački samostan Uznesenja marijina, Split – Zaostrog.

SLIČNOSTI I RAZLIKE IZMEĐU PAVIĆA PRIJEVODA FLOS MEDICINAE – CVIT LIKARIJE I LALANGOVE MEDICINA RURALIS ILITI VRACHTVA LADANYSZKA

Sažetak

Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica auctore Joanne de Mediolano „interpretirao“ je na hrvatskom jeziku (*Illyrica sive Dalmatica*) u stihovima (*ritmice*) fra Emerik Pavić (Budim,

1716.–1780.) i objavio u Pešti (Typis Eitzenbergerianis, Pestini) 1768. Knjižica (61 stranica) sadrži latinski izvornik i hrvatski prepjev, bolje reći parafraze. Ukupno ima 101 pjesmicu, odnosno *caput*, sa 395 stihova u izvorniku, a 648 u prepjevu. Prema magistru farmacije prof. dr. sc. Hrvoju Tartalji, izdanje *Flos medicinae* na latinskom jeziku, kojim se Pavić služio pri prevođenju na hrvatski, potječe iz 1649., a priredio ga je Zaharija Sylvius i tiskao u Haagu. Pojedini propisi iz izdanja Salernske medicinske škole već su bili poznati djelomično u hrvatskom prijevodu. Prvi cjelovit prijevod je ovaj fra Emerika Pavića i to je ujedno prva tiskana hrvatska medicinska knjiga. Druga po redu je knjiga *Likarie priprostite* Jurja Vladmirovicha, odnosno fra Luke Vladmirovića, tiskana u Mlecima 1775. No, ako govorimo o prvoj izvorno hrvatskoj medicinskoj knjizi iz pera liječnika, a ne o prijevodu, onda je to Lalangueova knjiga *Medicina ruralis illiti Vrachtva ladanyszka, Varasdin*, 1776., iako je i ta knjiga „prijevod“ izvornoga Lalangueova rukopisa s latinskoga na hrvatski. „Ovu knjižicu na domaći jezik marljivo je obrnulo“ „milostivi redovnik“ fra Edmund Platužić (usp. Jembrih, 2000: 161) koji je pomogao Lalangueu, strancu koji nije dobro poznao hrvatski jezik da svoje djelo učini dostupnim „za potrebnocu musev, y szioromakov Horvatczkoga orszaga y okolu nyega, blisnesseh meszt“. Zanimljivo je usporediti hrvatski jezik štokavske (ikavske) i kajkavske osnovice na širokom području hrvatskoga etničkog prostora od Budima do Opuzena i od Opuzena do Varaždina na početku druge polovice 18. stoljeća. U ovom ću radu usporediti dio stručnog vokabulara koji se pojavljuje u *Flos medicinae* u prijevodu E. Pavića i u *Medicina ruralis illiti Vrachtva ladanyszka* liječnika Lalanguea, s osvrtom i na Vladmirovićeve *Likarie priprostite*. Osnovni je pristup da na temelju latinskoga predložka sastavim Pavićev i Lalangueov (Platužićev) rječnik ljekovitih i nutritivno vrijednih namirnica biljnoga porijekla. Usporedit ću samo one nazive koji nalaze svoje uporište u početnom latinskom stupcu i pokazati koliko je u *Flos medicine* i *Medicina ruralis* dodirnih točaka, te također na temelju hrvatskog nazivlja pronaći iste nazive za biljke koje preporučuje kao ljekovite.

Ključne riječi: humoralna teorija, dijeta, ljekovito bilje i voće.

**THE SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN THE
TRANSLATION OF *FLOS MEDICINAE* – *CVIT LIKARIJE* BY PAVIĆ AND
MEDICINA RURALIS ILITI VRACHTVA LADANYSZKA BY LALANGUE**

Summary

*Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine
praecepta metrica auctore Joanne de Mediolano* was in the Croatian language

“interpreted” (*Illyrica sive Dalmatica*) in verse (*ritmice*) by Friar Emerik Pavić (Buda, 1716–1780) and published in Pest (Typis Eitzenbergerianis, Pestini) in 1768. The booklet (61 pages) contains the Latin original and Croatian rendition or rather a paraphrased interpretation. In total there are 101 short poems or *caput*, with 395 verses in the original, and 648 in the rendition. According to Professor pharmacist Hrvoje Tartalja, Ph.D., the Latin edition of *Flos medicinae*, which Pavić used when translating into Croatian, dates from 1649, and was edited by Zacharias Sylvius and printed in The Hague. Certain provisions from the Salernitan medical school were already partly available in Croatian translation. The first complete translation was this particular one, by Friar Emerik Pavić and it was also the first Croatian printed medical book. Second in line is the book *Likarie priprostite* by Juraj Vladimirović, or rather Friar Luka Vladimirović, printed in Venice in 1775. But if we are talking about an original Croatian medical book written by a doctor, and not a translation, then this is the book by Lalangue, *Medicina ruralis illiti Vrachtva ladanyszka*, Varaždin, 1776, although this book is a “translation” of the original Lalangue’s manuscript from Latin into Croatian. “Ovu knjižicu na domači jezik marljivo je obernal” “milostivi redovnik” (Eng. *this booklet has been dutifully translated by the gracious monk*) Friar Edmund Platužić (cf. Jembrih, 2000: 161) who aided Lalangue, a foreigner who did not know Croatian very well, to make his work available “za potrebnocu musev, y szromakov Horvatzkoga orszaga y okolu nyega, blisnesseh meszt” (*for the need of men and the poor in Croatian lands and surrounding parts*).

An interest is taken in the comparison of the Stokavian- and Kaikavian-based Croatian language across a wide area of the Croatian ethnic territory from Buda to Opuzen and from Opuzen to Varaždin at the beginning of the second half of the 18th century.

In this paper I intend to compare a part of the professional vocabulary that appears in *Flos medicinae* in the translation by E. Pavić and *Medicina ruralis illiti Vrachtva ladanyszka* by physician Lalangue, with a reference to *Likarie priprostite* by Vladimirović. The basic approach is to, based on the Latin original, compose the dictionary of medicinal and nutritionally valuable plant components as presented by Pavić and Lalangue (Platužić). I shall compare only those names which are established in the original Latin column and demonstrate how many entries *Flos medicine* and *Medicina ruralis* have in common, and also, based on the Croatian terminology, find the same names for the plants which are recommended as medicinal.

Keywords: humoral theory, diet, medicinal herbs and fruits.

Valentina Zovko

UTJECAJ FRANJEVAČKE DUHOVNOSTI NA OBLIKOVANJE KULTURNOG KRAJOLIKA KONTINENTALNE HRVATSKE U RAZDOBLJU SREDNJEG VIJEKA

Pregledni rad
UDK 271.3(495.5)(091)

1. Uvod

Ustroj i funkcioniranje prvotnih franjevačkih zajednica na prostoru kontinentalne Hrvatske, kronologija važnijih događanja i uvjeti u kojima su djelovale nude povjesničarima iznimno poticajno i još uvijek nedovoljno istraženo područje. Rezultati dosada uloženi historiografskih napora stvaraju polazište za daljnja izučavanja raznovrsne problematike koja se vezuje uz taj crkveni red. Objavljena istraživanja pomažu rekonstruirati sliku franjevačke uklopljenosti u društvenu sredinu, no zbog manjka sačuvanih izvora rješenja mnogih problema vezanih uz manifestaciju i recepciju njihove duhovnosti¹ ostaju tek na razini pretpostavki.

U ovome radu franjevačka duhovnost će se poimati kao oživotvoreno kršćanstvo, skup odluka, praksi i akcija koje za cilj imaju pojedinca približiti Bogu. U geografskom pogledu razmatrat će se na prostoru kontinentalne Hrvatske, u opsegu koji ona danas obuhvaća, ali će se zbog komparativne analize u istraživanje uključiti i neka druga područja, prije svega srednjovjekovne Bosanske biskupije i Srijema, u širem značenju toga pojma. Pastoralni naponi franjevaca, u dodiru s konkretnim prilikama sredine, rezultirali su oblikovanjem „kulturnog krajolika“. Možemo ga definirati kao dinamičan i interaktivan sustav koji otkriva odnose moći i kontrole te ljudske procese koji ga neprekidno mijenjaju.² „Krajolik“ je na taj način shvaćen kao simbolička i kulturna slika koja skriva društvene, političke, ekonomske i duhovne procese koji su ga oblikovali. Ipak, on ne zrcali vjerni, ili možda malo iskrivljeni, prikaz društvenih odnosa skrivenih ispod njegove površine, već ga prije svega valja

1 Pravilo iz 1233. daje upute braći u situacijama kada nisu u mogućnosti opsluživati pravilo duhovnosti, a izraz „duhovan čovjek“ koristi se za opis „svetog čovjeka“. Burr, 2003: 39.

2 Robertson i dr., 2003: 4.

promatrati kao dio procesa koji utječu na organizaciju i percepciju zbilje.³ Može se razmatrati i kao „društveni tekst“, u koji su upisani slojevi značenja, čijim dekodiranjem dobivamo uvid u duhovni i materijalni svijet koji čine jedinstveni simbolički konstrukt.⁴ Na taj način kulturni krajolik kontinentalne Hrvatske reflektira vrijednosti, djelatnost i vjerovanja koja su franjevci u njega „upisali“ na materijalnoj, društvenoj i duhovnoj razini. S druge strane franjevci su u provođenju svojih aktivnosti uvažavali prilike i obilježja određene sredine. U analizi međudnosa aktivnosti male braće, na duhovnom planu, i okolnosti u kojima su se vršile, valja imati na umu da se radi o složenom i recipročnom sustavu, podložnom prostorno-vremenskim promjenama.

2. Franjevački počeci

Prvi franjevci u kontinentalnu Hrvatsku dolaze zarana. Smatra se da je franjevačka infrastruktura na ovome prostoru organizirana odmah nakon poznatog općeg kapitula reda 1217. godine, poslije kojega je nastala Ugarska provincija. Franjevci kontinentalne Hrvatske djelovali su unutar *Provinciae Hungariae* koja se 1239. ujedinila s ostrogonskom u jedinstvenu provinciju Ugarskog kraljevstva (*Provincia regni Hungariae*). Do 1270. godine imala je sedam kustodija s 25 samostana. Na području prvotne Ugarske provincije to su bile Zagrebačka sa šest, Pečuška s pet i Srijemska s deset samostana. Ta je podjela zadržana sve do pada pod Turke.⁵ Zagrebačka je kustodija, sa samostanima u Zagrebu, Virovitici, Našicama, Požegi, Grabovniku, Đurđevcu i Kostajnici, bila zaokružena u posljednjoj četvrtini 13. i 14. stoljeću. Tek potkraj 15. stoljeća izgrađen je samostan u Seglaku kraj Valpova, a početkom 16. stoljeća spominju se još samostani u Podgrađu kraj Siska i Sisku. Pečuška kustodija (Varaždin, Koprivnica, Pečuh, Segesd/Šežežd) u iduća dva stoljeća se više nego udvostručila, dok je najmanje poznata povijest Srijemske kustodije čiji se središnji samostan u Baču niti ne nalazi u Srijemu.⁶

Red je tijekom 15. stoljeća doživio promjene u organizacijskom smislu, koje su bile posljedica društveno-političkih promjena, prije svega turskih prodora. Bosanski samostani u Slavoniji i Ugarskoj izdvojili su se 1448. godine u posebnu Ugarsku vikariju. To je ujedno značilo da su Bosanci izgubili čitave dvije kustodije, Bugarsku i Kovin, kao i neke samostane iz kustodija Usore i Mačve. Ni dva desetljeća nakon osnutka Vikarija je imala 50 samostana u 10 kustodija, a pred Mohačku bitku više od 70. Na hrvatskom su se području prostirale

3 Seymour, 2000: 214.

4 Vidi: Geertz, 1973: 448.

5 Hoško, 1987, 19: 117-119.

6 Hoško, 2000: 20.

Slavonska (Voćinska), Ozorska i Srijemska (Iločka) kustodija. Misionarsko-inkvizitorsko djelovanje članova Bosanske, odnosno Ugarske vikarije, potvrdio je papa Siksto IV. (1471.-1484.) 1473. godine odobrivši franjevcima redovito pastoralno djelovanje na području savsko-dravskog međuriječja.⁷ To je 1511. godine potvrdio papa Julije II. (1503.-1513.), zaprijetivši crkvenim kaznama svjetovnom kleru bude li priječio narodu pastoralnu povezanost s franjevcima.⁸

Franjevački počeci nisu bili lagani što potvrđuje pismo pape Inocenta IV. (1243.-1254.) biskupima „kraljevstva Ugarske, Istre, Slavonije, Dalmacije i Hrvatske“ u kojem im predbacuje da neljudski postupaju s članovima reda, brane im čuvati sv. hostije u vlastitim crkvama, sahranjivati pokojnu braću, slaviti mlade mise i osnivati samostane.⁹ Zbog toga je izdao mandat zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225.-1247.) da nadzire kako će ostali biskupi provesti njegovo pismo u djelo, iz čega se može zaključiti da je on rado primao franjevce i nastupao kao njihov zaštitnik, ali da tako nije bilo na čitavom prostoru pod njegovom vlašću. Njegov nasljednik papa Aleksandar IV. (1254.-1261.) nastojao ih je još više zaštititi od svjetovnog svećenstva, pa im je zabranio da franjevcima oduzimaju milostinju koju su dobili od puka, svijeće i pobožne spise, da od male braće zahtijevaju da se ispovijedaju i svoje mrtve pokapaju isključivo u njihovim crkvama te da im uskraćuju pravo naseljavanja u pojedinim mjestima.¹⁰ Osim navedenih, prvim franjevcima poteškoće su pričinjale manjak redovničkog kadra, nevičnost jeziku i nepostojanje izgrađene materijalne infrastrukture. Zadaće koje su im povjerene bile su vrlo izazovne u vremenu snažnih gospodarskih i društvenih promjena koje su ostavile trag na duhovnost vjerničkog puka i politiku vrha katoličke crkve. Redu su nakon izгона Mongola, te slabljenja nekih drugih crkvenih redova, prije svega benediktinaca, povjerene funkcije uspostave i širenja crkvene organizacije, duhovne skrbi za katolički puk i privođenja „svjetlosti prave vjere“ onih koji je nisu upoznali ili su zastranili na svom putu.

Za uspješnost djelovanja male braće od presudne važnosti se pokazala snaga njihova partnerstva s papama i vladarima, u kojima su redovito pronalazili oslonac.¹¹ Politika papinske kurije bila je transformirati rastući franjevački red u sredstvo za implementaciju odluka Četvrtog lateranskog koncila te tako ojačati strukturu pastoralne skrbi i obnoviti katoličku crkvu. U tom smislu papa Bonifacije VIII. (1294.-1303.) dozvolio je franjevcima slobodno propovijedanje pokajanja i obraćenja riječju i primjerom u njihovim crkvama i samostanima te

7 Fermendžin, 1892: 88.

8 Fermendžin, 1892: 305.

9 Smičiklas, 1906: 280-282.

10 Sirotković i dr., 1998: 222-223.

11 Smičiklas, 1907: 19-20.

na javnim mjestima.¹² U pitanjima unutarnjeg ustrojstva bili su posve neovisni od biskupa i izravno podvrgnuti Svetoj stolici, ali u obnašanju dušebrižništva izvan samostanskih crkava bili su obvezni tražiti dozvolu biskupa.¹³ Njihovu pastoralnu djelatnost izvan samostanskih crkava pomogao je i papa Grgur IX. (1227.-1241.) odlukom iz 1234. godine kojom je zapovjedio biskupima primati članove Franjevačkog reda koji putujući propovijedaju za dobrobit duša.¹⁴ Na čitavom europskom prostoru vladari, komunalne vlasti i ugledne obitelji podupirali su papinsku politiku i pomagali osnutak franjevačkih samostana.¹⁵ Tako su primjerice u 14. stoljeću, zalaganjem Karla Roberta, izgrađeni samostani u Iloku, Tordincima, Inđiji, Mandelosu kod sv. Demetrija u Mitrovici, kod sv. Ireneja kraj Mitrovice, Banoštoru, Zemunu i Vrdniku, čime je zaokružen obim Srijemske kustodije.¹⁶

Kako bi uspješno odgovorili na izazovne zadatke koji su im povjereni, franjevci su morali biti upoznati s političko-društvenim, demografskim, vjerskim i gospodarskim uvjetima, koji tijekom čitavog srednjovjekovnog razdoblja nisu bili posve istovjetni u svim dijelovima kontinentalne Hrvatske. U nastojanjima da se uklope u društveno tkivo vodili su računa da teološko-dogmatski principi za koje se red zalagao u teoriji budu prilagođeni naravi sredine, odnosno konkretnim okolnostima i stvarnom životu ljudi. Tako na primjer neki franjevački priručnici za propovjednike brane razmatranje onih tema koje su doduše prikladne liturgijskoj prirodi, ali slušateljstvo od njih ne bi imalo moralne koristi.¹⁷ Zbog toga sredstva i ishode uloženi napora u realizaciju temeljnih pastoralnih zadaća možemo pravilno razumjeti tek vodeći računa o prožimanju idejnih postulata reda i konteksta u kojem su se ostvarivali.

3. Oblici franjevačke duhovnosti

Franjevačko življenje ideala reda i vršenja obveza koje im je nametnula sredina u kojoj su se zatekli vidljivo je kroz oblike iskazivanja duhovnosti na pasivno-kontemplativnoj i aktivno-propovijedačkoj razini, koju je pratilo svjedočenje osobnim primjerom uzornog života. Tako se primjerice za Ivana Kapistrana 30-ih godina 15. stoljeća kaže da je *virum vita et scientia perfectum, verbo sanae doctrinae et exemplo bonae vitae*.¹⁸

12 Robson, 2009: 147-148.

13 Sirotković i dr., 1998: 112.

14 Robson, 2009: 50.

15 Lawrence, 1994: 109-111.

16 Hoško, 2000: 20-21.

17 Janeković-Rómer, 2013: 17, 11.

18 Wadding, 1734: 34.

3.1. Propovijedanje

Propovijedanje je bio središnji element u franjevačkom pastoralu, pa jedan od poznatijih srednjovjekovnih propovjednika, fra Jakov iz Vitryja (1160./70.-1240.), opisujući red govori o *Ordo praedicatorum, quos fratres Minores appellamus*.¹⁹ Izgovorene i napisane propovijedi bile su temeljno sredstvo kojim su braća prenosila religijske upute, nagovore i poticaje na razmišljanja.

Propovijedi su pisane za duhovne potrebe različitog profila slušača, a o njihovom sadržaju možemo tek nagađati. Franjevačke propovijedi, ali i pjesništvo, pisanje kronika i bavljenje znanošću imale su društvenu funkciju blisku njihovoj teološkoj i duhovnoj misli.²⁰ Najčešće teme sačuvanih propovijedi, poznatih franjevačkih propovjednika, na trgovima značajnih srednjovjekovnih gradskih središta, bile su: preobraćenje, pokora i ispovijed, uloga Krista i Crkve u spasenju svijeta, posrednička uloga Majke Božje, različita moralna i društvena pitanja, poput lihvarstva, igara na sreću, nepoćudnih knjiga i odjeće, nedostatka milosrđa, nužne društvene i političke pravde, religijske reforme, preobraćenje pojedinaca i njihovo usmjeravanje prema vrlinama, propisivanje društvenih, ekonomskih, spolnih i vjerskih normi ponašanja pojedinaca, obitelji, zajednice i države.²¹ Franjevački propovjednici morali su biti upoznati s prilikama sredine u kojoj su se zatekli kako bi mogli prikladno odabrati i oblikovati poruku koju su željeli odaslati. Propovijed je u idealnim uvjetima trebala iskazati razumijevanje propovjednika konkretne stvarnosti u kojoj djeluje, odnosno svakodnevnog života okupljenih. Slušateljstvo franjevačkih propovijedi bilo je brojno i šaroliko, uključivalo je muškarce i žene svih uzrasta, zvanja i društvenih položaja, od kojih su mnogi bili nepismeni.²² Uvažavajući kriterije, poput profila slušateljstva i prirode same prigode, propovijedi je moguće klasificirati u različite skupine, npr. one pisane za heretike, Židove, križare, učeno slušateljstvo, misijsko djelovanje, određeno doba crkvene godine i sl.²³ Temeljna funkcija bila im je uvijek ista: postići prihvaćanje kršćanstva na osjećajnoj i praktičnoj razini, posebno kroz sakramente, potaknuti puk na dublju vjeru i život u vrlini, odnosno osobni duhovni razvoj.²⁴ Svrha propovijedi bila je preobraćenje prisutnih, mnogo više nego očitovanje obrazovanosti govornika.²⁵ U tom se svjetlu franjevačkim

19 Robson, 2009: 50, bilj. 13; Holzapfel, 1909: 214.

20 Jeffrey, 1976: 11, 14.

21 Roest, 2004: 53, 66.

22 Taylor, 1992: 28, 83.

23 Roest: 2000, 290.

24 Janeković-Römer, 2013: 17, 11.

25 Robson, 2009: 51.

propovjednicima može pripisati sintagma „most spasenja“, jer su ljudima pokazivali put i nudili poveznicu između ovozemaljskog i vječnog života.

Vrijeme i mjesto propovijedanja često su iziskivali određene forme ponašanja i modifikacije franjevačkog ideala. U nekim je prigodama posve napušten u srazu s praktičnim potrebama služenja manje sofisticiranoj publici.²⁶ Na taj je način često dolazilo do sraza visoke i učene kleričke kulture te niske i neuke pučke kulture, koja se u određenom pogledu vrednovala pejorativno. Popularna duhovnost donekle je bila izolirana od one duhovnih elita kojoj su niži i neobrazovani društveni slojevi mogli samo težiti.²⁷ Do sučeljavanja religiozne s popularnom kulturom moglo je doći u iskazivanju propovjednog nagovora, jer je oslanjanje na imaginarne i metaforičke slike bio najbolji stimulans za postizanje duhovnog predanja. Bolje učeni franjevci doticali su se u svojim propovijedima teoloških misli i morala s osloncem na biblijski tekst i učenje crkvenih otaca.²⁸ Propovjednicima je ipak mnogo važnije od demonstracije znanja koja su posjedovali bilo približiti se okupljenim slušačima, tj. prilagoditi izgovorene riječi njihovim stvarnim potrebama. Prema tome, franjevački red zadržao je u pristupu zajednici jednostavnost i bliskost svim društvenim slojevima, bez obzira na erudiciju koju je posjedovao. Vodio je brigu o ravnoteži između vjere i razuma zbog čega mu se mogu pridati epiteti odmjerenosti i trezvenosti.²⁹

Srastanje društvenih potreba i franjevačke sposobnosti prilagodbi zbilji nikada nije išlo mimo Evanđelja koje je za franjevce bilo stil i oblik života te način djelovanja. Misijski poziv na evangelizaciju, oživljavanje apostolskog načina života (*vita apostolica*) i nasljedovanje Krista (*Imitatio Christi*) uvijek su bile značajne odrednice njihova djelovanja.³⁰ Propovjednici su nadahnuće za svoje propovijedi, osim iz Evanđelja, crpili iz priručnika za propovjednike, života svetaca, kronika, a pogotovo *exempla*, prikladnih zbog svoje jednostavnosti, razumljivosti i usađenosti u kulturu koja je bila poznata širokim masama. U njihovom korištenju oslanjali su se na vizualizaciju i moć imaginacije koji su korišteni kao „duhovni alat“. Na taj je način i slušateljstvo bilo aktivno uključeno u propovijedni čin.

Na oblikovanje kulturnog krajolika kontinentalne Hrvatske veliki je trag svojim djelovanjem, posebno propovijedima, ostavio Ivan Kapistran (1386.-1456.). On, baš kao i fra Jakov Markijski (1394.-1476.), zdušno se zalagao za „franjevačku regularnu opservanciju“ (*Observantia regularis*), čija se obilježja

26 Hamburger, 1989: 20, 164.

27 Hamburger, 1989: 20, 165; Davis, 1974: 308-309.

28 Roest, 2004: 4.

29 Copleston, 1989: 434 i d.

30 Lawrence, 1994: 32.

najbolje daju iščitati iz njihovih uvjerenja i postupaka. Kapistran je osobnim primjerom potvrdio usmjerenost pokreta „evanđeoskom modelu“. Gorljivo se angažirao oko propovijedanje protiv heretizma i grijeha, propagiranja siromaštva i aktivnog rada te poslušnosti prema crkvenim poglavarima, naročito Svetoj Stolici.³¹ Pastoralni zadaci koje mu je ona povjerila djelomično su vidljivi iz pisma koje mu je uputio hrvatsko-ugarski kralj Žigmund Luksemburški 1437. godine.³²

Ponekad je razumijevanje i recepciju franjevačkih propovijedi priječilo nepoznavanje jezika, no takve su prepreke otklanjane angažiranjem tumača. Primjerice, Kapistran je sve svoje propovijedi održavao na latinskom jeziku, a njegova subraća su potom izgovorene riječi prevodila na jezik lokalnog stanovništva. U razdoblju 1451.-1453. koristio je usluge čak 44 prevoditelja.³³ Zapravo čini se da su jezične i nacionalne barijere posve gubile na značaju u usporedbi s pučkom kulturom koja se vezivala uz osobu sveca i čuda koja su ga pratila.³⁴

Uzrok franjevačke popularnosti i prihvaćenosti među širokim masama proizlazi upravo iz činjenice što su na razini duhovnosti dokinuli društvene razlike među njima. U svijetu obilježenom socijalnim razlikama i napetostima svojim su propovijedima promicali ljudsku jednakost, pri čemu je jedini kriterij za spas duša bio neporočni život. Franjevačka duhovnost u konačnici je omogućila objedinjavanje osobne povijesti s poviješću spasenja.

3.1.a) Propovijedanje i izgradnja samostana

Propovijedanje je bilo usko vezano uz niz drugih procesa koji su se istovremeno odvijali unutar reda. Zbog franjevačke usmjerenosti prema evangelizaciji ljudi, posebice putnika, hodočasnika, trgovaca, skitnica i siromaha, težište je stavljeno na propovijedanje *in via*, pa su prvi samostani podizani *extra muros*. Na odabir mjesta njihove izgradnje mogao je utjecati neprijateljski odnos biskupa i svjetovnog svećenstva,³⁵ ali i visoka cijena zemljišta unutar zidina.³⁶ Samostani se sve više vežu za urbana središta ubrzanim rastom gradova, razvojem trgovine i jačanjem komunikacijskih veza. Osim toga

31 Andrić, 1999: 23.

32 ...*Christi Evangelium populo praedicare, et eosdem ad mores divinos informare, omnesque haereticos et haeretica pravitate infectos inquirere et ad viam ac agnitionem veritatis reducere permittant, et permitti facere teneantur.*, Wadding, 1734: 5.

33 Roest, 2000: 313.

34 Andrić, 1999: 49-50.

35 Lawrence, 1994: 107-108, 152 .

36 Pešorda Vardić, 2000: 45, 4-5.

veća potreba za propovijedanjem bila je u gradovima, jer je tamo bilo više ljudi, a time i "više grijeha".³⁷ Franjevci su vremenom postali usmjereni uglavnom na socijalno djelovanje što ih je približavalo gradskoj zajednici, pa se čitavom redu pridaju značajke „urbanog fenomena“. Ujedno su malu braću odredbe o siromaštvu i prosjačenju upućivale prema gradu, budući da su tu lakše mogli dobiti osnovne životne potrepeštine.³⁸ Proces smještanja franjevačkih samostana unutar gradova vidljiv je na širem europskom prostoru, a do sredine 14. stoljeća uglavnom se završava.³⁹ Iako je franjevački pastoral bio usmjeren prije svega na gradsko stanovništvo, utjecao je na znatno širu populaciju no što je gradska. Propovijedanje, kao jedna od izuzetno bitnih zadaća reda, dalo je obilježje pokretljivosti čitavoj zajednici. Zbog toga franjevci često dopiru daleko te nadopunjuju postojeću mrežu crkvene organizacije koju sustav biskupija nije mogao adekvatno pokriti. Članovi Franjevačkog reda su, osim izgradnje vlastitih samostana, pomagali izgradnju vjerskoga života u okvirima postojećih političko-društvenih struktura vlasti.

U manjim mjestima, s manjim brojem stanovnika, život redovnika bio je usmjeren na meditaciju, molitvu i brigu za svagdanju egzistenciju, no na razini reda vidljiv je neprekidni pomak od pasivno-kontemplativnog tipa pobožnosti prema aktivnom. U vezi s tim, proširenost i distribucija franjevačkih samostana zorno je odražavala proces urbanizacije.⁴⁰ Opsežnija izgradnja samostana na području kontinentalne Hrvatske počinje u 14. stoljeću, koje je obilježeno općim procvatom, jačanjem plemstva te uspostavom crkveno-administrativne podjele po župama. U 15. stoljeću ona doživljava svoj procvat. Odabir mjesta podizanja samostana, način njihova utemeljenja i njihove međusobne komunikacije ostavili su trag na život, uvjete djelovanja i uspješnost pastoralnog djelovanja male braće.

Smještaj franjevačkih samostana u prostornom planu grada često je ovisio o nizu praktičnih razloga. Nekada je podignut u središtu naselja, kao na primjer u Zagrebu; ili ako su braća dobila napuštenu crkvu, što je slučaj u Varaždinu i Požegi; ili je pak franjevačka crkva postala središte oko koje se naselje tek gradilo, npr. u Požegi. Položaj samostana je varirao, ali njegova izgradnja uvijek je bila prilagođena pastoralnoj funkciji, prije svega propovijedanju, što je u arhitektonskom smislu iziskivalo jedinstvenost prostora, prostranost, preglednost i zvučnost.⁴¹

37 Lawrence, 1994: 102; Le Goff, 1970: 25, 930.

38 Lawrence, 1994: 80, 102.

39 Le Goff, 1970: 25, 943.

40 Stanko Andrić prikazao je zorno taj proces na primjeru Iloka: Andrić, 1999: 45-46.

41 Mirković, 1992: 97.

Odabir mjesta podizanje franjevačkih samostana nije ostao po strani papinske intervencije. Naime, papa Klement IV. (1265.– 1268.) je 1268. godine zabranio gradnju samostana prosjačkih redova na udaljenosti manjoj od *trecentarum cannarum*.⁴² Mreža franjevačkih samostana na prostoru kontinentalne Hrvatske daje naslutiti da su mala braća vjerojatno morala ulagati dosta fizičkog napora u opsluživanje vjerničkog puka.

3.1. b) Propovijedanje i obrazovanje

Propovijedati nije mogao svatko već samo oni franjevci koji su imali dozvolu generala reda za što je jedan od preduvjeta bila njihova obrazovanost, odnosno za to položen ispit.⁴³ Propovijedanje je iziskivalo određena predznanja od govornika što je utjecalo na politiku reda glede primanja kandidata i obrazovanja pomlatka. Tako su na primjer mladići iz Bosne, koji su se odlučili zaređiti, u početku slani u Slavensku provinciju Sv. Serafina kako bi stekli potrebno iskustvo i znanja.⁴⁴ Nedugo nakon službenog odobrenja reda njegovo vodstvo počelo je davati prednost kandidatima koji su znali nešto latinskog i posjedovali osnovna teološka znanja. Konstitucije reda prije 1239. godine pokazuju usmjerenost primanja isključivo onih kandidata koji su vični gramatici, logici, pravu ili medicini. Ostali kandidati su mogli biti prihvaćeni tek ako je njihov primjer bio koristan za šire slojeve društva.⁴⁵ Do 1316. godine obrazovni sustav bio je izgrađen, a hijerarhijski ustrojena mreža franjevačkih škola funkcionirala je gotovo na svim prostorima u kojima su mala braća bila aktivna. Gotovo sve provincije imale su *studia particularia*, i to na rangu kustodije i provincije, a svakoj provinciji bilo je dozvoljeno slanje određenog broja franjevacu na neki od *studia generalia* kako bi dobili dublja teološka znanja. Osim toga neki od manjih samostana imali su svoga lektora, osobu koja je bila zaduženu za podučavanje subraće.⁴⁶

Opservanti su vremenom razvili vlastitu obrazovnu strukturu, koja je paralelno egzistirala s onom franjevacu konventualaca. U opservantsko krilo često su ulazili odrasli, već školovani franjevci,⁴⁷ koji su stupanj novicijata stekli u nekoj od konventualnih škola. Unatoč tome što su opservanti sporo

42 Smičiklas, 1907: 468.

43 Roest, 2000: 278.

44 Zirdum, 2005: 520, bilj. 65.

45 Roest, 2004: 207.

46 Roest, 2000: 10-11.

47 Kada se Ivan Kapistran priključio opservantskom pokretu 1415. godine, već je stekao titulu doktora pravnih znanosti i obnašao je službu odvjetnika. Jakov Markijski završio je građansko i crkveno pravo, doktorirao i postao odvjetnik, a potom napustio tu službu te stupio u franjevački red.

napredovali u izgradnji svoga školskog sustava, to ne znači da nisu visoko cijenili i bili zainteresirani za obrazovanje. Iako su kadšto konventualcima prigovarali zbog pretjerivanja u učenosti,⁴⁸ njihov stav prema obrazovanju može se iščitati iz Kapistranovog traženja papinske dozvole za posjedovanje osobnih knjiga koje je prevezio u posebno načinjenim kolima tijekom svojih putovanja.⁴⁹ Štoviše, on je smatrao da oni koji zanemaruju znanost „rade protiv ljudske prirode i darova Duha Svetoga“.⁵⁰ Svoje viđenje važnosti teoloških nauka praktično je potvrdio cirkularnim pismom koje je u veljači 1444. godine odaslao svim provincijalnim vikarima talijanske opservatske struje. Sredinom 15. stoljeća unutar nje zavladao je opći trend prihvaćanja obrazovanja i inicijative za izgradnju knjižnica, bez kojih bi taj proces bio nezamisliv. Upravo je zbog objedinjavanja učenosti i siromaštva, iako se to dvoje u prvi mah doima nespojivo, opservantska grana osigurala pokretu veliki uspjeh. Stoga ne iznenađuje Moormanova konstatacija da je ona zastupala stranu pučke kulture.⁵¹

Veliki broj religijskih tekstova bio je nužan za unutarnje potrebe Reda zbog nužnosti obrazovanja i opće standardizacije, proizašle iz sve veće kompleksnosti franjevačkog liturgijskog života. Svaki brat morao je imati vlastiti brevijar, pa se pretpostavlja da je bar privremeno samostan u Asizu, uz neke druge provincijalne centre, imao vlastiti skriptorij. Uključivanje hrvatskog plemstva u proces tiskanja i distribucije pobožnih tekstova potvrđuje primjer Kristofora I. Frankopana Ozaljskog (1482.-1527.) i njegove žene Apolonije (1476.-1520.) iz Augsburga na čiji je zahtjev izrađen jedan brevijar.⁵²

Posebno zanimljiv, i još uvijek dovoljno neosvijetljen problem predstavlja knjižni fond franjevačkih samostana, odnosno posudba i cirkuliranje knjiga za crkvenu službu, ali i prema osobnom interesu. Korpus franjevačkih knjižnica bio je podijeljen na knjige namijenjene korištenju isključivo unutar njezinih prostora i onih koje su se smjele iznositi van. U 14. stoljeću franjevci su dopuštali slobodno cirkuliranje većine knjiga. Tako na primjer zbirka koja se koristila isključivo u prostoru knjižnice u Asizu nazivana je javnom i brojala je 181 knjigu dok su braća u sklopu tajne zbirke imala za posudbu na raspolaganju 538 knjiga.⁵³ Nije bila neuobičajena cirkulacija knjiga među franjevačkim samostanima, što da naslutiti da su većim dijelom bile namijenjene za internu

48 Moorman, 1968: 504.

49 Andrić, 1999: 21. Kasnije opservantske odredbe unutar nekih provincija branile su prikupljanje knjiga ako njihov transport iziskuje novčana sredstva, Roest, 2000: 229-230.

50 Roest, 2000: 165.

51 Moorman, 1968: 533.

52 Roest, 2004: 358, bilj. 5.

53 Šenocak, 2004: 28, 148.

uporabu.⁵⁴ Osobito snažna praksa bila je posuđivanje knjiga uz ostavljanje depozita, u iznosu njezine vrijednosti ili nešto malo višem. Riječ je o sustavu koji su prije franjevaca poznavali benediktinci.⁵⁵ Mladići koji su se pripremali za ulazak u red nisu smjeli koristiti sve filozofske i teološke naslove kojima je knjižnica raspolagala, već samo one koje su poticale njihovo duhovno predanje. U Firenci su knjige koje su bile namijenjene novacima za rast, odgoj i unapređenje u zvanju dodjeljivane od strane njihovih odgojitelja.⁵⁶

3.2. Misijsko djelovanje

Na djelovanje franjevaca kontinentalne Hrvatske veliki utjecaj imali su vladari iz dinastije Anžuvina,⁵⁷ čija je politika bila aktivno potpomaganje reda opservantskog tipa, kako bi bili djelotvorni i snažni u suprotstavljanju različitim krivovjernim sljedbama. Poziv pape Urbana V. kralju Ludoviku I. (1342.-1382.) da pomogne kaločkom nadbiskupu pronaći župnike za vjernike u Bugarskoj, Srbiji i Bosni koji su se obratili na katoličku vjeru⁵⁸ rezultat je uspješno provedene inicijative hrvatsko-ugarskog kralja u suradnji s franjevcima. Na njegov poziv bosanski vikar fra Franjo iz Firenze (1360.-1366.) uputio je osmoricu braće u sjevernu Bugarsku gdje su u pedeset dana obratili i pokrtili više od 200 000 osoba.⁵⁹ Bosanski vikar fra Bartol Alvernski (1366.-1375., 1378.-1381., 1390.-1408.) u jednoj okružnici iz 1379. godine, koju je uputio braći koja su djelovala na tom prostoru, spominje da se ti uspjesi isključivo trebaju pripisati Ludoviku Velikom koji je već pokrstio 400 000 osoba u svom Kraljevstvu.⁶⁰ Podaci koje je papa Bonifacije IX. (1389.-1404.) iznio u buli *Ex iniuncto nobis* iz 1402. godine govore o čak pola milijuna preobraćenika u nekoliko desetljeća na području pod njegovom vlašću, uključujući Bosnu, Mačvu i Srijem, sve do Rumunjske, naseljenom Slavenima i Vlasima.⁶¹ Ne može se sa sigurnošću zaključiti jesu li plodovi Ludovikovih napora uloženi u pokršćavanje samo rezultat srednjovjekovnog preuveličavanja ili je zbilja riječ o realnim brojkama. U svakom slučaju valja voditi računa da ako su franjevci uistinu priveli katoličanstvu toliki broj ljudi moguće je da se radilo samo o činu masovnog krštenja koji je tek otvarao prostor procesu kristijanizacije.

54 Roest, 2000: 220.

55 Clark, 1975, 66-70.

56 Šenocak, 2004: 28, 155.

57 Fermendžin, 1892: 127-130.

58 Smičiklas, 1916: 148-149.

59 Rupčić, 1988: 15, 69.

60 Lasić, 1962: 75.

61 Mandić, 1968: 334-337, 391-417; Usp. Rupčić, 1988: 15, 76 i d.; Ančić, 2001: 236.

Ludovikovu potporu misionarskoj djelatnosti braće potvrđuje i podatak da je bio spreman prihvatiti novih 2 000 članova Reda koji bi pomogli subraći u misionarskom djelovanju.⁶² Naklonost prema franjevcima zadržali su i anžuvinski nasljednici u 15. stoljeću.

Religijski pluralitet bio je vidljiv u pograničnom području,⁶³ posebice zamjetan u vrijeme osmanlijskih napredovanja. Osim prisutnosti „raskolnika“ (pravoslavnih kršćana) sjeverno od Save već u prvoj polovici 13. stoljeća zabilježeni su pripadnici Crkve bosanske,⁶⁴ dok se husiti po prvi puta u Srijemu pojavljuju 1437. godine.⁶⁵ U drugoj polovici 14. stoljeća dva franjevačka samostana osnovana su u južnim dijelovima pečuške biskupije sa zadatkom iskorjenjivanja hereze.⁶⁶ Franjevci su uložili mnogo truda u borbi protiv krivovjernih učenja, a na prostorima kontinentalne Hrvatske neizbrisivi trag na tom planu ostavili su Ivan Kapistran i Jakov Markijski.

Ključna osoba regularne opservancije, veliki propovjednik, borac protiv Turaka i krivovjerja Ivan Kapistran nije izražavao odbojan stav prema pravoslavnima i Židovima. Njegov stav treba tumačiti pragmatičnim razlozima,⁶⁷ tj. u svijetlu poticanja na zajedničko suprotstavljanje i borbu protiv Osmanlija.⁶⁸

3.3. Ispovijedanje

Temeljna franjevačka zadaća bila je težnja k duhovnoj savršenosti kroz aktivan život po Kristovom primjeru, a pri tome je vrlo važan bio poziv na pokajanje riječju i djelom kako bi se osigurao individualni duhovni rast svakog čovjeka. Kanon 21. (*Omnis utriusque sexus*) Četvrtog lateranskog koncila iz 1215. godine zahtijevao je godišnju ispovijed od svakog kršćanina zbog čega su franjevačke propovijedi često sadržavale poziv na pokajanje i ispovijed. U tome smislu bile su posebno aktualne korizmene propovijedi koje su nerijetko nalikovale kolektivnom ispitu savjesti. Pri tome je osobni čin pokajanja bio mnogo značajniji od same ispovijedi, *koja nije otkrivanje sebe Bogu, koji ionako već zna sve o nama, nego proces samoupoznavanja i spoznaje istinskog smisla vlastitog života* kako to objašnjava William Spengemann.⁶⁹ Franjevačka

62 Rupčić, 1988: 15, 69.

63 Smičiklas: 1916, 494.

64 Brandt, 1956: 5, 59.

65 Fermendžin, 1892: 159.

66 Bösendorfer, 1910: 293.

67 Vidi: Andrić, 1999: 32-33.

68 Wadding, 1931-1934: 407-408.

69 Spengemann, 1980: 5.

teologija bila je efektivna i zbog toga što je ispovijed razmatrala kao osobno iskustvo. Nekoliko opisa Kapistranovih čuda povezuju tjelesno ozdravljenje kao rezultat unutarnjeg uslijed primanja sakramenta pomirenja.⁷⁰

Puk je na pristupanje sakramentu pomirenja mogao potaknuti i običaj da se o velikim franjevačkim blagdanima primi oprost od grijeha. Tako je papa Aleksandar IV. 1258. godine dodijelio mnoge oproste vjernicima koji se ispovjede i učine pokoru te kroz osam dana o blagdanima Sv. Franje i Sv. Antuna posjete franjevačke crkve i izmole propisane molitve.⁷¹ Isti je papa godinu dana kasnije tu odluku proširio te dodijelio sto dana oprosta za one vjernike koji postupe prema onome što se od njih traži.⁷² Vjerojatno su takve odluke imale za cilj potaknuti puk na intenzivnije osobno sudjelovanje u crkvenim obredima i sakramentima.

4. Strujanja izvana

Duhovnost franjevac kontinentalne Hrvatske nemoguće je promatrati izolirano u odnosu na šire europske tokove, pri čemu je njihovo djelovanje bilo usko povezano s prostorom koji je obuhvaćala Bosanska vikarija. Glavninu misijske djelatnosti u Bosni, bar u počecima, iznijeli su franjevci iz Slavonije.⁷³ U Bosnu su misionari dolazili dolinama rijeka Save i Dunava, no veliki njihov broj ostajao je u sjevernom, prekosavskom dijelu Vikarije. Već 1369. godine petorica od njih umrli su mučeničkom smrću u Vidinu.⁷⁴ Ona braća kojima djelovanje u kontinentalnoj Hrvatskoj ili na prostoru Bosne nije nudilo dovoljno izazova kretali su u potrazi za asketskim životom i mučeništvom prema Svetoj zemlji.

Bosanski franjevci u inkvizitorskom djelovanju dopirali su sjeverno od Save, pogotovo otkako je papa Grgur XI. (1370.-1378.) odobrio podizanje franjevačkih samostana izvan geopolitičke Bosne.⁷⁵ Već 1347. godine Bosanska vikarija imala je na posjedu bosanskog biskupa samostan u Đakovu, zatim kraj Otoke na Uni, u Krbavi (Udbina), Lukovu, Čereviću, Alšanu, Vrbici, Berku, Šarengradu, Kovilju i Kolutu.⁷⁶ Mnogi od njih podignuti su zalaganjem velikaša u južnim dijelovima Ugarsko-hrvatskog kraljevstva koji su se rado prihvaćali toga zadatka.

70 Andrić, 1999: 259.

71 Sirotković i dr., 1998: 233.

72 Sirotković i dr., 1998: 237.

73 Usp. Džambo, 1991: 78-85.

74 Zirdum, 2005: 520.

75 Hoško, 1992: 44.

76 Hoško, 2000: 22; Belaj i dr., (2000): 14.

Turbulentno 14. stoljeće za povijest franjevac, sukobi unutar Reda, a potom i podjela na opservante i konventualce odrazili su se na život franjevaca kontinentalne Hrvatske. Sredinom toga stoljeća nositelji reformnih strujanja u Redu dolaze iz Bosne na područje Ugarske provincije gdje su odigrali važnu ulogu u razvoju franjevaštva i promicanju položaja katoličanstva. Nova strujanja unutar Reda potvrđuje dozvola izdana 1368. godine fra Bartolu iz Alverne. U njoj mu je dozvoljeno sve one *fratres de natione Bosnensi* koji svojim životom i radom više nisu prikladni za misionarski rad smjestiti u druge provincije.⁷⁷ Osim toga, postojali su problemi i s nekim stranim misionarima koji su bili nesposobni za rad ili nisu živjeli primjereno.⁷⁸ Do razmimoilaženja među franjevcima dolazilo je zbog napuštanja prvotnih ideala, prije svega otvorene mogućnosti društvene promocije i bogaćenja, ali i popuštanja stege unutar reda. Naime poznato je da su prvi franjevački samostani u Bosni podizani pod zaštitom njezinih svjetovnih vladara što je otvaralo mogućnosti izlijevanja tzv. „vladarske milosti“.⁷⁹ Neki su franjevci obnašali istaknute funkcije na dvoru ili pak službu bosanskog biskupa, kao npr. fra Peregrin Saksonac, koji je ujedno bio i prvi bosanski vikar 1339.-1349. Spriječiti opadanje discipline i reformu Reda nastojali su provesti mnogi franjevci, najviše iz Italije, od kojih je posebno ugledan bio vikar fra Jakov Markijski (1435.-1438). Od 1436. nosio je titulu inkvizitora za Ugarsku, Hrvatsku i Austriju, a od 1435.-1438. djelovao je u Slavoniji, Srijemu i Bačkoj.⁸⁰ Ipak nije imao većeg uspjeha u Bosni gdje su franjevci teško mijenjali svoje navike i stil života. Opservantska reforma zaživjela je krajem 14. stoljeća na prostoru Bosanske vikarije, koja se nazivala „opservancijom Manje Braće“.⁸¹ Dominantna vezanost opservantskog pokreta uz Bosnu potvrđena je 30-ih godina 15. stoljeća u vrijeme vikarijata Ivana Korčulanina (1429.-1435.) i Jakova Markijskog (1435.-1438.). Bazelski koncil potvrdio je pravo Bosanske vikarije da na njezinom čelu stoji opservant, a bosanski kralj Tvrtko II. dozvolio im je 1436. godine slobodno naseljavanje i obavljanje pastoralnog rada na teritoriju pod njegovom upravom.⁸² Veliki uspjeh opservancije nije jamčio i njezinu teritorijalnu jedinstvenost. Raskol se dogodio 1444. godine za vrijeme kapitula u Ineu kada su separatisti proglasili utemeljenje nove ugarske opservantske vikarije na čelu s Fabijanom iz Bača (1444.-1452.). U tom smislu zanimljiv je prelazak nekih odmetnutih konventualnih samostana k opservantima, kakav je bio slučaj s iločkim, koji se nalazio na krajnjem istoku

77 Zirdum, 2005: 521.

78 Usp. Mandić, 1968: 67 ; Fermendžin, 1892: 36.

79 Ančić, 2001: 239.

80 Fermendžin, 1982: 19, bilj. 2, 176-178.

81 Andrić, 1999: 26.

82 Andrić, 1999: 26.

vukovske župe, pod crkvenom jurisdikcijom pečuške biskupije.⁸³ U prvoj polovici 15. stoljeća samostanu u Đakovu pripala je vodeća uloga u širenju opservantskog pokreta na sjeveru Hrvatske i u južnoj Mađarskoj. On je bio je uporišna točka crkvene obnove. Suprotstavljao se širenju krivovjernih natruha u kršćanskom vjerovanju istočnog dijela kontinentalne Hrvatske i Bačke.⁸⁴ Marijan Žugaj smatra da je samostan u Đakovu pristupio opservantskom pokretu tek za života Ivana Kapistrana, a možda i kasnije.⁸⁵ Proces prelaska konventualnih u opservantske samostane obustavljen je 1455. godine čime je spriječeno njihovo daljnje osipanje.

5. Zaključak

Franjevce na prostoru kontinentalne Hrvatske povezivale su s mnogo udaljenijim franjevačkim samostanima silnice istovjetnih kulturnih i duhovnih tokova. Papinsku politiku, koja je imala za cilj vjersku obnovu s osloncem na odluke Četvrtog lateranskog koncila, poduprla je svjetovna vlast, a franjevci su bili glavno oruđe u njihovoj provedbi. Srž njihove djelatnosti bila je pobožnost i opsluživanje vjerničkog puka. Svoje pastoralno djelovanje morali su prilagoditi političkim i društvenim okolnostima određenog vremena i sredine kako bi osigurali prihvaćenost i uspješnost. Sukladno svojoj erudiciji znali su se približiti i pronaći zajednički jezik sa širim društvenim slojevima. Na ishode njihova djelovanja utjecale su društvene i političke promjene, vjerski pokreti, crkvene mijene i djelovanje angažiranih pojedinaca. Nakon početnih teškoća oko izgradnje materijalne infrastrukture i ljudskih resursa započinje proces unifikacije i standardizacije unutar reda koji je rezultirao prepoznatljivom formom franjevačkog djelovanja. Politika vodstva Reda bila je promišljena i sustavno vođena što je dovelo do kulturnog ujednačavanja šireg prostora na kojem su franjevci bili aktivni. Odluke franjevačkih poglavara nisu se kosile s papinskom politikom, koja je našla potporu i na hrvatsko-ugarskom dvoru. To je naposljetku franjevcima osiguravalo neometano djelovanje na području kontinentalne Hrvatske.

Temeljni oblici iskazivanja duhovnosti realizirani su kroz propovijedi i poziv na obraćenje kroz sakrament pomirenja. Franjevačka pastoralna djelatnost značila je živo i očito življenje Evandjelja i služenje poslanju crkve. Franjevci su bili svjesni nužnosti evangelizacije te su pastoralnim, društvenim i karitativnim radom nastojali obuhvatiti sve društvene slojeve čime su dokinute

83 Andrić, 1999:37-39.

84 Hoško, 2011: 188.

85 Žugaj, 1991: 243-256; Mandić, 1968: 111-120.

razlike između bogatih i siromašnih, muškaraca i žena, pismenih i nepismenih.⁸⁶ Podizanjem samostana pastoralno su obogaćivali redovitu katoličku hijerarhiju na lokalnoj razini, odnosno dijecezansku strukturu. Također su imali važnu zadaću preobraćanja heretika čime su osiguravali pogranične krajeve Kraljevstva i bili značajan politički čimbenik.

Turski prodori početkom 15. stoljeća, a potom i postupna uspostava nove vlasti značili su korijenite promjene gotovo u svim sferama života, pa tako i na polju vjerskih pitanja. Katoličanstvo počinje bilježiti svoj konstantni brojčani, materijalni, urbanistički i socijalni nazadak što se odrazilo na slobodu i uvjete u kojima su franjevci djelovali, a time i njihove temeljne zadaće i oblike pastoralne skrbi.

Izvori

Fermendžin, Euzebije (1892), *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis: ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium: knj. 23, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagrabiae.

Smičiklas, Tadija (1906, 1907, 1916), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. IV-V, XIV, JAZU, Zagreb.

Sirotković, Hodimir, Kolanović, Josip (1998), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, Dodaci*, sv. 1, HAZU, Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

Sirotković, Hodimir, (2002), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Dodaci*, sv. 2, HAZU, Zagreb.

Wadding, Lucas (1734), *Annales minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum*, 2. izd., sv. 11, Typis Rochi Bernabo, Rim.

Wadding, Lucas (1931-1934), *Annales minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum*, 3. izd., sv. 25, Collegium S. Bonaventurae, Quaracchi-Rim.

⁸⁶ Holzapfel, 1909: 232-233.

Literatura

Ančić, Mladen (2001), *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.

Andrić, Stanko (1999), *Čudesa Svetoga Ivana Kapistrana*, Hrvatski Institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Matica hrvatska Osijek, Slavonski Brod – Osijek.

Belaj, Vitimir, Duda, Bonaventura, Hoško, Emanuel (1999), „Idejna i povijesne odrednice duhovnog lika franjevacu u kontinentalnoj Hrvatskoj“, u: *Mir i dobro – umjetničko i kulturno nasljeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda o proslavi stote obljetnice ujedinjenja: 12. siječnja – 23. travnja 2000* (ur.: Marija Mirković i Franjo Emanuel Hoško) Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 14.

Bösendorfer, Josip (1910), *Crtice iz slavonske povijesti*, Tiskom J. Pfeiffera, Osijek.

Brandt, Miroslav (1956), „Susret vikiflizma s bogumilstvom u Srijemu“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 5: 59.

Burr, David (2003), *The spiritual Franciscans, From Protest to Persecution in the Century After Saint Francis*, Penn State University Press, Philadelphia.

Copleston, Frederick Charles (1987), *Istorija filozofije – Srednjovekovna filozofija* (izv. *A History of Philosophy*, vol. II, *Medieval Philosophy, Augustine to Scotus*, Paulist Press, Mahwah, 1955.), Velika filozofska biblioteka, Beograd.

Clark, John Willis (1975), *The Care of Books*, Variorum Reprints, London.

Davis, Natalie Zemon (1974), „Some Tasks and Themes in the Study of Popular Religion“, u: *The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion* (ur.: C. Trinkhaus i H. Oberman), Brill, Leiden, 308-309.

Džambo, Jozo (1991), *Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien*, [Franziskanische Forschungen Heft 35], Dietrich-Coelde-Verlag, Werl, Westphalia.

Geertz, Clifford (1973), *The interpretation of Cultures*, Basic Books, New York.

Hamburger, Jeffrey (1989), „The Visual and the Visionary: the Image in Late Medieval Monastic Devotions“, *Viator*, 20: 164, 165.

Holzappel, Heribert (1909), *Handbuch der Geschichte des Franziska nerordens*, Herder, Freiburg im Breisgau.

Hoško, Franjo Emanuel (1987), „Franjevci u Srijemu, Slavoniji i Bačkoj“, *Croatica Christiana Periodica*, god. 11, Zagreb, 19: 117-119.

Hoško, Franjo Emanuel (1992), „Pastoralno djelovanje u prošlosti i sadašnje apostolsko služenje“, u: *Zaslужni članovi Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca od njezina postanka do naših dana* (ur.: Marin Oreb), Zagreb, 44.

Hoško, Franjo Emanuel (2000), *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Janeković-Römer, Zdenka (2013), „The Power of Word: Preachers in Medieval Dubrovnik“, *Dubrovnik Annals*, Dubrovnik, 17: 11.

Jeffrey, David L. (1976), „Franciscan Spirituality and the Elevation of Popular Culture“, *Canadian Journal of History/Annales canadiennes d'histoire*, Saskatoon, 11: 11, 14.

Lasić, Dyonisius (1962), „Fr. Bartholomaei de Alverna, Vicarii Bosnae 1367-1406, quaedam scripta hucusque inedita“, *Archivum franciscanum historicum*, Ad Claras Aquas, br. 55: 75.

Lawrence, Clifford Hugh (1994), *The friars: the impact of the early mendicant movement on Western society*, Longman Publishing Group, London.

Le Goff, Jacques (1970), „Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale: état de l'enquête“, *Annales*, god. 25, 4: 930, 943.

Mandić, Dominik (1968), *Franjevačka Bosna (Razvoj i uprava Bosanske vikarije i provincije 1340.-1735.)*, Hrvatski povijesni institut, Rim.

Mirković, Marija (1992), „Franjevci i likovna umjetnost u kontinentalnom dijelu Hrvatske“, u: *Zaslужni članovi Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca od njezina postanka do naših dana* (ur.: Marin Oreb), Zagreb, 97.

Moorman, John R. H. (1968), *A history of the Franciscan order from its origins to the year 1517*, Oxford University Press, Oxford.

Pešorda Vardić, Zrinka (2000), „Prilog povijesti franjevac u srednjovjekovnom Dubrovniku“, *Croatica Christiana Periodica*, Zagreb, 45: 4-5.

Robertson, Iain, Richards, Penny (2003), „Introduction“, u: *Studying Cultural Landscapes* (ur. Iain Robertson, Penny Richards), Hodder Arnold, Oxford University Press, London and New York, 4.

Robson, Michael (2009), *The Franciscans in the Middle Ages (Monastic Orders)*, Boydell and Brewer, Woodbridge, UK, and Rochester, N.Y.

Roest, Bert (2000), *A History of Franciscan Education (c. 1250-1217)*, Brill, Leiden – Boston - Köln.

Roest, Bert (2004), *Franciscan Literature of religious instruction before the Council of Trent*, [Studies in the History of Christian Traditions, knj. 117], Brill Academic Publishers, Leiden - Boston.

Rupčić, Bonicije (1988), „Značenje »Dubia« fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne“, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU*, Zagreb, 15: 15, 69, 76.

Šenocak, Neslihan (2004), „Circulation of Books in the Medieval Franciscan Order: Attitude, Methods and Critics“, *The Journal of Religious History*, vol. 28, 2: 145, 148.

Seymour, Suzanne (2000), „Historical geographies of landscape“, u: *Modern Historical Geographies*, (ur. Brian Graham, Catherine Nash), Longman, London, 214.

Spengemann, William (1980), *The Forms of Autobiography: Episodes in the History of a Literary Genre*, Yale University Press, New Haven.

Taylor, Larissa (1992), *Soldiers of Christ, Preaching in Late Medieval and Reformation France*, Oxford University Press, Oxford – New York.

Zirdum, Andrija (2005), „Franjevci i bosansko-humski krstjani“, u: *Fenomen »krstjani« u srednjovjekovnoj Bosni i Humu* (ur.: Franjo Šanjek), Institut za istoriju u Sarajevu, Hrvatski institut za povijest, Sarajevo – Zagreb, 520-521.

Žugaj, Marijan (1989), *I Conventi dei Minori Conventuali tra i Croati dalle origini fino al 1500*, [Quaderni francescani, 16], Edizioni Miscellanea Francescana, Rim.

**UTJECAJ FRANJEVAČKE DUHOVNOSTI NA OBLIKOVANJE
KULTURNOG KRAJOLIKA KONTINENTALNE HRVATSKE U
RAZDOBLJU SREDNJEG VIJEKA**

Sažetak

Teorijske postavke franjevačkog svjetonazora u dodiru s konkretnom stvarnošću na tlu kontinentalne Hrvatske utjecale su na oblikovanje kulturnog krajolika. Oblici franjevačke duhovnosti, iskazani kroz kontemplativno-meditativnu dimenziju i aktivni rad, reflektirali su njihov odnos prema Bogu i Evanđelju, ali i pridonijeli oblikovanju spoznaja o vjerovanju i religijskim praksama lokalnog stanovništva. Franjevačko djelovanje u tome je smislu moralo biti prilagođeno društveno-političkim okolnostima, demografskoj i vjerskoj slici, koja nije bila istovjetna na čitavom tom području. Unatoč nedostatku povijesnih izvora, moguće je uočiti kako su raznoliki aspekti franjevačkog pastoralnog rezultirali pokušajima stvaranja unificiranog kulturološkog prostora što je bila tendencija na mnogo širem prostoru no što je taj.

Cljučne riječi: kontinentalna Hrvatska, franjevci, srednji vijek, propovijed, sv. Ivan Kapistran, misijsko djelovanje, duhovnost.

**THE INFLUENCE OF FRANCISCAN SPIRITUALITY IN THE
SHAPING OF THE CULTURAL LANDSCAPE OF CONTINENTAL
CROATIAN DURING THE MIDDLE AGES**

Summary

Coming into contact with the realities of continental Croatia, the theoretical underpinnings of the Franciscan worldview exerted influence on the shaping of the cultural landscape. The forms of Franciscan spirituality, expressed through meditative-contemplative dimension and active work, reflected their relationship with God and the Gospel, but also contributed to the shaping of knowledge about the beliefs and religious practices of the local population. The Franciscan work in this regard had to be adapted to the socio-political circumstances, the demographic and religious picture, which was not uniform across the entire territory. Despite the lack of historical sources, it is possible to observe how various aspects of the Franciscan pastoral activity resulted in attempts to form a unified cultural space, which was a tendency observable across a much wider area than this.

Keywords: continental Croatia, the Franciscans, the Middle Ages, sermon, St. John of Capistrano, missionary work, spirituality.

Zlata Živaković Kerže – Ana Lukić

SLAVONIJA I OSIJEK U VRIJEME ŽIVOTA I DJELOVANJA FRA EMERIKA PAVIĆA (1716. – 1780.)

Izvorni znanstveni rad
UDK 94(497.5)

Slavonija u vrijeme Pavićeva života

Od 1716., godine rođenja Emerika Pavića,¹ pa do njegova stupanja u novicijat u Velikoj 1734. u cijeloj Slavoniji i južnoj Ugarskoj organizirana je uprava Dvorske komore, uređen porezni sustav, razdvojena je vojna od civilne uprave, te završila druga faza i započela treća faza procesa dekameralizacije. Gotovo sva vlastelinstva, tj. feudalni posjedi, u Slavoniji i Srijemu su darovani katoličkoj i pravoslavnoj crkvi ili prodani, uglavnom stranim a manje hrvatskim, feudalnim obiteljima. U vlasništvu Dvorske komore su ostali samo mjesta Požega i Osijek te Retfala, posjed zapadno od Osijeka. Budući da je Habsburška Monarhija trebala novac za aktivnu vanjsku politiku (nastavak ratova s Osmanskim Carstvom te kraljevinama Pruskom i Francuskom) bečki Dvor je znatno povećao visinu kontribucije po sesiji, tj. porezno opteretio stanovništvo. Istodobno je stanovništvo po donesenom Regulamentu od 1727. imalo obveze prema vojsci te je nametnut „slavonski običaj uzdržavanja vojnika“. To vrijeme je obilježeno velikim epidemijama kuge² i stočnih zaraza. (Mažuran, 1993b: 41, 42, 63; Vrbanus, 2013b: 23, 24-26; Belicza, 1991: 294, 295; Firinger – Utvić, 1970: 6).

Vrijeme Pavićeva studiranja (Budim, 1736. – 1742.; Osijek, 1742. – 1743.) te njegovog daljnjeg djelovanja i rada do smrti 1780. godine³ obilježeno je vremenom u kojem su u Slavoniji novi vlasnici alodijalnih gospodarstva pretvarali stanovništvu novčanu tlaku u naturalnu i nametnutim naturalnim

1 Rođen je u Budimu 5. siječnja 1716. godine; preminuo je u rodnom gradu 15. travnja 1780. (Vidi opširnije: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Zagreb, 2010., 434, 435.)

2 Unatoč munjevito provedenim mjerama zaštite (podizanje kontumaca i lazareta, kontrola putnika, zadržavanje sumnjivih osoba u karanteni i stroga zabrana prelaženja iz Slavonije u Srijem i Bačku te obratno), kuga je nemilosrdno kosila cijele obitelji. Mogućnost bijega nije postojala jer je Banska Hrvatska u vrijeme epidemije zatvorila svoje istočne granice i zabranila prelazak ljudi iz Slavonije.

3 Vidi opširnije: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, 434, 435.

nametom započeli proces refeudalizacije. Istodobno je Slavonija izložena posljednjoj epidemiji kuge od koje je npr. u Osijeku 1739. umrlo 668 stanovnika Gornjeg grada, a u Donjem gradu 260 stanovnika. (Firinger – Utvić, 1970: 6). Brojne su i druge zaraze i nezarazne bolesti harale cijelom Slavonijom (npr. malarija, groznica, tifus, dizenterija, variola, spolne bolesti, reumatizam i slična stanja). Onodobni putopisci i pisci Fridrich Wilhelm von Taube, Matija Piller, Ljudevit Midtterpacher, Matija Antun Relković i Stjepan Relković te sam fra Emerik Pavić zabilježili su nesrazmjer u odnosu objektivnih zdravstvenih potreba i moguće primjene stručne medicinske pomoći. Naime, većina stanovnika Slavonije zbog neukosti, zaostalosti i neprosvjećenosti glede osobnih medicinskih i zdravstvenih potreba bili su usmjereni na samoliječenje i samopomoć, te su se najčešće oslanjali na upute i liječenje kod raznih samoukih i samozvanih narodnih liječnika, travara i vračeva, svećenika i prosvjetiteljski usmjerenih pisaca, nego li kod, doduše malobrojnog, školovanog medicinskog i zdravstvenog osoblja. (Belicza, 1991: 295.) Godine nakon 1737. obilježile su na tom području vrijeme raznih zlouporaba komorskih službenika, samovolje vojnih zapovjednika, brojna i velika davanja i tlake te visoki porez. Nastupilo je vrijeme bez ratova (osim u kraćem razdoblju od 1737. do 1739.⁴) te smirivanje⁵ do tada stalno nemirne granice između Habsburške Monarhije i Osmanskoga (Turskog) Carstva. Pavićeve godine protjecale su kroz doba vladavine austrijskog cara Karla VI. (odnosno hrvatskog kralja Karla III.), koji je 1737. osnovao Zemaljsku upravu (Landesdeputation) za Slavoniju⁶ te vladavine njegove kćeri Marije Terezije (1740. – 1780.), koja je bila vladarica nad podanicima.

To je i vrijeme u kojem dominiraju ekonomski i kulturni kontakti između austrijskih s jedne strane i turskih posjeda s druge; vrijeme u kojem se u prvoj polovici 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji i u cijeloj Europi događaju društveni procesi koji su ostavljali posljedice na društveni i gospodarski život stanovništva Srijema i Slavonije. U promatranom razdoblju bečki je Dvor postao svjestan pokretač i korisnik razvoja pa se ponajprije poradilo na modernizaciji uprave, financija i vojske. Gospodarstvo Habsburške Monarhije, pa tako i Kraljevine Hrvatske i Slavonije, razvijalo se u okrilju feudalizma kojeg karakterizira relativno zaostala poljoprivredna proizvodnja koja će, doduše, s rastom potreba za hranom i sirovinama, a pod utjecajem merkantilističke⁷ te

4 Austro-turski rat, koji je završio mirom u Beogradu.

5 Tek će 8 godina nakon Pavićeve smrti buknuti posljednji austro-turski rat, koji je trajao od 1788. do 1791. godine.

6 Najstarija knjiga rješenja i odluka koju je donosila ta uprava potječe iz 1738. godine (izvornjoj je naslov Landes Deputations Prothocoll de Anno 1738).

7 Merkantilizam u ekonomiji je shvaćanje po kojem je trgovina jedini pravi izvor narodnog blagostanja i bogatstva stoga je posvećena velika pozornost trgovini i izvozu, a ne proizvodnji.

kameralističke⁸ politike Beča preoblikovati društveno-ekonomske odnose u Monarhiji i do kraja stoljeća izazvati strukturalne promjene najočitiije izražene u okvirima poljoprivredne i obrtničko-cehovske proizvodnje te u uzajamnosti agrarnog stanovništva i nositelja budućeg građansko-kapitalističkog društva. (Adamček, 1981: 62; Mažuran, 1970a: 39; Berend – Ránki, 1996: 14-16.)

U takovim (ne)prilikama hrvatsko društvo, odnosno Slavonija, proživljavaju desetljeća relativnog smirenja zbog ispreplitanja strateških i gospodarskih interesa Habsburške Monarhije, koja je tom dijelu Kraljevine Hrvatske i Slavonije namijenila zapaženo značenje u dugotrajnom i složenom procesu. Doduše, opustošena i nenaseljena područja Slavonije – Osijek, Aljmaš, Čepin i obližnji veleposjed Retfala – razvijala su se na svoj način, naseljavaju se uglavnom stranci – obrtnici, poljodjelci i drugi – koji su, kupovinom ili dodjelom, dolazili do zemljišnih posjeda. Istodobno se to područje društvenim sustavom razlikovalo od dijelova Hrvatske u kojima nije bilo razmjerno brojnog srednjeg i nižeg plemstva nego samo nekoliko desetaka velikih posjednika, s mnoštvom bespravnih kmetova. Unatoč tome što je 1745. i u većem dijelu Slavonije i Srijema uvedeno županijsko upravno uređenje pod neposrednom vlašću Hrvatskog sabora i bana, plemstvo je u Virovitičkoj županiji u financijskom pogledu bilo podvrgnuto mađarskoj vlasti. Godine 1751. zajednički Ugarsko-hrvatski sabor odredio je, unatoč prosvjedima hrvatskih zastupnika, da slavonske županije⁹, poput ostalih mađarskih županija, šalju predstavnike izravno i u Ugarski sabor. Od toga doba će to područje gotovo 100 godina živjeti dvojakim političkim životom i sve više padati pod mađarski utjecaj. Dokinuti su i najteži oblici feudalnog iskorištavanja te određen i minimum kmetskih posjeda i maksimum vlastelinskih tereta, ali nije regulirano pitanje prava biskupa ili vlasnika slavonskih imanja na ubiranje male desetine. (Vrbanus, 2009a: 442, 443).

Život u Slavoniji u vrijeme posljednjih godina Pavićeva života vrlo dobro oslikava sačuvan prvi tiskani opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema iz pera dvorskog dužnosnika Fridricha Wilhelma von Taubea¹⁰, koji je krajem 1767., kao povjerenik carice i kraljice Marije Terezije poslan u Erdelj¹¹ i Slavoniju, provincijalnu i vojnokrajišku, gdje je ostao na raznim poslovima do 1777. godine. Njegovo djelo *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Sirmien* (Leipzig, 1777.

8 Ekonomska politika kojoj je cilj podizanje nacionalne industrije, povećanje izvoza, a smanjenje uvoza radi aktivnosti vanjske trgovinske bilance.

9 Virovitička sa sjedištem u Osijeku, Požeška županija sa sjedištem u Požegi i Srijemska sa sjedištem u Vukovaru.

10 Rođen je u Londonu 12. ožujka 1728., a preminuo u Beču 16. lipnja 1778.

11 Temišvarski Banat.

i 1778.)¹² nastalo je po prosvjetiteljskim, napose, geografsko-statističkim obrascima i iz njega se crpe onodobni opisi navedenih krajeva. „...Slavonija je zemlja koja kao da je prije 20 godina izašla iz kaosa i kao da se čini da je tek sada nastala... Tko proputuje kroz ovu vrlo blagoslovljenu zemlju, taj na sve strane vidi ili neprohodne baruštine, močvare i stajaća jezera, ili pak neprolazna brda s naglim strmim provalijama i dubokim udolinama, ili ogromne i mračne šume, ili pak široke i cijele ravne površine, čiji kraj ne može dohvatiti oko... Brežuljci su pokriveni starim dvorcima ili vinovom lozom, a doline vrtovima koje je sam priroda zasadila... Zemaljske ceste su nepotaracane i vrlo loše. Zimi se ne može putovati u planinskom području bez životne opasnosti, pa makar se uzmu i saonice... Ovdje je klima drugačija nego u Njemačkoj, jer u ravnici a naročito u Srijemu počinje proljeće već u veljači, no u planinama nešto kasnije. Ljeto je nepodnošljivo toplo te je od njega tijelo neobično malaksalo i tromo. Žetva počinje u Srijemu već u lipnju, a u Slavoniji nešto kasnije. Jesen obično traje do blagdana Svih Svetih, dok je najveća hladnoća oko Božića i Nove godine. Primijetio sam da je zima u planini tako oštra kao i usred Njemačke, ali rijetko traje preko 2 mjeseca. I zrak je vrlo različit. U sredini zemlje između brda je bistar, čist i zdrav, ali duž 3 glavne rijeke je vrlo nezdrav, budući da se te 3 rijeke često nadaleko i naširoko izlijevaju te poplavljuju ravnu zemlju i ostavljaju velike močvare, koje ne samo što pokrivaju 1/8 Kraljevine, nego se od pripeke počinju kvariti i zagađuju zrak. Zbog toga nastaju zloćudne groznice koje odnose tako mnogo ljudi, naročito stranaca, da su Osijek i Petrovaradin nazvani groblje Nijemaca. Jedna druga nevolja ovoga područja, koja nastaje zbog baruština, mnogobrojna je i raznovrsna gamad (komarci), koja je ljeti nepodnošljiva“.¹³

Navedeno razdoblje obilježavaju diljem Slavonije dinamični migracijski procesi koji su, uz izraziti diskontinuitet, utjecali na povećanje broja članova pojedinih kućanstava. (Vitek – Vrbanus, 2012: 104).

Osijek u desetljećima izgradnje i razvoja

Komorski gradovi, pa tako i Osijek, su tijekom 18. stoljeća nakon ratnih zbivanja u Slavoniji doživjeli pravi procvat. Stoga za grad na Dravi u vrijeme Pavićeva života nastupaju desetljeća izgradnje i sveopćeg razvoja (gospodarskog, vjerskog, prosvjetnog...).

*

¹² Vidjeti prijevod Fridrich Wilhelm von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema* (Preveo s njemačkoga i priredio za tisak dr. sc. Stjepan Sršan), Osijek, 2012., 9-250.

¹³ Isto, 20-22.

Osijek je pod upravom Dvorske komore i postupno postaje značajno vojno, upravno i gospodarsko središte toga dijela Kraljevine Hrvatske i Slavonije. U gradu je vlast činio gradski magistrat¹⁴, institucija lokalne uprave, čija je nadležnost obuhvaćala sve oblasti gradskog života; bio je najvažniji organ gradske samouprave. Doduše, Osijek, koji se dijelio na Gornji grad, Tvrđu i Donji grad imao je tri gradska magistrata, tj. zasebne gradske uprave i neovisne razvojne procese. (Vitek, 2005: 100, 101, 113).

Izgradnja Tvrđe, vojne utvrde, koja je trajala tijekom prva dva desetljeća 18. stoljeća, utjecala je da Osijek postaje središte Generalkomande (glavnog zapovjedništva) za cijelu Slavoniju¹⁵. Izrada plana podizanja tvrđave povjerena je inženjerijskom pukovniku Maksimilijanu Eugenu grofu d' Gousseau. Tvrđava se sastojala od 7 bastiona (sv. Karla, Inocencija, Leopolda, Josipa, sv. Terezije, Elizabete i Euzebija) – smještenih od istoka prema zapadu oko gradske jezgre, tvrđavskog roga, zaštitnog zida i jarka – te zaštitne utvrde opasane s vanjske strane glasijama. (Bösendorfer, 1933a: 3). Do 1715. sagrađeni su bastioni na istočnoj, južnoj i zapadnoj strani. U sklopu tih radova dovršena su i dvojna tvrđavska vrata - Porta Aquatica (Vodena vrata, očuvana su do danas zajedno s Vodenim tornjem) vodila su prema rijeci Dravi i Porta Nova (Nova vrata, na jugu Tvrđe u smjeru Neudorfa, budućeg Novoga grada, osnovanog krajem toga stoljeća). Godine 1716. izgrađena su i, treća, Porta Valpoviensis (Valpovačka vrata) kroz koja se iz Tvrđave izlazilo u Gornji grad. Do 1722. tvrđava je, uglavnom, dovršena, iako su gradnje manjega opsega nastavljane do 60-ih godina 18. stoljeća. (Mažuran, 2000c: 70-80).

Uličnu je rasvjetu Tvrđa dobila 1719. godine, u doba kada je još nije bilo u mnogim europskim gradovima. Na 28 stupova nalazili su se fenjeri u kojima se palio fitilj natopljen lojem. Najviše je stupova bilo na glavnom trgu Weinplatu (današnji Trg sv. Trojstva), a po jedan ispred svake vojarne, oružarne, brašnare, vojničke ljekarnice i vojničke bolnice te na ulazu u svaka gradska vrata. (Bösendorfer, 1948b: 266).

Tvrđa je u prvoj polovici 18. stoljeća promijenila svoj izgled. Izgrađene su zgrade za potrebe vojske, crkve, samostani i građanske kuće u baroknom slogu. Godine 1729. otvorena je gimnazija, koju su vodili isusovci, pod vodstvom franjevac radila je tiskara (1735.), a provedeni su javni vodovod i kanalizacija, pa su s pravom Tvrđu nazivali "Metropolis urbs". (Živaković Kerže, 2001a: 48).

O značenju Osijeka kao vojnog grada potvrđuju dolasci Josipa II., sina carice i kraljice Marije Terzije, koji je kao prijestolonasljednik i potom kao cara u gradu

14 Čine ga gradsko vijeće, gradonačelnik, gradski sudac i gradski kapetan.

15 U Osijeku je sjedište Generalkomande do 1783. kada se, zbog pomicanja granice Osmanskoga Carstva, premješta dalje na istok u Petrovaradin, krajnju točku hrvatske Vojne granice.

boravio pet puta, od 1768. do 1788. godine.¹⁶ Za vrijeme Pavićeva života u grad na Dravi došao je tri puta. Ti su dolasci bili vezani za obilazak vojnika smještenih u Tvrđi te za pregledavanje gradnje tvrde ceste prema mađarskom naselju Bilju. Prijestolonasljednik Josip II. je 31. svibnja 1768. iz Nove Gradiške stigao u Osijek i u njemu proboravio cijeli tjedan. Drugi put je grad posjetio 5. svibnja 1770.,¹⁷ a treći 1774. godine.¹⁸

Snažni gospodarski razvoj Osijeka počinje tek nakon gradnje te tvrde ceste preko baranjskih ritova i močvara. Planiranje izgradnje i priprema terena na golemim baranjskim močvarama sjeverno od Drave započela je 31. svibnja 1772. u vrijeme upravljanja župana Niczkyja. Cesta je dovršena 30. svibnja 1777. Građena je od pečene cigle u visini 2.80 m iznad površine močvare. Bila je remek - djelo cestogradnje onoga doba. To je bio 6 km dug, ravan nasip širine 14 m građen kulukom. Iako se i nadalje na tom trgovačkom putu robni promet pretežno odvijao Dravom i Dunavom (jeftinijim prometnicama), ta je cesta, između Osijeka i Bilja, od 1779. trajno povezala Općinu Gornji grad sa srednjom Europom. (Živaković Kerže, 2001a: 55).

*

Iako su općine Gornji i Donji grad do prve polovice 18. stoljeću bile daleko manje značajne od Tvrđe, središta i sjedišta vojnih vlasti za Slavoniju, gospodarski su se sve snažnije razvijale jer je vojna, tvrđavska, posada omogućavala stanovništvu Osijeka i okolice sigurnost te osječkim općinama dobre izgleda za razvoj. Za razliku od Tvrđe, koja je podlijegala strogim vojnim zakonima i bila stiješnjena unutar tvrđavskih bedema, za područja Donjega i Gornjega grada¹⁹ nije bilo prostornih i drugih ograničenja. Stoga tu posebice dolaze do izražaja obilježja 18. stoljeća – postupni razvoj trgovine, obrta i prometa. Promet Dravom, sastavnicom plovidbenih putova dunavskog bazena, jačao je kako su se povećavale opće potrebe. U 18. stoljeću Dravom je gotovo svakodnevno stizalo na gornjogradsko stovarište i u skladište građevno drvo potrebno za

16 Četvrti puta je, sada već kao car, došao u Osijek 29. travnja 1783. u vrijeme gradnje i otvaranja Carskih vrata, a peti puta stigao je 14. travnja 1788. godine.

17 Prijestolonasljednik je ponovo posjetio Osijek 5. svibnja 1770. u sklopu obilazaka vojnih posada po cijeloj Monarhiji, koje je poduzeo iz predostrožnosti zbog rusko-turskog rata te dugotrajnih nemira i građanskog rata u Poljskoj. Stigao je u pratnji njegovih generala i nazočio je vojnim vježbama te primao audijencije. Potom je obavio nadzor stalne posade u Tvrđi te u Donjem gradu obišao konje smještene u taboru. (Vidi opširnije: R. Horvat, „Kronika grada Osijeka“, *Hrvatski list*, br. 10/723, osijek, 13. I. 1923., 2-3.)

18 Taj je posjet bio vezan uz putovanje, tj. obilazak vojnih manevara u Pešti. Prijestolonasljednik je putovao sa šest kočija i na tom putu obišao vojne posade u Tvrđi. Usputno je pregledao i gradnju mosta preko Drave i 4,5 km tvrde ceste, tj. nasipa preko močvarnog područja od Osijeka do Bilja koja je bila u tijeku. (Vidi opširnije: R. Horvat, „Kronika grada Osijeka“, *Hrvatski list*, br. 10/723, 13. siječnja 1923., 2-3.)

19 Donji se grad smjestio istočno od Tvrđe, a Gornji grad zapadno.

gradnju Tvrđe, drvena građa za podizanje zgrada u ostalim osječkim općinama i drvo za ogrjev. To je razdoblje obilježeno snažnim imigracijskim procesima u kojem su doseljenici bili važan činitelj naseljavanja izravno povećavajući broj stanovnika; oni su određivali etnički i socijalni sastav stanovništva te utjecali na gospodarski razvoj. Izrazito povoljnom naseljavanju blagotvorno su pridonijeli prestanak ratovanja i mirnodopski način života. Doseljenici iz južne Njemačke (uglavnom iz Švapske), iz austrijskih pokrajina i nasljednih zemalja, iz zapadne Hrvatske i susjedne južne Ugarske (Baranje, Bačke i Banata) bili su narodi različitih nacionalnih, vjerskih i civilizacijskih obilježja²⁰, koji su se priključivali svojim običajima i navikama autohtonom hrvatskom stanovništvu. (Wertheimer-Baletić, 1996: 11).

Svi su oni privučeni izgledima da steknu zemlju i radna mjesta započinjali u Gornjem i Donjem gradu novi život. Obrt je najснаžnija privredna grana, a trgovina se do 80-ih godina postupno razvijala u obje općine. Doduše, gospodarstvo je bilo obilježeno samoopskrbljivanjem životno važnim artiklima i sirovinama pa se u tom razdoblju trgovalo uglavnom za vlastite potrebe; najviše se tražilo – plodine sa zemlje (žitarije, povrće, voće), stoku i stočne proizvode (ovce, koze, krave, svinje, konje, telad, sir, topljeno maslo, ovčja vuna, životinjske kože, mačje i zečje krzno, repovi od kune zlatice i lisice i drugo) i obrtničke proizvode (ovčji, kozji i janjeći kožusi, jahaće torbe, remeni za puške, pokrivači, remenarski i stolarski proizvodi i drugo). U trgovanju u tom razdoblju većinom su sudjelovali seljaci i obrtnici. (Bösendorfer, 1948c: 54).

Cjelokupni razvoj Osijeka posve je iznenadila posljednja epidemija kuge 1738. godine. Gradom su uspostavljene karantene za svako gradsko i općinsko područje, kamo je stiglo zdravstveno osoblje s raznih strana Austrijskoga Carstva. Unatoč poduzetim mjerama kuga je nemilice kosila sve – vojnu posadu u Tvrđi i cijele gradske obitelji. Tijekom 1739. na području Osijeka bilo je 3.000 pokopa, uz mnogobrojne vojnike umrlo je više od polovice svih stanovnika Osijeka (Sršan, 1993: 318), što nije tada nigdje zabilježeno na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Do početka 1740. kuga je prestala harati i život se postupno vraćati ustaljenom načinu življenja.

Popis iz 1746. bilježi u Gornjem gradu 366 kuća i oko 2.000 stanovnika. Najviše je seljaka, nadničara i obrtnika, te četiri trgovca. Te je godine registrirano

20 To je utjecalo na etnički sastav stanovništva jer su doseljenici iz austrijskih i njemačkih pokrajina, te Srbi pristigli s one strane Save činili više od ¼ svih stanovnika grada na Dravi. Prateći udjel Srba u tom demografskom kretanju stanovnika Osijeka, komorski popisivači su u ljeto 1737. u Donjem gradu zabilježili 35 pravoslavnih kućanstava, a već županijski popis iz 1745. bilježi 137 srpskih obitelji. Premda ih je, ipak, brojčano malo, udjel u gospodarskom razvoju onodobnog Osijeka bio im je značajan, posebice od vladavine cara Josipa II. koji je 1781. objavio „Patent o vjerskoj snošljivosti“ pa su luterani, kalvini, grko-pravoslavni i Židovi (u početku djelomično) dobili građansku ravnopravnost i od tada imali pravo voditi obrtničke radionice, baviti se obrtima, trgovinom i industrijskim zanimanjima te pohađati škole.

1.480 jutara oranica i livada koje su većinom bile u močvarnom području (urod s njih bio vrlo slab). Gornjogradski žitelji imali su malo stoke – u prosjeku na 10 stanovnika držao se jedan konj, na 5 jedan vol, a po jedna krava, ovca, koza i svinja na dva do tri stanovnika. Stočni fond je stoga jedva zadovoljavao životne potrebe gornjogradskih stanovnika koji su i inače trpjeli od nestašice mnogih potrepština. Obrtničke i trgovačke obitelji činile su tada oko 15% gornjogradskih obitelji, a gospodarsku i brojnu premoć imale su i tada seoske obitelji. No, ta struktura stanovništva ipak pokazuje odmak od odnosa u prvoj polovici 18. stoljeća kada se gotovo cjelokupno stanovništvo Gornjega grada bavilo isključivo poljoprivrednom proizvodnjom. Naime, porast broja stanovnika i povećanje njihovih potreba zahtijevali su razvoj obrta i trgovine te utjecali na prostorno širenje gornjogradske općine. Sve je to utjecalo na porast stanovnika i bitne promjene koje su očite u posljednjem desetljeću Pavićeva života, i to je najviše dolazilo do izražaja u gospodarskoj strukturi gornjogradske općine, pa se do toga vremena u potpunosti oblikuje novi urbani nukleus Gornjega grada istočno od Solarskog trga (najstarijeg gornjogradskog središta) i južno od središnjeg gornjogradskog trga odakle je vodila državna cesta prema Čepinu i dalje prema Đakovu. (Z. Živaković-Kerže, 2004b: 380-382). Planska i sustavna gradnja kuća pojačana je prerastanjem toga dijela grada u značajno upravno-administrativno središte.²¹ Po planu iz 1755. prostirala se Općina Gornji grad na zapadu do Općine Retfala (križanja današnje Strossmayerove ulice i Kanižličeve), na jugu do današnje Gundulićeve ulice, na sjeveru do rijeke Drave, a prema istoku do današnje Ulice Stjepana Radića. Većina kuća sazidana je od cigle, a manji dio sagrađen je od drveta na zidanim temeljima, s krovom od trske. Budući da na području Općine Gornji grad nije bilo šuma, dovozilo se građevno drvo iz đakovačkog, valpovačkog ili erdutskog vlastelinstva.²²

Treća gradska cjelina, tj. samostalna općina, bila je Donji grad, smješten istočno od Tvrđe. Imao je izrazito trgovačko-obrtničko obilježje. Uz većinsko autohtono hrvatsko-katoličko stanovništvo tu je bilo najviše pravoslavnih.

21 Obnavljanjem županijskog uređenja 1745. Osijek postaje snažno upravno središte Virovitičke županije. Budući da je bio izuzet iz vlasti županije, sukladno feudalnom pravu, osnovan je 1746. Osječki komorsko-vlastelinski sud, kakav nije postojao nigdje na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Gornji grad 1759. postaje stvarno sjedište Virovitičke županije izgradnjom zgrade županijskog suda u Dugoj (današnjoj Strossmayerovoj) ulici. Od 1762. sjedište Virovitičke županije premješta se iz Tvrđe u Gornji grad kada je na poticaj Ivana Kapistrana Adamovića, vlastelina obližnjeg Čepinskog vlastelinstva, kupljena u gornjogradskoj Kapucinskoj ulici katnica u kojoj su se više od pola stoljeća, do izgradnje županijske zgrade (1842.) u istoimenoj ulici, održavale županijske sjednice. (Vidi opširnije: Rudolf Horvat, „Kronika grada Osijeka“, *Hrvatski list*, br. 196/615, Osijek, 31. kolovoza 1922., 2.)

22 *Kotar Osijek 1786. godine*, (priredio i preveo Stjepan Sršan), Osijek, 2002., 49-73. (Original rukopisa čuva se u Budimpešti u Szecsenyi bibliotheci, Rukopisi, br. 263, *Responsa ad positas fine cognoscendi Physico-Moralis Comitatus lujus Veröczensis Status quaestiones, Districtum Eszekinensem concernentia*, Eszék 1786.)

Naime, u njemu je broj doseljenih Srba u gradu na Dravi bio najveći. Budući da su činili čvrstu nacionalnu, jezičnu, kulturnu, vjersku, crkvenu, školsku i privrednu zajednicu djelovali su u materijalnom i kulturnom pogledu uglavnom jedinstveno. Srbi pristigli s one strane Save činili više od ¼ svih stanovnika grada na Dravi. Prateći udjel Srba u tom demografskom kretanju stanovnika Osijeka, komorski popisivači su u ljeto 1737. u Donjem gradu zabilježili 35 pravoslavnih kućanstava, a već županijski popis iz 1745. bilježi 137 srpskih obitelji. Trgovali su svim i svačim; kupovali su, prodavali, zakupljivali, iznajmljivali, izvozili, uvozili, radili sve poslove na kojima se moglo zaraditi. Održavali su veze s Osmanskim Carstvom zadržavajući pri tom dominantnu ulogu u trgovini od Atene do Pešte i Beča. Preko lanaca svojih torbara (torbičara), tj. trgovaca na malo, koji su se bavili trgovanjem govedima, konjima i drugom stokom, sušenom ribom, sirom, vinom i rakijom, voskom, duhanom, uljem, lojem, slaninom, sapunom, žitaricama i grahom te drugim proizvodima, srpski su trgovci dominirali unutarnjom trgovinom i određivali cijenu svakoj robi. Pored trgovine, koja je bila dominantna, ostali ovdašnji pripadnici toga naroda bavili su se različitim obrtima (izrađivači posuđa, odjeće i obuće, abadžije, jorgandžije, kazandžije, ćurčije, papudžije, sapundžije, kožari i drugi) te poslovima bliskim trgovini, osobito novčarskim i bankarskim. Organizirali su pravoslavnu crkvenu općinu,²³ izgradili crkvu,²⁴ otvorili pučku školu²⁵ i osnovali trgovačku kompaniju dajući tako krajem 18. stoljeća Donjem gradu svoje obilježje. (Bösendorfer, 1948c: 57,61).

Iako su se Gornja i Donja varoš od 1770. počele nazivati gradom one se svojim izgledom i uređenjem ulica uopće nisu mogle usporediti s gradskim tkivom unutar tvrđavskih zidina, tj. Tvrđe.

Prosvjetiteljski duh – crkvene, prosvjetne i ine prilike

Za vrijeme Pavićeva života vjerski i prosvjetni život u Osijeku vezan je uz isusovce i franjevce nastanjene u Tvrđi, te kapucine u Gornjem gradu; oni su u prosvjetiteljskom duhu brinuli o ljudskom, duhovnom i kulturnom unapređenju naroda, posebice mlađih članova.

23 Tzv. osječkom pravoslavnom polju pripadala su mjesta: osječki Donji grad, Sarvaš, Aljmaš, Tenja, Bijelo Brdo, Dalj, Borovo, Bršadin, Erdut, Čepin, Vera, Trpinja, Bobota, Pačetin, Poganovci, Beketinci, Koprivna i Martinci.

24 Crkva Uspenija Presvete Bogorodice građena je od 21. travnja 1743. do 11. siječnja 1750. u baroknom slogu dužine od 18 m, širine od 4,4 m, a visine od 8,5 m. Nakon snažnog uspona i jačanja u doba Kraljevine Jugoslavije zgrada crkve srušena je u vrijeme NDH te je od 1946. na njenim temeljima izgrađena nova crkva Uspenija Presvete Bogorodice tzv. Slavonska Lazarica.

25 Najstarija škola bila je smještena u crkvenoj kući. No, godine 1782. sazidana je škola na zapadnoj strani u crkvenoj porti sa tri sobe. Godine 1855. škola je preseljena u novoizgrađenu zgradu, koju je grad podigao na patrijaršijskom gruntu, a ubrzo je dobila i pravo javnosti.

Isusovci su u Tvrđi na zapadnom dijelu temelja porušene Kasim-pašine džamije, a ispred svoje rezidencije, 31. srpnja 1725. svečano položili kamen temeljac za gradnju crkve. Kao uzor pri projektiranju poslužilo im je austrijsko barokno crkveno graditeljstvo. Služba Božja počela se održavati u nezavršenoj crkvi 1734. godine.²⁶ Šesnaest godina potom (1750.) župna crkva posvećena je sv. Mihaelu, arkanđelu, pobjedniku i branitelju Crkve. Gradnja dvaju monumentalnih tornjeva počela je tek 1741./42. i trajala do 1766., kada su uz zvuke trubalja na tornjeve postavljeni križevi. Tornjevi s kupolama nalik na lukovu glavicu zanimljiv su detalj na crkvi. Pokriveni su bijelim limom. Pročelje crkve je ožbukano 1767., nakon izgradnje tornjeva. Crkva je u cijelosti završena 1768. Budući da je gradnja financirana priložima dobročinitelja te vlastitim sredstvima Družbe Isusove trajala je, kao i uređenje crkve, neobično dugo, gotovo pola stoljeća. Istodobno s poslovima gradnje isusovci su vodili svoju Misiju koja je u Osijeku ubrzo prerasla u župu što i potvrđuje vođenje župnih matica u Tvrđi od 1693. godine. Glavna briga isusovačke Misije vodila se oko oživljavanja i stvaranja u gradu na Dravi i okolici kršćanskog života²⁷ organiziranjem redovne službe Božje, slavljenjem kršćanskih blagdana, kultom svetaca, procesijama i raznim pobožnostima u duhu onog vremena. Isusovci su u osječkim općinama (Tvrđa, Donji grad i Gornji grad) vrlo rano utemeljili pučko školovanje, to u Tvrđi za njemačku djecu, a u Gornjem i Donjem gradu za njemačku i hrvatsku djecu. Školske su godine 1728./29. otvorili 23. ožujka 1729. nižu gimnaziju sa četiri gramatička razreda. Nastava se odvijala u isusovačkoj rezidenciji (današnja zgrada Narodne tehnike na Trgu Jurja Križanića 1). Crkvenim i prosvjetnim radom bavili su se do 1773. kada je red ukinut. (Živaković-Kerže, 2012c: 326-328).

Do sredine 18. stoljeća u osječkom franjevačkom samostanu u Tvrđi redovito su stolovali provincijali franjevačke Provincije Bosne Srebrene²⁸, a od 1757. grad na Dravi sjedište je provincijala franjevačke provincije sv. Ivana Kapistrana. Proširenje franjevačkog samostana započelo je 1719., a 1731. podignut je na dva kata. Godine 1751. započeli su franjevci izgradnju novog samostana koja je posve završena 26. listopada 1761. Izgrađen je na dva kata u baroknom slogu

26 Vidi opširnije: Rudolf Horvat, „Kronika grada Osijeka“, *Hrvatski list*, br. 292/728, 24. XII. 1922., 28.

27 Osijek je 1687. oslobođen, nakon 161. godine vladavine Turaka Osmanlija i bio je u tom dugom razdoblju izrazito orijentalni, muslimanski grad.

28 Franjevačka provincija Bosna Srebrena obuhvaćala je do 1735. područje Dalmacije do Budima; prva teritorijalna podjela zbilja se 1735. kada su Dalmacija odijelila i osnovala provinciju Sv. Kaja. Dvadeset godina potom zbit će se nova podjela po kojoj je nastala Provincija Sv. Ivana Kapistrana. Naime, provincijal o. *Filip Penić* 8. srpnja 1757. donio Dekret pape *Benedikta XIV.* kojim je golema franjevačka provincija podijeljena u dvije provincije – Sv. Ivana Kapistrana (Slavonija, Srijem i Mađarska) i Bosnu Srebrnu (područje Bosne i Hercegovine).

u nepravilnom kvadratu, a taj kvadrat je omeđen sa 4 trakta. Klastrum je sa tri strane opasan trijemom. Novi samostan je povezan nadstvođenim lukovima s istočnim krilom stare samostanske zgrade i u njemu je moglo stanovati do 50 redovnika. Iako je crkva Sv. Križa izgrađena 1732.²⁹ njeno unutrašnje uređenje trajalo je do 1752. godine. (Cvekan, 1976: 51, 67, 68).

Njihova graditeljske djelatnosti se odvijala u vrijeme kada je građena i izgrađena osječka Tvrđa, ali kao i u radu isusovaca njihov je daleko vrjedniji dušebrižnički, prosvjetni i kulturni rad, koji se odvijao u otegotnim i teškim političkim, gospodarskim i društvenim uvjetima zaista bilo zadivljujuće. Iako franjevci u Osijeku nisu obavljali pastoralni rad, jer je kardinal Kolonić, kao ugarski primas i nadbiskup ostogonski, katoličku župu u Osijeku zadržao za sebe i njeno upravljanje povjerio ocima isusovcima, franjevci su razvili značajnu prosvjetnu i kulturnu djelatnost te je osječki samostan u prvoj polovici 18. stoljeća prosvjetno i kulturno središte ondašnje Slavonije.

U osječkom franjevačkom samostanu osnovano je Filozofsko učilište, tj. Studij filozofije, koji je djelovao od 1707. Na provincijskom sastanku u Visovcu franjevci su 2. kolovoza 1724. donijeli odluku pod predsjedanjem provincijala o. Augustina Tuzlaka da se umjesto Studija filozofije uvede Studij teologije, koji je djelovao do 1735. kao provincijski studij. Nakon proširenja samostana 22. siječnja 1735. franjevački general Josephus ab Ebori potpisao je u Rimu dekret kojim je u Osijeku utemeljena u Slavoniji prva visoka škola (Teološki fakultet) pa je „Generalno učilište I. stupnja u franjevačkom redu“ (najviši naslov među školama u franjevačkom redu) predstavljalo međunarodno priznato obrazovno središte s dvije škole (Filozofski i Teološki studij) fakultetskog stupnja. Filozofijom i teologijom je upravljao rektor Pri tome se posebna pozornost posvećuje njegovanju crkvenog i koralnog pjevanja. Tako je osječki samostan, kao središnji u Provinciji Bosni Srebrenoj, postao samostan filozofskog i generalnog učilišta I. reda. (Cvekan, 1976: 115-117).

Iako je bilo neobično da se franjevci bave tiskarstvom, jer po Pravilu redovničkog života oni su opslužitelji, to se dogodilo u Osijeku 1737. dvije godine nakon otvorenja „Generalnog učilišta I. stupnja u franjevačkom redu“. Malu tiskaru su otvorili u starom dijelu samostana. Bila je prva u Slavoniji iako u prvo vrijeme nije imala neko značenje ipak je iziskivala za svoj rad određen broj osposobljenih franjevaca tipografa i knjigoveže. U prvo je vrijeme tiskara u Tvrđi djelovala samo za potrebe Provincije, tj. za tiskanje godišnjeg „Direktora“ potrebnog svim samostanima u Provinciji za liturgijsko moljenje časoslava i sv. mise nedjeljom, blagdanima i običnim danima kroz tjedan i u različita liturgijska

29 Prvi službeni osječki gvardijan o. Antun iz Osijeka započeo je 1708. graditi samostansku crkvu. Temeljni kamen crkve Sv. Križa blagoslovio je 9. svibnja 1709. bosanski ili đakovački biskup Đuro Patačić.

vremena. Mala osječka tiskara tijekom potonjih godina tiskala je i druge materijale, različite formulare, kratke molitve ispod sličica svetaca, te manje knjige. Služila je i gradskim vlastima pa i građanima. Uz velik broj ne zapisanih franjevac slagara i knjigoveža svojim djelovanjem trag su ostavili istaknuti franjevci, tadašnji i potonji (filozofski i teološki pisci, književnici, prevoditelji, leksikografi, gramatičari i znanstvenici – Mihael Summa, Stjepan Vilov, Antun Tomašević, Ivan Velikanović, te u stoljeću potom Josip Pavišević, Marijan Lanosović, Matija Petar Katančić i drugi). Oni su stvorili tzv. osječki kulturni krug ostavivši dubok trag u prosvjetnom i kulturnom životu grada na Dravi, ali i znatno šire. (Cvekan, 1976: 123; Malbaša 1978: 11-16.).

Kapucini su se naselili u Gornjem gradu i uz samostan izgradili do 1727. godine, po nacrtima talijanskih arhitekata, crkvu Sv. Jakova. Iako su prvi kapucini bili Nijemci i Mađari fond njihove onodobne knjižnice ukazuje da su se služili i poznavali hrvatski jezik. Djelovanje osječkih kapucina bilo je raznovrsno i usmjereno na djelovanje među siromašnima i bolesnima. Za vrijeme epidemija i ratova služili su kao dušobrižnici i bolničari. U mirnodopskim prilikama dušobrižnički rad se sastojao u ispovijedanju, redovitom propovijedanju na više jezika te organiziranju raznih pučkih pobožnosti u svojoj crkvi i po okolnim slavonskim mjestima. Zbog pomanjkanja biskupijskih svećenika bili su privremeni upravitelji pojedinih župa. (Šuljak, 1987: 70, 72).

Umjesto zaključka

Razdoblje koje će nastupiti nakon Pavićeve smrti obilježilo je od 80-ih godina 18. stoljeća snažan gospodarski razvoj Osijeka u cjelini. Uz naglašen razvoj i proširenje obrta značajnu ulogu dobiva pojava temelja buduće manufakturne proizvodnje. Merkantilistička politika državnim je mjerama poticala otvaranje manufaktura koje su smještane u područja s razvijenim obrtom, velikom koncentracijom radne snage i razvijenim prometom.

Literatura

Adamček, Josip (1981), „Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću“, *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)* (uredila M. Gross), Zagreb.

Belicza, Biserka (1991), „Zdravstvo i zdravstvene prilike Slavonije u 18. stoljeću“, *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Zbornik radova*, Osijek.

Berend, Iván T. – Ránki, György (1996), *Europska periferija i industrijalizacija*, Zagreb.

- Bösendorfer, Josip (1933), "Franjevci u Osijeku", *Hrvatski list* 12. V., Osijek.
- Bösendorfer, Josip (1948) "Javna rasvjeta u osječkoj Tvrđavi", *Osječki zbornik*, br. II. i III., Osijek.
- Bösendorfer, Josip (1948), „Pravoslavni elemenat kao sekundarni faktor oblikovanja građanskog staleža u Osijeku“, *Osječki zbornik*, br. II. i III., Osijek.
- Cvekan, Paškvalin (1976), *Osječki Franjevci*, Osijek.
- Firinger, Kamilo – Utvić, Vladimir (1970), *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku od 1739-1930*, Osijek.
- Malbaša, Marija (1978), *Povijest tiskarstva u Slavoniji*, Zagreb.
- Mažuran, Ive (1970), "Rješenja Zemaljske uprave za Slavoniju 1738.-1742"., *Građa za historiju Osijeka i Slavonije*, sv. 3, Osijek.
- Mažuran, Ive (1993), *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, Osijek.
- Mažuran, Ive (2000), *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek.
- Sršan, Stjepan (1993), *Osječki ljetopisi 1686. – 1945.*, Osijek.
- Šuljak, Andrija (1987), „Kapucini“, *Osijek – Katolička crkva jučer i danas*, Osijek.
- Vitek, Darko (2005) "Pravni položaj Osijeka u XVIII. stoljeću“, *Scrinia Slavonica*, sv. 5, Slavonski Brod.
- Vitek, Darko – Vrbanus, Milan (2012), *Naselja Papučkoga kraja u 18. stoljeću*, Osijek.
- Vrbanus, Milan (2009), "Borba Pečuške biskupije za crkvenu desetinu u Slavoniji od oslobođenja od osmanske vlasti do 1761.", *Scrinia Slavonica*, 9, Slavonski Brod.
- Vrbanus, Milan (2013), „Društveno-ekonomske prilike u Slavoniji od 1690. do 1758. godine“, *Zbornik o fra Antunu Bačiću*, Slavonski Brod – Našice.
- Wertheimer-Baletić, Alica (1996), „Stanovništvo Osijeka i osječkog kraja 1948.-1991.“, *ANALI Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, Sv. 12, Osijek.
- Živaković-Kerže, Zlata (2001), *Svaštice iz starog Osijeka*, Osijek.
- Živaković-Kerže, Zlata (2001), „Gospodarstvo Osijeka u 18. stoljeću (s pozornošću na prilike u općini Gornji grad)“, *Tri stoljeća kapucina u Osijeku 1703. – 2003.*, Osijek.
- Živaković-Kerže, Zlata (2012), „Prosvjetno, pastoralno i zakladno djelovanje isusovca Cristiana Monspergera (osvrtno na njegovo djelovanje u Osijeku od 1767. do 1803.), *Zbornik o Mati Zoričiću* (ur. Pavao Knezović – Marko Jerković), Zagreb.

SLAVONIJA I OSIJEK U VRIJEME ŽIVOTA I DJELOVANJA FRA EMERIKA PAVIĆA (1716. – 1780.)

Sažetak

Od 1716., godine rođenja Emerika Pavića, pa do njegova stupanja u novicijat u Velikoj 1734. u cijeloj Slavoniji i južnoj Ugarskoj organizirana je uprava Dvorske komore, uređen porezni sustav, razdvojena je vojna od civilne uprave, te završila druga faza i započela treća faza procesa dekameralizacije. Vrijeme Pavićeva studiranja (Budim, 1736. – 1742.; Osijek, 1742. – 1743.) te njegovog daljnjeg djelovanja i rada do smrti 1780. godine obilježeno je vremenom u kojem su u Slavoniji novi vlasnici alodijalnih gospodarstva pretvarali stanovništvu novčanu tlaku u naturalnu i nametnutim naturalnim nametom započeli proces refeudalizacije. Komorski gradovi, pa tako i Osijek, su tijekom 18. stoljeća nakon ratnih zbivanja u Slavoniji doživjeli pravi procvat. Stoga za grad na Dravi u vrijeme Pavićeva života nastupaju desetljeća izgradnje i sveopćeg razvoja (gospodarskog, vjerskog, prosvjetnog...).

Ključne riječi: Slavonija, Osijek, urbani razvoj, gospodarstvo.

SLAVONIA AND OSIJEK THROUGHOUT THE LIFETIME AND ACTIVITY OF EMERIK PAVIĆ (1716-1780)

Summary

Since the birth of Emerik Pavić in 1716, until the time he entered into the novitiate in 1734, in Velika, the entire Slavonia and southern Hungary were under the administration of the Court Chamber, an organised taxation system was in place and military administration was separated from the civilian, the second phase of the sale of chamber-owned estates in Slavonia had ended and the third commenced. His studies (Buda, 1736 - 1742; Osijek, 1742 - 1743) and his later work and activity, up until his death in 1780, took place against the backdrop of times when the new owners of allodial estates replaced the people's monetary duties with levies in kind, and by imposing them initiated the process of refeudalisation. In the 18th century, following the war in Slavonia, the cities of the Chamber, including Osijek, experienced true flourishing. Consequently, during the lifetime of Pavić, the city on the river Drava was about to experience decades of reconstruction and universal development (economic, religious, educational ...).

Keywords: Slavonia, Osijek, decades of the 18th century, circumstances during the lifetime of Friar Emerik Pavić.

Marko Jerković

DIPLOMATSKA DJELATNOST FRANJE FRANKOPANA CETINSKOG

Izvorni znanstveni rad
UDK 94(497.5)

Jesen srednjeg vijeka u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu bila je obilježena civilizacijskom transformacijom. Osmanska osvajanja koncem 15. i tijekom 16. stoljeća iz temelja su izmijenila političku i crkvenu geografiju Kraljevstva te njegovu društvenu i konfesionalnu strukturu.¹ Mohački poraz i pogibija kralja Ludovika II. Jagelovića 1526. ostavili su dubok trag na najviše društvene slojeve mijenjajući dotad ustaljene obrasce njihova političkog djelovanja.²

- ¹ O političkom, društvenom i crkvenom stanju u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu u kasnome srednjem vijeku i na početku novoga vijeka više: Bak, 1990: 54-82; Hanák (ur.), 1995: 47-52; 54-57; 65-71; Kubinyi, 2001: 79-85; Molnár, 2001: 86-90; Engel, 2001: 323-371; Kontler, 2007: 135-174; Pálffy, 2010: 24-152, a za problematiku osmanskih osvajanja u 16. i početkom 17. stoljeća (do 1606.) još i: Szakály, 1990: 83-99. U hrvatskoj historiografiji za ovo je razdoblje (za faktografiju) još uvijek nezaobilazna studija: Klaić, 1973 (knjiga IV: Doba kralja Matijaša Korvina i Jagelovića i knjiga V: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga: 9-312). U novijoj literaturi: Raukar, 2000: 5-36; Kurelac, 2000: 39-50. O razdoblju Matijaša Korvina (1458.-1490.) detaljno i: Grgin, 2002.
- ² Najbolje svjedočanstvo o dojmu koji je poraz na Mohačkom polju ostavio na suvremenike dao je humanist Stjepan Brodarić (1480.-1539.), i sam sudionik bitke, u svome djelu *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohacs historia verissima* (prvi put objavljeno u Krakovu 1527.). Brodarić donosi uvid u političke prilike u Kraljevstvu prije bitke, opis priprema za sukob i njegov tijek, moralno stanje među ugarsko-hrvatskom vojskom te ukazuje na posljedice poraza. Posebno valja istaknuti da je, kako prenosi Brodarić, osim kralja Ludovika II., za vrijeme Mohačke bitke poginuo čitav niz plemića, ali i dio biskupa ugarskoga crkvenog uređenja: varadinski, pečuški, đurski, čanadski i bosanski biskup te sam primas ugarske, ostrogonski nadbiskup. Osim ovoga podatka, koji jasno ukazuje na traumu uzrokovanu mohačkim porazom, Brodarić nastavivši opisivati događaje koji su se odvijali nakon bitke, svjesno pojačava dojam o razmjerima katastrofe: »Noću i danju, koji su slijedili poslije bitke, neprijatelj se okomio na sva obližnja područja i usput ih opustošio, te popalio ne štedeći nikoga od ljudi, ne gledajući na spol, dob ni vjeru, počinivši sva moguća gnusna i okrutna djela nad bijednim narodom. Ja nemam dovoljno riječi da oplačem poraz one noći i sljedećih dana, koji je bio tako velik po cijelom onom kraju ovostrane Ugarske, da nisam uvjeren da je ijedan neprijatelj počinio nešto mahnitije i okrutnije«. Brodarić, 1990: 54-55. Budući da je Brodarić svoj opis mohačkog poraza namijenio poljskom kralju Sigismundu I., isticanje osmanske okrutnosti očito je trebalo poslužiti ne samo stvaranju realne slike o onome što se događalo neposredno nakon bitke, nego i izazivanju snažne emotivne reakcije kod čitatelja. Taj je Brodarićev narativni postupak očito pripadao kontekstu konstantnih humanističkih nastojanja da se europskim vladarima predstavi osmansko pitanje i potakne

Nejedinstvo, naime, koje je uslijedilo kao epilog Mohačke bitke, odnosno stvaranje dviju političkih obdijeljenosti: jedne na čelu s Ferdinandom Habsburškim i druge pod vodstvom Ivana Zapolje, onemogućilo je centraliziranu i efikasnu koordinaciju ratovanja s Osmanskim Carstvom. Na urušene civilizacijske strukture dodatno je utjecalo i širenje jedne nove koncepcije kršćanstva začete vitenberškim tezama, koja će postupno sve više dodirivati obodno područje katoličke Europe: ugarske i hrvatske krajeve.³ Ipak, srednjovjekovni je koncept jedinstvenoga i cjelovitoga katoličkog Kraljevstva opstao na idejnoj razini, duboko ucijepljen u imaginarij crkvenih dužnosnika koji su u prvoj polovici 16. stoljeća nastojali očuvati srednjovjekovni crkveni »identitet« Kraljevstva i u stvarnosti.

U tome je kontekstu uloga franjevac kao redovničke zajednice koja je iz temelja izmijenila srednjovjekovnu duhovnost i koja je već imala bogato iskustvo djelovanja u različitim diplomatskim ili misijskim aktivnostima,⁴ naročito došla do izražaja. Njihova je djelatnost u središnjoj i južnoj Europi koncem srednjega vijeka dobrim dijelom bila obilježena nastojanjima oko postizanja kršćanskog jedinstva, o čemu zorno svjedoči djelatnost jednog od najpoznatijih kasnosrednjovjekovnih propovjednika, sv. Ivana Kapistrana, koji je neprestano poticao europske sile na odlučnije zajedničke akcije protiv

zajednička vojna protiv Osmanskog Carstva. Osim Brodarića, dobar opis utjecaja mohačkog poraza donosi Bartol Jurjević (1506.-1566.), također sudionik u bitci, u djelima *O jadu i mucu sužnjeva i kršćana što stenju pod turskim jarmom* i *Kako su me zarobili i odveli u Tursku* (objavljeno u: Schwarzwald, 1980: 125-130; 151-155): »[djelo počinje s:] Nekoliko godina pošto je zauzeta *Alba Regalis* koju Slavonci zovu Biogradom a Mađari Fehervarom Sulejman je prešao Dunav i na Mohačkom se polju uspješno pobio s ugarskim kraljem Ljudevitom. Pobjede se domogao više prijevarom nego vojničkom silom, kao što u njega gotovo uvijek biva. Naši su ili poginuli u boju ili su se podavili u močvarama. Među zarobljenima, kojih je bilo vrlo malo, našao sam se i ja, jer me ljubav prema mom meceni, ostrogonskom biskupu, još sasvim mlada odvela u taj rat.« Jurjević je, dakle, i sam u bitci zarobljen i odveden u sužanjstvo pa u djelima dalje živopisno progovara i o tim iskustvima. Ta i druga njegova djela (usp. u istom izdanju) su osim o stanju i prilikama u ovome djelu Europe, kršćanskome društvu približila osmansku civilizaciju.

- 3 O širenju protestantizma u Europi više skup radova u: Hsia (ur.), 2006: pogl. III: »The European Reformation«, 105-222; Lindberg, 2010: 161-320. U starijoj literaturi i zbornik radova: Thulin (ur.), 1967; o širenju protestantizma u Ugarskoj: Sólyom, 1967: 153-160; kratko Molnár, 2001: 88-89; opširnije Tóth, 2006: 205-220; o širenju u Hrvatskoj vidi klasične studije: Bučar, 1900: 65-77; 201-214; 218-236; i Bučar, 1913. Još vidi i: Kolarić, 1985 (naročito 11-58); i u novijoj literaturi: Jambreč, 2003; Kolarić, 2005: 95-102; 413-471.
- 4 Usp. pregledno o širenju i utjecaju franjevačkog reda u srednjem vijeku: Moorman, 1998 (o prvim misijama naročito: 226-239); Robson, 2006 (o ulozi u srednjovjekovnoj Crkvi i misijama: 95-118). O franjevačkom misijskom radu u kasnome srednjem vijeku detaljno: Daniel, 1975.

Turaka.⁵ Jedan se, pak, dio franjevacu, u visoku državnu diplomaciju uključio nakon stjecanja najuglednijih dijecezanskih časti i ulaskom u dvorsku službu ugarsko-hrvatskih kraljeva. Među njima ponajbolji je primjer onaj hrvatskog franjevca Franje Frankopana koji je među ugarske dijecezanske odličnike ušao stekavši kaločko-bačku metropolitansku čast te je najveći dio svoje bogate diplomatske djelatnosti posvetio upravo rješavanju gorućih političkih pitanja Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva početkom novoga vijeka.

Rani život Franje Frankopana (sina Ivana IX. Cetinskog), posljednjega muškog potomka ogranka Frankopana Cetinskih,⁶ većim je dijelom prekriven šutnjom izvora.

Ipak, odluka da uđe u franjevački red i okrene se duhovnome životu, jasan je pokazatelj Franjinih stremljenja i osobnoga profila. Pritom se, naravno, može pretpostaviti i da je njegova odluka o pristupanju franjevcima barem dijelom proizišla i iz živih veza kakve su pojedini članovi ili ogranci

5 Zbog svoje opsežnosti i kompleksnosti, djelatnost Ivana Kapistrana duboko se usjekla u vjerski život katolika ovoga dijela Europe. O njemu, njegovom djelovanju u Ugarskoj i Hrvatskoj, prvim nastojanjima oko kanonizacije te hagiografiji o Kapistranu opširno: Andrić, 1999. Kratko o Kapistranu i: Fügedi, 1987: 131-139; o njemu i o kontekstu unutar kojeg je djelovao vidi i skup radova u zborniku: Sveti Ivan Kapistran, 1986. Osim Ivana Kapistrana, na području je Bačke i Srijema snažan utjecaj na reformu kršćanskog života imao i Jakov Markijski. O njegovu djelovanju u Bačkoj i Srijemu vidi više: Sekulić, 1986: 66-76.

6 Franjo Frankopan je još jedan u nizu javnih djelatnika koji povezuju hrvatsku i mađarsku povijest. Njegova se biografija u potpunosti uklapa u kontekst koji zamjećuje Andrić, 2006, 777: »Susjedni narodi redovito posjeduju određenu količinu zajedničke povijesti i manji ili veći broj istaknutih povijesnih osoba koje se na obje strane granice s podjednako dobrim razlozima smatra 'našima'. U političkoj i kulturnoj povijesti Hrvatske i Mađarske, dugačak niz takvih graničnih ili zajedničkih likova ima osobito uočljivu dionicu u razdoblju prijelaza iz srednjeg u novi vijek, koje se može okvirno i konvencionalno nazvati dobom renesanse i humanizma ... Jedan biografski obrazac razabire se kod većine tih zajedničkih hrvatsko-mađarskih velikana ili istaknutih ljudi: njihova dvojna pripadnost raspodijeljena je obično tako da su za hrvatske prostore vezani podrijetlom i ranijom mladošću, a za ugarske zrelom životnom dobi i glavninom životnih djelatnosti.« U genealogiji se frankopanskog roda Franjo inače javlja i kao Ivan (X.) Cetinski – on je, naime, ime Franjo uzeo tek prilikom stupanja u franjevački red. Budući da Franjo nije imao braće, nego samo sestre Katarinu (koja se udala za Gábora Perényija) i Jelenu (koja se prvi put udala za Jurja Thurna, a drugi put za Gašpara Herbsta), njegovom se smrću 1543. ugasila loza Cetinskih. Još valja naglasiti da je njegov otac bio jedan od hrvatskih plemića koji je poginuo na Krbavskom polju 1493. godine. Genealogiju Frankopana Cetinskih vidi u: Engel, *Genealógia*: pojam »Frangepán 2. tábla (cetini és modrusi ág)« (podaci o Franji se odnose na razdoblje prije stjecanja kaločko-bačke metropolitanske časti); zatim i u: HBL 4, 1998: 392-393 (gdje nema podatka o sestri Jeleni), ovdje o Cetinskim vidi još i: 396; te o samome Franji: 406. Osnovne biografske podatke o Franji vidi i u: HFBL, 2010: 406. U historiografiji o Franji Frankopanu pojedine biografske podatke (nepotpune i dijelom netočne) nalazimo kod starijih autora: Lopašić, 1895: 12, 112-113, 167 i Kukuljević-Sakcinski, 1886: 30. U novijoj literaturi nekoliko osnovnih podataka o Franji (ali samo na temelju starije historiografije): Mikičić, 2004: 25 (bilješka 68).

roda održavali s malom braćom tijekom kasnoga srednjeg vijeka.⁷ Franjinu redovničku djelatnost u većoj mjeri pratimo tek od razdoblja kada je već pripadao najuglednijem krugu franjevačkih djelatnika u Italiji. Sastavljajući franjevačke anale, Luca Wadding donosi vijest da je Franjo Frankopan kao provincijal Rimske franjevačke provincije koncem srpnja 1525. zajedno s još dvojicom franjevaca: Petrom de Monte Corvino, provincijalom provincije Terra di Lavoro (Abruzzo) i Angelom Hispanskim, gvardijanom arčelitskog samostana, uspješno riješio spor između Ilarija Saccettija, generalnog poslanika cismontanske franjevačke zajednice i Francesca Zorzija (Francesco Giorgio Veneto), provincijala provincije sv. Antuna.⁸ Premda ne saznajemo pojedinosti o Franjinoj konkretnoj ulozi u sporu, ovaj događaj nedvojbeno ukazuje na njegovu diplomatsku umješnost i pregovaračke sposobnosti, odlike s kojima će se vješto služiti radeći prvo u službi Ivana Zapolje, a potom i Ferdinanda Habsburškog. A prvi preduvjeti za povezivanje s ugarskom crkvenom hijerarhijom i udaljavanje od rimskih franjevaca učinjeni su 1528. godine. Tada je Franjo od pape Klementa VII. (1523.-1534.) dobio dozvolu za stjecanje dijecezanskih časti i uživanje nadarbina usprkos pripadnosti franjevačkom redu i obvezama koje je imao prema redovničkoj zajednici.⁹ Po svemu sudeći, stjecanje ove papine isprave s jedne je strane bio iskaz Franjine osobne volje da sudjeluje u crkvenom životu na području Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, ali i, barem na to upućuje slijed događaja u narednih nekoliko godina, pokušaj Ivana Zapolje da se okruži sposobnim službenicima i diplomatima. Zapolja je, naime, 1527. pretrpio poraz od Ferdinandovih snaga kod Tokaja, pa je, izgubivši tada i vlast nad Budimom, pobjegao u Poljsku. No, već dvije godine poslije, 1529., Zapolja je uz pomoć osmanskih snaga ponovno zauzeo Budim i ostvario vlast nad dijelom Ugarske u kojemu je imao političke pristaše.¹⁰ Po svemu je sudeći Zapoljino povezivanje s Franjom Frankopanom pripadalo kontekstu stvaranja savezničkih veza i suradničke mreže između Zapolje i svjetovnih i crkvenih odličnika, koji su nakon osvajanja Budima trebali postati okosnica kralju odanoga i učinkovitoga dvorskog sustava. I taj se Zapoljin plan ubrzo u većoj

7 Usp. na primjer: Brković, 1982: 27-36, gdje se razmatraju veze između franjevaca s otoka Krka i krčkih knezova Frankopana tijekom kasnoga srednjeg vijeka (u 14. i 15. stoljeću).

8 Wadding, 1933: 236 [unos za godinu 1525.]: *Tandem Romam die ultima Julii pervenit, et a Pontifice perhumaniter exceptus, controversias quasdam inter Commissarium Generalem familiae Cismontanae Hilarionem Sacchetum, et Franciscum Georgium Venetum, de quo saepe locuti sumus, provinciae sancti Antonii Ministrum, intervenientibus Francisco de Frangipanibus, provinciae Romanae, Petro de Monte Corvino, provinciae Terrae Laboris Ministris, et Angelo Hispano Coenobii Aracoelitani Guardiano, prudenter sopivit* [!].

9 Vidi: ME I, dok. 367., 360.

10 Usp. o događajima između 1527.-1529., o odnosima Ivana Zapolje i Ferdinanda I. te savezništvu Zapolje i Osmanlija: Kontler, 2007: 147; Pálffy, 2010: 62-64.

mjeri i ostvario, budući da na njegovom dvoru uz Franju Frankopana nalazimo i vodeće onovremene intelektualce poput Antuna Vrančića, Stjepana Brodarića, Istvána Werbőczyja i drugih.¹¹

I upravo 1529., odnosno baš u vrijeme Zapoljina ponovnog zauzimanja Budima, Franju Frankopana po prvi puta nalazimo u Zapoljinoj službi.¹² Ovo je, dakle, definitivna potvrda da je Franjo do 1529. već napustio Italiju i tamošnju franjevačku subraću te se aktivno uključio u izgradnju Zapoljina službeničkog (dvorskog) aparata. No, s druge strane, plan Franjinog uključivanja u ugarsku dijecezansku hijerarhiju nije se realizirao odmah po Zapoljinom osvajanju Budima.

Usprkos, naime, dozvoli koju je od pape stekao još 1528., Franju sve do 1530. ne nalazimo kao posjednika neke od dijecezanskih časti jer se, po svemu sudeći, čekala mogućnost da mu se dodijeli jedno od biskupskih mjesta. Na to barem sugerira podatak da je Franjo Frankopan kao svoju prvu dijecezansku čast odmah dobio jednu nadbiskupsku, onu kaločko-bačkog metropolita, što ga je u crkvenoj hijerarhiji ugarskoga crkvenog uređenja smjestilo uz bok

11 Da je Franjin diplomatski potencijal zarana prepoznala dvorska administracija Ivana Zapolje sugerira isprava iz 1529. koja potvrđuje kako je Ivan Zapolja definitivno znao za Franjino prethodno obnašanje dužnosti rimskog provincijala (navodi se: ... *religiosum fratrem Franciscum comitem de Frangepanibus, tunc ministrum provincie Romane*). ME I, dok. 448., 441. Valja istaknuti da je, zapravo, u strukturi državne uprave kakva je nastala na Zapoljinu dvoru, baš diplomacija bila svijetli iskorak prema modernizaciji. O tome ilustrativno Pálffy, 2010: 64: »Slijedeći tradiciju prije Mohača, kralj Ivan organizirao je držanje dvora koji je u tom vremenu bio dijelom u Varadu, a dijelom u Budimu. ... Ustroj vlasti, koji je bio tako organiziran da je s obzirom na funkcioniranje u cjelini bio ravnomjeran, bio je međutim nastavak pojednostavljene verzije doba Jagelovića, koja je već tada bila nesuvremena. Jedino je diplomacija bila izuzetak, s obrazovanim ljudima koji su govorili više jezika, često humanističke naobrazbe, iako su većinom bili stranci (Hieronim Łaski, Andronicus Tranquillus i Giovanni Statileo [potonja dvojica su, naravno, poznati trogirski humanisti Franjo Trankvil Andreis i Ivan Statilić, op. M. J.]«). Najbolji primjer koji potvrđuje ovu pretpostavku je onaj Antuna Vrančića (1504.-1573.), jednog od vodećih renesansnih intelektualaca koji je također djelovao na dvoru Ivana Zapolje, a onda i Zapoljine udovice te njegova malodobnog nasljednika. Vrančić je, međutim, poslije 1550. prešao na habsburšku stranu. O Vrančiću, njegovim djelatnostima i opusu najbolje vidjeti: Novaković-Vratović, 1979; Novaković, 1995; popratne tekstove koje je priređujući tri kraća Vrančićeva spisa sastavio Šime Demo u: Vrančić, 2004, te četrnaest radova u: *Zbornik o Antunu Vrančiću, 2005*. Također, kao još jedan dobar primjer uključivanja svećenstva u visoku državnu diplomaciju može se izdvojiti i onaj senjskog biskupa Franje Jožefića (†1551.). Ovaj je crkveni dužnosnik, baš kao i Franjo Frankopan i Antun Vrančić, prvo bio na strani Zapolje i njegovog nasljednika da bi kasnije prešao na Ferdinandovu stranu. Osim toga, Jožefićeva je sudbina zanimljiva i zato što je nakon opsežnih nastojanja da se suprotstavi osmanskim nasrtajima djelujući u okvirima Katoličke crkve, na kraju prešao na protestantizam. Više: Mikičić, 2004: 31, 15-38.

12 ME I, dok. 487., 483.

ugarskom primasu, ostrogonskom nadbiskupu.¹³ Nakon stjecanja nadbiskupske časti, Franjo Frankopan je postao jednim od najbližih kraljevih suradnika i jedan od najviše pozicioniranih dužnosnika u Kraljevstvu, koji su zajedno s kraljem kreirali sudbinu države.¹⁴ Također se ne može odbaciti ni pretpostavka da je baš kaločko-bačka metropolitanska čast od početka bila namijenjena Franji Frankopanu. Valja, naime, istaknuti i da je još jedan član Cetinskih, Franjin stric Grgur (I.), u razdoblju od 1513. do svoje smrti 1523. također bio kaločko-bački nadbiskup.¹⁵ Grgur Cetinski je, međutim, u predmohačkom razdoblju obavljao diplomatske djelatnosti za Maksimilijana I. Habsburškog te je bio na strani Ludovika II. Jagelovića u ratu s Ivanom Zapoljom, tada još erdeljskim vojvodom. Postavljanjem Franje Frankopana na kaločko-bačku metropolitansku čast, Zapolja je zapravo izveo jednostavan i pragmatičan, ali diplomatski profinjnen potez. Na čelo metropolije došla je osoba iz obitelji koja je jednom već uspješno upravljala ovim jurisdikcijskim područjem, što znači da se Franjo kao član Cetinskih već mogao nadati da će naići na suradnju političke elite bliske kaločko-bačkim nadbiskupima. Ovakvom »strategijom« dijecezanskog kadrovanja Zapolja je učvršćivao svoj autoritet prema nadbiskupskoj časti kojom je samo sedam godina ranije upravljao njegov politički protivnik.

13 Podatak nam donosi isprava Ivana Karlovića, kneza krbavskog i bana Dalmacije, Hrvatske i Slavonije iz 1530. u kojoj se cetinski *frater* [Franjo Frankopan, op. M. J.], inače u službi Ivana Zapolje, javlja s titulom kaločko-bačkog nadbiskupa. Ispravu donosi: MH I, dok. 481., 451. Osim toga, za obnašanje metropolitanske časti vidi: *Hier. Cath.* III, 172. O Franji Frankopanu kao kaločko-bačkom nadbiskupu više u klasičnoj studiji mađarske historiografije: Katona, 1800: 2, 6-34.

14 Takva je uloga biskupâ ugarskoga crkvenog uređenja proizlazila iz srednjovjekovne tradicije. Najviši prelati Kraljevstva, odnosno dva nadbiskupa i dvanaest biskupa ugarskoga crkvenog uređenja, su, naime, zajedno sa svjetovnim odličnicima činili kraljev savjet. Monarhu i ovom njegovom političkom tijelu koje su činili biskupi i najviši sloj kraljevih službenika (*prelates et barones*) bilo je namijenjeno donošenje najvažnijih odluka i općenito upravljanje poslovima od najvišeg državnog značaja. Više o ovome državnom tijelu: Engel, 2001: 141.

15 Grgur I. Cetinski je prije nadbiskupskog imenovanja obnašao kanoničke službe u dva katedralna kaptola: bio je, naime, kanonik-lektor u Kaločko-bačkom metropolitanskom kaptolu (1493.), a potom je 1495. postao predstojnik (prepošt) Transilvanskog katedralnog kaptola (Alba Iulia). Za vesprenskog je biskupa imenovan 11. prosinca 1503. te konačno za kaločko-bačkog nadbiskupa 1513. godine. Nakon njegove smrti, kaločko-bačkim nadbiskupom postao je Pavao Tomory, opservantski franjevac, 4. veljače 1523. godine. Za Pavla je ovu čast od pape suplikom zatražio sam kralj Ludovik II. Jagelović. Smrt je dočekao na Mohačkom polju 1526. godine. Prije Franje Frankopana, kaločko-bačkom metropolijom upravljao je još i Ivan Országh (u izvorima se javlja 1527.-1529.). Podatke o biskupskom napredovanju Grgura I. vidi u *Hier. Cath.* III: 172. O njegovim kaptolskim i diplomatskim službama HBL 4: 409 – autor ove natuknice (Franjo Emanuel Hoško) ovdje pretpostavlja i da je Grgur Cetinski bio franjevac. Sastavljajući povijest Kaločko-bačke metropolije i njezinih nadbiskupa, István Katona također donosi podatak da je Grgur bio franjevac (usp. Katona, 1800: 1, 506-516. Podatak o tome da je Grgur bio franjevac na str. 506). O Pavlu Tomoryju još i: Sekulić, 1978: 32.

U Zapoljinoj službi Franjo je svoju diplomatsku djelatnost posvetio rješavanju građanskog rata¹⁶ s jedne i stvaranju veza između budimskog dvora i Svete Stolice s druge strane. Ta je djelatnost pripadala kontekstu opsežnih kraljevih nastojanja oko stvaranja mreže diplomatskih odnosa, pri čemu su se isticali kraljevi najodaniji i najsposobniji suradnici. U tome je smislu ponajbolji primjer Antuna Vrančića, Zapoljina suradnika koji je za kralja obavljao brojne diplomatske misije po Europi i u Osmanskom Carstvu.¹⁷ Franjo je radeći na okončanju sukoba između dviju sukobljenih strana u Kraljevstvu, u Zapoljino ime također komunicirao s europskim vladarima.¹⁸ S druge pak strane Franjo Frankopan je u ime Zapolje pregovarao i s Ferdinandovim zastupnicima. Tako je krajem 1532. u utvrdi Megyer zajedno s drugim odličnicima Kraljevstva pregovarao o primirju zaraćenih strana. Osim Franje, pregovorima su nazočili glavni Ferdinandov vojni zapovjednik Ivan Kacijaner, izabrani varadinski biskup Ladislav od Macedonije, požunski župan Ivan Zalay, Zapoljin kraljevski tajnik i kancelar István Werbőczy i Toma Nádasdy (budući hrvatsko-slavonsko-

16 Detaljnu događajnicu o tijeku građanskog rata i do smrti Ivana Zapolje te pada Budima u osmanske ruke: Klaić, 1973: V, 71-191.

17 Tako Faust Vrančić, Antunov nećak i također izuzetan renesansni djelatnik, sastavljajući kraće djelo *Vita Antonii Werantii* navodi Antunova poslanstva u Transilvaniju, Poljsku, Bosnu, Veneciju, Rim, Francusku, Britaniju, Beč, Prag, Budim, Kapadokiju, Malu Aziju i Prešov (objavljeno u: Novaković-Vratović, 1979: 287-289; Novaković, 1995: 97-102). Onovremena se diplomacija i diplomatska djelatnost samog Antuna Vrančića izvrsno ogleda u njegovom bogatom korpusu pisama, ali i u drugim djelima – tako na primjer o stanju u Kraljevstvu krajem 15. i početkom 16. stoljeća sam Antun Vrančić kratko progovara u svojem spisu (zapravo fragmentu djela) *Historia de rebus Hungarorum ab inclinatione Regni* gdje razmatra događaje nakon smrti kralja Matijaša Korvina, dok o vremenu Ivana Zapolje progovara u djelu *De rebus gestis Ioannis, regis Hungariae*. Vrančićeve povijesne fragmente ranije donosi: Kovachich, 1798; a sabrana djela donose László Szalay i Gusztáv Wenzel u: *Mon. Hung. hist.*, 1857-1875 (u 12 svezaka). Napomenimo i da je Vrančićeva *Historia* objavljena u prijevodu: Novaković-Vratović, 1979: 271-275 i: Vrančić, 2004: 27-38. O Vrančićevoj korespondenciji usp. i: Novaković-Vratović, 1979: 293-298 (tekst je Vratovićev); dok izbor pisama u prijevodu (uz kraću uvodnu studiju) donosi: Novaković, 1995. U pismima nalazimo podatke o Vrančićevim vezama s onovremenim vodećim ljudima na Zapoljinu dvoru, ali i s predvodnicima intelektualne misli 16. stoljeća. O Vrančićevim (hrvatskim) korespondentima detaljnije: Čvrljak, 2005: 51-88. Usp. i kritički pristup Vrančićevoj korespondenciji kod: Lučin, 2007: 168-175.

18 Franjo Frankopan je u svrhu okončanja građanskog rata komunicirao s poljskim kraljem Sigismundom I. i carem Karlom V. u Španjolskoj (1533.). Vidi: HBL 4: 406. Zanimljivo je da je Franjo Frankopan u svojoj oporuci ostavio svjedočanstvo o susretu s carem Karlom – navodi kako je prilikom posjete od cara na dar dobio jednu zlatnu posudu (*item vas aureum mihi donatum ab imperatore Carolo*), a nju je oporučno ostavio svojoj sestri Katarini i njezinom sinu Ivanu Perényiju. Franjinu oporuku iz 1543. vidi u: ME IV, dok. 158., 192-194. I Antun Vrančić u svojem djelu o kralju Ivanu Zapolji (usp. prethodnu bilješku) također svjedoči o Franjinim diplomatskim misijama, koje je u Kraljevstvu, ali i izvan njega, u Zapoljino ime obavljao zajedno sa Stjepanom Brodarićem (na primjer poslanstvo kod cara Karla). Vidi u: Kovachich, 1798: 46, 48.

dalmatinski ban). Sastanak je urodio plodom te je dogovoreno primirje na četiri mjeseca (od 1. siječnja do kraja travnja naredne godine).¹⁹ Ipak, mnogo opsežnija Franjina diplomatska djelatnost, zbog koje ga je po svemu sudeći Ivan Zapolja prvenstveno i uključio među svoje suradnike, odnosila se na uspostavu diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom. U kontekstu, naime, političkih sukoba i dviju kraljevskih uprava, stabilnost vlasti je dobrim dijelom ovisila upravo o odnosima s papom i Rimskom kurijom. Habsburški je vladarski dvor pritom imao veliku prednost jer su Ferdinandove interese zastupali njegovi diplomatski predstavnici u Rimu. Osim toga, u Beču je od 1529. djelovala i Apostolska nuncijatura,²⁰ preko koje se odvijala diplomatska komunikacija između habsburškog i papinog dvora. S druge strane, Ivan Zapolja nije ustanovio redovite odnose s Rimom. Najveća mu je zamjerka iz Rima stizala zbog savezništva s Osmanlijama čiji je Zapolja bio vazal od 1528. godine.²¹ Zbog toga je Zapolja bio ekskomuniciran 22. prosinca 1529., a ta papina sankcija nije povučena sve do Zapoljine smrti 1540. godine.²² Želeći istodobno zadržati svoju političku poziciju, ali i iz temelja izmijeniti odnose

19 ME II, dok. 191., 225-226: *Nos Ioannes Katzianer, capitaneus generalis; Ladislaus de Macedonia, electus episcopus Waradiensis; Ioannes Zalay, comes Posoniensis; item Franciscus de Frangepanibus, Colocensis et Bachiensis ecclesiarum archiepiscopus; Stephanus de Werbewcz, summus secretarius ac cancellarius; et Thomas de Nadasd. Notum facimus quod quum de voluntate et mandato utriusque principis pro statu regni huius Hungariae reformando in hoc oppido Megyer in districtu et insula Challockewz sito adiacente, convenissemus: inducias, seu treguas quatuor mensium, a prima die mensis Ianuarii proxime instantis incipiendo, usque ad ulimam diem mensis Aprilis duraturas conclusimus. Penultimo die decembris 1532.*

20 Molnár, 2001: 89. Detaljno o nastanku, razvoju i djelatnostima Bečke nuncijature vidi u studiji: Squicciarini, 1998. Općenito o razvoju nuncijatura i ulozi nuncija te papinskoj diplomaciji u 15. i 16. stoljeću: Giordano, 1999: 59-80. O Hrvatima u okvirima papinske kasnosrednjovjekovne diplomacije: Neralić, 1999: 89-118.

21 Visoka je Porta diplomatskim potezima ohrabrila Ivana Zapolju da u ratu s Ferdinandom i formalno zatraži pomoć od sultana Sulejmana I. (Veličanstvenog). Carigradskim sporazumom iz 1528. Porta je Zapolju proglasila jedinim zakonitim vladarem područja Kraljevstva koju je sultan osvojio oružjem te je Zapolji obećana vojna pomoć. Plemstvu, koje je Zapolju zapravo dovelo na tron, sporazum iz Carigrada predstavljen je kao oblik savezništva dviju strana, a ne podređenost Porti. Ipak, u stvarnosti je ovaj »sporazum« zapravo značio svojevrsnu vazalsku podčinjenost Zapolje prema Porti, a njegova je vlast postala ovisna o visokoj politici generiranoj iz središta Osmanskog Carstva. Kontler, 2007: 147. (usp. o tome i: Klaić, 1973: V, 107-108).

22 Odnosi između papinstva i Zapolje su uvelike varirali – već je 1520. Zapolja prvi puta bio ekskomuniciran. Papa Klement VII. ga je, potom, u sukobu oko stjecanja ugarsko-hrvatske krune priznao za zakonitog vladara. Međutim, pljačka Rima (*sacco di Roma*) 1527., izmijenila je politički položaj papinstva i nagnala Rimsku kuriju da na području Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva stane na stranu Habsburgovaca. Suradnja između Zapolje i Visoke Porte dodatno je osnažila papinu odluku da pruži podršku Ferdinandu I. i da ponovno ekskomunicira Zapolju. Usp.: Molnár, 2001: 89-90. O pljački Rima 1527. i njezinim posljedicama te smjeru papine politike nakon ovoga događaja, između brojne literature valja izdvojiti studije: Chamberlin, 1979; Di Pierro, 2002; Hook, 2004.

s papom, Zapolja je angažirao svoje najbliže suradnike, prije svih Franju Frankopana i Stjepana Brodarića da ostvare redovitu komunikaciju sa Svetom Stolicom. Franjo je prvo sam, a potom zajedno s Brodarićem, 1533. iz Budima izvijestio papu Klementa VII. i kurijalne djelatnike o stanju u Kraljevstvu, upozoravajući na teške prilike zbog osmanskog napredovanja s jedne i širenja protestantizma s druge strane. Svjesni problemâ koje je uz sebe vezivala Zapoljina ekskomunikacija, Franjo Frankopan i Stjepan Brodarić su papu ipak zamolili da organizira pomoć Kraljevstvu.²³

Njihova su nastojanja urodila plodom te je idući papa, Pavao III. (1534.-1549.), krajem 1534. u Budim u diplomatsku misiju uistinu odaslao svojeg komornika Girolama Rorarija koji je trebao poraditi na stvaranju čvršćih veza između Rimske kurije i Zapoljina dvora.²⁴ No, čini se da na budimskom dvoru ni nakon ovoga diplomatskog čina ne nalazimo apostolskog nuncija. Tek nakon Varadinskog mira 1538., obnovljena su opsežnija nastojanja oko uspostave redovite komunikacije pa je tada papa u Budim ponovno poslao svoga vještog diplomata, Girolama Rorarija.²⁵ On je, međutim, u Budim stigao tek u studenom 1539., ali je već nakon mjesec dana napustio Zapoljin dvor i otišao u Poljsku, državu u kulturnom i političkom usponu.²⁶

Drugi plan uspostavljanja diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom, u koji je bio uključen Franjo Frankopan, Zapolja je pokušao realizirati u ožujku 1535., kada se u Rimu pripremala druga po redu kardinalska promocija pape Pavla III. Zapolja je 15. ožujka, odnosno samo šest dana prije promocije, papi uputio supliku kojom je svoga »savjetnika« Franju Frankopana predložio za kardinalsku čast.²⁷

Bio je to pomno smišljen plan koji bi u slučaju papina pozitivna odgovora rezultirao povezivanjem Zapoljina budimskog dvora s najuglednijim kurijalnim dužnosnicima, odnosno omogućio redovitu komunikaciju Budima s Rimom. Ali i ovaj je plan doživio neuspjeh – Franjo Frankopan se nije našao među sedam kardinala promoviranih u ožujku 1535., kao niti među 38 kardinala koji su promovirani u narednih pet promocija koje su se dogodile prije

23 ME II, dok. 229., 259-260.; ME II, dok. 267., 298-300.

24 ME II, dok. 349., 374. (*mittimus nuncium nostrum dilectum filium Hieronymum Rorarium praesentium exhibitorem, camerarium nostrum*).

25 O Girolamu Rorariju i njegovim diplomatskim misijama detaljno Scala: 2004.

26 O kratkotrajnom boravku Rorarija u Budimu i odlasku u Poljsku: Molnár, 2001: 89. O unutarnjim prilikama u Poljskoj u ovome razdoblju, njezinom političkom i humanističkom usponu: Topolski, 1986: 68-80.

27 ME III, dok. 21., 20.

Franjine smrti 1543. (jedna 1536., dvije 1538., te po jedna 1539. i 1542.).²⁸ A ta potpuna zauzetost visokom državnom diplomacijom i uključenost u Zapoljine opsežne političke i crkvene planove te boravak na budimskom kraljevskom dvoru, Franju su dobrim dijelom udaljile od redovničkog i isključivo vjери posvećenog života. Do potpunog prakticiranja franjevačkog načina života nije moglo doći i jer je Franjo ubrzo preuzeo još više dijecezanskih obveza. Osim o neuspjelom Zapoljinom planu da jednom od svojih vjernih dužnosnika osigura kardinalski šešir, spomenuta nam kraljeva suplika iz 1535. donosi još jedan zanimljiv podatak – iz te kraljeve molbe doznajemo kako je Zapolja Franji Frankopanu uz kaločko-bačku metropolitansku čast nastojao dodijeliti i upravu nad Egerskom biskupijom. Razlog tome je činjenica da Franjo zbog osmanskih osvajanja nije mogao rezidirati u sjedištima svoje metropolije, nego u Budimu, na kraljevu dvoru.²⁹ Franjo je i ranije upozoravao na nemogućnost stvarnog upravljanja svojim pastoralnim i jurisdikcijskim područjem o čemu svjedoči pismo iz 1533. kojim je papu Klementa VII. upozorio na činjenicu da kao metropolit ima upravni autoritet samo na onom području kojeg nisu zauzeli Osmanlije.³⁰ Budući da Eger tridesetih godina 16. stoljeća još uvijek nije pao pod osmansku upravu,³¹ nametnuo se kao odgovarajuće biskupsko središte koje je Franji Frankopanu moglo osigurati prihode s jedne i stvarnu dijecezansku upravu s druge strane. No, i u ovome slučaju realizacija provedbe plana nije tekla glatko. Zapolja je, naime, 1535. egersku biskupsku čast Franji mogao samo rezervirati jer je biskupijom tada još uvijek upravljao biskup po imenu Toma.³² Tek nakon Tomine smrti 1537. Franjo je postao prvo izabrani,

28 Napomenimo i da se za pontifikata pape Pavla III. odvijalo ukupno dvanaest kardinalskih promocija u kojima je promoviran sedamdeset i jedan kardinal. O tim promocijama i promoviranim kardinalima vidi u: *Hier. Cath.* III, 23-31. S primjerom Franje Frankopana usporedi i slučaj Antuna Vrančića, koji se usprkos diplomatskim pokušajima, također na kraju nije uspeo do kardinalske crkvene pozicije. Neralić, 2005: 89-111.

29 O postupnom napredovanju Osmanlija i zauzimanju područja Kaločko-bačke nadbiskupije neposredno pred Mohačku bitku: Katona, 1800: 1, 516-534. Otada su se kaločko-bački metropolitani sve više suočavali sa činjenicom da neće moći rezidirati na području svoje nadbiskupije. Treba istaknuti da je problem nerezidiranja bio prisutan ne samo među Zapoljinim, nego i među Ferdinandovim pristašama, koji su nakon osmanskih osvajanja umjesto u svojim biskupskim središtima najčešće rezidirali u Beču. O tome ilustrativno Molnár, 2001: 88-89: »U sljedećih nekoliko desetljeća [nakon Mohačke bitke] dva su kralja nagrađivala svoje pristaše s biskupskim častima (i prebendama). Biskupi, međutim, najčešće nisu mnogo marili za vjersko stanje u njihovim dijecezama. Živjeli su u Beču ili Požunu gdje su prvenstveno obavljali političke, diplomatske i, sukladno kasnosrednjovjekovnoj praksi, kancelarske poslove.« [Prijevod s engleskog: M. J.]

30 ME II, dok. 229., 259-260: ... *libere possidetur Archiepiscopatus Colocensis (in ea parte, in qua non est destructus per Thurcas)* ...

31 Eger je pod osmansku vlast pao tek 1596., za vrijeme poznatoga Petnaestogodišnjeg, tzv. »Dugog« rata koji se vodio od 1591.-1606. godine. Vidi: Pálffy, 2010: 138.

32 *Hier. Cath.* III, 98.

a onda 1538. i stvarni egerski biskup.³³ No, u cijelom je slučaju znakovito to što je Franjo Frankopan nakon stvarnog stjecanja uprave nad Egerskom biskupijom, i dalje zadržao titulu kaločko-bačkog nadbiskupa. Ovdje je, dakle, primijenjen jednostavan princip nalik na model dodjele naslovnih biskupija koji je Rimski kurija prakticirala kako bi istaknula pravnu valjanost zahtjeva za ponovnom uspostavom autoriteta Svete Stolice na područjima koja su do osmanskog zauzimanja bila katolička. Dodjela dvaju pastoralnih područja Franji Frankopanu u tome je kontekstu onda bila pokušaj crkvenih odličnika Ugarske da se na idejnoj razini zadrži jedinstvena srednjovjekovna, premda u stvarnosti nefunkcionalna crkvena organizacija. Ovaj je model naprosto bio nužan kako bi se na pragu novoga vijeka očuvala ideja o cjelovitom kršćanskom području, koja će unatoč raspadnutom političkom i crkvenom sustavu opstati u svijesti katoličkih društvenih struktura. Jer eventualno Franjino odustajanje od metropolitanskog naslova u imaginariju bi crkvene, ali i svjetovne ugarske političke elite, značilo i definitivno priznanje urušavanja crkvenog sustava u Kraljevstvu. A taj pak scenarij najviši crkveni uglednici, koji su ujedno bili i temeljna sastavnica kraljevskoga dvorskog sustava, nisu bili spremni ispisati. Taj Franjin i Zapoljin pokušaj očuvanja ideje o srednjovjekovnome crkvenom području (barem na teorijskoj razini) može se smatrati i svojevrsnim nastavkom prakse kakvu su, suočeni s političkim izazovima u osvit novoga doba, članovi kraljevske administracije i plemićko društvo Kraljevstva na pravnom planu gajili i poticali još i prije Mohačke bitke. O tome možda i ponajbolje svjedoči rad Istvána Werbőczyja na usustavljanju srednjovjekovne pravne prakse u Kraljevstvu. Werbőczyjev pravni zbornik pod nazivom *Tripartitum* (tiskan 1517.) predstavlja svojevrsnu kompilaciju običajnog prava (u kombinaciji s regalnim pravom) Kraljevstva te je, premda nepotpun i često donoseći idealno stanje koje nije u skladu sa stvarnošću, brzo postao glavna referentna zbirka plemićkih prava.³⁴ No, osim pokušaja da se pravna praksa kodificira na općoj

33 Franjo se, naime, u dva navrata 1537. još uvijek titulira kao *electus Agriensis* (jednom 27. lipnja i u jednoj ispravi bez referencije na dan i mjesec u dataciji): ME III, dok. 188., 171-172; ME III, dok. 224., 219-220. Prvi put se kao egerski biskup javlja u papinoj ispravi datiranoj u 8. kolovoza 1538. (papa ga oslovljava s: *venerabilis frater noster episcopus Agriensis*). ME III, dok. 299., 283-285. Usp. kratko i: HBL 4: 406. Čast je egerskog biskupa Franjo Frankopan zadržao sve do smrti 1543., a onda idućih osam godina nemamo podatke o papinom potvrđivanju egerskih biskupa. Na mjesto egerskog biskupa tek je 4. srpnja 1550. papa imenovao transilvanskog klerika Nikolu Olaha (koji će 1554. postati ostrogonskim nadbiskupom). *Hier. Cath.* III, 98.

34 Usp. najnovije izdanje: Werbőczy, *Tripartitum*, 2005. O samome *Tripartitu*, njegovom sadržaju i ulozi u pravnom poretku Kraljevstva vidi studije u ovome izdanju: Péter, 2005: xiii-xxvi; Rady, 2005: xxvii-xliv (valja istaknuti da važnost ove Werbőczyjeve zbirke ipak mnogo više proizlazi iz okolnosti da je ona postala temeljnom pravnom knjigom Kraljevstva kroz čitavo novovjekovlje, nego iz činjenice da je to pokušaj sveobuhvatne kodifikacije običajnog prava Kraljevstva).

razini, tekst Werbőczyjevog zbornika može se smatrati i izrazom nastojanja oko očuvanja naslijeđenoga srednjovjekovnog profila Kraljevstva. Činjenica da su Zapolja i njegov dvor dodatnu pozornost pridali Werbőczyjevu radu, koji je kao ugledni pravnik i čelnik Zapoljine kancelarije upravljao svim važnijim državnim poslovima,³⁵ ukazuje na to da je usprkos vazalskom odnosu prema Osmanskom Carstvu, na budimskom dvoru postojala ideja da se uredi pravni sustav koji je, barem načelno, bio oslonjen na srednjovjekovni običajnopravni poredak.

No, Zapoljina je politika sve manje zadovoljavala Franju, pa se tijekom 1536. ovaj crkveni dostojanstvenik postupno priklanjao Ferdinandu Habsburškom. O tome svjedoči jedna isprava adresirana habsburškome vladaru u kojoj se Franjo zajedno sa Stjepanom Brodarićem, također dotadašnjim Zapoljinim suradnikom, potpisao kao Ferdinandov *servitor et capellanus humilis*.³⁶ U tome se razdoblju ipak ozbiljno dvoumio pa je još jednom krajem godine obavljao diplomatske službe u ime kralja Ivana Zapolje. Franjo je, naime, kao Zapoljin izaslanik u studenom boravio u Velikom Varadinu, gdje je s Ferdinandovom stranom dogovorio prekid dugotrajnoga građanskog rata i uvjete mira.³⁷ I to je bio posljednji Franjin diplomatski čin u ime kralja Ivana Zapolje. Već 24. siječnja 1537. ovoga potomka Frankopana Cetinskih nalazimo u službi Ferdinanda Habsburškog, kojemu je tada uputio pismo s molbom da se organizira pomoć protiv osmanskih snaga.³⁸ Već i ta molba sugerira razloge Franjina priklanjanja habsburškome dvoru. U Ferdinandovoj je službi Franjo zasigurno vidio mnogo bolje mogućnosti efikasnijeg protuosmanskog djelovanja, kao i za suzbijanje protestantskog utjecaja. Jer unatoč Franjinim diplomatskim potezima koji su smjerali dobivanju papine pomoći protiv Osmanskog Carstva, njegov dotada nadređeni kralj, Ivan Zapolja, svoju je političku poziciju i dalje mogao zadržati jedino uz pomoć upravo Visoke Porte, savezništvo koje je jednome od najviših predstavnika katoličke hijerarhije Kraljevstva bilo posve neprihvatljivo. Položaj, dakle, Habsburgovaca u okvirima europske i međunarodne politike, pretpostavka o mogućnosti uspješnijeg antiosmanskog djelovanja u sklopu habsburške diplomacije te otežana komunikacija između Zapolje i papinstva, morali su biti poticajni motivi za Franjin prelazak na Ferdinandovu stranu.

Od siječnja 1537. pa sve do 1542. Franjo se u ispravama redovito javlja kao Ferdinandov »službenik i kapelan«, a zahvaljujući svojem dobrom radu,

35 Pálffy, 2010: 64.

36 ME III, dok. 81., 73-74.

37 ME III, dok. 120., 101-102. (*Ego Franciscus de Frangepan, archiepiscopus Colocensis et episcopus Agriensis, ... ex commissione serenissimi principis et domini domini Joannis Hungarie etc. regis, domini mei clementissimi*).

38 ME III, dok. 143., 123-126.

1542. je postao i osobni kraljev savjetnik (*intimus consiliarius*) i tajnik (*secretarius*).³⁹ Takve je titule nedvojbeno zaslužio i svojim diplomatskim radom, koji je još više nego u vrijeme službovanja za Zapolju bio usmjeren okončanju iscrpnoga građanskog rata. Izvori svjedoče da je tijekom 1537. Franjo nastojao diplomatskim kanalima stvoriti preduvjete za konačno potpisivanje mira između zaraćenih strana,⁴⁰ te je u tu svrhu čak komunicirao s papom kojega je iduće godine molio da posreduje u pregovorima.⁴¹ A kao član najužeg kruga Ferdinandovih službenika i diplomata koji su dogovarali svršetak rata, Franjo je zajedno s ostalim suradnicima bio uključen i u stvaranje podloge za okončanje sukoba 24. veljače 1538. godine. Tada je, naime, sklopljen Varadinski sporazum, dogovor između dviju zaraćenih strana (zbog delikatnog političkog problema, sporazum je sklopljen tajno te su njegove odredbe onda postupno izlazile na vidjelo), kojim su barem nakratko stabilizirani unutarnji odnosi u Kraljevstvu. A osim što je kratkotrajno ponovno vratio nadu u homogeniziranje političke elite i jedinstvenu državnu politiku prema Osmanlijama, Varadinski je sporazum imao i dugotrajne učinke na politički razvoj Kraljevstva. Jer glavna je stavka Varadinskog mira bila ona koja je predviđala kako će nakon Zapoljine smrti teritorij pod njegovom upravom pripasti Ferdinandu.⁴² I sam je Franjo

39 Kao *intimus consiliarius* Franjo se javlja u: ME IV, dok. 110., 125-126. (ispravu je izdao vojni zapovjednik Gašpar Serédy u Tokaju, 15. studenog), a kao *consiliarius* i *secretarius* kralja Ferdinanda u: ME IV, dok. 131., 117 (ispravu je izdao sam kralj Ferdinand u Beču 6. prosinca).

40 ME IV, dok. 224., 219-220. Iz ove isprave saznajemo da je na sklapanju mira između kralja Ferdinanda i Ivana Zapolje tijekom 1537. Franjo Frankopan ponovno radio zajedno sa Stjepanom Brodarićem, izabranim vackim biskupom. Brodarić, tada još uvijek i srijemski biskup, ostat će *electus* Vacke biskupije još dvije godine. On je, naime, za vackog biskupa službeno imenovan 30. svibnja 1539. i tu će biskupsku službu obnašati malo više od pet mjeseci, odnosno sve do svoje smrti 7. studenog iste godine. Vidi: *Hier. Cath.* III, 325. Brodarić je za života bio imenovan i biskupom u Pečuhu, no tu biskupsku čast nikada nije preuzeo. O tome (kao i općenito o Brodarićevim crkvenim službama) kratko: HBL 2: 352. O Brodarićevoj crkvenoj djelatnosti, prvenstveno u svojstvu kanonika i prepošta u Pečuhu (1517.-1526.) više: Fedeles, 2005: 335-337.

41 ME III, dok. 282., 268-269.

42 Zauzvrat su eventualni Zapoljini nasljednici trebali dobiti bogatu (materijalnu) naknadu. No, slijed događaja nakon sklapanja sporazuma ipak je i nadalje onemogućio efikasnu jedinstvenu obranu od osmanskih prodora. Zapolja (koji dotada nije imao djece) je 1540. iz braka s Izabelom (poljskom princezom koju je oženio 1539.) dobio sina Ivana Sigismunda. Pred smrt je Zapolja sa svojim suradnicima dogovorio kako će prijestolje ipak pripasti njegovu sinu, a ne Ferdinandu, što je, dakle, bilo izravno kršenje postignutog Varadinskog dogovora. Velike je zasluge u provođenju ove odluke imao Zapoljin vjerni pristaša, kraljev rizničar Juraj Utješenović, koji je i od Porte uspio ishoditi priznanje Ivana Sigismunda za zakonitog vladara (pod imenom Ivan II.). Kako bi zaštitila tek prethodne godine rođenog kralja i učvrstila svoju poziciju u Ugarskoj, osmanska je vlast 1541. osvojila Budim, a Izabelu i njezina sina smjestila na područje istočno od Tise i dala im pravo upravljanja tamošnjim teritorijem u zamjenu za plaćanje (podaničkog) danka. O događajima neposredno nakon

shvaćao posljedice postignutog dogovora – o tome svjedoči njegovo pismo upućeno papi Pavlu III. iz 1540. ili 1541. gdje je kao jedan od glavnih razloga brojnih prelazaka Zapoljinih pristaša na Ferdinandovu stranu, naveo upravo odredbu Varadinskog ugovora prema kojoj je Ferdinand imao pravo preuzeti jurisdikcijsko područje Ivana Zapolje poslije njegove smrti.⁴³ Varadinski je sporazum, dakle, bio snažan impuls kako crkvenim, tako i svjetovnim odličnicima, da svoj životni put okrenu prema skorim vladarima cjelokupnoga ugarsko-hrvatskog teritorija, habsburškoj vladarskoj obitelji. Stoga je i nakon prelaska na Ferdinandovu stranu Franjo učinio dodatne napore prema očuvanju ideje o jedinstvenom crkvenom, a time posredno i državnom teritoriju. Franjo je tako 1539. osim Kaločko-bačke nadbiskupije i Egerske biskupije, stekao upravu i nad Njitranskom biskupijom.⁴⁴ U kasnijim se ispravama Franjo, međutim, ne titulira kao njitranski biskup, pa nije sigurno je li ikad ušao u stvaran posjed ove gornjougarske biskupije.⁴⁵ Ipak, bez obzira na to je li Franjo

potpisivanja Varadinskog sporazuma: Szakály, 1990: 85; Kontler, 2007: 148-150; te Pálffy, 2010: 65-66, koji na str. 65 ilustrativno kazuje o ulozi Jurja Utješenovića u državi kralja Ivana II. Sigismunda: »Utješenović je, kao rizničar sina kralja Ivana, Ivana Sigismunda (1534.-1551.) i njegov guverner (1541.-1551.), bio gotovo neograničen upravitelj 'istočnog' ugarskog državnog gospodarstva i unutarnje politike. Juraj Utješenović je isto tako od sredine 30-ih godina 16. st. petnaestak godina igrao glavnu ulogu u tome da država kralja Ivana ne propadne.« O Utješenoviću i njegov suvremenik Antun Vrančić u: Novaković-Vratović, 1979: 277-280. Pregled događaja i u: Klaić, 1973: V, 167-169.

- 43 Ovu nedatiranu ispravu George Pray smješta u 1541.: *Epistolae procerum* II, dok. 44., 95-102 (vidi posebno bilješku na str. 102). S druge strane Emilij Laszowski je datira u 1540.-1541.: MH III, dok. 47., 47.
- 44 Podatak donosi Wadding, 1933: 526 [unos za godinu 1539., 30. svibnja]: *1539. Fratri Francisco de Francipanibus, al. Fregepanibus, viro docto et nobili Regularis Observantie, datae sunt tres Ecclesiae insignes tunc unitae in Hungaria, Archiepiscopalis Colocensis una, et Episcopales duae Agriensis et Nitriensis, sub Archiepiscopatu Strigoniensi die xxx Maii.*
- 45 Ni *Hier. Cath.* III ne bilježi Franju Frankopana kao njitranskog biskupa. Štoviše, tamo uopće nije zabilježena kronotaksa njitranskih biskupa za razdoblje između 1512. i 1550., što sugerira da Sveta Stolica tada nije mogla formalno potvrđivati (ili imenovati) biskupe, odnosno da je komunikacija između Rimske kurije i gornjougarskoga biskupskog središta bila otežana. Saznajemo tek da je nakon smrti biskupa po imenu Ivan Thurzó 1550., na čelo dijeceze došao Franjo iz istog roda (inače klerik iz Egerske biskupije). *Hier. Cath.* III: 259. Osim toga, razlog zbog kojeg ne nalazimo podatke o imenovanjima njitranskih biskupa u ovome razdoblju leži u još jednoj okolnosti. Ako se oslonimo na Waddingov navod (iz prethodne bilješke) problemu otežane komunikacije s Njitranskom biskupijom Rimski je kurija po svemu sudeći pokušala doskočiti tako što je ovu dijecezu ujedinila s Kaločkom nadbiskupijom i Egerskom biskupijom. Nije, dakle isključeno da su posjednici Kaločke i Egerske nadbiskupske odnosno biskupske časti bili *de facto* i njitranski biskupi pa je možda upravo to razlog zbog kojeg se Franjo Frankopan u kasnijim ispravama ne navodi kao njitranski biskup. Premda ova teza pripada tek sferi nagađanja, valja istaknuti još jedan znakovit podatak. Premda je do kraja života zadržao kaločku metropolitansku čast, Franjo se u svojoj oporuci (ME IV, dok. 158., 192-194), najintimnijem dokumentu kojega nalazimo o ovome prelatu, uopće ne titulira kao metropolit, nego samo kao egerski biskup (štoviše,

stvarno uživao njitransku biskupsku čast, jasno je kako je i ovo bio još jedan pokušaj obnove urušenih struktura crkvene uprave i homogeniziranja crkvenog teritorija barem na teorijskoj razini.

No, obnova se srednjovjekovne katoličke civilizacije u Kraljevstvu unatoč povezivanju s Ferdinandovim dvorom suočavala s realnim problemima i ograničenjima. Širenje protestantizma u Ugarskoj,⁴⁶ kao i nespремnost europskih država da stvore jedinstvenu koaliciju koja bi zajedničkim snagama zaratila s Osmanlijama, bile su nepremostive zapreke obnoviteljskim nastojanjima i Franje Frankopana i ostalih katoličkih crkvenih uglednika. I upravo u tome kontekstu Franjo Frankopan na povijesnu pozornicu stupa kao humanist. Povezanost s Ferdinandom i njegovim dvorom Franjo je, naime, iskoristio kako bi osmansko pitanje predstavio široj europskoj »publici«, konkretno političkoj eliti njemačkog područja. Franjo je 1541. bio na čelu ugarskoga diplomatskog poslanstva na njemačkome državnom saboru u Regensburgu gdje je nastavljaajući tradiciju ugarske i hrvatske renesansne diplomacije, održao protuturski govor.⁴⁷ Bio je to još jedan u nizu diplomatskih nastojanja da se europska politička elita potakne na ujedinjenu akciju protiv Osmanlija i pokušaj vojne mobilizacije njemačkih staleža.⁴⁸ Budući da je govor prvenstveno proizišao iz konteksta diplomacije na najvišoj državnoj razini, posve je razumljivo da su Franjin diskurz i formulacija zahtjeva zrcalo suvremenih humanističkih stremljenja. Jer promatrajući sadržajne razine vidljivo je da govor

sam za sebe kaže da je *indignus episcopus Agriensis*). To nam također sugerira da je čin ujedinjenja biskupija mogao podrazumijevati posjedovanje svih triju biskupskih časti, ali da se njihov posjednik u ovim specifičnim crkvenopolitičkim prilikama titulirao samo prema onoj u kojoj je obnašao realnu biskupsku dužnost.

46 Na početku sukoba s Osmanlijama i prilikom prvih osmanskih osvajanja ugarskih krajeva, Kraljevstvo je ostalo katoličko, ali je trend širenja protestantizma bio nezaustavljiv, pa je do kraja 16. stoljeća već polovica stanovništva prešla na kalvinizam, a četvrtina su bili evangelici. Drugim riječima »oko 80-85 posto stanovništva postalo je sljedbenicima protestantizma«. Pálffy, 2010: 110. Još o uzrocima širenja protestantizma i posljedicama na vjersku sliku: Szakály, 1990: 93-95 i Tóth, 2006 (kao u bilješci 3 ovoga rada). I sam je Franjo Frankopan u svojoj korespondenciji s papama i ugarskim crkvenim i svjetovnim odličnicima upozoravao na problem širenja protestantizma. Tako na primjer 1533.: ME II, dok. 229., 259-260 i dok. 267., 298-300; ili pak 1534.: ME II, dok. 328., 360.

47 Dalje se citira kao *Oratio*, a objavljen je u: Gligo, 1983: 367-374.

48 Valja istaknuti da je već Bernardin Frankopan 1522. na saboru njemačkih staleža u Nürnbergu održao kratak, konkretan i emotivan protuturski govor u kojemu je upozoravao na opasnost od osmanskoga vojnog napredovanja. Vidi: Gligo, 1983: 343-344. Još o njegovom govoru i: Moretti, 2009: 3, 165-186. Bernardin je na tome saboru sudjelovao kao član devetoročlanog ugarsko-hrvatskog poslanstva, sastavljenog od crkvenih i svjetovnih odličnika. Zadaća im je bila zatražiti pomoć protiv Osmanlija, što im je uspjelo jer je bečko Državno vijeće donijelo odluku da se u Hrvatsku pošalje 3000 vojnika, a u Jajce 450 vojnika. Više: Mikičić, 2004: 23-25 (posebno bilješka 53). O Bernardinovim nastojanjima u kontekstu diplomacije hrvatskog plemstva općenito, vidi: Jurković, 1999: 243-256.

pripada tradiciji kontinentalnoga hrvatsko-ugarskoga antiturskog govorništva kao i frankopanskoj oratorskoj tradiciji (čiji su najistaknutiji predstavnici bili Bernardin, Krsto i Vuk Frankopan).⁴⁹ Po svom stilu govor nije dotjeran poput onih kakve su izrekli dalmatinski humanisti – Franjin je govor naspram dalmatinskih kraći i mnogo konkretniji u zahtjevima i bez svečane retorike, slično govorima velikaša koji su u osmansko pitanje bili uključeni ne samo diplomatski, nego i vojno (npr. Petra Berislavića ili Ivana Karlovića).⁵⁰ Tako on u svome govoru stvara dojam izravne uključenosti u političku situaciju⁵¹ i ističe nezadovoljstvo jer Kraljevstvo nije dobilo konkretnu vojnu i materijalnu pomoć protiv Osmanskog Carstva. Kao kontinentalni govornik koji je za života neprestano bio uključen u najvišu diplomaciju i koji je zajedno s drugim crkvenim odličnicima djelovao u specifičnim političkim uvjetima Franjo je usvojio i topiku karakterističnu za antiosmanski diskurz kasnoga srednjeg vijeka i renesanse, odnosno humanistički svjetonazor.⁵² Pa tako Franjo Frankopan Turke predstavlja kao divlje barbore koji se spremaju ubiti »duše posvećene Kristu« i upozorava na njihovo lukavstvo i kupovanje odanosti raznim »darovima i nagradama«. ⁵³ Potom ističe da puki pregovori s Osmanlijama neće uroditi plodom, odnosno da eventualni mirovni sporazumi neće biti na korist kršćanima: »Turčin pak nikada ne teži miru, pogotovo onaj kojega sreća još nije prevarila, osim ako mu mir ne donosi korist, a kada već na nj pristaje, opterećuje ga vrlo teškim uvjetima.«⁵⁴ Upravo zato potiče što hitniju vojnu akciju protiv osmanskih snaga: »Ako namjeravate Turčina odbiti od Njemačke, zašto to ne učinite sada kad je pogodnija prilika i manja opasnost?«⁵⁵ U svom je govoru poput mnogih drugih hrvatskih i ugarskih protuturskih govornika isticao misao o geopolitičkoj važnosti Kraljevstva za obranu čitave Europe od Osmanskog Carstva i upozorio da bi u slučaju izostanka pomoći osmanska vojska lako

49 Vidi antiturske govore ove trojice Frankopana u: Gligo, 1983: 349-357 (Krstin govor) i 361-364 (antiturski govor Vuka Frankopana Brinjskog); o Bernardinovom govoru u prethodnoj bilješci.

50 Više: Gligo, 1983: 59-60. Od govora dalmatinskih humanista koji su po svojim stilskim i jezičnim karakteristikama mnogo uspješniji i kompleksniji ponajbolji su primjeri: Gligo, 1983: 101-119 (na primjer govor splitskog nadbiskupa Bernardina Zane); 227-264 (govor Franje Trankvila Andreisa upućen njemačkim staležima).

51 A to je posve uobičajeno u antiturskim govorima, pogotovo govornika koji su već bili u diplomatskom ili drugom kontaktu s Osmanlijama. Gligo, 1983: 59.

52 O topici u protuturskim govorima: Dukić, 2004: 16-17; Moretti, 2009: 3, 179.

53 *Oratio*: 370: »... nijedan kršćanin ne smije dopustiti da divlji barbarin ide na uništenje katoličke vjere, a on se sprema ubiti duše posvećene Kristu obećavši darove i nagrade onima koji se priklone njihovoj krivoj vjeri. Vrlo mnogi to nude i našima koji nisu dosta čvrsti da podnesu nevolje vrlo teškog ropstva.«

54 *Oratio*: 372.

55 *Oratio*: 369.

mogli krenuti u pohod na zapadnoeuropska područja: »Pošto se, naime, dokopa Ugarske, iskusit ćete da je mnogo strašnji ... treba da se naoružani suprotstavite kako biste mogli opstati u netaknutoj domovini.«⁵⁶ Franjo ističe i da je kršćanska nesloga glavni krivac za sve osmanske uspjehe, pa sukladno tome nalazimo i uobičajeni topos poticanja na homogenost kršćana. Upozorava da će tek u slučaju zajedništva kršćanskih snaga i hrabrog te pravovremenog udruživanja, stići i pomoć od Boga: »Tako će Bog, bez sumnje, i nama pomoći samo ako budemo bdjeli, ako se budemo za sebe dobro brinuli, ako se budemo hrabro borili.«⁵⁷ U suprotnom pak slučaju, Božja će reakcija biti posve drukčija: »Čim se prepustimo nemaru i lijenosti, uzalud možemo zazivati Boga, on će biti ljut i neraspoložen prema nama.«⁵⁸ Ovo zadnje Franjino upozorenje sofisticirani je refleks jednoga stalnog, uobičajenog motiva o Božjoj kazni, kojeg su dobro poznavale i srednjovjekovna i renesansna literarna tradicija. Već je sv. Jeronim barbarske provale u Rimsko Carstvo smatrao Božjom kaznom za grijeh Rimljana.⁵⁹ Toma Arhiđakon je u 13. stoljeću upozoravao kako su najranije barbarske provale u Dalmaciju stigle kao kazna Salonitancima zbog nemoralnog života.⁶⁰ I Marko Marulić, upozoravajući na osmansku opasnost, kazuje da će Božja kazna snaći europske kršćanske sile ako ustraju u razjedinjenosti, neslozi i međusobnim ratovanjima.⁶¹ Franjin pak govor donosi modificiran motiv Božje kazne, prisposobljen političkoj situaciji u kojoj se nalazilo Kraljevstvo – on, naime, želi potaknuti pokretanje rata s Osmanskim Carstvom, pa zbog toga ovaj, za kasnosrednjovjekovni imaginarij i dalje apokaliptičan motiv, Franjo koristi kako bi ostavio što snažniji dojam na uglednike okupljene na saboru. Na taj način Franjo je vještim oratorskim postupkom izbjegao stvaranje

56 *Oratio*: 369-370. Na isto upozorava i Marulić, 2003: 170: »Gotovo je, vjeruj mi, s kršćanskom zajednicom ako svi iste misli, jednake vjere i složni u odluci ne združe svoju moć i snagu te, spojivši vojske i zazvavši ime Kristovo, zajedno ne krenu u rat i odaberu smrt nego da ikada robuju bezbožnoj krivoj vjeri. Stoga smatram da treba da što prije svi pošalju pomoć onoj kraljevini nakon čijeg će, ne dao Bog, osvojenja neprijatelju biti otvoren put da navali na Njemačku i Italiju, da pokori čitavu Iliriju i, naposljetku, da pod svoju vlast podvrgne preostali kršćanski svijet«.

57 *Oratio*: 371.

58 *Oratio*: 371.

59 Moretti, 2009: 3, 179: » ... napadi barbara kao Božja kazna za grijeh (topos preuzet iz djela svetoga Jeronima i patrističke literature)«. O tome motivu i: Gligo, 1983: 25; prenosi: Kursar, 2004: 34 i 36.

60 Toma Arhiđakon, 2003: 31 (poglavlje VII. Qualiter Salona capta est).

61 O kršćanskoj neslozi na koju Marulić upozorava papu Hadrijana i o Božjoj kazni kao sankciji vidi u: Marulić, 1983: 171. Komentira Gligo: 1983: 58-59: »Marulić pak u svojoj poslanici, iznijevši nevolje što muče njegov narod i sagledavši prilike u Evropi, dosljedan svojem moralizatorskom i kršćanskom stavu vidi u svemu tome kaznu božju za mnoge opačine, nesloge, razdore i svađe kršćanskoga svijeta pa apelira na papu da sve to smiri i povede vojnu protiv Turaka.«

defetističkog raspoloženja, nudeći istodobno njemačkim staležima Božju srdžbu kao neprihvatljivu alternativu u slučaju buduće ravnodušnosti prema osmanskome pitanju. Bio je to pokušaj jednoga crkvenog odličnika, čija je humanistička retorika osim iz naučenih obrazaca proizlazila i iz mnogo šireg konteksta franjevačke misijske djelatnosti i duhovnosti, koji su smjerali obnovi ideje kršćanskog zajedništva. Stoga i ne čudi što je energičnim tonom (kakav dominira u Franjinom govoru) oštro kritizirao njemačko plemstvo koje nije stizalo u pomoć: »Ta ako ste i zaboravili na staru slavu pređa, zar vas ništa ne mogu uzbuditi porazi kršćana te zatvarate oči na opasnosti za kršćansku zajednicu kao da se to vas ništa ne tiče? ... odavna su već presušile vaše suze, srca su vam daleko od milosrđa. Zar ćete dočekati napad bijesna neprijatelja obamrli od straha u svojim kućama... Zar ne mislimo? Što dakle? Zar se ne spremate za rat? Ta pritišće nas krajnja nevolja i već je pred vratima.«⁶² Prema tome, s literarnog stanovišta vidljivo je da je Franjin govor uvažio i prihvatio karakteristična pravila humanističkog antiturskog govorništva, odnosno da nalazimo niz tema i motiva iz uvriježenog sustava antiturske topike. Temeljni je cilj ovakvoga diskurza bio ostaviti što dublji dojam na europsku publiku, odnosno u slučaju Franjina govora na plemstvo Svetoga Rimskog Carstva u Njemačkoj, i potaknuti je na jedinstveno vojno djelovanje i uključivanje u osmansko pitanje.

No, Franjin govor, poput većine ostalih antiturskih govora, nije uspio potaknuti stvaranje jedne šire vojne koalicije koja bi zaratila s osmanskim snagama. Štoviše, baš je te iste, 1541., i Budim pao pod osmansku vlast. Zbog takvoga razvoja događaja, ali i zbog smrti 1543.,⁶³ ni sam Franjo Frankopan više nije dočekao priliku da ponovno pred staležima u Njemačkoj predstavi osmansko pitanje. Padom Budima zaustavljen je i val pokušaja kraljevske političke i crkvene elite da se humanističkim istupima i diplomacijom na najvišoj razini spriječi daljnji raspad srednjovjekovne države. Ipak, diplomatska je djelatnost kraljevskih uglednika u perspektivi dugog trajanja povijesti imala učinke na novovjekovni crkveni poredak. Nastojanja, naime, crkvenih i svjetovnih odličnika oko okončanja građanskog rata, ali i očuvanje vizije o srednjovjekovnom Kraljevstvu, postat će podloga na kojoj će se mnogo kasnije, nakon oslobođenja ugarskih i hrvatskih krajeva od osmanske vlasti, razvijati nastojanja oko restauracije i izgradnje nove crkvene infrastrukture. Diplomatska djelatnost Franje Frankopana, zbog koje je odustao od franjevačkog života,⁶⁴

62 *Oratio*: 372.

63 Oporuku, koja je sastavljena 22. siječnja 1543., vidi u: ME IV, dok. 158., 192-194 (usp. i bilješke 17 i 45 ovoga rada). Već 2. veljače Franjo se navodi kao *condam*: ME IV, dok. 164., 200. Usp. još i: ME IV, dok. 165., 201 (gdje se također navodi kao pokojni).

64 Premda je veći dio svoga života proveo radeći kao diplomat i dijecezanski odličnik, Franjina oporuka ipak svjedoči o povezanosti s vlastitim franjevačkim počecima – on je, naime,

i njegov usvojeni humanistički diskurz, jasni su pokazatelji nastojanja obaju dvorskih sustava da se na prijelomu razdobljâ unatoč posve novim civilizacijskim okvirima ipak održi crkvena organizacija. Franjin nam opsežan rad u okvirima tih dvaju kraljeskih dvorova i ugarske dijecezanske hijerarhije stoga zrcali mnogo više od političkih trendova u osvitu novoga doba – on nam također otkriva i duh vremena, odnosno senzibilitet katoličkih crkvenih uglednika koji su kontinuirano pokušavali očuvati ideju o duhovnom prostoru kakav je postojao u srednjovjekovnome razdoblju.

Izvori

Brodarić, Stjepan (1990), *Mohačka bitka 1526*. (prijevod i bilješke Stjepan Sršan), Dukat, Vikovci, 1990. [Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohacs historia verissima*, Cracoviae MDXXVII].

Epistolae procerum II = George Pray (prir.), *Epistolae procerum Regni Hungariae, pars II: complectens epistolas ab anno MDXXXI ad MDLIV*, Ex Typographeo G. A. Belnay, Požun, 1806.

Hier. Cath. III = Guilelmus van Gulik – Conrad Eubel, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive Summorum Pontificum S. R. E. cardinalium ecclesiarum antistitum series*, vol. III.: saeculum XVI ab anno 1503 complectens [editio altera], Sumptibus et typis librariae Regensbergianae, Münster, 1923.

Katona, István (1800), *Historia Metropolitanae Colocensis ecclesiae*, sv. I-II, Typis scholarum piarum, Colocsa.

Kovachich, Martinus Georgius (1798), *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, vol. II, Typis Regiae Universitatis, Budae.

Marulić, Marko (2003), »Papi Hadrijanu VI Marko Marulić Splitski ponizno i s molbom«, u: Vedran Gligo (prev. i ur.), *Govori protiv Turaka*, Logos, Split, 1983., 167-181.

ME I-IV = V. Bunyitay, R. Rapaics, J. Karácsonyi (prir.), *Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*, Tomus primus: 1520-1529; Tomus secundus: 1530-1534; Tomus tertius: 1535-1545; J. Karácsonyi, F. Kollányi (prir.), Tomus quartus: 1542-1547, Edidit Sectio. Scient. et Litt. Societatis S. Stephani, Budimpešta, 1902.-1909.

oporučno zatražio da bude pokopan *ante portam ecclesie fratrum Minorum* u Požunu, a tamošnjim je franjevcima osim raznog crkvenog posuđa, ostavio 100 florena kako bi molili za njegovu dušu. Franjevačka se pak skromnost ogleda u njegovom zahtjevu da pokop bude održan *sine pompa*. ME IV, dok. 158., 192-194.

MH I = Emilij Laszowski (prir.), *Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae*, sv. I, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1914.

Mon. Hung. hist., 1857-1875 = László Szalay – Gusztáv Wenzel (prir.): *Monumenta Hungariae historica: Scriptores – Opera omnia Antonii Wrancii*, Magyar tudományos akadémia, Budapest.

Oratio = »Govor Frana, kneza Frankopana, kaločkog i jegarskog nadbiskupa, izaslanicima Ugarske, caru, izbornicima i knezovima Njemačke 1541.«, u: Vedran Gligo (prev. i ur.), *Govori protiv Turaka*, Logos, Split, 1983., 367-374.

Schwarzwald, Jürgen (1980), »Bartol Đurđević – bibliografija izdanja 1544-1686«, u: Josip Bratulić (ur.), Mate Križman (prev.), *Croatia – bibliografije*, Zagreb, god. VI, sv. 27.

Toma Arhiđakon (2003), *Historia Salonitana – povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, (predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić; povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol; studija Toma Arhiđakon i njegovo djelo Radoslav Katičić), Književni krug, Split.

Vrančić Antun (2004), *Tri spisa* (prir. i prev. Šime Demo), Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«, Šibenik.

Wadding, Luca (1933), *Annales Minorum*, sv. 16, Ad Claras Aquas (Quarrachi).

Werbőczy, *Tripartitum* = Werbőczy, István (2005), *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyi regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum*, u: János M. Bak, Péter Banyó i Martyn Rady, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta regni medievalis Hungariae*, sv. 5, Schlacks i CEU Press, Idyllwild – Budimpešta.

Literatura

Andrić, Stanko (1999), *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana: povijesna i tekstualna analiza*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Matica hrvatska, Slavonski Brod – Osijek.

Andrić, Stanko (2006), »Zbornik o Antunu Vrančiću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Antunu Vrančiću, Šibenik, 11.-12. lipnja 2004.«, ur. Vilijam Lakić i Milivoj Zenić (Šibenik: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, 2005)«, *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod, br. 6: 777-782 [prikaz].

Bak, János (1990), »The Late Medieval Period, 1382-1526«, u: Peter F. Sugar – Péter Hanák – Tibor Frank (ur.), *A History of Hungary*, Indiana University Press, Bloomington i Indianapolis, 54-82.

Brković, Milko (1982), »Odnosi između krčkih knezova Frankopana i franjevaca na otoku Krku u 14. i 15. stoljeću«, *Croatica Christiana periodica*, VI/10: 27-36.

Bučar, Franjo (1900), »Širenje reformacije u Hrvatskoj u XVI. stoljeću«; »Širenje reformacije u Hrvatskoj i Slavoniji«; »Širenje reformacije u Hrvatskoj«, *Vjestnik zemaljskog arkiva*, Zagreb, god. 2: 65-77; 201-214; 218-236.

Bučar, Franjo (1913), *Povijest reformacije i protureformacije u Međimurju i susjednoj Hrvatskoj*, Tiskom St. pl. Platzera, Varaždin.

Chamberlin, Eric R. (1979), *The Sack of Rome*, Batsford, London.

Čvrljak, Krešimir (2005), »Antun Vrančić i njegovi hrvatski korespondenti, europski renesansni epistolografi«, u: Vilijam Lakić – Milivoj Zenić (ur.), *Zbornik o Antunu Vrančiću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa o Antunu Vrančiću*, Šibenik, 11.-12. lipnja 2004. Gradska knjižnica »Juraj Šišgorić«, Šibenik, 51-88.

Daniel, E. Randolph (1975), *The Franciscan Concept of Mission in the High Middle Ages*, University Press of Kentucky, Lexington.

Di Pierro, Antonio (2002), *Il sacco di Roma. 6 maggio 1527. L'assalto dei lanzichenecchi*. Mondadori, Mailand.

Dukić, Davor (2004), *Sultanova djeca: Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Zadar, Thema Id.

Engel, *Genealógia* = Pál Engel, *Középkori Magyar genealógia [Srednjovjekovna ugarska genealogija]*, Budimpešta, 2001. (CD-ROM izdanje).

Engel, Pál (2001), *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, I. B. Tauris Publishers, London-New York.

Fedeles, Tamás (2005), *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354-1526) [Članovi Pečuškoga stolnog kaptola u kasnome srednjem vijeku (1354.-1526.)]*, Pécs Története Alapítvány [Pečuška povijesna zaklada], Pečuh.

Fügedi, Erik (1987), »Lik i značaj Ivana Kapistranskog« (prev. K. Harmath), *Croatica christiana periodica*, Zagreb, XI/19: 131-139.

- Giordano, Silvano (1999), »Papinska diplomacija između XV. i XVI. stoljeća«, *Hrvatska srednjovjekovna diplomacija. Zbornik Diplomatske akademije Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske*, Zagreb, god. 4/br. 2: 59-80.
- Gligo, Vedran (prev. i ur.) (1983), *Govori protiv Turaka*, Logos, Split.
- Grgin, Borislav (2002), *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Ibis grafika – Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb.
- Hanák, Péter (ur.) (1995), *Povijest Mađarske*, Barbat, Zagreb.
- HBL = *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2: Bj – C (ur. Aleksandar Stipčević); sv. 4: E – Gm (ur.: Trpimir Macan), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1989. (sv. 2); 1998. (sv. 4).
- HFBL, 2010 = *Hrvatski franjevački biografski leksikon* (ur. Franjo Emanuel Hoško, Pejo Čošković, Vicko Kapitanović), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
- Hook, Judith (2004), *The sack of Rome 1527*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. [drugo izdanje].
- Hsia, R. Po-chia (ur.) (2006), *A Companion to the Reformation World*, Blackwell Publishing Ltd.
- Jambrek, Stanko (2003), *Crkve reformacijske baštine u Hrvatskoj. Pregled povijesti i teološke misli*, Bogoslovni institut, Zagreb.
- Moorman, John (1998), *A History of the Franciscan Order From Its Origins to the Year 1517*, Oxford University Press, Oxford [Prvo izdanje: 1968].
- Jurković, Ivan (1999), »Diplomatska aktivnost hrvatskoga plemstva u vrijeme turskoga pritiska na Hrvatsku«, *Hrvatska srednjovjekovna diplomacija. Zbornik Diplomatske akademije Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske*, Zagreb, god. 4/br. 2: 243-256.
- Klaić, Vjekoslav (1973), *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, knj. IV: Doba kralja Matijaša Korvina i Jagelovića; knjiga V: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Kolarić, Juraj (1985), *Kršćani na drugi način*, Veritas, Zagreb.
- Kolarić, Juraj (2005), *Ekumenska trilogija: istočni kršćani, pravoslavni, protestanti*, Prometej, Zagreb.
- Kontler, László (2007), *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb.

- Kubinyi, András (2001), »The Hungarian State and the Papacy during the Reign of Jagello Kings (1490-1526)«, u: István Zombori – Pál Cséfalvay – Maria Antoinetta De Angelis (ur.), *A Thousand Years of Christianity in Hungary. Hungariae Christianae Millenium*, Mađarska katolička biskupska konferencija, Budimpešta, 79-85.
- Kukuljević-Sakcinski, Ivan (1886), *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Naklada Matice hrvatske, Zagreb.
- Kurelac, Miroslav (2000), »Hrvatska i središnja Europa u doba renesanse i reformacije«, u: Eduard Hercigonja (ur.), *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. II.: Srednji vijek i renesansa (XIII.-XVI. stoljeće)*, Školska knjiga, Zagreb, 39.-60.
- Kursar, Vjeran (2004), »Antimuslimanski karakter protuturskih govora«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 34-36: 29-46.
- Lindberg, Carter (2010), *The European Reformations*, Wiley-Blackwell, Chichester.
- Lopašić, Radoslav (1895), *Okolo Kupe i Korane. Mjestopisne i povijesne crtice*, Naklada Matice hrvatske, Zagreb.
- Lučin, Bratislav (2007), »Antun Vrančić i Erazmo Rotterdamski: aporije jednoga dodira«, *Mogućnosti* 54, 4-6: 168-175.
- Mikičić, Mato (2004), »Diplomatska aktivnost senjskog biskupa Jožefića u borbi protiv Turaka«, *Senjski zbornik*, Senj, 31: 15-38.
- Molnár, Antal (2001), »The Relations between the Holy See and Hungary during the Ottoman Invasion (1526-1699)«, u: István Zombori – Pál Cséfalvay – Maria Antoinetta De Angelis (ur.), *A Thousand Years of Christianity in Hungary. Hungariae Christianae Millenium*, Mađarska katolička biskupska konferencija, Budimpešta, 86-100.
- Moretti, Violeta (2009), »Oratio pro Croatia Bernardina Frankapana«, *Modruški zbornik*, Katedra Čakavskoga sabora Modruše, Vol. 3: 165-186.
- Neralić, Jadranka (1999), »Udio Hrvata u papinskoj diplomaciji«, *Hrvatska srednjovjekovna diplomacija. Zbornik Diplomatske akademije Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske*, Zagreb, god. 4/br. 2: 89-118.
- Neralić, Jadranka (2005), »Kronologija uspona Antuna Vrančića na crkvenoj hijerarhijskoj ljestvici: vatikanski izvori«, u: Vilijam Lakić – Milivoj Zenić (ur.), *Zbornik o Antunu Vrančiću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa o Antunu Vrančiću*, Šibenik, 11.-12. lipnja 2004. Gradska knjižnica »Juraj Šišgorić«, Šibenik, 89-111.

Novaković, Darko – Vratović, Vladimir (1979), *S visina sve. Antun Vrančić*, Globus, Zagreb.

Novaković, Darko (1995), *Sentimentalni odgoj. Antun i Faust Vrančić* (prir. Darko Novaković; prev. Bratislav Lučin, Darko Novaković), Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«, Šibenik.

Pálffy, Géza (2010), *Povijest Mađarske. Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.)*, Meridijani, Samobor.

Péter, László (2005), »The Indestructable Authority of the Tripartitum«, u: Werbőczy, István (2005), *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum*, u: János M. Bak, Péter Banyó i Martyn Rady, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta regni medievalis Hungariae*, sv. 5, Schlacks i CEU Press, Idyllwild – Budimpešta, xiii-xxvi.

Rady, Martyn (2005), »Stephen Werbőczy and his *Tripartitum*«, u: Werbőczy, István (2005), *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum*, u: János M. Bak, Péter Banyó i Martyn Rady, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta regni medievalis Hungariae*, sv. 5, Schlacks i CEU Press, Idyllwild – Budimpešta, xxvii-xliv.

Raukar, Tomislav (2000), »Hrvatska na europskom prostoru«, u: Eduard Hercigonja (ur.), *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. II.: Srednji vijek i renesansa (XIII.-XVI. stoljeće)*, Školska knjiga, Zagreb, 5-36.

Robson, Michael J. P. (2006), *Franciscans in the Middle Ages*, The Boydell Press, Woodbridge.

Scala, Aidée (2004), *Girolamo Rorario. Un umanista diplomatico del Cinquecento e i suoi «Dialoghi»*, Firenze, Olschki.

Sekulić, Ante (1978), *Drevni Bač*, Zbornik Kačić, Split.

Sekulić, Ante (1986), »Crkvene prilike u Bačkoj i Srijemu u XV. stoljeću«, u: *Znanstveni skup sveti Ivan Kapistran i njegovo vrijeme. Ilok, 14. i 15. listopada 1986.*, Ilok, 66-76.

Sólyom, Jenő (1967), »Zwei Bekenntnisse – ein Glaube«, u: Oskar Thulin (ur.), *Reformation in Europa*, Edition Leipzig, Leipzig, 153-160.

Squicciarini, Donato (1998), *Nunzi apostolici a Vienna*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano.

Sveti Ivan Kapistran, 1986 = *Znanstveni skup sveti Ivan Kapistran i njegovo vrijeme. Ilok, 14. i 15. listopada 1986.*, Ilok.

Szakály, Ferenc (1990), »The Early Ottoman Period, Including Royal Hungary, 1526-1606«, u: Peter F. Sugar – Péter Hanák – Tibor Frank (ur.), *A History of Hungary*, Indiana University Press, Bloomington i Indianapolis, 83-99.

Thulin, Oskar (ur.) (1967), *Reformation in Europa*, Edition Leipzig, Leipzig.

Topolski, Jerzy (1986), *An Outline History of Poland* (prev. Olgierd Wojtasiewicz), Interpress Publishers, Varšava.

Tóth, István György (2006), »Old and New Faith in Hungary, Turkish Hungary and Transylvania«, u: R. Po-chia Hsia (ur.) (2006), *A Companion to the Reformation World*, Blackwell Publishing Ltd., 205-220.

Zbornik o Antunu Vrančiću, 2005 = Vilijam Lakić – Milivoj Zenić (ur.), *Zbornik o Antunu Vrančiću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa o Antunu Vrančiću*, Šibenik, 11.-12. lipnja 2004. Gradska knjižnica »Juraj Šišgorić«, Šibenik.

DIPLOMATSKA DJELATNOST FRANJE FRANKOPANA CETINSKOG

Sažetak

Osmanska osvajanja koncem 15. i početkom 16. stoljeća te unutarnje političke podjele nakon 1526. uzrokovale su civilizacijski preobražaj Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Njemu je dodatno pridonjelo i širenje protestantizma. No, crkvena je elita u suradnji s katoličkim plemstvom nastojala barem na idejnoj razini očuvati srednjovjekovni koncept katoličkog i jedinstvenog Kraljevstva. Jedan od ponajboljih primjera uključivanja franjevacu u visoku državnu i crkvenu diplomaciju je onaj Franje Frankopana Cetinskog, koji je u ugarsku dijecezansku hijerarhiju ušao stjecanjem kaločko-bačke nadbiskupske časti. Rad promatra Franjinu crkvenu djelatnost općenito i njegove diplomatske aktivnosti. Razmatrajući Franjinu djelatnost prvo u službi Ivana Zapolje posebno se analiziraju pokušaji oko uspostave diplomatskih odnosa između Svete Stolice i budimskog dvora. Zatim se istražuje diplomatska djelatnost u službi Ferdinanda I., prije svega Franjin rad na okončanju građanskog rata. Konačno, kontekstualizira se i analizira Franjino antiosmansko humanističko stvaralaštvo (*Oratio* pred njemačkim staležima 1541.).

Ključne riječi: Franjo Frankopan Cetinski, diplomacija, Ivan Zapolja, Ferdinand I. Habsburški, Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, Sveta Stolica, antiosmansko govorništvo, ugarsko crkveno uređenje.

DIPLOMACY OF FRANJO FRANKOPAN OF CETIN

Summary

Ottoman raids and spread of Protestantism faced Hungarian-Croatian Kingdom with social, confessional and demographic transformation. After 1526 Mohács battle and creation of two royal courts (ruled over by John Zápolya and Ferdinand I Habsburg), internal political crisis was deepened. Both royal courts tried to establish firm political structures and to apply their own undisputed authority in the territories which recognized their jurisdiction. To accomplish their political goals and to preserve medieval Christian realm, both kings had to recruit loyal and capable personnel. Franciscans had a firm special place in political strategy and missionary work. Among them Franjo Frankopan of Cetin, a prominent Croatian Franciscan, stands out as one of key figures in diplomacy of both courts. Until 1525 his activities were focused on Franciscan affairs, and he even became a provincial of Roman Province. But his life-path took another direction: he became a member of John Zápolya's court in 1528/29, and soon acquired a metropolitan post in Kaloča-Bač. From then on, he was continuously engaged in diplomatic activities. As one of the highest positioned prelates in the state, he communicated with the Holy See, trying to establish links between Rome and Buda. Zápolya even nominated him for honor of cardinal, but the plan failed. Due to Ottoman advance, Franjo could not reside in his metropolitan centers, and he received a diocese of Eger. There he could apply and perform real jurisdiction and to receive diocesan incomes. He, nevertheless, did not resign his metropolitan post – it was an attempt of kings' administration and Hungarian prelates to preserve the idea of unity of (non-functional) ecclesiastical system. In 1537 he joined Ferdinand I, and together with other Habsburg collaborators continued to work on ending the civil war. Their efforts resulted with the Treaty of Várad in 1538 which strengthened validity of Habsburg claims to rule over the entire realm. While in Habsburg service, Franjo received a third bishopric, the one of Nyitra, but probably never entered the real possession of that Episcopal post. In 1541 Franjo revealed himself as a humanist – he delivered an anti-ottoman oration in a diet of German estates in Regensburg. It was highly emotional oration full of *topoi* which characterized Croatian and Hungarian anti-ottoman renaissance discourse. Yet, his diplomatic mission saw a fate of other similar Croatian-Hungarian endeavors and Franjo did not succeed in mobilizing German nobility. It was followed by the fall of Buda in the same year, an event which faced catholic dignitaries with another political trauma. However, a vision of medieval Christian realm was not obliterated; rather it served as firm basis for catholic renewal in 17th and 18th centuries.

Key words: Franjo Frankopan of Cetin, Diplomacy, John Zápolya, Ferdinand I Habsburg, Hungarian-Croatian Kingdom, Holy See, Anti-Ottoman Orations, Hungarian Ecclesiastical System.

Pavao Knezović

NIKOLA OGRAMIĆ O BL. SEBASTIJANU OD APARICIJA

*Izvorni znanstveni rad
UDK 262.12 Ogramić, N.*

1.

Biskup fra Nikola Ogramić¹ jedan je od najcrnjih likova u radovima većine autora koji se bave crkvenom poviješću Slavonije i Zagrebačke nadbiskupije.² Nasuprot sasvim se druga slika stječe o njemu čitajući Farlatija, Jakošića, Jukića, Bäuerleina i Šuljaka. Rođen je u Olovu 1635. godine.³ Malo se zna o njegovom životu do službe lektora u franjevačkom samostanu u Ljubljani: u olovskom je samostanu započeo njegov redovnički život, a „videći u Ogramiću izvrsnih sposobnosti šalju ga na dalje studije u Rim“ (Bäuerlein, 1944: 134).⁴

1 U literaturi 19. i 20. st. neki kao prezime rabe varijantu Ogramić-Olovčić, a većina samo Ogramić (Jukić, 1851: 74-77; Jelenić, 1912: 234; Zirdum, 2007), dok se oblik *Olovčić* nalazi u dokumentu pisanom hrvatskim jezikom 18. prosinca 1673. u kojem maglajski župljani mole Sv. kongregaciju za širenje vjere da im ostave kapelana fra Aguština Vojnića koji je „po dopušteniu prisvitloga gospodina fra Nikole Olovčića is Požege, našega Božiem smilovanem biskupa bosanskoga ...“ (Jelenić, 1918: 129).

2 Usp. Buturac, 1970: 136-164.

3 Svjedoci u Ogramićevu biskupskom procesu održanom u Beču 5. i 6. kolovoza 1669. Prvi je svjedok bio carski prevoditelj turskog jezika i prokurator Kristofor Marijanović koji je na pitanje o Ogramićevu mjestu rođenja odgovorio: „In civitate Plumbensi est natus, ... et hoc scio, quia sum de eadem patria – Rođen je u gradu Olovu ..., a to znam jer smo iz istog rodnog kraja.“ Na pitanje o Ogramićevoj dobi rekao je: „Puto quod agit trigesimum quartum annum et scio quia eram in eadem civitate tunc temporis – Mislim da je u 34. godini, a znam jer sam u to vrijeme bio u tom istom gradu.“ Drugi je svjedok bio Ivan Viković koji je 5. 8. 1669. odgovorio na pitanje o mjestu Ogramićeva rođenja: „Est natus in civitate Plumbensi ...“, a o dobi starosti: „Est constitutus in trigesimo quarto anno ...“ (Dević – Martinović, 1999: 67 i 70).

4 „Fra Nikola Ogramić Olovčić, starinom iz Olova u Bosni, kao i rođak njegov Franjo, rodio se u Požegi g. 1639. Početne je škole vjerojatno polazio i završio u Velikoj, a onda je došao na školovanje u Italiju. G. 1662. i 1663. nalazi se u Aversi odakle želi poći na studij u Rim (Ara coeli). Preporučuje ga u Napulju zemljak fra Josip Vitanović, ali bez uspjeha. Dana 1. ožujka 1664. moli fra Nikola da mu poglavari dopuste studirati u Španjolskoj, u Salamanki. ... Dana 4. travnja 1664. dobiva fra Nikola dopuštenje da se školuje u Salamanki. 11. travnja 1664. zajedno s još dvojicom zemljakâ započinje studij bogoslovije i drugih znanosti u samostanu sv. Didaka u gostinjcju sv. Ivana Krstitelja de Monte Corvino“ (Buturac, 1970: 136). Nasuprot Buturcu donosi Jukić da se rodio u Olovu 1639.: „Olovo, danas selo ... Ovdie se je rodio godine 1639. Ogramić, komu na kerstjenju dadu ime Franjo. U to vrieme bio je samostan redovnikah sv. Franje na glasu u Olovu, u ovomu samostanu mali Franjo cerpio

Po završetku studija i stjecanju diplome generalnog lektora teologije na više je franjevačkih učilišta predavao filozofiju, a 1666. starješinstvo mu povjerava službu lektora teologije na franjevačkoj bogoslovnoj školi u Ljubljani.⁵ „Svojim uzornim i kreposnim životom imao je veliki utjecaj na povjerenu si mladež“ (Bäuerlein, 1944: 134), a neko je vrijeme i upravljao bogoslovijom.⁶ Bio je na toj službi kad ga je 1669. car Leopold I. predložio za bosanskog biskup, a to je papa Klement X. potvrdio 17. rujna 1671. godine. Ogramić je kao biskup bio vrlo okretan i poduzetan pa se zapletao u razne poslove i upadao u raznorazne sukobe i to mu je u našoj povijesti priskrbilo uspomene sasvim suprotne: od đavolski crnih do onih s famom svetosti.⁷ Makar i o uzrocima biskupove smrti postoje razna nagađanja u suštini je ona

je perva svakomu potrebita znanja čitanja i pisanja, i kad je kasnie i u latinskom jeziku podobro napredovao, obuče na se svitu redovničku i prozvan bude fr. Nikola ... Podobro ukriepivši se u kriepostima redovničkim, i naukom potrebitim zaodivši se, ode u Taliansku, da mudroljubne i bogoslovne nauke sluša“ (Jukić, 1851: 74).

- 5 Svjedok u Ogramićevu procesu Kristofor Marijanović 1669. kaže da je fra Nikola u raznim franjevačkim samostanima predavao filozofiju, a da zadnje tri godine predaje bogosloviju u Ljubljani: „Ad VI: Nihil scio sed audivi semper esse optimum religiosum et docuisse in diversis monasteriis sui ordinis philosophiam et a tribus annis theologiam Labaci“ i „Ad X: Jam dixi docuisse philosophiam ac theologiam in diversis locis et praecipue Labaci per tres annos cum applausu et laude etc. et bene pollet ea doctrina“ I tadašnji provincijal Bosne Hrvatske i Kranjske fra Joakim Stross potvrđuje da je bio mjesni propovjednik: „... ejusdem instituti concionatori, sacre theologiae lectori generali salutem“, te da je u generalnom učilištu teologije u Ljubljani ostavio preslavne tragove svoje učenosti, mudrosti i redovničkog života (Dević – Martinović, 1999: 67 i 75).
- 6 „Acri & excellenti ingenio praeditus fuit. Cum in studiis rerum humanarum ac divinarum magnos progressus fecisset, Labaci in urbe Carnioliae, Theologiam Fratribus junioribus tradere jussus, plures annos huic scholae praefuit, ac discipulis suis non magnis doctrinae quam exemplo profuit“ (Farlati, 1769: 82).
- 7 Usp.: „Ako ova dva povjesničara [tj. Radoslav Lopašić, Josip Buturac] uzmemo bez analiziranja i ocjene njihovih tekstova, onda nemamo što reći o biskupu Nikoli Ogramiću i o njegovu odnosu sa fra Lukom Ibrišimovićem. Ostaje nam samo osuda Ogramića i zgražanje nad njegovim postupcima“ (Šuljak, 2001:60). Nasuprot tome: „Eximiam viri sanctitatem, & mortem religionis caussa illatam confirmarunt cum alia miracula per eum divinitus edita ac rite probata, tum integritas corporis post multos ab obitu menses incorruptum. Itaque statim populus illis venerationi esse coepit, & multis ejus opem implorantibus auxilio fuit ac saluti“ (Farlati, 1769: 83). „Farlati hvali biskupa Ogramića kao dobra propovjednika i redovnika sveta života. Mnoštvo dokumenata naprotiv dokazuje da je bio žestoke čudi, sklon prepiranju, nepravedan prema protivnicima, pohlepan za čašću i zemaljskim dobrima“ (Buturac, 1970: 160). Nasuprot: „Postavši biskupom, ništa od prijašnjeg redovničkog stanja nije odstupio, već je s redovnicima kao pravi redovnik zajedno u Kreševu samostanu živio, zadovoljan hranom, odielom i siromaštvom redovničkog stanja. Poslie bečkog rata, kada je Slavonia očišćena od Turakah, prenese stolicu u Djakovo. Stojeći u Djakovu, sveti život započeti proslidjaše. Puk oblasti svojoj duhovnoj podložen ne toliko riečima, koliko svetim izgledom učaše; sjaše u njemu osobita podpunost, stvarih svetovnih pogerdjenje, brižljivo čeznutje za naučanjem kerstjanskoga nauka svoga stada, goruća želja za umložati bogoštovje, prama siromasim osobita podatnost, velika prama svakom ljubav i dobrotvornost“ (Jukić, 1851: 75).

kukavička jer su ga razbojnici pljačkaši ili neki drugi mučki ubili u noći uoči Velike Gospe 1701. u Đakovu.⁸

2.

Pored pisama i dokumenata Ogramić nam je ostavio, koliko se zasad zna, značajno izvješće o svojem kanonskom pohodu biskupije,⁹ i oveći životopis blaženoga Sebastijana de Aparicio. Čini mi se da Jukić slijedi Farlatija kad o Ogramićevu radu piše: „Što bi mu god vremena preteklo od stvarih božanstvenih i biskupskog zvanja, sve bi uložio u štenje i pisanje; zato stvari osobito bogoslovne dobro je znao, a u historiji i pravu kanoničkom navlastito odlikovao se je. ... Kad je 1696. išo u Rim, izdo je život sv. Sebastiana od Aparicia laika franciskanskoga; nieki govore, da je ovi životopis preveo iz španjolskog jezika, i prikazao ga papi Inocenciu XII.“ (Jukić, 1851: 75-76).¹⁰

To je jedino što se u našoj literaturi znalo glede Ogramićeva djela: *Opusculum vitae, virtutum et miraculorum ven. servi Dei fr. Sebastiani ab Apparitio Ordinis Min. de observantia laici professi provinciae Mexicanae* (Romae, Ex officina reverendae camerae apostolicae, MDCXCVI.), a crpilo se od Farlatija koji djelo svrstava među povijesne pripovijetke („narrationem historicam“) s mogućnošću da se tu radi samo o prijevodu sa španjolskog.

Prije svega nužno je rasvijetliti dvojbu je li to djelo samo Ogramićev prijevod, te ako jest tko je autor djela koje je fra Nikola preveo? S druge strane, ako djelo nije prijevod, bilo bi poželjno ukazati na izvore iz kojih je fra Nikola uzimao građu. Odgovor na ta pitanja pruža nam sam Ogramić u posveti satkanoj perfektnim baroknim izrazom. Razbarušenim biranim i učenim izrazom u neobično dugoj posveti (24 nepaginirane stranice), koja pršti

8 Usp. Bäuerlein, 1944: 155-158; Farlati, 1769: 83. „Biskup Ogramić poginuo je od razbojnika 14. kolovoza 1701. u svom biskupskom dvorcu u Đakovu. ... Kod njegova ubojstva sudjelovala su dva katolika koja su g. 1704. došla u Makarsku da bi ih biskup Nikola Bianković odriješio od grijeha i crkvene kazne koju su upali zbog svoga teškog zločina“ (Buturac, 1970: 160).

9 „Izvještaj o stanju i upravi bosanske biskupije, što ga je sastavio biskup fra Nikola Olovčić nakon kanoničkih pohoda obavljenih između 1672.-1675. i 1675. Sv. Stolici osobno predano“ (Jelenić, 1918: 132-152).

10 Usp.: „Quidquid temporis a rebus divinis curaue pastoralis vacuum nancisci poterat, id omne vel ad legendum vel ad scribendum conferebat. De vita, virtutibus & miraculis B. Sebastiani ab Apparitio narrationem historicam contexit, sive, ut alii tradunt, ex Hispano in sermonem Latinum convertit; & cum Romam sacra limina visendi colendique caussa venisset anno 1696. Innocentio XII Summo Pontifici dedicavit, hoc eidem titulo praefixo: *Opusculum vitae, virtutum & miraculorum Ven. Servi Dei F. Sebastiani ab Apparitio ord. Min. de observan. Laici professi provinciae Mexicanae, Auctore F. Nicolao Plumbensi, Diacovensii, seu Bosnensi Episcopo : Sanctissimo Domino nostro PP. Innocentio XII. litatum. Romae 1696.*“ (Farlati, 1769: 83).

citatima iz djela rimskih pisaca, Biblije i patristike, čime je veoma vješto protkao bezbrojne pohvale i pretjerivanja glede roda pape Inocenta XII. (njemu je djelo posvećeno)¹¹ povezujući ga čak s Vergilijevim Enejom¹² i onim proročanskim stihovima nepoznatog pjesnika iz vremena cara Domicijana¹³ čime potkrepljuje golemu i sjajnu papinu vlast na kugli zemaljskoj kao i ovlasti glede neba jer „u veličanstvu Božjeg vikara slavno upravlja državama i kneževstvima sa svetog Petrova prijestolja s kojeg isijavajući bolje i od sunca obasjava zamračenu kuglu zemaljsku i Rim“ (Ogramić, 1696: [2]) od kojeg papin rod posjeduje čvrstinu i jedrinu.¹⁴ Najveća se moć i snaga papina očituje u čuvanju „kršćanskog mira - pax Christiana“. Tu sintagmu Ogramić u desetak varijanti¹⁵ veliča i objašnjava pozivajući se na brojne autoritete među kojima i na svog zemljaka sv. Jeronima („ad mentem plane Magni mei Connationalis Hieronymi“)¹⁶ zaključujući da se ipak „vrhovno svećeništvo- summus pontificatus“ temelji na njegovoj herojskoj poniznosti („heroica humilitas“) kojom se na osobit način odlikovao i nepismeni franjevački brat laik, a časni sluga Božji fra Sebastijan od Aparicija čije je kreposti i čudesa on opisao u ovom malom djelu koje se usuđuje posvetiti Njegovoj Svetosti (usp. Ogramić, 1696: [12]-[16]).

Na sastavljanje upravo ovog djela ponukalo ga je više razloga, a prvi je među njima „olakšanje bolova od grozne podagre“ koje bi osjetio kad bi se molio za pomoć tom časnom slugi Božjem,¹⁷ a potom iznoseći mnoštvo kreposti što ih je posjedovao fra Sebastijan lako može potaknuti čitatelja da ga nasljeduju. Tu je i činjenica „da u ovom preledenom i sasvim neplodnom stoljeću osobito svetošću, potrebno je pobuditi nadu u spasenje gorljivošću

11 „SS^{mo} Christi vicario, / Divi Petri apostolorum principis / In Summo Militantis Ecclesiae Pontificatu Viro, / Optimoque Successori, / INNOCENTIO PP. XII. / Vitae, Virtutum & Miraculorum Ven. Servi Dei / Fratris Sebastiani ab Apparitio / Laici Professi Ord. Min. De Observantia, Provinciae / Mexicanae / Submississima dedicatio / SANCTISSIME PATER / quod flacescenti ...“

12 Usp.: „Quum alij ex Aeneadum regali prosapia, alij ex tot insignium Consulium generosa propagine ...“ (Ogramić, 1696: [2]).

13 Usp.: „... relanguenti quondam Romae, e fastigio Capitolij praesaga denuntiaverat Cornix, ut subditur: Nuper Tarpeio quo sedit culmine Cornix / Est bene non potuit dicere: dixit ERIT“ (Ogramić, 1696: [1]).- Nedavno vrana je tu na Tarpejsku pećinu sjela / Ne moguć ‘Dobro je’ reć, rekla je: ‘Dobro će biti’“ (Svetonije, 1978: 324). Te stihove nekog pjesnika donosi Svetonije Trankvil u 23. glavi životopisa cara Domicijana.

14 Tu se Ogramić oslanja na etimologiju da na grčkom *Ρωμιοί* daje latinski *Robur* pozivajući se na Pomponija Festa („Pomp. Fest. de antiq. voc. fig. lib. 16.“) i Enrika Farnesija: „Append. 2. de inerpr. verb[orum]“ (Ogramić, 1696: [2]).

15 Usp. Ogramić, 1696: [6]-[15].

16 Ogramić, 1696: [8].

17 Usp.: „... et hic mihi immani tetraque belua Podagra torto non semel pientissime condoluit & benignam iaculatorie ad eum suspiranti ex praelecta sua vita, opem tulit“ (Ogramić, 1696: [18]).

neobičnog Duha i kreposti, a njih su prepuni životopisi svetih kao škrinje“ a oni će potaknuti čitatelje „da odaberu takav život i da svete nasljeđuju“ koji će im zasigurno u tom pružiti svoju pomoć. U životopisima svetih nalazi se „sapientia illa hominum et scientia sanctorum“ pa se i zbog toga on, sakupivši provjerene izvore, dao na opisivanje života časnog sluge Božjega fra Sebastijana. I upravo čitajući mnoge slavne pisce koji su već opisali život tog časnog sluge Božjega „da i on istka upravo ovo, a ne neko drugo djelo“.

Što je sve pročitao Ogramić i što su mu bili izvori? To su životopisi koje su napisali i objavili „tot praeclaros auctores“, a prvi kojeg spominje je Juan de Torquemada (životopis objavljen 1602. u Meksiku)¹⁸, zatim liječnik Bartolome Sanchez Parejo,¹⁹ te Diego de Leyva koji je napisao *Život sluge Božjega* (tiskan 1687. u Sevilli)²⁰, pa oca Izidora a S. Michele pisao na talijanskom i 1695. tiskao u Napulju i iste godine tiskano je djelo augustinca oca Pavla Mariana a S. Flora napisano također na talijanskom.²¹ Pored toga pročitao je zapise u franjevačkim kronikama, martirologiju kao i drugim sličnim zbirkama, a osobito veliku su mu građu pružili dokumenti sakupljeni za proces kanonizacije.²² Pored toga *Život sluge Božjega (Vita Servi Dei)*, što ga je napisao fra Bartolome de Letona, dok je još bio u rukopisu Ogramić je preveo na latinski 1695. i on mu je bio glavni izvor.²³ Dakle Ogramić je pored ovog djela, tj. *Opusculum vitae, virtutum et miraculorum ven. servi Dei fr. Sebastiani ab Apparitio* još jedan životopis blaženika preveo s talijanskog na latinski, i on mu je bio glavni uzor i to, čini se, prvenstveno zbog ozbiljnosti autora toga životopisa jer je on neko vrijeme živio

18 „Torquemada in ejusdem Vita impressa Mexici Anno 1602“ (Ogramić, 1696: [19]).

19 „Doctorem Bartholomaeum Parexo Medicum in Vita Servi Dei manuscripta“ (Ogramić, 1696: [20]).

20 „Patrem Didacum de Leyva in Vita Servi Dei Hispali impressa Anno 1687“ (Ogramić, 1696: [20]).

21 Usp.: „Patrem Isidorem a S. Michaelae inb Vita eiusdem, Neapoli in lucem edita proxime praeterito anno 1695. Et eodem anno perilustrem sac. theologiae magistrum patrem Paulum Marianum a S. Flora Ord. S. P. Augustini“ (Ogramić, 1696: [20]).

22 Usp.: „Patrem Dazzam par. 4. *Chron. Minor.* lib. 2. c. 37. ... / Patrem Arturum de Monasterio in *Martyrologio Franciscano.* / Felicem Contilorum in *Praxi de Canonizatione sanctorum* cap. 5. num. 12. pag. 48 impressa Lugdunij anno 1634. / Rapinaeum in *Historia generali originis recollectorum* par. 1. introduct. §. 4. / Patrem Didacum Lequila in *Gerarchia seraphica* impressa Romae anno 1664. / Patrem Benedictum Mazza in *Legendario Franciscano, de vita beatorum & servorum Dei Ordinis S. Francisci* ad diem 25. Februarii impresso Venetiis 1689. Insuper *Martyrol. Franciscanum* ad diem vigesimam quintam Februarii ...“ (Ogramić, 1696: [20]-[21]).

23 „Patrem Bartholomaeum de Letona in *Vita Servi Dei*, pariter manuscripta in Italico et a me ad verbum anno proxime elapso in Latinum transacta, et nunc in hac potissimum imitata; utpote viri in Sacra theologia lectoris iubilati et dioecesis Angelopolitanae, in qua servus Dei potiora suae sanctitatis experimenta reliquit, obiit, et praetiosum sui Corporis pignus deposuit, examinantis synodalis: necnon super causa Canonizationis illius procurator generalis“ (Ogramić, 1696: [20]).

zajedno s fra Sebastijanom u istom samostanu, a bio je i generalni prokurator u procesu kanonizacije pa je kao takav i raspolagao s najbrojnijim informacijama i dokumentima o svetosti časnoga sluge Božjega.²⁴

Dva su irska franjevca prigodnim stihovima popratila Ogramićevo djelo. Patrick Duffy (Patricius Duffius lector bis iubilatus et Ordinis Minorum Generalis chronologus)²⁵ svoju prigodnicu²⁶ započinje kako je Aleksandar Veliki rekao da je Ahil bio sretan što je našao Homera za glasnika njegovih vrлина, a što će tek čitatelj reći za Aparicija, kojega oslikava kićenim perom presvijetli biskup koji je također franjevac, a k tome jednako pobožna života kao i fra Sebastijan. „Slavni biskup njega proslavlja perom i profinjenim latinskim govorom / jezikom/, a to je veoma rijetka prilika da je tako moćna i velika desnica“ napisala nečiji životopis.²⁷ „I dolikovalo je da poniznog i vrijednog muža proslavi svetim djelom i izrazom budući da se tako k zvijezdama ide razgovarajući sa svetim muževima i oponašajući ponizne franjevce“. „Raduj se dakle Aparicije koji si jedan iz mnoštva franjevačkih laika (ako te radosti u nebesima uživati možeš) koji si proslavljen perom i riječju tolikoga učitelja kojega sveto čelo krasi mitra i koji je pastir svoga stada dobar i sretan, te je kao biskup i neumrli ures male braće“ (Ogramić, 1696: [25]). Duffy je oduševljen Ogramićevim načinom pripovijedanja i risanja života fra Sebastijana i profinjenošću latinskog izraza, a mogže se reći da je to oduševljenje uvelike opravdano. Najvjerojatnije zbog toga in calce svojih prigodnih stihova Duffy navodi: „Ita sensit et cecinit in Museo Isidorensi hac die 28. Septembris 1696.“ (Ogramić, 1696: [26]). Peter Iunius u svojoj prigodnici, pored ostaloga Ogramića, „koji je otac i upravitelj Bosne i čije zaslužne kose ovjenčava posvećena mitra“ naziva Demostenom²⁸ koji je „izvrsnim perom narisao kompleksna čudesa svijetu“, a svojim je vrsnim i mudrim stilom moćan kao i veliki Salomon (usp. Ogramić, 1696: [27]-[28])

24 Iza djela Ogramić je dao konačno svjedočanstvo u kojem obraćajući čitatelju napominje da je svu građu za to djelo preuzeo od značajnih autora u koje ima puno povjerenje: „... praeclare lector asserui, id totum, mea dumtaxat fide, tot tamen insignium authorum, quos ad te praeliminari Oraefatione retuli, fidei innixsa, assertum atque in idem Opusculum congestum habeto; „ (Ogramić, 1696: [208]).

25 Usp. Millett, Benignus (1964), *The Irish Franciscans 1651 – 1665*, Gregorian University Press, Roma, 66-104.

26 Naslov glasi: „In Vitam venerabilis servi Dei fr. Sebastiani de Apparicio Latino sermone conscripta ab Illmo et Rev^{mo} Dño fratre Nicolao Plumbensi, Diacovensi et Bosnensi episcopo ex Ordine minorum assumpto EPIGRAMMA“ (Ogramić, 1696: [25]-[26]).

27 Usp.: „... praeclarus Praesul & ortus / Hunc celebra at calamo, latio (!) sermone venusto, / O rerum rara effigies, & magna potentis / Dexterā, sic humilem decuit celebrare Valentem / Sancto opere, & sermone virum, nempe itur ad astra / Sacros fando Viros, humiles imitando Minores“ (Ogramić, 1696: [25]).

28 „Et pater et rector Bosnae, sacrata capillos / Infula cui emeritos cingit, Demosthene dives“ (Ogramić, 1696: [27]).

3.

Djelo ima predgovor (*proloquium*), dvadeset sedam poglavlja i dodatak u kojem se opisuje drvena kućica ili potleušica, kako se pučki naziva, tj. opisuje se kako je i kada napravljena ta mala drvena kolibica pod drvetom ispod kojega se najčešće pod vedrim nebom molio i tako provodio noći blaženi Sebastijan. Predgovor započinje metaforički opisujući neprestano bujanje i rađanje silnim plodovima svetaca serafinske poniznosti stablo franjevačkog reda, a time aludira na ono drvo života u raj u zemaljskom. I dok je rajsko drvo života raslo i rađalo samo na jednom mjestu, stablo franjevačkoga reda niče i raste i donosi neizbrojive plodove u svim krajevima svijeta i po svim obalama, te pod njegovom ogromnom sjenovitom krošnjom svaki ljudski stvor može naći potrebnu pomoć i nauk dostatan za spasenje duše. Jedan od tih divnih serafinskih plodova jest i časni sluga Božji fra Sebastijan koji je sazeo u tek zasađenom voćnjaku Meksičke franjevačke provincije, te je prvina svetosti Novoga svijeta i jaki štit nebeski („*gloriosi huius sui primitiantis patroni*“) kojega Indijanci ne bi dali ni za sve zlato, kako to jasno izriču stihovima koje mu pjevaju i slave ga zajedno s presvetom majkom Crkvom. „Pod njegovim sretnim učiteljstvom, budući je on prepun kreposti, i ne samo moralnih nego i mehaničkih i ekonomskih, može svatko postići savršenstvo ma kako on bio nevješt, neuk i nejak, dapače sretno se uzvisiti u svetosti, pobožnosti, ćudorednosti i svakom bogatstvu da mu neće biti ravnoga ne samo u Novom svijetu nego i u ovim dijelovima našega svijeta koji pati od starosti.“ Zatim „zašto se i kako Aparicije iz Španjolske uputio u Novi svijet te kako je tu tako neobičnim životom živio“ čitatelja će poučiti sljedeća poglavlja, u kojima će se iznositi doista istina (Ogramić, 1696: 2-3).²⁹

Ogramićev životopis blaženika zapravo i nema koncepciju koju očekuje čitatelj u tom književnom žanru. Može se reći da ima tri dijela koji nisu uravnoteženi jer u prva tri poglavlja autor je opisao prvih sedamdeset godina Sebastijanova života, a posljednjih šest posvećeno je iznošenju čudesa *post mortem*, dok u preostalih osamnaest poglavlja detaljnije opisuje pojedine kreposti, koje je blaženik posjedovao. Svako poglavlje tvori određenu zatvorenu cjelinu kao što je otava rima u baroknoj poeziji. Poglavlje najčešće ima dva dijela: u prvom znanstveno objašnjava konkretnu krepost, dok u drugom poprilično maglovito opisuje kako je fra Sebastijan stekao tu krepost i kako se ona očituje u njegovom svakodnevnom životu – tako se i tu uočava barokno končetožno povezivanje znanstvenog i praktičnog, apstraktnog i konkretnog. Osnovna intencija je sukladna težnjama katoličke obnove, tj. „podizanje vjerskog duha“ (Kombol, 1961: 215), a stilu epohe odgovara i izbor životopisa

²⁹ Tu se Ogramić poigrava glagolom *appareo*, 2. i blaženikovim prezimenom *ab Apparitio* zatim i sa *veridice* i *verum*.

„novijeg sveca“ koji je živio u egzotičnim krajevima, tj. na drugom kraju svijeta, u dalekom Meksiku. „Quod prae caeteris ipsi nobis dies nostri innuunt, sua claritate matutina diurnam claritatem et varietatem varietate indicantes“ (Ogramić, 1696: 4). Blaženik „rođen je na blagdan sv. Sebastijana mučenika, znamenitog zaštitnika svete Crkve protiv kuge i zaraznih bolesti, dana 25. siječnja godine 1502. od Djevičina poroda u Gudiñi, u mjestu koje ima oko sto pedeset domaćih zemljoradnika u veoma plemenitom Kraljevstvu Galicije, u biskupiji Orense, koja je udaljena od grada Montereya prema Kastilji oko šest milja, od roditelja Ivana Aparicija i Tereze del Prado, koji su katoličke krvi od škundjedova i zaista veoma sveti, poštteni i slavnog vladanja“ (Ogramić, 1696: 4-5). U takvim razbarušenim rečenicama Ogramić donosi vrlo malo konkretnih događaja iz Sebastijanova života najvjerojatnije zato što je odabirao samo one koji su u potpunosti odgovarali njegovu poimanju svetačkog života. Zbog toga spominje kako je čudesno prebolio crnu kugu kad je imao šest godina. Tada ga je rođena majka odnijela u neku pustinju i tamo ostavila, a zahvaljujući pomoći sv. Sebastijana mučenika i Providnosti, koja je naredila divljoj vučici da noću dolazi k njemu da mu liže rane i da svojim oštrim zubima otkida dječaku bolesno tkivo kao što to rade najvještiji liječnici. Kad je ozdravio vratio se kući i bio poslušan i pokoran svojim roditeljima sve do dvadesete godine. Tada napušta dom i odlazi u Salamancu kod neke udovice, podjednako lijepe i bogate, kako bi radeći kod nje u polju zaradio novac potreban za miraz njegovim sestrama. Međutim udovica je bila pohotna i na sve je načine nastojala pridobiti na blud Sebastijana. Iz ljubavi prema čistoći bježi od nje i ne uzevši zaradene novce. Tako je bijegom pobijedio vraga i nije upao u njegovu stupicu.³⁰ Tim je djelom već tada postavio prave temelje buduće svetosti. Nakon toga je godinu dana služio kod veoma bogatog gospodina Petra de Figuera, ali ni kod njega nije stekao željene novce, te je on „kao što opominje ne nepoznata pjesma: *Exeat ex aula qui cupit esse pius*³¹ i neka se bavi zemljoradnjom od koje, kako kažu: *ništa nije bolje, ništa obilnije, ništa dostojnije slobodna čovjeka*³², odlazi u mjesto Sanlucar de Barrameda gdje je služio kod dvojice zemljoradnika osam godina“ (Ogramić, 1696: 7) i zaradio toliko da je bilo dovoljno za miraz njegovih sestara. I dok je tu obavljao razne poslove na polju i po vinogradima često su ga

30 „Castimoniae amore, immemor sortis. Inaestimabilis thesauri pudicitiae zelo et emeriti stipendii despector. ... Quo unico et infallibili fugae, devitandi tam saevum foedumque contagium remedio, apud petulantem heram nec dum exacto anno, salvavit animam suam et primum laqueum daemonis invictus athleta contrivit“ (Ogramić, 1696: 7).

31 Marko Anej Lukan u epu *Bellum civile*: „... exeat aula / Qui volt esse pius ...“ lib. 8. v. 493-494.

32 Za citat: „*nil melius, nil uberius, nilque hominem liberum dignius*“ na rubu donosi: „*Cic. 1. Offic.*“ M. Tulije Ciceron piše: „*Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agri cultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine, nihil libero dignius*“ (*De officiis*, lib. I., sect. 151).

napastovale dvije veoma lijepe gospodareve kćeri: „in eum duabus non minus formā quam libidine effraenibus iuenculis“ (Ogramić, 1696: 8), ali „istinито je što se kaže: *od zemljoradnika postaju najodvažniji vojnici*³³ preslavni je ovaj zemljoradnik te dvije Hidre bludnosti snažnije otrešao bijegom nego Herkul svojom herkulskom toljagom, te tako bijaše jači i od njega jer se veli: *Ni Herkul protiv dvije*“ (Ogramić, 1696: 8). Tako je ostvario dvije velike pobjede i postao veoma poznat po herojskim obranama svoga djevičanstva, te bi se njega moralo smatrati da je prije *neboradnik* nego *zemljoradnik*.³⁴ Tako je u borbama i obrani svoga celibata proveo svoju mladost i postao ravan starozavjetnim korifejima čistoće i nevinosti.

U drugom poglavlju vrlo je kratko opisano, zapravo samo spomenuo, njegovo putovanje brodom u Ameriku 1533. Došavši u Ameriku bavio se zemljoradnjom u Puebli do svoje trideset pete godine kada ostavlja njive i predaje se napornom i općekorisnom radu koji je dotad bio potpuno nepoznat tamošnjem domorodačkom stanovništvu. „Tako njegova ingeniozna i radina mladost, *tim izvrsnim darom mladića obdari vrlog*³⁵ da opskrbljujući zajedničkom, ne manje korišću nego potrebom, uvodi novu u Novom svijetu vještinu građenja kola i pripitomljavanja volova, i uprezanja u kola s kojima je, za taj posao već pripremljenima, pružio državi golemu uslugu time što je prevezio španjolsku trgovačku robu između gradova Vera Cruz, Zacatecas (Zacatheca), Puebla i Mexico; i poradi izuma tolike koristi spravom će zauvijek ostati neizbrisiva uspomena na njega kod urođenika:

Queis neque mos neque cultus erat; nec iungere tauros

Aut componere opes norant aut parcere partis,³⁶ (Ogramić, 1696: 11).

Upravo tom radošću stekao je on ne maleno bogatstvo koje mu je omogućilo da pribavi mnoštvo kola kojima je prevezio sve vrste roba između spomenutih i drugih gradova, te još povezujući ih sa svim rudnicima zlata u čitavom Kraljevstvu Meksika. Zbog toga je gradio nove putove i ceste po dotadašnjim bespućima. I tegleću je marvu Sebastijan namicao na neobičan

33 Ogramić citira: „... ex agricolis miles strenuissimi gignuntur“ i na rubu: „Cato in praef.“. Marko Porcije Katon: „... at ex agricolis et viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur“ (*De agri cultura*, praefatio, sect. 4).

34 „Coelicola satius quam terrae agricola censendus. Sicque pergnarus et nequaquam ignavus propugnandi coelibatus, heros gemina hac victoria adolescenciam suam generose absolvit“ (Ogramić, 1696: 8).

35 Ogramić je tu u prozni tekst unio: „... hoc iuvenem egregium praestanti munere donat“, a to je stih iz Vergilijeve *Eneide* (Aeneis, 5, 361), a prijevod je Maretićev.

36 Ta dva stiha uzeo je opet iz Vergilijeve *Eneide*: „Quis neque mos neque cultus erat, nec iungere tauros / Aut componere opes norant aut parcere parto, - Koja bez načina bješe i ljudskosti, ni ujarmljivat / Ne znaše volove ni spravljati plod ni tecivo čuvati“ (Aeneis 8, 318-319) gdje Vergilije govori kako Fauni i Nimfe žive u svojem gaju.

način. Naime, tko je god imao nekog obijesnog vola, kravu, mazgu ili konja, i ne bi mogao s njim vladati, pozvao bi Sebastijana i poklonio mu tu životinju. Kad bi on došao i vidio tu neukrotivu životinju obratio bi joj se: „Frater mi, bos“ (vacca, eque), ovisno o tome koja je bila životinja, i ona bi odmah sasvim pitomo i mirno došla k njemu i pustila mu da s njom radi što je god htio. Vlasnici su te životinje redovito poklanjali Sebastijanu i on ih je vodio k svojoj kolibici i prema potrebi upotrebljavao. Sebastijan je svojim trudom donio nemjerljivu korist i samom kraljevstvu, a svojim neizmjernim dobročinstvima kod svih je stekao vječnu zahvalnost i čast, što s pravom ističe i Ogramić posluživši se za taj slučaj dobro znanim Vergilijevim stihom: „Semper honos, nomenque tuum, laudesque manebunt“ i ne upozoravajući čitatelja čiji je to stih.³⁷

Prijevozom se bavio Sebastijan do 1552. g. kada je rasprodao volove i kola, pa kupio neko imanje u blizini grada Meksika i bavio se veoma uspješno, preko dvadeset godina, zemljoradnjom, i time je uvelike povećao svoje imovno stanje. Tada je kupio drugi posjed, krdo stoke, a prihode od njih dijelio je siromašnim seljacima i svima koji su bili potrebni. Nekoje udovici velikodušno oprostio golemi dug i povrh toga dao miraz za njezine kćeri. Čim bi doznao za nekog siromaha odmah bi mu priskočio u pomoć. Zbog toga su ga sumještani nazivali drugim sv. Izidorom i drugim Abrahamom. Nikad se od njega nije čula nijedna ružna riječ niti je imao ijednu manu. Bio je neumoran u revnosti prema slavi i časti Božjoj. Uživao je opće poštovanje i ugled te su svi, koji su imali kakav spor ili su bili posvađani, dolazili k njemu da im presudi i posavjetuje ih. I dok je prema drugima bio veoma blag i dobrohotan prema sebi je bio gotovo okrutan i trpio se u svem: spavao je redovito na goloj zemlji pod vedrim nebom s kamenom pod glavom, a jeo je vrlo malo i samo kukuruznu pogaču posutu mljevenim veoma ljutim biberom kojega nazivaju *chilli*. Jedino bi na veće blagdane pojeo koju grudu mladog sira s pogačom od kukuruza. Posjedovao je već tada mnoge kreposti na čemu mu je jako zavidio đavao, jer je znao da ga je pobijedio pa je zbog toga i otvoreno nasrtao na Sebastijana pretvarajući se čas u bijesnog vola, čas u crnog Etiopljanina ili pak u prekrasnu ženu, koja bi ga vrlo vješto zavodila i navodila na bludna djela. Uz Božju pomoć uvijek je iz tih napasti izlazio kao pobjednik.

Treće je poglavlje, može se reći, ključno glede pokazatelja stilske epohe iako je barokni izraz očit na svakoj stranici. S tim poglavljem započinje i nova, ona dvodijelna shema pripovijedanja. I već prvom rečenicom kratkom (što je prava iznimka u ovom djelu) to nagovještava i sam autor. „Već ovdje treba više dati mjesta zapanjenosti nego govoru, razumnije je ovdje više se čuditi nego zboriti o onom što ubrzo slijedi. Aparicije je naime uništio brak da bi

37 „Vječna će biti tvoja čast i ime i hvala“ (Aeneis, I. 609) - Eneja je te riječi uputio kraljici Didoni koja je pomogla Trojancima nakon što su oni pretrpjeli strašni brodolom.

obogatio djevičanske supružnike. Ču li itko za nešto takvo ili vidje nešto tome slično? Ta, u brak ulaze ljudi ne zbog djevičanstva nego zbog rađanja djece“ (Ogramić, 1696: 16). Iznimka je doduše Bezgrješna Djevica Marija i njezin uvijek djevičanski zaručnik sv. Josip, ali taj izuzetak je bio „Divino propensiori consilio“, ali ni to nije bilo bez neizrecive pohvale bračnoga djevičanstva: „... non absque ineffabili laude virginitatis coniugij“ (Ogramić, 1696: 16). Ipak bilo je, iako vrlo malo, i djevičanskih supružnika: pobožni veliki car sv. Henrik, kralj sv. Eduard, grof sv. Elzéar i poljska kraljica bl. Salome. „Po svjedočanstvu Crkve oni su se sa svojim suprugama natjecali u djevičanstvu i očuvali su djevičanstvo bračne postelje i ne postoji itko tko ne bi bio zapanjen pred tim i čudio se. Budući da nema nikoga tko bi mogao zanijekati da je taj njihov bračni celibat ono što je najherojskije jer je libido najpoduzetnija od svih poslova koje obavljaju ljudi. Djevičanstvo je zaista u sebi samom herojska krepost. ... ni ljudsko oštroumlje ne može shvatiti ono što priroda ne obuhvaća svojim zakonima, a niti obujmljuje prirodnim glasom ono što je iznad vida prirode“ (Ogramić, 1696: 17).

Nakon detaljnijeg izlaganja o bračnom djevičanstvu s filozofskog i teološkog gledišta u okvirima slobodne volje te mogućnosti i sposobnosti voljenja, autor donosi kraću digresiju o bračnom djevičanstvu kralja Kolomana s kojim uspoređuje Aparicijevo ponašanje u braku, a on je imao dva braka, oba iz samilosti.³⁸ Kad je Sebastijan bio u pedeset petoj godini života „veoma se trudio neki plemeniti Meksikanac da svoju kćer krepošću i dražešću urešenu i opskrbijenu odgovarajućim mirazom uda za njega“, ali nije uspio pa je tako Aparicije sačuvalao svoje blago djevičanstva - „thesaurum virginitatis“. Nekoliko godina kasnije da bi oslobodio nevolja, u koje su upali neki siromašni roditelji (autor ih ne imenuje) oženio je njihovu kćer, a tada je imao već šezdeset godina. Odmah na dan vjenčanja nagovorio je suprugu da žive u anđeoskoj kreposti djevičanstva („angelicam virtutem virginitatis“). U tom je braku živio malo duže od godinu dana opslužujući vjerno bračno djevičanstvo, tj. „coniugalem virginitatem“. Ponovno se oženio u šezdeset trećoj godini. Vjenčao se tada s plemenitom djevojkom izvanredne ljepote Marijom Estevan. Odmah je i njoj predložio da žive u bračnom celibatu. I ponovo je postao udovac nakon nepune godine dana braka. Opće je bilo poznato „da je ovaj sluga Božji i u svojim brakovima i čitavi svoj život djevičanski živio i preminuo“ (Ogramić, 1696: 25). I razumljiva je Ogramićeva tvrdnja da je bračno djevičanstvo isto što i mučeništvo, te da se od njega razlikuje samo po trajanju; budući da su sveti mučenici vremenski kratko trpjeli svoje muke, dok ih supružnici trpe godinama i to svakodnevno: „eligendo coelibatum coniugalem - virgo nimirum

³⁸ Ogramić je vjerojatno izabrao taj primjer kralja Kolomana jer mu je pružio prigodu da nekoliko riječi kaže o Bosni.

et martyr simul“ (Ogramić, 1696: 22). Nužno je konstatirati da smrću druge supruge gotovo nema promjena u Aparicijevu načinu života: jedino vraća njezinim roditeljima miraz i sav nakit, a s trapljenjem sebe nastavlja pojačanim intenzitetom sve dok se nije teško razbolio: imao je tada sedamdeset godina. Tada se obraća liječnicima koji priznaju da su nemoćni pred tom bolešću na smrt („lethali morbo“), a taj bolesnički krevet postade mu pravi stimulans za velebni uzlet k nebesima, dakle: „prostrans, ut elevaret“. „Taj bolesnički krevet bijaše mu cvjetni vrt, vježbalište mudrosti, miomirisno spremište kreposti, radionica za otkrivanje evanđeoskih bisera ili ona najpouzdanija sveta njiva na kojoj se iskopava ono neprocjenjivo blago nebesko, a stegom pribavlja nebesku ljubav. Tu je savršeno naučio što zapravo znače one riječi: *Idi, prodaj što imaš i daj siromasima* – idi, izađi iz ovoga svijeta tako osjetima kako i glede posjeda. Prodaj, odreci, odijeli i odagnaj sebe od sebe; siromasima daj što treba dati i hitro slijedi Krista da budeš savršen!“ (Ogramić, 1696: 28). Shvativši to Sebastijan brzo prodaje posjede i sav novac daje siromašnim klarisama meksičkog samostana, a sam postaje njihov sluga kao trećoredac sv. Franje. Zbog toga uzvišenog djela „neprijatelj svega dobrog“, tj. vrug više ga je puta odasvud napadao pa čak i u vidljivom obliku ričućega lava. Međutim postojani Aparicije je zbijao šale sa svim tim nelagodnim napadima i to ga je samo učvršćivalo, i odlučio je stupiti u franjevački red kao brat laik. Učinio je to 9. lipnja 1573. kad je postao novak „u već dobro poodmakloj životnoj dobi (imao je 71 godinu), ali čiloj, živahnoj i veoma prikladnoj za hrabro obavljanje svake redovničke dužnosti kao i svi ostali novaci koji su imali petnaest ili dvadeset godina“ (Ogramić, 1696: 30). Jedina razlika među novacima bila je ta što je sotona žešće napastovao fra Sebastijana čas otimajući mu odjeću, čas uznemirujući ga bukom, čas opet utjerujući mu strah u kosti i na sve moguće načine nagovarajući ga da ostavi franjevački habit. Učinak je vražji bio suprotan njegovim naumima. Nakon novicijata godinu dana je proveo u Tecali gdje je istovremeno obnašao službe vratara, vrtlara, kuhara i sakristana. U kolovozu 1576. premješten je u Pueblu, gdje je proveo posljednje dvadeset i četiri godine čudnog života. Tu je s dvojim kolima skupljao milostinju ili dovozio kamenje za gradnju samostanske bolnice i drva iz šume za kuhinju i druge samostanske potreba, a sve s neizrecivom strpljivošću podnoseći jake bolove zbog hernije i sve vremenske neprilike od ljute zime do strašnih vrućina. Bilo je to istovremeno njegovo poprište u borbama s nečistim duhovima i za akumuliranje svekolikih vrlina i kreposti, koje od ovoga momenta sve do zadnjih poglavlja postaju glavni predmet o kojem govori autor. Kao neki uvod donosi dva kataloga: mjesta i kreposti. Iz prvog kataloga s kraćim pojašnjenjem izdvaja Los Angelos i mjestašce na kojem se nalazila blaženikove kolibica, tj. Tugurium.³⁹ Ostala

39 „Patrias et regiones, quas hocce tempore fructuose peragrabat noster magnus Apparitus

mjesta jednostavno poimence nabraja dodajući samo koliko je ta skupina otprilike udaljena od Los Angelosa i na koju stranu svijeta.⁴⁰ Odmah potom donosi katalog kreposti u koji uvodi čitatelja: „Isto tako premili sluga Božji brat Sebastijan od Aparicija cijelo vrijeme svoga života bio je najizvršniji u kojoj god ti drago kreposti, naime: vjeri, razmatranju, kontemplaciji, preziranju svijeta, čistoći savjesti, ufanju, pouzdanju, u ljubavi i strahu Božjemu, u revnosti za čast Božju, spasenju duše, razboritosti, povjerenju i obazrivosti, redovništvu, tihim i glasnim molitvama, pokori, pobožnosti, poslušnosti, siromaštva, zahvalnosti, istini, jednostavnosti, neovisnosti ni o čemu, hrabrosti, velikodušnosti, utvrđenosti, podnošljivosti, ustrajnosti, postojanosti, stalnosti, trezvenosti, odricanju, budnosti, djevičanskoj čistoći, mršavosti, krotkosti, blagosti, poniznosti, nezamjetljivosti i čednosti“ (Ogramić, 1696: 34-35).⁴¹ Taj katalog ima ovdje četrdeset i tri kreposti (uobičajen je katalog od sedam kreposti i mana)⁴², ali tu nisu spomenute sve kreposti koje se obrađuju u sljedećim poglavljima. Taj dio djela zapravo je vrstan moralno-didaktički kompendij kreposti i mana. Isticanje vrлина na prvo mjestu u skladu je s Aristotelovim tvrdnjama da je „krepostan život sam po sebi ugodan“ i da je najpostojanije

... sunt civitas Angelopolitana, ab eaque una leuca procul Aquilonaria a parte, insignis ille locellus qui, quod in eo sub quaedam praegrandi, frondosa et patula quercu, dum sui boves vecturis defessi reficerentur, ipse interdum per pias abstractiones et laudes Divinas exhilarari ac pernoctare orando consueverat - Dijelovi i krajevi po kojima je upravo u to vrijeme plodonosno putovao naš veliki Aparicije su grad Los Angelos i od njega milju prema sjeveru nalazi se ono znamenito mjestašće u kojem je pod nekim prevelikim, granatim i krošnjastim hrastom, dok su mu se okrepljivali volovi od naporne vožnje, on sam se danju razveseljavao u pobožnim zanosima i hvalama božanskim a običavao je moleći se tu provoditi noć“ (Ogramić, 1696: 33).

40 Katalog mjesta: „Loca quoque Quauhtinchanis, Amozoci, Tepeacae, Vallis S. Pauli, Acatingi, Quecholae et Tecamantlae, Topoiangi, Nativitatis, Tlaxcalae, Guamantlae, S. Augustini, Tlaxci et Zacatlanis, S. Philippi, Apizaci, Atlancatepeci, Atlihuetziae, Hueyotlipae, intus novem leucis Angelopolim a parte Norici Choluae, Calpae, Guejotzingi, S. Martini intra sex leucas ad occidentem. Totomiguacanis, Malacatepeci et Atrisci intus sex leucis Angelopoli a meridie“ (Ogramić, 1696: 33-34).

41 „Item. Quod praelibatus servus Dei frater Sebastianus ab Apparitio toto tempore vitae suae fuerit excellentissimus in qualibet virtute, nimirum fidei, meditationis et contemplationis, mundi contemptus, puritatis conscientiae, spei, fiduciae, amoris et timoris Dei atque zeli ipsius honoris, salutisque animarum, prudentiae, discretionis et circumspectionis, religionis, precum mentalium et vocalium, poenitentiae, pietatis, obedientiae, paupertatis, gratitudinis, veritatis, simplicitatis, liberalitatis, fortitudinis, maganimitatis, munificentiae, patientiae, longanimitatis, perseverantiae, constantiae, temperantiae, abstinentiae, sobrietatis, virginalis castitatis, macerationis, mansuetudinis, clementiae, humilitatis, taciturnitatis et modestiae.“ (Ogramić, 1696: 34-35).

42 To su: fides – vjera : idolatria – idolopoklonstvo, caritas – ljubav : avaritia – pohlepa, spes – ufanje : desperatio – očaj, prudentia – razboritost : stultitia – ludost, fortitudo – jakost : inconstantia – nepostojanost, iustitia – pravednost : iniustitia – nepravednost i temperantia – umjerenost : luxuria – bludnost. usp. Badurina, 2006: 368-370.

ono ljudsko djelovanje koje je „usklađeno s krepošću“⁴³. Svaku od kreposti Ogramić prilično detaljno znanstveno obrazlaže s teološkog i filozofskog gledišta citirajući pri tom brojne crkvene oce i druge teologe i filozofe kako iz vremena antike, tako i one iz srednjeg i novog vijeka. Nakon te pouke donosi neku zgodu iz fra Sebastijanova života u kojoj se očitovala ta krepost. Daleko je veću pažnju autor posvetio izlaganju nego opisu konkretnih primjera, a to je sukladno općem baroknom poimanju budući je katolička obnova u svojoj biti intelektualistička i praktična (usp. Kombol, 1961: 220). Evo jedan primjer. Nakon što je detaljno iznio teološki i filozofski nauk o trpljenju (*patientia*) opisuje kako se ono manifestira kod časnog sluga Božjega: „Neprestano je hodao bos i gologlav i po jakom suncu i po kiši i oluji kao i kad bi puhao vjetar i padala neka padalina. Bio je odjeven stalno u vrlo oštru kostrijet (*cilicium*)⁴⁴ koju je nosio na goljoj koži, a kad bi se molio na osamljenim mjestima tako se jako, poput sv. Jeronima, udarao u prsa i drugdje da su mu od toga nastajale rane iznad kojih je nosio haljinu od oštre kostrijeti“ (Ogramić, 1696: 59).

Od tog dvodijelnog modela unutar stanze ili poglavlja odstupa samo u posljednjim poglavljima gdje jednostavno donosi tvrdnje svjedoka o fra Sebastianovim čudesima, koja su se dogodila poslije njegove smrti (post mortem) te u dodatku, u kojem opisuje tadašnje stanje čuvene kolibice. Interesantno je da u djelu ne postoji nijedan opis prirode pa niti ijednog lika. Posvuda je teška monokronija. Nasuprot tome čitatelj će se suočiti s mnoštvom logički nespojivih sintagmi, tzv. končeta kao što je ključna: *coniugalis virginitas* koja se nadaje poput one Ivana Gundlića da je *stalna* samo *mijena*.⁴⁵

Osnovna karakteristika djela jest izrazita bujna rječitost i razbarušenost, okretnost u prezentiranju suhoparne znanstvene građe, što se nadaje više učeno nego poučno, a zapravo je riječ o silnom mnoštvu varijacija koje pokazuju kako je autor veoma vješt svome zanatu. Izrazita je također i muzikalnost unutar rečenica i mikrocjelina sa specifičnim senzibilitetom i suosjećajnošću autora s glavnim likom. S obzirom na kompoziciju djelo nije biografija ni hagiografije nego teološki kompendij kreposti ilustriranih zgodama iz života časnog sluga

43 Usp. „Naime ni u kojim ljudskim činima nema toliko postojanosti kao u djelatnostima usklađenim s krepošću; drži se kako su one postojanije i od znanstvenih spoznaja; a od tih opet pne najcjenjenije su trajnije, jer blaženici najpotpunije i najpostojanije žive u njima“ (Aristotel, 1988: 17).

44 Naglašavanje uporabe odjeće od kostrijeti (*cilicium*) zapravo je metonimija - *materia pro re*, tj. koze koja u svim religijama simbolizira povezanost s glavnim božanstvom.

45 Usp.: *solā rerum omnium penuriā dives* – bogat jedino nestašicom svega; *ptostratus terrā ad coelos elevabat* – pružen na zemlji uzdizao se k nebesima; *contemnendo omnes amabat* – prezirući sve je ljubio; *corpus mortuum viventi formā* – mrtvo tijelo s živahnom ljepotom; [hominem analphabetum] *inferunt ipsum insignem patientiae professorem* – za nepismenoga čovjeka napominju da je bio profesor strpljivosti; *verba quae falsa sunt vera ostendere, quae vera sunt falsa demonstrare*, tj. ljudi koji se bave politikom, itd.

Božjega fra Sebastijana od Aparicija. Ogramićeva se originalnost upravo i nalazi u vještom raspoređivanju sakupljene građe⁴⁶ unutar znanstvenog i didaktičkog izlaganja o pravom mnoštvu kreposti. Zbog toga ovo djelo može poslužiti redovnicima, odnosno čitatelju da se detaljno upozna s vrednotama svake pojedine kreposti, kao i opasnostima od mana i poroka, a fra Sebastijanovi postupci su mu konkretan primjer kako se mogu postići te kreposti. Djelo, dakle ima istovremeno znanstvenu, didaktičku i praktičnu dimenziju.

Literatura

Aristotel (1988), *Nikomahova etika*, (Prijevod T. Ladan), Globus – SNL, Zagreb.

Badurina, Anđelko (2006), *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (ur. A. Badurina), 5. izd., Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Bäuerlein, Stjepan (1944), „Fra Nikola Ogramić-Olovčić biskup đakovački“, *Croatia sacra – Arkiv za crkvenu poviest Hrvata*, god. 13-14., Zagreb, 22-23/127-160.

Buturac, Josip (1970), *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, KS, Zagreb.

Dević, Antun, Martinović, Ilija (prir.) (1999), *Đakovačka i Srijemska biskupija: Biskupski procesi i izvještaji 17. i 18. stoljeća*, Zagreb.

Farlati, Daniele (1769) *Illyricum sacrum*, Tomus IV, Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, 82-83.

Jelenić, Julijan (1912), *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 1., Prva hrvatska tiskara „Kramarić i M. Raguz“, Sarajevo.

Jelenić, Julijan (1918), „Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca“, *Starine JAZU*, knj. XXXVI, Zagreb, 81-162.

Jukić, Ivan Franjo (1851), „Životopis fra Nikole Ogramića posljednjeg bosanskog biskupa (rođen 1639 – 1701)“, *Bosanski prijatelj*, II, Zagreb, 74-77.

Kombol, Mihovil (1961), *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, 2. izd., Matica hrvatska, Zagreb.

Kovačić, Anto Slavko (1991), *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene*, Svjetlost, Sarajevo

Ogramić, Nikola (1696), *Opusculum vitae virtutum et miraculorum vem. servi Dei fr. Sebastiani ab Apparitio ordinis min. de observantia laici professi Provinciae Mexicanae*, Ex officina reverendae Camerae apostolicae, Romae.

⁴⁶ Pavličić je zapazio da je upravo sakupljanje i raspoređivanje izvora jedna od glavnih zadaća baroknog pisca. Usp. Pavličić, 2006: 183.

Pavličić, Pavao (2006), *Skrivena teorija*, Matica hrvatska, Zagreb.

Šuljak, Andrija (2001), „Fra Luka Ibrišimović-Sokol i biskup Nikola Ogramić-Olovčić“, *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba: Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, (ur. Filip Potrebica), Naklada Slap, Jastrebarsko, 49-64.

Zirdum, Andrija (2007), *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Slovoznak, Plehan.

NIKOLA OGRAMIĆ O BL. SEBASTIJANU OD APARICIJA

Sažetak

Sadržaj djela *Opusculum vitae, virtutum et miraculorum venerabilis servi Dei fr. Sebastiani ab Apparitio ordinis minorum de observantia laici professi provinciae Mexicanae* (Rim, 1696) fra Nikole Ogramića potpuno je nepoznat u našoj literaturi. Dapače i oni koji spominju to djelo, a takvi su vrlo rijetki, nisu sigurni je li to izvorno Ogramićevo djelo ili je prijevod sa španjolskog. Autor je u ovom djelu znanstveno s teološkog i filozofskog gledišta obradio pedesetak kreposti i ilustrirao ih zgodama iz života časnog sluge Božjeg fra Sebastijana od Aparicija, franjevačkog brata laika koji je živio u Meksiku. Na koji je način to uradio više se govori u radu.

Ključne riječi: bl. Sebastijan od Aparicija, Nikola Ogramić, biografija, kreposti, književni postupci.

NIKOLA OGRAMIĆ ON THE BLESSED SEBASTIAN DE APARICIO

Summary

The content of the work *Opusculum vitae, virtutum et miraculorum venerabilis servi Dei fr. Sebastiani ab Apparitio ordinis minorum de observantia laici professi provinciae Mexicanae* (Rome, 1696) by Friar Nikola Ogramić is completely unrecognised in our literature. Indeed, those who do mention this work, and these are very few, do not seem certain whether it is an original work of Ogramić or a translation from Spanish. In this work the author scientifically, from a theological and philosophical point of view, addressed some fifty virtues and illustrated them with anecdotes from the life of the venerable Servant of God Friar Sebastian de Aparicio, a Franciscan lay brother who lived in Mexico. The manner in which this was done is elaborated in more detail in the paper.

Keywords: Blessed Sebastian de Aparicio, Nikola Ogramić, biography, virtues, literary procedures.

Sanja Vulić

O JEZIKU FRA MIHAJLA RADNIĆA

Izvorni znanstveni rad

UDK 811.163.42.09 271.3 Radnić, M.

Fra Mihajlo Radnić rođen je 1636. u Kaloči, u mađarskom dijelu Bačke. Kao franjevac studirao je u Rimu, zatim djelovao u Bosni, jedno vrijeme bio i upravitelj redodržave Bosne Srebrene. God. 1699. postao je gvardijan u Budimu, kada je u tom gradu pokrenuto i visoko franjevačko učilište. Nakon vrlo plodonosnoga redovničkoga života, umro je u Rimu u jesen 1707. Bunjevački Hrvat Matija Evetović, najbolji poznavatelj bačkih Hrvata u razdoblju prije 2. svjetskoga rata, već je u to doba opisao Radnića kao začetnika književnosti Hrvata u Bačkoj (usp. Evetović, 2010: 305)¹. To su mišljenje prihvatili i kasniji istraživači (usp. Sekulić 1993: 31), pa npr. Ante Sekulić smatra Radnića važnom, početnom točkom jedne duge etape u razvoju jezika hrvatskih pisaca u ugarskom Podunavlju, koja završava potkraj. 19. stoljeća djelima biskupa Lajče Budanovića (usp. Sekulić 1994: 48).

Radnić pripada u red franjevačkih pisaca koji su poznavali dubrovačku baroknu književnost. God. 1676. prepisao je bosančicom Palmotićeveu *Kristijadu*. Taj se rukopisni prijepis smatra prvim pisanim djelom bačkih Hrvata (usp. Evetović 2010: 306). Poznata su i dva njegova tiskana djela: *Pogrđenje ispraznosti od svijeta u tri diela razdieljeno* i *Razmišljanja pribogomiona od ljubavi Božje, složena i izvađena u jezik slovinski bosanski iz Svetoga pisma*. Oba su djela tiskana u Rimu 1683. Djelo *Razmišljanja pribogomiona od ljubavi Božje* opet Radnića povezuje s Dubrovnikom jer je dopuštenje za tiskanje te knjige dao kanonik dubrovački Petar Bosdarić u Rimu, 2. kolovoza 1683. (usp. Evetović 2010: 308). Općenito se može reći da jezik tiskanih djela fra Mihajla Radnića sadrži sve bitne značajke koje određuju jezik franjevačke književnosti 17. i 18. stoljeća, a ujedno i sve temeljne jezične značajke hrvatskih štokavskih pisaca katoličke obnove. Zahvaljujući djelatnosti Kongregacije za širenje vjere, koju je 22. lipnja 1622. osnovao papa Grgur XV., katolička vjerska literatura na hrvatskom štokavskom književnom jeziku u 17. stoljeću doživljava procvat. Množini tiskanih knjiga pridonijelo je 1626. i osnivanje tiskare u Rimu za tiskanje knjiga za misijska područja na različitim jezicima (Typographia Polyglotta). Među pisanim djelima katoličke obnove u 17. stoljeću na hrvatskom

¹ Evetović je rukopis svoga djela dovršio početkom 1941. Djelo je ostalo u rukopisu gotovo sedam desetljeća. Prvi je put integralno objavljeno 2010.

štokavskom književnom jeziku najbrojnija su djela franjevac provincije Bosne Srebrene, među kojima prevladava propovjednička proza, katekizmi i pjesmarice, a značajniji su autori Matija Divković, Ivan Bandulavić, Stjepan Matijević, Pavao Posilović i Ivan Ančić, te u ugarskom Podunavlju Mihajlo Radnić, također franjevac Bosne Srebrene, koji je dio života proveo u Bosni. Radnićev se jezik u ovom radu analizira na temelju primjera iz njegova djela *Pogrđenje ispraznosti od svijeta u tri diela razdieljeno*.² Budući da Radnićev slovoпись nije predmetom ovoga rada, ovom ćemo prigodom samo napomenuti da je samoglasničko *r* bilježio slijedom *ar* ili slijedom *rri*. Za *nj* koristi slijed *gn*, a za *lj* slijed *gl*, odnosno *gli*. Fonem /ž/ bilježio je grafemom *x*, a fonem /š/ obično slijedom *sc*.

O refleksu jata u Radnićevim djelima pisali su različiti autori. Evetović je smatrao da “Radnić piše čistim književnim jezikom i ijekavštinom, koja je natrunjena tu i tamo zvonkom ikavštinom” (Evetović, 2010: 310). Pritom se oslanjao na zapažanja Šime Ljubića iz prve polovice 19. stoljeća. Ljubiću je Radnićev jezik bio čist i pravilan (usp. Evetović, 2010: 310). Evetoviću nije bio poznat rad jezikoslovca Milana Rešetara, koji je u Radnića uočio ikavsko-ijekavski refleks jata. Pritom je važno naglasiti da je Radnićev rodni kaločki govor bio ikavski, pa je nedvojbeno i to jedan od razloga njegove česte uporabe ikavizama u nerelacijskim morfemima, npr. *sridina*; *utišenje*; *vrime*; *zabiliženje*; *nevirnici*; *privare*; G jd. *od griha*; A jd. *lipotu*; *potribu*; I jd. *svidocima*; *vrimenom*, pridjevi *priponizni*; *prisivitla*; *privaren*; *svitovnji*; glagoli *zanikati*; 3. os. pz. *tira*; imperativ *viruj*; prilog *gdi* i dr. S druge strane, pod Divkovićevim utjecajem, a možda i pod utjecajem sredine u kojoj je pastoralno djelovao u Bosni, ima i primjere s ijekavskim jatom u nerelacijskim morfemima, npr. u *sviet*; *viernije* ‘vjernih’; *sliediti*; *pokriepljen*; *scieneći*. Rabi čak i neke hiperjekavizme, npr. imenicu *mier* ‘mir’ (*nije dobar mier nego u Bogu*; *mier i sloboština*), antonimnu prefiksalsnu tvorenicu *nemier*, prilog *mierno* ‘mirno’, imenicu *pir* ‘pir’ (*stari svat od piera*). U tom se mogao ugledati npr. na Divkovića koji također ima *mier* (usp. Vončina 1988: 124) ili na Ančića koji ima i hiperjekavizam, npr. G jd. *svoga miera* te istodobno *moj mir*. Po uzoru na Bandulavića i Matijevića, Radnić redovito rabi ijekavski odraz jata u relacijskom morfemu, npr. G mn. *dobrije* ‘dobrih’; *mrtvije* ‘mrtvih’; *onizije* ‘onih’; *svojije* ‘svojih’, *svijeh*; *tolikije* ‘tolikih’; *tvojije* ‘tvojih’, *virnije* ‘vjernih’; *živijućije* ‘živućih’, D mn. *bosanskijem*, I mn. *drugijem*; *dobrijem*; *duhovnijem*; *jednijem*; *ljubljenijem*; *ovijem*; *prošastijem*; *svijem*; *svojijem*. Vrlo su rijetki relacijski morfemi s ikavskim odrazom jata, npr. u *onizim* ‘u onim’.

2 U izvorniku: *Pogargegne izpraznosti od svijeta v trii diela razdiegleno, sloxeno, i izuageno u jezik slouinski bosanski iz suetoga pisma, i razlikye izkuscanie nauciteglà, i pisacà po fra Mihajlv Radnichiv Bacaninv*.

Realizacije glagolskoga pridjeva radnoga s provedenom vokalizacijom, ali bez sažimanja samoglasnika *ao* > *o*, karakteriziraju većinu djela franjevačkih autora Bosne Srebrene, pa ih ima i Radnić, npr. *našao*; *pripoviedao*. Vokalizacija je također provedena u imenicama i pridjevima. Kao i u ostalih franjevačkih autora, susreću se primjeri s provedenim sažimanjem tipa *oo* > dugo *o*, npr. u Radnića *apošto*; *oho* ‘ohol’. Ipak, poput svoje starije subraće iz provincije Bosne Srebrene, inače provodi vokalizaciju bez sažimanja, npr. *Pavao*, *đavao*.³ Bandulavićevu vokalizaciju u imenici *vrtao* (u prvom izdanju *Pištola* iz 1613.), Vončina tumači štokavizacijom inačice *vrtal* iz čakavskoga predloška kojim se služio (usp. Vončina 1988: 122). Istu realizaciju rabi i Radnić. Općenito se može reći da je vokalizacija u franjevaca Bosne Srebrene dosljedna glasovna promjena na kraju bilo kojega sloga u riječi, i to u različitim vrstama riječi, npr., u Radnića u glagolskim pridjevima *potratio*; *učinio*, u imenicama *dijo* ‘dio’; *pepeo*; D jd. *štiocu*; u prilogu *veoma*.

Poput većine ostalih hrvatskih štokavskih književnika iz 17. stoljeća (Dubrovčana, Bokelja), franjevački autori u 17. stoljeću rabe pridjevsku zamjenicu *vas* bez provedenoga premetanja *vas* > *sav* u N jd. muškoga roda, dok je u ostalim oblicima premetanje redovito. Za ilustraciju navodimo Radnićeve potvrde *daruj se vas njemu*, ali *svi hoće*; *prid svijem*.

Vremenski prilog *vazda* ‘uvijek’, koji se razvio od *vъsъgda* (usp. Skok 1971: 370), uobičajen je u hrvatskih štokavskih autora u 17. stoljeću, od Dubrovčana i Bokelja, do Kašića i Mrnavića, a rabe ga i franjevci Bosne Srebrene, uključujući i Radnića.

Nepostojanost samoglasnika */a/* u oblicima imenice *dan*, također je značajkom jezika hrvatske književnosti u 17. stoljeću, osobito dubrovačkih i franjevačkih autora. Radnić također rabi oblike s nepostojanim */a/*, kao npr. nominativni množinski oblik *dni*, ali s dugom množinom jednosložne imenice *dan*, npr. *prohode dnevi*.⁴

Kad je riječ o provođenju rotacizam *že* > *re* u oblicima prezenta glagola *moći*,

franjevački pisci Bosne Srebrene nisu međusobno usuglašeni. Divković npr., poput većine drugih hrvatskih štokavskih pisaca u 17. stoljeću, kao i ostalih koji žele pisati štokavski, rabi realizacije bez rotacizma, npr. *možeš mene ozdraviti*; *koliko manje možeš*; *može isprositi*; *ne možete* itd. Tako piše i Radnić, npr. *može*; *nitko ne može zajedno služiti*; *nitko te ne može smutiti*; *ne*

3 U tom se pogledu Radnićeve književni jezik bitno razlikuje od današnjih govora Hrvata u Bačkoj u kojima je sažimanje dočetnih samoglasnika izrazita fonološka značajka.

4 Ta je realizacija u skladu s govorima Hrvata u Bačkoj koje karakterizira redovita duga množina jednosložnih imenica te dijela dvosložnih muškoga roda. Valja ipak imati na umu da su i Radnićeve prethodnici iz Bosne Srebrene često bili skloni dužim množinskim oblicima.

može se dogoditi itd. Takav je njegov izbor ujedno u skladu s idiomima Hrvata u Bačkoj.

U dubrovačkih autora u 16. i 17. stoljeću javljaju se prefigurane realizacije s provedenim novim jotiranjem staroga glagola *iti* (nakon premetanja *jt > tj; jd > dj*). Korčulanin Kanavelić je također prihvatio te novoštokavske realizacije, a isto tako i Pažanin Kašić slijedeći dubrovačke autore, ali i tadanji dubrovački idiom. Radnić, poput Posilovića i većine ostalih franjevacu svoje provincije, rabi realizacije s provedenim novim jotiranjem, npr. *doći*, što je istodobno u suglasju s idiomom Hrvata novoštokavaca u Bačkoj. Analogijom prema prefigiranim glagolima s provedenim novim jotiranjem, dio franjevačkih autora iz Bosne Srebrene rabi prezentske oblike *ideš, ide* od polaznoga glagola *ići*. Sukladne primjere nalazimo i u Radnića, npr. u glagolskom prilogu sadašnjem *idući k smrti*. I tu je Radnić istodobno u suglasju s idiomom Hrvata novoštokavaca u Bačkoj.

Uporaba nesvršenih glagola tipa *dohodit(i)* ‘dolaziti’, *nahodit(i)* ‘nalaziti’ zajednička je praktički svim hrvatskim štokavskim autorima iz 17. stoljeća, pa ih nalazimo i u autora iz Bosne Srebrene, npr. u Radnića *prohode dnevi; gdi se nahodi; nahodeći u tebi* itd.

U djelima franjevacu Bosne Srebrene susreću se realizacije s fonemom /*đ*/ kao rezultatom novoga jotiranja Novo jotiranje *dj > đ* uobičajeno je u Radnića, npr. *naslađenje; pogrđenje; osuđivati; suđen; među*. U skladu s tradicijom, u dubrovačkih autora ima i primjera s izostankom novoga jotiranja, a primjeri topga tipa nisu rijetki ni u franjevacu Bosne Srebrene, npr. u Radnića *bespametje*; genitivni oblik *bratje*.

Epentetsko // kao vrsta novoga jotiranja nije svojstveno dubrovačkim autorima u 17. stoljeću, a ni Peraštaninu Zmajeviću. U djelima franjevacu Bosne Srebrene također se susreću primjeri bez epenteze, npr. u Radnića G jd. *poglavja*, ali i oni u kojima je ta promjena provedena, npr. u Radnića *pokriepljen*.

Sibilarizacija u pridjevskoj sklonidbi imanentna je dubrovačkim autorima u 17. stoljeću. Tako piše i Bokelj Zmajević. Slijedeći taj jezični uzorak, Kašić također ima rješenja s provedenom sibilarizacijom u pridjevskoj sklonidbi, uz poneku iznimku. I Šibenčanin Mrnavić prihvatio je sibilarizaciju u imeničkoj sklonidbi, pa čak i Bračanin Ivanišević, prepoznavši je kao tipičnu značajku onodobnoga štokavskoga književnoga jezika svojih sunarodnjaka. Sibilarizaciju u pridjevskoj promjeni imaju i franjevci Bosne Srebrene. Radnić je u zamjeničko-pridjevnoj sklonidbi nastojao pisati poput ostalih fratara iz svoje provincije, pa zato u njega ima realizacija kao npr. *malo je onizije; u onizim*. Budući da je Radnićev jezik ipak pod znatnim utjecajem njegova

rodnoga idioma u Bačkoj, u kojem takav tip sibilizacije izostaje, češće su u Radnića realizacije tipa G mn. *mnogije godišta*; D mn. *velikijem prijateljem*; L mn. *u mnogijem poslovima*; u *veliki sramota*. Sukladno rodnomu idiomu, provodi sibilizaciju u imeničkoj sklonidbi, npr. *nevirnici*; *prid svidocima*, uključujući i oblike imenice *svrha*, npr. *na svrsi dade mu uživanja*.

Refleks pak praslavenskih skupova **skj* i **stj* u dubrovačkih pisaca iz 17. stoljeća redovito je štakavski. Svoj su jezik nastojali štakavizirati Kašić i Mrnavić. Franjevački su pisci Bosne Srebrene većinom štakavci. Radnić npr. piše *jošter*; *godišta* itd.

U pisaca provincije Bosne Srebrene izostaje redukcija dočetnoga fonema /t/ u imenica s dočetnom konsonantnom skupinom *-st*, pa je tako i u Radnića *Isukrst*; *ispraznost*; *slatkost*, prezentski oblik *jest*.

Za razliku od dubrovačkih autora u 16. stoljeću, u kojih se mogu susresti izvedenice imenice *čovjek* sa starim inicijalnim skupom *čl-*, u 17. stoljeću potisnula ju je novija inačica *čovjek*. Kašić rabi inačicu *človik* sukladnu rodnoj mu sjeverozapadnoj čakavštini, a franjevci Bosne Srebrene novije inačice, npr. Radnić *čovik*.

Pisci franjevačke provincije Bosne Srebrene od ostalih se štokavskih pisaca u 17. stoljeću razlikuju po vrlo naglašenoj nesigurnosti glede fonema /h/. Ima primjera u kojima je fonem /h/ zabilježen, npr. u Radnića *trbuh*; *slatkost duhovna*; *duhovni*; *oho*; *svrhu njih*; *hotiti*; *svi hoće*; *hotenje*; *imadiahu*; *klanjahu*; *nahodeći*, također primjera u kojima izostaje, osobito u relacijskim morfemima, npr. u Radnića G mn. *virnije sluga*; *od mnogije godišta*; *od svojije neprijatelja*; *od tolikije godina*; *sinova Adamovi*; *tamnica živujućije*, *grob mrtvije*. U istoj su sintagmi, pače i u susjednim riječima moguće kombinacije u kojima u relacijskom morfemu nije zabilježen fonem /h/, a u leksičkom jest, npr. u Radnića *pokora od tvojiije griha*; *svrha dobrije jezbina*, ili u jednom relacijskom jest, a u drugom nije, npr. u Radnića *zaradi duša svijeh vjernije*. Istodobno se grafem *h* pojavljuje na mjestima gdje nema niti je bilo fonema /h/, npr. u Radnića *vazda je bioh običaj*; *da imaš za prijatelje sveh ljude*; *dati him za volju*; *po hure života*.

U jeziku franjevaca Bosne Srebrene sa sigurnošću se može utvrditi postojanje zanaglasnih dužina na temelju njihovih slovopisnih rješenja. Ta se zanaglasna dužina obično bilježi grafemom *h* pri oznaci dužine samoglasnika u relacijskom morfemu, ali ima i drugih načina bilježenja takove zanaglasne dužine, npr. u Radnića u G mn. *od svetie Evangelistà*; *zaradi duscà*; *mallo kgnigà*; u određenom obliku pridjeva, npr. *millò opchegne*. Udvojeni pak suglasnici, pred naglašenim samoglasnikom u određenim primjerima pokazuju

novoštokavski regresivni pomak kratkosilaznoga naglasaka, npr. u Radnića *Issukarst*, dok je uzlazni naglasak ostao na starom mjestu, npr. *xiuotta*⁵.

U djelima franjevaca Bosne Srebrene u L jd. srednjega roda susreće se nastavak *-u*, npr. u Radnića *u svetomu gradu; na ovom svietu*. U I jd. muškoga roda uobičajen je nastavak *-om* iza nepčanika, npr. u Radnića *križom*. Vokativ se dobro čuva, npr. u Radnića *moja draga prisvitla gospodo, Pavle, Antune i Jakove*.

Već u 16. stoljeću u jezik dubrovačkih pisaca postupno su počeli prodirati novoštokavski dugi množinski oblici jednosložnih imenica muškoga roda. Bokeljski autori obično rabe duge množinske oblike. U franjevaca su također česti novoštokavski dugi množinski oblici jednosložnih imenica, npr. u Radnića *sinovi*. Autori iz Bosne Srebrene (osim Bandulavića) obično imaju novoštokavski nastavak *-a* u G mn. m. r., npr. Radnić *od svojije neprijatelja; od tvojije griha*.

U G mn. ženskoga roda e-sklonidbe već su u 16. stoljeću u dubrovačkih autora prevladavali novoštokavski oblici s nastavkom *-a*, pa je tako i u 17. stoljeću, Novoštokavski je nastavak i u bokeljskih autora. Kašić u svojoj gramatici dopušta stariji i novoštokavski genitivni oblik, ali sâm u svojim kasnijim djelima uglavnom rabi novoštokavski. Franjevci Bosne Srebrene u G mn. ženskoga roda načelno imaju novoštokavski nastavak *-a*, npr. u Radnića *virnije duša; malo knjiga; od tolikije godina; svrha dobrije jezbin*.

U dubrovačkih se autora stari množinski oblici u D mn. muškoga roda s nastavkom *-om*, odnosno *-em*, još uvijek susreću i u prozi. Kašić i Peraštanin Zmajević također u proznim tekstovima rabe stari oblik D mn. muškoga roda, sukladan čakavštini i arhaičnoj štokavštini. Takovi oblici prevladavaju i u franjevaca Bosne Srebrene, npr. u Radnića *plemićem bosanskijem i vitezovom*⁶; *prijateljem*. Radnić ima ili stare oblike, npr. *kraljom; gospodarom; plemićem; prijateljem*, ili prijelazne, npr. u imenice *ljudi* s nastavkom *-ma*, npr. *ugoditi ljudma*. Budući da su imenice *Sarajlija* i *poglavica* e-sklonidbenoga tipa, imaju u Radnića u D mn. nastavak *-ami*, npr. *Sarajlijami; za ugoditi poglavicami*.

U L mn. muškoga roda u dubrovačkim proznim tekstovima postupno prevladavaju novoštokavski oblici. Još uvijek prevladavaju arhaični lokativni množinski oblici ženskoga roda e-sklonidbe s nastavkom *-ah*, ne samo u poeziji, nego i u proznim tekstovima. U pojedinim autora iz Bosne Srebrene

5 Takav način bilježenja pokazuje da je kratki naglasak u riječi *Iskukrst* na prvom slogu, dok je u arhaičnoj štokavštini bio na drugom slogu. Za razliku od toga, kratkoulazni naglasak u genitivnom obliku *života* je na drugom slogu, što je u skladu s novoštokavskom akcentuacijom. To je također u skladu s Radnićevim rodnim govorom za koji valja pretpostaviti da je bio novoštokavski.

6 Radnić u ovom primjeru ima kombinaciju duge množine i staroga padežnoga oblika..

također se susreću različiti stari oblici u L mn. muškoga roda, premda ne redovito. U Radnića su novoštokavski oblici, npr. u *mnogijem poslovima*. U L mn. ženskoga roda e-sklonidbe čest je nastavak *-a* koji je immanentan arhaičnoj štokavštini, npr. u Radnića u *sramota; ne mišljaše o tuga*.

Postupnu prevlast novoštokavštine, ali i odupiranje arhaične štokavštine u Dubrovniku 17. stoljeća u oblicima I mn. muškoga i srednjega roda nalazimo i u proznim tekstovima. Bokelj Zmajević ima u proznim tekstovima nove oblike. Kašić u svojoj gramatici dopušta tri oblika I mn. muškoga roda, tj. s nastavkom *-i* koji je zajednički njegovoj rodnoj čakavštini i dubrovačkoj arhaičnoj štokavštini, novoštokavski s nastavkom *-ima* i prijelazni s nastavkom *-imi*. Mrnavić ima arhaične oblike s nastavkom *-i* u I mn. U franjevacu Bosne Srebrene također su česti stari oblici I mn. muškoga roda s nastavkom *-i*, npr. Radnića *među svijem narodi*. U Radnića se u I mn. muškoga i srednjega roda susreću i poneki novoštokavski oblici, npr. *prid svidocima; djelima*.

U I mn. ženskoga roda u Dubrovniku u 17. stoljeću još uvijek i u proznim tekstovima prevladava nastavak *-ami*, karakterističan za arhaičnu štokavštinu, ali u tom se stoljeću postupno ipak destabilizira taj stari instrumentalni oblik. Novoštokavske oblike u I mn. ženskoga roda rabe i Bokelji, također Mrnavić, čak i Ivanišević. U franjevacu Bosne Srebrene oblici I mn. ženskoga roda e-sklonidbe imaju nastavak *-ami* immanentan arhaičnoj štokavštini, npr. u Radnića s *mukami*.

Dubrovački autori znatno rjeđe nego u 16. stoljeću rabe riječ *ljuvezan*, a znatno češće riječ *ljubav*. Ostali hrvatski štokavski pisci u 17. stoljeću također rabe riječ *ljubav*, npr. Bokelji, Kašić. Radnić piše *prava ljubav; ljubav od ispraznosti* itd.

Nastavak *-oga*, odnosno *-ega* u G jd. muškoga i srednjega roda uobičajen je u franjevacu Bosne Srebrene, npr. u Radnića *tvoga života*. U G jd. pokaznih zamjenica nastavak je *-oga*, npr. u Radnića *od onoga; ovoga svijeta; ovoga života; svakoga griha smrtnoga*.

U franjevacu Bosne Srebrene nastavak u D jd. određenih oblika zamjeničko-pridjevne sklonidbe muškoga i srednjega roda obično je *-omu* (odnosno *-emu*), npr. u Radnića *svomu Stvoritelju; tvomu Stvoritelju*.

Nastavak L jd. određenih pridjeva zamjeničko-pridjevne sklonidbe muškoga i srednjega roda u dubrovačkih je autora u znatno većoj mjeri izjednačen s dativnim nego u prethodnom stoljeću. U Kašića je također lokativni oblik izjednačen s dativnim. I u franjevacu Bosne Srebrene prevladava lokativni oblik koji je izjednačen s dativnim u muškom i srednjem rodu određenih pridjeva. Radnić ima susjedne lokativne nastavke *-omu* i *-om*, npr. u *onomu svetom gradu*. Inače su u toga autora češći oblici s nastavkom *-omu*, npr. u *duši i, srcu tvomu*.

Franjevci Bosne Srebrene često rabe zamjenice *tko* i *što*, npr. u Radnića *tko te progoni; što smo govorili; što smo učinili; što je sviet*. U franjevačkih se autora susreću različite neodređene imeničke zamjenice. Zanimljive su Radnićeve neodređene zamjenice *ništa* i *ništo* u istom značenju, ali u različitim padežima, npr. *Od ništa jesu stvari od ovoga svieta, i dostojne su da budu držane za ništo*.

Stari hrvatski oblici neodređene pridjevne zamjenice *ki, ka, ko*, koji su u dubrovačkih autora u 16. stoljeću bili razmjerno česti, u 17. stoljeću ponajprije služe versifikacijskim potrebama, a inače prevladava *koji, koja, koje*. Bokeljski autori rabe oblike *ki, ka, ko*, ali postupno prelaze na duže. Kašić u svojim proznim djelima, poput svojih suvremenika Dubrovčana, rabi *koji, koja, koje*. U franjevacu Bosne Srebrene također je obično *koji, koja, koje*, npr. u Radnića *koji se zove; koji se je rasrdio; kojim se klanjahu; u koju svršuje; vrime koje trati; koje nije takovo*. U genitivu se javljaju i oblici od *ki, ka, ko*, npr. u Radnića *sviet koga mi ljubimo*.

U franjevacu Bosne Srebrene često se susreću zamjenice *ovakovi, takovi, onakovi*, npr. u Radnića *koje nije takovo*.

Dubrovački autori rabe infinitive s dočelnim *-i* i bez njega. U franjevacu Bosne Srebrene prevladavaju puni infinitivi, npr. u Radnića *izgubiti; gledati; hotiti; ljubiti; sladiti; uživati*. Rjeđi su infinitivi bez dočelnoga *-i*, npr. u Radnića *neće bit moguće*. U Dubrovčana, ali i u franjevacu Bosne Srebrene nalazimo prezentski oblik *žive* za 3. os. jednine, odnosno oblik *živu* za 3. os. množine, što je ostatak paradigme nekadanjega glagola **živsti* 'živjeti', npr. u Radnića *živu*. Glagol *svršavati*, s prezentskim oblicima tipa *svršuje*, u Radnića pripada VI. vrsti.

Dubrovački autori u 17. stoljeću niječni prezent glagola *imati* često pišu s dvije riječi, npr. *ne imaju; ne imamo*. Franjevci Bosne Srebrene također imaju sukladne primjere, a ponekad ih pišu kao jednu riječ, npr. u Radnića *neimaju*.

Tvorbu futura I. u franjevacu Bosne Srebrene karakterizira puni infinitivni oblik u svim položajima, premda ima i sraštenih oblika, npr. u Radnića *nastojćeš; plakaćeš*.

U franjevacu Bosne Srebrene pri tvorbi perfekta često se, kao rezultat pisane tradicije, rabi naglašeni oblik pomoćnoga glagola, npr. u Radnića *jesam našao; jesam se ganuo*. U vrlo je čestoj uporabi imperfekt, npr. u Radnića *sveti Andrija uživaše; sveti Francesko zvaše; imadiahu; klanjahu*. U dubrovačkih se autora, kao i u franjevacu Bosne Srebrene, ponekad susreću oblici sa završnim *-še* u 3. os. množine nesvršenih glagola, npr. u Radnića *ljubi ono što ljubíše sveti*.

Budući da je bio rodom iz Bačke, Radnić je rabio etnik *Baćanin* u značenju 'stanovnik Bačke', pa je za sebe napisao *po fra Mihajlu Radniću Baćaninu*.

U tom je značenju etnik *Baćanin* izveden sufiksom *-anin* od skraćene osnove toponima *Bačka*. Kako u 20. stoljeću etnik *Baćanin* označuje stanovnika gradića Bača u jugozapadnoj Bačkoj, Evetović je zaključio da je Radnić rodom iz Bača (usp. Evetović, 2010: 305), ali su kasnija istraživanja to mišljenje pobila (usp. Sekulić, 1993: 31).⁷

Sufiks *-oća* pri tvorbi apstraktnih imenica ženskoga roda, izvedenih od pridjeva, čest je u katoličkih pisaca prijašnjih razdoblja, npr. Radnića *mrskoća*. Sufiksom *-bina* od okrnjenoga je infinitiva glagola *jesti* izvedena imenica ženskoga roda *jezbina* 'jelo' (s ispadanjem suglasnika i jednačenjem po zvučnosti na granici tvorbene osnove i sufiksa, tj. s razvojem *jest + -bina > jestbina > jesbina > jezbina*). Susreće se u autora iz Bosne Srebrene, pa i u Radnića. Čest je sufiks *-ost* pri tvorbi apstraktnih imenica ženskoga roda od pridjeva, npr. u Radnića *slatkost duhovna*.

Kao u hrvatskih katoličkih pisaca u 16. stoljeću, tako je i u 17. stoljeću plodna tvorba glagolskih imenica srednjega roda od svršenih glagola sufiksom *-(j)enje*, npr. u Radnića *pogrđenje; poželjenje; utišenje; utješjenje; zabiljenje*. Od takove imenice *zafaljenje* prefiksalsnom tvorbom nastala je imenica *nezafaljenje* 'nezahvalnost', npr. u Radnića. Od infinitivne osnove glagola *početi* sufiksom *-lo* izvedena je imenica *počelo* 'početak', npr. u Radnića *dade mu u počelo mnoge žalosti*.

Od vremenskoga priloga *sada* izveden je sufiksom *-anji* prilog sadanji, npr. Radnića *sadanje; privaren veseljem sadanjijem*. Od prefiksa *brez* i pridjeva *pametan* tvoren je u mnogih franjevacu Bosne Srebrene pridjev *brezpametan* 'glup'. Zato možemo pretpostaviti da je Radnićevo apstraktna imenica *bezpametje* 'glupost' izvedenica sufiksom *-je* od pridjeva *bezpametan*.

Poput Budinića u 16. stoljeću, Radnić rabi svršeni glagol *odsuditi* 'osuditi' s prefiksom *od-*, ali istodobno i nesvršeni *osuđivati*.

Izražavanje uzroka prijedlogom *rad* nalazimo npr. u 17. stoljeću kod Bokelja Zmajevića. Tako piše i Kašić koji rabi prijedlog *radi*. U Radnića je prijedlog *zaradi*, npr. *zaradi Boga*.

⁷ U tom kontekstu valja napomenuti kako većina današnjih Hrvata u Bačkoj izbjegava uporabu etnika koji označuje stanovnika Bačke. Etnik *Baćvanin* smatra se neprikladnim s jedne strane zato što se ne doživljava kao hrvatski etnik, a s druge strane i zato što odnos *Bačka : Bačvanin* podrazumijeva izvođenje sufiksom *-vanin* od skraćene osnove toponima, a taj se sufiks inače ne rabi. Doduše, i u hrvatskom se suvremenom standardnojezičnom rječotvorju spominje sufiks *-vanin*, ali sa samo jednim primjerom izvedenice koji je upravo etnik *Baćvanin* (usp. Babić, 2002: 252). Zbog toga otklona od hrvatskoga sustava tvorbe etnika, današnji Hrvati u Bačkoj preferiraju uporabu prijedložne sveze *iz Bačke*, npr. *ja sam iz Bačke* umjesto *ja sam Bačvanin*. Radnićevo pak potvrda pokazuje da se nekoć rabio etnik izveden od skraćene osnove sufiksom *-anin*, tj. jednim od najplodnijih sufikasa pri tvorbi etnika.

Kao u prethodnom stoljeću, u dubrovačkih je autora u 17. stoljeću uobičajen genitiv osobne zamjenice u funkciji posvojne. Takav način uporabe genitiva osobne zamjenice poznaju i bokeljski pisci, također i Kašić. Bandulavićeve primjere tipa *roditelji nje* Vončina je smatrao ostatkom iz čakavskoga predloška na temelju kojega je njegovo djelo nastalo (usp. Vončina 1988: 122). Međutim, sukladnih primjera imaju i drugi pisci Bosne Srebrene, npr. Divković, Ančić i Radnić, npr. *nje sinovi*.

Kao u prethodnom stoljeću, može se smatrati da je uporaba odnosnoga genitiva, tj. genitiva u atributnoj službi s prijedlogom *od*, rezultat utjecaja romanske sintagme u dubrovačkih, također u bokeljskih autora u 17. stoljeću. Tako je i u franjevacu Bosne Srebrene, npr. u Radnića *ispraznosti od svijeta; djelo od milosrđa*. Romanskim se utjecajem mogu smatrati i sintagme s odnosnim genitivom u različitim autora u 17. stoljeću, npr. u Radnića *trudove od mnogije godišta*. Franjevci Bosne Srebrene vrlo često rabe pasivne oblike, tj. umjesto aktivnoga vršitelja radnje pojavljuje se genitivni oblik s prijedlogom *od*. Ima ih i u Radnića, npr. *koji se zove od svetije evangelista Getsemani; mnogi biše faljeni od ljudi*. Utjecaj je romanske sintakse vrlo izražen i u uporabi sveza prijedloga *od* s genitivom umjesto sveze prijedloga *o* i lokativa uz glagole koji se odnose na misaone radnje, npr. u Radnića *Nećemo biti upitani od onoga što smo govorili, nego što smo učinili; od roditelje svetoga Ivana Krstitelja govori evangelista sveti Luka; mrmljaju od tvojega zla života*.

Romanski je utjecaj i uporaba infinitiva u svezama s prijedlogom *za* pri izricanju namjere. Česta je u Dubrovčana, te u vjerskih pisaca, npr. u Kašića i u franjevaca, npr. u Radnića *jest stvar vrlo za plakati; nemoj se utruđivati za prodavati svetinju privarnu*.

Već je u 16. stoljeću imenica *život* bila svojstvena hrvatskomu štokavskom književnomu jeziku, a u 17. stoljeću u potpunosti dominira u Dubrovčana, u Kašića, u Mrnavića, u franjevaca Bosne Srebrene, npr. u Radnića *od ovoga života* itd.

Iz dubrovačke književne tradicije franjevci Bosne Srebrene preuzeli su apstraktnu imenicu *dreselje* u značenju 'žalost', npr. Divković, Posilović. Istodobno franjevački pisci rabe i imenicu *žalost*, npr. Divković, Posilović, Radnić. Osim imenice *dreselje* u značenju 'žalost', dubrovački su autori u 16. stoljeću rabili i povratni glagol *bolit(i) se* u značenju 'žalostiti se'. Rabe ga i u 17. stoljeću. Franjevac Radnić osim imenice *žalost* u istom značenju ponekad rabi i imenicu *bolest*, npr. *smijanje biće izmišano s boleštu* 'izmiješat će se smijeh i žalost'. Istodobno opet taj autor rabi i riječ *bolest* u danas uobičajenom značenju, npr. *svrha dobrije jezbinu jesu bolesti* 'na kraju dobrih (obilnih) jela su bolesti'. Imenica *bolest* u značenju 'žalost' može se susresti u drugih fratara, npr. u Posilovića.

U štokavskih pisaca u 17. stoljeću u značenju '12 mjeseci' prevladava uporaba riječi *godište*, npr. u Radnića G mn. *od mnogije godišta*. Rjeđe se rabi realizacija *godina* u spomenutom značenju, npr. u Radnića *od tolikije godina prošastije*.

Radnić rabi imenicu *viest* u značenju 'savjest', npr. *podignuti jakost i viest tvoju*, što je očit utjecaj literature iz prethodnih razdoblja, najvjerojatnije srednjovjekovnih vjerskih knjiga.

U dubrovačkih su autora nazivi mjeseci u godini načelno posuđenice, što je bilo sukladno govornomu idiomu. Hrvati su u Bačkoj rabili hrvatske nazive mjeseci, pa tako ima i Radnić, koji npr. svoju posvetu datira *4. listopada*. Bokelj Zmajević također u svom književnom jeziku rabi hrvatske nazive mjeseci.

Radnić u značenju intenziteta rabi priloge *veoma* i *vrlo*, npr. *ali su veoma mali; jest stvar vrlo za plakati*. Pridjev *mnogi* u Radnića se susreće u količinskom značenju, npr. *mnoge žalosti; mnoge pute jesu privareni*.

Arhaični pridjevi *došasti* 'budući, koji će doći' i *prošasti* 'prošli' etimološki su vezani uz glagole *doći* i *proći*. Franjevački pisci Bosne Srebrene iznimno su ih rado rabili, npr. Radnić *Što se je učinilo od tolikije godina prošastije; Vrime prošasto ne može se dostignuti; za vrime došasto*.

Poput Dubrovčana u 16. stoljeću, različiti hrvatski štokavski autori u 17. stoljeću rabe glagol *hotjeti* 'htjeti'. U Dubrovčana je češći u prvoj polovici stoljeća. Rabe ga i fratri Bosne Srebrene, npr. Radnić s ikavskim odrazom jata realizaciju *hotiti*. Glagol *mučati* 'šutjeti' imanentan je ne samo čakavštini nego i brojnim hrvatskim štokavskim govorima, pa ga sukladno tomu rabe i dubrovački autori u različitim oblicima. Nalazimo ga i u drugih hrvatskih štokavskih pisaca u 17. stoljeću, npr. u Kašića. Radnić rabi glagolsku imenicu *mučanje* 'šutnja'. Kao u prethodnom stoljeću, i u 17. stoljeću dubrovački autori redovito rabe glagol *iskat* (prez. *ištem*) u različitim oblicima. Rabe taj glagol i drugi hrvatski štokavski pisci u 17. stoljeću, npr. Bokelji i franjevci Bosne Srebrene, npr. Radnić *iskati Boga*. Glagol *srdit se* bio je uobičajen u starijoj hrvatskoj književnosti. Rabi ga i Radnić, npr. u prefiksaloj tvorenici u sintagmi *koji se je rasrdio*. Radnić je taj glagol imao i u svom rodnom govoru jer je glagol *srdit se* uobičajen u govorima Hrvata u Bačkoj.

Čestića *već*, odnosno *veće* u značenju 'više' bila je uobičajena u dubrovačkih književnika u 16. stoljeću, a tako je i u 17. stoljeću. Rabe je i drugi hrvatski štokavski pisci u 17. stoljeću, npr. Bokelji i franjevci Bosne Srebrene. Radnić npr. piše *Veće će valjati duša čista, nego da si pripovijedao velika i duboka govorenja*.

Dubrovački su autori u 16. stoljeću rabili stari prilog *jur* u značenju 'već', a tako je i u 17. stoljeću. Šibenčanin Mrnavić rabi inačicu *jure* u tom značenju,

a fratri Bosne Srebrene obično inačicu *jurve*. Radnić riječ *jurve* umeće u tekst bez pravoga značenja. Vjerojatno ju je našao u literaturi kojom se služio.

S naveskom je realiziran mjesni prilog *vanka*, npr. u Radnića *izbaci vanka poželjenje ovoga svieta*. Od imenice *dvor* u značenju ‘dvorište, tj. prostor izvan kuće’ izveden je mjesni prilog *zdvora* ‘izvana’, npr. u Radnića *samo ono zdvora*. Dubrovački autori često rabe prilog *jošter* s naveskom. Rabi ga i Radnić.

Franjevački pisci Bosne Srebrene obično su rabili prijedlog *brez* koji je nastao križanjem *bez* i *prez*, npr. Radnić *brez nikakve vrste; brez pristanka u muki*.

Prilog *neuzmnožno* ‘nemoguće’ Radnić je najvjerojatnije preuzeo iz vjerske literature, npr. *kakono jest neuzmnožno gledati jednijem okom nebo, a drugijem zemlju*.

Romanizmi su u štokavskim djelima iz 16. stoljeća obilato zastupljeni, ne samo u autora koji su živjeli uz more nego i u fratara Bosne Srebrene. Za ilustraciju navodimo Radnićevo ime države *Španja* ‘Španjolska’ (prema tal. *Spagna*). Romanizmi u djelima hrvatskih autora u 17. stoljeću dijelom su rezultat utjecaja literature na talijanskom jeziku.

Radnić u značenju ‘poglavar’ rabi imenicu *poglavica*, npr. *za ugoditi poglavicama i kraljom*. Također rabi prilog *lažljivo* u značenju ‘nepravedno, lažno’, npr. *lažljivo suđen*. Glagol *sahraniti(i)* Radnić rabi u prvotnom značenju ‘očuvati, spremiti’, npr. *sahranjuje se dobro vino*.

Tradicija kontaktnih sinonima u hrvatskom se štokavskom književnom jeziku nastavlja i u 17. stoljeću. U vjerskoj su literaturi uvriježeni domaći kontaktni sinonimi *zloća* i *opačina*, npr. u Radnića. U Radnićevoj sintagmi *imadiahu idole ili kipove* povezana su dva sinonima stranoga podrijetla (prvi grčkoga, a drugi mađarskoga).

Izuzmemo li Bandulavićeve jezične posebnosti zbog čakavskoga predloška kojim se služio, od franjevac Bosne Srebrene po svojim se jezičnim rješenjima, uz Ančića najviše izdvaja Radnić s brojnim rješenjima preuzetim iz svoga rodnoga govora. Naravno, odstupanja u Radnićevu jeziku posve su drukčija od Ančićevih jer su i njihovi rodni govori različiti. Ipak, još je više Radnićevid jezičnih rješenja koja su u suglasju s jezikom ostalih franjevaca Bosne Srebrene. Razmotrimo li pak hrvatski književni jezik 17. stoljeća u cjelini, na temelju navedenih primjera možemo zaključiti da Radnićeve jezik nedvojbeno pripada toj cjelini.

Literatura

Babić, Stjepan (2002), *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku. Treće, poboljšano izdanje*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nakladni zavod Globus, Zagreb.

Evetović, Matija (2010), *Kulturna povijest bunjevačkih i šokačkih Hrvata*, NIU Hrvatska riječ, Subotica.

Sekulić, Ante (1993), *Hrvatski pisci u ugarskom Podunavlju od početka do kraja XVIII. stoljeća*, Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra P.E.N.-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu, Zagreb.

Sekulić, Ante (1994), *Hrvatska preporodna književnost u ugarskom Podunavlju do 1918.*, Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra P.E.N.-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu, Zagreb.

Sekulić, Ante (1996), *Književnost podunavskih Hrvata u XX. stoljeću*, Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra P.E.N.-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu, Zagreb.

Skok, Petar (1971-1974), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV, JAZU, Zagreb.

Vončina, Josip (1988), *Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*, Književni krug, Split.

Izbor iz literature:

Bogišić, Rafo (1967), *Zbornik stihova XVII. stoljeća*, Zora – Matica hrvatska, Zagreb.

Bogišić, Rafo (1971), *Leut i trublja*, Školska knjiga, Zagreb.

Gabrić-Bagarić, Darija (2001), "Jezik Pavla Posilovića", *Zbornik o Pavlu Posiloviću* (ur.: Pavao Knezović, Marinko Šišak, Milivoj Zenić), Knjižnica Tihi pregaoci, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Šibenik – Zagreb, 53-86.

Krasić, Stjepan (2004), *Pape i hrvatski književni jezik u XVII. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb – Čitluk.

Krasić, Stjepan (2009), *Počelo je u Rimu: Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb.

Pavešić, Slavko (1968), "Jezik Stjepana Matijevića", *Rasprave Instituta za jezik*, 1, Zagreb, 371-481.

Rešetar, Milan (1925-1926), "Ikavsko-jekavski govor M. Radnića", *Južnoslovenski filolog*, 5, Beograd, 46-52.

Vulić, Sanja (2009), *Vitezovi hrvatskoga jezika u Bačkoj*, NIU Hrvatska riječ – Matica hrvatska Ogranak Subotica, Subotica.

Vulić, Sanja (2011), *Štokavski hrvatski književni jezik*, u: *Povijest hrvatskoga jezika*, 2. knj.: 16. stoljeće (ur. Ante Bičanić), Croatica, Zagreb, 125-187.

O JEZIKU FRA MIHAJLA RADNIĆA

Sažetak

U radu se analizira jezik fra Mihajla Radnića, franjevačkoga autora koji je bio rodom iz Kaloče u Bačkoj, a pripadao je franjevačkoj redodržavi Bosni Srebrenoj. Radnićev se jezik, na svim jezičnim razinama, analizira na temelju njegova djela *Pogrđenje ispraznosti od svijeta u tri diela razdijeljeno*, koje je tiskano u Rimu 1683. Također se razmatra u kontekstu hrvatske štokavske književnosti 17. stoljeća te u kontekstu hrvatskih štokavskih govora u Bačkoj.

Cljučne riječi: Mihajlo Radnić, jezik, 17. stoljeće, štokavština

ON LANGUAGE OF FR MIHAJLO RADNIĆ

Summary

In this paper the language of FR Mihajlo Radnić is analysed. FR Radnić is a Franciscan author born in Kalocsa in Bačka. He belonged to Franciscan Orderstate Bosnia Argentina. His language is analysed on all linguistic levels on the basis of his work "Pogrđenje ispraznosti od svijeta u tri diela razdijeljeno" printed in Rome in 1683. In addition his work is considered in context of 17th century Croatian Štokavian literature and in the context of Croatian Štokavian idioms in Bačka.

Key words: Mihajlo Radnić, language, 17th century, Štokavian

Iva Mršić Felbar

DOGMATSKA TEOLOGIJA U DJELIMA FRA KERUBINA DELLAMARTINE

Pregledni rad
UDK 23

Uvod

Fra Kerubin Dellamartina svojim dvama djelima nastojao je očuvati poklad katoličkog nauka i istim poučiti. U ovome radu smo prikazali i usporedili njegova dva latinska djela, osvrćući se pritom osobito na njihov dogmatski sadržaj, kako bismo u konačnici dobili uvid u ondašnju dogmatsku teologiju i teme koje su krajem 18. stoljeća bile u njezinu središtu. Tek stoljeće ranije nastaje i sam pojam dogmatske teologije koja za cilj ima sustavno izlaganje definiranih istina vjere, odnosno katoličkoga nauka. Ona polazi od dogme, izlažući dokaze iz Pisma i tradicije, te u konačnici spekulativno tumači i zaključuje. Pritom se u 18. stoljeću metodom teza nastojalo zamijeniti put kojim su išli *questiones* u skolastici¹, iako to uvijek, kako je vidljivo iz Dellamartininih tekstova, nije bio slučaj. Još je uvijek riječ o skolastičkoj teologiji koja se zatvorila u sebe pred izazovima reformacije. U svjetlu Drugog vatikanskog sabora, možemo reći da skolastika nije samo filozofija, kako se to mislilo pod kraj 19. st., djelomično i kao refleksija na encikliku pape Leona XIII. *Aeterni Patris* koja ističe obnovu filozofije, već su velika imena skolastike (Toma, Duns Scot, Bonaventura) bilo napose teolozi. A i sam Drugi vatikanski koncil nalaže izlaganje dogmatike na trima temeljima: Pismu, ocima i teološkoj spekulaciji, što vidljivo proizlazi iz srednjovjekovnog poučavanja teologije.²

Fra Kerubin Dellamartina bio je teološki pisac i provincijal (Čakovec, 18. IX. 1734. - Čakovec, 22. IX. 1800.) a 1751. poslije završene gimnazije pristupa u Križevcima franjevcima Provincije sv. Ladislava. Filozofiju je slušao u Krapini (1752.-1754.), a teologiju u Zagrebu (1754.-1756.) i Varaždinu (1756.-1758.). Nakon što je položio ispite za predavača filozofije i teologije, predaje je filozofiju u Varaždinu (1759.-1761.) i moralno bogoslovlje u

1 Usp. Šarić, 1996: 3, 292.

2 Usp. Šeper, 1967: 3-4, 531.

Ivaniću i Remetincu (1763.-1765.). Dogmatsku teologiju je počeo predavati u Varaždinu (1765./66.), nastavio u Pečuhu (1766.-1768.) i zaključio u Zagrebu (1768.-1775.). Ondje je postigao naslov “lector jubilatus”. Godinu dana ranije su bogoslovna škola i filozofsko učilište u Varaždinu ponovno dobili naslov generalnog učilišta 2. razreda. Dellamartina je ondje bio dekanom (1775.-1777.) istodobno vršeći službu definitora Provincije sv. Ladislava. Obnašao je i službu dekana varaždinskog generalnog učilišta (1775.-1777.) po isteku službe provincijala (1777.-1780.), i to sve do konca djelovanja redovničkih visokih škola (1780.-1783.). Boravio je uglavnom u Čakovcu, a od 1791. do 1794. je ponovno bio provincijal.³

1. Dogmatska teologija u djelu *Veritates catholica ex universa theologia dogmatica, polemica, et historica critice selectae...* (1774.)

1.1. Teze iz opće teologije

Dellamartina u prvome djelu na dvadeset i dvije stranice donosi u četrdeset i devet teza zaključke iz opće teologije. Prvo ističe racionalnost teologije, odnosno opisuje ju kao diskurzivnu znanost koja se temelji na objavi i Pismu, a osobito ističe skolastiku i borbu protiv *zavjerenika* (I). U borbi protiv protestanata upućuje na Trident⁴ i Vulgatu⁵ (II), dalje objašnjavajući da jedino Crkva vođena Duhom Svetim izriče zabrane i brani vjeru od luterana⁶ i kalvinista⁷ (III). Ističe povezanost i neodvojivost pisane Božje riječi i te iste riječi prenesene tradicijom, odnosno naglašava da je Mojsijev zakon zapravo sadržan u novom zakonu (IV). U sljedećoj tezi govori o papinoj nezabludivosti⁸

3 Kratki prikaz biografskih podataka naslanja se na: Kapitanović i dr., 2001:177-178.

4 Tridentški koncil, devetnaesti ekumenski, održan je u Tridentu (današnji Trento u Italiji) od 1545.-1563., a sazvao ga je papa Pavao III. radi zauzimanja stava prema reformaciji i njezinim pokretima unutar Katoličke crkve. Na tom su koncilu definirane dogme o vrelima vjere, iskonskom grijehu, opravdanju i sakramentima, te je poduzeta obnova crkvenih struktura. Taj se koncil veže uz katoličku obnovu i stav koji još stoljećima kasnije Crkva zauzima prema svijetu, društvu i drugim konfesijama. Vidi: Rebić, 2002: 970.

5 Latinski prijevod Biblije što ga je na pučki latinski preveo sv. Jeronim, a od 7. st. postaje općeprihvaćena u kršćanskim crkvama i temeljem svetopisamskog kanona.

6 Sljedbenici Lutherova nauka u protestantizmu.

7 Sljedbenici kalvinizma, grane protestantizma zasnovane na teološkom učenju Jeana Calvina (između ostalog Dellamartina se osvrće na: radikalni augustinizam s obzirom na učenje o predestinaciji, milosti i istočnom grijehu; postoje samo dva sakramenta: krštenje i euharistija).

8 Prvi vatikanski koncil (1870.) proglasio je papinsku nezabludivost kad on službeno (*ex cathedra*) naučava vjersku istinu ili moralnu obvezu, dok ju Drugi vatikanski koncil (1962.-65.) tumači unutar zajedništva pape i biskupskog kolegija, pri čemu se vodi računa i o vjerskom osjećaju svih vjernika. Vidi: Rebić, 2002.

kad naučava u stvarima vjere i običaja *ex cathedra* (V), što je zanimljivo budući je ta dogma proglašena tek 1870. godine. Suprotstavljajući se Calvinu, ističe apostolsku sukcesiju⁹ koja ne prestaje smrću apostola, nego se vlast njima dana, odnosno Petru osobito, nastavlja prenositi dalje na njegove nasljednike (VI). Papu Klementa XIV.¹⁰ naziva zakonitim Petrovim nasljednikom, Kristovim vikarom na zemlji (VII). Samo on može sazvati koncil i odobriti ono što je na njemu rečeno i zaključeno (VIII).

Kritizira načelo da je dovoljna samo vjera¹¹ za spasenje (IX), a ističe katoličku vjeru kao jedinu pravu i kao *jednu, svetu, katoličku i apostolsku* (X). Suprotstavljajući se Calvinovu naučavanju o predestinaciji¹² (XI), te izlaže nauk sv. Augustina (XII). U trinaestoj tezi (XIII) Dellamartina izriče nauk o Trojstvu kao *božanskome Trojstvu u jedinstvu i jedinstvu u Trojstvu, kao Ocu, Sinu i Duhu Svetomu*, pozivajući se pritom na Pseudo-Atanazijev sažetak vjerovanja *Quicumque* (DH 75) i slavljenje istog himnom *Te Deum laudamus*. U tumačenju i izlaganju članaka vjere (XIV), Dellamartina ističe snagu prosvjetljenog razuma i kao primjer navodi Raymunda Lulla.¹³

U petnaestoj tezi (XV) govori o Kristu koji *u božanstvu nije stvorenje*, nego je *konsubstancijalan Ocu*, te potvrđuje Nicejsko vjerovanje protiv anomejaca,¹⁴ semiarijanaca¹⁵ i arijanaca,¹⁶ nastavljajući govor o arijanizmu i u sljedećoj tezi

- 9 Riječ je o nasljednoj službi biskupa koja seže sve do apostola, a pribavlja legitimnost nositelja službe i vjerodostojnost Crkve. Njzinu bit čine polaganje ruku i ređenje.
- 10 Klement XIV. bio je papa od 1769.-74., te je pod pritiskom europskih sila bulom *Dominus et Redemptor noster* 1773. ukinuo Družbu Isusovu. Vidi: Rebić, 2002: 454.
- 11 *Sola fide* ili samo vjerom, označava u Lutherovoj teološkoj misli da se čovjek ne spašava djelima nego samo pouzdanjem u Božju milost.
- 12 Riječ je o učenju o djelovanju Božjeg predznanja i svemoći na konačnu sudbinu, te je dio njegove providnosti. Augustinizam (sv. Augustin, Gottschalk, M. Luther, J. Calvin, C. Jansen) naučavaju predestinaciju, nekad i apsolutnu (kalvinizam i jansenizam). Pelagijanizam ističe ljudsku slobodu i krepost (Pelagije, I. Scot Eriugena, neki humanisti i prosvjetitelji); tomizam zastupa srednji put, a banjezizam i molinizam traže kompromis s naglaskom na ljudsku slobodu. Tridentski koncil je osudio učenje o apsolutnoj predestinaciji. Vidi: Rebić, 2002: 751.
- 13 Katolički mistik i teolog te je slijedio sv. Augustina, sv. Bonaventuru i viktorince, a isticao je prosvjetljenje (zato dobiva i naslov prosvjetljeni naučitelj – *doctor illuminatus*) i jedinstvo vjere i razuma, teologije i filozofije. Da bi pridobio nevjernike, razvio je metodu otkrivanja istine kako bi izbjegao nepouzdanost tradicionalne logike. Lullovo umijeće se zasniva na spoznaji atributa i logici koja je istovjetna metafizici. Vidi: Kutleša, 2012: 682.
- 14 Anomejci (grč. ανόμοτος - nesličan) su bili radikalni arijanci koji su tvrdili da Sin nije ni jedne biti s Ocem ni njemu sličan.
- 15 Poluarijanci – smatraju da je Sin sličan Ocu, čak i bitno sličan u svemu. Učenje je osuđeno na Prvome carigradskome koncilu (381.).
- 16 Arijanici ili arijevcu, naučavali su arijanizam, učenje aleksandrijskog svećenika Arija, koji radikalizira onodobne subordinacijske tendencije, a Isus je Krist, ne po naravi, nego po milosti, te ga je shvaćao kao stvorenje. O tome vidi: Böhm, 2001: 1, 9-17.

(XVI). Sljedeća teza govori o božanstvu Duha Svetoga (XVII), koji je pravi Bog i koji se u osobi razlikuje od Oca i Sina iako je s njima konsubstancijalan. Time se suprotstavlja macedonijanizmu,¹⁷ odnosno pneumatomasima. Dellamartina nastavlja govoriti o stvaranju svijeta (XVIII) u šest dana unutar kojih je stvoren čovjek na sliku Božju. Prvi ljudi su po njemu bili besmrtni, ne po naravi kako je mislio Michael Baius¹⁸ nego po milosti protiv pelagijanizma¹⁹ (XIX). Ljudi po Adamu baštine grijeh osim Djevice Marije koja je Kristovim zaslugama unaprijed od njega bila očuvana²⁰ (XX), čime Dellamartina još jednom participira još uvijek tada neizrečenu dogmu o Marijinom bezgrešnom začeću koja je proglašena 1854. godine.²¹ U sljedećoj tezi (XXI) potvrđuje postojanje čistilišta²² opet nasuprot učenjima Luthera i Calvina. Zatim se poziva na papu Ivana XXII. i njegovo pismo Armencima *Nequaquam sine dolore* o sudbini umrlih (usp. DH 925-926) da duše nakon primanja sakramenta krštenja koje nakon toga nisu sagriješili i koje jesu ali su očišćene, odmah bivaju primljene na nebo, odnosno one koje umiru u smrtnom grijehu idu u pakao (XXII).

Dellamartina ističe stvarnost Kristova utjelovljenja, odnosno njegove tjelesnosti koja je rođena od Marije Djevice radi našeg otkupljenja, iako je zanimljivo da ističe da to nije bio prvi razlog utjelovljenja, jer se prvotno utjelovio radi ponovnoga stvaranja (XXIII), čime se Dellamartina svrstava

17 Teološko učenje koje je nijekalo božansku narav Duha Svetoga a posljedično tome i samo Trojstvo; osuđeno je na Prvome carigradskom koncilu (381.).

18 Michael Baius (1513.-1589.) bio je profesor teologije u Louvenu, a nastojao je riješiti problem odnosa slobode i milosti, odnosno obraniti ljudsku slobodu i osloboditi Boga odgovornosti za ljudske grijeh. Smatrao je da čovjek poslije grijeha prvih ljudi potpuno nesposoban činiti dobro te jedino može grijehiti, a budući je pomiješao naravni i nadnaravni red, milost je shvatio kao funkcionalni dodatak ljudskoj naravi, a ne kao nezasluzeni dar Božji. Vidi: Mateljan, 2006: 141-143.

19 Pelagijanizam je učenje monaha Pelagija kojim se niječu posljedice istočnog grijeha i presudna uloga milosti u spasenju. I spasenje i krepost ovise prvenstveno o čovjekovoj slobodnoj volji, a osuđen je na koncilima u Kartagi (411.) i Efezu (431.).

20 Glavna teza Ivana Duns Škota (1266.-1308.) da je Marija unaprijed predviđenim zaslugama (*redemptio praeservativa* ili *praeredemptio*) svoga Sina već bila otkupljena Kristovim križem. Na taj je način objašnjeno odsustvo istočnog grijeha u Marije i ujedno potvrđena univerzalnost Kristova spasenja, tako je i Marija otkupljena ali na izvanredan način. O tome detaljnije vidi: Dabić, 2005: 1, 117-130.

21 8. prosinca 1854., nakon što se papa Pio IX. (1846.-1878.) proglasio svečanu definiciju o Bezgrešnom Začeću Djevice Marije koja glasi: "Izjavljujemo, objavljujemo i definiramo da je učenje koje drži da je blažena Djeвица Marija, u prvome času svoga začeća, po posebnoj milosti i povlastici svemogućega Boga, predviđajući zasluge Isusa Krista, Spasitelja ljudskoga roda, bila očuvana neokaljanom od svake ljage izvornoga grijeha, od Boga objavljeno, te ga zbog toga svi vjernici moraju čvrsto i postojano vjerovati." (DH br. 2803).

22 Tridentiski koncil je dekretom potvrdio postojanje čistilišta, a protestanti općenito zabacuju taj nauk zbog nedovoljne svetoписamske podloge.

uz bok franjevačkoj teološkoj školi i tumačenju Duns Škota o razlozima utjelovljenja.²³

Krist je bio pravi čovjek i pravi Bog, ne po milosti ili posinjenju, već po naravi, tako je Marija ne samo Kristorodica nego Bogorodica. Imao je dvije volje i dvije naravi, pozivajući se na papu Sergija I. i njegovu ispovijest vjere o Kristu utjelovljenom Sinu Božjemu (DH 571-573), usput pobijajući nauk ebionita²⁴, sabelijanaca²⁵, Pavla Samosatskog²⁶, Nestorija²⁷, Eutiha²⁸, monotelista²⁹ i monofizita³⁰ (XXIV). Dug grijeha koji je došao s Adamom, izravna utjelovljeni Bog (XXV).

Spominje datum Kristova rođenja kao 25. prosinca,³¹ 4.000 godina nakon stvaranja svijeta, 749. od osnutka Rima, 40. godine vladavine cara Augusta i 36. Heroda (XXVI). Krist je za naše grijeha i spasenje patio, umro, sašao nad pakao, te će konačno doći kao sudac živima i mrtvima (XXVII). On nas je otkupio pravom krvlju i istinskom patnjom, darujući nam dostatnu milost

23 Pitanje *Cur Deus homo?* dolazi u središte srednjovjekovnih teoloških rasprava s Anselmovim (1022. - Canterbury, 1109.) istoimenim soteriološkim traktatom.

24 Judeokršćanska gnostička sljedba nastala u 2. st., a Isusa su držali zadnjim židovskim prorokom, ali ne i Mesijom. Nijekali su mu božansko sinovstvo i preegzistenciju. Obdržavali su židovske zakone i obredne čistoće, a posebno su štovali Matejevo evanđelje zbog njegove bliskosti Židovima.

25 Riječ je o sljedbenicima Sabelija, odnosno njegova nauka – sabelijanizma – oblika monarhijanističkog modalizma, gdje su Sin i Duh sveti samo modusi ili oblici jednoga Boga (monarha). Nauk je osuđen na Prvom carigradskom koncilu (381.).

26 Pavao iz Samosate, antiohijski biskup i teolog koji je zastupao strogo jedinstvo božanske biti i osobe, a njegovo je učenje osuđeno 268. godine.

27 Nestorije, carigradski patrijarh, monah i teolog, naziva Mariju *Hristotokos* (Kristorodica), pobijajući naslov *Theotokos* i *anthropotokos*. Danas teolozi nisu jednodušni glede njegova učenja, odnosno rekonstrukcije istog iako je osuđen zbog nauka da su dvije naravi i osobe u Kristu povezane samo moralnim vezom. Nestorijanizam je osuđen 431. na Efeškom koncilu.

28 Pobijajući nestorijanizam upao je u herezu tvrdeći da u Kristu postoji samo jedna narav i to ona božanska (monofizitizam ili monofizizam), što je osuđeno na Kalcedonskom koncilu 451.

29 Naučavatelji monotelizma koji smatra da je u Kristu bila samo jedna volja i jedno djelovanje. Riječ je, dakle, o ublaženom obliku monofizitizma.

30 Sljedbenici monofizitizma, odnosno kristološkog nauka da je u Kristu samo jedna narav i to ona božanska, a nijekala se ljudska.

31 Božić ili svetkovina rođenja Isusa Krista isprva se slavio u razne datume, najčešće 6. siječnja, a početkom IV. st. U Rimu je uvedeno svetkovanje 25. prosinca, što se prvi put spominje u filokalijskom kalendaru (336.), a taj je dan uveden kako bi se potisnulo pogansko svetkovanje rođenja nepobjediva sunca (*dies natalis Solis Invicti*), čime se Krist stavio u središte kao sunce i svjetlo za svakog čovjeka. Vidi: Rebić, 2002: 119.

(XXVIII), a nakon toga se referira na Molinu³² i rasprave oko pelagijanizma, odnosno semi-pelagijanizma (XXIX), te o milosti kod Luthera, ističući spasenje ne samo po vjeri nego i po djelima (XXX). Potvrđuje vrijednost slika i relikvija koje su, prema Dellamartini, bez mrlje idolatrije (XXXI). Ističe slavljenje mise kao otajstva vjere, a ne tek djelo razuma ili politike (XXXII). Govori protiv libertinizma³³ (XXXIII), a pozivajući se na oca, potvrđuje ženidbu kao sedmi sakrament (XXXIV). U sljedećoj tezi govori o sakramentu krsta i poziva roditelje da krste svoju djecu (XXXV). Govori i o biskupovu polaganju ruku u sakramentu krizme (XXXVI). U sljedećoj tezi govori o slavljenju večere Gospodnje, te o njegovu ispunjenju a ne dokidanju zakona (XXXVII). Krist je u kruhu i vinu realno prisutan (XXXVIII). Potiče na slavljenje svete mise (XXXIX), a heretici čine zlo ne slaveći ju (XL). Protiv Calvina i Wycliffa ističe biskupsko posvećenje kao sakrament koji se razlikuje od prezbitera, pozivajući se pritom na apostolsku tradiciju (XLI), spominjući i Petrovu službu (XLII) na koju ga biraju kardinali (XLIII). Prirodnim zakonom, iskrenom spoznajom i ljubavlju, privatnim i javnim kultom, služimo za dobro svijeta i na slavu Božju (XLIV). Crkvene zakone uspoređuje s ovlastima danima od Krista, Petra i apostola, što se dalje prenosilo (XLV).

U sljedećoj tezi objašnjava ovlasti i pitanje suđenja klericima (XLVI) i ističe da vladari moraju poštovati tu vlast koju Crkva ima, ne po prirodnome pravu nego po duhu evanđelja (XLVII). I dok vladari prvo na umu imaju vremenitu sreću ljudi, svećenstvo se u prvome redu brine za onu vječnu sreću, a oboje brinu za opće dobro (XLVIII). Govori o nužnosti sakramentalne ispovijedi za otpust grijeha nakon krštenja, te o potpunom oprost u vremenite kazne u Porcijunkuli³⁴ (XLIX).

32 Luis de Molina (1535.-1600.), španjolski isusovački teolog, naglasio je ulogu ljudske slobode na štetu milosti, a služio se teorijom o srednjem Božjem znanju. Bila je riječ o tzv. sporu *De auxiliis*, odnosno usklađivanju milosti shvaćene kao Božje pomoći sa čovjekovom slobodom, a sam je prijedpor posljedica krivo postavljenog problema jer se na milost i slobodu gleda kao na dvije suprotstavljene veličine. Prijedpor prekida Pavao V. 1607. tražeći svaku struju da prekine napad i započne odnos ljubavi (usp. DH br. 1997).

33 Riječ je o svjetonazoru koji kršćanskoj objavi suprotstavlja razum i iskustvo, a moralnoj strogosti neobuzdanost. Bio je osobito raširen u Francuskoj, a suprotstavljao mu se jansenizam.

34 Mjesto pored Asiza gdje je sv. Franjo doživio obraćenje, a 1216. papa Honorije III. udijelio je poseban oprost onima koji posjete crkvu sv. Marije od Anđela, te se ispovijede i pokaju

1.2. Povijest apostola

Drugi dio knjige govori o povijesti apostola, gdje na samom početku u uvodu namijenjenom čitatelju objašnjava svoje razloge pisanja i navodi apostole koje će obrađivati, a ne radi se samo o dvanaestorici, već o apostolima u širem smislu riječi. Poziva se i na Ivana Krstitelja kao apostola koji je tako prozvan od Boga Oca tek u nebu.

Prije same povijesti, Dellamartina donosi popis apostola koji slijede, odnosno sadržaj teksta. Prvo je riječ o apostolima općenito, o sv. Petru, sv. Pavlu, sv. Andriji, sv. Jakovu Zebedejevu, sv. Ivanu apostolu i evanđelisti, sv. Filipu, sv. Bartolomeju, sv. Tomi, sv. Mateju apostolu i evanđelisti, sv. Jakovu Alfejevu, sv. Tadeju, sv. Šimunu Kanaancu, Judi Iškarijotskom, sv. Matiji, sv. Barnabi, sv. Ivanu Krstitelju, o sedamdeset dvojici učenika³⁵, sv. Marku evanđelisti, sv. Luki evanđelisti, o sedam đakona, sv. Stjepanu prvomučeniku, sv. Filipu o kojem govore evanđelja, sv. Nikoli, sv. Titu, učeniku Pavlovu i sv. Timoteju. Dellamartina, osim što apostole navodi (pozivajući se na Matejevo evanđelje), obrazlaže njihov poziv i izabranje; zašto ih je bilo dvanaest, jesu li bili oženjeni, jesu li primili krštenje i kad su postali svećenicima, kojim su jezikom govorili i slična pitanja.

2. Dogmatska teologija u djelu *Institutiones theologico-dogmaticae de legibus divinis et humanis adversus libertinos, pseudo-politicos, deistas, naturalistas, aliosque heterodoxos concinnatae* (1771.)

Drugo Dellamartinino djelo napisano je tri godine ranije, ali je ovdje stavljeno na drugo mjesto prvenstveno jer je njegova središnja nakana tumačenje zakona unutar okvira moralne teologije. No, tomu unatoč, i ovo djelo obiluje dogmatskim izričajima i promišljanjima autora. Djelo ima ukupno 184 stranice i napisano je također latinskim jezikom.

Prvi dio donosi izbor iz traktata *De Deo intelligente* u 26 teza, nakon čega izlaže 16 teza iz traktata *De Deo volente* o Božjoj volji, što ćemo pominje istražiti u prevedenim tezama.

U prvoj tezi prvoga traktata Dellamartina govori o bezgraničnom Božjem znanju i kako čovjek ima udjela u njemu, iako na ograničen način (I).

³⁵ U bizantsko-slavenskoj tradiciji i sedamdesetdvojica su se nazivali apostolima, odnosno Isusovim učenicima.

Znanje je dar, a postoje i ljudi koji ustraju u neznanju (II). U trećoj tezi spominje Suareza³⁶ u kontekstu usklađivanja znanja koje primamo i ljudske slobode (III). Ističe uvjetovanost ljudskog znanja i njegove kvalitete u usporedbi s Bogom koji je čisti bitak i spoznaja, u našem su znanju prisutne nesavršenosti (IV). Ono što je u Bogu nepromjenjivo, u nama nije već je ograničeno (V). Bog samoga sebe savršeno spoznaje i razumije.

Mi trebamo ne samo vjerovati nego i razumijeti, te u tom kontekstu Dellamartina spominje Alkuina³⁷ (VI). Sve što je bilo i što je sad prolazi, i ništa ne ostaje nezamijećeno u Božjim očima (VII). Osmi teza je uperena protiv Waltera Lollarda³⁸ (VIII), a deveta svečanim tonom govori o Božjem znanju koje je nesposobno za pogrešku i što zamisli tako bude, a bude savršeno (IX). Nadalje je riječ o razlozima nepogrešivog znanja (X), te da Božje znanje ne spašava samo stvorenu slobodu, već i samu prolaznost stvari (XI). Suprotstavlja se talijanskom kalvinističkom teologu, Leliju Sozziniju,³⁹ te se pozivajući na Augustinove riječi iz *Države Božje*, ističe i Božje znanje i našu slobodnu volju (XII), o čemu nastavlja govor i u sljedećim tezama (XIII, XIV, XV). U svojoj biti Bog sve vidi i poznaje i ništa se ne događa bez njegove volje (XVI). Oslanjajući se na Duns Škota koji je smatrao ukinuće Bogu njegovog predznanja ekvivalentnim ukinuće njegovog bitka, Dellamartina stoji na pravcu potvrđivanja istog (XVII). Bog spoznaje buduće čine u svojoj biti, a njegova slobodna volja prati našu (XVIII), te iz toga ističe sklad i uređenost svega stvorenoga (XIX). Bog sigurno i nepogrešivo spoznaje sve, i prošlo, i sadašnje i buduće (XX). Vidljivo je i naslanjanje na sv. Tomu i njegov govor o providnosti (XXI). Nadalje, Dellamartina govori o srednjem znanju ili *sciencia*

36 Francisco de Suárez, španjolski filozof i teolog, isusovac, promicao je kongruizam, učenje o usklađivanju ljudske slobode i božanske milosti.

37 Engleski teolog i književnik, učenik Bede Časnoga, benediktinac, spada među prve uređivače biblijskih tekstova (Rimski misal).

38 Njemački propovjednik, i iako se njegovo ime vezivalo sa sljedbom Lollarda, čini se da povijesno s njima nije imao veze, a povezani su uz osobu i nauk Johna Wycliffa, koji je nijekao transpustancijaciju, napadao papinstvo i štovanje slika i relikvija.

39 Lelio Sozzini i njegov nećak Fausto Sozzini utemeljitelji su učenja nazavanom prema njima socijanizam. Riječ je o protutrojtvenom teološkom nauku kojeg obilježava težnja za razumskim tumačenjem sadržaja vjere, kako bi se objavljeni sadržaji sveli na minimum. Na taj način radikaliziraju reformističko naučavanje i osim nijekanja trojstvene dogme, niječu Kristu božansku narav i sinovstvo, ulogu u otkupljenju koje se za njih shvaća samo kao prijanjanje uz njegov primjer, a sakramente gledaju kao puke običaje bez nadnaravne moći. Širenjem po Europi, pridonijeli su razvoju prosvjetiteljskog deizma i humanističkog kršćanstva. Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, 2009: 1071-1072.

*media*⁴⁰ (XXII), koje označava načelo prema kojemu Bog daje milost onima za koje zna da će u budućnosti na nju odgovoriti ne bi li se tako očuvalo i njegovo znanje i naša slobodna volja, a riječ je o učenju kojega je zastupao Molina, što Dellamartina donosi u sljedećoj tezi (XXIII), dok u dvadesetčetvtoj tezi objašnjava kako Klement VIII. nije potvrdio njegovu osudu, kao ni Pavao V. (XXIV), koji o tome zabranjuje raspravljati i obećaje pravorijek koji nikada nije donesen.⁴¹ Konačno, Dellamartina citira Alexandra Natalisa (1639.-1724.), francuskog dominikanca, teologa i povjesničara, zaključujući svoje izlaganje mislima da ne treba naučavati srednje znanje i semipelagijanizam (XXV), potvrđujući konačno *sciencia visionis* nasuprot *sciencia media* (XXVI).

Drugi traktat O božanskoj volji (*De Deo volente*) sastoji se od 16 teza. U prvoj tezi je riječ o volji koja slijedi božanski razum (I), a u sljedećoj tezi govori protiv Conrada Vorstiusa⁴² i socijanizma u kontekstu slobode Božje volje. Bog volju posjeduje u najsavršenijem smislu (II). Božja je volja jednostavna i neograničena, a na njezinu bit spada i indiferencija s obzirom na predmete (III). Predmet Božje volje je njezina bit, neograničeno dobro. On je htio da se i u stvorenjima priopći ta bit, odnosno na analogan način njegova dobrota te da na taj način i stvorenja u njoj sudjeluju (IV). Njegova su volja i čini moralno dobro, a to da njegova volja ima loše posljedice misle heretici (V). Bog ne samo da želi dobro, nego su i njegova obećanja vođena dobrim, a i nadnaravnu pomoć dijeli, a od zla se razdvaja (VI).

Moralno loš čin nije prethodno predodređen jer Bog nije autor grijeha (VII). Bog želi spasenje svih ljudi jer je njegova volja istinita, iskrena i dobrohotna (VIII). Krist je za sve ljude umro, i njegovu volju slijedi ona božanska koja ju potvrđuje, a milosni prinos njegove krvi je prikazan Ocu kako bi svi mogli slijediti snagu vječne istine (IX). Protiv jansenizma⁴³ potvrđuje se nauk o opravdanju i pozivu svih na spasenje, da djelatna milost ne ruši ljudsku slobodu i da je Krist umro za sve ljude (X), pozivajući se pritom na sv. Augustina i Ivana Damašćanina (XI). Dvanaesta teza govori o Gottschalku iz Orbaisa, monaha samostana u Fuldi, zastupnika krajnjeg augustinizma koji je naučavao

40 U sklopu prijepora *De auxiliis*, molinisti su rabili ovaj izraz kako bi njime označili Božje predznanje o tzv. futuribilijama, tj. o tome kako će netko postupiti u određenoj budućoj situaciji. Nazvano je srednjim znanjem jer buduća uvjetno slobodna situacija stoji na sredini između mogućih slobodnih čina i čina koji se u nekom povijesnom trenutku stvarno događaju. Prema toj teoriji Bog bi udijelio milost onima za koje bi unaprijed znao da će na istu i odgovoriti.

41 Usp. Mateljan, 2006:146-147.

42 Njemačko-nizozemski heterodokсни teolog (1569.-1622.), povezuje se sa socijanizmom.

43 Jansenizam je isticao nužnost milosti za spasenje, umanjujući suradnju osobe i njezine slobode, te je njegova vizija svijeta i čovjeka općenito pesimistička.

dvostruko predodređenje, odnosno negativnu predestinaciju⁴⁴ (XII). Njegovo je učenje izazvalo Hrabana Maurusa, opata benediktinskog samostana u Fuldi i Ikmaru iz Reimsa i Ivana Scota Eriugene, te je Gottschalk osuđen (na sinodi u Quiercyju 849.)⁴⁵ (XIII). Sinodi je predsjedao Ikmar iz Reimsa pod protektoratom i u rezidenciji cara Karla Ćelavog (XIV), "koji je donio četiri zaključka: postoji predestinacija samo za nebo; imamo slobodnu volju (što je ranjeno grijehom, ozdravljeno je milišću); Bog hoće da se svi ljudi spase (iako se svi ne spašavaju) i Krist je umro za spasenje svih ljudi makar svi ne odlaze u nebo (usp. DH, br. 621-624).⁴⁶ Sljedeća teza govori o ljubavi kao vrhovnom principu božanske volje (XV), te završava ovaj dio govorom o slobodi volje (XVI) na slavu Boga.

U drugome dijelu započinje govor o zakonu. Prvo je riječ o zakonu općenito, o učincima zakona, o raznolikosti zakona, i nakon toga se suprotstavlja libertincima, pseudo-političarima i sektama. U prvoj tezi raspravlja o prirodnom zakonu (*de lege naturale*) te njegovu postojanju, nužnosti, obvezatnosti, jedinstvu i mnogovrsnosti, te nepromjenjivosti.

Druga teza se bavi Mojsijevim zakonom (*de lege Mosaica*). Postavlja pitanje autorstva, mjesta, načina, vremena u kojemu je zakon dan i proglašen. Dalje govori o primjeni, o valjanosti i usavršavanju Mojsijeva zakona, te konačno, o njegovu kraju i učincima. Dellamartina dalje razlaže moralne, obredne i pravne odredbe Mojsijeva zakona, te njegovu ukidanju i tom zakonu kao prolaznome.

44 Predestinaciju ili predodređenje Augustin promatra s pastoralnog gledišta: da čovjek izbjegne bilo očaj, bilo preuzetost, dok sv. Toma Akvinski obrađuje tu temu s gledišta providnosti u kontekstu Božjeg plana spasenja koji nadilazi ljudske mogućnosti. U posttridentsko doba dvije su osnovne struje koje se bave tim pitanjem: molinistička (naglašava ljudsku slobodu) i banjezistička koja je u suglasju sa skotistima (apsolutna besplatnost predodređenja za slavu i unutarnje djelovanje milosti). Učiteljstvo Crkve je osudilo dvostruko predodređenje na raznim sinodama (usp. DH br. 335, 397, 623), a Tridentski koncil konačno protiv Husa, Wycliffa i Calvina tvrdi da nema predodređenja za zlo (DH 1556, 1557). Usp još: Mateljan, 2006: 105-106.

45 Usp. Mateljan, 2006: 106.

46 Isto.

Dellamartina zatim odgovara gnostičkom teologu Karpokratu,⁴⁷ odnosno njegovim nasljedovateljima, Marcionu⁴⁸ i manihejcima,⁴⁹ Cerintu,⁵⁰ ebionitima, nazarenima,⁵¹ Lutheru, Hobbesu,⁵² završno se pozivajući na sv. Jeronima i sv. Augustina s obzirom na pitanje je li stari zakon nadvladan.

Treća teza govori o zakonu evanđelja (*de lege evangelica*). Govori o autoru i ustanovljenju ovoga zakona, o slaganju i razlikama evanđeoskog sa Mojsijevim zakonom. Dalje je riječ o njegovim odredbama, obvezatnosti, slobodi, mogućnostima i povlasticama, razrješenju, tumačenju, savjetu i trajanju zakona evanđelja. Na koncu ponovno daje odgovor na onodobne hereze i nepravovjerna učenja, tako primjerice montanizmu⁵³ i mahometizmu.⁵⁴

U četvrtoj tezi Dellamartina govori o ljudskom zakonu (*de lege humana*) i njegovom utjecaju. Raspravlja o djelotvornosti legislativne moći crkvenog i političkog principa i njegovoj obvezatnosti; materiji ljudskog zakona, o zakonu kazne, civilnom i crkvenom zakonu, te o bliskosti zakona milosti i vječnog zakona. Nadalje, riječ je o epikeji,⁵⁵ oprostima i napuštanju ljudskoga zakona, te na samom završetku pruža odgovore sektama i izgubljenom zakonu.

47 Nije sigurno je li Karpokrat postojao, ali je sredinom II. stoljeća u Egiptu postojala sekta karpokratovaca, gdje se u literaturi Karpokrat označava kao njihov osnivač. Učili su da je svijet stvoren od anđela, da je nebeska sila sišla na Isusa, te je on samo primjer a ne Spasitelj. Također zastupaju moralni libertinizam i prakticiraju magiju (o njihovu kultnom sinkretizmu izvješćuje Irenej). Usp. Šagi-Bunić, 1976: 357-358.

48 Marcion iz Ponta je bio ogorčen pavlovskom suprotnošću između Zakona Staroga zavjeta i Kristove objave pa toj razlici daje gnostičku notu govoreći da je Stari zavjet objava pravednog Boga, a Novi dobroga koji je poslao Krista da ljude oslobodi despotske vlasti ovoga prvoga. Bog zato nije isti s Ocem Isusa Krista koji je blag. Vidi: Pavić i dr., 1993: 75, 85, 91, 126, 129, 137, 277.

49 Maniheizam (po Maniju, 216.-277. god.) je sinkretizam judeokršćanskih i indoiranskih učenja. Temelj mu je dualizam, a za čovjekovo oslobođenje potrebno je osloboditi se od tijela i materije, gdje požuda ima svoj najviši izričaj pa osobito na blud gledaju kao na teški grijeh.

50 Cerint se obično spominje u kontekstu osuđenih milenarističkih ideja, te je iste zastupao u vidu Kristovog zemaljskog kraljevstva kojega je opisivao hedonistički.

51 Nazareni ili nazarenci je višeznačan pojam. Može označavati kršćane kao sljedbenike Isusa Nazarećanina; naziv je i za neke judeokršćanske sekte koje su sklone gnosticizmu, a i nekih koje su po učenju slične metodistima. Usp. Rebić, 2002: 623.

52 Thomas Hobbes (1588.-1679.), engleski je filozof koji je u metafizici branio materijalizam, a u epistemologiji zagovarao sofisticirani empirizam. Među prvima je dokazivao moderni kompatibilizam u pitanjima slobode volje. Obično mu se pripisuje pesimizam glede ljudske prirode. Vidi: Kutleša, 2012: 483.-484.

53 Montanizam je zapadnjačka sekta u 2. st. oko Frižanina Montana koji je kao ekstatičar naviještao nova proročanstva Duha Svetoga kao njegov govornik i inkarnacija. Učio je skori svršetak svijeta, strože ćudoređe i pokorničku disciplinu. Usp. Rahner i dr., 1992: 329.

54 Odnosi se na muslimane.

55 Riječ je o pojmu (*ha epieikeia*, pravičnost), i iako etimološki odgovara pojmu pravičnosti, radi se o tumačenju zakona, ne prema slovu, nego prema duhu. Ona označava krepost koju bi trebao imati i donositelj i obdržavatelj zakona. Ne može se koristiti na području božanskog zakona, već ljudskoga. O tome vidi: Biškup, 1977: 2-3, 303-306.

3. Glavne dogmatske teme Dellamartininih *Veritates i Institutiones*

"Skolastički način obrade sastojao se u tome što je knjiga (djelo) bila podijeljena na *traktate*, oni pak na *dizertacije*, koje se dijele na *artikule*. Zatim, artikuli su skup srodnih *kvestija*, a pojedina pitanja/kvestije su obrazloženje problema u *notama* koje se zaključuju tvrdnjom. Dokazi za tvrdnju redovito su prema Duns Škotu."⁵⁶ Sličan način izlaganja i obrade vidljiv je i u dvama prethodno obrađenim Dellamartininim djelima, odnosno njihovim dogmatskim dijelovima.

Veritates iznose katolički nauk unutar četrdeset devet teza, dok *Institutiones* to čine u manjem opsegu unutar dva traktata, o Božjem znanju i o Božjoj volji, kroz četrdeset i dvije teze. Za razliku od prvog djela koja podastire katoličke istine iz opće teologije, drugo je predviđeno za moralnu teologiju, iako prije izlaganja njezina sadržaja Dellamartina iznosi spomenuta dva traktata koja su tada bila uobičajena u filozofsko-teološkim raspravama, a unutar njih nalazimo sličan sadržaj kao u prvome djelu.

Dellamartina u *Veritates* govori o odnosu tradicije i Pisma, o papinskoj nezabludivosti, apostolskoj sukcesiji, a izjašnjava se protiv predestinacije i hereza, što su za ono vrijeme tipične dogmatske teme i pitanja koja su se obrađivala. Dellamartina nadalje izlaže nauk o ekleziologiji u vrlo skučenom aspektu (govori samo o Crkvi kao jednoj, svetoj, katoličkoj i apostolskoj, te onoj koja kao takva jedina ima vlast). Iznosi nauk o Trojstvu i kristologiji u bitnim crtama, ukratko mariologiju i soteriologiju, nauk o milosti i sakramentologiju s posebnim naglaskom na poimanje euharistije i sakramenta pomirenja, nasuprot reformatorima.

U *Institutiones* je pak u središtu spor *De auxiliis*, kao i Božje znanje, odnosno volja, nauk o opravdanju i soteriologija u vidu naglašavanja da je Krist za sve umro. Ističe se poziv svima na spasenje i uzajamno djelovanje ljudske slobode i milosti.

Osim ovih navedenih klasičnih dogmatskih mjesta (kristologija, soteriologija, sakramentologija, mariologija) i problematike o kojoj se tada obilato pisalo (o Božjem znanju, volji, milosti, papinskoj nezabludivosti), vidljivo je također iz prevedenih teza da je on tim pitanjima veoma minuciozno pristupio, pomno obradivši mnoštvo krivovjernih učenja kao i spomenuvši njihove predstavnike i osnove nauka, uvijek u nastojanju da ukaže na onaj pravovjerni. Konačno, možemo uočiti, bez obzira na razliku tematika kojom se

⁵⁶ Sekulić, 2013: 88.

u cjelini bave i *Veritates* i *Institutiones* da su oba djela u dogmatskom aspektu i razradi dogmatskih tema više bliska i povezana nego li se međusobno razlikuju. Njihova je sličnost i u broju samih teza (49 i 42) kao i u metodi izlaganja te izboru tema. Pritom *Veritates* ipak zaokruženije i sistematičnije obrađuju katolički nauk samim time dotičući veći spektar tema, dok *Institutiones* to čine više u filozofsko-polemičkom tonu, usmjerujući se poglavito na teme Božjega znanja i vjere, a tek sekundarno na ostale.

4. Umjesto zaključka

Dogmatska teologija Kerubina Dellamartine svakako je odraz svoga vremena: ona se predstavlja u specifičnoj formi i metodi. To ne čudi ako na umu imamo činjenicu da je Klement VIII. papinskom bulom *Decet Romanum Pontificem* (26. 6. 1603.) potvrdio franjevačke uredbe za filozofskom naobrazbom, te potvrdio skolastičku metodu rada.⁵⁷ Njegova su dva djela školski primjer skolastičkog načina obrade djela.⁵⁸

Što se teologije tiče, razvidno je da se Dellamartina razračunava s mnogim neistomišljenicima, hereticima i nepravovjernim učenjima, uglavnom ih usputno spominjući i njima nasuprot potvrđujući vjeru Crkve. Njegovo poznavanje različitih struja mišljenja je gotovo je impresivno, što dokazuje da je zaista bio vrstan poznavatelj teologije, osobito one koja se u to vrijeme počinje nazivati dogmatskom.

Gledajući na njegova djela suvremenim očima, jamačno je teško prodrijeti, ne samo u latinski jezik nego i duh takve teologije kao i u njezinu neoskolastičku metodu.

Bez obzira na Dellamartinino pozivanje na crkvene oce, Pismo i teološku spekulaciju, što predstavlja temelj suvremene dogmatike, ipak je očiti veliki odmak kojom današnja dogmatika pristupa suvremenim pitanjima, tražeći spone dijaloga čak i s onima koji su u svojim promišljanjima daleko od nje.

⁵⁷ Sekulić, 2013: 80.

⁵⁸ Možda je zanimljivo spomenuti da skolastika, osim što ju obično vezujemo uz velika teološka imena, ima i sekundarno pejorativno značenje budući je engleska riječ *dunce* koja doslovno znači *glupan*, povezana s poznatim Duns Škotom. Dakle, u prenesenom značenju ona može označavati i besplodno umovanje, formalizam otkinut od života, ali i ono što je značila u ono vrijeme a to je da je bila filozofija u službi teologije, samo crkveno učenje i način na koji se ono htjelo homogenizirati i učvrstiti. Usp. i: Klaić, 2002: 1240.

Literatura

- Biškup, Marijan (1977), „Epikeja i oblikovanje savjesti”, *Bogoslovska smotra*, vol. 47, br. 2-3, Zagreb, 303-306.
- Böhm, Thomas (2001), »Ranoarijanska teologija i “Datirana sinoda” u Sirmiju«, *Diaconvensia* vol. 19, br. 1, Đakovo, 9-17.
- Dabić, Goran (2005), „Od Marijine osobne svetosti do njezine izvorne svetosti. Dogma o Marijinu Bezgrešnom Začeću”, *Bogoslovska smotra*, vol. 75, br. 1, Zagreb, 117-130.
- Denzinger, Heinrich – Hünermann, Peter (2002), *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i čudoređu*, U pravi trenutak, Zagreb.
- Enciklopedijski teološki rječnik* (2009), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1071-1072.
- Filozofski leksikon* (2012), (ur.: Stipe Kutleša), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 483-484; 682.
- Hrvatski franjevački biografski leksikon* (2001), (ur.: Vicko Kapitanović, Emanuel Hoško), Zagreb, 177-178.
- Klaić, Bratoljub (2002), *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Mateljan, Ante (2006), *Obdareni ljubavlju. Uvod u teologiju milosti*, Crkva u svijetu, Split.
- Opći religijski leksikon* (2002), (ur.: Adalbert Rebić), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, str. 119; 454; 623; 751; 970.
- Pavić, Juraj – Tenšek, Tomislav Zdenko (1993), *Patrologija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Rahner, Karl – Vorgrimler, Herbert (1992), *Teološki rječnik*, U pravi trenutak, Đakovo.
- Sekulić, Ante, (2013.) „Naša podunavska filozofska učilišta, sadržaj njihova rada i značenje”, hrcak.srce.hr/file/132467; 69-106.
- Šagi-Bunić, Tomislav J. (1976), *Povijest kršćanske literature, sv. I.*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Šarić, Anto (1996), „Dogmatska teologija prema *Optatam totius 16*”, *Crkva u svijetu*, vol. 31, br. 3, Split, 292.
- Šeper, Franjo (1967), „Skolastika u svjetlu Drugog vatikanskog koncila”, *Bogoslovska smotra* vol. 36, br. 3-4, Zagreb, 531.

DOGMATSKA TEOLOGIJA U DJELIMA *VERITATES CATHOLICA EX UNIVERSA THEOLOGIA DOGMATICA, POLEMICA, ET HISTORICA CRITICE SELECTAE...* (1774.) I *INSTITUTIONES THEOLOGICO-DOGMATICAE DE LEGIBUS DIVINIS ET HUMANIS ADVERSUS LIBERTINOS, PSEUDO-POLITICOS, DEISTAS, NATURALISTAS, ALIOSQUE HETERODOXOS CONCINNATAE* (1771.) FRA KERUBINA DELLAMARTINE

Sažetak

Članak prikazuje i uspoređuje dogmatsku teologiju dva djela fra Kerubina Dellamartine: *Veritates catholica ex universa theologia dogmatica, polemica, et historica critice selectae quas ex singulari munificentia...*(1774.) i *Institutiones theologico-dogmaticae de legibus divinis et humanis adversus libertinos, pseudo-politicos, deistas, naturalistas, aliosque heterodoxos concinnatae* (1771.). Riječ je o skolastičkoj metodi razrade i argumetacije, koja je razvijena unutar srednjovjekovne filozofije i teologije. Dellamartina, među ostalim, raspravlja o temama kao što su Božji razum i volja, Mojsijev zakon, zakon Evanđelja, ljudski zakon, prvi učenici i apostoli Crkve. Pritom polemizira, kako s prvim herezama (primjerice arijanizmom, ebionizmom, sabelijanizmom, macedonijanizmom, monoteletizmom, pelagijanizmom), tako i s reformatorima (Lutherom, Calvinom, Zwinglijem, Wycliffeom), prikazujući i upućujući na katolički nauk i teološko učenje.

Ključne riječi: fra Kerubin Dellamartina, dogmatska teologija, *Veritates, Institutiones*, katolički nauk.

**DOGMATIC THEOLOGY IN FR KERUBIN DELLAMARTINA'S
*VERITATES CATHOLICA EX UNIVERSA THEOLOGIA DOGMATICA,
POLEMICA, ET HISTORICA CRITICE SELECTAE...* (1774) AND
*INSTITUTIONES THEOLOGICO-DOGMATICAE DE LEGIBUS
DIVINIS ET HUMANIS ADVERSUS LIBERTINOS, PSEUDO-
POLITICOS, DEISTAS, NATURALISTAS, ALIOSQUE HETERODOXOS
CONCINNATAE* (1771)**

Summary

The paper presents and compares dogmatic theology in two works of FR Kerubin Dellamartina: *Veritates catholica ex universa theologia dogmatica, polemica, et historica critice selectae...* (1774) and *Institutiones theologico-dogmaticae de legibus divinis et humanis adversus libertinos, pseudo-politicos, deistas, naturalistas, aliosque heterodoxos concinnatae* (1771). He used scholastic method of argumentation and elaboration characteristic for medieval philosophy and theology. Among other topics Dellamartina argued about subjects such as God's reason and will, Moses' law, the Gospel's law, human law, the first disciples and apostles of the Church. He debated with early heresies (arianism, ebionism, sabelianism, macedonianism, monoteletism, pelagianism) and with the reformers (Luther, Calvin, Zwingli, Wycliffe), pointing out values of catholic theology and doctrine.

Key words: fra Kerubin Dellamartina, dogmatic theology, *Veritates*, *Institutiones*, catholic doctrine.

Josip Grubeša

SOCIJALNA UČINKOVITOST LASTRIČEVIH PROPOVIJEDI

Izvorni znanstveni rad

UDK 316

Uvod

Poznatog franjevca te jednog od glavnih aktera političkog, crkvenog i kulturnog života 18. stoljeća povijest pamti kao fra Filipa Lastrića.¹ Kompletni Lastrićev opus obuhvaća dva rukopisna djela i desetak tiskanih, uglavnom pastoralnih djela² te četiri zbirke propovijedi: *Testimonium bilabium*,³ *Nediljnik*

1 „Fra Filip za sebe piše 1719. god.: ‘Fra Filip Jakova Ivanića (alias Ranicha ab antiquo) sin iz Očevie, qui et scribo haec’. Vjerojatno je njegovo prezime patronim po ocu Jakovu“ (Zirdum, 2003: 17).

2 *Traditiones in universam aristotelico-scoticam philosophiam*. Rukopis ima 397 stranica veličine 220x165 mm.

Predika na Veliki petak rečena u crkvi sv. Frančeska u Budimu od oca mnogopoštovanog fra Filipa od Očevje, teologa i predikatura, jurve kustoda i za sad u provincii Srebrno-bosanskoj provinciala manje braće reda Sv. Frančeska. Godine 1742. dana 23. miseca marca. To je prvo Lastrićevo tiskano djelo koje se sastoji od 31 nepaginirane stranice, vel. 200x160 mm. Sam Lastrić, a ni njegovi suvremenici, nigdje ga nisu spomenuli. *Lastan, kratak i koristan, pače redovnikom potribit nauk i način dilovati molitvu od pameti koja se zove promišljanje*, Osijek, 1742. Kao provincijal je anonimno tiskao to djelo na 12 nepaginiranih stranica, vel. 200x150 mm. U svom djelu *Epitome* naslovio ga je kraće: *Koristan nauk dilovati molitvu od pameti. Kratak način činiti put križa koga izvadi iz različitih knjižicah djački i talianski*, Rim, 1758. *Commentariolum super Bosnensi provincia (Kratka rasprava o Bosanskoj provinciji*, u rukopisu, na 67 stranica). Daniele Farlati je u djelu: *Illyricum sacrum*, Tom. IV: *Ecclesiae suffraganae Metropolis Spalatensis*, Venetiis, 1769. u odjeljku: *Episcopi Bosnenses* (str. 37-90) objavio kurzivom Lastrićeve odgovore na pitanja koja mu je postavio. *Epitome vetustatum Provinciae Bosnensis seu brevissimum compendium historico-chronologicum congesta et compilata a Philippo ab Occhievja*, Venetiis, Typis Dominici Lovisa, 1765. *Epitome vetustatum Bosniensis provinciae: seu brevissimum compendium historico-chronologicum de antiquitate variisque suis vicissitudinibus et consistentia usque ad haec tempora*, Anconae, Ey typographia Petri Pauli Ferri, 1776. (Znatno prošireno izdanje iz 1765.). Prijevod toga djela je izašao pod naslovom: *Pregled starina bosanske provincije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1977.

3 *Testimonium bilabium seu Sermones panegyrico-dogmatico-morales pro solemnibus Domini Sabaoth : (nec non et alii nonnulli)*, Venetiis, Typis Dominici Lovise, 1755. Propovijedi na latinskom i hrvatskom. To je najopsežnije i najstručnije Lastrićevo tiskano djelo na 542 str., vel. 230x170 mm.

dvostruk,⁴ *Svetnjak*,⁵ i *Od' uza me*.⁶ *Testimonium bilabium*, jedino homiletsko djelo u starijoj književnosti Bosne i Hercegovine i Hrvatske, koje je tiskano dvojezično (latinsko – hrvatski). Lastrić je jako pazio na formu svoga djela pa tako piše dvadeset i jednu propovijed. Od dvadeset i jedne propovijedi trinaest ih je Gospodinovih, tri Blažene Djevice Marije, četiri svetačke i jedna prigodna-mladomisnička. Djelo završava s *Index rerum notabilium* (na jedanaest strana) koji obuhvaća sva imena i sve glavne pojmove u propovijedima, pisan je latinskim jezikom.

Propovjedničkim priručnicima *Nediljnik dvostruk*, *Svetnjak* i *Od' uza me* fratri su dali zajedničko ime „Čizmar“ vjerojatno „zbog toga što su dušobrižnici kojima je namijenjen išli na teren slaviti mise s pukom na grobljima ili zabitnim mjestima, a redovno su morali ići u čizmama. A propovijedi su tako pregledne i laganog stila da se svećenik mogao spremati za propovijed dok mu momak čisti i zagrijava čizme“ (Matić, 2000: 23).

Jedanaest godina poslije izdavanja zbirke *Testimonium bilabium* Lastrić sastavlja *Nediljnik dvostruk* (108 propovijedi) i *Svetnjak* (52 propovijedi) u kojima donosi kraće, jednostavnije i puku bliže propovijedi.⁷

U knjizi *Od' uza me* pored 10 cjelina u kojima se obrađuje kršćanski nauk Lastrić donosi propovijedi: „Govorenja svrhu nauka krstjanskoga“ njih 24, zatim „Govorenja od 12 apostola s istomačenjem svakoga članka od virovanja na svoju svetkovinu“ njih 10, te potom „Govorenja u nedilje“ njih 53 i „Govorenja na svetkovine“ njih 38 - svega 125 kratkih propovijedi.

Ono što ovaj rad nastoji prikazati su dvije propovijedi predviđene za blagdan Velike Gospe u dva različita djela: *Testimonium bilabium* i *Svetnjak*, gledane kroz sociološku učinkovitost. Sociologija pruža niz nezaobilaznih elemenata razumijevanja društva, jedan od tih segmenata je djelovanje kroz izgovorenu riječ na čovjeka i njegovo društvo. Uvjeren u takvu analitičku

4 *Nediljnik dvostruk... to jest po dva govorenja za svaku nedilj priko godine lasna, kratka i ravna. Samo za lasnoću pastirah na selačke puka prijeprostitoga i nenaučnoga uređena, Mletcij, Po Dominiku Lovisi, 1766.*

5 *Svetnjak... to jest govorenja od svetie kako i na dneve svetkovinah gibljivie koi se štiju uzdaržanjem od poslova služavski priko sve godine kratka i ravna kakonoti za lasnoću pastirah puka priprostitoga spravljena, Mlaetci, Po Dominiku Lovisi, 1766.*

6 *Od' uzame, razdiglieno u cetiri dijla, U' Mleczi, Po Dominiku Lovisi, 1765.*

7 U samom predgovoru *Nediljnika dvostrukog* Lastrić piše: „U Prvom dilu, u koje sam dao na svitlost 1755. pod imenom *Testimonium Bilabium*, gdi su nikah Govorenja latinski, pak ista i Slavo-Bosanski, bio sam pokaran zaradi dužine i ponukan, pače moljen od Pastira duhovni puka priprostoga, da učinim jedan Godišnjak cio s kratkim govorenjem: S ovim dakle htio sam njima ugoditi“ (Lastrić, 1766: III). Ipak on naglašava: „...nit je odluka moja, ni djela dostojanstvo prikazati ga Pripovidaocem građanskim, komu se hoće, u sadašnja vrimenta, visoka govorenja, i nakićena, za ugoditi mnogim *prurientibus auribus*: nego samo Pastirom onih duša, od kojih je pisano: *parvuli petierunt panem*“ (Lastrić, 1766: III).

sociološku mogućnost ovaj prilog ima nakanu prikazati neke najosnovnije teme i dileme sociološke učinkovitosti Lastićevih propovijedi osnovnim istraživačkim strategijama.

Propovijed

Propovijed se definira kao „usmeno naviještanje riječi Božje sa strane crkvenog učiteljstva“ (Bezić, 1983: 21) i ima za cilj „docere, delectare, movere“. Ili kako Kišičekova kaže: „Cilj svećeničke propovijedi jest da i potakne slušatelje da moguće loše postupke preobrate u dobre, da promjene loš stil života u dobar, da jedan način razmišljanja zamijene drugim, boljim... Upravo zbog toga svećenička propovijed u sebi sadrži i elemente onoga što se u retorici naziva motivacijski govor“ (Kišiček, 2010: 538). U užem smislu nekada se i zove „sveta elokvencija ili sveta retorika“ (New Catholic Encyclopedia, 2003: 58). Propovijedanje „nie malašna, reko, nego velika, teška, pače strahovita dužnost vaša za čuti se“ (Lastrić, 1766: IV).

Propovijed je retorički tekstualni oblik usmjeren na mijenjanje stavova i djelovanja na one kojima se obraća. Propovijed je govoreno objašnjavanje kršćanskih istina. U samoj je formi naznačena intencija da se riječju mijenja druga osoba, njen svjetonazor i djelovanje, a motivacijom za to najčešće se navode moralni i etički razlozi. Kroz povijest propovijed se oblikuje na različite načine, prateći društvene, političke i stilske mjere europske kulture (usp. Bratulić, 1991: 279). Snaga govora i propovijedi nalazi se u argumentima kojima se mijenja uvjerenje ili spoznaja (odnosno dotadašnje znanje) o nekoj činjenici. Zbog toga na njih treba obratiti posebnu pažnju, a Lastrić iako se obraća nepismenom puku iza svakog argumenta stavlja neki crkveni autoritet (Sv. Pismo, sv. Pavao apostol, sv. Bonaventura itd.) što zasigurno kod slušatelja/čitatelja izaziva određeno strahopoštovanje i dublje uvjerenje da je istinito to što čuju od propovjednika.⁸ Sve jezične tvorevine, pa tako i propovijedi, nastaju i žive unutar većih ili manjih zajednica povezanih prvotno istim jezičnim medijem, a zatim istim sustavom vrednota, odnosno zajedničkom kulturom.⁹ Opstojnost izgovorene, a zatim i napisane riječi, moguća je jedino u komunikacijskom procesu. Stoga je vrlo važno sagledati pošiljatelja poruke (autora ili izvođača)

8 “U drugoj polovini 18. st. u crkvenom govorništvo na hrvatskom govornom području još su asno vidljivi barokni obrasci govorništva, s prevagom retoričkih ukrasa, ali se već javljaju i tendencije da Božja riječ bude izrečena ili napisana jednostavno, kao evanđeoska poruka, razumljiva svima i jasna kao svakodnevni govor. U propovijedima se susreću i načitanost i citatnost, ali potkraj stoljeća s reformom koja se javlja u govorništvo susjedne Italije, knjiška pamet propovjednika ustupa pred mudrošću i jednostavnošću evanđelja.” (Bratulić, 1991: 282)

9 Neosporno je da su propovijedi primarno imale retoričku funkciju pridobivanja slušateljstva određenim vrijednosnim sustavima.

i primatelja (slušatelja ili čitatelja), te okolnosti u kojima se interakcija odvija. Kako se autori/izvođači u pravilu obraćaju određenoj zajednici poznajući njene intelektualne dosege, vrijednosti, način života, itd., nameću se pitanja: dijele li autori/izvođači i slušatelji/čitatelji iste estetske kriterije i vrednote, imaju li ista društvena očekivanja, koliko se primatelji poruke mogu ili žele mijenjati, podudara li se piščeva predodžba o čitateljstvu sa stvarnom situacijom, te na kraju, može li se uopće i koliko točno opisati slušateljstvo/čitateljstvo u nekom minulom povijesnom razdoblju? Propovijedi su bile izuzetno snažno sredstvo mijenjanja kulturnih obrazaca. Nastale su iz praktičnih pastoralnih potreba, a postale su nezamjenjive u vrijeme kada je katolička zajednica u provinciji Bosni Srebrenoj gotovo nepismena. Tako propovijed postaje put utjecaja na puk, objašnjavanja katoličkog nauka, iskorjenjivanja praznovjerja, čuvanje identiteta i razgraničavanje s drugim identitetima, stvaranje društvenih i kulturnih obrazaca.

„Franjevci se u svojim propovijedima okreću osjećajima slušalaca, poistovjećuju se s pastvom, nastoje slušaoce pokrenuti na suze, ali i na smijeh. Takve su propovijedi bosanskog franjevca Filipa Lastrića, iz Očevije (1700-1783), koji je propovijedao na širokom prostranstvu od Budima do Bosne, od Iloka do Zagreba. Propovijedi su mu sastavljene kao neposredan, živ govor dramaturški nepredvidiv, uvijek zanimljiv, često s podacima o narodnim praznovjericama („svrhu čarki i šuškarija”, tj. o bajavicama). Njegov govor često prelazi u monodramu koja je jednom pobudnica za promjenom života i ponašanja, drugi put molitva kršćanske zajednice za oprostjenje grijeha i propusta. U dvojezičnom izdanju svojih propovijedi *Testimonium bilabium* (Venecija, 1755) on podučava u didaskaliji, na margini, što propovjednik treba raditi: „Ovdi moreš pripovidalac metnuti kordu na vrat sebi” [str. 122] i to u času kad propovjednik otkriva ubojicu Kristovoga među sabranim pukom - a to je on sam, propovjednik, ali i svaki čovjek-grešnik” (Bratulić, 1991: 287).

Koristeći se psihološkim spoznajama i komunikacijskim vještinama propovjednici su djelovali na sustav vrednota u tradicijskim zajednicama, često su izazivali snažne provale emocija, a dio je uzbuđenja u pučkih recipijenata bio izazvan i specifičnošću auditivne komunikacije.¹⁰ Temeljni je cilj propovjednika bio transformiranje kulturnih obrazaca ljudi koji su živjeli u nižim društvenim slojevima. Lastrić navodi dužnost propovjednika:

„Ima niki pastira koji ovu dužnost *pripovidati Rič Božju* malo poznaju i misle da krstit, vinčat, ispoviditi bolesnike i vas puk uz korizmu, pak govoriti misu u svetkovine jest sva njoiva dužnost. A to pripovidati scine da im je od volje,

10 „Svijet uha obuhvatniji je i uključiviji no što svijet oka ikada može biti. Uho je preosjetljivo. Oko je hladno i ravnodušno. Uho prepušta čovjeka sveopćoj panici, dok oko, produženo pismošću i mehaničkim vremenom, čuva neke jazove i neke otoke od neprestanog akustičkog pritiska i odjeka“ (McLuhan, 1971: 205).

i nauk krstjanski kazivati. I što je slobodno u ovom razumi da i[h] ne grize crv s[a]vijesti ni ispoviditi se od ovoga pomanjkanja, premda po toliko svetkovinah prođe da od ove [h]rane i ne spominju se (ostavljam ja pomljive). Ali se varaju zašto na više mista ova se paša njima zapovida pod priteško zaduženje, pače i pod vičnje izgubljenje: Bog isti prijete svakom svom namisniku koga je stavio pastirom od duša u prilici Ezekijela proroka: *Fili hominis speculatorem dedi te domui Israhel et audies de ore meo verbum, et admuntiabis eis ex me ... si non annuntiaveris, neque locutus fueris ... ipse impius morietur; sanguinem autem eius de manu tua requiram*. Sinu čovičanski, kapelane, misionaru, pastiru duhovni, postavio sam te (ovo su riči Božje, *Ezek. 3, 17*) postavio sam te, veli, i dao nazornika kući mojoj Sv. crkve, čuvaoca dušama, ču'ćeš iz usta moji rič i pripovidat ćeš njima od moje strane. Ako li ne budeš pripovidati i govoriti grišnik će umrit i poginut u grisi, al Što? Krv ću njegovu od tebe iskati. I na drugom mistu: *Jao, veli, Pastirom duša koji sami sebe pasu ... Mliko jidu, ovčica mojije i vunom se odivaju, a stada moga ne pasu (Ezek. 34)*. Vi pastiri koji pomanjkajete u ovoj dužnosti od pripovidanja i nauka da ste izdajice: zašto pripuštate ovce Isukrstove vukovom paklenim? Vidite li da ste krvnici i ubojice ovaca Isukrstovi vama datije na pašu? Bog je, Bog koji to priti, i niti se on more šaliti ni maskariti“ (Lastrić, 1765: 10).

Danas možemo vrlo teško dobiti pouzdana svjedočanstva o učinku izvedene, izgovorene propovijedi na ondašnje slušatelje. Za današnju kulturu posredovanu elektroničkim medijima tradicijski književni i retorički obrasci (propovijed) postaju još teže razumljivi.

Treba imati na umu da u društvima u kojima socijalne veze nisu dovoljno razvijene, religijska komunikacija utječe na integraciju pojedinca i zajednice. Stoga se može reći da su propovijedi bile vrlo snažan faktor društvenih promjena, posebno na planu integracije društva, jer promjene tumače kao ostvarenje Božjih želja. Jačale su društvene norme i gradile jedinstvo zajednice i društvenu solidarnost, a samim time i integrativnost društva.

Govor u crkvi, propovijed, može se promatrati iz različitih aspekata, primjerice iz teološkog, retoričkog, komunikološkog, a sam naslov kaže da će se u ovom slučaju nastojati prikazati najosnovniji elementi sociološkog učinka propovijedi fra Filipa Lastrića, odnosno utjecaj propovjednika kroz propovijed na pojedinca i društvo, kao i njegovo eventualno oblikovanje društvenog poretka, politike, prava, običaja, ćudoređa, itd.

Analiza

Za analizu homiletičkih tekstova osobito je važno uočiti visok stupanj intencije da se izmijene kulturni obrasci potencijalnih slušatelja. Propovijedi

su bile medij formiranja društvenih stavova i javnog mijenja. Pojavom tiskanih propovijedi očitovao se postupni prijelaz od tradicijskih kulturnih obrazaca na moderne načine tekstualnog prijenosa kulturnih sadržaja u kojima se oblikuju sustavi vrednota. U analizi propovjedničke književnosti primjenjivan je pristup metode analize sadržaja koja je jedan od češće primjenjivanih postupaka književno–sociološke analize. Analiza sadržaja pokazuje međusobne veze teksta s društvenim životom, politikom, navikama, kulturom, itd. Analiza sadržaja je metoda koja utvrđuje kakva se poruka nalazi u pojedinom tekstu i kakav utjecaj ima na primatelja poruke. To je tehnika istraživanja kojoj je cilj doći do objektivnog, sustavnog, kvalitativnog i kvantitativnog opisa manifestnog (i latentnog) sadržaja pod kojim podrazumijevamo poruke izražene tekstem, glasom, slikom (usp. Stojak, 1990: 36). Analizom sadržaja možemo bolje shvatiti odnose između sadržaja poruke i njegova prihvatanja, kao i između sadržaja i primatelja poruke.

Početakom 18. stoljeća franjevačka zajednica Bosna Srebrena našla se na udaru burnih političkih, društvenih i crkvenih događanja. Nakon ratova s Rusijom i Austrijom, Mirom u Srijemskim Karlovcima (1699), Osmansko Carstvo gubi goleme teritorije i prazni državnu blagajnu te povišenim porezima nastoji na preostalom teritoriju nadoknaditi gubitke. Sve te promjene imale su za posljedicu nesigurnost potlačenog puka. Provincija postaje svojevrsna redodržava, a franjevci jedini duhovni i politički predstavnici katoli ka.¹¹ Redovnici su prolazeći kroz brojne nedaće,¹² sumnjičeni za špijunaže, urote, političko okupljanje, itd., uspijevali konstantno upozoravati na tešku situaciju. Zbog svega toga propovijed ima ne samo književnu i religijsku vrijednost nego

11 „U ova dakle vremena, dragi čitatelju, može se u ovoj zemlji Bosni, punoj nemira, vrlo često vidjeti kako se barbari međusobno ubijaju, kako se nasilno ruše dvori velikaša i pale kuće, kako se međusobno pljačkaju i mnoge stvari slične ovima. Sve se to događa već duže vrijeme, a još se svemu tome ne može sagledati kraj. Kad barbari međusobno ovako postupaju, tvojim mislima i razmišljanjima, mudri čitatelju, ostavljam da prosudiš što tek moraju trpjeti kršćani, a osobito svećenici redovnici“ (Lastrić, 1755: 11-12; s latinskog preveo: Pranjković, 2005: 283)

12 „Znam ja, pošt. kapelani i misionari bosanski, trude vaše i ustrpljenje. Znam da su vaše ovce rastrkane podaleko: šta, radi za služiti nji podpuno, malo počivanja imate, nego se najviše u obrtkivanju i [h]odu po selije. Znam da na malo mista pribivališta vaši ovaca jesu pomišana s nevirničkim kroz koje vam valja putovati sve sa strahom niti brez pogibili. Znam da vam se ne zna mlogo puta dan ni noć, konak ni postelja, ručak ni večera, nego valja da ste zadovoljni onako kako se gdi nađe kod siromaha. Znam da crkavah neimajući valja vam tražiti zgradah i pojatah ili načinjati kolibice pod dubjem te kabanicom pokrivši misu govoriti. Znam da vaše ovce, budući, kao rekosmo, podaleko rastrkane, inačije ljudi težaci i siromasi ne mogu k vama doći u druge dneve nego najviše u svetkovine: onda vam je ispovidati i pričeščivati; onda nad nelagodnim Boga moliti i blagosivljati: svi bo u svetkovine k vama najviše utiču se u svojim potribam duhovnim.“ (Lastrić, 1765: 6).

i izrazito političku, i to često kao jedan od/jedini oblik svjedočenja iz toga vremena. Tako Lastrić na početku propovijedi na Veliku Gospu kaže:

„A vi, Braćo Bogoljubljena, nemojte se čuditi ovom mom govorenju; nego žalite sa mnom zajedno, sirotinstvo svoje i zemlje naše osiromašene;“ (Lastrić, 1755: 385).

„Čita se u životu sv. Martina Biskupa, da on želeći izbaviti se iz ove **doline od suza**, moljaše Gospodina, da ga primi k sebi, dopustivši mu umrijeti;“ (Lastrić, 1755: 387).

Zatim se vraća na cilj propovijedi:

„I čut će te u današnjem govorenju: prvo, slatkost smrti, slavu uskrsnuća i veličanstvo uzašašća na nebesa B. D. M. Drugo, promotrit ćemo moći njene, s kojima kraljuje ondi; i milosrđe svrhu nas, s kojim naše spasenje napravlja i počinje“ (Lastrić, 1755: 386).

„Trostruku uspomenu čini danas S. Mati Crkva, iliti da rečem 3 svetkovine slavi velike Gospoje Marije Majke Božje, to jest, priminuće, iliti smrt preslatku; uskrišenje prislavno, i uznesenje na nebesa priuzveličano“ (Lastrić, 1766a: 133).

Potom pojašnjava ciljeve, odnosno koji su razlozi smrti B. D. Marije, koji pak njena uskrsnuća i zbog čega je ona i tijelom uznesena na nebo:

„Priminu, ili umrije D. Marija istina je, za platiti opći dug naravi ljudske, ali ne umrije općim načinom, ili od nemoći koje i gorkom bolešću tila svoga; nego od priužgane ljubavi, i prevelike želje vidit, i uživati pripoljubljenoga sina svoga“ (Lastrić, 1766a: 133).

„Sudeći dakle Gospodin, da je pravedno i dostojno, da ono tilo, koje je dio svoga istoga...odluči uskrisiti na današnji dan prislavnu Majku svoju, kako ljubomorno drži i viruje S. Crkva katoličanska“ (Lastrić, 1766a: 134).

„Tako uskrišena assumpta est in Caelum, uzeta bi, i odnesena na nebo s jednom slavom, pismom, i veličanstvom niti viđenim prije, niti čuvenim;“ (Lastrić, 1766a: 134).

Lastrić se svojim propovijedima obraćao svim dobnim i staleškim skupinama, neukom puku provincije Bosne Srebrene i zbog toga moramo uzeti u obzir eventualni problem prihvaćanja poruke. Kroz propovijed on ističe zanimanja ili društveni status slušatelja/čitatelja kako bi poruku što vjerodostojnije približio, učinio je razumljivom i prihvaćenom, te na taj način imao veći učinak svojom riječi:

„... dosad razgledasmo polje i njive u kojima vi težaci...“ (Lastrić, 1755: 397).

„Ne znate li da jedan vojnik, kada dobro zasluži na vojsci, ostavi oružje i otiđe počivati“ (Lastrić, 1755: 398).

„... doista drugim mlađim i jačim pridade držak, ili ručicu od rala, nek oni oru, i druge poslove teške rade...i dangube od teških poslova u polju, ne mogu orati, ni u vinogradu okopavati,nositi...“ (Lastrić, 1755: 398).

„Tako vi, sirote udovice, ako trpite progonstvo imajte strpljenja...“ (Lastrić, 1755: 398).

Kako su se propovjednici prvenstveno obraćali emocionalnom aspektu osobnosti, svoje poruke su oplemenjivali različitim slikama i primjerima. Vjerske je sadržaje bilo lakše protumačiti neukim slušateljima kroz metaforičke izraze i slike nego služeći se složenom teološkom aparaturom apstraktnih pojmova. Jedan od najjednostavnijih načina uključivanja slikovitog izražavanja u propovijed je korištenje primjera iz prirode. Lastrić i na ovaj način nastoji djelovati na svoje slušatelje/čitatelje i privući njihovu pažnju iznoseći svakodnevne pojave koje okružuju čovjeka:

„... odimo u vaše polje i vidjet ćemo, ne samo u vrtu različito cvijeće i voće, nego i u polju neke njive ranim žitom posijane, tek se isklasale, neke isto pokazuju, neke su zelene, a neke nisu još ni posijane, nego uzorane samo... vidjet ćemo mnoge ledine, ni uzorane, ni ograđene,...zašto ove ledine držite uzalud? Što stoje dangubeći bez ploda? Vi bi odgovorili...njive neposijane ne samo da nisu uzaludne i nekorisne, nego toliko drage i potrebite, koliko i one koje su uzorane i pod obilatim plodom od žita...“ (Lastrić, 1755: 396).

„... da ovog cvića nigdje ne zatuši manjak rose nebeske; nikad ne opali vrućina sunčeva; nikad ne satare vitar zlodunij; nikad ne ubije mraz zimski; već kako je u proljeće počeo da onako za mnogo godina slijedi...“ (Lastrić, 1755: 386).

Govoreći o važnosti nebesa i anđela Lastrić se obraća slušatelju/čitatelju na način da evocira neposredno životno iskustvo koje je svatko vidio i na neki način doživio, opet u svrhu pojednostavljenja svoga mišljenja i približavanja riječi čovjeku, kao i usmjeravanje njegove pažnje:

„Ako pak Nebo i raj toliko čudnovato mirišu; mirisom plemenitim ružice, Marije; i nakitio se gizdavam cvijećem od njene kreposti: je li ova ruža ubrana u vrtu zemaljskome? Je li ovo cvijeće ubrano na zemlji, gdje je prvo procvalo pa gore odneseno“ (Lastrić, 1766a: 136).

Izgovorena riječ postaje faktor društvene integracije, pomaže pojedincu da se osjeća pripadnikom šire zajednice, osnažuje vjeru, jednostavno pojedinac prepoznaje sebe kao člana društva. Na sljedećim primjerima možemo vidjeti kako propovjednik kroz propovijed jača jedinstvo zajednice i društvenu solidarnost:

„Ali mi, sinovi sv. Crkve katoličke koji poznajemo, štujemo i klanjamo se pravome Bogu, i Isusu sinu njegovu, koji se u čistoći začeo, u čistoći porodio,

čistoću hvalio i njegovao; drugačije imamo suditi o čistoći i udovstvu.“ (Lastrić, 1755: 396).

„Nadostavljam, da što god više imamo progonitelja vire, to se tvrđe držimo i više se u njoj slavimo sa strpljenjem za veću imati plaću...“ (Lastrić, 1755: 398).

Također u primjerima iz propovijedi na Veliku Gospu možemo prepoznati etičku funkciju propovijedi. Lastrić nudi model ponašanja za „dobar“ život, upućuje slušatelja na izgradnju i učvršćivanje etičkih vrijednosti, tj. daje smjernice za ponašanje u društvu, formira osnovna moralna pravila i načela:

„Nut promislite molim vi i recite mi, tko s većom pažnjom pazi dječicu vašu, neg udovice? Tko s većom pažnjom čuva poštenje vaše mladeži, neg udovice? Tko će bolje naučiti dicu nauku kršćanskome i mladiće čistoći do združenja i pravoj ljubavi u združenju, ...neg udovice? Tko će ljubavnije pohoditi i dragovoljnije poslužiti bolesnike, neg udovice...“ (Lastrić, 1755: 397).

U cijelom svom govoru Lastrić je vođen filozofijom zdravog uma. On postavlja pitanja koja potiču prave dvojbe te pomažu slušatelju/čitatelju izaći iz njegove „nezrelosti“, na neki način pomaže ubrzati socijalizaciju. Lastrić nastoji racionalizirati svoje propovijedi, nastoji iznijeti didaktičku stranu Biblije, koristeći imena svjetske književnosti, citirajući njihova djela te uvodeći mnoštvo znanstvenih pojmova te istaknuti cjelokupnu moralističku zadaću. On svojim govorom ne želi se spuštati na razinu puka kako bi im nešto objasnio te ih obrazovao, već svojim duboko misaonim izrazima želi intelektualno uzdignuti slušatelja/čitatelja na svoju razinu, obogaćujući ga informacijama iz prošlosti ili „opće kulture“:

„A običavahu nekada stari, divojačka tilesa mrtva posipati cvijećem i zelenim grančicama jabukovim“ (Lastrić, 1755.: 387).

„... pod barjakom ljubičastim, kao pod znakom ufanja i poniznosti,... pod barjakom zelenim, znakom postidnosti djevojačke,...pod barjakom crvenim, znakom krvi prolivene za pravdu,...pod barjakom sjajnim, znakom prosvjetljenja,...pod barjakom bijelim, znakom vjere,...pod barjakom zlatnim, znakom dostojanstva misničkoga“ (Lastrić, 1755.: 391).

Zaključak

Može se zaključiti na kraju kako su obrađivane propovijedi bez obzira što su nastale prije nastanka „službene“ sociologije kao znanstvene discipline postigle određeni sociološki učinak na društvenu zajednicu. One se mogu smatrati sastavnim dijelom kulturnoga i društvenoga sustava vremena u kojemu su nastale i bile slušane/čitane, bile su integrativne, i davale su opće upute i smisao svim drugim normama. Na neki način opravdale i legitimirale norme i

vrijednosti, te dale smjernice za ponašanje u spornim situacijama. Propovjedi su dale orijentaciju i emocionalnu stabilnost u životnim izazovima, hrabrile ljude da izdrže kušnje, da mirno i poslušno obave svoje društvene uloge te naposljetku pomogle očuvanju moralnoga i duhovnog jedinstva.

Lastrić je svojim propovijedima neukom puku Provincije Bosne Srebrene, isticanjem zanimanja ili društvenog statusa slušatelja/čitatelja poruku vrlo vjerodostojno približio, učinio je razumljivom i prihvaćenom. Uključivanjem slikovitog izražavanja u propovijed, korištenjem primjera iz prirode, kao i evociranjem neposrednog životnog iskustva, koje je svatko vidio i na neki način doživio, Lastrić je nastojao privući pažnju i samim time slušatelju/čitatelju naglasiti njegovu društvenu ulogu. Izgovorenom riječju Lastrić postaje faktor društvene integracije, pomaže pojedincu da se osjeća pripadnikom šire zajednice, osnažuje njegovu vjeru, nudi model ponašanja za „dobar“ život, upućuje slušatelja/čitatelja na izgradnju i učvršćivanje etičkih vrijednosti, nastoji ga intelektualno uzdignuti na svoju razinu, obogaćuje informacijama iz prošlosti ili „opće kulture“, jednostavno pomaže pojedincu da prepozna sebe kao člana društva.

Iako se u radu nisam mogao previše osloniti na relevantnu literaturu iz područja sociološkog pogleda na neko djelo ili tekst iz prošlosti, vjerujem da će članak potaknuti na još veće i temeljitije istraživanje u ovome vrlo interesantnom i neistraženom pravcu. Usuđujem se zaključiti kako je Lastrić svojim propovijedima „ni kriv ni dužan“ otvorio sociološku problematiku. Možda da je imao današnje poglede na sociološke teorije, vrlo vjerojatno bi mogao ugrađujući ih u svoj tekst, djelotvornije i konkretnije usmjeravati slušatelja/čitatelja u kulturnom i opće društvenom pravcu svoga vremena. Ovako je fra Filip, iako gledano samo kroz jednu tematsku propovijed, uspio postići društveni učinak kojega mi danas kao takvoga poznajemo.

Literatura

Banov-Depope, Estela (2004), „Tradicijska usmenost, retorička vještina i tiskana propovijed“, *Zbornik o Josipu Banovcu*, Zagreb, 66-82.

Beljan, Iva (2010), „Propovijedati pripovijedajući: propovijed bosanskih franjevaca u 17. i 18. stoljeću“, *Zbornik O Rafaelu Levakoviću*, Zagreb, 241-257.

Bratulić, Josip (1991), „Hrvatska barokna propovijed“, *Hrvatski književni barok* (ur. D. Fališevac), Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 279-296.

Cvitković, Ivan (1996), „*Sociologija religije*“, Studentska štamparija Univerziteta Sarajevo, Sarajevo.

Matić, Bernardin (2000), „Lastrićev čizmar“, *Zbornik o fra Filipu Lastriću u povodu 300. obljetnice rođenja*, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, 23-28.

McLuhan, Marshall (2008), *Razumijevanje medija : Mediji kao čovjekovi proizvođači*, (preveo D. Prpa), Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

Kišiček, Gabrijela (2010), „Retorička analiza svećeničkih propovijedi“, u: *Diacovensia*, vol 27., No.3, Zagreb, 537-550.

Lastrić, Filip (1755), *Testimonium bilabium seu Sermones panegyrico-dogmatico-morales pro solemnitatibus Domini Sabaoth (nec non & alii nonnulli, ut induculus argumentorum infra positus monstrat) latine & illyrice elaborati ad honorem & gloriam atque in obsequium Ss. Nominis in quo omne genu flectitur: Ex quo omnis salus habetur. Per quem omnia facta sunt. Quod vocatum est Jesus a Patre Philippo ab Ochievja ordinis minorum regularis observantiae Seraphici; ex custode & ex-ministro provinciali provinciae Bosnae Argentinae, Venetiis.*

Lastrić, Filip (1765), *Od' uzame*, Po baštinici Constantini, Mleci.

Lastrić, Filip (1766), *Nedignik dvostruk, to jest Po dva govoregnja za vsaku nedignju priko godine, lasna, kratja i ravna. Samo za lasnochju pastirah naselačke puka priprostitoga i nenaučnoga, uregena*, U' Mletezij.

Lastrić, Filip (1766a), *Svetgnjak o. F. Filipa iz Occhjevjae Reda Magnae Bratjae S. O. F. Obsluxitagljah, Provinciae Bosanske davno Minist. Provinc. to' jest Govoregnja od svetie, kako i na dneve svetkovinah ghibglivie, koise štuju uzdarxagnem od opslovah sluxavski priko sve godine: kratka i ravna, kakonoti za lasnochju Pastirah puka priprostitoga spravljena*. U' Mletezij.

Lastrić, Filip (2003), *Pregled starina Bosanske provincije*, (priredio, uvod i komentare napisao dr. fra Andrija Zirdum), Synopsis, Sarajevo-Zagreb.

Marjanović, Mirko (2001), *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*, Matica hrvatska Sarajevo, HKD Napredak, Sarajevo.

Pletikos, Elenmari, - Vlašić, Jelena (2006) „Uvodni dio govora: kako privući pozornost i stvoriti naklonost publike?“, u: *Medijska istraživanja*, Vol. 12, No.2, Zagreb, 5-18.

Pranjaković, Ivo (2003), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*, Matica hrvatska u Sarajevu, HKD Napredak, Sarajevo.

Stojak, Rudi (1990), *Metoda analize sadržaja*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo.

The New Catholic Encyclopedia (2003), 2. izd., sv. 7, (ur. Berard L. Marthaler), Gale Publišing, Wašington D.C.

Zirdum, Andrija (2003), *Pregled starina Bosanske provincije*, (priredio, uvod i komentare napisao dr. fra Andrija Zirdum), Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 7-45.

Zrinšak, Siniša (2008), „Što je religija i čemu religija: sociološki pristup“, *Bogoslovna smotra*, god. 68., br. 1, Zagreb, 25-37.

SOCIOLOŠKA UČINKOVITOST LASTRIĆEVIH PROPOVIJEDI

Sažetak

U radu se prikazuje sociološka učinkovitost propovijedi poznatog franjevca te jednog od glavnih aktera političkog, crkvenog i kulturnog života 18. stoljeća kojega povijest pamti kao fra Filipa Lastrića. Autor će nastojati prikazati najosnovnije elemente sociološkog učinka propovijedi fra Filipa Lastrića, odnosno utjecaj propovjednika kroz propovijed na pojedinca i društvo, kao i njegovo eventualno oblikovanje društvenog poretka, politike, prava, običaja, ćudoređa, itd. Ograničit će se na dvije propovijedi predviđene za isti blagdan u dva različita djela: *Testimonium bilabium* i *Svetgnjak*.

Ključne riječi: propovijed, fra Filip Lastrić, sociologija, religija, društvo.

SOCIOLOGICAL EFFECTIVENESS OF THE SERMONS OF LASTRIĆ

Summary

This paper presents the overall sociological effectiveness of the sermons of a famous Franciscan friar and one of the major actors in the political, ecclesiastical and cultural life in the 18th century, whom history remembers as Friar Filip Lastrić. The author will endeavour to present the basic elements of the sociological impact of the sermons of Friar Filip Lastrić, the influence he exerted through his sermons on individuals and society, as well as his eventual shaping of social order, politics, law, customs, morals, etc. The paper shall be limited to two sermons intended for the same festivity in two distinct parts: *Testimonium bilabium* and *Svetgnjak*.

Keywords: sermon, Friar Filip Lastrić, sociology, religion, society.

Ivan Karlić – Daniel Patafta

**TEOLOŠKE TEME U DJELU
ISTINA KATOLICSANSKA
FRA ANTUNA BAČIĆA**

*Pregledni rad
UDK 271.3 Bačić, A.*

Književnu djelatnost franjevac na prostorima današnje Hrvatske možemo pratiti sve od srednjeg vijeka. Pisana kultura franjevac na narodnom, hrvatskom jeziku započela je u XVII. stoljeću pojavom fra Matije Divkovića. Tijekom toga stoljeća javljaju se i drugi franjevci koji pišu na narodnom jeziku, a čija su djela uglavnom duhovnog sadržaja i namijenjena su prije svega franjevcima Bosne Srebrene i katoličkom puku kojeg oni pastoriziraju. Kroz XVIII. stoljeće javlja se širi krug franjevačkih pisaca, također pretežno s temama duhovnog sadržaja. U djelima franjevačkih pisaca zapažaju se odjeci širokog pokreta katoličke obnove koju je inicirao Tridentski koncil. Sabor je donio niz reformnih odluka koje su imale veliko značenje za daljnju povijest Katoličke crkve. Zahvaljujući teološkoj i propovjedničkoj literaturi zapadnih katoličkih autora, književni rad franjevac izrastao je iz neposrednog dodira s europskom pisanom kulturom. Književni rad franjevac u XVIII. stoljeću bio je bitno određen njihovim pastoralnim potrebama u katoličkom puku. Izlaganje temelja kršćanskog nauka i njegova primjena u životu vjernika bila je primarna intencija te književnosti koja je odredila i njezin karakter.

Na tom tragu treba promatrati život i djelovanje znamenitog franjevca fra Antuna Bačića, člana Franjevačke provincije Bosne Srebrene, rodom iz Vrbe kraj Broda na Savi. Zajedno s fra Stjepanom Vilovom Bačić se smatra začetnikom hrvatske kontroverzističke teološke literature s pravoslavnim kršćanima na području Slavonije i Podunavlja. Njegovo djelo *Istina katolicsanska* (1732.) prvo je takvo djelo među Hrvatima na tom tlu. Samo djelo je u svojoj biti propovjedničko, a sazdano je kao kontroverzijski katekizam. Cilj je ovoga rada izložiti glavne teološke teme koje je Bačić iznio u ovome djelu, napose način na koji je raspravljao o pojedinim kontroverzama između katolika i pravoslavnih. Svakako sve to treba sagledati u okviru ondašnjih društvenih i kulturnih prilika u kojima djeluju franjevci Bosne Srebrene, odnosno novoosnovane Kapistranske provincije.

1. Opća obilježja hrvatske katekizamske literature

Kulturna i duhovna povijest hrvatskog naroda dobrim je dijelom duboko prožeta djelovanjem franjevac. Hrvatska književnost XVIII. stoljeća po svojem je usmjerenju imala primarno praktično–odgojni i poučni karakter. Pisana je s nakanom da poučava i odgaja puk. Njezin praktični smisao i značenje, odnosno njezina prosvjetno–odgojiteljska uloga ogleda se u mogućnosti da se oblikuje čovjekov duh, tj. da se u čovjeku budi i razvija osjećaj za više vrijednosti. Hrvatska pisana kultura je kao odraz duhovnih i kulturnih potreba ovdašnjih ljudi bila bitno određena sredinom u kojoj je nastala, iako je u mnogočemu slijedila tadašnje europske tokove. Piscima toga vremena stavljaju naglasak na potrebu prosvjećivanja pučanstva i njegova uzdizanja iz neznanja, kao i na profiliranje i produbljivanje kršćanskog odgoja i širenje kršćanskih zasada u duhu potridentskog obnovnog katoličanstva.

Pisana kultura franjevac na narodnom, hrvatskom jeziku započela je krajem XVII. stoljeća pojavom fra Matije Divkovića, jednog od najistaknutijih pisaca franjevačke provincije Bosne Srebrene. U XVIII. stoljeću javlja se širi krug franjevačkih pisaca koji pišu djela pretežito duhovnog sadržaja, iako pojedinci čine značajan iskorak i u druga znanstvena područja kao što su pjesništvo, jezikoslovlje i historiografija (usp. Karamatić, 2012: 16-17). Djela franjevačkih pisaca toga razdoblja odjek su širokog pokreta katoličke obnove koju je inicirao Tridentski koncil. Odjek tridentskih reformi došao je preko katoličkih pisaca sa Zapada, čijim su se djelima služili ili bili upoznati franjevci Bosne Srebrene. Prema tome je i sam književni rad franjevac s područja današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine izrastao iz neposrednog dodira s europskom pisanom kulturom, čime se ta književnost uključila u europske kulturne tokove (usp. Karamatić, 2012: 17). Takav svijet ideja i pogleda, prilagođen domaćim prilikama, bio je prisutan na filozofskim i teološkim učilištima Bosne Srebrene, odnosno kasnije Provincije sv. Ivana Kapistrana sa sjedištem u Budimu, tijekom XVIII. stoljeća. Učilišta u Budimu, Baji, Osijeku, Našicama, Brodu, Požegi, Đakovu bila su ishodišta franjevačkoga kulturnoga i duhovnog djelovanja među hrvatskim pukom u Slavoniji i Podunavlju.

Originalnost doprinosa franjevačkih pisaca ogledao se u prvom redu u književnim djelima namijenjenim širim slojevima pučanstva. Želeći se približiti svojim slušateljima autori su u svojim djelima nastojali biti što neposredniji i prisniji, unoseći živost i toplinu, kako bi pobudili pozornost onih kojima je ta riječ bila namijenjena. Time su se uzdigli iznad običnoga i hladnog prenošenja vjerskih definicija i pouka (usp. Jelenić, 1912: 218). Potpuno je drugačija bila situacija s pisanjem katekizamskih djela koja su trebala izlagati kršćanski nauk. Obilježje ove vrste religiozne književnosti bilo je u tome da se crkveni

nauk nastojao izlagati putem kratkih informacija, jasno formuliranih, i čitatelju jednostavnih i pristupačnih za razumijevanje. Ovdje je do izražaja najbolje dolazio karakter duha tridentskih reformi, duh u kojem su diljem katoličkog svijeta nastajale knjige i priručnici u kojima su sustavno bile predstavljene osnove kršćanskog nauka.

U književno stvaralaštvo treba uvrstiti katekizme kao posebnu vrstu literarnog izražavanja s posebnim i prepoznatljivim značajkama, po kojima ih treba razlikovati od ostalih knjiga kršćanskog navještaja s osobitim literarnim izrazom kojima se služila književnost katoličke obnove (Hoško – Šimunović, 2000: 70).

Sadržajno je franjevačka književnost u XVIII. stoljeću uglavnom bila duhovnog karaktera i nastajala je s nakanom da posluži pouci u vjeri i moralu katoličkog stanovništva, odnosno kao priručna literatura u pastoralnom radu franjevaca. Dio toga velikog korpusa su i djela u kojima su autori željeli sustavno izložiti temelje kršćanskog nauka, od kratkih molitava i sažeto formuliranih načela kršćanskog života i nauka, i to sve u duhu potridentske obnove, do sustavnih i širih teoloških tumačenja stožernih točaka kršćanskog nauka i kršćanske prakse, u prvom redu sakramenata i prakticiranja sakramentalnog života, Božjih zapovijedi, njihovog opsluživanja i sl. (usp. Karamatić, 2012: 25).

Gledajući s područja hrvatske katekizamske literature valja istaknuti kako su katolici u Slavoniji i Podunavlju već u osmanlijskom razdoblju poznavali katekizme. Oslobođenjem tih krajeva od osmanske vlasti različiti izdavači već su početkom XVIII. stoljeća izdali bogat izbor katekizamskih izdanja, s ciljem obavještavanja i vjerskog odgoja (usp. Hoško, 1985: 167). Suživot katoličkoga i pravoslavnog stanovništva nametnuo je potrebu za kontroverzijijskim katekizmima. Obnova pastoralnog djelovanja prenijela je katekizamske sadržaje u katehetske i misijske propovijedi, a neke ugradila i u crkvenu pjesmu. Javljaju se i katekizmi koji katekizamsko gradivo prilagođuju pripravama djece za pristup sakramentima ispovijedi i pričesti. Katekizmi za naslovnike imaju vjeroučeničke i vjeroučiteljske. Najčešće su upravljani djeci i neobrazovanima, te su dijaloški koncipirani. Uz taj temeljni, poučni tip katekizama, s pedagoškom zadaćom, javljaju se i katekizmi čiji su tekstovi namijenjeni svećenicima u navještaju kršćanskog učenja. Takvi su katekizmi sadržajem bogatiji, opsežniji i gradivo im je raspoređeno tako da se lako mogu iskoristiti za propovijed (Hoško – Šimunović, 2000: 70).

Tridentski koncil postao je polazište za bogatu hrvatsku katekizamsku literaturu. Potridentska katekizamska književnost na hrvatskim prostorima slijedila je u XVII. i XVIII. stoljeću tri smjera, onu Rimskog katekizma, zatim

katekizma sv. Petra Kanizija i onu sv. Roberta Bellarmina (Hoško – Šimunović, 2000: 70; Hoško, 1985: 167-170). Kraj XVII. i XVIII. stoljeće obilježeni su procvatom katekizamske i druge literature u duhu katoličke obnove. Izlaganje temelja kršćanskog nauka i njegova primjena u praktičnom životu katoličkih vjernika bila je primarna nakana franjevačke religiozne književnosti koja je u potpunosti odredila njezin karakter. Njezina prosvjetna i odgojna funkcija imala je prednost pred umjetničkim izrazom. Prema toj činjenici bio je usmjeren najveći dio franjevačkog stvaralaštva u XVIII. stoljeću. Jedno od obilježja katekizamske literarne djelatnosti bilo je i korištenje teoloških i drugih djela katoličkih pisaca, objavljenih na latinskom i talijanskom jeziku. Kod franjevaca je zamijetan veliki utjecaj franjevačke teološke škole i njezina prvaka bl. Ivana Dunsca Scotta. Ukratko rečeno, može se zaključiti kako je književni rad franjevaca u XVIII. stoljeću bio određen njihovim pastoralnim potrebama služenja u katoličkom puku. Književna djela, kao plodovi toga rada, izraz su praktičnih zahtjeva proizašlih iz duhovničkog poziva njihovih autora (Karamatić, 2012: 27). Pojava i razvoj katekizamske literature među hrvatskim katolicima bili su ovisni o općim putovima nastanka i razvoja katekizamske literature u Katoličkoj crkvi, ali i neposredno vezani za društvene prilike u hrvatskim zemljama krajem XVII. i u XVIII. stoljeću. Bez obzira na političku i crkvenu rascjepkanost hrvatskoga nacionalnog teritorija, niz je crkvenih djelatnika gradio kulturno i jezično jedinstvo hrvatskog naroda, a povijest katekizamske književnosti u određenom je smislu također povijest nastojanja oko standardizacije hrvatskog jezika i uspostavljanja jezičnog jedinstva.

2. Kontroverzijijski katekizam *Istina katoličanska fra Antuna Bačića*

U Slavoniji i Podunavlju već se u prvoj polovici XVIII. stoljeća javila potreba pisanja tzv. kontroverzijijskih katekizama, koji su katolicima trebali pružiti potrebno znanje o vjerskim razlikama između katolika i pravoslavnih kršćana, ali i omogućiti katolicima da pravoslavne privedu u zajedništvo Katoličke crkve. Prvi takav katekizam priredio je franjevac Antun Bačić¹ i

1 Antun Bačić, rođen u Vrbi kod Slavenskog Broda. U samostanu u Velikoj stupio je 1710. u novicijat franjevačke provincije Bosne Srebrene. Studij filozofije i teologije završio je u Italiji, da bi po povratku u domovinu, 1720., bio profesor učilišta moralnog bogoslovlja u Petrovaradinu. Kao župnik u Našicama nastavio je gradnju samostana, podigao propovjedaonicu u crkvi i oltar u kapeli Majke Božje. Kao gvardijan u Budimu počeo je graditi novu crkvu i podigao je suknaru u kojoj se tkalo platno za sve članove Bosne Srebrene. Osim upravnih službi u mjesnim franjevačkim bratstvima Bačić je obavljao i različite provincijske dužnosti u Bosni Srebrenoj. Bio je tajnik provincije (1727.–1728.), namjesnik provincijala Ivana Kopijarevića Stražemanca za Slavoniju i Podunavlje (1729.), a zatim i u cijeloj provinciji dok je provincijal Josip Janković bio na generalnom kapitulu. Obavljao je službe definitora (1732.–1735.) i kustoda (1741.–1745.), te je naposljetku bio

objavio ga u obimnom djelu: *Istina katoličanska*,² (tiskano u Budimu 1732.). Djelo je opširan kontroverzijski katekizam. Kako je u to vrijeme Bačić boravio u Budimu, opravdano je zaključiti da je upravo u budimskom kulturnom krugu, nastalom djelovanjem franjevačkih visokih škola u tom gradu, započelo organizirano djelovanje oko katoličkoga vjerskog učenja tako da ono bude korisno za vjernički dijalog s pravoslavnima (usp. Zečević, 1997: 271-284). Tada u Budimu djeluje i franjevac Stjepan Vilov koji piše jednostavnija kontroverzijska djela, uređena kao dijaloško–poučni katekizam.³ Tri desetljeća kasnije kontroverzijski katekizam piše i fra Emerik Pavić. Njegov katehetsko–liturgijski priručnik *Ručna knjižica za utilovit u zakon katoličanski obraćenike*, tiskan u Pešti 1769., uokvirio je potrebna pastoralna pomagala katoličkim svećenicima koji su se našli pred zadatkom prihvatiti vjernike drugih kršćanskih zajednica u zajedništvo Katoličke Crkve.

Bačićev katekizam smatra se kontroverzijskim jer je značajnu pažnju, kao i značajan broj stranica, posvetio odnosu katolika i pravoslavaca, čime je njegovo djelo uvršteno među rijetka djela katoličke kontroverzistike XVIII. stoljeća. Sam Bačić djelovao je godinama, tijekom prve polovice XVIII. stoljeća među Hrvatima u Slavoniji i Podunavlju, te kraće vrijeme i u Srijemu, svoj pastoralni rad i odgovornost prema njemu izrazio je u potrebi pastoralnog usavršavanja, što naglašava u uvodu *Istine katoličanske* kada kaže: *Uzrok zaradi koga sam stavio se u tuj posao, jest ovi, zašto je bilo moje dužnosti, različite knjige štiti, za umiti vladati mene, i puk komu sam na različitu mistu, za pastira služio, zato di sam što za korisno i za upravno življenje naodio, na baška sam zabilježivao, i pomljivo*

posljednji provincijal Bosne Srebrene prije njezine diobe i nastanka nove provincije sv. Ivana Kapistranskog 1758. Umro je u Našicama 12. XII. 1758.

Bačić je na poticaj Filipa Laštrića sabrao životopise franjevaca provincije Bosne Srebrene i sastavio *Necrologium Bosnae Argentinae*. Sa Stjepanom Vilovom začetnik je kontroverzističke teološke literature s pravoslavnim kršćanima, a njegovo djelo *Istina katolicsanska* (1732.) prvo je djelo te vrste među Hrvatima. Preveo je i spis Marije Agredske Coronel *Mistica ciudad de Dios*, koji je 1773. izdao Ivan Velikanović. Usp. Franjo Emanuel Hoško, Antun Bačić, *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Zagreb, 2010., 26.; ; F. E. Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 44.; *Zapisnik franjevačkog samostana u Našicama. Knjiga I. (1739.-1787.)*, Našice – Slavonski Brod – Zagreb, 2010., 243.

- 2 Punim naslov: *Istina katolicsanska iliti skazagnie upravliegnia spasonosnoga xitka karstianskoga s zabilixegniem zablugiegnia garsckkoga odmetnicstva illiti Garsckie Erexiah u koje su nesrichno upali odkad su se od Rimske Czarkve oddilili. Sve izvagiemo iz svetoga Pisma iz naukah otaczah i razliki kgnigah sloxeno u iezik Illiricski i na svitlost dato po oczu fra Antunu Bachichiu ...*, Budim, 1732.
- 3 Stjepan Vilov, teološki pisac i književnik, rođen je u Budimu krajem XVII. st., a u istom je gradu i umro 5. XI. 1747. Profesor na visokim školama provincije Bosne Srebrene u Budimu i Osijeku, autor je dva kontroverzijska spisa: *Razgovor prijateljski megju kerstjaninom i ristjaninom* (Budim, 1736.) i *Kratak i krotak razgovor megju kerstianinom i ristianinom*, (Budim, 1741.). Usp.: Hoško, 2010: 559 i Hoško, 2001.

ispitivao; Videć poslie, da bi ovi moj malahan trud, za korist neumitnjim služio... I zašto je mučno svaka podpuno, iz latinskog u naški jezik prinieti... (Bačić, 1732: XII). Iz ovoga je vidljivo kako autor ostaje na tragu bitnih obilježja hrvatske katekizamske literature, odnosno kako ga je upravo pastoralni rad, a ne osobna teološka zainteresiranost i kultura, potakao da bilježi stečena znanja i objavi ovaj katekizam (Hoško, 1985: 44; Hoško, 1983: 5, 67). Jednako kao i činjenica da je katekizam pisan hrvatskim, ili kako ga Bačić naziva *naškim jezikom*, kako bi bio dostupan puku koji ne zna latinski jezik.

Iako navodi kako ga je dušobrižničko djelovanje u prvom redu nagnalo da napiše ovo djelo, kao i sakupljeno teološko, pastoralno i katehetsko gradivo koje je naknadno svrstavao u *Istinu katoličansku*, njegovo pastoralno djelovanje dovelo ga je do susretanja s velikim brojem pravoslavnih kršćana koji su živjeli zajedno s katolicima. Upravo je ova činjenica doprinijela tomu da je veliki dio stranica ove knjige posvećen upravo pitanju odnosa katolika i pravoslavnih. Tako u uvodnom dijelu, *Poštovanom štociu*, sam Bačić progovara: ... *niti sam nenavidnosti protiv Grkom pisao, od koji opominjam te da i ima dosti, koji jednokupno s nami ispovidaju istinu, i slide svetu Crkvu Rimsku: nego sam ukazati otio, u čemu blude oni, koji su se povoljno od Rimske Crkve odmetnuvši, eretičkom nauku priložili...* (Bačić, 1732: XI-XII). U istom dijelu autor piše i o nakani ovoga katekizma, a to je: *istomačiti mudro istinu katoličansku, i kriposti nauka ukazati, koja su spasonosna* (Bačić, 1732: XI).

Kontroverzijska problematika zauzima značajan dio *Istine katoličanske*, ali je djelo zasnovano daleko cjelovitije i opsežnije nego što je to bio običaj u onovremenim kontroverzističkim spisima (Hoško, 1985: 45). Sadržaj knjige ukazuje kako je Bačiću prije svega stalo iznijeti što cjelovitije katolički nauk, a tek onda osporiti suprotno naučavanje. Prema tome *Istina katoličanska* je i teološki sustavno djelo i cjelovita rasprava s crkveno-povijesnog gledišta. Već spomenuti sadržaj knjige ukazuje kako ona razrađuje sve teme katoličkoga vjerskog učenja i teološkog naučavanja, kao i to da se u polemičkom dijelu ne obraća samo pravoslavnima nego i drugim kršćanima izvan Katoličke crkve. Kao pisac katoličke obnove Bačić u prvom redu ima u vidu vjersko formiranje i informiranje katolika, a tek nakon toga se obraća drugim kršćanima. Stoga u prvom planu nije kontroverzijski značaj djela, nego je on prvenstveno teološki priručnik s naglašenim teološkim pristupom u razradi gradiva.

2.1. Struktura djela

Katekizam, otisnut na 571 stranici, započinje posvetom ostrogonskom nadbiskupu i ugarskom primasu Emeriku Esterházyu (III–X), zatim slijedi uvod *Poštovanom štociu* (XI–XII), nakon toga kazalo ili *Zabillixenie* (XIV–XXI)

i potrebno crkveno dopuštenje za tiskanje knjige od strane franjevačkih cenzora Stjepana Vilova i Petra Karapandžića, franjevačkih poglavara i upravitelja isusovačkog kolegija u Budimu (XXII–XXIV). Sadržaj knjige podijeljen je na sedam *Razgovora*, neki od njih na više *Cslanaka*, a članci na poglavlja. Prvi je o Božjim zapovijedima (*Od Zapovidi Božji*, str. 1–138) i podijeljen je na deset članaka od kojih svaki obrađuje jednu Božju zapovijed. Drugi razgovor je *Od vladanja Caravenoga* s tri članka o zakonu, crkvenim zapovijedima i kaznama i crkvenim saborima (139–206). Treći razgovor je o grijehu *Od griha* (207–260), dok je četvrti posvećen sakramentima *Od Sakramentah* i podijeljen je na uvodnu raspravu i sedam članaka od kojih svaki obrađuje jedan sakrament (261–430). Slijedi peti razgovor *Od stvorenja svita* s uvodnom raspravom i tri članka: *Od duše razložne*, *Od angelah* i *Od djavolah* (431–492). Šesti i sedmi razgovor obrađuju gradivo o posljednjim stvarima: *Od suda opčega* (493–509), *Od purgatoria i pakla* i *Od pakla* (510–557). Knjiga završava predmetnim kazalom (558–570), izjavom pisca (I.) i tiskarskim ispravicima (II.).

Pregled sadržaja Bačićeva katekizma pokazuje kako on ne slijedi uobičajeni slijed izlaganja katekizamskog gradiva. To je uočljivo osobito u tome što nema posebnih poglavlja o vjerovanju i o molitvi (Hoško, 1985: 46). No, sadržajno ta poglavlja nisu izostala. Vjerovanje razlaže u uvodu u Božje zapovijedi i u tumačenju prve od tih zapovijedi te u dijelovima razgovora od *Od zakona* i *Od stvorenja svita*. Što se tiče molitve, o njoj progovara u tumačenju treće Božje zapovijedi razlažući zasebno svaku prošnju Očenaša. Pogled na kazalo također potvrđuje cjelovitost izlaganja katehetskog gradiva, stoga je za pretpostaviti kako je Bačiću njegovo osobno iskustvo nametnulo izabranu sistematizaciju sabranog gradiva (Hoško, 1985: 46).

Strukturiranje i organizacija teksta ili gradiva napravljena je tako da autor često postavlja retorička pitanja i zatim na njih odgovara. Također tekst dijeli u kratke odlomke koje zatim obilježava brojevima.

3. Teološke teme

Rečeno je kako Bačićev katekizam sadrži, mada na neuobičajen način, cjelovito katekizamsko gradivo, odnosno teološke teme koje su raspoređene unutar same knjige. Ukratko se treba osvrnuti na svaku od obrađenih teoloških tema, kako bi se vidjelo da je Bačićev katekizam cjelovita jedinica koja precizno i teološki ispravu izlaže katolički nauk.

3.1. Razgovor I.: Od zapovidi Božji

Ovaj prvi razgovor, koji se dijeli na deset članaka, za svaku Božju zapovijed po jedan članak, u uvodnom dijelu započinje retoričkim pitanjem:

Može se po stvarima viđenim znati da ima Bog? (Bačić, 1732: 2), što Bačić razlaže u nastavku: *I premda ne može čovik znati naravnijim načinom kaka je Bog u sebi, to jest njegovo bivstvo, razlučenje sobstvij, i druga koja su u Bogu: sa svijem tiem može poznati čovik po stvarima koje vidi, da je jedan početak, od kojega su počele svekolike stvari ovoga svieta...* (Bačić, 1732: 3). Nadalje razlaže klasične teološke teme kao što su Presveto Trojstvo, zatim utjelovljenje i izlaženje Duha Svetoga (Bačić, 1732: 5-10). Ovdje navodi i tri hereze ili kako ih on naziva *erežije*. Prva je naučavanje ebionita, nestorijanaca i još nekih heretika da *Isukrst nije Bog, nego samo čovik, zašto nije od Bivstva Božjega* (Bačić, 1732: 10-13). Među ove heretike Bačić ne ubraja Arija nego ga spominje uz carigradskog biskupa Macedonija kada govori o drugoj herezi da *Duh Sveti nije Bog nego stvorenje* (Bačić, 1732: 13-14). Za treću herezu da *Duh Sveti izhodi samo od Oca, a ne od Sina*, autor okrivljuje Nestorija, Teodoreta Cirskog, Macedonija i Focija te naglašava kako *ovu erežiju sada slide Grci i latine za eretike, neumitno i zlovoljno čine* (Bačić, 1732: 14-31). U raspravi o toj herezi navodi Bačić da Grci u prilog svoga učenja navode dva dokaza iz Svetog pisma i tri iz otačke teologije, da bi zatim sve te njihove dokaze pobio u prilog katoličkom naučavanju (Hoško, 1985: 46). Na tragu tadašnje kontroverzističke literature Bačić dokazuje ovu herezu kao glavni uzrok zbog kojeg su Grci bez svetosti i mudrosti, dok su prije toga imali i naučitelje i svete oce. Prema tome Bog ih je na kraju predao u ruke nevjernika, koji su 1453. osvojili Carigrad. Ovdje Bačić ostaje u okvirima tadašnje kontroverzistike jer navodi i kardinala Bellarmina, koji je povezo pad Carigrada, koji se zbio na Duhove, upravo s tom herezom. Ovu *erežiju* Bačić izlaže na nekoliko strana, držeći se teološkog nauka tadašnjeg vremena. Prvo govori kako se Grci pozivaju na tekst Iv 15,26 (*Poslaću vam Duha istine, koj od Oca izhodi*), koji oni tumače kao Isusovu potvrdu o nauci da Duh izlazi samo od Oca. Bačić se poziva na tumačenje sv. Augustina prema kojem Isus ne niječe da Duh izlazi i od njega, već time označava kako je Otac počelo ili izvor božanskog izlaženja (Košić, 2001: 184). Zatim dokazuje kako je Duh Sveti Duh Isusa Krista i da Sin od Duha izlazi, pri čemu navodi svete oce Bazilija, Epifanija i Ćirila Aleksandrijskog (Bačić, 1732: 17). Nadalje nabraja i druge oce koji svjedoče o uvjerenju kako je Duh i od Sina: Grgura Velikog, Anastazija, Ivana Zlatoustog (Bačić, 1732: 18). Nakon toga navodi citat iz *Quicumque*, nazivajući ga simbolom sv. Atanazija. Dalje dokazuje kako Duh izlazi od Oca i Sina, jer se zove Duh Oca i Duh Sina. Za dokazivanje te tvrdnje koristi citat sv. Pavla: *tko nema Duha Kristova, nije njegov* (Rim 8,9), i evanđelja po Ivanu: *dahnu u njih i reče im: primite Duha Svetoga* (Iv 20,22). Prema tome Duh boravi u Kristu, pa je prema tome njegov, što znači da od njega proizlazi. Nakon toga niže svjedočanstva istočnih otaca: Ivana Zlatoustog, Fulgencija, Prokla Carigradskog, Rufina Akvilejskog,

Epifanija, te naposljetku i Bazilija (Bačić, 1732: 22-23). Kao jedan od prigovora Grka navodi zaključak Efeškog sabora, na koji se ovi pozivaju, kako se Nicejskom simbolu ne smije ništa dodavati. Kako u Nicejskom simbolu ne piše da Duh izlazi od Sina, onda ne izlazi. Bačić na to odgovara kako u to vrijeme nije izbila ova hereza, kao što tada nije bilo stavljeno u Simbol da je Duh Sveti Bog, budući da tu istinu nitko tada nije nijekao (Košić, 2001: 187). Na prigovor Grka kako su latini u prokletstvu jer su proširili Nicejski simbol, Bačić kaže da su onda u prokletstvu Carigradski, Efeški i Kaledonski sabor, jer su oni proširivali Nicejski simbol (Bačić, 1732: 28). Prema Bačiću ovi sabori nisu ništa dodavali, nego su *isti symbol istomačili* kada bi se pojavila koja hereza (Bačić, 1732: 29). Nadalje navodi kako su *sabori Toletski, Lyonski, Aleksandrijski i Firentinski, kad se pojavila erežija, da Duh Sveti neizhodi od Sina, sastavili su, iliti istomačili su symbol sabora Niczenskoga i rekli: Koy od Oca, i Sina izhodi* (Bačić, 1732: 29). Prema ovome Bačić je smatrao da je dodatak *Filioque* u Vjerovanju samo tumačenje definicije Carigradskog koncila, odnosno tumačenje carigradske dogme. Bačić je odbacivanje toga mišljenja nazvao herezom. Naime ako se *Filioque* shvati kao jedno tumačenje, tada njegovo odbacivanje nije drugo nego drugo tumačenje. Ovdje Bačić ostaje nedosljedan. U pozadini se nalazi sljedeće. Ovo pojašnjenje bilo je nužno zato što su neki (Grci) izričito zabacivali da Duh Sveti izlazi ne samo od Oca nego i od Sina, a to treba svaki kršćanin ispovijedati. S polazišta Zapada, istina o izlaženju Duha i od Sina smatrana je dijelom „pologa vjere“ (Košić, 2001: 188). Odgovarajući na staro predbacivanje Grka kako prema tome Duh ima onda dva počela, Oca i Sina, Bačić odgovara kako to nije točno. Nego Duh ima jedno počelo, a to nije u suprotnosti s time da Otac i Sin zajedno budu jedno počelo Duha. Slično kao i drugi kontroverzisti toga vremena kaže kao što su Otac i Sin samo jedno počelo stvaranja svijeta, tako Otac i Sin nisu dva nego samo jedno počelo Duha (Bačić, 1732: 30).

Slijede klasične teološke katekizamske teme vezane uz dogmatiku: *Od slanja Sina i Duha Svetoga, Od upućenja drugog sobstva, Kako se razumije upućenje Sina Božjega, Od Začeca Divicze Marie, Od porođenja i življenja Isukarstova, Od smarti i uskrsnuća Isukarstova* (Bačić, 1732: 31-43). Zanimljivo je da Bačić, kada govori o začecu Blažene Djevice Marije, preuzima nauk franjevačke teološke škole, citirajući bl. Ivana Dunsca Scota i kaže: *Skot sa svom skolom uči da Divica Maria u čas začetia svoga jest začeta bez griha istočnoga, ne po naravi svojoj, budući ona prava kći Adamova, nego po milosti Božjoj i ovo je učinjeno zaradi dostojanstva Sina Božjega, koji se imađase uputiti u čistoj utrobi njezinoj...* (Bačić, 1732: 36). Govoreći o prvoj zapovijedi Božjoj pisac progovara o teologalnim krepostima vjere, ufanja i ljubavi, zatim se osvrće na odavanje počasti Bogu, kao i grijesima koji su

protiv spomenutih kreposti (Bačić, 1732: 43-66). Na isti način piše kada se bavi i trećom i četvrtom Božjom zapovijedi. Osobito je važno spomenuti kako kod treće zapovijedi progovara o molitvi, za koju kaže da *molitva jest dilo s kojim se Bogu podlažemo i dostojno posvećenje dajemo mu, utičući se kako neizmjernomu razdjelitelju milosti svojih, ispovidajući, da od njega imamo potribu, jer od njega sva dobra ishode, klanjajući se njemu kao stvoritelju i uzdržavatelju našemu* (Bačić, 1732: 81). Drugi članci u ovome dijelu uglavnom se bave teološkim tumačenjem pojedine zapovijedi i grijeha koji se vezuju ili proizlaze iz svake pojedinačno. Tako npr. kada govori u članku VI. *Od šeste zapovidi Božje* bavi se tjelesnim grijehom i grijehom protiv naravi, primjerice kada govori *od griha protiv naravi*, kaže: *grih protiv naravi je varlo težak, jer kako nadhodi naravno dilovanje, tako nadomeće varlo veliku zločinu. Parvie varsta griha protiv naravi povoljno prosutje svoga simena i jest grih protiv naravi, zato što je po naravi sime određeno na plod... Druga varsta griha protiv naravi jest sodomia. I jest grih varlo težak, radi koga čini Bog prosisti Sodomu i poslati žive u muke paklene...* (Bačić, 1732: 108-109).

U članku koji se odnosi na sedmu Božju zapovijed, pišući o krađi, vraćanju duga, pogodbama i kamatama, prodavanju i kupovanju te oporukama, Bačić navodi još jednu *erežiju*. Četvrtom herezom naziva tvrdnju da *za dobiti spasenje duše, ne potribuje povratiti tuđe ukradeno*. To učenje pripisuje pravoslavnim kršćanima (Bačić, 1732: 115-119). Govoreći o toj herezi Bačić navodi kako je Bog zapovjedio da se ne krade i da se ukradeno vrati. Ovime se poziva na Guida Karmelićanina koji kaže kako su pravoslavni svećenici običavali odrješivati one koji su otimali i krali, ako bi i njima dali dio ukradenoga. O tome Bačić kaže sljedeće: *Što se i sada međo vlasli očito poznaje, zašto da njiovi ispovidnjici naređuju njima povratiti tuđe, manje bi bilo krađe, razbojnikah i kamatnikah, ali to ne zabranjujuć im, niti učeci, doli su na toliko, da ni za grih ne darže, suprot kojoj zloći ukazuje se iz svetoga Pisma, da Povraćanje Bog zapovida* (Bačić, 1732: 115). Ovdje se Bačić ne osvrće na dogmatski nauk pravoslavni već na njihovu praksu. Zanimljivo je da on ovdje više ne govori o Grcima nego o Vlasima, što je naziv za hrvatske pravoslavce toga vremena (Košić, 2001: 195). Očito se radilo o određenoj praksi prisutnoj kod pravoslavaca na hrvatskom govornom području. Ovdje se radi o jednom posve praktičnom pitanju koje ne zalazi u područje krivovjerja, premda ga Bačić tako imenuje.

3.2. Razgovor II.: Od vladanja crkvenoga

Drugi je razgovor podijeljen na četiri članka koja se uglavnom bave crkvenim zapovijedima. To naglašava i sam Bačić u uvodu poglavlja: *Poslie zapovidi Božje, naredba nauka iziskuje da slidi vladanje i zapovidi Svete Crkve.*

Zašto poslije Boga dužni smo slušati i štovati starišine i vladaoce, budući nji Isukarst ostavio na svom mistu... (Bačić, 1732: 138). U članku u kojem govori o *Zakonu*, zanimljivo je pitanje koje postavlja u trećem poglavlju: *Može li svaki u svom zakonu biti spašen?* Autor ostaje ovdje na tradicionalnom katoličkom nauku tridentske obnove kada piše kako ... *koji su rekli da svaki čovik, ilimu bio neznabožac, ili čifut, iliti Turčin koji obslužuje svoj zakon, može biti spašen. Ali od ovdje ne govorimo, zašto je istina veće nego očita, da koji nekršten ne može ulisti u kraljevstvo nebesko... Kalvin i Luter za raširiti svoje erežije, osobito neumitnim dali su razumiti da svaki u svom zakonu može dobiti slavu nebesku, istok ako viruje u Isukarsta ... Z Bogom pribivati ne mogu koji u Crkvi Božjoj nisu otili biti* (Bačić, 1732: 143-146).

Zanimljivo je i poglavlje koje govori o papinskoj službi, kao i poglavlje koje govori o tome kako svjetovni vladari ne mogu biti poglavari Crkve. Ovo su vrlo aktualna pitanja vremena katoličke obnove, napose ako se uzme odnos protestanata i pravoslavnih prema papinstvu, kao i odnos svjetovne i crkvene vlasti u pravoslavnim i zemljama reformacije, gdje je uloga svjetovnih vladara u crkvenim pitanjima bila iznimno velika. Bačić se ovdje žestoko obara na reformatore kada govori o papinskoj službi: *Otijuću eretici jednokupno oboriti Crkvu Božju i sagraditi Babiloniju od smutnje, z đavolskiem naukom oružani protiva njoj boj biju sa svim mogućstvom, ali vidjevši da je toliko jako utemeljena svarhu tvarda kamena i da joj nauditi ne mogu, podpasuju se sa svom moću razrušiti ovi jaki temelj od Isukarsta jako stavljen i kruto utvrđen: to jest radi bi oboriti mogućstvo glavara višnjega S. Crkve, koji jest papa Rimski ...* (Bačić, 1732: 159). Otvara se pitanje kako to da Bačić pitanje primata rimskog biskupa nije uvrstio među *erežije* s obzirom na to da je ovo pitanje najvažnije u odnosima Istočne Crkve i Rima. Moguće je da je držao kako to nije dogmatsko pitanje nego pravno, pa ga nije uvrstio među deset zabluda koje dovode u pitanje *istinu katoličansku*. Hoško smatra da je to iz razloga što niti na jednom crkvenom saboru nije izrečena osuda protiv te zablude, dok za nabrojanih deset jest (Košić, 2001: 196; Hoško, 1985: 47). Ova mogućnost je vrlo vjerojatna jer je o tom pitanju progovorio tek prvi vatikanski sabor. No, Bačić se poziva na prvih pet općih sabora i njihove kanone kojima se utvrđuje prvenstvo rimskog biskupa (Bačić, 1732: 169-170). Osim toga uzima dokaz i iz Sv. Pisma Mt 16,13, te se poziva na svete oce: u prvom redu Jeronima, kojega citira prema Corneliusu a Lapide i Baronija, zatim na Augustina i Jeronima, prema Bellarminu, odnosno na njihova tumačenja Lk 22,32, Iv 21,17 i Iv 1,42 (Bačić, 1732: 161). Nadalje se poziva i na istočne oce kršćanske starine koji su na jednak način tumačili ta biblijska mjesta, te se poziva na Grgura Nazijanskog, prema Bellarminu, Ivana Zlatoustog, Ćirila, Teofilakta i Eutimija, kao i na latinske oce Grgura i Ciprijana (Bačić, 1732: 161-162).

Na isti način govori i o tome kako svjetovni poglavari ne mogu biti poglavari Crkve: *Vazda je u Crkvi svetoj bilo, da vladaju Crkvom biskupi i misnici, a svitom poglavari svitovni, jerbo je razlučeno vladanje crkveno od svitovnoga budući od stvari Božjih crkveno, a svitovno od svita. I oni koj ne ima oblasti duhovne ne može u duhovne stvari stavljati se...* (Bačić, 1732: 173). Tu postavlja tvrdnju i brani je protiv anglikanaca i protestanata da *principi svitovnji ne može biti poglavar Svete Crkve* (Bačić, 1732: 173-177; Hoško, 1985: 47).

U člancima i poglavljima koja slijede uglavnom se govori o postu, crkvenoj desetini i sličnome. Posljednji članak bavi se opširno crkvenim saborima, kako onima iz prvih stoljeća tako i svim saborima na Zapadu do Tridenta, uključivo. Autor odlučno tvrdi kako je *samo u Crkvi Rimskoj pravi zakon i ko je izvan Crkve Rimske saranit* (op. a. spasiti) *se ne može. U crkvi Grčkoj ne obslužuju se zapovidi Isukarstove i svetijeh Otacah: dakle u Grčkoj Crkvi ne može sahraniti* (Bačić, 1732: 145). Ipak pravoslavne izričito ne naziva hereticima, ali se ne ustručava tvrditi da se *Grci u mlogima protive Svetom pismu i nauku svetieh Otacah i slažu se s Eretici u mlogih članci koji su protivni Evandjelju i nauku svetieh Otacah* (Bačić, 1732: 145). Nabraja sedam dogmatskih razlika između katoličkih i pravoslavnih kršćana i navodi imena začetnika tih pogrešnih učenja koja sad naučavaju i pravoslavci, i to: *prvo, da Duh Sveti ne ishodi od Sina nego samo od Oca; drugo, da nema purgatorija; treće, da sveti do suda Božjega ne uživaju slave nebeske; četvrto, da je potrebno pričešćivati se pod obje prilike; peto, ne priznaju papin primat; šesto, da se dostojanstva Crkvena i stvari svete mogu kupiti; i sedmo, da kamata nije zabranjena* (Bačić, 1732: 145). Sam Bačić svjestan je dubokoga povijesnoga i psihološkog jaza između Katoličke i Pravoslavne crkve i to predbacuje pravoslavcima i njihovoj Crkvi, jer ona *već nenavidi Rimsku Crkvu nego i jedan Eretik, tako da su naši Hrišćani običajni reći: Volim se poturčit, nego pošokčit se* (Bačić, 1732: 146).

3.3. Razgovor III.: Od griha

Ovo kraće poglavlje od dva članka zaustavlja se na razlaganjima o grijehu. Bačić se u uvodnom dijelu razgovora osvrće na grijeh koji je *odvrćenje od upravna i razložita dilovanja, to jest, kad što činimo protiva upravnu naređenju koje bismo imali sliditi: zato ova se zloća naoč u naravi i u zanatu, u naravi kada narav ne diluje po svom naravnom upravljenju ... U zanatu kada majstor fali u zanatu i ne učini stvar kako mu zanat ukazuje i zove se grih ... Nego govorimo o zločija koje uvriđuju Boga i ubijaju dušu...* (Bačić, 1732: 207). Dok se u prvom poglavlju bavi teološkim poimanjem grijeha i njegovim posljedicama, podjelom grijeha i istočnim grijehom, slijedeći crkveni nauk, u drugom dijelu pisac taksativno nabraja i obrađuje osam grijeha: oholost *od oolosti*, lakomost

od lakomosti, bludnost od bludnost, zavist od nenavidosti, srdžbu od sarditosti, proždrljivost od proždarlosti, lijenost od linosti i grijeha koji u nebo vapiju od griha koji u nebo vapiu.

3.4. Razgovor IV.: Od sacramentah

Govoreći o sacramentima Bačić slijedi strukturu podjele sacramenata, tako da ovaj razgovor ima sedam članaka, za svaki sacrament posebno i jedan kraći uvod od nekoliko stranica. Tako u uvodniku piše kako *sacramenti zakona novog jesu očišćenje i opravdanje zločina i opranje od zločina ili jesu potvrđenje i nadometnuće milosti Božje. ovo su ono sedam stupa kamenitih zabilježenih u Proverbiu ... koje izriža mudrost višnja i svarhu twardnje njihove sagrađi Crkvu Katoličansku* (Bačić, 1732: 259). Donoseći definiciju sacramenata autor citira bl. Ivana Dunska Scota prema kojem *sacrament jest znamenje čuteće milosti Božje ili izhodak gnje milostiv, po naređenju Božjemu, jako znamenjujući, naređenjem za spasenje Čovika putujućega. To jest živujućega na ovomu svitu* (Bačić, 1732: 261). Bačić je dobro upoznat s naukom o sedam sacramenata koje je definirao Tridentski sabor, tako da na temelju saborskog nauka piše poglavlje pod nazivom *Samo je sedam sacramenata, a ne više, ni manje*. Zatim navodi nauku istoga sabora gdje među ostalim piše sljedeće: *ako tko reče da sacramenti novoga zakona nijesu bili svi od Isusa Isukarsta Gospodina našega naređeni, ili da jest većije, ili manje nego sedam, to jest karštenje, krizma, tilo Isusovo, pokora, naiposlidnje pomazanje, red i ženidba, ili također da koj od ovo sedam nie pravi i istiniti sacrament, neka je proklet* (Bačić, 1732: 263). Ovo poglavlje ili razgovor o sacramentima najduže je u katekizmu. Bačić vrlo detaljno, slijedeći strogo nauku Crkve, razlaže pitanje sacramenata. Tako se u uvodu bavi i učincima sacramenata, izvanjskošću sacramenata, kakav treba biti onaj koji služi sacramente i mogu li se oni primiti od lošeg službenika, kao i o učinku sacramenata kod onoga koji ih prima (Bačić, 1732: 265-277). Na primjeru sacramenta krštenja može se vidjeti na koji način autor razlaže nauku o sacramentima (Hoško, 1983: 70-71). Tako u poglavlju o sacramentu krštenja najprije postavlja pitanje: *Što je sacrament krštenja i kada je naređen od Isukarsta?* Odgovara da najprije treba znati *da je krštenje od tri vrsti*, tj. krvi, zatim *plamenito* ili *od užganja* i vodom. U drugome dijelu upozorava da *sabor Tridentinski proklinje one koji bi rekli da sacrament krštenje nije potrebit za spasenje* (Bačić, 1732: 278). Na dio početnog pitanja o vremenu kad je Isus naredio ovaj sacrament odgovara Bačić nizanjem različitih teoloških mišljenja i zaključuje da *valja reći, da niti je Isukarst uredio ovi sacrament, kada se je krtio u Jordanu (sv. Toma), niti poslije muke i uskrsmuća (sv. Albert), nego prije uskrsmuća, premda se očito ne može iz pisma svetoga izvaditi baš kada*

ga je naredio (*Duns Scot*) (Bačić, 1732: 279). Vidljivo je kako je autor dobro upoznat sa skolastičkim prijemom o utemeljenju sakramenta krštenja, gdje se on kao franjevac i po svome obrazovanju skotist opredjeljuje za Scotovo naučavanje. Bačić nastavlja pisati o sakramentu krštenja postavljajući novo pitanje: *U čemu se čini sakrament krštenja?* I nudi odgovor: *Prva stvar je voda naravna ... druga stvar potrebna za služiti ... jesu riči od Isukarsta uređene i od Svete Crkve vazda uzdržane, to jest ... Ja te karstim u ime Oca i Sina i Duha Svetoga. Amen.* U odgovor na to pitanje ugrađena je informacija o krštenju polijevanjem, škropljenjem i uranjanjem (Bačić, 1732: 280-282). Poseban dio rasprave o krštenju odnosi se na one *koji karste i primaju krštenje*. Redoviti djelatelj je svećenik, a uz dopuštenje biskupa ili *paroka* i đakon može krstiti, inače *izvan crkve i kad je potreba svatko može krstiti koji zna reći ozgor rečene riči i ima otenje činiti što je Isukrst naredio i običaje Sveta Crkva* (Bačić, 1732: 282). Primalac krštenja može biti *svaki čovik živući na ovom svitu*. Razlikuje također krštenje odraslih od krštenja djece: *Tri se stvari iziskuju u razumnu ... Prvo valja da ima volju i otenje karstiti se ... Drugo valja da viruje u Boga i da sveti sakrament ima mogućstvo oprati od griha istočnoga ... Treće valja da po skrušenju očisti se od griha, ako koga ima izvan istočnoga ...* (Bačić, 1732: 283). Nasuprot ovih zahtjeva koje treba ispuniti odrasli krštenik *u maloj dicit ne iziskuje se nikakvo otenje, zašto su oni upali u grih istočni bez nijednog vlastitog otenja. Zato se za oprati se od toga griha ne iziskuje nikoje otenje. Kako su dakle u grih upali po otenju drugoga, tako za oprati se od toga griha zadosta je otenje drugoga. I zato sveta Crkva naredila je kumove da za njega odgovaraju i imaju otenje, budući da kako je njegova volja u Adamovoj sagrišila, tako da po isti način njegova volja u volji kumovoj od griha se očisti* (Bačić, 1732: 276).

Naposlijetku Bačić postavlja posljednje pitanje: *Koje se milosti po krštenju dobivaju?* I ovdje citira zaključak Tridentskog koncila i učenje teologa Mastrija: *Po sakramentu krštenja najprije dobiva se u dušu znamenje duhovno, koje se ni po jedna način od duše dignuti ne može, nego uvik u duši stoji. Drugo dobiva se milost Božja posvećujuća i zajedno se u dušu ulivaju kriposti bogoslovne, to jest: vira, ufanje i ljubav ... Treće, po sakramentu krštenja dobivaju se sve pomoći koje su potrebite za spasenje i za dobro i upravno življenje, da lašnje može pridobiti napasti đavolske, tilesne i svitovnje* (Bačić, 1732: 284). Bačićev govor o sakramentu krštenja donosi devet navoda iz Biblije, sedam Anakleta Reiffenstühla, pet od Mastrija, četiri iz zaključaka Tridentskog koncila i jedan iz spisa bl. Ivana Dunsca Scota. Spomenute teologe Bačić i u ostalim dijelovima knjige najviše slijedi poštujući tako ondašnju franjevačku teološku tradiciju (Hoško, 1983: 71).

Pišući o sakramentima Bačić progovara i o četiri nove *erežije*. Petu i šestu erežiju svrstao je Bačić u poglavlje o sakramentu *Tila Isusova*. Nestorija smatra začetnikom pravoslavnog učenja da nije *dobro posvećenje u priesnu (kruhu), zašto Isukarst u kiselu posvetio* (Bačić, 1732: 297-305). Bačić navodi kako je Nestorije bio prvi naučitelj te hereze, a njega su slijedili Jan Hus, Luther i Kalvin, koji je naučavao da *potribno je da svitovnji ljudi primaju i tilo i krv Isukarstovu, jer drugojačije ne primaju svega Isukarsta* (Bačić, 1732: 326 -335). Bačić predbacuje pravoslavcima da su nedosljedni i da *slide eretike*, jer je i Pravoslavna crkva Nestorija osudila kao heretika, pa u čudu govori: *Koliko vrlo Grci u ovomu slide Eretike. Da su toliko pomljivi primati ovi slavni Sakramenat, barem bi se stogod od eretikah razlučili, ali ima i mlogo, koji priko svega života ni s tilom se ne pričeste, a kamoli s krvlju. Ja isto mlogo i znadem koji su juve ostarili, a nijesu se ni jedan put pričestili, još ni u Crkvu išli ...* (Bačić, 1732: 235). Ova tematika zadire u dogmatska pitanja, ali je zapravo više riječ o crkvenoj disciplini. Bačić ovdje želi pomiriti sinoptičku i ivanovsku tradiciju. On nije uočio dva kalendara, kako to uviđa suvremena egzegeza, pri utvrđivanju datuma Isusove smrti i posljednje večere. Na temelju sinoptičke tradicije i obilno citirajući Stari Zavjet Bačić dokazuje kako je Isusova zadnja večera bila pashalna večera 14. nisana, te da je Isus koristio beskvasni kruh, jer je kvasni bilo zabranjeno jesti. Zato on tumači da je Ivan govoreći *uoči blagdana Pashe* (Iv 13,1) jednako kao i sinoptici mislio na dan prije Pashe, tj. 14. nisana na večer, pa se *heretici* nemaju pravo na nj pozivati (Košić, 2001: 190).

Druge dvije hereze pronalazi Bačić u pravoslavnom učenju o sakramentu ženidbe. Prva je učenje da *prvi put oženiti se, ili udati se, dobro je, drugi put jest grih* (Bačić, 1732: 414-416). On tu herezu u prvom redu pripisuje Montanu, Novatu, katarima i grupi koju naziva *ablacii*. Prema njemu Montan je također učitelj hereze koja uči da *uzao sakramenta ženidbe može se rastrgnuti, kad god je drago jednomu od nji, i također z drugom oženiti ili se za drugoga udati* (Bačić, 1732: 417-419). Budući da i pravoslavni kršćani dopuštaju drugu ženidbu, autor s ironijom spominje da potvrdu za takvo učenje ne mogu naći ni u Bibliji, ni kod svetih otaca, *već ako kod nekog Eretika nađu ili kod Turkah koji isto tako drže i čine*. Bačić također otkriva realno stanje braka kod pravoslavnih na području njegova uvida: *I ja isti znadem takove koji su imali dvije žene, obadvije žive, i zakonito vinčali se i s jednom i s drugom. Opet znam drugoga, koji jest pustio jednu ženu i uzeo drugu. A svrhu svega zna vas svit od jednoga Poglavita njiova, koji zakonitu ženu jest pustio i uzeo drugu. Niti mogu dopustiti duhovnici ni vladika; zašto je očita rič Božja: što je Bog sastavio, čovik ne rastavi* (Bačić, 1732: 419; Hoško, 1985: 47).

3.5. Razgovor V.: Od stvorenja svita

Ovdje Bačić govori o protološkim temama kao što su stvaranje svijeta, pitanje duše, o anđelima i o đavlima. Govoreći o stvaranju svijeta Bačić se strogo drži biblijskog izvještaja o stvaranju, te kroz sedam poglavlja piše o stvaranju svijeta u sedam dana. Sam autor kaže: *Budući u počelo oviu knjigah u kratko govorili od Boga troistna u sobstvu a jedna u bivstvu, i razumili njegove svete zapovidi, i ona koja su potrebna za upravno karstijanski život, i Bogu, obslužujući njegove zapovidi, služiti. Zato sam potrebno činio u napridak od stvorenja govoriti, po komu se poznaje veličanstvo i dobrota Božja ... I zašto je Bog Svemogući u sedam danah stvorio ovi svit sa svijem stvorenjem, kako nas knjige Poroda uče, zato poslije stvorenja svita potrebno činio sam razlučiti ovi govor u tri članka, u parvomu govoreći o duše razložne, u drugome od angielah, a u trećemu od đavlah, zašto su sve ovo bivstva duhovna* (Bačić, 1732: 430). Ukratko rečeno, u ovom razgovoru Bačić nakon govora o stvaranju svijeta govori o duhovnim stvarnostima.

3.6. Razgovor VI.: Od suda opečnoga i Razgovor VII.: Od purgatoria i pakla

U ova dva posljednja *Razgovora* Bačić razlaže također duhovne teme, samo ovaj puta eshatološke, odnosno nauk o općem sudu, te nauk o čistilištu i paklu. Govoreći o tim stvarnostima strogo se drži crkvenog nauka i tradicije, tako kaže kako *uči vira katoličanska i navodi se u virovanju Apostolskomu i sabora Nicejskoga, da će doista Sin Božji doći suditi žive i mrtve, i dati svakomu plaću po dili svojih* (Bačić, 1732: 492). Bačić se prilikom ovog razlaganja drži i biblijskih navoda u prilog uskrsnuću tijela pozivajući se na *članak od vire* (Bačić, 1732: 493).

Ovdje autor pronalazi i posljednje dvije hereze u učenju pravoslavnih kršćana o čistilištu i posljednjem sudu. Držeći se navoda iz Bellarminova katekizma, Bačić okrivljuje nekog Aerija, a zatim manihejce, petrobruzijane i valdenze, te njima pridružuje i pravoslavne kao i Kalvina i Lutera, da uče herezu kako *ne ima purgatorije iliti čistila* (Bačić, 1732: 510). Herezom smatra i učenje da *blaženi od Suda općenitoga ne idu u slavu nebesku, nego stoje na mistu ili polju od Boga određenje* (Bačić, 1732: 523). Prema njemu to su učenje pravoslavni kršćani preuzeli od Origena, Eutimija i Vigilancija. Nazvavši spomenuta učenja *erežijama*, Bačić donosi zaključke crkvenih sabora koji opravdavaju takvu kvalifikaciju.

Govoreći o čistilištu Bačić kaže kako usprkos zajamčenosti postojanja čistilišta u Sv. Pismu *mnogi su Eretici govorili, da neima takva mista, kojima su se i Garci primicali: zato ne naodeći stanovita u S. Pismu razloga, svarhu koga bi mogli se Eretici utemeljiti, ukazuje istina Katoličanska, i potvrđuje s razlozi svetoga pisma, i svetie Otacah* (Bačić, 1732: 510). Autor i ovdje pribraja pravoslavne hereticima, zapravo govoreći kako su se oni pridružili hereticima, a ne i da su sami heretici. Ovdje se više radi o praktičnom životu nego li o njihovom učenju. Osobito kada kasnije progovara kako su Grci podijeljeni u nauku o čistilištu. Prema Bačiću dio Grka ne zabacuje čistilište, nego ga samo drugačije tumači nego katolici. Zato pita, zašto onda Grci mole za mrtve, prikazuju liturgije, čine zadužbine i skup plaćaju „salandare“ za mrtve ako nema čistilišta i ako mrtvima ne koriste (Bačić, 1732: 511). Tu se autor pita gdje to Bog onda oprašta vremenitu kaznu, kada ju prema učenju Tridentskog sabora svu ne oprašta uvijek na zemlji. Ako to nije moguće u nebu i u paklu, mora postojati *razlučito misto, u komu stoje Duše, doklem se očiste od krivice vremenit; ovo misto mi Katolici zovemo Purgatorio ili čistilo* (Bačić, 1732: 513). Također kao razlog postojanja čistilišta navodi i lake grijeha, zbog kojih su ljudi podložni vječnim kaznama, a za koje se treba trpjeti privremena kazna, odnosno od kojih se treba očistiti, a to se čini upravo u čistilištu (Bačić, 1732: 519). Kod govora o čistilištu donosi i klasičan primjer katoličke dogmatike o postojanju čistilišta, odnosno svetopisamski tekst 2Mak 12,43 gdje se govori kako je Juda Makabejac poslao dar u Jeruzalem da se moli za poginule vojnike (Bačić, 1732: 519). Kada piše o općem sudu Bačić nabraja da su predstavnici toga krivovjerja, kojemu je začetnik Vigilancije, Apolinarije, Tertulijan, Laktancije, zatim Grci, Armenci, Petar Abelard, Arnaldo, Petar de Bruis, te anabaptisti, kalvini i luterani. Radi se, kako to kaže Bačić, o dvije pomiješane hereze, od kojih prva, koju zastupaju nebrojeni heretici od Vigilancija do Laktancija, uči da uživanje nebeske slave nije *bistro* gledanje Božje biti, već samo svjetla njegove biti, a druga, koju zastupaju Grci i nebrojeni predstavnici što ih slijede, govori da pravedni ne idu u raj, nego do općeg suda stoje na mjestu koje je za to odredio Bog (Košić, 2001: 194).

Zaključak

Ukratko rečeno Bačić kod pisanja ovog katekizma koristi skolastičku metodu. Prvo što čini je da postavlja tvrdnju, tzv. *status questionis*, imenuje problem. Zatim nabraja krivo učenje, koristeći pritom izvore. Nakon toga govori o razlozima koje postavljaju krivovjerci za svoje učenje i praksu, tzv. *oppositiones*, što su najčešće navodi Sv. Pisma. Na svaki prigovor Bačić odgovara, što je u skolastici poznato kao tzv. *respondeo*, tumačeći pritom Sv. Pismo, navodeći biblijske citate, a osobito izjave crkvenih otaca, kako latinskih tako i grčkih.

Istina katoličanska je jako dobro djelo, koje je namijenjeno kao iscrpan priručnik za katehizaciju, osobito katoličkom kleru. U njemu se opširno i utemeljeno donose sve glavne dogmatske istine katoličke vjere, a da se autor pritom dotiče i pastoralnih pitanja. Djelo je u prvom redu pisano za svećenstvo koje djeluje među pravoslavnim kršćanima. Stoga Bačić u djelu raspravlja o njihovu učenju, *erežijama*, ali i o praktičnom vjerskom ponašanju. *Erežije* koje navodi sustavno i pobija. Svoje dokazivanje temelji u prvom redu na Sv. Pismu, te crkvenim ocima, osobito istočnim.

Literatura

Bačić, Antun (1732), *Istina katoličanska*, Budim.

Hoško, Franjo Emanuel (1983), „Sakrament krštenja u kontroverznom katekizmu Antuna Bačića“, *Kateheza*, br. 5., god. 4., Zagreb, 67-72.

Hoško, Franjo Emanuel (1985), *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb.

Hoško, Franjo Emanuel – Šimunović Domagoj (2000), „Doprinos franjevac kontinentalne Hrvatske jezikoslovlju i književnosti“, *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno nasljeđe franjevaca Provincije sv. Ćirila i Metoda* (ur.: Marija Mirković, Franjo Emanuel Hoško), Zagreb, 65-82.

Jelenić, Julijan (1912), *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I, Sarajevo.

Karamatić, Marko (2012), *Franjevačka književnost u Bosni u XVIII. stoljeću*, Zagreb.

Košić, Vlado (2001), „Kontrovverzističko djelo ‘Istina katoličanska’ (1732.) Antuna Bačića“, *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba* (ur.: Filip Potrebić), Jastrebarsko, 179-206.

Zečević, Divna (1997), „Propovjedna (Vicko M. Gučetić) i dijaloško – poučna (Stjepan Vilov) vjerska polemika između Istočne i Zapadne Crkve 1741. i 1743.“, *Prvi slavistički kongres: Zbornik radova II.*, Zagreb, 271-284.

**TEOLOŠKE TEME U DJELU *ISTINA KATOLICSANSKA*
FRA ANTUNA BAČIĆA*****Sažetak***

Kroz tekst katekizma Bačić razotkriva da je njegovo djelo zasnovano kao teološki katekizam, premda je u početku sam isticao njegovu pastoralnu uvjetovanost. *Istina katoličanska* je prema tome mogla poslužiti kao katekizamski priručnik učenijim vjernicima, u prvom redu svećenstvu. Koncipiran na način u mnogo čemu uobičajen za katekizme toga vremena, ali ipak s nekim svojim osobitostima, *Istina katoličanska* je pružala sustavni prikaz katoličkog naučavanja, teološku cjelovitost, prikladnu za vjersku polemiku s pravoslavnima i donekle s protestantima, te je kao takav dovoljno jednostavno pisan da ga se moglo stalno upotrebljavati kao građu za propovijedi. Iz toga slijedi kako su teološke teme obrađene u ovom katekizmu sustavno, pregledno i cjelovito prikazane, što upućuje na autorovo visoko obrazovanje i dobru teološku poučenost.

Ključne riječi: kontroverzistika, katekizam, hereze, katekizamske teme, razgovori, članci

**THEOLOGIE IM *ISTINA KATOLICSANSKA*
VON ANTUN BAČIĆ**

Zusammenfassung

Obwohl er am Anfang selbst seine pastoralische Bedingtheit betonte, entlarvt Bačić durch den Text seines Katechismus, dass sein Werk als ein theologischer Katechismus aufgebaut ist. In dem Sinne konnte *Die Wahrheit des Katholizismus* wie ein Handbuch den gelehrten Gläubigern, aber vor allem Priestern, dienen. Konzipiert auf eine, für Katechismen damaliger Zeiten, übliche Art und Weise, dennoch mit eigenen Besonderheiten, bietet die Wahrheit des Katholizismus eine systematische Anzeige der katholischen Lehre, theologische Integrität, die für religiöse Polemik mit den Orthodoxen und zum Teil auch mit den Protestanten angemessen war. Als ein Katechismus mit einem einfachen Schreibstil, konnte man ihn immer wieder für den Aufbau der Predigt verwenden. Aus dem folgt, dass die theologischen Themen in diesem Katechismus systematisch verarbeitet, übersichtlich und umfassend dargestellt sind, was auf eine hohe Ausbildung und theologische Gelehrtheit des Authors verweisen lässt.

Schlüsselworte: Kontroversistik, Katechismus, Irrlehren, Themen des Katechismus, Unterhaltungen, Aufsätze.

Snježana Paušek Baždar

**PRIRODOSLOVNA GLEDIŠTA
IGNJATA MARTINOVIĆA**

*Izvorni znanstveni rad
271.3 Martinović, I.*

1. Uvod – značenje teme

Najistaknutiju ulogu u kulturnoj i znanstvenoj povijesti Hrvata u Mađarskoj u 18. stoljeću odigrali su franjevci. U hrvatskom znanstvenom krugu u Mađarskoj djelovao je kao istaknuti prirodoslovac franjevačkog reda Ignjat Martinović (1755.-1795.). Smatra ga se «enfant terrible» tog reda, ne samo zato što je napustio red i postao član mnogih slobodnozidarskih loža, već i zato što je kao bivši franjevac bio vrlo kontroverzna i pustolovna osoba. No, svojim znanstvenim radovima s područja matematike i fizike, a osobito s područja kemije ostavio je trajni trag u razvitku europske znanosti. Taj trag bi bio znatno dublji da je Martinović duže poživio. No, kao što je poznato, on je kao pripadnik jakobinske zavjere osuđen na smrt i prerano, u četrdesetoj godini života, pogubljen na Krvavoj poljani kraj Pešte (1795.). Premda je Martinović u hrvatskoj historiografiji najpoznatiji kao jakobinac i mason te su o toj njegovoj djelatnosti pisali brojni povjesničari (S. Antoljak, V. Bogdanov, V. Fraknoi, E. Hoško, J. Kolanović, A. Sekulić, J. Šidak, B. Šömen i Đ. Šurmin), njegov prirodoslovni rad je premalo istražen. Do sada su proučena neka njegova gledišta s područja matematike i fizike, s područja ekonomije i filozofije materijalizma¹, ali glavnina Martinovićevih tekstova s područja kemije 18. stoljeća nije do sada istražena, premda je on u europskom kontekstu razvitka znanosti najviše poznat kao kemičar te je na temelju kemijskih tekstova izabran za člana više europskih znanstvenih akademija (Bavarske, Petrogradske, Hessen-hamburške, Švedske i druge). Stoga će težište ovog rada biti na analizi kemijskog rada Ignjata Martinovića.

2. Životopis Ignjata Martinovića

Ignjatov otac Matija Martinović je bio austrijski oficir. Po umirovljenju u činu kapetana živio je u Pešti, gdje mu se 20. srpnja 1755. rodio sin

¹ Vidi opširnije o Martinovićevim mogućim precima i nekim njegovim prirodoslovnim pogledima: Dadić, 2007: 134-161; o nekim Martinovićevim matematičkim i prirodoslovnim pogledima također vidi: Martinović, 2008: 145-151; o ekonomskoj misli i filozofiji materijalizma Ignjata Martinovića vidi: Stipetić, 2001: 600-608.

Ignjat.² Nakon završene niže gimnazije Ignjat stupa u šesnaestoj godini života u franjevački red, polaže zavjete i zaređen je za svećenika u samostanu u Baču. Više razrede gimnazije završio je u Baji, a od 1776. je student teologije u Osijeku, s redovničkim imenom Dominik. U Osijeku je objavio kraće djelo *Systema Universae philosophiae* (1781.) i iste godine bez dopuštenja reda otišao u svojstvu vojnog svećenika u Bukovinu, gdje je u Černovicama upoznao poljskog grofa Ignjata Potockog (1741.-1809.). S obzirom da je Ignjat Martinović, uz svoj materinji jezik „ilirski” govorio latinski i mađarski, njemački, engleski, francuski i talijanski, Potocki mu je ponudio da bude njegov tajnik i da s njim proputuje kroz europska središta. Tako su najprije otputovali u Beč, a potom u Švicarsku, Francusku, Nizozemsku, Englesku, Belgiju i Njemačku. U Francuskoj je Martinović upoznao astronoma Josepha J. Lalandea (1732.-1807.), matematičara, sociologa, ekonomista, tajnika Akademije i člana Konventa Antoina Condorceta (1743.-1794.) i kemičara Goyton de Morveaua (1737.-1816.), koji će se kasnije istaknuti kao pristaše Francuske revolucije. U Parizu se, zajedno s Potockim učlanio u tajno društvo iluminata, organizaciju sličnu slobodnim zidarima. U Engleskoj se Martinović povezo sa znamenitim kemičarem Josephom Priestlyem (1733.-1804.), koji je neko vrijeme prijateljevao, ali i sukobljavao se s Ruđerom Boškovićem.

Car i kralj Josip II. imenovao je Martinovića u ljeto 1783. bez natječaja profesorom eksperimentalne fizike i matematike na Lavovskoj akademiji. U Lavovu se oslobodio zavjeta i istupio iz franjevačkog reda. Kada je Lavovska akademija uzdignuta na Sveučilište, zahvaljujući i Martinovićevim nastojanjima, on je već u 29 godini (1784.) postavljen za dekana Filozofskog fakulteta. U tom osmogodišnjem razdoblju boravka na lavovskom sveučilištu (1783.-1791.) Martinović je dao najvažniji i najplodniji doprinos svojim izumima, a osobito znanstvenim radom razvitku europskog prirodoslovlja, čime je stekao ugled učenjaka i pronio slavu lavovskog sveučilišta.³

Godine 1791. Martinović se natjecao za mjesto profesora fizike na peštanskom Sveučilištu, ali nije uspio. Na to mjesto je primljen, također Hrvat, Zagrepčanin, kemičar i fizičar Josip Franjo Domin (1754.-1819.), dotadašnji profesor fizike na Györskoj akademiji. Martinović se žalio Ugarskom namjesničkom vijeću, dvorskom savjetniku Gottfriedu von Swietenu (1734.-1803.) i vladaru Leopoldu II. (1747.-1792.), moleći ih da se njega izabere za

2 Ignjat je imao četiri brata: Ivana, Vicu, Tomu i Mirka i dvije sestre. Ivan je bio kotarski predstojnik u Virovitičkoj županiji, Vice se istaknuo u sedmogodišnjem ratu, Toma je bio svećenik u Južnoj Mađarskoj, a Mirko glavni liječnik Bačke županije. Opširnije vidi: Šömen, 2013: 260.

3 Martinović je 1. svibnja 1783. u Lavovu primljen u ložu slobodnozidarskih mislilaca *Loža Feniks kod okruglog stola*, koja je radila do 1786., a potom je član u peštanskoj *Loži velikodušnost*. Vidi isto: Šömen, 2013: 261.

profesora na ispražnjenoj katedri. Tu katedru je do svog odlaska u mirovinu držao Ivan Baptista Horvath (1732.-1799.), bivši Dominov i Martinovićev profesor. Nakon izvješća Komisije Filozofskog fakulteta, Martinovićevih žalbi i prijepora oko izbora, car Leopold II. je ipak krajem studenog 1791. dao suglasnost za izbor Josipa Franje Domina.⁴ U veljači iste godine car Leopold II. je postavio Martinovića za dvorskog kemičara. Istodobno ga je Gotthardi uveo u carevu tajnu službu.

Nažalost, car i kralj Leopold II. koji je okrunjen 1790. vladao je samo dvije godine, do 1792., kada je umro. Stoga je Martinović djelovao kao dvorski kemičar nepunu godinu dana. Naime, nakon careve smrti Martinović je pokušao utjecati na novog cara Franju II., Leopoldovog sina. No, Franjo II. je bio zastrašen Francuskom revolucijom, pa je vodio krajnje reakcionarnu politiku. Martinović je stoga stupio u oporbu protiv njega i organizirao slobodnozidarsku urotu. Uhićen je 1794., osuđen na smrt i pogubljen na Krvavoj poljani kraj Pešte 20. svibnja 1795.⁵

3. Martinovićev rad na području matematike i fizike

Kada je Martinović postao redoviti profesor filozofije i matematike na Visokoj filozofskoj školi Generalnog franjevačkog učilišta u Budimu (1779.), on je priredio i tiskao teze *Tentamen publicum ex mathesi pura* koje su njegovi studenti branili na kraju prve školske godine 16. srpnja 1780. Već slijedeće 1781. godine, on je u Osijeku objavio djelo *Systema universae Philosophiae*, koje je bilo podloga za javni ispit njegovih studenata u lipnju 1781. Na temelju analize i tumačenja ovih Martinovićevih tekstova Žarko Dadić je zaključio: „Iz toga je jasno da se Martinović u potpunosti oslonio na Newton-Boškovićev prirodnofilozofijski sustav, što je bilo sasvim u skladu s onim kako se tada postupalo u svim učilištima u Habsburškoj Monarhiji”. Ivica Martinović je pak u svom tekstu o boškovićevcima na hrvatskim filozofskim učilištima upozorio: „Boškovićevu teoriju sila u njezinom izvornom obliku prvi je među hrvatskim franjevcima sustavno naučavao Dominik Martinović iz Pešte, u političkoj historijografiji poznat pod svojim krsnom imenom Ignjat, doktor filozofije i teologije s Budimskog sveučilišta” te dalje navodi riječi iz Martinovićevih *Predavanja* „Ništa u prirodi ne preporučuje ovu teoriju sila više doli kemijske operacije.”⁶ Tako je Ignjat Martinović smatrao Boškovićevu teoriju najboljom u primjeni na kemijska pitanja i na tumačenje kemijskih pretvorbi i promjena.

4 O tome opširnije vidi: Paušek-Baždar, 1988: 15: 100-101.

5 Šömen, 2013: 274 ukazuje: „Danas bi vjerojatno trebalo u najmanju ruku preispitati razgranati revolucionarni put, burni jakobinski život i kontraverznu slobodnozidarsku djelatnost Ignjata Martinovića. Izgleda da se oko njega nataložilo mnoštvo povijesno neprovjerenih, čak i neutemeljenih razmišljanja o njegovu životu i radu.”

6 Dadić, 2007: 145; Martinović, 2008: 145.

U Osijeku je Ignjat Martinović sastavio raspravu o dugi i pojavi halo, ali ju je objavio u Lavovu (1781.). U doba profesure u Lavovu objavljuje i dvije rasprave o mikrometru (Pešta, 1784.), raspravu o određivanju visine atmosfere (Lavov, 1785.) te svoj poznati udžbenik *Praelectionis physicae experimentalis/Predavanja iz eksperimentalne fizike* (Tomus primus, Lavov, 1787. i Tomus secundus, Lavov, 1788.). Premda sadržaj udžbenika obuhvaća matematiku, fiziku i kemiju najopširnije je zastupljena kemija i težište udžbenika je na tumačenju kemijskih pojava. Veći dio udžbenika, s obzirom na matematiku i fiziku proučili su povjesničar znanosti Žarko Dadić i mađarska povjesničarka fizike Jolán Zemplén.⁷

U doba osmogodišnje profesure na Sveučilištu u Lavovu Martinović je napisao više tekstova, osobito filozofsko-političkog sadržaja i predstavio se europskoj javnosti svojim izumima. Tako je konstruirao, zajedno s vladinim savjetnikom Erlom, mikrometar, spravu koja je omogućavala da se linija duga jedan palac razdijeli u tri milijuna točaka. Izumio je i nove strojeve: vršilicu, stroj za rezanje duhana i vakum pumpu te je izvodio aerostatske pokuse s balonima na vodik što je, nakon pokusa braće de Montgolfier (1783.) bila moda među ondašnjim znanstvenicima.⁸ No, od 1787. godine, kada objavljuje prvi dio svog udžbenika, pa sve do kraja svoje profesure 1791., ali i u doba kada djeluje kao dvorski kemičar (1791.-1792.) cara i kralja Leopolda II., Martinović se posvetio kemijskim pitanjima i izvođenju kemijskih pokusa u laboratoriju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Lavovu, a potom u Dvorskom laboratoriju u Beču.

Na temelju proučavanja kemijskih pogleda Ignjata Martinovića nastojati će se pokazati koliko je on bio upućen u suvremeni razvitak europske kemije i koliko se njegov rad može usporediti s radom europskih kemičara druge polovice 18. stoljeća. To se odnosi ne samo na analizu kemijskih pogleda u prvom dijelu njegova udžbenika *Predavanja iz eksperimentalne fizike*, već više od toga: na analizu, kritičko čitanje i tumačenje njegovih deset znanstvenih radova, koji su u razdoblju od 1789. do 1792. objavljeni u znamenitim kemijskim časopisima *Crell's Chemischen Annalen* i *Beyträge zu den Chemische Annalen*, urednika Lorenza von Crella (1744.-1816.). Taj časopis je bio izuzetno važan ne samo za napredak kemije u Njemačkoj, već u čitavoj Europi.

⁷ Dadić, 2007: 151-155; Zemplén, 1964: 274-278.

⁸ Domin, 1987: 174-180. Radi se o djelu koje je kritičko izdanje i prijevod s latinskog jezika o plinovima iz 1784. godine i u kojem je, između ostalog, opisana gotovo čitava povijest pokusa sa zračnim balonima. Prema Fraknóiu u veljači 1784. dopisnik *Wiener Zeitung*a javio je iz Lavova da Martinović skuplja novac za izradu letjelice, široke 50 stopa koja bi uspjela ponijeti u visinu dvije osobe. No, samo četiri dana nakon toga isti časopis donosi vijest da je on s jednim dvorskim savjetnikom pustio u zrak zračni brod visok pet, a širok dvije stope, koji se nakon uspona od 300 stopa srušio na zemlju. Vidi: Fraknói, 1921: 14. Isti autor navodi i većinu ostalih Martinovićeve djela.

Tako je Martinovićeva istraživačka zaokupljenost kemijom potpuno izražena u njegovom dvosveščanom sveučilišnom udžbeniku, a još više u njegovim znanstvenim radovima.

4. Martinovićevi kemijski pogledi u *Praelectiones physica experimentalis*

Tijekom 18. stoljeća kemija je na Sveučilištu zastupljena na medicinskim i filozofskim fakultetima. Na filozofskim fakultetima se predavala u okviru fizike, u smislu *physis* (nauk o prirodi), koja se jedno vrijeme dijelila na *physicu generalis* i *physicu particularis*, a kasnije je objedinjena samo pod nazivom *physica*. Stoga, sva kemijska djela i tekstovi iz tog razdoblja u svom naslovu uglavnom imaju riječ fizika.

Prvi dio sadržaja Martinovićeva udžbenika, koji je izložen na 349 stranice, gotovo isključivo se odnosi na kemiju. Prema Szabatváriju, Martinović je u svom udžbeniku upotrijebio i pojam fizikalna kemija, ali je u okviru tog pojma prvi put izložio i nauk o uzajamnom privlačenju ili afinitetu tvari.⁹

Naslovi pojedinih poglavlja, njih šest, prvog dijela Martinovićevih *Predavanja iz eksperimentalne fizike* su slijedeći: Općenito o prirodi i proučavanju (str. 10-20); O prirodi tijela, ukoliko se ova po smislu (*pro ratione*) definirati mogu (str.21-35); O prirodi tijela ukoliko se ona mogu spoznavati pomoću opažanja i eksperimenta (str.36-79); Opće osobine tijela koje slijede iz rečenoga (80-114); Minerali (str. 115-243) i Biljne tvari (str. 243-349).¹⁰

U prva dva poglavlja izlaže svoja metodološka načela, pa smatra da su sredstva spoznaje: pamet, iskustvo, opažanje i eksperiment. Pri tome naglašava važnost iskustva i razuma, a razum nam govori da se tvari sastoje od određenog broja atoma. Nauk o atomima temelji se na Boškovićevoj teoriji, pa u drugom poglavlju nabroja svojstva tvari na temelju tog nauka. U slijedeća četiri poglavlja bavi se isključivo kemijskim problemima. Pri tome on kemiju dijeli na fizičku, liječničku i ljekarničku, a potom im dodaje kemiju izrade stakla, pravljenja boja i agrikulturnu kemiju, odnosno kemijsku tehnologiju (*chemia technica*). Uz to, on detaljno opisuje kako treba izgledat dobro opremljeni kemijski laboratorij i donosi dvije slike svih aparata za pokuse.

9 Vidi: Dadić, 2007: 153; Zemlén, 1964: 272; Grdenić, 2001: 450 i Szabadváry-Szökefalvi, 1972: 110-113.

10 Prema Fraknóiju Martinović je 21. svibnja 1786. uputio Dvorskome savjetu za studije u Beč memorandum iz kojega se vidi da je njegovo djelo već tada bilo napisano. Tako je prvi dio tiskan 1787., a drugi 1788. dok je treći dio ostao u rukopisu. Pored toga, Martinović je dvorskome savjetniku za školstvo von Swietenu najavio da će svoj udžbenik prevesti na njemački, ali tu svoju namjeru nije ostvario. Vidi: Fraknói, 1921: 43.

Dok u petom i šestom poglavlju daje pregled anorganskih i organskih tvari, u četvrtom poglavlju Martinović se bavi općim svojstvima ili principima tvari (str. 80-114). Jedan od glavnih svojstava tijela je flogiston. Smatra se da je Martinović među malobrojnijim učenjacima u tadašnjoj Habsburškoj Monarhiji bio posljednji promicatelj flogistonske teorije. Međutim, treba istaknuti da je ta teorija flogistona kod Martinovića bila bitno više od pogrešne pomoćne hipoteze. U svojim znanstvenim radovima, koje objavljuje nakon udžbenika, Martinović zamjenjuje flogiston (1790.) terminom *vatrena tvar* (*Feuerluft*) da bi se njome mogao suprotstaviti Lavoisierovim pogledima o toplini.

Kemijske reakcije su često bile praćene pojavom gorenja, vatrom i plamenom, pa je pojam topline zaokupljao pažnju kemičara i fizičara. Prve teorije o toplini osnivale su se na shvaćanju da je toplina materija koja se nalazi pohranjena u svakom tijelu.¹¹ U povijesti kemije malo je poznato da je i A. L. Lavoisier (1743.-1794.) shvaćao pojam topline na isti način. Naime, on je u svoju «Tablicu jednostavnih tijela koja pripadaju svim carstvima prirode, a koja možemo smatrati elementima tijela» i koju je objavio u svom glavnom djelu *Traité élémentaire de Chimie* (1789.), na prva mjesta stavio svjetlost (*lumière*) i toplinu (*calorique*), kao elemente koji sudjeluju u kemijskim reakcijama, ali nemaju masu. Tako je smatrao da se kisik sastoji od *osnove* čistog kisika spojenog s toplinom ili svjetlošću, pa se kod oksidacije metal spaja s *osnovom*, a toplina ili svjetlost se oslobode.¹² Referirajući se na Lavoisiera, glasoviti engleski kemičar J. Priestly je izjavio da kao što Lavoisier, apostol mjerenja, može za elemente tvari uzeti toplinu i svjetlost koje nemaju masu, tako se može zadržati flogiston, kao princip gorenja i topline koji nema masu. Vjerojatno je poznanstvo s Priestlyem navelo Martinovića da zadrži flogiston i kasnije ga definira kao *vatrenu tvar* (*feuerluft*). Ne treba zaboraviti da je upravo Priestly, kao dobar eksperimentator u potrazi za flogistonom, otkrio i izolirao gotovo sve do tada nepoznate plinove, kao i kisik. Lavoisier nije otkrio niti jednu novu tvar, ali je vaganjem reaktanata i produkata, u već poznatim pokusima (osobito u pokusu sa živom i živinim oksidom) dao njihovo novo tumačenje i pokazao da flogiston ne postoji.

U svom udžbeniku *Predavanja* Martinović je nakon svakog poglavlja dao potanku literaturu o tome što je i odakle preuzeo. Njegovo nabranje izuzetno velikog broja članaka i knjiga dokazuje da je bio veoma načitan, ali isto tako da je koristio tekstove suvremenih kemičara Bergmana, Cavendisha, Fontane, Ingenhousza, Kirwana, Lavoisiera, Macquera, Priestlya, Scheelea, Scopolija i

11 Tek koncem 18. stoljeća (1798.) Rumford je uočio da je razvijena toplina proporcionalna utrošenom radu, a kvantitativne odnose između topline i njena odnosa s radnjom prvi put je odredio R. Joule 1843. Veza između toplinske i mehaničke energije upozorila je na to da prirodu topline treba tražiti u mehaničkom gibanju molekula.

12 Paušek-Baždar, 1994: 28.

drugih. Osjetljivi «element prirode» je, kaže Martinović, ono što se na grčkom naziva flogiston, a na latinskom *zapaljivi princip* (*principium inflammabile*). Taj «element prirode» se nalazi u svim tijelima, ali se dosad nije mogao izolirati i sam dobiti. Definiciju flogistona Martinović donosi prema Richardu Kirwanu (1733.-1812.): «Pod imenom flogiston razumijem sa slavnim Kirwanom ono u prirodi tekuće i suptilno tijelo koje čini tvari prikladnima za gorenje, u njima potiče plamen i to tim lakše, što se u tijelu nalazi u većoj količini, daje svim tijelima stanovitu boju, a metalnim supstancijama stanoviti sjaj i poticaj, što je glavni dio tih tvari što se u prirodi nazivaju zapaljivima kao što je sumpor, ambra, ulje itd., što u biljkama potiče vegetaciju, što je u velikoj količini sakupljeno u zraku te ga čini sposobnim za disanje živih bića, poticanje vatre i zatim s raznim tijelima isti će razno kako ćemo to vidjeti na svojem mjestu kod tekućih tijela na primjer kod vatre i drugih.» Iza tog poglavlja Martinović navodi literaturne jedinice, pa uz Ingenhousza, Priestlya i Macquera navodi i jedan Lavoisierov rad iz 1777., koji je objavljen u Izvješću Francuske akademije.¹³

Kod Martinovića se nije radilo o tome da se on na konzervativan način držao teorije flogistona. On se, naime, suprostavio pogledima po kojima vatra nastaje iz dvije međusobno suprotne tvari: iz flogistona i toplinske tvari te je upozorio na Priestlyevo i Bergmanovo gledište po kojemu je vatra kao i toplinska tvar spoj kisika (*aer vitalis*) i flogistona (slično Lavoisieru koji je smatrao da je kisik vezan uz toplinu koja je kemijski element bez mase).

Veliki dio prvog dijela svojih *Predavanja*, Martinović je posvetio organskoj kemiji, što je u ono doba bila rijetkost. Tako čitavo šesto i sedmo poglavlje na ukupno sto i šest stranica njegovih *Predavanja* zauzimaju kemijska svojstva, pojave i promjene vegetabilnih i animalnih tvari. Težište njegova teksta je na biljnim i životinjskim kiselinama i alkalijama, njihovim svojstvima i promjeni, kao i na destilacijskim produktima, koje je dobio destilacijom biljnih i životinjskih tvari.¹⁴

Prvi dio drugog dijela Martinovićeve udžbenika također sadržava kemijska pitanja. On nosi naslov «Zajedničke osobine tijela» i u njemu se u prvom poglavlju daje primjena Boškovićeve teorije za objašnjenje kemijskog afiniteta. Tako Martinović tumači Boškovićeve sile na primjerima iz kemije: ulje odbija i potiskuje vodu, otapanje ili gorenje ovisi o tome da li je među djelićima tvari veća privlačna ili odbojna sila, u odnosu prema stranom tijelu, otapalu ili plinu. Dvije kapi različitih dimenzija vode ili žive se spajaju tako da ona većih dimenzija privuče sebi onu manjih dimenzija, pa tako očvrstu, itd. Kasnija poglavlja drugog dijela *Predavanja* se odnose na rasprave s područja fizike te

13 Martinović, 1787: 82-83. O Lavoisierovom tekstu iz 1777. koji se odnosi na čisti zrak kao svojstvo kiselosti i gledište da je čisti zrak zajedničko svojstvo svih tvari poznatih kao kiseline, što se pokazalo pogrešnim vidi: Grdenić, 2001: 492-496.

14 Martinović, 1787: 243-349.

se govori o mehaničkim pojavama i fizikalnim zakonima.¹⁵ Martinović, također, poput ostalih boškovićevaca postavlja pitanje: od kuda potiču privlačne i odbojne sile? On se ne zadovoljava objašnjenjem pomoću kartezijanskog etera, koji ispunjava čitav svemir i tu teoriju smatra nerazumnom. Stoga je njegov odgovor sličan većini newtonovaca, koji su smatrali da za uzrokom ne treba tragati, već je dovoljno da poznamo pojavu, djelovanje i zakon.

5. Martinovićevi znanstveni radovi iz kemije i njegov doprinos suvremenoj kemijskoj metodologiji

Autori koji su do sada pisali o radu Ignjata Martinovića (Szabatváry, Szökefalvi-Nagy, Zemplén)¹⁶ spomenuli su samo dva ili tri njegova kemijska rada, koja su objavljena u razdoblju od 1789. do 1792. Do danas nije poznat točan broj znanstvenih radova iz kemije koja je Martinović objavio u vodećim časopisima *Crell's Chemischen Annalen* i *Beiträge zu den Chemischen Annalen* na njemačkom jeziku. Ja sam do sada uspjela otkriti i nabaviti devet njegovih radova. To su:

1. „Über das Knallgold” (O praskavom zlatu), *Crell's Chemischen Annalen*, Bd. IV., 1789.
2. „Versuche über das Knallgold” (Pokusi o praskavom zlatu), *Beiträge zu den Chemischen Annalen*, Bd. IV. 1792.
3. „Salpeterartiges Bernsteinsalz” (Jantarna sol poput salitre), isto., Bd. IV., 1789.
4. „Über den Ursprung der im Wasser befindlichen Luft” (O počelu zraka koji se nalazi u vodi), isto, Bd. V., 1792.
5. „Fortgesetzte Versuche über das Knallgold” (Nastavljeni pokusi o praskavom zlatu), isto, Bd. II., 1790.
6. „Über eine neue Luftpumpe um den vollkommen luftleeren Raum auch in chemischer Rücksicht anzuwenden” (O novoj zračnoj pumpi za dobivanje potpunog vakuumskog prostora u kemiji), isto, Bd. V., 1791.
7. „Chemische Untersuchung des Galizischen Bergölls” (Kemijska istraživanja o galicijskom petroleju), isto, Bd. I., 1791.
8. „Chemische Abhandlung über die Grundstoffe der Laugensalze I.” (Kemijske rasprave o glavnim sastojcima potaše I), *Crell's Chemische Annalen*, Bd. IX., 1791.

15 Martinović, 1788 : 3-214. Naslovi poglavlja su: Glavna svojstva tijela; Ostala obična svojstva tijela; Razne specifičnosti kretanja čvrstih tijela, ili statika čvrstih tijela; Opća masa tijela i njezina svojstva; Ravnoteža i kretanje tekućih tijela ili statika tekućina.

16 Szökefalvi-Nagy je suautor sa Szabatváryem na knjizi o povijesti mađarske kemije. No, on sam je sadržajno isti tekst, u skraćenom obliku, objavio kao samostalni autor u *Journal Chemical Education*, 1964: 458-460.

9. „Chemische Abhandlung über die Grundstoffe der Laugensalze II” (Kemijske rasprave o glavnim sastojcima potaše II), isto, Bd. X., 1791.

U ovom radu ćemo se posvetiti analizi i tumačenju triju od ovih devet Martinovićevih radova. To su radovi: «O praskavom zlatu» (1789.) «Nastavljeni pokusi o praskavom zlatu» (1790.) i «Pokusi o praskavom zlatu» (1792.), kojima se on nastojao suprotstaviti Lavoisierovoj antiflogistonskoj teoriji. U tim tekstovima Martinović više ne koristi termin flogiston, već termin vatrena tvar (*Feuerstoff*) i toplina (*Wärme*). Pri tome je smatrao da je vatrena tvar sastavni dio materijalne tvari, odnosno njenih čestica, a toplina se nalazi između njih i daje im svojstvo privlačnosti (čestice tvari + vatrena tvar + toplina koja ih veže = određena kemijska supstancija).

Premda se pridržavao pogrešne teorije, vidjet ćemo da je Martinović uveo metodološku novost u kemiju 18. stoljeća. Naime, za razliku od drugih prirodnih znanosti, na primjer fizike, astronomije, pa čak i medicine, koje već nakon Descartesa (1593.-1662.) uvode mjerenje i matematičke metode u svoja istraživanja, u kemiji to nije bio slučaj. Tek krajem 18. stoljeća Lavoisier uvodi mjerenje, odnosno vaganje. No, matematički aparat se uvodi u kemiju tek nakon Lavoisiera, devedesetih godina 18. stoljeća (B. Richter i L. Proust). Martinović pak u svojoj raspravi o praskavom zlatu, pored mjerenja, uvodi matematičku formulu u odnos između materije i topline. Stoga se može reći da je on bio prvi koji je otvorio put ka egzaktnosti u kemiji.

Ignjat Martinović je bio vrlo dobar eksperimentator, pa je sam rekao „... istraživač u prirodnim znanostima ima upravo onoliki ugled, koliki ugled imaju njegovi eksperimenti, jer samo oni mogu dati poštovanje prirodnim znanstvenicima”.¹⁷ No, premda je bio dobar eksperimentator, on je za pobijanje antiflogistonske teorije izabrao takvu kemijsku reakciju, reakciju eksplozije praskavog zlata, koju ne bi mogli rastumačiti ni svi ostali kemičari 18. stoljeća. Njegova osnovna pogreška bila je u tome što je smatrao da je eksplozija praskavog zlata pojava gorenja.

Praskavo ili sijejavuće zlato (*aurum fulminans*) ili zlatni šafran (*crocus auri*) pripremalo se tako što se zlato najprije otapalo u zlatotopki (smjesa solne i dušične kiseline u omjeru 3:1), a potom se do točke zasićenosti dodavao kalijev karbonat (*vezana alkalija*), pri čemu se zlato obaralo u obliku žutog praha pa se nazivalo «šafran», a danas ga poznajemo kao zlato(III)-hidrat, ili tzv. zlatnu kiselinu. Izlaganjem u vatri praska poput grmljavine i sijeva poput munje.

Martinović je izveo više pokusa. Najprije je 6 grama zlata otopio u zlatotopki i dodao 18 grama «biljne lužine» te jednu uncu vode i sve stavio u retortu te zagrijavao. Pare su prešle u cijevi, a ostao je zlatni prah (praskavo zlato), koji je

¹⁷ Martinović, 1790: Bd.II: 109.

eksplodirao. U drugom pokusu je stavio pet grama praskavog zlata u zatvorenu čašu s čepom od pluta i onda ju je stavio na gorući ugljen. Flaša se rasprsnula na komadiće i slijedio je prasak, a zlato je prešlo u metalni oblik. U trećem pokusu pričvrstio je jedan gram praskavog zlata na kraj drvenog štapića, koji je dosezao do sredine staklene posude te je tu posudu stavio na otvor druge, veće posude ispunjene vodom i grijao. Nakon praska, voda se popela u prvu posudu, pa je tako izmjerio koliko plina je preostalo. Istražio je svojstva preostalog plina i ustanovio da on ne zamućuje vapnenu vodu i ne djeluje na indikator. Zaključak mu je bio ispravan, jer je dobio plin dušik. Nakon toga je izveo još šest pokusa s eksplozijom praskavog zlata u različitim plinovima (kisiku, ugljičnom dioksidu, amonijaku, klorovodiku i dušiku), ali i u zrakopraznom prostoru te je zaključio da se proces eksplozije uvijek odigrao na isti način. Više puta je izveo eksploziju praskavog zlata i na otvorenom prostoru pomoću sabirne leće ili zrcala i pri tome je došao do istog rezultata. Pomoću sabrane leće ili zrcala nastalo je paljenje praskavog zlata, bez obzira na to koji ga je plin okruživao, a zlato je prešlo u metalni oblik. Da je Martinović uzeo bilo koji drugi metal, a ne zlato došlo bi do spajanja tog metala s kisikom iz zraka i nastao bi metalni oksid, no zlato je kao što znamo otporno na reakciju oksidacije.¹⁸

Premda je tim pokusima pogrešno zaključio da Lavoisier i njegovi sljedbenici nisu u pravu i da je on svojom serijom pokusa pokazao da za gorenje nije potreban kisik, Martinović je na temelju tih pokusa uspostavio jednu novu tezu, tezu o građi tvari iz materije i topline: „Toplina doprinosi eksploziji samo toliko, što zlatno vapno najprije rasprostrani uslijed čega potpuno nestane svojstvo privlačenja praskavog zlata”.¹⁹ Tako je Martinović zaključio da je temeljni čimbenik u kemijskim tvarima toplina i da je važnije odrediti sastav topline, koja nije jednostavna, negoli sastav same tvari. Tako on kaže: „Iz tog razloga Scheele o vatri tvrdi ovo, Kirwan i Crawford drugo, a gospodin Lavoisier nešto suprotno, pa se često koristi jedan te isti eksperiment za tumačenje raznih teorija. Potpuno novi i bolji način eksperimentalnog pronalaženja vatre, zraka i svjetlosti bio bi za prirodnu znanost vrlo važan doprinos. To se treba sastojati u tome da se te tvari mogu istražiti u zrakopraznom prostoru. Kada se vatra podijeli na dva počela i kad smo svako počelo ispitali u zrakopraznom prostoru, onda smo ih upoznali, pa tvrdimo da se vatra ne sastoji iz poznatih dijelova a i b, ili $m = a + b$. Ako vidimo da obični zrak uz m sadrži još x i a, onda se x lako odredi jer je $x + m + a$ zrak sam i ako se m i a, svaki dio za sebe odvoje od zraka, on ostaje ogoljen i sam za sebe x. Ako je moguće da na taj način odredimo narav vatre, zraka, svjetla itd. onda je to kraj skepticizma u prirodnim znanostima, barem djelomično i mi smo sretniji, jer umjesto hipoteza imamo činjenice. Ja stojim uz tu misao i upravo zbog toga

18 Martinović, 1790: Bd. II: 206-207.

19 Martinović, 1790: Bd. II: 205.

dajem napraviti novu zračnu pumpu pomoću koje ću dobiti potpuno zrakoprazni prostor. Čim je dobijem napravit ću eksperimente o vatri, svjetlu i zraku, koje ću znanstvenom svijetu priopćiti.”²⁰

Dakle, Martinović je smatrao da se kemijske supstancije sastoje od tvarnih čestica koje sadrže vatrenu tvar (često ju je nazivao flogiston). Između tih čestica nalazi se toplina koja može biti jača ili slabija i koju čestice mogu jače ili slabije privlačiti: „Da toplina može prouzročiti jedno takvo raspadanje imamo dokaze u fizikalnoj kemiji. Obični salpeter (salitra) biva kroz ovu vrstu rastvorena i ostavlja rastvarajuću lužnatu sol (*Gewachslaugensalz*), a isto se dešava sumporu i fosforu”.²¹ Stoga je Martinović nastojao pronaći matematičku formulu za izračunavanje količine vatre, odnosno vatrene tvari i topline, a nakon toga i same tvari. Tako on kaže: „Veliki Priestly u Engleskoj, Westrumb u Njemačkoj, zajedno sa drugim čuvenim kemičarima, uvjerljivo su dokazali da im je antiflogistonska teorija nepouzdana i da se može strahovati od toga da ćemo neizbježno biti dovedeni u labirint”.²²

Premda je polazio od pogrešne, flogistonske teorije, Martinović je rezultatima svojih pokusa nastojao ugraditi egzaktnost. Stoga možemo reći da su mu postavke bile neispravne, ali da je prvi među kemičarima nastojao koristiti matematičku metodu i egzaktni pristup prirodoslovnim istraživanjima.

6. Martinovićevo djelovanje u svojstvu dvorskog kemičara Leopolda II.

Nakon smrti Josipa II. (1790.), koji je umro bez sina nasljednika, carsko je prijestolje preuzeo njegov brat Petar Leopold, kao car Leopold II. koji je vladao samo dvije godine. Bio je vrlo obrazovan i načitan. To je jedini Habsburgovac koji je od oca Franje I. naslijedio interes za prirodne znanosti. Za braću Josipa i Leopolda govorili su da su bili «filozofi na prijestolju». Leopold je nakon dvije godine vladavine, vrlo brzo već nakon tri dana bolesti, umro u dobi od 45 godina. Uzrok smrti je vjerojatno akutna upala pluća i porebrice, koja je ubrzana puštanjem krvi. No, suvremenici su spekulirali o tako nagloj smrti, pa je bilo teorija o trovanju većim dozama afrodizijaka ili ubojstvom od strane isusovaca.²³

Kako nije bio primljen na natječaju za profesora eksperimentalne fizike na Sveučilištu u Pešti, Martinovića je car Leopold II. imenovao dvorskim kemičarem (*chemicus aulicus*). Kada je stigao u Beč na audiciju pred cara rekao

20 Martinović, 1789: Bd. IV: 155. Na visokoj temperaturi salitra se raspada na kalijev oksid, kisik i dušik. Stoga se koristila za tvorničku proizvodnju crnog baruta.

21 Martinović, 1791: Bd. V: 135.

22 Martinović, 1791: Bd. V: 135.

23 Habek, 2007: 68-70.

je za sebe da je vrlo vješt u kemiji te da je u slobodnozidarskoj loži izabran za majstora upravo zato što miješanjem ruda iz carskih rudnika može načiniti veliku količinu zlata. Car mu je povjerovao, dao mu je veliku godišnju plaću i privilegiju da zajedno rade u dobro opremljenom dvorskom laboratoriju.²⁴

Nakon nagle smrti cara Leopolda II., Martinovića su sumnjičili da je vladara uništio velikom količinom afrodizijaka (*aphrodisiacum davolini*), za kojega je tvrdio da je eliksir dugog života. Spomenuti afrodizijak nije bio ništa drugo nego sredstvo koje je bilo poznato i pod nazivom «napuljski mali đavoli». Radilo se o preparatu španjolske bube koji je bio pomiješan sa šećerom i začinima i koji se nekad, unatoč opasnim svojstvima, naveliko koristio u galantnim plemićkim krugovima. No, smrt cara Leopolda II. nikada do kraja nije razjašnjena te Martinovićeva krivnja nije dokazana. Utemeljitelj homeopatskog liječenja Samuel Hahnemann (1775.-1843.) uputio je, zbog peterostrukog puštanja krvi, teške optužbe carevim liječnicima.²⁵

Za osvjetljavanje udruživanja i povezanosti cara Leopolda II. i znanstvenika, kemičara i revolucionara Ignjata Martinovića potrebno je za ove navode i indicije konzultirati bečki tajni arhiv. No, pouzdano se zna da je Leopoldov nasljednik Franjo, odmah nakon stupanja na prijestolje rasturio kemijski laboratorij svoga oca koji je bio uređen u carskom dvorcu, a svu opremu darovao dvorskom liječniku.

Izvori i literatura

Dadić, Žarko (2003), „Prilog poznavanju života i rada Ignjata Martinovića”, *Biobibliographica*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1: 9-32.

Dadić, Žarko (2007), *Egzaktne znanosti u Hrvata u posljednjem razdoblju*, Naklada Ljevak, Zagreb.

Domin, Josip Franjo (1987), *Fizikalna rasprava o postanku, naravi i koristi umjetnog zraka* (ur. Drago Grdenić), JAZU, Zagreb.

Fraknoi, Vilmós (1921), *Martinovics élete*, Athenaeum, Budapest.

Habek, Dubravko (2007), *Patobiografija Habsburgovaca*, Tonimir, Varaždinske Toplice.

Martinović, Ignjat (1787), *Praelectiones Physicae experimentalis*, Tomus primus, Typis Thomae Piller, Reg. Universit. Typogr., Lavov.

Martinović, Ignjat (1789), „Über das Knallgold”, *Crell's Chemischen Annalen*, Helmstedt, Bd. IV: 89-96.

24 Magyary-Kossa Gyula, 1929: 288; Szabadváry, Szökefalvi-Nagy Zoltán, 1972: 111.

25 Szökefalvi-Nagy, Oesper, 1964: 459.

- Martinović Ignjat (1790), „Fortgesetzte Versuche über das Knallgold”, *Beiträge zu den Chemischen Annalen*, Helmstedt und Leipzig, Bd. V: 202-212.
- Martinović, Ignjat (1791), „Über eine neue Luftpumpe um den vollkommen luftleeren Raum auch in chemischer Rücksicht anzuwenden”, *Beiträge zu den Chemischen Annalen*, Helmstedt und Leipzig, Bd.V: 132-136.
- Martinović, Ignjat (1792), „Versuche über das Knallgold”, *Beiträge zu den Chemischen Annalen*, Helmstedt und Leipzig, Bd. IV: 149-155.
- Martinović, Ivica (2008), „Boškovićeveci na hrvatskim filozofskim učilištima od 1770. do 1834”, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, Zagreb, 34, 1-2: 121- 216.
- Paušek-Badždar, Snježana (1988), „Prilog životopisu Josipa Franje Domina (1754-1819) na temelju istraživanja prepiske i arhivskih izvora”, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU*, Zagreb, 15: 91-113.
- Paušek-Badždar, Snježana (1994), *Flogistonska teorija u Hrvata*, HAZU i Birotisak d.o.o., Zagreb.
- Szabadváry, Ferenc-Szőkefalvi Nagy, Zoltán (1972), *A kémia története Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Stipetić, Vladimir (2001), *Povijest hrvatske ekonomske misli (1298.-1847.)*, Golden Marketing, Zagreb.
- Šömen, Branko (2013), *Povijest slobodnog zidarstva u Hrvatskoj I*, Mudrost, Zagreb.
- Zemplén, Jolán (1964), *A Magyarországi fizika története a XVIII. században*, Akadémia Kiadó, Budapest.
- Zoltán Szőkefalvi-Nagy, Ralph E. Oesper (1964), „Ignatius Martinovic, 18th century Chemist and political agitator”, *Journal of Chemical Education*, London, 41: 458-460.

PRIRODOSLOVNA GLEDIŠTA IGNJATA MARTINOVIĆA

Sažetak

Ignjat Martinović je poznat u hrvatskoj povijesti po tome što je bio franjevac, slobodni zidar i pripadnik jakobinske zavjere. Pogubljen je već u 40. godini života (1795.). Prije nego što je pristupio jakobincima, Martinović je bio poznati znanstvenik i sveučilišni profesor te član više uglednih europskih akademija znanosti. Objavio je zapažene izume, knjige i znanstvene radove iz matematike, fizike i kemije. Izloženi su Martinovićevi pogledi s područja

matematike i fizike, a potom su istraženi i protumačeni Martinovićeви radovi s područja kemije, koji su do sada najmanje poznati. Tako je protumačena glavna sadržaja njegova udžbenika *Praelectiones Physica experimentalis*, Tomus primus (Lavov, 1787.), koji se odnosi na kemiju. Pored toga, pronađeno je devet Martinovićevih rasprava iz kemije, koje su u razdoblju od 1789. do 1792. objavljene u uglednim časopisima *Chemischen Annalen* i *Beiträge zu den Chemischen Annalen* Lorenza von Crella. U to doba u kemiju se uvode nova Lavoisierova antiflogistonska gledišta. Istražena su i protumačena tri znanstvena rada od njih devet. Martinović je, pod utjecajem Priestlya, ostao odan flogistonskoj teoriji. Bio je veoma dobar eksperimentator. Premda je on rezultate pokusa tumačio flogistonskom teorijom, pokazano je da je uveo novost u metodološki pristup kemiji. On je koristio mjerenje i matematičku metodu u tumačenju rezultata svojih pokusa. Stoga je Martinović bio prvi prirodoslovac koji je otvorio put i načinio prvi korak ka egzaktnosti u kemiji.

Ključne riječi: kemija, flogistonska teorija, antiflogistonska teorija, metali, plinovi, zlato, praskavo zlato, toplina, vatra, svjetlost, matematička formula.

IGNJAT MARTINOVIĆ' VIEWS ON NATURAL SCIENCES

Summary

Franciscan Ignjat Martinović is known as Freemason and a member of Jacobin conspiracy. He was executed as early as he was 40. Even before he joined the Jacobins, he was well-known scientist and university professor and also a member of several prestigious European Academy of Sciences. He was an author of notable inventions, books and studies on mathematics, physics and chemistry. In this paper Martinović' views on mathematics and physics are analyzed. Also his work in the field of chemistry (which is the least known) is interpreted, especially the bulk of the contents of his textbook *Praelectiones Physicae experimentalis*, Tomus primus (Lemberg, 1787.). In the period of 1789 to 1792 nine Martinović' chemistry discussions were published in reputable journals: *Chemischenn Analenn* and *Beiträge zu den Chemischen Analenn* of Lorenz von Crell. Three of them are analyzed. New Lavoisier anti-phlogiston view was introduced in chemistry at that age. But Martinović remained loyal to Priestly's phlogiston theory. He was a very good experimentalist and he introduced new methodological approach in chemistry. He used a mathematical method of measuring. Therefore Martinović was the first scholar in natural sciences to open the way to method of exactness in chemistry.

Key words: chemistry, phlogiston theory, anti-phlogiston theory, metals, gas, gold, gold blasting, heat, fire, light, a mathematical formula.

Marijana Borić

DOPRINOS FRANJEVACA TRADICIJI HRVATSKIH PUČKIH KALENDARA

UDK 271.3 (091)

Hrvatski pučki kalendari, nastali od polovine 17. stoljeća do polovine 19. stoljeća, specifičan su segment starije hrvatske književnosti i nezaobilazan dio ukupne hrvatske tiskane baštine. Uglavnom skromnijih literarnih dosega i pisani najčešće prema stranim predlošcima, ostajali su vremenom izvan većeg interesa znanstvene i kulturne historiografije. Premda ne spadaju ni u literarno iznimno vrijedna, niti izvorna znanstvena djela dragocjeni su materijal u kojem se reflektira duhovni i materijalni život vremena u kojem su nastali, te odražavaju razinu kulturnog i znanstvenog konteksta pripadajuće sredine. Iz tih kalendara, kao skupova raznolikog štiva, prirodnoznanstvenog, vjerskog, astrološkog, gospodarskog, medicinskog, farmakološkog, poučnog i literarnog, koji zadiru u različite aspekte ljudskog življenja, možemo iščitati i rekonstruirati različite segmente tadašnjeg društva i njegova razvoja.

Da bi se stekao uvid u širinu vremenskog intervala u kojem su hrvatski kalendari nastajali i spoznala njihova raznolikost, te поближе naznačile faze razvoja kalendara u kojima nastaju pučki kalendari navesti ću kratak kronološki pregled i popis starijih kalendara, načinjen prema njihovom značaju i vremenu nastanka.

Tradicija srednjovjekovnih kalendara u Hrvata

Nakon primanja kršćanstva, Hrvati postupno usvajaju znanja zapadne Europe. Vladanje znanjima iz astronomije bilo je zapadnom civilizacijskom kršćanskom krugu neophodno za izradu liturgijskog kalendara i određivanje pomičnih blagdana za svaku pojedinu godinu. Smatra se da su dvorski uredi hrvatskih vladara vrlo rano poznavali komputski račun i posjedovali priručnike za proračunavanje datuma Uskrsa.¹ Prvi komputski tekst kod Hrvata nalazi se u našoj najstarijoj pisanoj knjizi u Splitskom evanđelistaru iz 8. stoljeća.

¹ Komputski račun ili computus, za određivanje blagdana, nije bio jednostavan jer se moralo poznavati niz faktora da bi se moglo točno izračunati kada središte Sunčeve ploče prolazi kroz točku proljetne ravnodnevnice, zapravo sjecište nebeskog ekvatora i ravnine ekliptike, a potom kad će se nakon toga dana Mjesec naći u mijeni uštapa. Naime prema katoličkom kalendaru Uskrs pada prve nedjelje nakon prvog proljetnog uštapa. Budući da za datum početka proljeća uzimamo 21. ožujka, Uskrs može biti unutar intervala od 35 dana, počevši od 22. ožujka do 25. travnja.

Tijekom srednjeg vijeka nastalo je više takvih rukopisa u kojima su primjenjivane najrazličitije metode za računanje kalendara zbog potpunog nesklada u datiranju vremena.² U 14. i 15. stoljeću kalendari su sadržavali liturgijske rukopisne i tiskane glagoljske knjige, brevijare i misale.³ Prvi tiskani glagoljski kalendar nalazi se u *Misalu po zakonu rimskog dvora* iz 1483. Ti su kalendari sadržavali popis mučenika, svetaca, apostola, papa i biskupa poredanih prema danima u godini. Uz njih išle su i Uskrsne tablice po kojima su se onda određivali pomični blagdani u godini. Problematikom kalendara u početku su se bavili isključivo znanstvenici i obrazovani ljudi, pretežito u crkvenim redovima, a komputski račun izrađivali su najčešće posebno obučeni svećenici komputisti s dobrim poznavanjem astronomije. Do otkrića tiskarskog stroja, kalendari su bili prepisivani u relativno malom broju primjeraka i nedostupni puku. Nakon njegova otkrića u 15. stoljeću mnoga djela, pa tako i kalendari, postaju znatno dostupniji najširim slojevima pučanstva i u to vrijeme dolazi do pojave prvih pučkih kalendara u zapadnoj Europi.⁴ Tijekom 16. stoljeća događaju se velike promjene u računanju vremena, nastupa reforma kalendara i prelazak s julijanskog na gregorijanski kalendar. Katoličke zemlje vrlo brzo usvajaju reformu, a promjena se uskoro uvodi i u pučke kalendare.

Prvi pučki kalendari u Hrvatskoj

Prvi pučki kalendari na hrvatskom jeziku nastaju gotovo dva stoljeća nakon pojave pučkih kalendara u zapadnoj Europi. Najstariji sačuvani pučki kalendar tiskan na hrvatskom jeziku je godišnjak iz 1653., s naslovom *Novi kalendarium od Kristuševoga poroda računavš na leto 1653.*⁵ Sadrži zapise o astronomskim

- 2 Iz tog perioda sačuvani su Osorski brevijar iz 1081./82., Novljanski brevijar 11. st i Mavrov brevijar iz 1460. Brevijari su crkvene knjige koji pored tekstova koji se svakog dana čitaju u crkvi, često sadržavali *computus* za računanje kalendara i blagdana. Značajan je zadarski astronomski kalendar iz 13. stoljeća s komputskim računom, nastao u skriptoriju berediktinskog samostana sv. Krševana u Zadru, a čuva se u Bodlejanskoj knjižnici u Oxfordu. Sadrži tablice Mjesečevih mijena i šifre pomoću kojih se iz tablica može pronaći dan i sat nastupa pojedinih mijena te datumi u mjesecu, zlatni broj i ferijalna slova za računanje nedjelja i datuma Uskrsa. Podaci i izračuni u njemu načinjeni su upravo za zadarski lokalitet.
- 3 U Arhivu HAZU čuva se crkvena rukopisna knjiga dovršena 1408., pisana glagoljicom, koja u jednom dijelu pored ostalih crkvenih sadržaja ima i kalendar.
- 4 Početkom 16. stoljeća postupno se mijenja struktura tih kalendara i uvode se neki novi sadržaji. Tako kalendar iz 1513. godine, tiskan u Nürnbergu (tiskar Peypus), uz već uobičajene kalendarske podatke, donosi po prvi puta praktične savjete vezane uz ljudsko zdravlje i higijenu čovjeka, a to će kasnije biti neizostavno i opće prihvaćeno u svojoj literaturi tog tipa. Usp. Despot, 1972: 23-24.
- 5 Otkrio ga je godine 1904. povjesničar Emil Laszowski i pretpostavio da je možda bio štampan u Grazu.

pojavama, opće kalendarske znakove uz popratne sličice na kojima su prikazani radovi u pojedinom mjesecu, kronološki popis svetkovina, astrološke upute i praktične savjete o sadnji, lovu, životinjama i ponešto o zdravlju. Naslovnica kalendara nije sačuvana, pa nam je nepoznato ime autora i mjesto tiskanja. Prvi niz latinicom štampanih kalendara na hrvatskom jeziku priređivao je Pavao Ritter-Vitezović od 1691. do 1705. Sadržavali su pored samog kalendara, astronomske i astrološke podatke, higijenske naputke, savjete za gospodarstvo, te lirske pjesme i pučke mudrosti.⁶ Gledano iz današnje perspektive pučki kalendari doimlju se skromnih dosega i sadržaja, ali u kontekstu svog vremena kod Hrvata imali su značajnu ulogu u 18. i 19. stoljeću. Preko njih zaživio je jedan poseban oblik poučavanja i postupnog prosvjeđivanja puka. U tom smislu vrlo je značajan doprinos franjevac koji su se kroz dugi niz godina, tijekom 18. i 19. stoljeća istaknuli kao priređivači zapaženih pučkih kalendara. Time su ujedno nastavili jednu stariju tradiciju franjevačkog rada na priređivanju kalendara. Naime već u prvoj polovici 17. stoljeća istaknuti franjevački autori tiskaju posebne priloge kalendare na hrvatskom jeziku, kao dijelove crkvenih knjiga. Najstariji takav kalendar na bosančici tiskan je u djelu fra Matije Divkovića *Nauk kristijanski* (Venezia, 1611). Pored kalendara u knjizi *Nauk kristijanski* nalaze se zapisani elementi komputskog računa i popis pomičnih blagdana, ali bez postupka i tumačenja samog računa. Djelo je koncipirano tako da prvo donosi ispis godišnjeg kalendara prema pojedinim mjesecima i danima u koji su upisana imena nepomičnih blagdana i posti, zajedno sa pripadajućim nedjeljnim slovom. Zatim slijedi poglavlje naslova *Poznavati svetce koji ne stoje na mjestu*. Ono donosi tablice koje sadrže elemente komputskog računa i nadnevke za šest pomičnih blagdana kroz godinu tijekom. Tablicama je obuhvaćen period od 1612. do 1639. godine, a podatci su grupirani u deset stupaca. U prvom stupcu navodi se godište Gospodnje, u drugom nedjeljno slovo, u trećem zlatno čislo (broj), u četvrtom epakta, a zatim u stupcima slijede datumi pomičnih blagdana: Čista srijeda, Uskrs, Spasovdan, Duhovi, Brašančani četvrtak i Prišastje Gospodnje. Divkovićevo namjera bila je poučiti ne samo crkvene nego i svjetovne ljude, što i sam naglašava na početku djela:

„Ovi nauk iz djačkog jezika ispisa, privede i složi u jezik slovinski bogoljubni bogoslovac P.O. fra Matija Divković iz Jelašaka iz provincije Bosne Arđentate. U ovom se nauku zdrže mnoge stvari vele korisne i spoasene

⁶ Vitezović je autor i prvog zidnog kalendara u Hrvata za godinu 1697. S druge strane zidnog kalendara otisnute su kanonske tablice Sveto gošćenje (*Sacrum convivium*). To je jedino latinicom tiskano izdanje tih tablica na hrvatskom jeziku. Vitezovićev zidni kalendar za 1697. godinu, otkriven je u koricama Vitezovićeva rukopisnog zbornika *Epistolae metricae* (1700-1703). Korice knjige su uz ostali papirnati materijal sadržavale 8,5 primjeraka zidnog kalendara. Čuva se u arhivu HAZU, sign VIII-241. Više o Vitezovićevim kalendarima vidi u radu: Buljan-Klaić, 1995: 181-192.

koliko za redovnike, toliko za svjetovne ljude, kako se očito vidi čatećijem ove knjige.”⁷

Nakon kalendarskih tablica slijede kratka poglavlja *Svetci koji su izvan kalendara* i *Postovi koji nijesu u kalendaru*, gdje Divković dopunjava prethodno izložene tablice sažetim uputama koje tumače pomične blagdane. Učenje o kalendaru Divković završava poglavljem naslova *Istomačenje tabule*, u kojem objašnjava račun nedjeljnih slova, razlike koje nastaju s prijestupnom godinom te komentira promjene koje su nastupile s gregorijanskim kalendarom.

Divkovićev *Nauk kristijanski* mogao je kao predložak poslužiti kasnijim priređivačima kalendara. Međutim autori pučkih kalendara iz 18. i 19. stoljeća nigdje ne navode svoje izvore, pa o njima možemo samo pretpostavljati, ali svakako su mogli se poslužiti djelima franjevačkih autora u kojima pronalazimo odlomke slična sadržaja kao i u pučkim kalendarima. Primjerke tih djela posjedovale su knjižnice nekadašnje franjevačke provincije Bosne Srebrene. Mlađi autori pučkih kalendara mogli su se služiti drugim i kasnijim izdanjima prve hrvatske latinicom-goticom tiskane knjige *Lekcionar Bernardina Splićanina* (Venecija, 1495). Drugo izdanje kojem su dodane kalendarske tablice načinio je dom Zborovčić iz Trogira i tiskao ga s naslovom *Stumačenja od svetih Pistuo i Evanđelji novo prištampanih i priviđenih s velikom pomnjom* (Venecija, 1543). Upravo je to drugo izdanje *Lekcionara Bernardina Splićanina* poslužilo za štokavska izdanja lekcionara Ivana Bandulavića *Pištole i evanđelja* (Venecija, 1613). Djelo je uz poslanice i evanđelja, sadržavalo tumačenje kalendara, opis kalendarske reforme pape Grgura XIII., priloge o prijestupnim godinama, godišnjim dobima i tablice komputskih podataka s uputama, a doživjelo je dvadeset izdanja i služilo kasnijim piscima pri sastavljanju lekcionara (od 1613. do sredine 19. st. dvadesetak izdanja).

Bandulavić se uz epakte, nedjeljna slova i zlatni broj koristi još jednim elementom komputskog računa koji se naziva indikcija. To su ciklusi od 15 godina, a sami za sebe indikcije ne znače neku vremensku jedinicu. Srednjovjekovni su ih komputisti upotrebljavali za korekciju i provjeru dijelova datuma, najčešće godine, međutim u pučkim kalendarima taj se kontrolni element datuma rijetko pojavljuje i koristi. Kao jedan od mogućih predložaka za pučke kalendare moglo je poslužiti i djelo franjevca Ivana Ančića, *Svitlost karstianska i slast duovna* (Ancona, 1679), koje u odnosu na već spomenute predloške iz 17. stoljeća sadrži opširnija tumačenja komputskog računa i pripadajuće im tablice.

7 Uvid u transkribirani tekst Matije Divkovića omogućila mi je dr. sc. Dolores Grmača, kojoj se ovom prigodom zahvaljujem.

Pučki kalendari fra Emerika Pavića

Hrvatski pučki kalendari nakon početaka izlaženja koncem 17. stoljeća, postaju sve češći, priređuju ih razni autori, tako da se može kazati kako u 18. i 19. stoljeću postoji bogata tradicija pučkih kalendara u Hrvata. Budući da se kalendar smatrao potrošnom robom, jer početkom iduće stizao je novi godišnjak, do danas od tog obilja tiskanih kalendara sačuvan je vrlo malen broj primjeraka. Pored toga u većini se slučajeva ime autora kalendara nije navodilo na godišnjacima, pa je vrlo teško atribuirati i one malobrojne kalendare koji su se sačuvali do današnjih dana. Priređivači su često bili ugledni pripadnici crkvenih redova koji su u bibliografijama imali ozbiljnija djela, razine koja je znatno nadilazila znanstvenu ili književnu vrijednost tekstova objavljivanih u pučkim kalendarima. Vjerojatno upravo zato franjevački autori kalendare iz 18. i 19. stoljeća ostavljaju nepotpisane, dok je Pavao Ritter-Vitezović na svoje stavljao pseudonim. Dragocjene podatke o starijim franjevačkim priređivačima kalendara pronalazimo u spisu Josipa Jakošića *Scriptores Interamniae vel Pannoniae Saviae, nunc Slavoniae dictae* (1795). Kao prvi sastavljači slavonskih pučkih kalendara navode se franjevci Đuro Rapić i Jerolim Lipovčić. Prema Jakošiću fra Đuro Rapić priredio je godišnjake za 1743. i 1744. godinu, dok je fra Jerolim Lipovčić uređivao pučke kalendare od 1745. do 1755. godine.

Podatak da je fra Emerik Pavić uređivao i tiskao kalendare u Budimu zapisao je još Ivan Kukuljević Sakcinski.

Fra Emanuel Hoško utvrdio je da je Pavićev kalendar izlazio od 1746. do 1780. godine. Uređivanje kalendara preuzeo je od oca gvardijana Stjepana Vilova koji je općenito imao velikog utjecaja na Pavićev rad.

Međutim dugo se smatralo da od Pavićevih kalendara nije sačuvan niti jedan primjerak te da su kao potrošna roba uništeni upotrebom.⁸ Ponešto se o Pavićevim kalendarima moglo doznati iz pojedinih sačuvanih godišta kalendara *Novouređeni ilirski kalendar iliti Svetodanik* Ignjata Alojzija Brlića. Budući da je cijenio Pavićev rad na kalendarima nastojao je Brlić u svom *Svetodaniku* prenijeti dijelove Pavićevih kalendara koje je smatrao poučnima i korisnima za puk. Naime u kalendaru za 1841. godinu Brlić počinje u *Svetodaniku* tiskati ciklus iz Pavićeva *Nadodanja glavni događaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskog*.⁹ Brlić je tako pretiskavajući Pavićev uradak, održavao živim interes za Kačićevo djelo. Brlićev interes za Pavićeve kalendare pokazuje kod oba priređivača sličan odnos spram tradicije i shvaćanju o zadaći i funkciji pučke literature. Kalendar je bio važno sredstvo u promicanju narodnog duha i širenju

8 M. Tatarin istražujući korpus slavonskih kalendara atribuirao je kalendare Filipovića Heldentalskog, Nagya, Ignjata Brlića, Tomikovića i Pavića.

9 Usp. Tatarin, 2006: 107-141.

elementarnih znanja među najširim slojevima hrvatskog puka. Stoga Brlić u *Novouređenom ilirskom kalendaru iliti Svetodaniku* za godinu 1842. moli da mu se ustupi još pokoji godišnjak Pavićevih kalendara jer posjeduje svega dva primjerka iz čega je vidljivo da su već i u to doba Pavićevi kalendari bili vrlo rijetki. Istražujući franjevački doprinos tradiciji hrvatskih pučkih kalendara pokušala sam analizirati dva jedina do sada atribuirana Pavićeva kalendara. Jedan od njih, Pavićev godišnjak za 1769. naveden je u literaturi kao dio zbirke kalendara Muzeja Slavonije u Osijeku. Nažalost usprkos potrazi i trudu kolega, taj godišnjak više nije dostupan.¹⁰ Drugi primjerak iz 1766. godine pomoću kojeg sam htjela stvoriti nešto potpuniju sliku o Pavićevim kalendarima, uz pretpostavku da se nije značajnije mijenjao s vremenom, sačuvan je u riznici NSK u Zagrebu, s naslovom *Kalendar ili uregjeno porikazanje nediljah i svetkovinah* i signaturom R II E 8–194. Za njega je još Vladoje Dukat pretpostavljao da je rad Emerika Pavića.¹¹ Sada je to jedini dostupni primjerak na kojem temeljnim prikaz. Od starijih kalendara kao mogućih predložaka, Pavićev se godišnjak može usporediti samo s kalendarima Pavla Rittera-Vitezovića, budući da prvi slavonski kalendari Rapića i Lipovčića nisu sačuvani. Posebno ću se osvrnuti na astronomske elemente te prirodoslovne i ostale zanimljivosti iz sadržaja jer je s književnog aspekta detaljnu analizu Pavićeva kalendara već načinio M. Tatarin. Komparacijom sadržaja i strukture vidljivo je da premda se pojedine rubrike pojavljuju u oba kalendara, postoje znatne razlike u pogledu izbora i razine tekstova u njima. Razlike koje se uočavaju među kalendarima svakako su u znatnoj mjeri proizišle iz činjenice da su namijenjeni različitim sredinama. Vitezovići su namijenjeni gradskoj sredini, a Pavićevi puku koji većinom živi na seoskim imanjima. Pored toga, Vitezovićeve kalendar nastaje u ranijem razdoblju te u skladu s vremenom ima karakteristična obilježja baroknih kalendara. Donosi znatno više astronomsko-astroloških priloga grupiranih i prezentiranih u različitim poglavljima, sa svrhom da zabavi i ponešto pouči gradski puk. Kod Pavićeva kalendara naglašeniji je aspekt poučnog i korisnog za svakodnevn život. Tekstovi su pisani na način za koji je smatrao prikladnim recipijentima na seoskim gospodarstvima, nastojeći da uz korisno i poučno unese i elemente zabave. Naglašena je briga za puk, a njihovim predznanjem i stilom življenja u potpunosti je određena ne samo vrsta zastupljenih sadržaja, već i razina tekstova. Umjesto uvoda s godišnjim i astronomskim podacima, Pavić godišnjak započinje s kalendarskim tablicama. Crkveni kalendar dijeli u dva paralelna stupca, odnosno dvije tablice, jednu za gregorijanski kalendar, a drugu za *Stari Kalendar*, da bi se obuhvatio i vjernički puk koji je ostao pri julijanskom kalendaru. Pavićev kalendar u odnosu na Vitezovićeve znatno

10 Usp. Tatarin, 2007: 140-142.

11 Usp. Dukat, 1923: 36-37.

je pojednostavljen jer ne donosi astronomske podatke i elemente komputskog računa potrebne za izračun pomičnih blagdana: nedjeljno slovo, zlatni broj, sunčev krug, indikcije i epakte. Pored toga Vitezović u uvodnom dijelu daje pregled zodijskih zviježđa, njihovih simbola i tumačenja astroloških aspekata, odnosno međusobnih položaja planeta. Takvi sadržaji u znatno manjoj mjeri pojavljuju se u Pavićevu kalendaru. Tek ponešto u stupcima koji prikazuju pojedine dane u mjesecu. Uz svaki datum naznačeno je ime sveca zaštitnika i pored njega otisnut astrološki znak tog dana. Pavić ne donosi posebna poglavlja o planetima, meteorološkim prognozama kroz godinu i kraćim prirodoslovnim temama koje nalazimo kod Vitezovića i mlađih priređivača kalendara u 19. stoljeću. On ipak u svoj kalendar u vrlo sažetoj formi unosi i ponešto takvih podataka ako ih ocjenjuje korisnima za svakodnevni život puka. Tako uz pojedine dane u kalendaru Pavić bilježi Mjesecëve mijene te točno vrijeme i datum ulaska Mjeseca u pojedine faze. Ponegdje simbolima u crvenoj boji označava međusobni položaj planeta za pojedine dane u godini, samo simbol astrološkog aspekta bez dodatnih tumačenja. Pored toga kalendar donosi kratke prognoze vremena za svaki dan u mjesecu, izražene samo jednom riječju kao kiša, sunce, oblačno i slično, zapisane u stupcu pored horoskopskog znaka dana. Nakon kalendara koji predstavlja manji dio izloženog teksta slijedi poučni i zabavni dio. Započinje velikim poglavljem *Ispisanje života i viteškog vojevanja Gjura Kastriotića iliti Skenderbega*, koje ispunjava gotovo dvije trećine kalendara.¹² Tekst je dijelom proza u koju se dodaju pjesme preuzete iz Kačićeva *Razgovora ugodnoga naroda slovinskog*. Zatim slijedi poglavlje *Slide nike majstorije i likarije*, koje priložima prate narodnu tradiciju te pokazuju elemente pučkog praznovjerja.¹³ Kraj kalendara donosi praktični dodatak vrlo važan seoskom puku *Pokazanje Vašarah, navlastito u onih državah, u koji pribivaju Iliri, i na iste običaju odlaziti*. Popis je dragocjeno svjedočanstvo jer odražava mjesta i ukupan prostor na kojem se čitao Pavićev kalendar.

Novi kalendar patera Gregura Kapucina

Pater Gregur Kapucin (građanskog imena Juraj Malevec) priređivao je *Novi kalendar* i tiskao ga u Zagrebu u periodu od 1769. do 1800. godine. Nakon njega izmjenjuju se različiti urednici, među kojima se posebno ističe preporoditelj i najplodniji dopreporodni kajkavski pisac Tomaš Mikloušić. Godine 1812. *Novi kalendar* mijenja ime u *Horvatski kalendar* te pod novim

12 Skenderbegov život bio je omiljeno štivo puka puku te se opisivao i u kalendarima Tomikovića, Nagya i Brlića.

13 Primjer naputka iz kalendara *Za uzdržat vazda dobar vid*: «Ufati živu vranu, izvadi joj obedvi oči, naniži i na konac, obisi na vrat i nosi; i tako ćeš sačuvat oči od svake bolesti.»

imenom izlazi još dugi niz godina, što svjedoči o ugledu i popularnosti koju je u hrvatskom puku uživao kalendar patera Gregura Kapucina.¹⁴ Do danas je u riznici NSK sačuvan veći broj primjeraka ovog kalendara pod signaturom R II D-16-10. Najstariji sačuvani primjerci su iz 1801., 1803., 1804., 1805., 1806., 1808., a osim godišnjaka za 1817. sačuvani su svi mladi kalendari sve do 1836. godine. Godišnjaci započinju slično kao u Vitezovićevim kalendarima uvodnim poglavljem u kojem se daju opći kalendarski podaci i navode elementi komputskog računa: *zlato broj, meszecz kazitel, kolobar szuncheni, rimske dache i nedelyna szlova*. Slijedi *Dvanajzt Znameney Nebezkeh s prikazom simbola zvijezda zodijaka i Rasztolnachenye znameney vu ovom Kalendaru poztavlyeneh*. Simbolima se označavaju faze Mjeseca: *mladi Meszecz, prvi Fertaly, Pun Meszecz i zadnyi Fertaly*. Zatim se koriste simboli za nedjelje, svece, posti i radne dane. Vrijeme se također označava simbolima pa postoje oznake za snijeg, zimu, mraz, kišu, mutno, vjetar, zračno, vrućine, sparno, sunčano i srednje svijetlo. Korištenje simbola u prikazu mjesečnog kalendara, vizualno znatno razlikuje ovaj godišnjak od ostalih pučkih kalendara. U kalendarskom prilogu kao i kod Vitezovića prikazan je samo gregorijanski kalendar. Na početku svakog mjeseca uz hrvatski naziv, navodi se broj dana koji mjesec sadrži. Ispod naziva otisnuta je lijepa slika koja najčešće prati motive tog mjeseca, vremenskih prilika, radova u polju ili je u vezi s aktualnim simbolom zodijaka. Slike se mijenjaju iz mjeseca u mjesec i ne ponavljaju se iz godišta u godišta, tako da je vidljiv trud oko estetskog uređenja kalendara, koji nije u toj mjeri prisutan kod slavonskih kalendara. Simboli su načinjeni crnom i crvenom bojom, ljepše i jasnije tiskani nego u drugim kalendarima. Dok se u ostalim kalendarima dani u mjesecu nižu u stupcima, u *Horvatskom kalendaru* dani slijede u horizontalnom nizu, odnosno retku. U prvom retku iznad broja dana u mjesecu simboli označavaju svece, blagdane, post i radne dane, a u drugom retku simbolima se bilježi vrijeme i Mjesečeve faze, dok se u retku ispod brojeva označava astrološki simbol dana. Sve je to još upotpunjeno sličicama svetaca te je vjerojatno dopadljivim izgledom *Horvatski kalendar* bio jako privlačan puku. Sadržajem kalendar je uglavnom blizak sličnim publikacijama tog vremena. Posebna rubrika naslova *Od Pomerknennyh* ponavlja se kroz razna godišta, a donosi zapise o svim pomrčinama vidljivima ili nevidljivima na ovom području. Slično kao i u Vitezovićevim kalendarima, *Horvatski kalendar* sadrži tablicu izlaska i zalaska Sunca, izraženo u satima i minutama. Podaci u tablici nisu dani za sve dane u godini, već se prati promjena duljine dana i noći u intervalima od po osam dana, a dobivene

¹⁴ Tomaš Mikloušić bio je župnikom u Stenjevcu pored Zagreba, a *Horvatski kalendar* je uređivao od 1813. do 1818. godine. Tekstove koje je Mikloušić pisao u *Horvatskom kalendaru* u dobroj je mjeri iskoristio i kod pisanja svog glasovitog *Stoljetnog kalendara*, prve publikacije tog tipa u Hrvata.

vrijednosti kronološki su sistematizirane u stupce. Takve tablice javljaju se u kalendarima nastalim na kajkavskom govornom području, dok ih slavonski kalendari ne sadržavaju. Pored kratkih prirodoslovnih zanimljivosti *Horvatski kalendar* donosi i raznorodno poučno, praktično i zabavno štivo. U rubrici koja se ponavlja u godišnjacima naslova *Shegava Dogadyanja* tiskaju se priče kojima je cilj, osim zabave, moralno djelovati, savjetovati i poučiti puk. Tako je primjerice u kalendaru iz 1821. otisnuta priča *Bolye je szvoj Imetek Detczy po szmerti za Del oztaviti, nego za sivota razdelyvati, ter iz nyihoveh ruk gledati*, a u kalendaru za 1823. priča s moralnom poukom *Nikaj na Szvetu nebiva prez Zroka*. Tiskaju se zabavne pjesmice, napitnice, a ponekad i podrugljivi stihovi u kojima se obraćaju istoimenom konkurentskom varaždinskom *Horvatskom kalendaru*. Donose kalendari i praktične naputke za dobro zdravlje i osobnu higijenu. Poneki godišnjaci daju razne recepte namijenjene ljudima i domaćim životinjama, zatim savjete za uspješan uzgoj, upute za poljodjelstvo te praktična kućna iskustva. Kraj kalendara donosi popis djela koja se mogu kupiti u tiskara F. Župana. Na ne odveć dugom popisu dostupnih knjiga (*Horvatski kalendar* za 1835.), pored ostalih djela nalazi se *Stoljetni kalendar* Tomaša Mikloušića i još jedan bogati prosvjetiteljski kalendar *Danicza Zagrebečka* Ignaca Kristijanovića, što neosporno svjedoči koliko su prošireni i utjecajni bili hrvatski kalendari među pukom 18. i 19. stoljeća.

Svetodanik illiti kalendar illyricski fra Marijana Lanosovića

Od devet godišnjaka koliko je ukupno tiskao fra Marijan Lanosović u periodu od 1778. do 1786. godine u riznici SNK čuva se svega jedan primjerak za 1781. godinu pod signaturom R II E-8-191. Stariji priređivači kalendara fra Đuro Rapić, fra Jerolim Lipovčić i fra Emerik Pavić svoje su kalendare izdavali u Landererovoj tiskari u Budimu koja je imala privilegij za ilirički kalendar, pa je po mišljenju pojedinih istraživača kalendara tamo vjerojatno kalendare tiskao i fra Marijan Lanosović.¹⁵ Zastupaju se različita mišljenja o prvom kalendaru tiskanom u Osijeku. M. Tatarin pretpostavlja da je prvi kalendar bio priređen u Divaltovoj tiskari za 1778. godinu, a možda još i za 1779., ali dosada nisu pronađeni primjerci tog izdanja. Marija Malbaša smatra da je Lanosović autor prvog kalendara kojeg je u Osijeku tiskao privilegirani tiskar Ivan Martin Divalt. Proučavala je kalendar za 1783. godinu, koji se danas više ne može pronaći u zbirci Muzeja Slavonije te ga dovela u vezu s Lanosovićevim kalendarima. Zaključila je da se radi o najstarijem sačuvanom primjerku osječkog kalendara (zagubljenog naslovnog lista) te da mu je autor Lanosović, koji je tada bio profesorom osječke gimnazije i svoja druga djela štampao u

15 Usp. Tatarin, 2007: 135-137.

Osijeku.¹⁶ Primjerak Lanosovićeve kalendara iz 1781. godine sačuvan u riznici SNK usporedbom pokazuje sličnu koncepciju kao i Pavićev, ali bogatiji je tekstovima što je naročito vidljivo u poglavljima koja donose prirodoslovne zanimljivosti i astronomske podatke. Za razliku od Pavićeva *Kalendar* koji odmah započinje ispisom dana u godini, Lanosović u *Svetodaniku* na početku uvodi poglavlje *Vridni uspomene dogagjaji* u kojem navodi pregled i godine protekle od zanimljivih povijesnih događaja: «Od stvorenja Svita 5785, Od početka Mađarskog kraljevstva 731, Od ujedinjenja Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s Mađarskom 711, kronologija važnih bitaka sa Turcima, te navodi vrijeme od rođenja Marije Terezije 64 i Josipa II 40.». Vitezović je na početku svojih kalendara redovito donosio slične podatke, a rubrika tog tipa kasnije se ustalila kod svih mlađih priređivača kalendara jer se tim načinom u puku širilo znanje o za Hrvatsku važnim povijesnim događajima. Poglavlje se nastavlja rubrikama o europskim vladarima, članovima vladarskih kuća, uglednicima i crkvenim poglavarima. Nakon uvodnog dijela u Lanosovićeve *Svetodaniku* slijedi kalendarski dio, koji je slično koncipiran kao kod Pavića. Kalendarske tablice dijeli u dva paralelna stupca, jedan za gregorijanski, a drugi za julijanski kalendar. Lanosovićev je kalendar kao i Pavićev u odnosu na Vitezovićev znatno pojednostavljen jer ni on ne donosi astronomske podatke, elemente komputskog računa i astrološka tumačenja. Takvi sadržaji još se u manjoj mjeri pojavljuju kod Lanosovićeve kalendara. Dok u stupcima koji prikazuju pojedine dane u mjesecu Pavić zadržava simbole zodijaka i ponegdje simbolički označava astrološki aspekt, odnosno međusobni položaj planeta, Lanosović u ispisu kalendara potpuno reducira upotrebu astroloških simbola. Uz svaki datum označava ime sveca zaštitnika i kratke podatke koje smatra korisnima puku. Tako uz pojedine dane u kalendaru Lanosović bilježi Mjesečeve mijene te točno vrijeme i datum ulaska Mjeseca u pojedine faze. Pored toga u stupce kalendar upisuje kratke prognoze vremena za pojedine dane u mjesecu, iskazane kao: snieg, studeno, oblačno i slično. Premda je u Hrvata vladalo veliko bogatstvo narodnih imena za mjesece u godini, pa tako Vitezović u kalendarima za svaki mjesec navodi nekolicinu naziva¹⁷, Pavić i Lanosović bilježe samo jedan hrvatski naziv i koriste se istim imenima mjeseci koje i danas upotrebljavamo: sičanj, veljacs, oxujak, travanj, svibanj, lipanj, serpanj, kolovoz, rujanj, listopad, studeni i prosinac.¹⁸ Nakon kalendarskog dijela kod Lanosovića slijedi rubrika *Nike Zvizdoznanske biljexke* u kojoj daje

16 Usp. Malbaša, 1978: 19.

17 Tako je na primjer peti mjesec svibanj, majus, rosanj, rosocvet, travan i Filipovčak.

18 Josip Stjepan Reljković koristi isti sustav narodnih imena mjeseci u svom *Kuchniku* (Osijek, 1796), a iste nazive odabire i Ljudevit Gaj kao općehrvatske te ih predstavlja u drugom broju Danice iz 1837. godine.

su prognoze kod Tomikovića dosta kratke, ali premda neutemeljene bile su vrlo popularne u puku pa se u mlađim kalendarima pojavljuju u proširenom izdanju, dok su najobilnije u stoljetnim kalendarima. Tomikoviću kao obrazovanom svećeniku astrologija je u potpunosti neprihvatljiva, što je vidljivo iz šaljive poruke čitaocima na početku poglavlja. Treba naglasiti da je astrologija u franjevačkim kalendarima prisutna samo u funkciji zabave. Kao što kod izbora pretiskanih literarnih djela (npr. Ezopove basne), autori su vodili računa da poučni i vrijedni tekstovi budu prilagođeni razini i interesu recipijenta, tako i u odlomcima koji sadrže prirodoslovne zapise i astronomske podatke, astrološka tumačenja predstavljaju sredstvo koje će zabaviti puk te ga potaknuti na čitanje prirodoslovnih zanimljivosti preko kojih će usvojiti korisna znanja. Tomiković za godinu 1798. piše da je astrološki vladar Jupiter što znači da će biti dobra godina, više vlažna nego suha. Tekst vjerojatno preuzima iz jednog od izdanja *Stoljetnog kalendara* M. Knauera, koji je tada bio vrlo popularno štivo, koje pored ostalog tumači promjene vremena utjecajima planeta. Knauer je u skladu s vjerovanjima tog doba bio sklon astrologiji i astrometeorologiji te je smatrao mogućim pretkazivati vrijeme prema nebeskim tijelima. Prema izvornoj Ptolomejevoj koncepciji o sedam planeta na nebu i u skladu s Ptolemejevim geocentričnim sustavom, na nebu vladaju: Merkur, Venera, Mars, Jupiter, Saturn, Sunce i Mjesec. Knauer je smatrao da svaka od tih planeta ima prevladavajući utjecaj u jednoj, pripadajućoj godini. Držao je da se vrijeme ponavlja u ciklusima od po sedam godina, stoga je sedam godina vršio opširna dnevna opažanja bilježeći promjene na nebu, zvijezde, planete, ali i meteorološka događanja, vjetrove, padaline, suše i mrazove te je povezivao astronomska i meteorološka opažanja. Na temelju toga načinio je «vječnu» prognozu, a moguća odstupanja opravdao neizbježnim utjecajem interakcije i drugih planeta.²⁰ Vjerojatno se i Tomiković poslužio jednim od njegovih izdanja, premda je sam skeptičan prema predviđanjima, što na nekoliko mjesta u šaljivom tonu iskazuje. Sam za sebe kaže da nije zvjezdoznanac, astronom pa i ne može znati ono što ni oni ne znaju. Nakon astronomsko-astrološkog priloga slijede poučne pjesme, šaljive pripovijetke, astrološka predviđanja vremena grupirana po mjesecima te pučke zagonetke sačuvane iz usmene predaje, a na kraju kalendara ustalila se rubrika s popisom sajmova u Mađarskoj, Slavoniji i Srijemu. Prema izloženom vidljivo je da su franjevci kroz dva stoljeća njegovali tradiciju hrvatskih kalendara, shvaćajući da su kalendari sredstvo koje može doprijeti do najšireg sloja pučanstva i preko njega svakodnevno i trajno djelovati u smislu prosvjećivanja i poboljšanja kvalitete življenja. Stoga su

20 O važnosti i utjecajnosti samog stoljetnog kalendara svjedoči podatak da je uz Bibliju, upravo to najraširenija knjiga kod puka zemalja njemačkog govornog područja te se smatra da je u 18. i 19. stoljeću imala samo na njemačkom jeziku oko 220 izdanja.

tiskali kalendare kao male zbirke raznorodnih tekstova u kojima se daju ne samo vjerski te poučni literarni i prirodnoznanstveni sadržaji, već i praktični naputci i savjeti o vremenu, različite pučke mudrosti isprepletene s narodnim vjerovanjima, ali i neka objektivna iskustva utemeljena na opažanjima. Kalendari donose praktične naputke za dobro zdravlje i osobnu higijenu, razne recepte namijenjene ljudima i domaćim životinjama, savjete za uspješan uzgoj, upute za poljodjelstvo te praktična kućna iskustva. Koncem 18. stoljeća u priređivanje kalendara uključuju se pored svećenika sve više autori izvan crkvenih redova nastavljajući tako tradiciju hrvatskih kalendara.²¹

Komputski rukopis *Početak od razliki stvari od svakoga malo znani* i franjevački udžbenik *Blago maloj dici i potrebnima*

Važno je naglasiti da su franjevci doprinosili širenju znanja o kalendaru u hrvatskom puku ne samo pomoću kalendara već i kroz pučku nastavu. O tome svjedoči sačuvan pisani i tiskani trag franjevačke pučkoškolske nastave iz 18. stoljeća, koja je uključivala znanja o kalendaru i komputskom računu. U knjižnici franjevačkog samostana u Sinju čuva se rukopis na bosančici anonimnog autora, prirodoslovnog sadržaja, s naslovom *Početak od razliki stvari od svakoga malo znani*. U tekstu se nigdje ne navodi koje je godine napisan, ali iz primjera i proračuna koje sadrži može se zaključiti da je nastao približno u vremenskom intervalu od 1710. do 1720. godine.²² Na rukopisu nije navedeno ime autora, ali vrlo je vjerojatno pripadao franjevačkom redu. Rukopis je sadržajem prilagođen potrebama vjerskog života i crkvenih blagdana, ali isto tako i praktičnim ciljevima svakodnevnog života, pa je kao takav bio

21 Tako je *Novi i stari svetodanik illiti kalendar illyricski za pristupno godishte 1792 na korist i zabavu Slavinacah sloxen* priredio i u Osijeku tiskao Ivan Matković (1763.-1820). Nakon fra Aleksandra Tomikovića kalendare za slavonski puk priređivao je Adam Filipović Heldentalški koji je od 1822. do 1867. godine tiskao *Novi i stari kalendar slavonski*, zatim je Antun Nagy uređivao *Novi i stari kalendar ilirički*, a Ignjat Alojzije Brlić nastavlja tradiciju s godišnjacima *Novouređeni ilirski kalendar iliti Svetodanik* koje tiska u Budimu od 1836. do 1855. godine. Više o slavonskim kalendarima iz 19. stoljeća vidi u radu: Kren, 2009: 79-112. Tradicija pučkih kalendara nastavlja se i dalje, ali s promjenama u društvu mijenja se njihova forma i sadržaji. Prosvjetiteljski almanasi iz 18. i 19. stoljeća nastajali su u duhu prosvjetiteljstva i preporodnog vremena, reflektiraju sekularne reforme u poljoprivredi i obrazovanju. Kalendari s početka 20. stoljeća prate društvene preobrazbe i razvoj, obilježava ih politička angažiranost dok se nakon Drugog svjetskog rata javljaju strukovno profilirani i specijalizirani kalendari.

22 Primjeri u tekstu sadrže komputske račune za godine 1715., 1716., 1719. i 1720. dok se u jednom poglavlju spominju 1721., 1722., 1723. i 1724., ali se iz teksta jasno razabire da su to godine koje tek slijede te se može zaključiti da je rukopis *Početak od razliki stvari od svakoga malo znani* neosporno nastao prije 1720.

namijenjen ne samo svećenicima, nego i puku, pisan narodnim jezikom, s dodatkom svjetovnih tema, naputaka, pokojeg recepta i kratkog opisa nekoliko različitih priloga koji su mogli poslužiti prosvjećivanju puka.²³ Ovaj rukopis ima posebnu vrijednost jer je jedini do sada poznati sačuvani tekst na bosančici prirodoslovnog sadržaja. Pored toga značajan je s obzirom na vrijeme u kojem je nastao jer to je najstariji sačuvani tekst na hrvatskom jeziku koji se veže uz franjevačku pučku nastavu početkom 18. stoljeća u Dalmaciji.

Obzirom na prilike u pučkom školstvu Dalmacije na početku 18. stoljeća, može se pretpostaviti da je rukopis najvjerojatnije upravo nastao za potrebe franjevačke pučke škole. U tom smislu on je i dragocjeno svjedočanstvo kako je komputus bio dijelom programa kojeg su franjevci početkom 18. stoljeća, ali i kasnije poučavali u svojim školama. To se potvrđuje i usporedbom rukopisa s nešto mlađim franjevačkim udžbenikom naslova *Blago otkriveno maloj dičici, i potrebnim* tiskanim na latinici u Anconi kod Pietra Ferrija 1764., primjerak kojega se čuva u samostanu na Visovcu.²⁴ Postoji velika sličnost u sadržaju komputskih uputa izloženih u ćirilichnom rukopisu i u tiskanoj knjizi. Nigdje se u knjizi ne navodi ime autora, već je označeno samo da je redovnik franjevac. Ćirilichni rukopis većim dijelom sadrži opširne upute o komputusu što je samo dio ukupnog gradiva izloženog u ovom udžbeniku. Njegov sadržaj kratko je tiskan i na naslovnici djela. Gradivo obuhvaća pisanje i čitanje, zatim kršćanski nauk s molitvama za svako doba dana, poduku potrebnu za ispovijed, pričest i za služenje mise na latinskom i hrvatskom jeziku, da bi na kraju udžbenika bio rastumačen račun s dodatkom komputskog računa za određivanje pomičnih svetkovina i kalendara uopće.²⁵

U vrijeme kada nastaju ovi komputski tekstovi, preciznije u prvoj polovici 18. stoljeće, pa sve do osamdesetih godina 18. stoljeća, na čitavom hrvatskom etničkom prostoru još uvijek nisu postojale državne pučke škole, iako su ponegdje općine plaćale učitelje, a ponekad su te službe obavljali crkveni redovi. Dakle u to vrijeme nije bilo jedinstvenog školskog sustava, a postojeće škole među sobom nisu bile ujednačene po programima. Franjevci su u svojim

23 Rukopis *Početak od razliki stvari od svakoga malo znani*, u sinjskoj se franjevačkoj knjižnici čuva pod oznakom Mns. Fasc. 5. Tekst mi je za istraživanje ustupio akademik Žarko Dadić, a njemu je na postojanje ovog rukopisa ukazao i transkribirao ga za potrebe istraživanja, ugledni sinjski znanstvenik fra Ante Soldo.

24 Primjerak udžbenika *Blago otkriveno maloj dičici, i potrebnim* vidjela sam u knjižnici franjevačkog samostana na Visovcu, a snimku cjelokupnog teksta načinio je i ustupio mi na moju zamolbu dr. sc. Marinko Šišak kojem ovom prigodom zahvaljujem.

25 Kada se uspoređi dužina i opseg pojedinih poglavlja, uočava se bogatiji religiozni sadržaj koji pokazuje da je nastava služila i za potrebe crkvenih službi te vjerojatno i kao priprema za učenike koji su namjeravali nastaviti svoje školovanje za ulazak u franjevački red.

pučkim školama podučavali i djecu koja su kasnije namjeravala ući u red. Vjerojatno je upravo to bio poticaj da se za njih u program nastave uključi određivanje pomičnih blagdana. Nastanak komputskog rukopisa na bosančici i sačuvani udžbenik *Blago otkriveno maloj dičici, i potrebnim* svakako svjedoče u prilog tvrdnji da je uvođenje komputskih sadržaja motivirano potrebama nastave u franjevačkoj pučkoj školi. «Franjevci provincije Bosne Srebrene otvarali su privatne pučke škole i u njima predavali. Kada su se godine 1735. samostani u Dalmaciji odvojili od Bosne Srebrene i utemeljili novu provinciju Sv. Kaja, koja je kasnije dobila naziv Presvetog Otkupitelja, nastavili su na svom području održavati nastavu. Budući da mletačka vlast nije ništa poduzimala oko prosvjećivanja puka, franjevci su na tom području jedini držali pučku nastavu, koja se odvijala na hrvatskom jeziku, što je pomoglo održanju hrvatskog nacionalnog identiteta u Dalmaciji, usprkos suprotnim nastojanjima mletačkih vlasti.»²⁶

Najprije su franjevačke poduke bile na bosančici, da bi se u kasnijim godinama 18. stoljeća postupno prelazilo na latinicu. Ta se promjena uočava i usporedbom starijeg rukopisa na bosančici *Početak od razliki stvari od svakoga malo znani* i nešto mlađeg udžbenika na latinici *Blago otkriveno maloj dičici, i potrebnim*.

Važno je naglasiti da pored ova dva teksta ne postoje stariji sačuvani tragovi poduke i nastave koji bi uključivali elemente komputskog računa i znanja iz tog područja. Premda prirodnoznanstveni rukopis na bosančici *Početak od razliki stvari od svakoga malo znani* i franjevački udžbenik *Blago otkriveno maloj dičici, i potrebnim* ne daju izvorni doprinos astronomskoj tradiciji i interpretaciji kalendara, već su najvjerojatnije nastali prema nekoliko starijih predložaka, dragocjeni su dio hrvatske znanstvene baštine. Rukopis pada u rijetke sačuvane prirodnoznanstvene rukopise iz 18. stoljeća i najstariji je sačuvani tekst na hrvatskom jeziku koji se odnosi na franjevačku pučku nastavu početkom 18. stoljeća u Dalmaciji. Dragocjeni su za upoznavanje znanstvene razine i interesa tog doba. Detaljnom analizom komputskog računa iz rukopisa nedvojbeno se može utvrditi da dio teksta, najvjerojatnije pisan u obliku priručnih tablica, nedostaje. Daljnjim istraživanjima franjevačkih knjižnica i arhiva možda bi bilo moguće pronaći još tekstova srodnog sadržaja da bi se dobila potpunija slika o upotrebi komputskog računa i astronomije na tim prostorima tijekom 18. stoljeća.

²⁶ Usp. Dadić, 2004: 205.

Izvori i literatura

Brlić, Ignjat Alojzije (1841), *Novouređeni ilirski kalendar ili Svetodanik*, Budim, (čuva se u zbirci kalendara Muzeja Slavonije u Osijeku).

Buljan-Klaić, Marijana (1995), «Hrvatski kalendar Pavla Rittera-Vitezovića», *Dani hvarškoga kazališta, Hrvatska književnost 18. stoljeća – Tematski i žanrovski aspekti*, Književni krug Split, 181- 192.

Dadić, Žarko (2004), *Egzaktne znanosti u Hrvata u doba prosvjetiteljstva*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

Despot, Miroslava (1972), «Kalendar, njegov postanak i razvoj», u: *Kaj, časopis za kulturu i prosvjetu*, V., br. 12, Zagreb, 22-34.

Dukat, Vladoje (1923), «Iz povijesti hrvatskog kalendara», u *Narodna starina*, svez. 4, knj. I, br. 1, Zagreb, str. 21-34.

Filipović Heldentalski, Adam (1842) (1843, 1844 i 1845) *Novi i stari kalendar slavonski*, Osijek, SNK R II E-8-191.

Knauer, Moritz (1809), *Hundertjahriger Kalendar des Herrn Abtes Moritz Knauer, für das jetzige Jahrhundert 1800 bis 1909*. Graz.

Kren, Tatjana (2009), «Slavonski pučki kalendar u svjetlu astronomije, religije i kulture» u: *Prirodoslovlje, Hrvatski prirodoslovci 18*, Zagreb, Matica Hrvatska, 79-112.

Lanosović, Marjan (1781), *Svetodanik illiti kalendar illyricski*, Budim, SNK R II E-8-191.

Malbaša, Marijan (1978), *Povijest tiskarstva u Slavoniji*, Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Zagreb.

Mikloušić, Tomaš, (1819), *Stoletni kalendar iliti dnevnik stoletni horvatski do leta 1901.*, Zagreb.

Pavić, Emerik (1766), *Kalendar ili urejeno prikazanje nediljah i svetkovinah*, Budim, SNK R II E-8-194.

Ritter-Vitezović, Pavao (1692), *MeszecsNIK hervatzki*, Zagreb, SNK sign. R1904.

Ritter-Vitezović, Pavao (1698), *Zoroast Hervacki*, Zagreb, SNK sign. R1904.

Ritter-Vitezović, Pavao (1705), *MeszecsNIK hervatzk*, Zagreb, SNK sign. R1904.

Tatarin, Milovan (2007), «Jedan zaboravljeni slavonski kalendar iz 18. stoljeća», *Dani hvarškoga kazališta*, br. 33, Zagreb-Split, 131-189.

Tatarin, Milovan (2006), «Uloga pučkih kalendara u stvaranju hrvatske čitateljske publike (Kalendar Ignjata Alojzija Brlića)», *Raslojavanje jezika i književnosti: Zbornik radova 34. seminara Zagrebačke slavističke škole (K. Bagić, ur.)*, Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za strane slaviste, 107-140.

Tomiković, Aleksandar (1798), (1805 i 1807) *Novi i stari svetodanik illiti kalendar illyricski*, Osijek (R II E-8-191).

DOPRINOS FRANJEVACA TRADICIJI HRVATSKIH PUČKIH KALENDARA

Sažetak

Redovnici, posebice franjevci prosvjeđivali su, štitili i njegovali hrvatski duh na različite načine, a jedan od njih bio je priređivanjem i širenjem pučkih kalendara. Posebno su u tom smislu značajni prosvjetiteljski kalendar iz 18. i 19. stoljeća. Nastali su na tradiciji rukopisnih kalendara iz srednjeg vijeka i prvih tiskanih kalendariskih tekstova koji su se koristili kao dodatak vjerskim djelima. Franjevački pučki kalendar obrađuju različite teme: prirodnoznanstvene, astronomske, astrološke, kalendarske, meteorološke, gospodarske, farmakološke, veterinarske, poljodjelske i literarne. U radu se analizira struktura kalendara i raznorodna građa, njezina izvornost, predlošci prema kojima je pisana i ukupan značaj franjevačkih pučkih kalendara. Posebno se s prirodnoznanstvenog aspekta razmatra sadržaj kalendara, te tumače astronomske značajke. U kontekstu rada na kalendarima vrednuje se doprinos Emerika Pavića, Marijana Lanosovića, Aleksandra Tomikovića i Gregura Kapucina (Jurja Malevca) te uloga njihovih kalendara u razvoju hrvatske kalendarske tradicije. Analiziraju se među njima najutjecajnije i u puku najduže korišteni kalendar te prate faze razvoja pučkih kalendara. Franjevački pučki kalendar prikazuju se kao praktične knjige, svakodnevni priručnici za najširi puk, napisani s ciljem prosvjeđivanja i unaprjeđivanja života i gospodarstva.

Cljučne riječi: tradicija hrvatskih kalendara, franjevci, prosvjeđivanje, astronomija, astrologija.

FRANCISCAN CONTRIBUTION TO THE TRADITION OF CROATIAN POPULAR CALENDARS

Summary

Monastic orders, especially the Franciscans, enriched, protected and nurtured Croatian spirit in different ways, and one of them was producing and disseminating popular calendars. In this regard, the calendars of Enlightenment from the 18th and 19th century have particular value. They originated from the tradition of manuscript calendars from the Middle Ages and the first printed calendar texts which were used in addition to religious works. Franciscan popular calendars dealt with a wide range of topics from the fields of natural science, astronomy, astrology, calendars, weather, economy, pharmacology, veterine, agriculture and literature. This paper analyses the structure of calendars and the diverse subject matter, its originality, templates according to which it was composed and the overall importance of the Franciscan popular calendars. The content of the calendars is especially considered from the natural-scientific viewpoint and astronomical features are interpreted. The contributions of Emerik Pavić, Marijan Lanosović, Aleksandar Tomiković and Gregur Kapucin (Juraj Malevac) are assessed in regard to their calendar-related work, as well as the role of their calendars in the development of Croatian calendar tradition. The most influential among them, which were used among the folk the longest, shall be analysed, and the stages of development of popular calendars shall be followed. Franciscan popular calendars are presented as practical books, manuals to be used daily by the widest populace, written with the purpose of enlightenment and improving lives and economy.

Keywords: Croatian calendar tradition, Franciscans, enlightenment, astronomy, astrology.

Jelena Ostojić

**LEKSIKOGRAFSKI POSTUPCI
FRA LUDOVICA LALIĆA**

Stručni rad
UDK 811.163.42 (091) 271.3 Lalić, L.

Uvod

O životu i radu fra Ludovika Lalića ne postoji mnogo podataka.¹ Zna se da je napisao dva djela čiji se rukopisi nalaze u Franjevačkom samostanu u Omišu. Prvo je djelo moralno-pastoralne naravi i naslovljeno je *Instruzione de confessori, casi della coscienza come si debba amministrare il sacramento della penitenza, con piena norma si contiene breve esame (di) tutto quello che deve sapere et fare il confessore per salvar le anime, et per conseguir il frutto di mirabil medicina- Opera del fratre Lodovico da Arcigovina di Rusichi – sacerdote de Minori Osservanti. Anno del Signore 1702. – Interrogatorio che il confessore deve fare al penitente con piena norma di esaminare tutti li peccati, per salvar le anime. Et conseguire il frutto de mirabil medicina*. U naslovu tog rukopisa sam fra Ludovik kaže da je iz Ružića u Hercegovini, a taj podatak ponavlja i u Matici krštenih u Tučepima gdje stoji: „1697. 6. Listopada Ja, fra Ludovik Lalić iz Ružića krsti Katu...“ (Lalich, 2007: 515). Drugi rukopis

¹ Izdane su dvije knjige i šest članaka koji se uglavnom bave Lalićevim rječnikom. Lalich, fr. Ludovicus (2007): *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*, (priredio Serafin Hrkać) Matica hrvatska i Institut za latinitet, Grude; Nikić, fra Andrija (1999): *Rječnik fra Ljudevita Lalića*, Ziral, Mostar; Bilić, Luciana (2008): „Obilježja Lalićeva rječnika“, u: *Susreti - Matica hrvatska Grude*, br. 2, Grude, 219-229.; Bilić, Luciana (2009): „Rječnik fra Ludovika Lalića“, u: *Suvremena pitanja - časopis za prosvjetu i kulturu*, br. 7, Matica hrvatska, Mostar, 84-91; Demo, Šime (2008): „Trojezični rječnik Ludovika Lalića (Ludovicus Lalich: *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*. Priredio i pogovor napisao Serafin Hrkać, Grude: Matica hrvatska; Mostar: Sveučilište, Institut za latinitet, 2007, 528 str.)“ u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 34, 463-464.; Gabrić-Bagarić, Darija (2004): „Rukopisni rječnik fra Ljudevita-ovisnost i posebnost“, u: *Fluminensia-časopis za filološka istraživanja*, god. 15, br. 2, Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 19-29.; Grubeša, Josip (2009): „Glagol u Šitovićevu katalogu i Lalićevu rječniku“, u: *Zbornik o Lovri Šitoviću*, (ur.: Pavao Knezović), Knjižnica Tihi pregaoci, knj. 7, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 187-194.; Nikić, Andrija (1999): „Fra Ljudevit Lalić iz Ružića, prvi hrvatski leksikograf u Herceg-Bosni i njegov rječnik Blago jezika slovinskoga ili Slovnik“, u: *Motrišta 13*, Mostar, 52-64.

u Omišu je trojezični rječnik *Dictionarium latino-italico-illyricum*. Ovaj rad nastoji prikazati leksikografske postupke fra Ludovika Lalića, odnosno kako i na koje načine Lalić organizira građu zaokruženu u rječničku jedinicu, bilježi li homonimiju i polisemiju, da li razgraničava te dvije pojave te na koji način to radi. Valorizacija Lalićevih leksikografskih postupaka vršit će se na temelju tiskanog izdanja ovoga rječnika.² Iako se radi o analizi starog rukopisnog rječnika, ona se promatra sa stajališta suvremene leksikografije.

1.

Rječnik je rukopis koji se nalazi u samostanu Omiša, a Bezina ga je označio pod brojem 257 nazivajući autora djela anonimim.³ „Rukopis je kartonski uvezan. Sastoji se od 61 sveščića. Stranica ima 1518 i nisu paginirane. Dimenzije su 24 x 14 cm. Na stranici je prosječno desetak riječi. Na prvoj stranici je napisano: *Pertinet ad convetum Omiš – Pripada samostanu Omišu.*“ (Lalich, 2007: 515). Na temelju arhivske građe fra Andrija Nikić pretpostavlja da je Lalić umro prije 1705. g. jer ga nema u nekrolozima koji se službeno vode od 1705. godine u svim samostanima Provincije. Zanimljiva je opaska na prvoj stranici rječnika gdje stoji kako pripada samostanu Omišu koji je sagrađen tek 1714. godine. Iako je lako pronaći objašnjenje kako je rječnik vjerojatno nastao u Tučepima ili u nekoj od župa gdje je fra Ludovik služio, pa kasnije prenesen u Omiš gdje je nadopisana ta prva rečenica, postoje zagovaratelji drugačije godine nastanka. Darija Gabrić-Bagarić je nakon analize rječničkog teksta uočila ovisnost Lalićeva latinskog korpusa o Belostencu i Jambrešiću te tvrdi da je *Dictionarium latino-italico-illyricum* nastao vjerojatno 1742. godine (Gabrić-Bagarić, 2004: 20). Nažalost, u svojoj analizi Gabrić-Bagarić navodi samo par primjera prema kojima izvodi zaključak o Lalićevoj ovisnosti o Belostencu i Jambrešiću⁴ što ne može biti pouzdan pokazatelj koje godine je nastao rječnik.

2 Lalich, fr. Ludovicus (2007): *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*, (priređio Serafin Hrkać) Matica hrvatska i Institut za latinitet, Grude.

3 Cf. Bezina, 1993: 115.

4 „Mikalja ima pod vrag isti sinonimni niz hrvatskih riječi, isti skup talijanskih istovrijednica, ali u latinskom među 6 ekvivalenata nema riječ *zabulus*: vrag, sotona, hudoba, djavao=djavo, demonjo=daemon, cacodamon, satana, diabolus, hostis humani generis, demonium. Takav tip razlike upućuje na mogućnost da je fra Ljudevit imao drukčiji latinski predložak, a samo se za hrvatski dio koristio Mikaljim Blagom. I doista, *zabulus* bilježe Belostenčev i Jambrešićev rječnik.“ (Gabrić-Bagarić, 2004: 24) „Među riječi koji nije preuzeo od Mikalje, ali je definiciju izrekao na Mikaljin način, spada natuknica *bombix*, protumačena u hrvatskom stupcu kao crv koji svilu čini. Mikalja nema ni s.v. *crv*, ni s.v. *svila* to značenje ni tu latinsku riječ, ali ćemo zato u Jambrešića naći kao ekvivalentno latinskom *bombix* - *svilni crv*, *svilna gusjenica*, a u Belostenca *crv koji prede svilu.*“ (Gabrić-Bagarić, 2004: 26).

Gabrić-Bagarić ipak u svome radu postavlja pitanje: „Zašto je rječnik pisan? Teško je vjerovati da bi se tko upustio u tako opsežan rad bez jasnog cilja, da i ispisivao riječi bez svrhe i namjere. Bit će da je fra Ljudevitov rukopis, kakav danas imamo pred sobom, samo pripremljena radnja za neki planirani rječnik.“ (Gabrić-Bagarić, 2004: 27). Uzme li se u obzir da stranice od druge do šeste su prazne i vjerojatno su bile predviđene za Predgovor, može se pretpostaviti da nam je Lalić kanio objasniti svrhu svoga rada. Ipak, posljednja stranica rukopisnog rječnika završava riječima „Suarha Bogu huala Finis coronat opus.“ (Lalich, 2007: 513) što navodi na zaključak da je to korpus riječi koji je Lalić htio obraditi.

Sam naslov *Blago izezika slovinskoga illi Slovník ú komu izgouaraiuse rici diacke latinski, i slovinski. Thesaurus lingvae illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba latina italicé, et illyricae (sic!) redduntur.* podsjeća na rječnik isusovca Jakova Mikalje *Blago jezika slovinskoga ili slovník u komu izgouaraju se r(i)ječi slovinske latinski i di(j)aćki (1649.-1651.). Thesaurus linguae Illyricae sive dictionarium Illyricum. In quo verba Illyrica Italice et Latine redduntur.* Da se radi o doslovnom prepisivanju naslova može se zaključiti iz riječi „slovník“ jer se ona bilježi kao Mikaljin hapaks.⁵ Uzme li se u obzir da je Mikaljin rječnik „prvi rječnik s modernim unutarnjim rječničkim ustrojstvom, prvijenac po originalnosti koncepcije i po bogatstvu jezičnih podataka, zbog čega se može smatrati prvim korakom prema modernom tipu rječnika“ (Gabrić-Bagarić, 2010: 21), a Lalić se ugledao na njega,⁶ pokušat će se istražiti koliko Lalićev rječnik podržava postulate moderne leksikografije.

2.

Suvremena leksikografska teorija kao elemente ustroja rječničkoga članka naznačava: grafički izgled članka, abecediranje, gramatičku obavijest, izgovor, etimologiju, instrumentarij za opis značenja, a to su: definicija, lociranje u sustav sinonima, obradba homonimije i polisemije, oprimjerenja i komentari (Zgusta, 1991: 253).⁷

5 Cf. Gabrić-Bagarić, 2004: 21.

6 Zbog identičnosti hrvatskih natuknica, Gabrić-Bagarić zaključuje da je Lalićev „rukopisni slovník nastao postupkom obrata iz Mikaljina tiskanoga rječnika“ (Gabrić-Bagarić, 2004: 27).

7 Cf. Landau, 1989: 9-10, Šipka, 1991: 31-36. Šipka u svome radu analizira koncepciju rječničkoga članka na osnovu elemenata „1. opšta struktura članka, 2. forma i napomene uz glave odrednice i ekvivalente, 3. odradbu homonimije i polisemije, 4. definisanje značenja, 5. navođenje primjera“ (Šipka, 1991: 31).

Prema leksikografskoj kategorizaciji Lalićevo je *Blago* trojezični rječnik s latinskim kao ishodišnim jezikom rječnika, a prijevodni jezici su talijanski i hrvatski. Pošto je polazni jezik latinski može se pretpostaviti da je rječnik mogao poslužiti kao pomoćno sredstvo pri učenju latinskog jezika.⁸ Svaka natuknica kako u izvorniku, tako i u priređenom izdanju je istaknuta izvlačenjem retka. Iako je rukopis bio poredan abecedno, riječi unutar pojedinog abecednog slova nisu bile poredane alfabetski. Tek u priređenom izdanju su riječi unutar jednog slova poredane abecedno, a ako su navedene više puta, prva riječ je označena asteriskom (*), a ispred ostalih stavljene su crtice (-). Tako su grafički formirane natuknice i ono što se doima podnatuknicom⁹ iako to često zbog svoga značenja nije. Npr. asteriskom je naveden glagol „labor, beris lapsus sum [cadere cascare] padati; pasti“, a crticom imenica „labor, oris m.g. [difficulta] tesckochia, trud, mukka“ (Lalich, 2007: 277). Natuknica na latinskom jeziku i njezin hrvatska istovrijednica pisane su običnim slovima i završavaju točkom dok talijanska riječ je uvijek, i u izvorniku i u priređenom izdanju, stavljena u uglatu zgradu.

Lalić ponekad iznosi i gramatičku obavijest pored svojih natuknica. Iako se način navođenja riječi razlikuje od standarda modernih rječnika, svaka vrsta riječi ima svoj karakterističan način navođenja. Imenice većinom navodi u nominativu i genitivu s odgovarajućim rodom, a često koristi različite pokrate kako bi naznačio rod.¹⁰ Samo za ženski rod koristi pet različitih pokrata: f. g., f. ge., fe. ge., fe. gen., fem. gener. Npr. „adulatio, tionis f. g. [lusinga] mamglienie“ (Lalich, 2007: 19), „adulatrix, tricis f. ge. [lusingatrice] mamnica koja mami“ (Lalich, 2007: 19), „auctoritas, tis fe. ge. [potesta, aitorita] oblast, sersum“ (Lalich, 2007: 51), „fenestra, strae, fe. gen. [fenestra] oblak“ (Lalich, 2007: 203), „vicinitas, tatis, fem. gener. [uicinanza] bliznost, blizogia“ (Lalich, 2007: 502). Nerijetko se u tekstu mogu pronaći imenice bez navedenog roda, npr. „victrix, cis [uascello de traghettare] brod za pribroditi“ (Lalich, 2007: 502). Uz pridjeve Lalić često veže pokaznu zamjenicu *hic*, *haec*, *hoc* da bi naznačio rod pridjeva, a nominativne oblike tih pridjeva veže veznikom „et“ ili „&“, pa tako se može pronaći „alacris hic, & haec alacris, & hoc alacre [alegro]

8 Bilić u svome radu „Rječnik fra Ludovika Lalića“ navodi kako „nepotpuno navođenje pojedinih riječi upućuje na mogućnost da je rječnik pisan za one koji imaju određeno predznanje latinskog jezika tako da npr. rod imenica mogu prepoznati već iz nominativa i genitiva.“ (Bilić, 2009: 86).

9 Cf. Tafra, 2012: 113: „Podnatuknice dolaze zbog gramatičkih ili semantičkih razloga ili jednostavno zbog ekonomičnosti da se uštedi na prostoru. Zbog gramatičkih razloga uspostavljaju se podnatuknice za leksičke jedinice kojima se obično u rječnicima navodi samo njihovo gramatičko značenje.“

10 Cf. Bilić, 2008: 221.

ueseo, la, lo; radostan, na, no“ (Lalich, 2007: 26). Često koristi i pokratu *adiect.*,¹¹ ali njezina uporaba nije pravilo. Kod glagola Lalić često navodi prvo i drugo lice jednine indikativa prezenta, prvo lice indikativa perfekta, particip perfekta pasivnog i ponekad infinitiv prezenta aktivnog: „ago, agis, agi(!), actum, agere [aministrare; fare; operare] nareghjiuati, opraugliati“¹² (Lalich, 2007: 26). Kod zamjenica većinom navodi i vrstu zamjenice „ipse, ipsa, ipsum pronomen demonstrandi [istesso, medesimo] isti, ista, isto“ (Lalich, 2007: 270). Od preostalih promjenjivih vrsta riječi najzanimljiviji su brojevi koje, ako gramatički određuje, onda ih navodi kao priloge ili pridjeve „bis – adverb. [due uolte] duakrat, dua puta“ (Lalich, 2007: 59), „septem adiect. indeclin. plur. num. [sette] sedam broi“ (Lalich, 2007: 441). Kod nepromjenjivih vrsta riječi Lalić često vrši gramatičku obradbu navodeći pokrate za priloge koje nekada i pobliže objašnjava „illinc - adverbium de loco [di la, di quel luogo] odanle odonuda: odonoga mista“ (Lalich, 2007: 236), ali to nije uvijek slučaj „crudeliter – adverb. [ferocemente] urrillo, sgestko, nemillo“ (Lalich, 2007: 124). Uz prijedloge Lalić često koristi definiciju kako bi gramatički analizirao natuknicu, pa tako navodi i padež s kojim idu „cum – praepositio serviens ablativo casui [quando] kada; kad“ (Lalich, 2007: 125). Vezničke kategorizira kao *coniunctio*, jedino uz veznik *nam* navodi vrstu „nam - coniunctio causalis [perche] zasto, zasto(!), jere, jer“ (Lalich, 2007: 313). Od usklika u rječniku se može pronaći „heu – inetriectio dolentis [oi] jao, glas od bolesti“ (Lalich, 2007: 228).

Sljedeći element rječničkog članka je instrumentarij za opis značenja, a pod tim pojmom se podrazumijeva: definicija, sinonimi, obradba homonimije i polisemije, oprimjerenja i komentari.

Definicija¹³ u *Blagu* nije česta, ali kada se pojavljuje onda je to definicija po sadržaju (intenzijska)¹⁴ koja navodi nadređeni pojam (*genus proximum*) i ograničavajuće svojstvo (*differentia specifica*). Ona je i glavni dokaz Lalićeva

11 Bilić u svome radu spominje i pokrate *adiect.*, *adiectivum*, *adiectivo*, *adiect.* *Indeclinabile*, *adiect. plural. nu. indeclinabile correspondetur per quot.* (Bilić, 2008: 222).

12 Šipka u svome radu o Della Bellinom rječniku uspoređuje hrvatske prijevode glagola u raznim rječnicima te navodi kako se u Mikaljinom rječniku glagol prevodi infinitivom, a kod Belostenca i Jambrešića u prezentu što se ne uklapa u tokove koji vode modernoj koncepciji (Cf. Šipka, 1991: 33). Lalić također kao i Mikalja prevodi svoje glagole u infinitivu, pa se djelomično uklapa u koncept moderne leksikografije.

13 „Definicija točno određuje mjesto pojma u pojmovnom sustavu, ona je određenje pojma riječima. Definicija u terminologiji ima nekoliko funkcija: 1. Određenje pojma (njegove intezije i/ili ekstenzije), 2. Fiksiranje naziva (često standardizacijom), 3. Razgraničenje pojma od drugih srodnih pojmova, 4. Postavljanje pojmova u međuodnose, što može dovesti do stvaranja pojmovnog sustava.“ (Mihaljević, 1993: 262).

14 Cf. Mihaljević, 1993: 262.

leksikografskog metajezika.¹⁵ Pa tako kod natuknice *astrologija* navodi „astrologia, giae f. g. – scientia cognitionis, & motus astrorum [astrologia, scienza della cognitione, & mouimenti de’ segni celesti] zuizdoznanie, znanie ouu poznanie, i kretania od biliga nebeski“ (Lalich, 2007: 49). Malo niže navodi natuknicu astronomija i naglašava razliku tih dviju natuknica: „astronomia, miae, f. g. – astrorum cognitio, & scientia, differt ab astrologia, quia astronomia considerat motus stellarum; astrologia vero iudicat de eventibus [astronomia] zuizdoznanie“ (Lalich, 2007: 49).

No nisu sve definicije u *Blagu* intenzijske. Lalić često zna koristiti definiciju za gramatička tumačenja: „ae - diphthongus est (!)“ (Lalich, 2007: 21), „y – littera Graecorum potius, quam Latinorum vocalis est, eaque utimur slum in scribendis graecis dictionibus“ (Lalich, 2007: 511). Ovi primjeri dovode u pitanje kriterije po kojima je Lalić uvrštavao natuknice u *Blago*. Bilić objašnjava tu pojavu činjenicom da je „ovaj rječnik onima koji su ga rabili mogao biti i rječnik i priručna gramatika u jednome“ (Bilić, 2009: 86). Ponekad su takve definicije postavljene u svrhu gramatičke obradbe: „ob – praepositio serviens accusativo casui [per cio: per questo] za tó, za tá uzrok“ (Lalich, 2007: 325).

Iako je neobično da jedan trojezični rječnik nekada ima toliku gramatičku odradbu, Sidney Landau, kada govori o dvojezičnim rječnicima, tvrdi da bi trebali imati više informacija o gramatici nego jednojezični rječnici jer je gramatička odradba potrebna osobama koje pokušavaju usvojiti drugi strani jezik. Landau također tvrdi da višejezični rječnici nemaju sinonima (Cf. Landau, 1989: 110) što nije slučaj u *Blagu*. Lalić, slično Mikalji,¹⁶ koristi sinonime umjesto definicije¹⁷ ili kao njena dopuna: „canis marinus, canis piscis [pesce cane] pas ribba“ (Lalich, 2007: 66); „hipocrita, ae; simulator [hipocrita, simulatore] lizimir, lizimirac, kazalac koi kasge tojest cinegise neznan, ne vidiu, al ne ciuuen“ (Lalich, 2007: 229); „zelotes, tis m. g.; zelozypus, pa, pum; aemulator [homo geloso, che teme, che la cosa amata da lui venga commune ad altri, emulatore] koj boise da stuar gliugliena od gnegha doge u opgginu drughim“ (Lalich, 2007: 512). Zanimljivo je da navedeni sinonimi neće se naći pod posebnom natuknicom.

15 Vajs, 1994: 326: „Kada se govori o definiciji, valja posebno imati na umu da je ona metajezični postupak po tome što definira jezični znak, a ne stvar.“

16 Cf. Gabrić-Bagarić, 2010: 25.

17 Cf. Tafra, 1986: 384: „U leksikografskoj praksi najmanji problem predstavljaju sinonimi. Dapače, oni se čak uvelike upotrebljavaju umjesto definicije jer je to veoma ekonomičan i jednostavan način određivanja semantičke slike natuknice. Pritom se javljaju sinonimi „po osjećaju“, a ne dominantna sinonimnog niza, a i ne vodi se računa da se rječnici rade za povijest i da ne možemo predvidjeti kakav će semantički razvoj imati neki sinonimni niz u budućnosti.“

Jedan od najtežih zadataka za svakoga leksikografa je razgraničavanje homonimije i polisemije.¹⁸ Pošto ni sam Lalić ne progovara o njima, dok nije izašao *editio princeps*, bilo je teško govoriti o bilo kakvom obilježavanju i razgraničenju tih dvaju pojmova. U izvorniku ne postoje nikakva specifična pomoćna sredstva ni za homonimiju ni za polisemiju. *Editio princeps* pokazuje da svaki oblik i svako značenje ima status natuknice jer počinje u novom retku.¹⁹ Obrojčavanje ne postoji, pa Lalić na temelju primjera uporabe rješava problem višeznačnosti. Zanimljiv primjer je glagol *abduco* koji ima petnaest što različitih što potpuno identičnih značenja.²⁰

Postoje pokoji primjeri gdje je vidljiva potpuna homonimija²¹ iako ona nije posebno grafički naznačena: „palma Christi [palma Christi herba] uragnak, traua“ i „palma, mae f. g. [palma della mano] dlan“ (Lalich, 2007: 345); „forma, ae [forma] kalup; forma, mae f. g. [bellezza] ugludnost, lipota; forma, mae f. g. [carattere] slouo nacin pisma“ (Lalich, 2007: 210).

18 Šipka, 1988: 156: „Polisemiju shvatimo (!) kao pojavu višeznačnosti jedne lekseme a homonimiju kao pojavu istog oblika kod najmanje dvije lekseme različitog porijekla i značenja. Pod ovaj širi pojam homonimije potpadaju homonimi u užem smislu (potpuno podudaranje), homofone (podudaranje samo na zvukovnom planu), homografe (podudaranje samo u pismu), te homoforme (podudaranje samo u pojedinim oblicima).“

19 Iako u priređenom izdanju zbog načina obrade građe, te natuknice dobivaju grafički status podnatuknica.

20 Samo jedan u nizu ovakvih primjera je dokaz da prave razlike između homonimije i polisemije nema.

aduco, cis, *duxī*, ctum, *cere* [ritardare] ukloniti koga od koje stuari

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [chiamare, e condursi uia un cane o altro animale] oduabiti

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [dissuadere] odurachiati suittom

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [leuare tor uia] odniti, odnesti dighnuti

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [menar uia] odpegliati: oduesti

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [menar uia] oduesti, pouesti, pouesti tia

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [scostare, dicostare, allontanar alcuno da mal fare; non attender una promissione fatta, non osseruar la fede] odmaknuti, odtisnuti

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [suiare] od mamiti (!); zavesti

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [suiare] ourachiati od dobra na zlo

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [ingannare; suiare; distorre] primamiti: odmamiti, zauaditi

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [tirar da banda] poteghnuti koga strane

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [condurre uno a qualche cosa] nauesti, douesti koga na stogod

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [leuare tor uia] dignuti, odnesti

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [portar uia] raznesti, razniti, raznositi

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [prendere far schiauo] zarobiti, uciniti susgna

abduco, cis xi, *abductum*, *cere* [tirar con lusinghe] izmamiti koga s' lipim ricima.

21 Cf. Tafra, 1986: 385: „Homonimija je, dakle, leksička pojava u kojoj dva ili više leksema, koji pripadaju istom leksičko-gramatičkom razredu, a različitim leksičko-semantičkim razredima, imaju sve jednake lekse i ni jedan integralni sem“.

Mogu se uočiti i natuknice koje se doimaju homoformi, ali ne može se reći da ih Lalić ističe i posebno obilježava: „*educo, cas, avi, atum vel eductum, care [alleuare, nutrire] od hraniti; educo, cas, cavi, educatum, educare [alleuare, nutrire] gojiti(!), hraniti, od hraniti (!); educo, cis, eduxi, eductum, educere [cauar fuori] izuaditi, stauti na duor; educo, cis, xi, ctum, cere [menar fuori] izvesti naduor, voditi naduor; educo, cis, xi, ctum educere [tirare fuori] podriti; poteghnuti naduor“ (Lalich, 2007: 169). Zbog nebilježenja naglasaka može se zaključiti da Lalić ne razlikuje ni homografe i homofone. *Blago* bilježi neke polisemne i homonimne natuknice, ali te dvije pojave nisu razgraničene niti obilježene nekim posebnim sredstvima.²² Uz natuknicu nekada stoje i kolokacije koje prikazuju pojedina značenja višeznačne riječi:*

adhibere ad omnia [adoperare in ogni cosa] slusitise u suaku stvar;
 adhibere aliquem in consilium [seruirsi d'alcuno per consiglio] slusitise kim
 za suittouanie; adhibere diligentiam [usar dilihenza] slusiti pomgliu;
 adhibere medicinam [dar medicina] datti likariu; adhibere modum in actionibus, animum,
 misericordiam, auctoritatem, reverentiam, & infinita alia apud Ciceronem
 adhibere omnes machinas ad rem aliquam [usar tutte l'inuentioni, che si puo,
 per far qualche cosa] slusitise suim nasciastimi, da tako more, za uciniti koju
 stvar (Lalich, 2007: 15)

Lalić ne koristi uputnice pa u *Blagu* ne postoje kratice ili izrazi *vide* koji bi uputili čitatelja na drugu natuknicu, ali zato postoje komentari koji upućuju na tekstove rimskih pisaca što se može vidjeti iz navedenog primjera. Ovakve vrste komentara karakteristične su za suvremena leksikografska djela. Komentari kao važan dio leksikografskog metajezika pomažu nam iščitati Lalićevo klasično obrazovanje, a oni nam ističu pisce kao što su Ciceron, Plinije i Tit Livije.²³

22 Kao primjer može se uzeti labor, 3. lapsus sum:

Labor, beris, lapsus sum [cadere cascare] padati; pasti

Labor, beris, lapsus sum [cadere, errare, gallare] oboritise, pasti

Labor, beris, lapsus sum [cadere] ukinnutise, pasti

Labor, beris, lapsus sum [errare, fallare] priuaritise

Labor, beris, lapsus sum [errare fallare] agrisciti, priuaritise

Labor, beris, lapsus sum [pasar il tempo] prohoditi urime

Labor, beris, lapsus sum [sdruciolare] omaknutise noga al inno

Labor, beris, lapsus sum [sdruciolare] popustise

Labor, beris, lapsus sum [sdruciolare] puznuti, popuznuti (Lalich, 2007: 277).

23 „*praerogativus, va, vum, ut: praerogativa tribus aut centuriae, quae primo de sententia rogabatur, unde ortum est, ut praerogativa nunc dicatur excellentia, qua aliquis superat Livius [chi ha prerogatiua sopra un altro] tko ima uechiu uridnost suarh drugoga“ (Lalich, 2007: 378).*

Ako se prihvati teorija da „sve ono što se nalazi desno od natuknice predstavlja leksikografski metajezik“ (Vajs, 1994: 326) to znači da mikrostruktura²⁴ služi za iščitavanje leksikografskih postupaka fra Ludovika Lalića. Iz toga se može razaznati da obrada natuknica sadrži većinu elemenata suvremenih rječnika, ali Lalić nije dosljedan. Budući da se pretpostavlja da je imao pred sobom i koristio Mikaljino *Blago*, može se zaključiti da je i taj leksikografski pristup jedna od naznaka utjecaja.

Zaključak

Nakon prikazanih dijelova modernog rječničkog članka u Lalićevu *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum* mogu se primijetiti neke naznake određenih elemenata modernog koncepta natuknice. Lalić objašnjava makrostrukturu latinske natuknice preko trojezične građe, a pri tome gramatički određuje natuknicu, ponekada navodi sinonime ili definira tu natuknicu te konačno nudi popis više značenja određene riječi. Iako koristi polisemiju i homonimiju, on ih ne razgraničava. Kod nekih natuknica Lalić navodi kolokacije te napominje u komentarima kako se nalaze u tekstu pojedinih pisaca. Iako Lalić nije bio dosljedan, ipak ne može se negirati ogroman pothvat ovoga franjevca. Nažalost, koja je svrha i cilj ovoga rječnika i dalje ostaje otvoreno pitanje koje krije povijest naših tihih pregalaca.

Literatura

Bezina, Petar (1993), *Rukopisna baština franjevacca Provincije presvetoga Otkupitelja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Béjoint, Henri (1994): *Tradition and innovation in modern English dictionaries*. Oxford, England: Oxford University Press.

Bilić, Luciana (2008), „Obilježja Lalićeva rječnika“, u: *Susreti - Matica hrvatska Grude*, br. 2, Grude, 219-229.

Bilić, Luciana (2009), „Rječnik fra Ludovika Lalića“, u: *Suvremena pitanja - časopis za prosvjetu i kulturu*, br. 7, Matica hrvatska, Mostar, 84-91.

²⁴ O mikro i makro strukturama rječničkog članka v. Béjoint, Henri (1994): *Tradition and innovation in modern English dictionaries*. Oxford, England: Oxford University Press.

Demo, Šime (2008), "Trojezični rječnik Ludovika Lalića (Ludovicus Lalic: *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*. Priredio i pogovor napisao Serafin Hrkać, Grude: Matica hrvatska; Mostar: Sveučilište, Institut za latinitet, 2007, 528 str.)" u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 34, 463–464.

Gabrić-Bagarić, Darija (2004), „Rukopisni rječnik fra Ljudevita-ovisnost i posebnost“, u: *Fluminensia-časopis za filološka istraživanja*, god. 15, br. 2, Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 19-29.

Gabrić-Bagarić, Darija (2010), *Na ishodištu hrvatske leksikografije: trojezični rječnik Blago jezika slovinskoga Jakova Mikalje (1649./1651.)*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.

Grubeša, Josip (2009), „Glagol u Šitovićeve katalogu i Lalićeve rječniku“, u: *Zbornik o Lovri Šitoviću*, (ur.: Pavao Knezović), Knjižnica Tihi pregaoci, knj. 7, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 187-194.

Lalich, fr. Ludovicus (2007), *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*, priredio Serafin Hrkać, Grude, Matica hrvatska i Institut za latinitet.

Landau, Sidney (1989), *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*, Cambridge University Press.

Mihaljević, Milica (1993), „Definicija naziva u terminološkim rječnicima“, u: *Rasprave instituta za jezik i jezikoslovlje*, sv. 19., br. 1, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 259-271.

Nikić, Andrija (1999), „Fra Ljudevit Lalić iz Ružića, prvi hrvatski leksikograf u Herceg-Bosni i njegov rječnik Blago jezika slovinskoga ili Slovník“, u: *Motrišta 13*, Mostar, 52-64.

Nikić, Andrija (1999), *Rječnik fra Ljudevita Lalića*, ZIRAL, Mostar.

Šipka, Danko (1988), „Homonymija i polisemija u Vrančićevom, Habelićevom i Della Bellinom rječniku“, u: *Leksikografija i leksikologija*, Sarajevo, knjiga 85., 155-164.

Šipka, Danko (1991), "Della Bella kao začetnik moderne koncepcije rječničkog članka u našoj leksikografiji", *Filologija*, 19., 31-36.

Tafra, Branka (1986), "Razgraničavanje homonimije i polisemije", *Filologija*, br. 14, 381-393.

Tafra, Branka (2012), „Što je u hrvatskoj leksikografiji natuknica?“ u: *Zbornik radova posvećen Antici Menac o njezinu 90. Rođendanu* (ur. Fink Arsovski, Željka) Zagreb, FF press, 111-132.

Vajs, Nada (1994), „Leksikografski metajezik“, *Filologija* 22–23, Zagreb, 323–333.

Zgusta, Ladislav (1991), *Priručnik leksikografije*. Preveo Danko Šipka. Sarajevo: Svjetlost.

LEKSIKOGRAFSKI POSTUPCI FRA LUDOVIKA LALIĆA

Sažetak

Osnovni elementi rječničkog članka u modernoj leksikografiji su grafički izgled članka, abecediranje, gramatička obavijest, izgovor, etimologija te instrumentarij za opis značenja, pod kojim se podrazumijeva: definicija, sinonimi, obradba homonimije i polisemije, oprimjerenja i komentari. Lalićevo *Blago jezika slovinskoga illi Slovník ú komu izgouaraiuse rici diacke latinski, i slovinski. Thesaurus lingvae illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba latina italicé, et illyricae (sic!) redduntur* sadrži izražen grafički izgled, abecediranje, gramatičku obavijest te ponekada i instrumentarij za opis značenja. Iako Lalić nije dosljedan, ipak pokazuje elemente suvremenog leksikografskog pristupa.

Ključne riječi: leksikografski postupci, Lalić, metajezik, sinonimija, polisemija.

LEXICOGRAPHICAL METHODS OF FRIAR LUDOVIK LALIĆ

Summary

The basic elements of a dictionary entry in modern lexicography include the graphic layout of the entry, alphabetical ordering, grammatical information, pronunciation, etymology and the instruments to describe meaning, which include: definitions, synonyms, homonymy and polysemy processing, examples and commentary. The work of Lalić *Blago izezika slovinskoga or Slovník ú komu izgouaraiuse rici diacke latinski, i slovinski. Thesaurus lingvae illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba latina italicé, et illyricae (sic!) redduntur* incorporates graphic layout, alphabetical ordering, grammatical information and occasionally instruments for description of meaning. Although Lalić is not consistent, he still, however, applies elements of the modern lexicographical approach.

Keywords: lexicographical methods, Lalić, meta-language, synonymy, polysemy.

Branka Tafra – Petra Košutar

JEZIKOSLOVNO PALJETKOVANJE PO OSAMNAESTOM STOLJEĆU

Pregledni rad
UDK 811.163.42 (091)

Uvod

Predugo se 19. stoljeću davala velika važnost za povijest hrvatskoga književnoga jezika, a zanemarivala važnost prethodnoga stoljeća. Danas se zna koliko je 18. stoljeće pridonijelo standardizaciji hrvatskoga jezika i uopće slavenskih jezika (Sesar 2004), ali i mnogih europskih. Zato i ne čudi veliko zanimanje za pisce iz toga stoljeća, pa i za slavonske osobito ako se ima na umu da je Slavonija tek s 18. stoljećem ušla na književnu pozornicu. Premda se naslovom sugerira da će biti istraženo ono što je još ostalo neobrađeno, možda neki nepoznati ili manje poznati franjevac, ili neko novopronađeno djelo, to neće biti tema ovoga rada. Obradit će se nekoliko naoko manjih, različitih tema, zbog toga u naslovu *paljetkovanje*, kojima se nije posvećivala dovoljna pozornost u dosadašnjoj kroatističkoj literaturi, ili koje su manjkavo obrađene, a koje smatramo temeljem jezikoslovnoga istraživanja povijesti hrvatskoga književnoga jezika. Ukratko ćemo se kritički osvrnuti na dosadašnju istraženost hrvatskoga književnoga jezika u 18. stoljeću, na različite pristupe kako bi se propitala metodologija istraživanja hrvatskoga književnoga jezika 18. stoljeća. Potom će se prevrednovati neke jezikoslovne spoznaje o tom razdoblju i raspraviti jezikoslovno pojmovlje i nazivlje upotrebljavano u dosadašnjim istraživanjima kako bi se stvorio teorijski okvir za daljnja istraživanja te time dao prilog povijesti hrvatskoga jezikoslovlja. Da bi se dobila valjana polazišta za književnojezična povijesna proučavanja, potrebno je odgovoriti na nekoliko pitanja, ponajprije treba krenuti od toga je li u 18. stoljeću riječ o nekoliko pokrajinskih književnosti, slavonskoj, dalmatinskoj, kajkavskoj, ili je ta književnost nedjeljiva, jer o atributu uz nju ovisi i ocjena jezika kojim je ona pisana. U uskoj je to vezi i s pitanjem jesu li slavonski pisci toga doba bili uronjeni samo u domaću književnu i jezičnu tradiciju, ili su napravili iskorak iz nje. Gradba temeljâ za svako proučavanje jest valjano imenovanje pojmova u istraživanom području. Propitivanja u ovom radu većim su dijelom i općejezikoslovna, ali je zbog povoda za njegovo pisanje (znanstveni skup o fra Emeriku Paviću) sužen vremenski i zemljopisni prostor oprimjeravanja iznesenih stajališta.

Kroatističke jezikoslovne granice 18. stoljeća – pogled unazad

Razni su aspekti hrvatskoga jezikoslovlja i hrvatskoga književnoga jezika 18. stoljeća obrađeni u mnogim radovima koji su objavljeni po časopisima i zbornicima, a pregledi toga vremena dani su u monografijama o povijesti hrvatskoga književnoga jezika u kojima 18. stoljeće čini jedan dio. Prva i najpoznatija takva monografija djelo je Zlatka Vincea pod naslovom *Putovima hrvatskoga književnoga jezika*,¹ u kojoj je stotinjak stranica posvećeno razvoju hrvatskoga književnoga jezika od Bašćanske ploče do Kačića i Relkovića, dok se ostatak bavi hrvatskim književnim jezikom u 19. stoljeću. Riječ je o takozvanoj vanjskoj povijesti književnoga jezika, odnosno o proučavanju izvanjezičnih činjenica vezanima uz povijest književnoga jezika, izdanjima jezičnih djela, djelovanju jezikoslovaca, odnosu vlasti prema jeziku, službenim propisima o jeziku i slično. Uz Vinceovu tu je i sinteza povijesti hrvatskoga književnoga jezika Milana Mogušića *Povijest hrvatskog književnog jezika*.² Knjiga je sadržajno podijeljena po stoljećima pa je jedno poglavlje posvećeno i 18. stoljeću. Mogušić se vodi kontinuitetom razvoja hrvatskoga književnoga jezika te 18. stoljeće obrađuje kao nastavak na prethodno naslovljujući jedno potpoglavlje u njemu “Utrtim stazama hrvatskih leksikografa i gramatičara”, a drugo “Književni jezik kajkavske stilizacije”. Najnoviju sintezu povijesti hrvatskoga jezika napisala je poljska jezikoslovka Barbara Oczkova pod naslovom *Hrvati i njihov jezik*.³ Autorica po uzoru na strane povijesne sinteze, prikazuje i vanjsku i unutarnju povijest hrvatskoga jezika, odnosno dijalektološku i sociolingvističku. Uz danu povijest, u uvodnom dijelu koji je teorijski, definira i glavne pojmove kojima se u knjizi koristi poput književnoga i standardnoga jezika, a raspravlja i o periodizaciji povijesti hrvatskoga jezika prikazujući na jednom mjestu brojne rasprave koje su pisane u Hrvatskoj dugi niz godina. Osamnaesto stoljeće dijeli na dva dijela, pa joj tako prva polovica pripada razdoblju koje karakterizira književna tronarječnost, dok drugu polovicu smješta u sljedeće razdoblje koje traje do 1836. godine i koje obilježava kajkavsko-štokavska dihotomija. Uz Oczkovicu, koja je u ponekim dijelovima, npr. u onom o periodizaciji, usporedila hrvatsku situaciju s poljskom, jedina monografija koja na jednom mjestu

1 Puni naslov knjige glasi *Putovima hrvatskoga književnog jezika: Lingvističko-kulturno-povijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, Zagreb, ¹1978, ²1990. i ²2002. Ovdje će se iz bogate literature izdvojiti samo nekoliko naslova, među kojima je Vinceova knjiga nezaobilazna.

2 Knjiga ima tri izdanja: ¹1993, ²1995. i ³2009, a tiskana je i u prijevodu na engleskom i njemačkom jeziku.

3 Oczkova je 2006. u Krakovu objavila knjigu na poljskom pod naslovom *Chorwaci i ich język : Z dziejów normy literackiej*, a na hrvatskom je izišla 2010. u prijevodu Nede Pintarić pod naslovom *Hrvati i njihov jezik. Iz povijesti kodificiranja književnojezične norme* u izdanju Školske knjige.

donosi prikaz standardizacije hrvatskoga i drugih slavenskih jezika jest knjiga Dubravke Sesar *Putovima slavenskih književnih jezika*.⁴ Iako je glavna tema standardizacija češkoga jezika, knjiga se može promatrati i kao pregled hrvatske jezične standardizacije u kontekstu drugih slavenskih standardizacija. Uz nabrojene monografije tu je i knjiga Branke Tafre *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*, koja unosi nov pristup u proučavanje povijesti starih hrvatskih gramatika koji se naziva gramatikologijom, a koja „istražuje i opisuje različite metodološke aparate gramatičkih opisa” (Tafra 1993: 9). Za razliku od Vinceove vanjske povijesti hrvatskoga književnoga jezika, tu je riječ o unutrašnjoj povijesti hrvatskoga književnoga i standardnoga jezika. Poviješću hrvatskih gramatika bavila se u istoimenoj knjizi i Sanda Ham u kojoj je dala pregled hrvatskih gramatika od 1604. do 2005. godine.⁵ Riječ je o pregledu hrvatskih gramatika o kojima su dani osnovni podaci o izdanjima i njihovu sadržaju te su prikazani pojedinačni jezični oblici kojima se može pratiti jezična norma. Autorica međutim nije obuhvatila i kajkavske gramatike, a uz to kao ozbiljan nedostatak možemo smatrati i izostavljanje popisa korištene literature. Još je nekoliko osječkih autorica objavilo knjige u kojima se pisalo o književnojezičnim temama povezanim sa slavonskim jezikoslovcima. Među ostalim, tu je knjiga Ljiljane Kolenić pod naslovom *Brodski jezikoslovci* iz 2003. godine. Riječ je o priređenim djelomičnim pretiscima gramatika Blaža Tadijanovića, Marijana Lanosovića i Ignjata A. Brlića s komentarima.⁶ Loretana Despot objavila je 2005. godine knjigu *Jezik slavonskih franjevaca do preporoda*. Autorica je obradila glavna jezična obilježja djela slavonskih franjevaca, posebice morfonološke osobitosti, tvorbu i sintaksu. Spomenuta djela razlikuju se u pristupu (vanjska ili unutrašnja povijest jezika i jezikoslovlja), ali i u opsegu. Većina donosi opis jezičnih priručnika, podatke o autorima, a ponešto i o kontekstu u kojem su djela nastala. Drugi pak radovi prate razvoj gramatičke norme ili usporedno prate razvoj jezikoslovne misli, ili točnije rečeno jezičnih oblika u više autora. Zajedničko je većini da u istraživanjima i opisima ne izlaze iz domaćih okvira. Tu je jedina iznimka knjiga Dubravke Sesar.

Uz nabrojene knjige mnogo je tekstova koji su objavljeni po različitim zbornicima i časopisima, a koji se tiču hrvatskoga jezikoslovlja ili povijesti hrvatskoga književnoga jezika u 18. stoljeću. Povijest se hrvatskoga jezikoslovlja općenito, pa onda i 18. stoljeća, počela vrlo rano istraživati. Među prvim

4 Knjigu je objavio Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1996, a puni naslov glasi *Putovima slavenskih književnih jezika : Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika*.

5 Naslov je knjige *Povijest hrvatskih gramatika*, a objavio ju je 2006. godine Nakladni zavod Globus.

6 U to vrijeme ni jedna od tih gramatika nije bila pretisnuta pa je to izdanje bilo dragocjeno. Dvije godine poslije pretisnut će se Tadijanovićeva gramatika prvi put.

većim istraživačima bili su Vladoje Dukat, Tomo Matić, Franjo Fancev, Marko Kosor, čiji su se tekstovi najčešće objavljivali u Akademijinim izdanjima. Oni su utvrdili autorstvo pojedinih djela, detaljno su opisivali sadržaj i izgled, a ocjenjivali su i jezikoslovni doseg tih priručnika. Zanimljivo je da su obuhvatili i pitanje uzora i izvora, odnosno tražili su djela kojima su se autori domaćih rječnika i gramatika služili pri sastavljanju svojih djela. Naglasimo da je tu bila riječ o stranim djelima za koja se pretpostavljalo da su mogla biti dostupna domaćim autorima. Za ilustraciju spomenimo samo Kosora (1957) koji je gotovo filigranskim pretraživanjem i uspoređivanjem rukopisnoga rječnika fra Josipa Jurina s kraja 18. stoljeća pronašao da mu je izvorom služio Turinski rječnik,⁷ ali je precizno otkrio i odstupanja od njega te pronašao i druge izvore, među kojima su i domaći – Della Bellin rječnik nešto više, a Mikaljin nešto manje. Temeljitosti istraživanja pridonosi i otkrivanje Jurinovih kalkova i novotvorenica te opsežna rasprava o hrvatskom jeziku, slovopisu i pravopisu, u kojoj su usporednice s domaćim autorima. Danas se ne može ni zamisliti tko bi s toliko strpljenja i znanja uspoređivao riječ po riječ i tragao za sličnostima i razlikama. A to nije jedina Kosorova takva rasprava! Ti su prvi istraživači obavili golem posao i s više su ili manje uspjeha uspjeli utvrditi velik broj izvora. Poslije njih posao su nastavljali drugi istraživači koji su ispravili pokoje netočnosti kad je riječ bila o stranim izvorima, a nov je pristup i poredbeno proučavanje pojedinih tema.⁸ Proučava se i razvoj gramatičke i leksikografske norme (npr. Tafra 2012). Mnogi noviji radovi obrađuju jezične priručnike s različitih aspekata, pa se tako obrađuje neka sintaktička tema (Stolac 2002, Demo 2004), morfološka poput obrade glagola (Grubeša 2009), opisa glagolskoga vida (Brlobaš 2008) ili pak iz tvorbe riječi (Horvat i Ramadanović 2007). Primjećuje se da se u tim novijim istraživanjima podrobnije obrađuju pojedine specifičnosti nekoga jezičnoga priručnika ili se ograničuju na uske jezične teme te pritom isključuju širi kontekst u kojem su ta djela nastajala.

Mnogi su radovi obrađivali razvoj nazivoslovlja u jezičnim priručnicima 18. stoljeća, od humanističkoga (Vončina 1997), filozofskoga (Zenko 1985), jezikoslovnoga (usp. Šimundić 1984, Ptičar 1992, Lewis, Štebih i Vajs 2006), matematičkoga (Dadić 1985), medicinskoga (Vidović 1984) do botaničkoga (Vajs 2003) i sl. Ta su istraživanja od velike važnosti za razumijevanje

7 Riječ je o rječniku *Vocabula latini, italique, sermonis in duos tomos distributa, ... ad usum Studiosae Humanorum Litterarum Juventutis in regio Taurinensi Archigymnasio* (Napulj, 1761), koji se na našem području popularno zvao *Turinskim*, *Turinežem* ili *Vocabolario Taurinense*. Rječnik je bio jako cijenjen, objavljen je desetak puta u 18. stoljeću, a neka su od tih izdanja korištena i u našim samostanskim knjižnicama.

8 To su istraživanja Branke Tafre (npr. Tafra 1993, 2012), dok Ivo Pranjković istražuje doprinos bosanskih franjevacu u izgradnji hrvatskoga književnoga jezika ili uspoređuje fonološki i sintaktički opis u prvim slavonskim gramatikama (Pranjković 1992).

povijesnoga puta hrvatskoga standardnoga jezika jer je izgrađena terminologija najbolji pokazatelj standardnosti nekoga jezika, ali i razvijenosti pojedinih znanosti. Kako se zna da je većina suvremenih znanosti nastala tek u 19. stoljeću, razvoj hrvatskoga nazivlja u stoljećima prije velik je korak u izgradnji hrvatskoga standardnoga jezika.

Svemu tomu nedostaju istraživanja koja bi hrvatske priručnike stavila u jedan širi, europski kontekst. Doduše postoje vrijedne iznimke poput velike studije Radoslava Katičića (1981) o gramatici Bartola Kašića i njezinim europskim uzorima, a ne smiju se zaobići ni radovi Josipa Jerneja (1984), Pavla Knezovića (1988), Stanka Žepića (1992), Istvána Nyomárkaya (2000), Maje Häusler (1992) ili na primjer nešto noviji rad Sanje Perić Gavrančić (2012), koji ipak nisu mimoišli pitanje uzora i izvora hrvatskim jezičnim priručnicima u 18. stoljeću. No, treba reći da ti autori nisu kroatisti, pa bi se mogla uputiti i kritika kroatistima da njihov posao obavljaju drugi filolozi. S jedne je strane sasvim opravdano da se kroatisti bave hrvatskim jezikom, klasični filolozi naravno grčkim i latinskim, romanisti talijanskim, germanisti njemačkim. No, s druge strane, da bi se neki jezikoslovac, autor višejezičnoga djela, valjano promotrio, istražio i smjestio u vrijeme i prostor širi od nacionalnih granica, koje su na kraju krajeva u 18. stoljeću bile šire nego što su danas, treba uzeti u obzir istraživanja svih tih grana i promatrati autora i djelo iz više kutova, a činjenica da je tu riječ o hrvatskim jezičnim priručnicima povlači tvrdnju da je na kroatistima da temeljito prouče ta djela.

Ne može se reći da je neki priručnik ili autor ostao zanemaren. Većina je jako dobro istražena i opisana, pa čak i priručnici koji su ostali u rukopisima, posebice rječnici. Svim je poznatijim autorima toga vremena posvećen barem jedan znanstveni skup i prateći zbornici s objavljenim radovima. Mnogim su istaknutim leksikografima i gramatičarima bili posvećeni znanstveni skupovi. Treba spomenuti i nezaobilazne pretiske starih jezičnih priručnika, u čem se posebno istaknuo Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.⁹

No, mnoštvu radova koji se raznoliko bave hrvatskim jezičnim priručnicima, jezikoslovljem i povijesti hrvatskoga književnoga jezika u 18. stoljeću unatoč, još ima mjesta za nova istraživanja, a prijeko su potrebna istraživanja širega

9 Od djela iz 18. stoljeća pretisnuta su ova: *Grammatica Latino-Illyrica a patre F. Laurentio de Gliubuschi* (Lovro Šitović, 1713, 2005, MH i dr.), *Istruzioni grammaticali della Lingua Illirica* (Ardelio della Bella, 1728, 2006, IHJJ), *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium* (Ivan Belostenec, 1740, 1972, Liber, 1998, Stari grad), *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples* (Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić, 1742, 1992, IHJJ), *Svaschta po mallo illiti kratko sloxenye immenah i ricsih u illyrski, i nyemacski jezik* (Blaž Tadijanović, 1761, 2005, Udruga građana *Baština* Slavonski Brod, 2012, IHJJ), *Joakima Stulli Dubrocsanina Rjecsosloxje* (Joakim Stulli, 1806, 1985, O. Sagner).

konteksta nastanka tih priručnika i razvoja hrvatskoga jezikoslovlja u 18. stoljeću. Taj bi širi kontekst trebao značiti istraživanje hrvatskoga jezikoslovlja u suodnosu s europskim (Košutar 2013).

Valjana je pretpostavka da su povijesni kontekst i duhovno ozračje utjecali na hrvatsko jezikoslovlje u prošlosti, pa tako i u 18. stoljeću, kao i tvrdnja da hrvatsko jezikoslovlje nije ni na koji način odvojeno od europskoga jezikoslovlja toga vremena.

Kroatistička literatura koja se bavi poviješću hrvatskoga književnoga jezika rijetko je izlazila iz svojih uskonacionalnih okvira. Stoga se događalo da su se utjecaji na jezikoslovna djela istraživanih autora uvijek otkrivali gotovo isključivo u domaćih autora, a i rado se tragalo za poveznica po prostornom ključu jer su se pronalazile konvergentne silnice među piscima različitih književnojezičnih krugova. Ta se ocjena odnosi na većinu radova, primjerice u opsežnoj studiji uz pretisak *Blaga jezika slovinskoga* Jakova Mikalje (Gabrić-Bagarić 2011: 954) tek se usputno spominje “mogućnost korištenja kakvoga talijanskoga rječnika” uz latinski izvor. Naslov knjige *Pogled u strukturu hrvatske gramatike* Ljiljane Kolenić (2003b) upravo vapi za pogledom na europske gramatike, ali u popisu literature, nažalost, nema nijedne strane bibliografske jedinice, a u knjizi autorica uspoređuje “stanje u onim gramatikama u kojima se vidi izravno nasljedovanje na prvu hrvatsku gramatiku” (str. 10) te “oblike glagola i imenica u djelu ‘oca hrvatskoga književnoga jezika’ s oblicima što ih nalazimo u djelu (gramatici) ‘oca hrvatske gramatike’”¹⁰ (str. 9). Ni u spomenutoj knjizi *Jezik slavonskih franjevac do preporoda* Loretane Despot (2005) nema stranih autora, a usporedbe se odnose samo na domaće autore. Rasprava uz pretisak kajkavskoga pravopisa *Kratkoga nauka iz 1779.* (Vajs i Zečević 2003) nije uopće otkrila bečki predložak premda je pravopis dvojezično tiskan na njemačkom i na hrvatskom pa je to već bio putokaz u kojem smjeru treba ići. Bilo je autora koji su spominjali konkretne moguće strane izvore, ali su zaobilazili tu temu iz metodoloških razloga jer bi široka istraživanja postala još šira.¹¹ No, na takve veze Kolenić (1998: 27–28) drugačije gleda: “Međutim, uzor za dvojezične pojmovne rječnike mogli su hrvatski jezikoslovci 18. stoljeća naći u gramatikama bosanskih franjevac Tome Babića i Lovre Šitovića Ljubušaka, dakle u svojoj hrvatskoj gramatičarskoj i leksikografskoj tradiciji, što dakako ne isključuje mogućnost ugledanja i na strane leksikografe.” Važnost velikoga utjecaja bečkih gramatika druge polovice 18. stoljeća te metodičkih priručnika poznatoga pedagoga Johanna Ignaza von Felbiger na povijest gramatika u zemljama Monarhije te općenito na učenje

10 Jedno se poglavlje zove “Glagolski oblici u Kašićevoj gramatici i Marulićevoj *Juditi*”.

11 Tafra (1993) na više mjesta upućuje na utjecaje stranih gramatika, npr. latinske na opis glagolskoga sustava (str. 115).

jezika, i materinskoga i stranoga, pa dakle i hrvatskoga uočili su prije strani slavisti, osobito Keipert¹² i Nyomárkay (2000), nego domaći kroatisti. Utjecaji su očiti u gramatičkom nazivlju, posebice u kajkavskim jezičnim priručnicima čija je uloga u stvaranju hrvatskoga jezikoslovnoga nazivlja konačno pravo vrednovana (Lewis i dr. 2006, Keipert 2013). Novije istraživanje europskih uzora i izvora za naše jezikoslovlje u tom stoljeću (Košutar 2013) otkrilo je neodvojivost hrvatske jezikoslovne misli od europske i nužnost promjene pristupa koji će razbiti kroatistički izolacionizam.

Slavonska književnost 18. stoljeća – pokrajinska (dijalektna) književnost?

Stara shvaćanja o slavonskoj književnosti kao pokrajinskoj unatoč svim dokazima o utjecaju dubrovačkih, dalmatinskih, kajkavskih i bosanskih pisaca na slavonske, ima svoga blizanca u iskrivljenom jezikoslovnom tumačenju jezika slavonskih pisaca koje je proizvelo tvrdnju da su jezikoslovci i uopće dopreporodni slavonski pisci pisali uglavnom jezikom izraslom na slavonskom dijalektu. Premda povjesničari književnosti i jezikoslovci idu u svojim istraživanjima usporednim putovima, njihovi se pogledi mogu svesti na jedan logičan zaključak. Ako je slavonska dopreporodna književnost pokrajinska, ako jezikoslovci opisuju u svojim jezičnim priručnicima svoje dijalekte, onda je i književnost dijalektna. Slijedom znanstvene literature, dolazi se do kontradiktornih zaključaka. Primjerice, Kolenić (2003a) s jedne strane tvrdi da je gramatika Ignjata Alojzija Brlića “ponajprije opis broskog govora slavonskoga dijalekta” (str. 168), što bi značilo da je dijalektna gramatika, a s druge strane (str. 165) da je Brlić poznao “sve dostupne slovnice hrvatskoga jezika”, među kojima su uz Relkovića i Lanosovića i oni izvan slavonskoga kruga: Della Bella, Voltić i Starčević te Karadžić. Tomu je popisu trebalo pridružiti i njemačke gramatičare, barem zbog same činjenice da je gramatika pisana na njemačkom jeziku i da je njezin autor morao imati kao uzor i njemačke gramatike barem za terminologiju i samu koncepciju. Pogled na tu gramatiku, a to vrijedi i za one starije, pruža bezbroj dokaza za drugačije zaključke od zaključaka Ljiljane Kolenić. Činjenica da su starije hrvatske gramatike bile kontrastivne nameće zaključak da su njihovi autori posezali za stranim gramatikama. Od kroatista je to davno uočio Pranjeković (1985) kad je zaključio da je na Relkovićev opis glagolskoga sustava utjecao njemački opis. S druge strane, grafem *y* u Brlića za sve odraze jata ujediniteljski je grafem kao i Belostenčev *e* s točkom i ilirsko “rogato” *e*. Da nije tako, bio bi *i* kao što

12 Obrađivao je u više radova utjecaj bečkih gramatika, usp. Keipert 1991.

je u Šime Starčevića ili *je* kao što je u Della Belle. Koliko je to zaista brodski govor, dovoljno pokazuju lokativni oblici: *u nóxih (ima)* ili *u nóxevih (ima)*. Bilo bi zanimljivo naći dijalekt u kojem ima četiri moguća lokativna oblika. Zaglédanje u domaće starije gramatike ostavilo je traga ponajprije na izbor jezika koji se opisuje, a zaglédanje u strane na koncepciju i na metajezik, što vrijedi za sve autore. No, kad smo već spomenuli Brlića, Pranjkoviće (1999) detaljna analiza Brličeve obrade priloga na čak trinaest stranica otkriva čvrstu ukorijenjenost hrvatskoga jezikoslovlja u europsko. Naime, gotovo sve naše stare gramatike, i veće i manje, imaju vrlo široko razrađenu razredbu priloga na semantičke razrede, što je strani utjecaj. Primjerice, Veneroni je (1737) priloge „dosta široko zahvatio, pa je u njih svrstao i riječi koje to nisu” (Košutar 2013), što je i Pranjković otkrio u Brlića, a jednako je i u drugih. Katičić je (1981) uzore za Kašićevu detaljnu razredbu priloga pronašao u Alvaresa, ali i u Donata. Ne samo što nema govora o pokrajinskoj književnosti nego nema govora ni o nekakvim dijalektnim opisima. Pogledi su naših jezikoslovaca sezali mnogo dalje nego što se to nama danas čini.

Polovica 18. stoljeća – književnojezična povijesna razdjelnica?

U kroatistici nema suglasja o nekim temeljnim stvarima, pa čak ni o nazivu predmeta kojim se bavi. Postavlja se pitanje je li u 18. stoljeću riječ o književnom ili već o standardnom jeziku jer su oba naziva u upotrebi kad je riječ o tom vremenu. Ne samo da se ne zna koji je atribut ispravan uz jezik u prošlosti nego je dvojako imenovanje protegnuto i na suvremenost. Na koricama *Hrvatskoga pravopisa* (Babić i Moguš 2010) stoji: “usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika”, a u predgovoru: “u skladu sa sustavom hrvatskoga književnoga jezika”. Čitatelji su ostali uskraćeni za objašnjenje jesu li književni i standardni sinonimi ili su to dva naziva za dva pojma.

Dosta je riječi već na tu temu napisano pa ćemo ovdje samo ponoviti stajališta koja su u nekoliko navrata iznesena (Tafra 2012.¹³). Jezikoslovna je kroatistika prihvatila Brozovićevu (1978) književnojezičnu periodizaciju po kojoj je upravo polovica 18. stoljeća periodizacijska razdjelnica pa se naučava da od nje počinje povijest standardnoga jezika,¹⁴ iako je Brozović zapravo označio početak standardizacije. Taj se početak pomicao dublje u prošlost, ali se i pritom opet pogrešno tumačila Brozovićeva standardološka teorija te se Kašićevo djelo umjesto kao početak jednoga procesa obilježavalo kao

13 Usp. osobito rasprave «Sedamnaesto stoljeće – predstandardizacijsko ili standardizacijsko razdoblje hrvatskoga jezika» i „Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika”.

14 Usp. naslov knjige Marka Samardžije *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika* (Zagreb, 1997, 2004).

početak standardnoga jezika: “Kašićevom gramatikom započinje standardno razdoblje hrvatskoga književnoga jezika” (Kolenić 2003b: 9). Premda je 18. stoljeće u mnogočemu ključno u povijesti mnogih europskih književnih jezika (Sesar 2004), nikako se još ne može govoriti o standardnom jeziku, a pogotovo se taj atribut ne može staviti uz Kašićev jezik, jer nedostaje bitno obilježje standardnosti nekoga jezika – kodificiranost. Zato je važno da se kulturni naddijalektni idiom toga doba zove i dalje književnim jezikom, a tek kad bude kodificiran u 19. stoljeću, kad postane obvezan u javnoj komunikaciji, da se imenuje standardnim. Time smo riješili i pitanje periodizacijske granice jer je za nas druga polovica 18. stoljeća neodvojiva od prve, ali i od starijega razdoblja, što najbolje pokazuju djela slavonskih franjevac. Nema ni jednoga valjanoga razloga da se, primjerice, Stjepan Vilov svrstava u predstandardizacijsko, a Emerik Pavić, na kojega je Vilov utjecao, u standardizacijsko razdoblje. I još jedan primjer, slavonski. Lanosović je bio pod utjecajem Della Belle jer se u njegovim rječnicima nalaze riječi iz dubrovačkoga rječnika, a kad bi polovica 18. stoljeća bila periodizacijska granica, ta bi dvojica jezikoslovaca pripadala različitim razdobljima. Tako smo izbrisali umjetne vremenske granice, ali i prostorne jer je očito da je na djelu, iako govorimo o književnim krugovima, isprepletenost na svim razinama.

Kroatističke terminološke stranputice – pojmovlje i nazivlje

Više je terminoloških neodređenosti i neujednačenosti u radovima iz povijesti hrvatskoga književnoga jezika, a zadržat ćemo se samo na nekoliko njih. Dio terminoloških netočnosti i nepreciznosti posljedica su navike da se jednom nešto imenovano više ne preispituje, odnosno da se neimenovano i ne pokušava imenovati. U slovopisnoj terminologiji već dugo ne postoji jednoznačan odgovor na pitanje kako se zovu *e* i *a* u *vèrt*, odnosno *vàrt* u starim štokavskim tekstovima i koji je njegov status, jer o tome ovisi treba li ga pisati ili ne treba kad se tekstovi navode današnjim slovopisom. Tako Moguš (1993: 121) navodi suvremenim slovopisom primjere iz Katančićeva djela *Kamen pravi smutnje velike* (1780) u kojima je: *cerkva*, *Isukerst*, ali i iz Della Bellina rječnika stih iz Gundulićeva *Osmana: Jedno je sunce varh nebesa* (Moguš 1993: 113). Kolenić (1998: 32) također bilježi *er* u Relkovićevim primjerima koje piše današnjim slovopisom: *verstopis*, *derže se*, što bi značilo da *e* ima status fonema. Takvu shvaćanju u prilog ide i njegovo imenovanje. Najčešće je u literaturi nazivan *popratni samoglasnik*, još i *popratni vokal*, *popratno slovo*, a nedavno se pojavio i naziv *popratnik*, koji je s tvorbenoga i terminološkoga stajališta mnogo bolji naziv, jedina je mana i njemu i dvorječnim nazivima što uopće nije riječ o nekoj “pratnji” slovu *r*. Brozović je davno (1987) *er*

nazvao dvoslovom, što on i jest, pa ostaje nejasno zašto ga tako nisu i drugi nazivali s obzirom na to da je Brozović desetljećima u nas bio jezikoslovni autoritet. Kad se gleda povijest hrvatskoga slovopisa, vidi se da se slogotvorni /r/ pisao jednoslovom, dvoslovom i troslovom. Troslovom *rri* pisao ga je Mikalja, stariji štokavski pisci dvoslovima *er* i *ar*, najčešće s gravisom (*èr*, *àr*) da bi se razlikovali od dvofonemskoga slijeda (*berač*, *parati*). Već je više puta upozoravano¹⁵ da je pogrešno proglašavati slova *a* i *e* uz *r* popratnima, i još samoglasnicima, jer je riječ o dvoslovu kao što su *lj* i *nj* u kojima *j* nije popratno, iako bi moglo biti jer služi za umekšavanje. Unatoč argumentima ipak se i dalje govori o popratnim samoglasnicima (Farkaš 2010, *passim*), a ima i tvrdnji da su ilirci „uveli pisanje popratnoga samoglasnika” (Malić 1995: 30) te da se u kajkavskim i čakavskim govorima „popratnik uz slogotvorno /r/ izgovarao” (Bašić 2006: 87). Kajkavska dvofonemska sekvencija *er* (*kerv*) i čakavska *ar* (*artić*) pripadaju fonologiji, a štokavski dvoslovi *er* i *ar*, točnije *èr*, *àr*, pripadaju slovopisu, i to je velika razlika. Iako će se problem grafema za slogotvorni /r/ riješiti tek u drugoj polovici 19. stoljeća, najprije teorijski (Jagić 1864), a zatim i u školskim udžbenicima (Brlić 1854, Veber 1876), slovopisno je rješenje dao mnogo prije Bračuljević (1730) u svojoj uvodnoj *Opomeni za pravo, dobro i lako sciti ove kgnighe*¹⁶ da riječi treba „pifati onako, kakfse govori”. Premda neki pišu *Gark*, *kerst*, te riječi «izgovaraju se s’famima neglasloviti slovi» pa ih je on zato pisao *Grk*, *krst*. Mnogi su davali podatke o slovopisu u starijih pisaca, ali se najviše podataka još uvijek može naći u Maretića (1889). Iako je dosta pisaca proučio, on nije našao ni u jednoga da je slogotvorni /r/ pisao kao i neslogotvorni, dakle grafemom *r*, dok je Loretana Farkaš (2010) navela, osim Bračuljevića, još slavonskih franjevac (Mihovil Radnić, Ivan Grličić, Jerolim Lipovčić). Ti su podaci veoma važni za daljnje izvođenje zaključaka jer se smatralo da je jednoslov došao u hrvatski pravopis zaključcima Bečkoga književnoga dogovora, što dakle nije točno.

Kao što nesretni “popratnik” uz slogotvorni /r/ još uvijek nema svoje čvrsto mjesto u slovopisnoj terminologiji, nego ga se gura u fonologiju, gdje mu nije mjesto, jednako tako i genitivno množinsko imenično *h* doživljava različite literaturne interpretacije. Malo-malo u navođenju primjera iz starih štokavskih tekstova današnjim slovopisom ostaje napisano genitivno *h* kao da je dio nastavka. A nije! U slavonskih je pisaca 18. stoljeća on preuzet od starijih autora i imao je svoje čvrsto normativno slovopisno mjesto. Sve su te polemike¹⁷ bile suviše jer je već Relković obrazložio zašto se to *h* piše, a piše se zato što “sluxi nakraju ricsi za rastaviti *casus* jedan od drugoga; napril: *Nominativo plurali*

15 Usp. Tafra 1993: 55 i 2012. (posebno *Šulekove jezikoslovne rasprave*).

16 Stranice nisu obrojčane.

17 Usp. poglavlje “Genitivno *h* ili ponovno o *ahu*” u Tafra 2013.

ovi ljudi. *Genitivo ovih ljudi*” (Tafra 1995: 114). Premda su poslije i ilirci (npr. Veber u svoj *Slovnici hrvatskoj* 1876) protumačili da im to slovo služi kao genitivni znak za dužinu, iako su u početku mislili da je ono etimološko¹⁸ s obzirom na to da je Karadžić naveo da se ono i izgovara u Crnoj Gori i premda je Jagić (1864) zaključio da štokavci u imeničnom genitivu množine ne izgovaraju na kraju *h* pa ga zato ne treba ni pisati, hrvatski književni povjesničari, ali i jezikoslovci nisu smatrali da postoji problem pa na istoj stranici današnjim se slovopisom citira Tadijanović bez genitivnoga *h* (“nemoj mišati tuđih riči¹⁹”) i Relkovićeve *Satir sa h* (“zadosta ričih imala”, “izmed svih drugih slovinskih narodah”) (Moguš 1993: 117). Ljiljana Kolenić nije marila što je Relković sam rekao o pisanju slova *h* u genitivu množine pa citira njegove genitive: *umišanih ričih, slovinskih jezika, od Turakah ostale*, ali Tadijanoviću izbacuje *h*: *dosta riči* (Kolenić 1998: 32). U kroatistici je prvi put postavljeno pitanje statusa genitivnoga *h* tek prije dvadesetak godina (Tafra 1991) kad je iznesena argumentacija da je dočeto *h* u imeničnom genitivu množine slovopisni znak za dužinu. Dokazi su pronađeni upravo u slavonskih pisaca 18. stoljeća i u samih iliraca, ali je genitivno *h* ostalo i dalje neriješeno kroatističko pitanje. Naime, dio je jezikoslovaca prihvatio iznesenu argumentaciju, dio i dalje piše *h*, a neki ga pak pišu i ne pišu bez ikakva kriterija.

Slavonski je slovopis, za razliku od kajkavskoga i dalmatinskoga, bio prilično ujednačen, jednoznačan, a dosta se slova ustalilo i ostalo do današnjega slovopisa zahvaljujući upravo njemu, npr. *lj, nj, c, s, z*. Gotovo je sve o njem poznato jer je bio predmetom mnogih radova. Ostalo je još nekoliko terminoloških propusta osim ispravnoga imenovanja grafema za slogotvorni /r/. U vrlo iscrpnoj analizi slavonskoga slovopisa na reprezentativnom korpusu, s mnogo dragocjenih podataka, Loretana Farkaš (2010) u sveučilišnom udžbeniku, iako pojam grafema dobro određuje (“Od kajkavaca Jakobović preuzima grafeme *cs, ly, ny ...*”; str. 67), zapravo ga na nekoliko mjesta zamućuje, npr.: “Ponekad su u starim tekstovima skupine grafema ipak dobra rješenja, npr. *cs /č/, ch /ć/, /k/, cz /c/*” (str. 10). Nije uopće riječ o skupinama jer su *cs, ch, cz* tri grafema jednako kao što su to *m, n, o*, samo su jedni dvoslovi, a drugi jednoslovi. Također nije ispravno kad se miješaju pravopisna i fonološka razina pa se napiše da “u vezama korijenskoga morfema sa sufiksom ne provodi se jednačenje po zvučnosti: *lupexstvo ...*” (Farkaš 2005: 91, 2010: 34) jer se jednačenje provodi u govoru, ali se ono ne bilježi u morfonološkom pravopisu.

18 Jagić je znao da nije etimološko pa je savjetovao neka se “okane etimologičnost po Crnoj Gori tražiti” (1864: 156).

19 U Tadijanovića: *ričih*.

Zaključak – pogled unaprijed

Hrvatski je književni jezik 18. stoljeća dovoljno istražen, prevrednovano je značenje toga stoljeća u njegovoj povijesti, ostale su još razlike u mišljenju o tome je li njegova polovica periodizacijska razdjelnica ili nije, ako jest, počinje li od nje standardizacija ili prvo razdoblje standardnoga jezika te treba li uopće drugi naziv uz književni jezik. Povijest književnoga jezika gledamo kao cjelinu u koju je svako vrijeme ugradilo nešto svoga. Slavonski je prinos u 18. stoljeću njegovu razvoju golem. Prvi je put normiran pravopis, slovopis je pojednostavljen i do preporoda će on biti dominantan u odnosu na kajkavski i dalmatinski, a brojna su književna, jezikoslovna i poučna djela pridonijela prestižu štokavske književne stilizacije.

Vrijeme je opisa života i djela starijih jezikoslovaca uglavnom iza nas. Zna se već mnogo o njima, o književnojezičnim međusobnim utjecajima koji otkrivaju čvrstu povezanost dubrovačkih, dalmatinskih, kajkavskih i slavonskih pisaca. Sad bi kroatisti trebali pomaknuti granice proučavanja te nastaviti istraživanja u kojem su išli drugi filolozi i tragati ne samo za domaćim poveznicama nego i za europskima. Time se ne umanjuje vrijednost svih onih pokušaja jezičnoga približavanja jednih drugima koje je i pridonijelo stvaranju jednoga književnoga jezika unatoč dijalektnoj raznolikosti i unatoč raskomadnosti teritorija na više državnih tvorevina. Slavonski su jezikoslovci preuzimali od europskih uzora metode sastavljanja udžbenika iz kojih bi se najlakše učio jezik, a svi su pisci svojim raznovrsnim tekstovima širili polifunkcionalnost književnoga jezika, dok su franjevci unosili u taj opustjeli kraj duhovnost svoga reda povezujući ga u jedan kulturni krug od Budima do Dubrovnika.

Paljetkujući po kroatističkoj literaturi na primjeru istraženosti 18. stoljeća pokazali smo koliko je važno pravilno odrediti širinu konteksta u koji se smješta predmet proučavanja i izgraditi valjan teorijski okvir za njegovo istraživanje. I već samo imenovanje pojmova, pa i navod jedne riječi iz teksta pokazuje znanstvenu utemeljenost pristupa zadanoj temi.

Literatura

Babić, Stjepan, Moguš, Milan (2010), *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb.

Bašić-Kosić, Nataša (2006), *Vukovci i hrvatski jezični standard*, doktorski rad, rukopis, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet, Osijek.

Bračuljević, Lovro (1730), *Uzao scerafinske (nascki) goruchie gliubavi*, Ofen.

Brlić, Andrija Torkvat (1854), *Grammatik der illyrischen Sprache wie solche in Munde und Schrift der Serben und Kroaten gebräuchlich ist von Andreas Torquat Berlić*, Beč.

Brlobaš, Željka (2008) „Opis glagolskoga vida u gramatikama hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 34: 39–61.

Brozović, Dalibor (1978), „Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu* (ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić), Liber – Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta, Zagreb.

Brozović, Dalibor (1987), “O grafijskim pitanjima u hrvatskome narodnom preporodu”, *Zadarska revija*, 36 (4–5): 335–344.

Dadić, Žarko (1985), „Matematički i fizikalni pojmovi u Lanosovićevu rukopisnom rječniku“, u: *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber), JAZU, Osijek.

Demo, Šime (2004), „Latinska sintaksa kao implicitno prisutna problematika u gramatikama Tome Babića i Lovre Šitovića“, *Fluminensia*, 16, 1–2: 45–63.

Despot, Loretana (2005), *Jezik slavonskih franjevaca do preporoda*, Filozofski fakultet, Osijek.

Dukat, Vladoje (1908), „Hrvatske preradbe Grigelyevih ‘Institutiones Grammaticae’“, *Rad JAZU*, 172: 1–100.

Farkaš, Loretana (2010), *Od slovoslovnosti slavonske*, Filozofski fakultet, Osijek.

Gabrić-Bagarić, Darija (2011), „Leksikograf Jakov Mikalja“, u: Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga*, transkripcija i leksikografska interpretacija, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.

Grubeša, Josip (2009), “Glagol u Šitovićevu katalogu i Lalićevu rječniku”, u: *Zbornik o Lovri Šitoviću* (ur. Pavao Knezović), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 187–194.

Häusler, Maja (1992), *Udžbenici njemačkog jezika u Hrvatskoj 18. stoljeća*, magistarski rad, rukopis, Filozofski fakultet, Zagreb.

Horvat, Marijana, Ermina Ramadanović (2007), „O tvorbi riječi u Tadijanovićevu djelu *Svašta po malo*“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 33: 177–196.

Jagić, Vatroslav (1864), „Naš pravopis“, *Književnik*, I (1): 1–34, I (2): 151–180.

- Jernej, Josip (1984), „O talijanskim i latinskim izvorima Stullijeva rječnika”, *Filologija*, 12: 413–422.
- Katičić, Radoslav (1981), „Gramatika Bartola Kašića”, *Rad JAZU*, 388: 5–129.
- Keipert, Helmut (1991), „Die ‘Wiener Anleitung’ in der slavischen Grammatikographie des ausgehenden 18. Jahrhunderts”, *Zeitschrift für slavische Philologie*, 51: 23–59.
- Keipert, Helmut (2013), „Die ‚Wiener Anleitung‘ und die Entwicklung der Terminologie in kroatischen Grammatiken des 19. Jh.“, *Die Welt der Slaven*, LVIII: 103–129.
- Knezović, Pavle (1988), „Aneksni rječnici latinskih gramatika 18. stoljeća“, u: *Leksikografija i leksikologija* (ur. Asim Peco), ANUBiH, Sarajevo.
- Kolenić, Ljiljana (1998), *Riječ o riječima: Iz hrvatske leksikologije i leksikografije 17. i 18. stoljeća*, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek.
- Kolenić, Ljiljana (2003a), *Brodski jezikoslovci*, Matica hrvatska, S. Brod.
- Kolenić, Ljiljana (2003b), *Pogled u strukturu hrvatske gramatike (Od Kašićeve do Tkalčevićeve)*, Filozofski fakultet, Osijek.
- Kosor, Marko (1957), „Izvori, pravopis i jezik Jurinovih rječnika”, *Rad JAZU*, 315: 77–231.
- Košutar, Petra (2013), *Hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća u suodnosu s europskim, rukopis, doktorski rad*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Lewis, Kristian, Barbara Štebih, Nada Vajs (2006) „Gramatičko nazivlje u hrvatskome kajkavskome književnom jeziku”, *Filologija*, 46–47: 183–201.
- Malić, Dragica (1995), „Uvod”, u: Eugenija Barić i dr., *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Maretić, Tomo (1889), *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, Zagreb.
- Moguš, Milan (1993), *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Nyomárkay, István (2000), *Kroatističke studije*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Perić Gavrančić, Sanja (2012), „Latinski fond Mikaljina *Blaga jezika slovinskoga* – putokaz k leksikografskim izvorima”, *Filologija*, 59: 49–67.
- Pranjković, Ivo (1985), „Gramatika Matije Antuna Relkovića”, *Croatica*, 22–23: 97–117.
- Pranjković, Ivo (1992), «Fonološki i sintaktički opis u prvim slavonskim gramatikama», *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 27: 123–135.

- Pranjaković, Ivo (1999), «Gramatika Ignjata Alojzija Brlića (Opis nepromjenjivih riječi)», *Jezikoslovlje*, II (2–3): 170–181.
- Ptičar, Adela (1992), “Prinos proučavanju jezikoslovnoga nazivlja 18. stoljeća”, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 18: 151–156.
- Sesar, Dubravka (2004), «Slavenski jezici u XVIII. stoljeću: hrvatska književna i jezična baština u slavističkoj magli», *Fluminensia*, 16 (1–2): 65–76.
- Stolac, Diana (2002), „Sintaktičke napomene u gramatici Tome Babića”, u: *Zbornik o Tomi Babiću* (ur. Alojz Jembrih), Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Šibenik, Zagreb.
- Šimundić, Mate (1984), „Jezikoslovno nazivlje u *Lexiconu* Joakima Stullija”, *Filologija*, 12: 315–203.
- Tafra, Branka (1991), “Jesu li ahavci izgovarali *h*?”, *Kolo*, 5–6: 47–64.
- Tafra, Branka (1993), *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Tafra, Branka (1995), *Jezikoslovna razdvojba*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Tafra, Branka (2012), *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Tafra, Branka (2013), „Dvjestota obljetnica rođenja Vjekoslava Babukića (1812–2012)”, u: Vjekoslav Babukić, *Osnova slovnice slavjanske narčja ilirskoga*, pretisak, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Vajs, Nada (2003), *Hrvatska povijesna fitonimija*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Vajs, Nada, Vesna Zečević (2003), “Pogovor”, u: *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Veber, Adolf (1876), *Slovnica hrvatska za srednja učilišta*, Zagreb.
- Vidović, Jozo (1984), „Medicinsko nazivlje Joakima Stullija”, *Filologija*, 12: 349–391.
- Vončina, Josip (1997), “Terminologija humanističkih znanosti u hrvatskoj leksikografiji 18. stoljeća”, *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“*, 6: 9–16.
- Zenko, Franjo (1985), “Filozofijski pojmovi u Lanosovićevu rječniku”, u: *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber), JAZU, Osijek.
- Žepić, Stanko (1992), „Njemački dio u Sušnik–Jambrešićevu ‘Lexicon Latinum’”, u: *Lexicon Latinum interpretatione illyrica ...*, pretisak, Zavod za hrvatski jezik, Zagreb.

JEZIKOSLOVNO PALJETKOVANJE PO OSAMNAESTOM STOLJEĆU

Sažetak

U radu su prevrednovane neke jezikoslovne spoznaje o hrvatskom književnom jeziku u 18. stoljeću s obzirom na njegovo dijeljenje u dva periodizacijska razdoblja. Zatim je dan kritički osvrt na kroatističku preveliku zatvorenost u domaće granice i pomanjkanje poveznica s europskim jezikoslovljem toga doba. Na kraju je analiza izabranih primjera jezikoslovnoga nazivlja upotrebljavana u dosadašnjim istraživanjima pokazala manjkavost. Preispitivanje teorijskoga okvira dosadašnje dobre istraženosti povijesti hrvatskoga književnoga jezika mali je doprinos povijesti hrvatskoga jezikoslovlja.

Cljučne riječi: hrvatski književni jezik, slavonski pisci, osamnaesto stoljeće, periodizacijski kriteriji.

LINGUISTICAL GLEANING ACROSS THE 18TH CENTURY

Summary

The paper re-evaluates certain linguistic insights about the Croatian language in the 18th century with respect to its division into two periods. In continuation, a critical overview is given of the Croatist marked insularity within the national borders and the lack of established connections with the European linguistic activity of the time. Finally, the analysis of selected examples of linguistic terminology which had been used in previous studies has revealed deficiencies. Revisiting the theoretical framework of how well the history of the Croatian literary language has been researched is a small contribution to the history of Croatian linguistics.

Keywords: Croatian literary language, Slavonian writers, eighteenth century, criteria for periodisation.

Lidija Bogović – Jasmina Pavić

TERMINOLOŠKI UZLET PAVIĆEVA DOBA

Pregledni rad
UDK 811.163.42

Osamnaesto je stoljeće stoljeće širenja polifunkcionalnosti hrvatskoga književnoga jezika, a tomu pridonosi i tiskanje knjiga različita sadržaja. Osim književnih djela objavljuju se filološka djela, poučna djela, kalendari, urbari, udžbenici. Njihova raznovrsnost pridonijela je razvoju terminologije mnogih znanstvenih područja. Premda je terminologija jezikoslovna disciplina, pristup njezinu proučavanju nikako ne smije biti samo iz ugla jedne discipline. Stoga će se u ovom radu terminologiji 18. stoljeća pristupiti interdisciplinarno, a u središte će se istraživanja staviti prinosi fra Emerika Pavića, prema Hošku, najplodnijega hrvatskoga pisca katehitičke književnosti (Golub, 2003: 373), hrvatskoj terminologiji ponajprije botaničkoj. Pavićevo će se nazivlje usporediti s nazivljem u drugih slavonskih autora, a da bi se odredilo njegovo mjesto u povijesti hrvatske terminologije, usporedit će se s dosadašnjim rezultatima istraživanja hrvatske fitonimije u starijim djelima te s onovremenim, ali i starijim i mlađim leksikografskim potvrdama. Također, tema će poslužiti i za propitivanje glavnih zadataka povijesne terminologije.

Terminologija je tek u 20. stoljeću zaživjela kao samostalna znanstvena disciplina, a u posljednjih 20 godina sve je više radova koji se bave terminologijom,¹ i to uglavnom u inozemnim znanstvenim središtima,² ali se i u nas, pogotovo mlađi znanstvenici, okreću terminološkim temama. Kada govorimo o 18. stoljeću i terminologiji dosad su kroatisti pisali uglavnom o gramatičkom nazivlju u 18. stoljeću. S druge strane, ostalim su se znanstvenim nazivljem bavili znanstvenici drugih struka koji su se inače bavili poviješću pojedinih znanosti. Budući da je nazivlje nezaobilazna sastavnica hrvatskoga leksika, njegovo je proučavanje veoma važno i za povijest hrvatskoga jezika.

Na samom je početku potrebno definirati terminologiju. No, teško bismo mogli jednostavno odgovoriti na to pitanje jer postoje mnogobrojne definicije i vrlo je malo objašnjenja koja ju ne pojednostavljaju. Prema tomu, smatramo da

1 Usp. Packeiser, 2009.

2 Npr. Međunarodni jezikoslovni kongres u Pragu, Kongres u Lisabonu i mnogi drugi (Cabré, 2003: 164).

kada se govori o terminologiji u 18. stoljeću, potrebno je razlučiti barem dvoje. Prvo treba reći što mislimo pod nazivom *terminologija*, a drugo zašto je baš Pavićevo 18. stoljeće važno za terminologiju.

Ponajprije naglasimo kako preko filozofijskoga³ definiranja prepoznajemo bît definicije. U središtu se imenice nalazi latinska riječ *terminus* u starolatinskom značenju ‘granica, granični znak, cilj, konac’, a to je značenje prenosilo općenitiji smisao ‘odredbe, određenja, sadržajno ograničenoga i čvrsto omeđenoga pojma’. S vremenom se značenje *termina* izjednačilo sa stručnim izrazom pojedinoga zasebnoga područja znanja. Prema Barbariću (1989) upravo će se u tom značenju postupno isprazniti do posve neprozirne samorazumljivosti. Terminologija je i znanost o nazivlju, i samo nazivlje neke struke. Leksemi označeni svojom vezanošću za područje određene struke nazivamo terminima, a disciplinom koja se tim leksemima bavi nazivamo terminologijom ili nazivoslovljem (Šipka, 1998: 70). Iako je neki proučavaju kao podvrstu leksikologije,⁴ smatramo ju posebnom jezikoslovnom disciplinom, a ne dijelom leksikologije jer se ona bavi pojmovnim sustavima i njihovim imenovanjem, dok se leksikologija bavi leksičkim jedinicama i njihovim semantičkim odnosima.

Terminologijom se bave i jezikoslovci i znanstvenici pojedinih struka koji proučavaju svoje nazivlje i koji obično objavljuju terminološke rječnike. Babić (2002: 55) razlikuje individualnu tvorbu, od veoma joj bliske tvorbe za terminološke potrebe pojedinih struka koja nije u skladu sa sustavom općega jezika, ali se zbog šire upotrebe ne može smatrati individualnom tvorbom, primjerice u kemijskom nazivlju sufiks *-ast* označuje spojeve s manjim stupnjem valentnosti, npr. sumporna kiselina (H_2SO_4) i sumporasta kiselina (H_2SO_3) ili klorna kiselina ($HClO_3$) i klorasta kiselina ($HClO_2$). Moguće je, i štoviše učestalo, da se tako nastale riječi upotrebljavaju i u općem književnom jeziku, primjerice *sumporast* u značenju ‘zelenožut’.

Terminologija, kao i svaka znanost ima svoju terminologiju, svoje nazivlje. Koliko nam je poznato, na našim se fakultetima ne predaje opća terminologija,⁵ odnosno uvod u terminologiju, pa je u terminološkoj literaturi vrlo malo teorijskih radova, a više savjetodavnih radova preskriptivnoga sadržaja kojih je posljednjih dvadesetak godina objavljeno poprilično. Obično se uz sâm naziv *terminologija* stavlja odredbenica: filozofska, pravna, medicinska

3 Usp. Barbarić, 1989: 61–97.

4 Usp. Šipka, 1998: 102.

5 Prema studijskim programima za akademsku godinu 2013./2014. s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu (kroatistika), Filozofskoga fakulteta u Rijeci (kroatistika) i Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu (kroatologija).

terminologija, a unutar projekta STRUNA⁶ – izgradnja strukovnoga nazivlja, unazad nekoliko godina pokušava se utemeljiti terminološka škola u suradnji jezikoslovaca i ostalih znanstvenika. Napomenimo još da kada se govori o teoriji terminologije, u nas je siromašan broj takvih radova i uglavnom prevladavaju strani znanstveni radovi.⁷ U tim se tekstovima, koji se bave teorijom terminologije, uočava upotreba suvremenih naziva (modeli, analize, diskurs), a oni ponekada mogu dovesti do nepreciznosti i nejasnoće. U tom se smislu otvaraju prostori novih interpretacija. Osim toga, uočavamo da se u propitkivanju teorije terminologije postavljaju dva modela, tradicionalni i suvremeni, koji terminologiju osamostaljuju ili približuju jezikoslovlju i leksikografiji, a takvih radova ima i u nas. Cabré (2003) navodi kako (ne) razumijevanje terminologije može proizlaziti i iz različitih kulturalnih i jezičnih tradicija. To nas pak dovodi do novih pitanja interdisciplinarnosti⁸ i do ograničenja kada govorimo o terminologiji. Naglasimo još kako su dosadašnja istraživanja u središte analiza smještala terminološke jedinice, a posve po strani izostaju pitanja njezinih zadataka.

Uvodno valja reći još i to da je potrebno razlikovati povijest terminologije kao povijest znanstvene discipline i povijesnu terminologiju koja se bavi proučavanjem dijakronijskoga razvoja nazivlja pojedinih struka nasuprot proučavanju suvremenoga nazivlja. Tako će i prvi hrvatski terminološki rječnici u 19. stoljeću biti predmet proučavanja povijesne terminologije. U nas se terminološki članci uglavnom bave ili pojedinim autorskim terminološkim prinosima ili pojedinim nazivima, njihovoj potvrđenosti, etimologiji i slično. Premda je u nas dosta radova o suvremenom i o povijesnom nazivlju, nema još obrisa podjele te jezikoslovne discipline na poddiscipline među kojima bi jedna bila – povijesna terminologija.

Naslučujući tek obrise razgraničenja suvremene i povijesne terminologije, odmah nam se na početku nameću neka razlikovna obilježja. U prošlosti su novi nazivi češće nastajali kalkiranjem (*slovnica*, *slovinja* ‘gramatika’, *dvoglasnica* ‘difting’) i tvorbom (npr. *glavokop* ‘kaciga’, *naravoslovlje* ‘fizika’),⁹ pa i preuzimanjem naziva iz leksičkoga fonda cijeloga hrvatskoga jezika, dakle iz svih narječja, ali i iz starijih tekstova. Danas svakodnevno ulaze mnogi pojmovi i jezik ne stigne odmah ih imenovati te se sve češće preuzimaju tuđice u izvornom

6 Projekt STRUNA Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje – terminološka baza hrvatskoga strukovnoga nazivlja u kojoj se sustavno prikuplja, stvara, obrađuje i tumači nazivlje različitih struka radi okupljanja i usklađivanja nazivlja na hrvatskom jeziku (www.struna.ihjj.hr).

7 Npr. Sager, 1990.

8 Milica Mihaljević naglašava kako je terminologija interdisciplinarno područje (Mihaljević, 2009: 118).

9 Usp. Babić, 2002: 23–67.

liku ili, u najboljem slučaju, prilagođene zakonitostima hrvatskoga jezika. Danas u odnosu na prošlost vrlo često nazive zamjenjuju kratice i razni simboli. Novi je način nastanka naziva svakako eponimizacija. Nazivi nastaju sve češće po imenu osobe (*Slavoljub Eduard Penkála* – inženjer kemije, konstruirao prvu mehaničku olovku i nalivpero 1906. godine i *penkala* ‘olovka s promjenjivim grafitnim punjenjem’, *Nikola Tesla* – fizičar, znanstvenik i izumitelj, te *tesla* ‘jedinica magnetske indukcije’) ili i po imenu zemlje, pokrajine, grada (*jabuka kanaderka*). Novost je, dakako, što danas postoje međunarodne norme koje propisuju i definiraju mnoge nazive, a i objavljuju se mnogobrojni terminološki rječnici i u nas i u svijetu. Poznato je da je normativnost važno obilježje suvremene terminologije. O normativnosti naziva u prošlosti možemo govoriti samo ako u rječniku postoje uputnice na preporučljive nazive, npr. *čmela* vidi *pčela*, *kreč* vidi *vapno*, *škver* vidi *brodarnica* (Šulek, 1990: 117).

Pokušavajući ocijeniti terminološki prinos fra Emerika Pavića, bilo bi lakše da postoji razrađena povijesna terminologija i da se zna koji su njezini zadaci. Jezikoslovci bi sigurno odredili jedne zadatke, a primjerice prirodoslovci druge. Gledajući na tu problematiku iz kroatološkoga kuta, povijesnoj se terminologiji treba pristupiti interdiciplinarno jer se iz nazivlja u nekom starom rječniku mogu, osim rječotvorne analize, dobiti raznovrsni podaci koji otkrivaju širi kontekst vremena i prostora.

Iako se u prošlosti nastava odvijala na latinskom jeziku, zahvaljujući ranomu razvoju hrvatskoga književnoga jezika, pogotovo od renesanse, u mnogim se djelima nalazi raznovrsno nazivlje. Obogaćivanje hrvatskoga leksika stručnim nazivljem doživjelo je pravi procvat u 18. stoljeću. Mnogi su čimbenici pogodovali tomu. Tako je za Slavoniju bilo najvažnije što je ona u 18. stoljeće ušla oslobođena od osmanske vlasti, dok je pak cijelu Europu 18. stoljeća snažno obilježilo prosvjetiteljstvo. U gospodarski zaostalim zemljama istočne i dijela srednje Europe nositelji prosvjetiteljskih ideja bili su vladari, prosvijećeni apsolutistički monarsi Josip II. u Austriji, Friedrich II. u Pruskoj, Katarina II. u Rusiji, koji nastoje raznim reformama razviti svoje zemlje. Tako je Josip II. priznao slobodu vjeroispovijesti, reformirao školstvo i otvorio škole građanstvu, a njegova je majka, Marija Terezija, propisala *Urbar* 1756. i *Šumski red* 1769. godine. *Urbar* je pisan hrvatskim jezikom, a uređivao je kmetska prava i obveze, dok je *Šumski red* zapravo početak organiziranoga gospodarenja šumama u Hrvatskoj.¹⁰ Takvi su tekstovi pridonosili popunjavanju hrvatskoga leksika stručnim nazivljem i širenju polifunkcionalnosti književnoga jezika. Iako o polifunkcionalnosti možemo govoriti već od početka hrvatske pismenosti, primjerice izgrađivanje se pravnoga nazivlja može pratiti od *Vinodolskoga*

10 Više o tome: *Hrvatska i Europa, svezak III: Barok i prosvjetiteljstvo*.

zakonika, u 18. je stoljeću ona više nego očita zahvaljujući prosvjetiteljskim idejama.

U tom stoljeću, iako već ima dosta školovanih svjetovnih ljudi, većinu školovanih čine crkveni ljudi. Upravo su oni s jedne strane u svojim učilištima obrazovali druge, a s druge strane radeći s pukom prosvjećivali ga. Katolička je crkva radi širenja i očuvanja vjere još od protureformacije bila više zainteresirana za jezičnu komunikaciju sa živim ljudima nego što ju je zanimala izražajnost jezika u pjesničkim djelima. Stoga se ona okreće govornomu jeziku, a misionari su već prije zaključili da je “bosanski dijalekt” (tj. štokavština) najprošireniji pa od katoličke obnove on postaje temelj nadregionalnoga kulturnoga idioma. Slavonija daje štokavskom književnomu jeziku i prostornu i brojčanu prevagu, a i franjevački budimski krug, kojemu pripada fra Emerik, njeguje štokavski književni jezik koji postaje u 18. stoljeću prestižan. Vlada načelo da književno djelo ne smije težiti visokoj stilskoj razini, nego mora biti razumljivo čitateljstvu s najnižim obrazovanjem. Zbog toga je jak purizam, čišćenje jezika od tuđica. Prosvjetiteljstvo širi znanje i prosvjetu, a to može jezik blizak narodnomu. Stoga je razumljivo što Relković prevodi *Ezopove basne* i *Ovčarnicu*, knjigu o uzgoju ovaca (Novak, 2003: 154–155), a Emerik Pavić prevodi *Flos medicinae* (Pešta, 1768), prvu tiskanu medicinsku knjigu na hrvatskom jeziku, odnosno, kako stoji na naslovnici, “Illyrica, sive Dalmatica”. Izlaze i druge knjige koje ne pripadaju “lijepoj” književnosti, npr. *Aritmetika* Mije Šiloboda na kajkavskom (1758) i Mate Zoričića na štokavskom (1766). Osamnaesto je stoljeće vrijeme učenosti, vrijeme Lavoisiera, Linnéa, Voltairea, Kanta, Boškovića. Premda se još uvijek znanstvena djela pišu na latinskom jeziku, u tom će se stoljeću pojaviti djela iz raznih struka i na hrvatskom. Tako će se širiti jezična polifunkcionalnost pri čemu će se popunjavati leksički fond novim riječima.

Nakon što smo kratko otvorili pitanja povijesne terminologije kao poddiscipline i u nekoliko crta naznačili povijesni kontekst vremena u kojem djeluje fra Emerik Pavić, iz njegova ćemo opusa izdvojiti *Flos medicinae* i nazivlje u tom prijevodu, ponajprije botaničko nazivlje. *Cvit likarije*,¹¹ kako je i naslovljen njegov prvi pretisak 1958. i drugi 1980. godine, može se i treba se proučavati u sklopu povijesti ljekaruša, povijesti zdravstva i povijesti farmacije, budući da ona predstavlja prvu tiskanu medicinsku knjigu na hrvatskom jeziku, ali je nama poslužio za propitivanje zadataka povijesne terminologije. Naša medicinska bibliografija, ali i terminologija uopće, široj je javnosti slabije poznata ponajprije zato što je uglavnom pisana na latinskom jeziku, ali i zato što je sačuvana samo u arhivima samostana, biskupija i stranih biblioteka (Tartalja,

11 Pavić nije preveo naslov već ga je ostavio samo na latinskom, ali bi on tada glasio *Cvit likarije* (Jurišić, 1980: 7).

1980: 9), no tomu nazivlju treba pristupiti kao sastavnici povijesti hrvatske terminologije i kao sastavnici povijesti hrvatskoga jezika. Već je 1958. godine u prvom pretisku Pavićeva prijevoda Hrvoje Tartalja, veliki znalac povijesti farmacije, napisao da mnogih Pavićevih riječi nema u velikom Akademijinu *Rječniku*. Istraživanjem naziva u *Cvitu likarije* pruža nam se uvid u razinu spoznaja u to doba i uvid u razvoj nazivlja, posebice fitonimije, odnosno razvojni put nekoga naziva za određenu biljku.

Klasifikacija biljaka datira još od antike, od Teofrasta, a upravo je u 18. stoljeću Carl Linné položio temelje suvremene biljne sistematike. U nas se sustavno bilježenje naziva biljaka sreće još od Roccabonellina rukopisa *Liber de simplicibus (Knjiga ljekovitoga bilja)* iz polovice 15. stoljeća (Dadić, 1991: 94), zatim se pojedinačni nazivi nalaze u svim rječnicima, a posebice u konceptualno ustrojenim rječnicima, npr. u Relkovićeve ili Tadijanovićeve pod konceptima kao što su *stablo*, *cvijeće* i *trava*. Temeljna djela s hrvatskom botaničkom nomenklaturom u suvremenom smislu izišla su stoljeće poslije, a mislimo ponajprije na Schlosserovo djelo *Flora Croatica* i na nezaobilazan Šulekov *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja* i osobito *Imenik jugoslavenskoga bilja*.

Dugo je trebalo da se nakon Šuleka pojavi novi botanički terminolog, vrstan poput njega. Riječ je o Ivanu Šugaru i njegovu *Hrvatskom biljnom imenoslovu* te njegovu *Botaničkom leksikonu*. Upravo je Šugar prije trideset godina u Slavanskom Brodu na znanstvenom skupu¹² o fra Marijanu Lanosoviću otkrio da je još Lanosović u svojim rukopisnim rječnicima pokušao srediti hrvatsko biljno nazivlje po vrstama po principima Linnéove binarne nomenklature, što bi, čini se, bio prvi pokušaj u nas. Šugar je izračunao da je Lanosović popisao oko 400 biljnih naziva, što je desetina današnje hrvatske flore. Među njima je četrdesetak novih naziva.

Do pojave Linnéa autori su se služili brojnim spisima o ljekovitim biljkama, ljekarušama, različitim botaničkim priručnicima, farmakopejama i kodeksima, u kojima se težilo usustavljanju naziva. Veliku sintezu predlineovske fitonimije na korpusu iz četrnaest hrvatskih dvojezičnih i višejezičnih rječnika, od toga pet rukopisnih, napravila je Nada Vajs u knjizi *Hrvatska povijesna fitonimija*, i to s leksikografskoga, jezično-povijesnoga, botaničko-fitonimijskoga i s lingvističkoga motrišta te pružila uzorak povijesnoj terminologiji za izgradnju svojih metoda. Pavićevo se botaničko nazivlje može usporediti upravo s tim djelima, ali i s djelima slavanskih pisaca, ponajprije s rukopisnim rječnicima fra Marijana Lanosovića.¹³ Usporedba će nam dati

¹² Usp. Roglič, 1985.

¹³ Usp. Roglič, 1985.

barem približan uvid u Pavićev doprinos hrvatskoj terminologiji 18. stoljeća. Primjerice Mikalja navodi *pasvicu* koja se kao i kod Roccabonelle odnosi na lat. *solanum*, Tanzlingher navodi *mošenski*, Della Bella pak ne navodi nazive za tu biljku, a Parčić u popisu navodi *mjehurica*, ali i *paskvica*, *pasvica* i *pašvica* (Vajs, 2003: 231). Kod Pavića u popisu nailazimo i na *paskvica* za lat. *solanum* i *pasvica* u značenju *kamilica* (Šolić, 1980: 121).

S obzirom na to da je Pavić preveo *Flos medicinae* u stihovima koji su se lako pamtili i da je tim prijevodom dao puku vrlo praktično djelo, često su dijelovi toga prijevoda citirani u kalendarima, raznim priručnicima, što potvrđuje da je knjiga bila rado čitana i da je ispunila svoj zadatak: popularizirala je prirodne znanosti, koje je, na hrvatskom jeziku, začetnik (konkretno se misli na stručnu medicinsku literaturu) Jean Baptiste Lalangue, najistaknutiji promicatelj i reformator zdravstva u Hrvatskoj (Golub, 2003: 397). Ne može se znati koliko su prihvaćeni neki rjeđi nazivi, ali je njih vrlo malo jer su to uglavnom nazivi koji se nalaze u pučkoj nomenklaturi. *Cvit likarije* nije terminološki priručnik, ali obiluje nazivljem, primjerice nazivima ptica, riba, dijelova tijela, hrane, nazivima bolesti, kemijskih pojmova i, naravno, biljaka jer su se ljudi oduvijek liječili ljekovitim biljem. U dodatku pretiska Edita Šolić popisala je i identificirala Pavićeve nazive (Šolić, 1980: 119-124). Uz latinski naziv navela je današnji normativni i uz njega sinonimne nazive, regionalizme, pa i arhaizme, npr.

ružica

Mnoge se vrste ruža upotrebljavaju u ljekarstvu, a posebno ove dvije:

1. *Rosa canina* L.

ružica šepurika, gošavka, šepurina, šipak, šipkovina.

2. *Rosa centifolia* L. – Sin.: *R. gallica* Crepin

ružica vrtna, mirišljavka, ružica, stolistica, stoperka, vrtnica (Šolić, 1980: 122).

Ne ulazimo u problem identifikacije jer je to posao za botaničare, a naš je zadatak da vidimo potvrđenost pojedinih naziva. Pavić ima naziv *pasvica*. U Akademijinu *Rječniku* (knj. 9) pod inačicom *paskvica* stoji da je to naziv različitih biljaka, inače slavenskoga porijekla jer se slični nazivi nalaze i u drugim slavenskim jezicima. Već Roccabonella, dakle oko 1450. godine ima obje inačice: *pasvica* ili *paskvica*, ali za biljku *solanum*. Naziv je potvrđen i u Stullija (1987: 12), Šuleka (1879: 282) i Parčića (1995: 628), ali i u Luke Vladmirovića koji je samo sedam godina poslije Pavića objavio *Likarije priprostite*, prvu tiskanu izvornu ljekarušu na hrvatskom jeziku. Za razliku od tih autora Pavić je *pasvicom* nazvao *kamilicu* (Šolić, 1980: 121). Također, zanimljiv je latinski naziv *ficus carica* koji je Pavić preveo hrvatskim nazivom

‘smokva’, a taj se naziv nalazi i u Patačića pod latinskim *ficus callistruthia*, dok Vitezović taj naziv zabunom piše *callistrurhia*.¹⁴ Vajs (1994) navodi kako je Vitezovićev rukopisni rječnik pravo leksičko bogatstvo hrvatske fitonimije s kraja 17. i početka 18. stoljeća.

Za razliku od većine starijih ljekaruša, *Likarije* su rječnik recepata abecedne strukture. I Vladmirović, poput Pavića, nudi bogat popis ljekovitoga bilja. Nakon Pavićeva prijevoda salernitanskih pravila, tiskane su još dvije ljekaruše: *Likarie priprostite ...* (1775) već spomenutoga fra Luke Vladmirovića i *Razlicite likarie ...* (1799) makarskoga svećenika Petra Bartulovića (Golub, 2003: 396).

Iz literature je vidljivo da su stariji pisci jednim nazivom imenovali različite biljke i da za pojedine biljke postoji više sinonimnih naziva. Šugarov rječnik pokazuje sve bogatstvo i sinonimije i polisemije u nazivlju te potvrđenost i u starim izvorima, ali i u hrvatskim govorima. Iako to stvara probleme u leksikografskoj identifikaciji, jasno je da je ista motivacija (npr. neke biljke liječe istu bolest) razlog zašto se različite biljke nazivaju istim nazivom.

Nakon kratkoga pregleda Pavićeva nam je terminologija poslužila za propitivanje glavnih zadataka povijesne terminologije. U tom smislu pronalazimo model koji se može uklopiti u postojeća znanja o terminologiji, ali s novim pristupom. Dakako da je ovaj rad samo nacrt mogućega modela. Osnovu modela čini sadržaj, u ovom slučaju *ljekaruša* kojoj često dajemo pridjevnik ”narodno znanje”, a time se naglašava i novost u pristupu te već naglašeno vraćanje u ključno razdoblje kreiranja suvremenih teorija. Taj postupak pokazuje varijabilnost ili pokretljivost modela. Model preispituje zadatke paralelno i različitim redoslijedom, a cilj je iz svih kutova dobiti jednak rezultat. Također, svjesne svih metodoloških ograničenja i nedostataka, naglašavamo kako u radu nije cilj ukazati na kompleksnost metodologije, nego na princip njezine konkretne uporabe kao poticaj za daljnji rad u terminologiji. Na inovativnosti u tom području upućuje Irena Stramljič Breznik koja je predstavila jezikoslovno-kulturološki znanstveni pristup s osvrtom na cvjetne termine.¹⁵

S obzirom na to da je 18. stoljeće vrijeme prosvjetiteljstva, u naš se model savršeno uklopila šestodijelna struktura tzv. instrukcijskoga dizajna. Morisson, Ross, Kemp (2004) navode šest struktura koje se uobičajeno koriste pri analizi zadatka/sadržaja, a to su činjenice, koncepti, načela, procedure, vještine te stavovi. Ključna je sintagma ”instrukcijski dizajn” jer ćemo upravo preko njega objasniti terminološke zadatke. S druge pak strane taj će dio biti osnova za interpretaciju općenitijega modela.

14 Usp. Vajs, 1994: 143.

15 Usp. Ledinek i dr., 2009.

Bez kontekstualne i interdisciplinarnе podloge teško možemo doći do potrebnih rezultata i istina. Ne osporavajući ideju kako nedostaju "izolirane" analize, u jezikoslovlju ili nekoj drugoj disciplini teško bismo mogli doći do jasne slike ne znajući niz drugih okolnosti, ponajprije kada se radi o terminologiji. Shvatiti razvoj jezikoslovlja bez povijesne pozadine može dovesti do niza nepravilnosti. U tom je smislu pitanje granice interdisciplinarnosti vrlo zanimljivo. Kontekstualizirati Pavićevo doba i terminologiju znači razotkriti ključne trenutke koji su mogli utjecati ili oblikovati predmet istraživanja. U tom smislu znači kako bismo trebali imati općeniti pregled 18. stoljeća (prosvjetiteljstvo). Nadalje, ključni aspekti konceptata su literatura i sadržaj. Kada kažemo literatura, tada mislimo ne samo na kritički osvrt recepcije zadanoga predmeta istraživanja, nego i recepcije sadržaja koji je taj predmet prolongirao. Koncepti su usko povezani sa sadržajem i ciljem istraživanja. Primjer konceptata su terminologija s posebnim osvrtom na fitonimiju. Koncepti mogu imati više potkonceptata koji preciziraju predmet istraživanja. Procedure se odnose na metodologiju i razradu metodoloških pitanja, koji je cilj istraživanja te kako to istraživanje doprinosi znanosti. Načini predstavljanja informacija i načini analize ključni su ne samo za rezultate nego i za metode kao takve. Pokazujući jasne putove interpretacija doprinosimo znanosti. Također, tek odgovarajućom metodom/metodama dolazimo do informacija, a one nam kasnije služe za potvrđivanje "istinitosti". Predzadnji zadatak podrazumijeva vještinu, a to znači dokazati vještinu vještinom. Svi rezultati predmeta istraživanja smatrani su vještinom. Ta je vještina mjerljiva i jasna. *Vještinu* u znanstvenom radu označavamo imenicama *doprinosa* i *znanje*. Na taj način *vještine* postaju ključni diskurzivni prostori u znanstvenom radu. Analizom svih struktura očitava se jasan stav, koji ponajprije čini osnovu svakoga modela. Tek analizom svih struktura možemo reći koji je zadatak predmeta koji se istražuje. Drugim riječima, kontekstualizacijom vremena u kojem je živio i stvarao Pavić, analizom literature i specijaliziranjem područja zanimanja (terminologija, fitonimija), odabirom metoda dolazimo do određenih znanja, tj. vještina koji oblikuju jedan znanstveni stav.

Ovaj je instrukcijski model prilagodljiv zbog svoga prosvjetiteljskoga duha koji je posve jasan u *Flos medicinae*. U tom se smislu vidi kako je moguće predstaviti "univerzalne zadatke"¹⁶ terminologije. Istraživanjem (fitonimij-skoga) nazivlja u Pavića pruža nam se uvid u razinu spoznaja u Hrvatskoj u doba djelovanja autora. Također, olakšava nam prevođenja, čitanje i razumijevanja sličnih tekstova toga doba. Na primjer, Šolić (1980) navodi kako ne postoji drugi izraz naziva *vippa*, koju Pavić prevodi s *vipiga*. Osim toga, zadatak je povijesne terminologije otkriti i one nazive koji su nepravedno i nepotrebno

16 Usp. Paušek-Badžar, 1993: 231-232.

potisnuti, a čije značenje potpuno odgovara svojoj svrsi. To nisu samo nazivi koji se mogu koristiti umjesto nekih nepotrebnih internacionalizama, već nazivi koji mogu zamijeniti i neke suvremene naše riječi, a koji su prikladniji i korisniji u razumijevanju. Tako, na primjer, latinsku riječ *foeniculum vulgare mill* Pavić prevodi hrvatskom *kopar*. Zadatak povijesne terminologije jest, među ostalim, i pružiti uvid u neke nove spoznaje. Na primjer, preko naziva možemo znati koliko je Pavić poznao sličnu literaturu i koje je uzore imao dok je prevodio svoj *Cvit likarije*, a ponajviše koliko je dobro poznao hrvatski jezik.

Uzevši u obzir da su u Hrvatskoj sve do sredine 18. stoljeća narod zdravstveno prosvjeđivali s uputama za samopomoć i samoliječenje, uglavnom ne-liječnici, svećenici i redovnici (Golub, 2003: 396), te s obzirom na prevlast latinskoga jezika u medicini sve do danas, Pavićev je prijevod na hrvatski pionirski pothvat te je s toga važan ne samo za povijest zdravstva, farmacije i terminologije nego i za povijest hrvatskoga književnoga jezika.

Literatura

Akademijin *Rječnik* (1880–1976), *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Babić, Stjepan (2002), *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, HAZU - Nakladni zavod Globus, Zagreb.

Barbarić, Damir (1989), "Filozofijska terminologija kao problem", *Prilozi* 29-30: 61–97.

Cabré Castellví, Maria Teresa (2003), "Theories of terminology: their description, prescription and explanation", *Terminology* 9(2): 163-199.

Dadić, Žarko (1991), *Egzaktne znaosti hrvatskoga srednjovjekovlja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.

Golub, Ivan (2003), *Hrvatska i Europa*, svezak III.: Barok i prosvjetiteljstvo, Školska knjiga, Zagreb.

Hoško, Franjo Emanuel (2002), *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

- Jurišić, Hrvatin Gabrijel (1980), "Transkripcija Pavićeva prepjeva", *Flos medicinae. Cvit likarije sive scholae salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* (Reprint iz 1980., ur.: Hrvatin Gabrijel Jurišić), Knjižnica zbornika «Kačić», Split.
- Ledinek, Nina, Žagar Karer Mojca, Humar Marjeta (2009), *Terminologija in sodobna terminografija*, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Ljubljana.
- Mihaljević, Milica (2009), "Vrjednovanje terminoloških radova" *Lahor* 7: 110–119.
- Morrison, Gary R., Steven M. Ross, Jerrold E. Kemp (2004), *Designing effective instruction (4th ed.)*, John Wiley & Sons, Inc. Hoboken, New Jersey.
- Novak, Slobodan Prosperov (2003), *Povijest hrvatske književnosti*, Golden marketing, Zagreb.
- Packeiser, Kirsten (2009), *The General Theory of Terminology: A Literature, Review and a Critical discussion*, International Business Communication Copenhagen Business School.
- Parčić, Dragutin Antun (1901), *Rječnik hrvatsko-talijanski*, (Pretisak iz 1995.), Artresor studio, Zagreb.
- Pavić, Emerik (1768), *Flos medicinae. Cvit likarije sive scholae salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* (Reprint iz 1980., ur.: Hrvatin Gabrijel Jurišić), Knjižnica zbornika «Kačić», Split.
- Paušek-Baždar, Snježana (1993), "Prirodnoznanstveno nazivlje u rječnicima hrvatskih autora kajkavaca", *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 19(1): 231–236.
- Roglić, Josip (1985), *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću*, JAZU, Zagreb.
- Sager, Juan Carlos (1990), *A practical course in terminology processing*, John Benjamins, Amsterdam
- Stulli, Joakim (1987), *Rječosložje*, München.
- Šipka, Danko (1998), *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Matica srpska, Novi Sad.

Šolić, Edita (1980), "Ljekovito bilje u prijevodu 'Flos medicinae'", *Flos medicinae. Cvit likarije sive scholae salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* (Reprint iz 1980., ur.: Hrvatinić Gabrijel Jurišić), Knjižnica zbornika "Kačić", Split: 119–124.

Šugar, Ivan (1990), *Botanički leksikon*, JAZU, Zagreb.

Šugar, Ivan (2008), *Hrvatski biljni imenoslov*, Matica hrvatska, Zagreb.

Šulek, Bogoslav (1990), "Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja", Nakladni zavod Globus, Zagreb.

Šulek, Bogoslav (1879), *Jugoslavenski imenik bilja*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Tartalja, Hrvoje (1980), "Uz jubilarno izdanje", *Flos medicinae. Cvit likarije sive scholae salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* (ur.: Hrvatinić Gabrijel Jurišić), Knjižnica zbornika "Kačić", Split, 9–16.

Vajs, Nada (1994), "Osvrt na nazive biljaka u Vitezovićeve Lexicon latino-illyricum", *Senjski zbornik* 21: 135–148.

Vajs, Nada (2003), *Hrvatska povijesna fitonimija*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.

Vladimirović, Luka (1775), *Likarije priprostitute: Mleci 1775.; pretisak, transkripcija i prilozi* (Reprint iz 1999., ur.: Zdravko Devetak), Zbornik Kačić, Split – Zaostrog.

TERMINOLOŠKI UZLET PAVIĆEVA DOBA

Sažetak

Predmet je istraživanja ovoga rada terminologija 18. stoljeća kojoj se pristupilo interdisciplinarno, a u središte su istraživanja stavljeni prinosi fra Emerika Pavića i hrvatska botanička terminologija. Pavićevo je nazivlje uspoređeno s nazivljem u drugih slavonskih autora, a radi određivanja njegova mjesta u povijesti hrvatske terminologije, njegovo je djelo uspoređeno s dosadašnjim rezultatima istraživanja hrvatske fitonimije u starijim djelima te s onovremenim, ali i starijim i mlađim leksikografskim potvrdama. Usporedba daje približan uvid u Pavićev doprinos hrvatskoj terminologiji 18. stoljeća. Tema je poslužila i za propitivanje glavnih zadataka povijesne terminologije, ali i razlikovanje povijesti terminologije kao povijesti znanstvene discipline i povijesne terminologije koja se bavi proučavanjem dijakronijskoga razvoja nazivlja pojedinih struka nasuprot proučavanju suvremenoga nazivlja. Istraživanjem naziva u *Cvitu likarije* pruža se uvid u razinu spoznaja u to doba i uvid u razvoj nazivlja, posebice fitonimije. Pavićeva nam je terminologija poslužila za propitivanje glavnih zadataka povijesne terminologije, ali i za pronalaženje modela koji se može uklopiti u postojeća znanja o terminologiji s novim pristupom. Osnovu modela čini sadržaj, u ovom slučaju *ljekaruša* kojoj često dajemo pridjevak "narodno znanje", a time se naglašava i novost u pristupu. Kontekstualizacijom vremena u kojem je živio i stvarao Pavić, analizom literature i specijaliziranjem područja zanimanja te odabirom metoda dolazimo do određenih znanja, tj. vještina koje oblikuju jedan znanstveni stav. Pavićev je prijevod na hrvatski pionirski pothvat koji je u potpunosti ispunio svoj zadatak, popularizirao prirodnu znanost u narodu te je stoga važan prinos zdravstvu, farmaciji i terminologiji.

Ključne riječi: povijesna terminologija, fitonimija, ljekaruša, fra Emerik Pavić.

TERMINOLOGICAL FLOURISHING IN THE ERA OF PAVIĆ

Summary

The subject of this paper is the terminology of the 18th century which was approached from an interdisciplinary standpoint, and the research focuses on Friar Emerik Pavić and the Croatian botanical terminology. The terminology of Pavić was compared with the terminology of other Slavonic authors in order to determine its place in the history of Croatian terminology, and his work was compared with the previous results of the research on the Croatian phitonomy in the earlier works, and with lexicographic confirmations dating from the times in question, earlier and later periods. The comparison provides an approximative insight into the contribution of Pavić to the Croatian terminology of the 18th century. The subject served to question the main tasks of historical terminology, but also to distinguish the history of terminology as a history of a scientific discipline and the historical terminology which studies the diachronic development of the terminology across professions, as opposed to the study of contemporary terminology. The study of terminology used in *Cvit likarije* provides insight into the level of knowledge at the time and insight into the development of terminology, especially concerning phitonomy. The terminology of Pavić allowed us to question the main tasks of historical terminology, but also to find a model that can conciliate the existing knowledge about the terminology with the new approach. The foundation of the model is the content, in this case of *ljekaruša* (medicinal manuals), which are often attributed with the adjective of "folk knowledge", which emphasizes the novelty of the approach. Through contextualization of the times in which Pavić lived and worked, analyses of the literature and by specializing in areas of interest and selecting methods, we arrive at certain knowledge and skills that form a scientific attitude. The translation into Croatian of Pavić is a pioneering venture that had completely fulfilled its goals, popularized natural science among the people and therefore made an important contribution to the healthcare, pharmacy and terminology.

Keywords: historical terminology, phitonomy, *ljekaruša*, Friar Emerik Pavić

Rudolf Barišić

**BOSANSKI KLERICI ŠKOLOVANI U
FRANJEVAČKOM SAMOSTANU U VUKOVARU
1814.-1844.**

*Izvorni znanstveni rad
UDK 271.3 (497.5 Vukovar) (091)*

Uvod

Zahvaljujući višedesetljetnom istraživačkom radu Franje Emanuela Hoška hrvatska historiografija danas posjeduje iscrpan uvid u organizaciju, nastavni plan i program, personal i vremenski okvir djelovanja franjevačkih škola na prostoru kontinentalne Hrvatske, osobito za razdoblje 18., ali u velikoj mjeri i 19. stoljeća.¹ Kako su te škole djelovale u okvirima svojih provincija i bile su ponajprije namijenjene izobrazbi vlastitih kadrova, podrazumijevalo se da je veća istraživačka pozornost pridavana njihovim osnivačima, upraviteljima i predavačima, nego li profilu njihovih polaznika. Međutim, u razdoblju 1785.-1847. na području ugarsko-hrvatskog dijela Habsburške Monarhije u mnogim su franjevačkim samostanima radi školovanja boravili klerici Bosne Srebrene. Ovaj proces financiran je sredstvima zaklade koju je 1785. na molbu apostolskog vikara u Bosni Augustina Botoša Okića ustanovio habsburški vladar Josip II., nakon što je bosanskim klericima bilo otežano odlaženje u talijanske franjevačke provincije koje su dotada bile njihovim glavnim odredištem.² Skoro trideset godina nakon osnivanja spomenute zaklade, taj je proces 1814. dopro i do franjevačkog samostana u Vukovaru, tada najznačajnijeg teološkog učilišta Provincije sv. Ivana Kapistranskog. U sljedećih trideset godina tijekom dvaju razdvojenih vremenskih odsječaka u ovom će učilištu teološku naobrazbu steći 27 bosanskih klerika. U takvom kontekstu postavlja se nekoliko istraživačkih pitanja: okolnosti u kojima su bosanski stipendisti započeli dolaziti u Vukovar; vremenski okvir(i) njihovog boravka; njihova imena, raniji školski put i gradivo koje su polazili tijekom boravka ondje. Na osnovi izvora i literature ovaj rad kani dati odgovore na navedena pitanja i predstaviti biografske isječke spomenutih klerika.

1 U tom kontekstu najznačajnija su dva zbornika radova (Hoško, 2002 i Hoško 2011) u kojima su okupljene autorove studije posvećene franjevačkom školstvu.

2 Okolnosti osnivanja ove zaklade prikazane su u Barišić, 2012: 179-201.

Organizacija školovanja bosanskih klerika do njihovog dolaska u Vukovar

Nakon protjerivanja Osmanlija tijekom Bečkog rata 1683.-1699. Bosna Srebrena je na oslobođenom prostoru sjeverno od Save i uz Dunav doživjela pravi procvat podizanjem i obnavljanjem brojnih samostana i velikim porastom broja svojih članova. Ovo je osobito bilo vidljivo po pitanju širenja mreže obrazovnih institucija.³ U vukovarskom samostanu je 1733. ustanovljeno filozofsko učilište koje je djelovalo sve do ukinuća 1783.⁴ Nakon hijatusa od 14 godina ono je obnovljeno 1797., ali je započelo s radom u vrlo ograničenom opsegu tako da se već iduće godine ponovno ugasilo.⁵ Ipak, 1802. uspostavljeno je teološko učilište u kojem se trebala držati nastava dviju posljednjih godina ovog studija.⁶ Međutim, proći će još cijelo jedno desetljeće prije nego li prvi bosanski klerici prispiju ondje. Radi boljeg razumijevanja kako početnih okolnosti, tako i kasnijeg boravka bosanskih stipendista u Vukovaru, treba ukratko skicirati tijek promatranog procesa u prva tri desetljeća.

Josip II. je upravljanje stipendijom te nadgledanje provođenja njezinih zadataka prepustio Kraljevskom ugarskom namjesničkom vijeću (dalje KUNV), a prvotni plan je bio smjestiti bosanske klerike u neko od generalnih sjemeništa. Ipak, već je prva grupa bila smještena u franjevački samostan u Zagrebu.⁷ Razloge ovakvoj odluci treba potražiti u činjenici da na hrvatskom području u to vrijeme nije djelovalo niti jedno generalno sjemenište, a kako su klerici imali slabo ili nikakvo predznanje latinskog jezika (o mađarskom ili njemačkom da se i ne govori) nije ih se moglo poslati negdje na uže mađarsko područje. Stoga se pristupilo praksi kakva se ranije koristila prilikom školovanja bosanskih klerika u Italiji. Klerike se raspoređivalo u pojedine samostane lokalnih provincija i nastavu su polazili zajedno s njihovim novacima. Međutim, razlika je bila u tome što su u Italiji bili prepušteni dobroj volji svojih domaćina, dok je njihov boravak u nekom od samostana ugarsko-hrvatskih provincija bio financiran sredstvima zaklade. Usprkos tome, prijem na koji su nailazili je često bio u najmanju ruku hladan.

3 Općenita slika za razdoblje 1699.-1757. može se steći uvidom u dokumente objavljene u Jelenić, 1927: 2-30, 67-69 i 114-123.

4 O djelovanju tog učilišta u navedenom periodu v. Hoško, 2011: 332-344.

5 Usp. Hoško, 2002: 375-376. Problem je ležao u okolnosti da su njegovo pohađanje započela svega dvojica kandidata kapistranske provincije od kojih je jedan uskoro napustio Red, pa je drugi premješten u Mohač.

6 Detaljan razvoj i povezanost ovog učilišta s onim u Baji prikazuje Hoško, 2002: 377-387. U kontekstu povezanosti ova dva samostana često se govori o jednom učilištu s dvama odjelima: bajskim i vukovarskim.

7 To je vidljivo u prepisci između Karla Pálffyja (Károly Pálffy von Erdöd) i Augustina Botoša Okića u svibnju 1785. Usp. Jelenić, 1913: 58.

Na promatranom području tada je djelovalo ukupno pet franjevačkih provincija: Provincija sv. Ladislava, Provincija sv. Ivana Kapistranskog, Provincija sv. Marije, Hrvatsko-kranjska provincija sv. Križa i Provincija Presvetog Spasitelja. Prve tri su od samog početka u većoj ili manjoj mjeri bile uključene u udomljavanje bosanskih klerika, dok se Provincija Presvetog Spasitelja uključila u 20-im godinama 19. stoljeća Hrvatsko-kranjska provincija je u ovome procesu sudjelovala rijetko i u vrlo skromnoj mjeri, ponajprije zbog toga što je u ratovima između Habsburške Monarhije i Napoleonove Francuske bila izložena stalnim podjelama i uplitanjima obiju strana u svoje unutarnje poslove.⁸ Kako su školske institucije svih ovih provincija susljedno jozefinističkim tendencijama u crkvenim pitanjima bile ukinute, klerici su trebali pohađati javne škole. To je zahtijevalo takav raspored prema kojemu bi se samostan-domaćin morao nalaziti u blizini škole one razine koja je bila propisana klericima za pohađanje. Zbog spomenute jezične barijere koja je uvelike sužavala izbor (što je kontekst u kojemu treba gledati izostanak Provincije Presvetog Spasitelja, kao i sudjelovanje Provincije sv. Marije sa samo jednim samostanom u tom početnom razdoblju) to nije uvijek bilo jednostavno i obično je završavalo raspoređivanjem klerika u povećim grupama na jednom mjestu. To je dodatno otežavalo nadzor nad njima i imalo negativne posljedice ne samo po disciplinu nego i po odnose između njih i njihovih domaćina. Osim toga, neprestani habsburški porazi drastično su pogoršavali financijsku situaciju u cjelini što se odražavalo na svakodnevne materijalne prilike u franjevačkim samostanima. Usprkos brojnim molbama, KUNV je uporno odbijao promijeniti fiksirani iznos godišnje stipendije od 150 forinti po kleriku, mada je realna vrijednost tog iznosa zbog stalne inflacije veoma opala.

Navedeni problemi su uzimali sve većeg maha pa je car i kralj Franjo I. od Maksimilijana Vrhovca 1808. zatražio da mu podnese izvješće o tome, što je ovaj i učinio u svojevrsnoj promemoriji.⁹ U uvodnom dijelu Vrhovac spominje sve ključne probleme zbog kojih je proces stipendiranja nailazio na stalne poteškoće: relativno visoku dob pristiglih klerika, nedostatan obrazovanje i redovničku formaciju stečenu u Bosni Srebrenoj, opsežni obrazovni kurikulum koji moraju proći, materijalnu oskudicu s kojom se susreću zbog nedostatnog iznosa stipendije i okolnost da zbog nepoznavanja ijednog drugog jezika moraju boraviti u većim grupama samo u samostanima na hrvatskom

⁸ Usp. Hoško, 2000: 189-225.

⁹ Prijepis njemačkog izvornika koji je stradao u požaru 1927. donosi Matić, 1931: 3-8. Prijevod na hrvatski v. Džaja, 1971: 144-147. Treba spomenuti da ovo nije bio prvi pokušaj zagrebačkog biskupa da utječe na reorganizaciju stipendiranja klerika Bosne Srebrene. Naime, već je krajem 1795. KUNV-u bio uputio jedan opsežniji prijedlog u kojem su mahom sadržani slični zaključci kao i u ovoj promemoriji. Usp. NAZ NDS (OD) 91/1796. Int. Vijeće je tada pokušalo povećati broj samostana domaćina, ali uz ograničen uspjeh.

jezičnom području.¹⁰ Naime, nastavni plan i program koji se stavljao pred bosanske klerike bio je vrlo opsežan i već u startu je pretpostavljao njihov dugotrajan boravak izvan Bosne. Prema njemu je pojedinac najprije trebao pohađati 4 razreda gramatike i 2 razreda humaniorâ, kao svojevrsan vid nižih razina obrazovanja, a potom, kao više razine, 2 godine studija filozofije i 4 godine studija teologije, dakle sveukupno 12 godina.

Posljedice toga su, kako piše Vrhovac, bile sasvim očekivane. Kao prvo, zbog malog broja samostana u kojima klerici borave, raspoređeni su u velikim grupama što onemogućuje uspostavu ikakvog autoriteta nad njima, osobito u kontekstu toga da je smanjen broj domaćih redovnika.¹¹ Kao drugo, okolnost da klerici moraju pohađati javne škole za sobom povlači i slušanje čitavog niza predmeta koji će im u kasnijem pastoralnom radu biti od malene ili nikakve potrebe. Kao treće, dugotrajnost i iscrpnost ovog procesa dovodi do toga da se u suštini najmanje formiraju u onome u čemu će biti najpotrebniji: skrbi o dušama.

Vrhovac je za rješavanje ovih poteškoća iznio sljedeće prijedloge: ograničavanje broja klerika na maksimalno šest po jednom samostanu, pohađanje gramatike i humaniorâ u čim većoj mjeri unutar samostana pod nadzorom nekog prikladnog franjevca zaduženog za to, dispenziranje od suvišnih predmeta, a prostor koji bi se time otvorio trebalo bi iskoristiti za stjecanje praktičnih vještina za buduću dušobrižnički rad, te konačno povećavanje iznosa stipendije koje bi dovelo do uklanjanja onih zapreka koje proizlaze iz materijalne oskudice. Osim posljednjeg, svi su ovi prijedlozi naposljetku bili usvojeni, a poteškoće s disciplinom bosanskih klerika, iako nisu prestale, ipak su se uvelike smanjile.

Već u razdoblju 1795.-1808. u procesu prihvata bosanskih klerika, pored zagrebačkog i požeškog uključili su se i samostani u Varaždinu, Pečuhu i Szombathelyu.¹² Usvajanjem Vrhovčevih prijedloga sada se otvorio prostor da se ova mreža višestruko proširi što potvrđuje i dostupna arhivska građa. Već na kraju školske godine 1809./10. donesen je prvi raspored klerika za iduću školsku godinu.¹³ Njegovi podaci otkrivaju da su se u proces u međuvremenu uključili i obnovljeni samostan u Brodu, te onaj u Baji. Provincija sv. Ivana Kapistranskog je u odnosu na onu sv. Ladislava bila veća po broju samostana. U međuvremenu je obnovila dio svojih samostanskih škola i učilišta te je

10 U to su vrijeme klerici boravili uglavnom u Zagrebu, Požegi i Varaždinu.

11 Vrhovac karakterizira bosanske klerike kao *unerzogener, roher, kraft- und feurvoller*, cit. Matić, 1931: 7.

12 Usp. Jelenić, 1913: 67-68.

13 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1810. – 2. X. i NAZ NDS (OD) 1123/1810. Riječ je o sadržajem identičnim intimatima KUNV-a od kojih je prvi poslan ladislavskom provincijalu, a drugi zagrebačkom biskupu. Jedine razlike se javljaju u bilježenju imena.

posjedovala i velik broj vlastitih kadrova koji su govorili hrvatski jezik, te se sada mogla u većoj mjeri uključiti u prihvat bosanskih klerika.¹⁴

Boravak bosanskih klerika u Vukovaru

Prvi bosanski klerici su u Vukovar pristigli 1814.¹⁵ Time je započela prva faza sudjelovanja vukovarskog samostana u ovom procesu koja će potrajati sve do 1826.,¹⁶ a tijekom koje je ondje boravio ukupno 21 bosanski klerik. Kako će se vidjeti iz njihovih biografskih isječaka, gotovo je redovito bila riječ o boravku tijekom samo jedne školske godine, stoga će i podaci o njima biti prezentirani kronološkim redom.

Tijekom šk. god. 1814./15. radilo se o trojici klerika koji su onamo došli pohađati završne godine studija teologije. Dvojica od njih, Grgo Knežević¹⁷ i Josip Šimić¹⁸ pripadali su sutješkom, dok je Vinko Alaupović¹⁹ bio član fojničkog distrikta.²⁰ Knežević je podlegao nekakvoj bolesti, a Šimić i Alaupović su

14 Detaljan pregled razvoja školskih institucija kapistranske provincije tijekom 18. st. i njihovo privremeno dokidanje u razdoblju razmahalog jozefinizma donosi Hoško, 2011.

15 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1814. – 11. X. i NAZ NDS (OD) 1487/1814. Int. Riječ je o prvoj pravoj tablici rasporeda. Ove tablice, koje se u latinskom izvorniku nazivaju *Tabella dislocationis (dislocatoria)* ili *Tabella translocatoria* uoči početka svake školske godine sastavljao je KUNV i slao biskupima u čijim su se dijecezama nalazili samostani iz kojih je trebalo premjestiti klerike ili u koje su oni bivali raspoređeni. Biskupi bi ih slali gvardijanima samostana, a potom podnosili izvješće KUNV-u. Redovito sadrže podatke o imenu i prezimenu klerika, mjestu gdje je boravio prethodne godine i određistu za iduću, a vremenom su u njih ušle i rubrike o razinama školovanja, te o financijskim institucijama odakle su gvardijani preuzimali iznos stipendija. Većina ovih tablica za razdoblje 1814.-1843. dostupna je ili u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu ili u Arhivu hrvatske franjevačke provincije u Zagrebu, a često se isto godište nalazi u oba arhiva.

16 Iznimke su školske godine 1820./21. i 1824./25.

17 Grgo Knežević (Tolisa, 28. studenog 1786. – Vukovar, 2. veljače 1815.) se zavjetovao u Kraljevoj Sutjesci 1807. nakon čega je poslan na školovanje koje polazi u Požegi i Mohaču gdje je završio prve dvije godine studija teologije. Kod svih klerika podaci o datumima rođenja i polaganju zavjeta preuzeti su iz knjiga oblačenja (*Liber induitionis*) svakog od triju samostana Bosne Srebrene. Knjige oblačenja i zavjetovanja novaka fojničkog i kreševskog samostana za razdoblje do 1844. u potpunosti je prepisao i objavio fra Robert Jolić (Jolić, 2009.). U slučaju sutješkog samostana iskorišteni su podaci iz izvornika koji se čuva u arhivu dotičnog samostana, usp. AFSKS, Zp. 1, Knjiga novaka, I. Za datume smrti izvorom su bili nekrolozi svakog samostana (usp. popis izvora i literature na kraju rada).

18 Josip Šimić (Lipovica, 14. siječnja 1791. – Kraljeva Sutjeska, 14. kolovoza 1824.) se zavjetovao zajedno s Kneževićem i imao identičan školski put do dolaska u Vukovar.

19 Vinko Alaupović (Fojnica, 13. studenog 1785. – Ivanjska, 11. lipnja 1832.) se zavjetovao 1806., nakon čega je otišao u Požegu i započeo školovanje. Kao i prethodna dvojica prije dolaska u Vukovar pohađao je niže godine studija teologije u Mohaču. U slučaju sve trojice nepoznato je gdje su završili studij filozofije.

20 Tijekom 18. st. u Bosni Srebrenoj se u potpunosti učvrstila podjela na tri distrikta koji se

završili samo najnužnije gradivo iz moralne, pastoralne i dogmatske teologije i potom se vratili u matičnu provinciju. Iduće školske godine (1815./16.) u Vukovar je pristigla nova grupa bosanskih klerika²¹ ponovno njih trojica, ovaj put svi pripadnici sutješkog distrikta: Franjo Aždajić,²² Jakov Grgić²³ i Lovro Šljivić.²⁴

Došli su na studij teologije, ali na različite godine. Aždajić je trebao pohađati drugu, Grgić treću, dok je Šljivić tek trebao započeti navedeni studij. Ipak, kao i u slučaju prethodne grupe, prva dvojica su također dovršili samo moralnu, pastoralnu i dogmatsku teologiju nakon čega su vraćeni u Bosnu. Slični planovi postojali su i za Šljivića, ali je u konačnici procijenjeno da u tom razdoblju nije stekao dovoljno znanja, pa mu je boravak produžen i za iduću školsku godinu.²⁵ Početkom šk. god. 1817./18. stigla su nova četvorica

povremeno nazivaju i kustodijama. Distrikt su činile župe koje su spadale pod nadležnost jednog od samostana. Najveći među njima bio je fojnički koji je obuhvaćao najveći dio srednje i zapadne Bosne te duvanjski kraj. Sutješkom distriktu su pripadale župe u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini, dok je kreševski pokrivaio Hercegovinu, predio oko Sarajeva i Žepče. Dok je do prelaženja pojedinih župa iz jednog distrikta u drugi dolazilo rijetko i privremeno, raspoređivanje pojedinih franjevacu bilo je u potpunoj ingerenciji provincijala i defnitorija te su brojni primjeri gdje je pojedinac vršio dužnost župnika u distriktu kojemu sam nije pripadao po ređenju. Podjela je ipak našla snažan odraz u načinima funkcioniranja same Provincije. Tako su mladići u franjevački red stupali u novicijat onog samostana čijem su distriktu pripadali po rođenju, a provincijali bi na isti način birali mjesto svog rezidiranja, što su činili čak i apostolski vikari. Premda je ovakva organizacija bila jednim od temelja uspješnog pastoralnog rada Bosne Srebrene, često je imala i negativne posljedice, jer se vremenom razvio izraženi distriktizam koji bi se na posebno negativan način znao pokazati prilikom izbora gdje bi često dolazilo do povezivanja pripadnika dvaju distrikata protiv onih iz trećeg. KUNV nije obraćao pažnju na distrikatsku pripadnost i ona se ne nalazi u tablicama rasporeda, nego je za potrebe ovog rada rekonstruirana prema knjigama oblačenja. Pojedini trendovi vezani uz ovo pitanje bit će razglabani kasnije u tekstu. O distriktizmu, osobito njegovim negativnim pojavama opširnije usp. Džaja, 1971: 106-107.

- 21 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1815. – 10. X. i NAZ NDS (OD) 1605/1815. Int. Tablica rasporeda.
- 22 Franjo Aždajić (Kraljeva Sutjeska, oko 1788. – Kraljeva Sutjeska, 15. travnja 1832.) se zavjetovao 1808. i odmah je otišao u Brod gdje je završio gramatiku. Nakon toga u Pečuhu je završio humaniora, u Baji filozofiju, a prvu godinu teologije je odslušao u Székesfehérváru, nakon čega je poslan u Vukovar.
- 23 Jakov Grgić (Vareš, 21. lipnja 1787. – Vučjak, 15. prosinca 1828.). Nakon zavjetovanja 1806. iduće godine je u Požegi započeo gramatiku i nastavio humanioru. Nije poznato gdje je završio studij filozofije, a prve dvije godine studija teologije je završio u Mohaču, nakon čega je premješten u Vukovar.
- 24 Lovro Šljivić (Haljinići, 23. prosinca 1784. – Zelenika, 1. listopada 1829.). Zavjetovao se 1810., a nakon završetka gramatike i humaniorâ u Brodu, Požegi i Pečuhu dispenziran je od pohađanja filozofije i poslan u Vukovar.
- 25 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1816. – 24. IX. Tablica rasporeda. Uz Šljivićevo ime stoji opaska: *Non constat utrum redierit in Patriam absolutis necessariis Theologicis Studiis nec ne?*

klerika.²⁶ Dvojica od njih, Nikola Kordić²⁷ i Bonaventura Kraljević²⁸ pripadali su kreševskom distriktu. Kao i svi njihovi prethodnici i oni su u Vukovaru odslušali samo najnužnije preostale predmete i po završetku te školske godine vraćeni su u matičnu provinciju.

Uz njih dvojicu tada su u Vukovar došli još jedan pripadnik sutješkog distrikta Tadija Gašić²⁹ i član fojničkog samostana Grgo Nikolić.³⁰ Njihov slučaj privlači posebnu pažnju jer su za razliku od svih dosada nabrojanih klerika oni pohađali studij filozofije. Međutim, kako je rečeno, u Vukovaru je tada djelovalo samo teološko učilište namijenjeno klericima Provincije sv. Ivana Kapistranskog, dok se filozofija slušala u Našicama ili Brodu.³¹ Okolnosti u kojima je KUNV donio odluku da ovu dvojicu klerika na studij filozofije pošalje u Vukovar, a ne u Brod ili u Našice, nisu poznate. One su donekle bile u skladu s gore opisanim prijedlozima povjeravanja klerika skrbi jednog od iskusnijih franjevaca. U takvim okolnostima klerici su nastavu mogli pohađati privatno, neovisno o tome je li u samostanu ili gradu gdje se on nalazio postojalo odgovarajuće učilište ili nije. Drugim riječima, jedan domaći franjevac s potrebnim kvalifikacijama bi s klericima prolazio gradivo, a oni bi potom na kraju semestra u nekom od učilišta polagali ispite. Boravak ove dvojice je također završio s krajem školske godine kada su na drugu godinu premješteni u Ilok.

26 Usp. NAZ NDS (OD) 1623/1817. Int. Tablica rasporeda.

27 Nikola Kordić (Brotnjo, 10. ožujka 1791. – Široki Brijeg, 27. prosinca 1868.) se zavjetovao 1808., ali je iz nepoznatih razloga na školovanje poslan tek tri godine kasnije. Tijekom svih razina školovanja dobivao je različita dispenziranja, tako da nijednu nije odslušao u cijelosti. Gramatiku je završio u Našicama, humaniora u Pečuhu, a filozofiju u Baji. Nakon završene prve godine studija teologije u Mohaču došao je u Vukovar. Nakon podjele Bosne Srebrenu 1844. pridružio se kustodiji hercegovačkih franjevaca. Iz tog razloga podaci smrti su preuzeti iz Šematizma hercegovačke kustodije za 1873. Usp. Bakula, 1873: 260.

28 Bonaventura Kraljević (Blato, 10. svibnja 1790. – Ružići, 21. ožujka 1842.) se zavjetovao 1810. Nakon toga poslan je u Požegu gdje je završio gramatiku, dok je humaniora polazio u Zagrebu. Studij filozofije i prvu godinu teologije je odslušao u Szombathelyu i potom prešao u Vukovar.

29 Tadija Gašić (Teševo, 28. prosinca 1798. – Tolisa, 19. kolovoza 1832.) se zavjetovao 1815. Sljedeće godine je u Pečuhu započeo studij humaniorâ i nakon samo jedne odslušane godine prešao je u Vukovar na studij filozofije. Drugu je godinu završio u Iloku i potom započeo studij teologije u Baji. Ondje je odslušao dvije godine, a potom se vratio u Vukovar te kao i dosada navedeni klerici položio još najnužnije gradivo i 1822. se vratio u Bosnu Srebrenu.

30 Grgo Nikolić (Fojnica, 10. rujna 1790. – Dobretići, 28. travnja 1839.). Nakon zavjetovanja 1811. poslan je u Požegu gdje je završio gramatiku i humaniora. Prvu godinu studija filozofije polazio je u Vukovaru, a drugu u Iloku. Studij teologije je upisao u Baji, ali je po završetku druge godine zbog bolesti vraćen u Bosnu.

31 Raspored ovih učilišta i njihova stalna seljenja kronološki navodi Hoško, 2002: 398-399 bilj. 121.

Tijekom šk. god. 1818./19. skraćeni studij teologije dovršavala su još trojica klerika: Bonaventura BeniĆ ml.³² i Augustin Maračić³³ iz sutješkog, te Andrija Kujundžić³⁴ iz kreševskog distrikta.³⁵ Nakon njih su došli Marko Jeličić³⁶ iz fojničkog i Ilija Ilić³⁷ iz sutješkog distrikta.³⁸ Kao i sva njihova subraća koja su slušala teologiju i ovaj je dvojac proveo u Vukovaru samo jednu godinu pohađajući nastavu iz moralne, pastoralne i dogmatske teologije.³⁹ Potom su 1821.,⁴⁰ nakon godinu dana u kojima bosanski klerici nisu boravili u Vukovaru onamo stigli Pavao Marešević,⁴¹ Augustin Nikolić,⁴² Mijo Rozić st.,⁴³ svi pripadnici kreševskog distrikta, te ponovno Tadija Gašić koji je ranije pohađao prvu godinu studija filozofije. Sva četvorica su ondje odslušala treću godinu studija teologije, nakon čega su prva trojica otišli u Pečuh, dok

- 32 Bonaventura BeniĆ ml. (Čatići, 8. prosinca 1791. – Tuzla, 14. rujna 1836.) se zavjetovao 1810. i još iste godine je u Brodu započeo gramatiku koju je dovršio u Požegi. Humaniora je odslušao u Zagrebu, a filozofiju i niže godine studija teologije u Szombathelyu.
- 33 Augustin Maračić (Slapnica, 8. ožujka 1794. – Ulice, 18. prosinca 1853.) imao je školski put identičan onome BeniĆa ml., usp. prethodnu bilješku.
- 34 Andrija Kujundžić (Kreševo, 10. studenog 1794. – Kreševo, 27. siječnja 1873.) se zavjetovao 1810. Sljedeće godine je otišao u Požegu gdje je završio gramatiku. Humaniora je polazio u Székesfehérváru, gdje je, nakon što je u međuvremenu u Baji završio filozofiju, polazio i prve dvije godine studija teologije.
- 35 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1818. – 6. X. Tablica rasporeda. Uz njihova imena stoji opaska: *Hi tres, in illis, quae ex Dogmatica, Morali, et Pastoralis non audierunt, plene inflituentur ut cum fine anni ad Curam animarum redire possint.*
- 36 Marko Jeličić (Jajce, 18. listopada 1794. – Jajce, 3. travnja 1850.) se zavjetovao 1811. Gramatiku je završio u Našicama, humaniora u Pečuhu, a filozofiju u Subotici. Nakon toga je započeo studij teologije čiju je prvu godinu završio u Székesfehérváru, a drugu u Baji.
- 37 Ilija Ilić (Vareš, 5. siječnja 1795. – Kraljeva Sutjeska, 31. prosinca 1842.) se zavjetovao 1812. Nakon toga je gramatiku polazio u Našicama i Pečuhu, a humaniora u Osijeku. Filozofiju je završio u Subotici, prvu godinu teologije u Székesfehérváru, a drugu u Baji.
- 38 Usp. NAZ NDS (OD) 1910/1819. Int. Tablica rasporeda.
- 39 To je naznačeno i u citiranoj tablici rasporeda: *Hi duo ea quae e Dogmatica, Morali, Pastoralis necessaria sunt, audient, & cum fine anni a patriam adibunt.*
- 40 Usp. NAZ NDS (OD) 2449/1821. Int.
- 41 Pavao Marešević (Kreševo, 2. kolovoza 1795. – Kreševo, 15. kolovoza 1838.) se zavjetovao 1813. Najprije je polazio humaniora u Osijeku i Pečuhu, dok je studij filozofije odslušao u Zagrebu i Varaždinu. Prve dvije godine studija teologije je odslušao u Baji, odakle je na treću godinu došao u Vukovar. Studij je završio u Pečuhu.
- 42 Augustin Nikolić (Kreševo, 20. ožujka 1795. – Ljubuški, 27. travnja 1834.) se zavjetovao 1812. Gramatiku i humaniora je završio u Požegi, a studij filozofije u Subotici. Daljnji školski put mu je bio identičan onome Pavla Mareševića, usp. prethodnu bilješku.
- 43 Mijo Rozić st. (Brotinjo, 25. veljače 1794. – Zaslavlje, 6. listopada 1846.) se zavjetovao 1813. Humaniora je polazio u Osijeku i Pečuhu, a studij filozofije u Subotici. Daljnji studij mu je imao tijekom identičan Pavlu Mareševiću i Augustinu Nikoliću. Prilikom podjele Bosne Srebrene 1844. pridružio se kustodiji hercegovačkih franjevaca i umro je kao kapelan u Zaslavlju. Usp. Bakula, 1867: 202-203.

se Gašić vratio u Kraljevu Sutjesku, a u Vukovar je na treću godinu studija stigao Mato Antunović.⁴⁴ Ovaj klerik, koji je pripadao fojničkom distriktu, ostao je u Vukovaru tijekom dvije godine i odslušao treću i četvrtu godinu studija teologije.⁴⁵ Zatim ponovno godinu dana nijedan bosanski klerik nije boravio ondje, a početkom šk. god. 1825./26.⁴⁶ studij su došla dovršiti dvojica pripadnika kreševskog distrikta: Petar Marešević⁴⁷ i Ilija Vidošević.⁴⁸

Ovako prezentirani podaci donose sljedeće sumarne rezultate. U razdoblju od 12 godina (1814.-1826.) kroz vukovarski samostan i njegovu školu prošao je ukupno 21 bosanski klerik. Samo su dvojica među njima, Grgo Nikolić i Tadija Gašić, pohađali studij filozofije, a kako se potonji kasnije vratio i na studij teologije to znači da je dvadeset klerika polazilo i jednu od godina tog studija. Boravak svakog od njih je trajao samo jednu godinu s iznimkom Lovre Šljivića i Mate Antunovića koji su u Vukovaru proveli dvije uzastopne godine.⁴⁹ U promatranom se razdoblju ipak može povući jasna vremenska razdjelnica jer su polaznici teologije u periodu prije 1820. svi pohađali samo najnužnije gradivo iz moralne, pastoralne i dogmatske teologije, što je slučaj i kod Šljivića čiji je boravak trajao dvije godine već i iz razloga nedostatnog predznanja obzirom da je ranije bio oslobođen pohađanja nastave filozofije.

Postavlja se pitanje zbog čega je toliki broj bosanskih klerika polazio nastavu u skraćenom obliku. Odgovor se u konkretnom slučaju ne nalazi samo u usvajanju Vrhovčevih prijedloga koji su smjerali tome da se klerike oslobodi pohađanja onih predmeta koji im ni na koji način nisu mogli pomoći u kasnijem pastoralnom radu u Bosni. Rješenje treba tražiti u epidemiji kuge koja je na bosanskohercegovačkom prostoru izbila 1813. i posebno teško poharala

44 Usp. NAZ NDS (OD) 1722/1822. Int. Tablica rasporeda. Nije poznato je li Gašić kao i klerici u razdoblju 1814.-1820. dobio dispenciranje ili je uzrokom povratka bilo nešto drugo.

45 Mato Antunović (Fojnica, 22. siječnja 1797. – Bihać, 7. veljače 1848.) se zavjetovao 1815. Sljedeće godine poslan je u Baju gdje je završio studij filozofije i prve dvije godine studija teologije.

46 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1825. – 4. X. Tablica rasporeda.

47 Petar Marešević (Kreševo, 3. veljače 1800. – ?) se zavjetovao 1819. Nakon toga je 1820. započeo studij filozofije u Radni, a završio ga je u Iloku. Teologiju je najprije studirao u Székesfehérváru, a drugu i treću godinu je odslušao u Zagrebu. Dovršivši 1826. ovaj studij, premješten je u Peštu gdje je započeo studij medicine i ondje je ostao do 1830. kada je poslan u Beč. Medicinu je završio 1836., međutim, nije se vratio u Bosnu nego je napustio Red i radio kao liječnik negdje u okolici Budima. Usp. Jelenić, 1915: 385.

48 Ilija Vidošević *alias* Čavar (Bogodol, 28. siječnja 1802. – Široki Brijeg, 17. travnja 1867.) se zavjetovao 1819. Zajedno s Petrom Mareševićem pohađao je filozofiju i prvu godinu studija teologije. Nakon toga je ostao u Székesfehérváru i na drugoj godini studija, dok je treću dao u Szombatheyly. Prilikom podjele Bosne Srebrene pridružio se kustodiji hercegovačkih franjevacu. Usp. Bakula, 1867: 202-203.

49 Tadija Gašić je također u Vukovaru boravio dvije godine, ali u dva odvojena navrata.

katoličko stanovništvo.⁵⁰ Tijekom njezina trajanja stradao je i velik broj franjevaca što je pogoršalo ionako tešku situaciju u kojoj se Bosna Srebrena nalazila po pitanju broja svećenika jer je njihov broj osjetno opao na prijelazu stoljeća.⁵¹ Upravo gubici izazvani ovom epidemijom motivirali su apostolskog vikara Augustina Miletića da se u srpnju 1815. obrati na KUNV i zatraži da se nekoliko klerika koji su već pohađali teologiju čim prije vrati u Bosnu, što je i prihvaćeno.⁵² Tako je još iste godine nekolicini klerika dozvoljeno da se bez obzira što nisu dovršili kompletan studij teologije vrate u Bosnu i stave na raspolaganje za župničku dužnost. Učilište u Vukovaru je i sljedećih nekoliko godina omogućavalo ovakav, svojevrstan ubrzani način završavanja školovanja. Nije poznato kada je donesena ova odluka, ali sigurno nije bila riječ o slučajnosti.

Dispenziranje je dodjeljivano od strane KUNV-a što je bila redovita praksa, a u prikazanim slučajevima (uz iznimku šk. god. 1814./15.) kod klerika raspoređivanih u Vukovar redovito je označeno u tablicama. Inicijativa za dobivanje dispenziranja mogla je poteći s više strana. Postoje primjeri u kojima su je tražili sami klerici, zatim njihovi redovnički starješine (bilo iz Bosne Srebrene, bilo iz provincije domaćina) i konačno netko od biskupa koji su u cijelom procesu imali ulogu posredovanja i nadzora. Klerici su svoje molbe morali potkrijepiti potvrdama neke više instance. Obično bi to bili gvardijan ili vikar samostana u kojem su stanovali, a koji bi potvrđivali da je dispenziranje opravdano zbog dobrog školskog uspjeha i(li) uzornog vladanja. U svim slučajevima konačno odobrenje davao je KUNV, obično izlazeći u susret tražiteljima.⁵³

50 Usp. Džaja, 1971: 99-102. Autor pri tome cilja na to da su katolici pri ranijim slučajevima epidemija bili manje pogođeni od ostalih dviju konfesionalnih zajednica, osobito muslimana koji su i tijekom ovog razdoblja imali najviše gubitaka. Što se tiče umrlih franjevaca nekoliko primjera u svojoj *Arkivi* donosi Mato Mikić, usp. AFSKS POK5 p. 375-376 gdje je opisana smrt Filipa Šeremeta (†1814.) i Franje Šimkića (†1815.).

51 Džaja, 1971: 120 bilj. 90 donosi podatak kako je broj pastoralno aktivnih svećenika između 1786. i 1806. opao sa 96 na 79, a o nekima od uzroka spomenutog trenda govori na str. 150-151.

52 Usp. NAZ NDS (OD) 1574/1815. Int. Riječ je o dopisu KUNV-a Maksimilijanu Vrhovcu od 19. rujna 1815. u kojem navode Miletićevu molbu i obavještavaju Vrhovca da će joj biti udovoljeno.

53 Jedan primjer iz ovog razdoblja čuva se pod NAZ NDS (OD) 366/1818. Bosanski klerik Ivan Franjić, polaznik studija filozofije u Varaždinu tražio je oslobađanje od pohađanja i polaganja matematike. Kao razloge je navodio to da mu znanja iz tog predmeta neće biti ni od kakve koristi u budućem pastoralnom radu u Bosni, ali je i otvoreno priznavao da mu je matematika vrlo teška i da se boji da je neće uspjeti položiti. Njegovu je molbu pismeno preporučio Maksimilijan Vrhovac koji je osim toga zatražio da se to dispenziranje provede i za sve ostale bosanske klerike, ponovno navodeći nasušnu potrebu za dušobrižnicima koja je vladala u Bosni. KUNV je 17. ožujka donio odluku kojom je Franjiću potvrđeno

Prema tome podaci za primjerice šk. god. 1815./16. otkrivaju da je tada ukupno 12 bosanskih klerika polazilo neku od godina studija teologije, a od toga 1 prvu, 5 drugu, 3 četvrtu godinu, a 3 klerika su dobili dispenciju i bili upućeni na pohađanje najnužnijeg gradiva.⁵⁴ Analiza ukupnog broja studenata teologije u periodu 1814.-1820.⁵⁵ u početku otkriva pad, osobito tijekom kritične faze haranja kuge, a zatim postupni porast koji je u posljednjoj promatranoj godini bio i izuzetno velik, s 13 na 20 klerika.⁵⁶ Također i broj klerika na završnim godinama i onih za koje je KUNV označio da završavaju po ubrzanom programu pokazuje slične trendove. Pri tom je zanimljiv raspored takvih klerika. Upadljiva je podjela na dvije provincije. Klerici kojima je odmah na početku školske godine određeno dispenciranje borave u Vukovaru u kapistranskoj provinciji, dok su oni koji su studij slušali po redovitom programu to činili u Székesfehérváru i Szombathelyu, samostanima marijanske provincije. Premda bi se moglo zaključiti suprotno, nije bila riječ o nekakvom ustaljenom pravilu. Podrobnija analiza podataka iz pregledanih tablica otkriva da su se dispenciranja događala i mimo odluka KUNV-a donesenih prilikom sastavljanja rasporeda. Za ovo postoji dovoljno primjera. Tako su klerici Bartol Martinović i Mijo Samardžić 1815. dovršili drugu godinu studija teologije u Mohaču, ali se njihova imena ne javljaju u kasnijim tablicama što sugerira da je KUNV donio odluku da ih se vrati u Bosnu.⁵⁷ Da se radilo o tome potvrđuje slučaj Ilije Starčevića i Ivana Glavadanovića koji su 1816. završili istu razinu

dispenciranje, ali nije dozvoljeno da se ono protegne i na sve ostale klerike. Usp. NAZ NDS (OD) 748/1818. Int. Općenito praksa KUNV-a nikada nije bilo kolektivno, nego pojedinačno dijeljenje dispenciranja.

54 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1815. – 10. X. i NAZ NDS (OD) 1605/1815. Int. Tablica rasporeda.

55 Analiza je napravljena prema tablicama rasporeda za svaku od školskih godina u ovom periodu. Sve su citirane na drugim mjestima u ovom radu.

56 Franjevački izvori su, dakako, najviše pažnje posvetili utjecaju epidemije na katoličko stanovništvo i njihovom analizom se razabire da je sama pošast najviše harala 1814. i 1815., dok je 1816. bila godina obilježena glađu. Kuga je ponovno buknuła 1817., ali već slabijeg intenziteta i nakon toga je epidemija prestala. Usp. Jelenić, 1927: 39: sv. 2, 174-175. Riječ je o dijelu ljetopisa sutješkog samostana koji je naknadno sastavio Stjepan Marijanović, koji je u vrijeme epidemije boravio kao klerik u Monarhiji. Baltić, 2003: 108 (37) samo uz godinu 1815. u kratkoj bilješci navodi da je kuga kroz tri godine harala Bosnom. Opis kuge na fojničkom području u svojoj kronici donosi Andrija Glavadanović, usp. AFSF Fojnicensia, kut. 4, br. 24 *Ljetopis fra Andrije Glavadanovića 1804.-1861*. Njegov pristup je dragocjen u usporedbi s Marijanovićevim. Potonji je, naime, detaljniji po pitanju geografskog rasporeda gubitaka, jer jasno izdvaja područja sutješkog distrikta koja su bila teško pogođena u odnosu na ostala. S druge strane, Glavadanovićev kudikamo sažetiji opis donosi pregled vremenskih faza u kojima je pošast jačala, odnosno slabila. Tako je primjetan sljedeći trend: 1814. širenje kuge po svoj Bosni; 1815. razdoblje najvećeg pomora; 1816. slabljenje kuge, ali vrhunac gladi i 1817. posljednja pojava bolesti i njezin nestanak.

57 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1814. – 11. X. i NAZ NDS (OD) 1487/1814. Int. Tablica rasporeda.

studija u Szombathelyu, ali je Bosna Srebrena zbog navedenog pomanjkanja svećenika zatražila njihov povratak u Bosnu što je i odobreno.⁵⁸ Također je i kasniji provincijal Stjepan Marijanović u razdoblju 1814.-1817. završio tri godine studija teologije u Székesfehérváru nakon čega se vratio u matičnu provinciju.⁵⁹ Premda u njegovom slučaju u tablicama rasporeda nije ništa naznačeno, očigledno je Marijanović iz istog razloga kao i ranije navedeni dobio dozvolu da ranije dovrši studij. Može se zaključiti da je KUNV svjestan situacije koja je vladala u Bosni, već prilikom raspoređivanja izabirao određeni broj klerika za ubrzano dovršavanje studija i određivao im smještaj u Vukovaru. U ostalim slučajevima bila je riječ o *ad hoc* situacijama na koje nitko nije mogao imati utjecaja, jer epidemija nije u svim područjima uvijek bila jednakog intenziteta, nego je povremeno jačala, a povremeno slabila. Također, bilo je nemoguće utvrditi kada će i hoće li joj podlegnuti i neki od bosanskih franjevac. Prema tome, dispenziranje klerika raspoređenih u Vukovar je neko vrijeme bilo pravilo, dok se kod onih raspoređenih u druge samostane radilo o iznimkama. Ovo potvrđuje i analiza semestralnih ispita održanih u Vukovaru tijekom promatranog perioda koja pokazuje da se najveći naglasak stavljao upravo na više puta spominjana tri područja: moralnoj, pastoralnoj i dogmatskoj teologiji.⁶⁰ Tome treba dodati i okolnost da su mnogi klerici prije dolaska u Vukovar i niže razine obrazovanja u velikoj mjeri završavali samo djelomično, pa im je vjerojatno u okruženju gdje se govorilo njihovim jezikom bilo lakše nadvladati sve praznine u gradivu. Konačno, od svih teoloških učilišta Vukovar je geografski bio najbliži Bosni te je povratak klerika bio skopčan s nešto manjim poteškoćama i troškovima u odnosu na udaljenije samostane na užem mađarskom području.

Posljednja pitanja koja se postavljaju su ona oko distriktne pripadnosti pojedinog klerika i njihovog školskog puta do dolaska u Vukovar. Već je istaknuto da za institucije na području Monarhije, kako crkvene, tako i svjetovne pripadnost klerika određenom distriktu nije igrala nikakvu ulogu.⁶¹ Vukovarski samostan u kontekstu te podjele ipak predstavlja svojevrsnu iznimku. Naime, kako je fojnički distrikt bio najveći i po površini i po broju župa, tako je među bosanskim klericima bio najveći udio kandidata s tog prostora.⁶² Analiziraju li

58 Usp. NAZ NDS (OD) 1723/1817. Int. Tablica rasporeda.

59 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1816. – 24. IX. i NAZ NDS (OD) 1495/1816. Int. Tablica rasporeda.

60 Usp. Hoško, 2002: 386 bilj. 70. Treba naglasiti da su ovi ispiti bili zajednički za pripadnike obiju provincija, iako su članovi provincije sv. Ivana Kapistrana, dakako, studij pohađali po redovitom programu.

61 Usp. bilj. 20.

62 Na ovakav zaključak upućuje analiza podataka sadržanih u tablicama rasporeda i semestralnim izvješćima o klericima koji se čuvaju u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu u spisima Nadbiskupskog duhovnog stola (*Officium dioecesatum*) za period 1788.-1847. i

se podaci za klerike koji su tijekom razdoblja 1813.-1839. boravili u Baji dobiva se ukupna brojka od 32 klerika, među kojima je točno polovica, dakle njih 16 pripadala fojničkom distriktu, 10 kreševskom, a 6 sutješkom. Jednako tako u samostanu u Dunaföldváru je 1830.-1843. ukupno 17 klerika pohađalo studij filozofije. Od toga 10 pripadnika fojničkog, 6 kreševskog i 1 sutješkog distrikta. U razdoblju 1814.-1826. ukupan raspored klerika u Vukovaru izgleda ovako: 4 pripadnika fojničkog, 8 kreševskog i 9 članova sutješkog distrikta. Naravno, vukovarski samostan nije bio jedina iznimka po ovom pitanju, pa je tako broj fojničkih klerika bio malen u Subotici (8 od ukupno 40 u periodu 1815.-1840.) ili se oni ponegdje uopće ne javljaju kao primjerice u Szolnoku gdje su 1829.-1844. devetorica klerika pohađali studij filozofije i(li) teologije.⁶³ No, kako je samostan u Vukovaru barem neko vrijeme očigledno imao posebnu namjenu da ubrzanim završavanjem studija omogući nadoknađivanje gubitaka izazvanih kugom, nameće se zaključak da je područje sutješkog distrikta bilo najviše pogođeno ovom epidemijom. To posebno upada u oči ukoliko se izdvoje klerici iz razdoblja 1814.-1820. kada su na osnovi dobivenih dispenciranja u Vukovaru dovršavali najnužnije gradivo iz moralne, pastoralne i dogmatske teologije. Dobiva se ukupna brojka od 13 klerika, od kojih su čak osmorica pripadali sutješkom distriktu, dvojica fojničkom, a trojica kreševskom.⁶⁴ Ukoliko se gore navedeni primjeri dispenciranja klerika u drugim samostanima stave u ovakav kontekst, ponovno upada u oči omjer pripadnika sutješkog distrikta čijim članom nije bio jedino Ivan Glavadanović. Iz svega navedenoga se nameće zaključak da je u razdoblju 1814.-1820. KUNV uzimao u obzir i pripadnost klerika pojedinom distriktu. Kako je taj izbor funkcionirao vidljivo je iz dopisa koji je Vrhovac 17. listopada 1815. uputio Miletiću.⁶⁵ Prema njemu Vijeće je bilo nezadovoljno time što su ga Miletić i tadašnji provincijal Anđeo Franjić zaobilazili u pozivanju klerika natrag u Bosnu, koristeći kao posrednike dvojicu biskupa: naslovnog risanskog Aleksandra Alagovića i đakovačkog Antuna Mandića. KUNV načelno nije bio protiv izlaženja ususret potrebama Bosne Srebrene i apostolskog vikarijata, ali je želio da se sve odvija po unaprijed utvrđenom planu i stoga je poručio Miletiću da ubuduće on i(li) provincijal sve svoje zahtjeve vezane uz bosanske klerike šalju putem Vrhovca kao posrednika. Na taj su način apostolski vikar i provincijal mogli Vijeću preporučivati

knjigama oblačenja triju bosanskih samostana, usp. bilj. 26. Na toj osnovi su prezentirani i primjeri koji slijede u tekstu.

63 U svim navedenim primjerima kao vremenski okvir su postavljene prva i posljednja školska godina tijekom koje je zabilježen boravak nekog od bosanskih klerika. Tijekom navedenog okvira bilo je i dužih ili kraćih perioda bez njihove nazočnosti. Što se tiče pripadnosti klerika u Szolnoku, sedmorica su bili članovi sutješkog, a dvojica kreševskog distrikta.

64 Prije 1820. još dvojica klerika su pohađali filozofiju pa ih se ne računa u ovoj analizi.

65 Usp. NAZ NDS (OD) 1574/1815. Int.

dispenziranje odgovarajućih klerika onog samostana čijem je distriktu bila najpotrebnija kadrovska popuna. Otuda posvemašnja dominacija sutjeških klerika prije 1820. U preostalom periodu ove prve faze, dakle do 1826., nastavu je u Vukovaru pohađalo još 8 klerika od kojih niti jedan nije dobio oslobođenje od pohađanja neke godine studija. Njihova, pak, pripadnost distriktima pokazuje drastično promijenjenu sliku jer su dvojica klerika pripadali fojničkom, samo jedan sutješkom, a preostala petorica kreševskom distriktu. Ovaj nesrazmjer potvrđuje da je u prethodnom razdoblju raspoređivanje bosanskih klerika u Vukovar bilo motivirano i potrebama pojedinog distrikta, ali otvara i pitanje oko toga je li postojala ikakva pravilnost ili sustavnost prilikom njihovog razmještanja po pojedinim provincijama.

Premda će tek detaljna analiza školskog puta svih klerika moći to nedvojbeno potvrditi, već i ovdje predstavljeni uzorak pokazuje da nekakvog pravila nije bilo. Kao primjer može poslužiti usporedba između trojice klerika sutješkog distrikta u priloženoj tablici od kojih su prva dvojica studij dovršili u Vukovaru.

Ime i prezime klerika	Datum i mjesto zavjetovanja	Mjesto pohađanja gramatike	Mjesto pohađanja humaniorâ	Mjesto pohađanja filozofije	Mjesto pohađanja teologije
Bonaventura Benić ml.	3. veljače 1810. Kraljeva Sutjeska	Brod (1810.-1811.); Požega (1811.-1813.)	Zagreb (1813.-1814.)	Szombathely (1814.-1816.)	Szombathely (1816.-1818.); Vukovar (1818.-1819.)
Lovro Šljivić	3. veljače 1810. Kraljeva Sutjeska	Požega (1811.-1813.)	Pečuh (1813.-1815.)	? (dispenziran?)	Vukovar (1815.-1817.)
Stjepan Marijanović	3. veljače 1810. Kraljeva Sutjeska	Požega (1811.-1812.)	Požega (1812.-1813.); Pečuh (1813.)	Baja (1813.-1814.)	Székesfehérvár (1814.-1817.)

Tablica 1. Usporedni školski put trojice klerika.

Kako slijedi iz tablice, bez obzira što su se svi zavjetovali isti dan, Benić je upućen na školovanje skoro godinu dana ranije. Kronologija otkriva da su obojica klerika koji će kasnije studirati u Vukovaru gramatiku pohađali kraće od potrebnog (Benić tri, a Šljivić dva od četiri propisana razreda), a Benić je bio oslobođen i jednog razreda humaniorâ. Šljivić je, pak, na toj razini proveo dvije godine, ali treba naglasiti da je zapravo ponavljao prvi razred.⁶⁶ Ono što posebno upada u oči je činjenica da je Šljivić, bez obzira na očigledno slabe ocjene i nedostatno predznanje oslobođen cjelokupnog pohađanja studija filozofije i direktno je upućen u Vukovar na studij teologije. Jednako kao i tada pristigli klerici Aždajić (na drugu godinu studija) i Grgić (na treću), i on je ondje trebao provesti svega godinu dana, međutim netko je procijenio da bi to bilo pretjerano, pa je ostavljen do jeseni 1817. kada se nakon ukupno 6 godina provedenih na školovanju vratio u Bosnu.⁶⁷ S druge strane, Benić je najprije u Szombathelyu završio cjelokupan studij filozofije i redovito polazio dvije godine studija teologije i tek je nakon toga bio upućen u Vukovar na polazanje još najnužnijeg gradiva viših godina provevši na taj način ukupno skoro 9 godina na školovanju. Vezano uz raspored po provincijama, prezentirani podaci sugeriraju određenu pravilnost u razinama školovanja. Tako su obojica gramatiku polazili u samostanima kapistranske provincije, a humaniora na području ladislavske provincije. Kako je Šljivić bio dispenziran već i od pohađanja filozofije i nižih godina studija teologije, ispalo bi da se vratio u kapistransku provinciju, dok je Benić navedeni dio školovanja proveo u marijanskoj provinciji. Međutim, i ovdje je riječ samo o prividu koji će potvrditi primjer Stjepana Marijanovića. Kao i prva dvojica i on je s pohađanjem gramatike započeo u Požegi, ali je vrlo brzo dobio dispenziranje i bio prebačen na humaniora čiji je jedan semestar završio u Požegi, a drugi u Pečuhu. Isto tako je i studij filozofije polazio svega jednu godinu, da bi konačno studij teologije slušao prema redovitom programu, ali je ipak oslobođen pohađanja posljednje godine. Slično kao i Benić i on je boravio u samostanima triju provincija. Ovakva tabelarna raščlamba bi u slučaju nekih klerika pokazala i potpuno podudaranje tijekom njihovog školovanja, ali ni tada se ne može govoriti o svjesnoj namjeri nadležnih institucija, ponajprije KUNV-a.

Nakon što su 1826. u Vukovaru studij teologije dovršili Petar Marešević i Ilija Vidošević uslijedila je pauza od 11 godina tijekom kojih vukovarski samostan nije primao bosanske klerike. Uzrok ovoj pauzi ležao je u tome

66 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1814. – 11. X. i NAZ NDS (OD) 1487/1814. Int. Tablica rasporeda.

67 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1816. – 24. IX. Tablica rasporeda za šk. god. 1816./17. gdje uz Šljivićevo ime stoji: *Non constat utrum redierit in Patriam absolutis necessariis Theologicis Studiis nec ne?*

što su se u međuvremenu u proces njihovog prihvata uključili i samostani Provincije Presvetog Spasitelja. Naime, već od 1815. primjetna je tendencija sve učestalijeg slanja klerika na pohađanje humaniorâ i filozofije u samostan u Suboticu. U dvadesetim godinama 19. st. u proces se uključuju i ostali samostani navedene provincije, pa tako i oni s teološkim učilištima što je omogućilo veću disperziju bosanskih klerika. Nakon spomenute pauze od 11 godina u Vukovar je početkom šk. god. 1837./38.⁶⁸ stigao pripadnik sutješkog distrikta Luka Šimić.⁶⁹ Ondje je ostao dvije godine i dovršio studij teologije, a u godini njegovog odlaska 1839. došao je Lovro Soptić⁷⁰ pripadnik kreševskog distrikta koji je u Vukovaru odslušao posljednju godinu studija.⁷¹ Nakon jednogodišnje stanke, novi bosanski klerici bili su Petar Banić⁷² iz fojničkog i Ivan Katavić⁷³ iz kreševskog distrikta, prvi kao polaznik treće, a drugi četvrte godine studija teologije.⁷⁴ Oni su bili i posljednji bosanski klerici koji su u Vukovaru pohađali ovaj studij. Naime, provincijal provincije sv. Ivana Kapistrana Josip Matzek je 13. rujna 1842. donio odluku o premještanju teološkog učilišta iz Vukovara u Budim, dok je na njegovo mjesto stiglo filozofsko.⁷⁵ Već tijekom druge godine njegovog djelovanja onamo su stigla dva pripadnika kreševskog distrikta na pohađanje završne godine studija filozofije.⁷⁶ Riječ je bila o Ivanu Crnjcu⁷⁷ i

68 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1837. – 5. IX.

69 Luka Šimić (Vareš, 7. veljače 1816. – Zovik, 28. veljače 1856.) se zavjetovao 1832. Studij filozofije je odslušao u Iloku, nakon čega je prve dvije godine studija teologije završio u Brodu.

70 Lovro Soptić (Dužice, 30. studenog 1814. – Ružići, 11. lipnja 1851.) se zavjetovao 1833. Najprije je u Dunaföldváru i Pečuhu polazio filozofiju, a u Pečuhu je odslušao i prve tri godine studija teologije. Nakon 1844. pridružio se hercegovačkoj kustodiji i umro je kao vikar samostana u Širokom Brijegu. Usp. Bakula, 1867: 202-203.

71 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1839. – 30. VII. i NAZ NDS (OD) 1589/1839. Int. Tablica rasporeda.

72 Petar Banić *alias* Kasalo (Livno, 14. listopada 1820. – Čuklić, 11. studenog 1873.) se zavjetovao 1836. Studij filozofije je polazio u Vácu gdje je odslušao i prve dvije godine studija teologije. Nije poznato je li i on prešao u Budim nakon premještanja teološkog učilišta onamo.

73 Ivan Katavić (Kreševo, 10. veljače 1818. – Imotski, 18. ožujka 1868.) se zavjetovao 1834. Studij filozofije je započeo u Varaždinu, a dovršio ga u Čakovcu. Nakon toga je prve tri godine studija teologije odslušao u Szombathelyu.

74 Usp. AHFPZ A-VIII-3a, 1841. – 14. IX. Tablica rasporeda.

75 Usp. Hoško, 2002: 398-399. U tom kontekstu nije poznato gdje je Banić završio četvrtu godinu studija.

76 Usp. *Schematismus provinciae Capistranae, 1844.* p. 26.

77 Ivan Crnjac (Čerigaj, 11. ožujka 1819. – Široki Brijeg, 11. lipnja 1860.) se zavjetovao 1838. Humaniora je završio u Požegi, a prvu godinu filozofije u Dunaföldváru. Nije poznato gdje je pohađao studij teologije. Kasnije se pridružio kustodiji u Hercegovini i umro je vršeći dužnost širokobriješkog gvardijana. Usp. Bakula, 1867: 202-203.

Iliji Lekiću⁷⁸ koji su bili i posljednji bosanski klerici koji su pohađali nastavu u Vukovaru. U ovim godinama sukobi između Bosne Srebrene i apostolskog vikara Rafe Barišića su dosegli svoj vrhunac. Barišić, koji je uvijek pokazivao podozrivost prema školovanju na području Monarhije uspio je ishoditi da Kongregacija za širenje vjere 20. rujna 1841. zabrani odlazak bosanskim klericima bilo gdje drugamo osim u Italiju, a početkom lipnja 1843. sličnu odluku je donijela i vlada u Beču s tim da je ipak bilo dozvoljeno da oni klerici koji su se već nalazili u Ugarskoj ostanu do kraja školovanja.⁷⁹ Sumiraju li se podaci o polaznicima samostanskog učilišta u Vukovaru prispjelim iz Bosne u ovom periodu na isti način kao i ranije, dobiva se ukupna brojka od 6 klerika koji su u razdoblju 1837.-1844. (uz iznimku šk. god. 1840./41.) pohađali studij teologije (u četiri slučaja) ili filozofije (dvojica klerika). Osim Luke Šimića svi su ondje boravili samo jednu godinu nakon čega su ili dovršavali studij ili bivali upućivani u neki drugi samostan. Gledano po distriktima, u ovom razdoblju dominiraju klerici koji su pripadali kreševskom, jer su ostala dva zastupljena samo sa po jednim svojim članom.

Zaključak

Nakon što je početkom 19. st. obnovljeno teološko učilište u franjevačkom samostanu u Vukovaru, ono se u sklopu reorganiziranja školovanja bosanskih klerika stipendiranih sredstvima zaklade Josipa II. također uključilo u njihov prihvata. Tijekom dvaju vremenskih odsječaka (1814.-1826. i 1837.-1844.)⁸⁰ nastavu u ovom samostanu je zajedno s kandidatima Provincije sv. Ivana Kapistrana polazilo ukupno 27 bosanskih klerika po čemu je ovaj samostan unutar vlastite provincije predstavljao jedno od najznačajnijih središta uz

78 Ilija Lekić (Čerigaj, 14. srpnja 1822. – Posušje, 9. listopada 1851.) se zavjetovao zajedno s Ivanom Crnjcem 1838. i imali su identičan tijek školovanja do završetka filozofije u Vukovaru. Nakon toga Lekić je upisao studij teologije u Pečuhu, ali nije poznato je li ga ondje i dovršio. Također se pridružio hercegovačkim franjevcima i umro je kao župnik u Posušju. Usp. Bakula, 1867: 202-203.

79 Hrvatski prijevod dekreta Propagande v. u Baltić, 2003: 144 (60). Augustin Maračić, jedan od Barišićevih protivnika, u jednom pismu upućenom 1844. ovako objašnjava njegovu nesklonost klericima školovanim preko Save: „A ovo zato učini, jerbo kojise tamo uče, izajdu expediti i qualificati in suis officiis et obligationibus perficiendis, i znajuse opponirat svakoj nepravdi: a koji u Talijanskoj uči, *Martin u Zagreb, Martin iz Zagreba*, i s' ovakim lasno moxe uregivat, shto po opakoj xelji cilja, dostignuti“, cit. Matasović, 1927: 274. Baltić govori kako apostolski vikar: „baš rad /nije/ imo one koji bi priko Save učili. Ove bi isti nazivo hereticim“, cit. Baltić, 2003: 126 (47). Odluka vlade u Beču poznata je na osnovi žalbe koju je 12. studenog 1843. uprava Bosne Srebrene uputila Ferdinandu V. Usp. Jelenić, 1913: 156-158.

80 Uz iznimku šk. god. 1820./21., 1824./25. i 1840./41.

samostane u Požegi i Baji. Među tim klericima svega su četvorica polazili nastavu iz filozofije i to dvojica od njih u razdoblju 1843.-1844. kada je teološko učilište bilo premješteno u Budim, a u Vukovar namješteno filozofsko. Također, jedan od polaznika filozofije u ranijem razdoblju (Tadija Gašić) je nakon toga ponovno u Vukovaru polazio dio studija teologije.

Većina u gornjem tekstu navedenih klerika u Vukovaru je polazila neku od viših godina studija teologije. Za Bosnu Srebrenu je od posebno dragocjenog značaja bio boravak klerika u početnoj fazi 1814.-1820., kada je uslijed epidemije kuge izgubila velik broj svojih kadrova. Da bi se ovaj gubitak nekako nadoknadio jedna veća grupa klerika je tijekom tih godina u Vukovaru dovršavala studij polazeći samo najnužnije gradivo iz moralne, pastoralne i dogmatske teologije, dobivajući dispenziranje od polaznja ostalih predmeta. Ovakav način dovršavanja školovanja je posebno zahvaćao pripadnike sutješkog distrikta što ukazuje na određene trendove koji boravak bosanskih klerika u vukovarskom samostanu čine određenom iznimkom u odnosu na grupe koje su pohađale nastavu u ostalim samostanima, neovisno o provinciji. Analiza klerika po distriktima pokazuje malen broj (5) pripadnika fojničkog distrikta koji su u ukupnom broju stipendista zaklade Josipa II. činili relativnu većinu. Pripadnici ostala dva distrikta su u gotovo dvostrukom omjeru nadmašivali članove fojničkog distrikta. Tako je kroz Vukovar prošlo 10 pripadnika sutješkog i 12 kreševskog distrikta. Brojka potonjih privlači posebnu pažnju jer je njihov udio u ukupnom broju bosanskih klerika bio daleko najmanji. Od ove dvanaestorice, točno ih se polovica kasnije pridružila kustodiji hercegovačkih franjevaca. Ovim uvidom u brojke i vremenska kretanja dolaženja i školovanja bosanskih klerika otvara se prostor za istraživanje njihove svakodnevice i odnosa prema pripadnicima kapistranske provincije od kojih i s kojima su se zajedno školovali čemu dosadašnja historiografska istraživanja nisu pridavala značajniju pažnju.

Izvori:

a) neobjavljeni

AFSF (= Arhiv franjevačkog samostana u Fojnici), Fojnicensia, kut. 4, br. 17 *Necrologium Provinciae*.

AFSF, Fojnicensia, kut. 4, br. 24 *Ljetopis fra Andrije Glavadanovića, 1804.-1861.*

AFSK (= Arhiv franjevačkog samostana u Kreševu), Nokr. 1, *Necrologion seu catalogus nominorum patrum ac fratrum almae observantiae provinciae Bosnae Argentinae defunctorum, pro conventu Kresheviensi S. Catharinae V. M., industria potissimum R. P. Michaelis Slishkovich praenominati conventus*

guardiani impigri confectum tempore provincialatus admodum R. P. Michaelis Duich de Livno, anno Domini 1834.

AFSKS (= Arhiv franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci), Nek. 2, Necrologium fratrum minorum provinciae Bosnae Argentinae auctum et in meliorem ordinem redactum pro venerabili conventu Curiae Bani seu Suttiskae. Exaratum a R. P. Petro Babaja, definitore et guardiano, MDCCCXXXVIII.

AFSKS, POK5 *Arkiva (knjiga prva) u kojoj povjesnica države Srebreno-Bosanske, Crkva Bosanska, topographia manastira starih, biographia redovnika izvrsnijih i još mlogah drugih, sabrana po O. fra Mati Mikiću 1853.*

AFSKS, Zp. 1, Knjiga novaka, I.

AHFPZ, A-VIII-3a (= Arhiv Hrvatske franjevačke provincije u Zagrebu *Acta Studentium ex Bosnia, 1784.-1841.*).

NAZ NDS (OD) (= Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, Spisi nadbiskupskog duhovnog stola (*Officium dioecesanum*)) god. 1788.-1847.

b) objavljeni

Bakula, Petar (1867), *Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina pro anno Domini 1867*, Spalati, Typis Antonii Zannoti.

Bakula, Petar (1873), *Schematismus topographico-historicus Vicariatus apostolici et Custodiae provincialis franciscano-missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873*, Mostar Typis Missionis Cathol. in Hercegovina.

Schematismus provinciae Capistranae (1844), Schematismus Almae Provinciae S. Joannis a Capistrano Ordinis Minorum S. P. Francisci Regularis Observantiae ad Annum Christi MDCCCXLIV. Budae, Typis Regiae Universitatis Hungaricae.

Baltić, Jako (2003), *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb.

Jelenić, Julijan (1913), *Izvori za kulturnu povjest bosanskih franjevaca*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.

Jelenić, Julijan (1927a), „Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci“, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. 39, Sarajevo, sv. 2, 167-191.

Jelenić, Julijan (1927b), *Spomenici kulturnog rada Franjevaca Bosne Srebreničke*, vol. 1, Monumenta franciscana Iugoslavica, Mostar.

Jolić, Robert (2009), *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja Blažene Djevice Marije-Franjevačka knjižnica Mostar, RECIPE, Knjiga 3., Mostar.

Matasović, Josip (1927), *Fojnička regesta*, Sremski Karlovci.

Matić, Tomo (1931), „Prijedlog biskupa Vrhovca o reformi školovanja bosanskih franjevaca“, Tisak zaklade tiskare Narodnih novina, Zagreb.

Literatura:

Barišić, Rudolf (2012), „Početak školovanja bosanskih klerika na učilištima u Habsburškoj Monarhiji“, u: *Zbornik o Mati Zoričiću* (ur.: Pavao Knezović i Marko Jerković), Knjižnica Tihi pregaoci, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 179-201.

Džaja, Srećko M. (1971), *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. Stoljeće – Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Hoško, Franjo Emanuel (2000), *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Hoško, Franjo Emanuel (2002), *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Hoško, Franjo Emanuel (2011), *Slavonska franjevačka učilišta*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

BOSANSKI KLERICI ŠKOLOVANI U FRANJEVAČKOM SAMOSTANU U VUKOVARU 1814.-1844.

Sažetak

U prvoj polovici 19. st. franjevački samostan u Vukovaru se sa svojim teološkim učilištem uključio u proces prihvata klerika Bosne Srebrene koji su bili stipendisti zaklade koju je 1785. osnovao Josip II. Tijekom dva vremenska odsječka (1814.-1826. i 1837.-1844.) ondje je nastavu polazilo ukupno 27 bosanskih klerika. U radu se problematiziraju okolnosti uključivanja vukovarskog samostana u proces njihovog školovanja, te donose biografski isječci vezani uz to. Na toj se osnovi usporedbom s nekoliko ostalih samostana koji su u istom razdoblju udomljavali bosanske klerike uočavaju neke specifičnosti karakteristične za samostan u Vukovaru. Jednu od njih predstavlja velik broj klerika koji su dovršavali studij dobivajući dispenziranje od slušanja i polaganja određenog broja predmeta, a drugu visok udio pripadnika sutješkog distrikta među njima. U prilogu se donosi popis svih bosanskih klerika koji su pohađali nastavu u Vukovaru s označenom razinom studija koju su polazili.

Ključne riječi: franjevački samostan u Vukovaru, bosanski klerici, Maksimilijan Vrhovac, Josip II., studij teologije, studij filozofije.

BOSNIAN CLERICS EDUCATED AT THE FRANCISCAN MONASTERY IN VUKOVAR 1814-1844

Summary

In the first half of the 19th century the Franciscan monastery in Vukovar, through its theological faculty, began receiving clerics from Bosna Srebrena who were recipients of fellowships from the foundation founded by Joseph II in 1785. During the two time periods (1814-1826 and 1837-1844) a total of 27 Bosnian clerics attended the classes. This paper shall discuss the circumstances surrounding the involvement of the monastery in Vukovar in the process of their education, and present biographical excerpts related to it. On this basis, a comparison is done with several other monasteries that received Bosnian clerics in the same period, and certain specificities regarding the monastery in Vukovar are observed. One of them is the large number of clerics who finished their studies while being released from the obligation to attend and pass a number of courses, and the other is a high proportion of attendees from the district of Kraljeva Sutjeska among them. The appendix contains a list of all the Bosnian clerics who attended classes in Vukovar with noted levels of the studies they attended.

Key words: Franciscan monastery in Vukovar, Bosnian clerics, Maksimilijan Vrhovac, Joseph II, study of theology, study of philosophy.

Prilog: Popis bosanskih klerika polaznika teološkog i filozofskog učilišta u Vukovaru 1814.-1844.

Ime i prezime	Godine boravka u Vukovaru	Razina studija
<i>Članovi fojničkog distrikta</i>		
Vinko Alaupović	1814.-1815.	Formalno treća godina studija teologije, ali je bio dispenziran.
Grgo Nikolić	1817.-1818.	Prva godina studija filozofije
Marko Jeličić	1819.-1820.	Formalno treća godina studija teologije, ali je bio dispenziran.

Mato Antunović	1822.-1824.	Treća i četvrta godina studija teologije.
Petar Banić <i>alias</i> Kasalo	1841.-1842.	Treća godina studija teologije
<i>Članovi kreševskog distrikta</i>		
Nikola Kordić	1817.-1818.	Formalno druga godina studija teologije, ali je bio dispenziran.
Bonaventura Kraljević	1817.-1818.	Formalno druga godina studija teologije, ali je bio dispenziran.
Andrija Kujundžić	1818.-1819.	Formalno treća godina studija teologije, ali je bio dispenziran.
Pavao Marešević	1821.-1822.	Treća godina studija teologije.
Augustin Nikolić	1821.-1822.	Treća godina studija teologije.
Mijo Rozić st.	1821.-1822.	Treća godina studija teologije.
Petar Marešević	1825.-1826.	Četvrta godina studija teologije.
Ilija Vidošević <i>alias</i> Čavar	1825.-1826.	Četvrta godina studija teologije.
Lovro Soptić	1839.-1840.	Četvrta godina studija teologije.
Ivan Katavić	1841.-1842.	Četvrta godina studija teologije.
Ivan Crnjac	1843.-1844.	Druga godina studija filozofije.
Ilija Lekić	1843.-1844.	Druga godina studija filozofije.
<i>Članovi sutješkog distrikta</i>		
Grgo Knežević	1814.-1815.	Treća godina studija teologije tijekom koje je umro.
Josip Šimić	1814.-1815.	Formalno treća godina studija teologije, ali je bio dispenziran.
Franjo Aždajić	1815.-1816.	Formalno druga godina studija teologije, ali je bio dispenziran.
Jakov Grgić	1815.-1816.	Formalno treća godina studija teologije, ali je bio dispenziran.
Lovro Šljivić	1815.-1817.	Polazio samo gradivo iz moralne, pastoralne i dogmatske teologije.
Tadija Gašić	1817.-1818.	Prva godina studija filozofije.
	1821.-1822.	Treća godina studija teologije.
Bonaventura Benić ml.	1818.-1819.	Formalno treća godina studija teologije, ali je bio dispenziran.
Augustin Maračić	1818.-1819.	Formalno treća godina studija teologije, ali je bio dispenziran.
Ilija Ilić	1819.-1820.	Formalno treća godina studija teologije, ali je bio dispenziran.
Luka Šimić	1837.-1839.	Treća i četvrta godina studija teologije.

Emerik Pavić

**Ramus
viridantis olivae
(izbor)**

De conventu Sanctae Crucis Essekini

§. I. Essekini, quod caput et metropolis est Regni Slavoniae, occasionem praebet Laconicam ejusdem regni notitiam ingerendi. Itaque, hujus regni scutum sunt: *Tres canes albi* (venaticos nuncupant) *in campo viridi decurrentes*. Regio haec, quae in praesens Slavoniae vocabulo insignitur, a Pannoniis tenta fuisse perhibetur: qua ratione etiam Saviam Pannoniam appellatam fuisse referunt scriptores. Porro, Slavinos septentrionales olim Danubii partes, ad Mare Balticum incoluisse, indeque in Mysiam, (Bosniam nempe) Pannoniam et Thraciam migrasse et circa annum Christi sexcentimum, Dravum inter et Savum flumina se medios recepisse, praeterquam quod in prima hujus descriptiones parte suo loco docuimus, plurium etiam Regni Hungariae scriptorum adsertione manet firmum. Hinc factum haud circa abusum, ut sub uno Slavoniae nomine, complures olim provinciae veluti Croatia, Bosnia, Dalmatia, uno pariter vocabulo Illyricum dictae, comprehenderentur. Caeterum plagam, quae Slavonia stricte et ex vero audit, vetere etiam divisione servata, ab oriente Danubius, ab occidente Vindorum Marchia (Carnioliam intellige), a septentrione Hungaria cum Dravi tractu, a meridie tandem Servia, Bosnia, Croatia, insuper Savi flumen concludunt. *D. Ladislaus* eodem, quo Croatiam ac Dalmatiam (post fata nempe domestici regis *Zvonimiri* appellati, verius optimatum delatione, quam antelati regis conjugis, *D. Ladislai* sororis *Lepe* dictae, e testamento resignatione) provinciam quoque hanc in nomen Ungarici imperii adscripsit. Proinde

§. II. *Essekinum* quod olim *Mursa*, nunc vulgo *Essek* dicitur, antiqui Slavini etiam *Odsek* appellabant, eo quod fluvius Dravus ab occidente defluens et septentrionale urbis latus transmittens, quasi terrae urbem continentis partem, fluxu suarum aquarum praeciderit. Haec urbs, quae jam in percelebre fortalitium rarâ structurâ consurrexit et claritate et famâ dives, non tantum Regni Slavoniae caput et metropolis, sed et caeterorum adjacentium finium est propugnaculum: duobus vicinis suburbiis, nonnisi ad quadrantem horae superiore, occidentem versus et dimidiâ fere horâ inferiore, orientem respiciente, cincta manet; memorato *Dravo* extra munimenta fluente omnesque tres praenuncupatas civitates transgrediente et post semi-alterum milliare Danubio illabente.

§. III. Dum adhuc *Mursae* adpellationem retineret coloniaque sub Romanorum imperio audiret, pontem lapideum trans Dravum ad inferius suburbium, quo in loco actu molendina est conspicere, obtinebat; ast multifario bellorum incursu, jam ex integro est demolitus, ut pene ipsa vestigia sese conspectui subducere nitantur.

§. IV. Ea dum *Odsek* nominaretur Slavoniorum potestati suberat; exinde Ungaris, quâ ad annum 1527. potiebantur, obvenit; rebus dehinc bellorum turbine involutis Ottomanici dominatus facta est ancilla. Haec inter fuerat eidem pons e quercinis fulcris constructus, non solum utramque Dravi ripam jungens, sed et potentissima stagna sane ad usque munitionem oppidi Darda, 8565 passibus in longitudine adoperiens: in latitudine autem tres quatuorve currus una trans mittebat. A *Solymano* Ottomanico imperatore is extractus fuisse fertur, circa annum 1529. postquam *Nandor alba* seu *Belgradum* ejusdem cessisset potestati: quo barbara gens pro commodo ad inferenda Christicolis incommoda usa fuit. Cumque idem pons repetitis vicibus a Caesareis cohortibus anno duntaxat 1687. sub comite Leslejo demoliretur, nihilosecius tamen rursus hostili studio redintegratus exitisset, mansissetque in Ungariae, contiguorumque locorum manifestam perniciem, tandem a ducibus Lotharingiae et Bavariae, Caesaris machinis disjectus, vulcano demum absumptus fuit.

§. V. Tempore, quo eandem Turcae incolebant, nec quicquam in ea renovatum, demptis unico muro de una ad altream partem ducto atque sudibus sive palis ad fossae oram adpositis. Tametsi autem sub istud Turcarum tempus, genti Christianae inter eosdem incolatum retinere fas extiterit: nefas tamen erat eorundem animarum curatoribus fixam inter eos stationem habere. Patres igitur de provincia nostra in adjacente pago *Antin* adpellato, moram ducentes, ad vivificandum in fide Christicolae, pabulandumque eosdem sacris ministeriis, eo crebro transibant. Intercurrente postea Arschaniana clade postquam Caesareus miles Dravum transivisset, Turcaeque relicta urbe excessissent, quidam *P. Simon a Nimcezi*, praefatae alumnum provinciae, cum nonnullis Slavinis duci Bavariae processit obviam, Turcas Caesarea legione correptos, terga vertisse, urbemque in potestate esse annuncians. Itaque novitate rei exhilaratus, gemino incommodo, utpote pugnae necessitate et victoriae incertitudine liberatus, urbem cum cohortibus die, quae pervigilio D. Archangeli Michaelis sacrari consuevit, anno recuperatae salutis 1687. ovans ingressus fuit, sub auspiciatissimis insignibus gloriosae reminiscenciae *Leopoldi I.* quo ex tempore augustissimae domui Austriacae in laurum: incolis in blandum solamen esse coepit, atque hodie dum est.

§. VI. Porro fortalitium praefatum, cui primum lapidem posuit illustrissimus *D. Joannes Josephus L. B. de Pekers*, generalis campi mareschalli locumtenens, aedificari coeptum anno 1710. muris undique cinctum completumque exitit anno supra mille septingentos decimo nono. Eodem anno inchoata fuit pataria Summi Pontificis *Innocentiana* dicta. Anno deinde 1762. sub augustissima Caesarea et regio-apostolica majestate *Maria Theresia*, actu feliciter regnante plerisque praenuncupati fortaliti lateribus cum prioribus munimentis, ex ea praecipue parte, quae orientem versus, inferius respicit suburbium, prout

et prominente colliculo, ad praecavendas hostium latebras, sublatis: recens instauratio, securitatem pollicens tutam, successit. Circa fortalitium triplicia sunt fossata, moenibus in transversum plurimis aculeatis praemunita, eaque (fossata nempe) a decurrente Dravo inundari queunt. Trans Dravum item septentrionem versus existit propugnaculum, undequaque jam fortificatum, in quo una porta, Dardam¹ versus. Fortalitio huic, in quo perspiciosa viget civitas, tres sunt portae: ad oram Dravi una, dicta Aquatica; ad meridiem altera dicta porta nova, tertia ad superius suburbium in occidentem, quae Valpoviensis dicitur. Singulae portae praeter interiores clausuras, ad pontes cataractis clauduntur. Civitatis longitudo 188 largitudo 88, orgias habet. In medio civitatis existit praegrandis Ss. Trinitatis statua, e regione autem statuae palatium trium contignationum, mirae amplitudinis, cui par haud invenitur in toto Slavoniae regno. Ad haec domus decoro ordine compositae, armamentarium, aliaeque militares structurae ad defensionem urbis percommoda, visuntur. Memorata civitas in planitie sane locata, peramoenis pomoeriis intus, foris autem amplissimis campis atque hortis cincta. Distat *Buda* 34 milliariibus Germanicis, *Vukovarino* ab oriente 4. *Valpova* ab occidente tribus, *Diakova* a meridie 5. Nulli subest episcopo, sed immediate in spiritualibus ab archiepiscopo Strigoniensi dependet.

§. VII. Hoc in fortalitio est bina ecclesia, altera RR. PP. Societatis Jesu, una cum residentia eorundem ad portam Valpoviensem, qui et curam parochialem exercent. Ad portam Aquaticam, simul cum conventu PP. Capistranae provinciae altera; quo in loco ex per clementi concessione gloriosae reminiscendae augusti olim imperatoris et Ungariae regis *Josephi I.* Anno reparatae salutis 1709. lapis fundamentalis ecclesiae S. Crucis dictae, per illustrissimum et reverendissimum *D. Georgium Patacsich de Zaezda*, episcopum Bosnensem, die 9. Maji, in quam Ascensionis Dominicae festivitas inciderat, positus fuit. Ss. D. PP. Clemente XI. ecclesiam DEI gubernante, *Josaphato L. B. de Creisz*, generali vigiliarum praefecto, praesidiique hujus commendante, *P. vero Antonio a Belgrado*, praedictae provinciae diffinitore emerito conventusque guardiano. Et quia exigua admodum FF. habitatio habebatur, pro meliori eorum accommodatione, novi conventus pariter fundamentalis lapis positus est, sequenti cum inscriptione:

In DEI Nomine Amen

Gratiâ Aeterni Numinis adjuti auxilioque speciali benefactorum nostri ordinis, imposuimus hocce in tractu lapidem fundamentalem pro conventu nostro continuando PP. Franciscanorum observantium provinciae Bosnae

¹ Corr. ex *Tardam*.

Argentinae, in honorem Ss. et individuae Trinitatis, B. Deiparae V. Mariae, S. P. nostri Seraphici Francisci et omnium sanctorum sub titulo *Ss. Crucis*, feliciter nunc ecclesiam gubernante Summo Pontifice Clemente XII., et invictissime regnante augustissimo catholico-Romanorum imperatore *CAROLO VI.* ejusdem arma victrix manu sublevante serenissimo principe *Eugenio de Savoia*, regni vero Slavoniae supremo gubernatore et actuali generali commendante fortalitii Essekinensis excellentissimo *D. Joanne Antonio comite de Locatelli*, assistentibus supremo ingeniero Laitinatio illustrissimo domino *Joanne Michaelae Heis* et illustrissimo domino *Ignatio de Seng* supremo direttore camerati Slavoniae, superiore autem provinciali praefatae provinciae *A. R. P. Joanne de Straxemano* et conventus guardiano *R. P. Martino ab Essek*, anno 1731. die 6. Julii.

Le Comte de Locatelli

Joannes Fridericus Heis, vice-colonellus et ingenierius

§. VIII. Anno deinde 1752. cura et industria Admodum R. Patris *Josephi Jankovich*, ministri provincialis et diffinitoris generalis ordinis, nedum ecclesia ab intus quoad ornatum disposita, verum etiam illustrata fuit. In qua ara principalis *Inventioni S. Crucis* est dicata, ex dextero autem latere in eadem sunt arae sequentes: Seraphici patriarchae *D. Francisci*, *S. Josephi*, *S. Catharinae virginis et martyris*; ex sinistro autem: *S. Joannis Nepomuceni*, *S. Antonii de Padua*, *S. Annae*. Infra chorum a dextris ara *ad Praesepe*, a sinistris vero *S. Didaci*. Porro demolita priore conventus structura, noviter ex integro aedificatus magnificeque exornatus extitit idem conventus, dum ex una intermediantis plateae parte (ea nempe, quae continet ecclesiam) conventus inchoatus et per convexum arcum, supra plateam continuatus: ad alteram, e regione, meridiem versus, in amplum productus, majus corpus in quatuor tractus perspeciose dispositum effecit: refectorium in orienti tractu obtinens et quod rarum est, totius provinciae conventus et residentias cum suis ecclesiis, mira structura ad latera mensarum e promiscuis lignorum particulis, haud secus ac multicolore picturas expressas repraesentat. Exiguum typographeum in usum solius provinciae, pro exprimendis directoriis et thesibus concessum, ibidem extat. Sunt de familia religiosi 38 parochiae jam ecclesiasticis cessae, solum ad pagos *Tenja*, *Dalj* et *Erdud* pro spiritualibus servitiis a nostris excurritur. Honorifica et haud postrema commendatione digna FF. hujus coenobii, a Christicolis Essekiensibus, de eorundem fervido et apostolico zelo, triplicis generis instrumenta, reperire poteris in hacce descriptione. *Sect. 21.*

§. IX. In ecclesia hujus conventus ad majus altare existit Gratiiosa B. V. Mariae statua, tempore revolutionis per D. Praefectum Siklosiensem Essekinum

allatam et nostris partibus pro publica populi veneratione exhibita, ab eoque tempore hodieum adhuc ibidem existit, post controversiam plane Caesareo-regia autoritate solutam. Ejus rei bina documenta offero.

Sacra Caesareo-regia Majestas!

Ad pedes Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis vestrae provoluti demississime exponere audemus: ab initio ultimae revolutionis, quando a rebellibus totus Comitatus Bernyavariensis populabatur, quemdam *Henricum Bemua* tunc in bonis Siklosiensibus praefectum, in sua fuga ad *Essek*, simulacrum B. Virginis, ne a furibundis Calvinistis profanaretur, secum adduxisse et in ecclesia PP. Franciscanorum Bosnensium deposuisse, quod a Vestrae Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Slavoniae humillimis populis subditis quasi Arca Foederis susceptum fuit et tam invaluit per sacram imaginem versus D. Virginem devotio et fides, ut constantissime credamus nostram incolumitatem, tam a rebellium furore, quam a pestis strage, per ejus potentem apud Filium intercessionem provenisse. Modo sacra imago, ab eodem, aliena tamen instigationem, repetitur: pro ea reponenda, ubi antea erat, id est intra Calvinistam gentem. Quapropter iterum iterumque in genua prostrati, supplices Vestram Sacram Caesaream et Regiam Majestatem exoramus, ne sua arx *Essek* et suos fidelis Slavoniae populus ista Sacra Pallade privaretur, imo clementissime jubere velit, ut Deiparae statua in loco maneat, ubi Regina Caeli elegit. Pro quali clementia, nos ad Deum novas preces fundemus; ipsa Magna Matre favente et intercedente, ut pretiosam Vestrae Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis vitam ad longos annos servet et pro totius orbis gaudio eandem felicissima augusta prole ad consummationem saeculi regnatura ditare dignetur.

Exaratum Essekini 18. Decemb. anno 1710.

VESTRAE SAC. CAES. REGIAE MAJEST.

Humillimi & fidelissimi subditi

N. N. judex nomine omnium civium

arcis Essekiensis.

Augustissime & Invictissime Imperator,

Domine, Domine Clementissime!

Benignissimum Majestatis Vestrae sacratissimae mandatum, ratione controversiae inter PP. Franciscanorum provinciae S. Ladislai et provinciae Bosnensis propter statuam quandam B. Virginis ortae, humillima cum reverentia

percepi; cui ut obsequentissime satisfacerem, rem sic se habere comperi: Patres Franciscani provinciae S. Ladislai, residentiam habentes Siklosini, administrant etiam ibidem parochiam habueruntque statuam B. Virginis, de qua controvertitur, in capella quadam filiali, horae circiter spatio Siklosino distante, solitaria per se, sed vicina pago Calvinistico *Jud* vocato, ad quam in festis B. Virginis concursus quidem populi fiebat et aliis temporibus raris sacrificiis colebatur. Hanc in primo male contentorum tumultu detulerunt ad ecclesiam propriam Siklosinum iidem patres, ubi a Rassianis Graeci ritus fuit ornamentis suis spoliata, tandem a praefecto Siklosiensi inde elata ac Essekinum deportata, ibique ad publicam populi venerationem patribus Franciscanis provinciae Bosnensis tradita, accepta a loci superiore syngrapha, qua se ad restituendum eidem praefecto, dum et quando requiretetur obligabat. Patres vero provinciae Bosnensis in delatae ultro ad se statuam possessione firmari praetendunt, tum quia, cui tempore belli stationis securitatem praebuerunt, aequum censent, ab eadem tempore pacis beneficia sperare, tum quia continuus ex tota Slavonia populi concursus et maxima Essekiensis praesidii erga eandem statuam devotio retinendam svadent. Nec datam restituendi obligationem morantur, utpote ab inferiori superiore, sine altioris superioris licentia et auctoritate factam, eoque ipso invalidam. Supplicant proinde humillime statuam hanc sibi ultronee, quasi de coelo missam, in primario Majestatis Vestrae praesidio et ipsi et toti Slavoniae praesidio futuram, benigne conservari et populum hunc in devotione, se in possessione clementissime manuteneri. Porro opinionem meam, quam Majestas Vestra Sacratissima clementer exigit, devotissime subjicio et quamvis reddendum cuique quod suum est, justitia et depositi natura svadeat, puto tamen sufficientes esse rationes, ad firmandam patribus Bosnensibus possessionem ejusdem statuam ob loci securitatem et majorem populi venerationem, quod utrumque Essekini prae priori loco incomparabiliter habetur. Svadent id ipsum complura exempla, etiam a canonibus approbata et recentissimum imaginis B. Virginis lachrymantis ex Ungaria Viennam translatae. Quam opinionem meam Altissimo Majestatis sacratissimae iudicio humillime substerno.

Diakoviae 19. Januarii 1711.

EJUSDEM MAJEST. VESTRAE SACRAT.

Humillimus capellanus

Georgius Patacsich episcopus Bosnensis.

§. X. Immensa, quae hujusce iconis veneratoribus Deiparaeque Virginis cultoribus (de qua *Andreas Cretensis in Orat. de Assumpt.* ita pronunciatum reliquit: *Ex quo exaltata es a terra, Te universus Mundus continet*) impensa

sunt beneficia neque propositi nostri ratio admittit referre, cum de iis peculiaris conscriptus et in proximo loci emittendus extet Libellus; neque ipsa multiplicitas sinit universa percensere. Satis sit dictum: Eam nedum a praesidii dynastis et incolis, verum et ab adjacentium suburbiorum et fere totius Slavoniae Christicolis clientali obsequio coli et venerari: atque eosdem in periculis incolumitatem, in infirmitatibus sanitatem reportare.

§. XI. Supellex ecclesiae pretiosa, aequae ac copiosa, vix ulli secunda, solemnioribus festivitibus patescit Esseki. Extat et organum, rarae molis et exquisitae consonantiae. Praeterea turris procera, praedictae conjuncta ecclesiae, lamina tecta: quinque constans campanis, amoenos sonos edentibus, viget ibidem. Insuper libris: asceticis, scholasticis et praedicabilibus praefatus abundat conventus, in quo cum prius studium theologico-provinciale extitisset, an. 1735. institutum fuit generale studium ejusdem Facultatis theologicae. Studium quoque philosophicum a multis annis existit ibidem. Syndicus apostolicus in praesens coenobii est generosus *D. Michael Summa*. Hortus hujus conventus extra praesidium situs manet ad meridiem, in contiguitate reliquorum Essekiensium praesidiariorum hortorum.

§. XII. Praeclara hocce Sodalitium pii benefactoris et quondam ejusdem conventus syndici apostolici, quippe spectabilis *D. Augustini Francisci Kolhund* recolit momenta, cujus defunctae et hac in ecclesia pone aram *S. Joannis Nepomuceni* sepultae conjugis² istud inscriptum videre est elogium:

Siste viator! & ante Martyreium, quo de suis facultatibus venerata est *S. Nepomucenum*, aeternam precare requiem, nimirum:

Illustriss. *D. Mariae Franciscae de Kolhund*, natae *Vanckerin*, regni Slavoniae summi perceptoris Caesarei conthorali; An. MDCLXXXV. V. Kalend. Martii in mundum prodeunti 3. Idus Augusti anno MDCCXXX adimpletis LXV annis, Nepomucenico vivens tutaculo, sub hoc exegematico quiescit tegumento.

Subtus ambonem secundum reperitur epitaphium, in hunc modum:

hIC Manent ossa bLasII gVozDenoVICh, Inferioris Suburbii Essekiensis Civis, qui omnibus charus, soli morti exosus, eidem 2. Martii paruit: cujus jam a 3. Februarii 1721. quando primam aspexit lucem, subditus fuit.

Tertia intra aram *S. Josephi* et *S. Antonii* hujusmodi legitur inscriptio:

Siste viator! hic prius Mercator *Andreas*, post mortem, ah! impiam sortem, jacet tumulatus, virtute ornatus, qui Deum, dum vixit, semper benedixit;

² corr. ex *Conjugi*

charitate fulgens, ut gemma refulgens, *Venetian* dictus, *Junkovich* invictus, Albaniae verus comes atque herus, octo plus septem denos numeravit annos. *Bis duodena dies Martia mortis erat.*

§. XIII. Missa facio plurium tum officialium, tum et civium elogia, quorum copia hac in ecclesia sepulta manent. Porro, Essekinum cum nedum regni Slavoniae sit metropolis, sed et hujus meditulium provinciae, congrue ejusdem descriptioni istud adjungitur monimentum.

HECATOMBE

DEBITA

AB RELIGIOSA

CAPISTRANA OBSERVANTIA

HONORI

Celsissimi ac Reverendissimi Domini

S. R. I. PRINCIPIS

FRANCISCI

E COMITIBUS

BARKOCZY DE SZALA

Archi-Episcopi Strigonensis, Primatis Regni Hungariae, Legati Nati
Summi & Secretarii Cancellarii, Sacrarum Caesareo- & Apostolico-Regiarum
Majestatum Actualis Intimi Consilarii & Inclty Comitatus Strigonensis
Perpetui Supremi Comitibus, Patroni Benignissimi

Humillime oblata

CENTENIS DISPARIBVS VERSIBVS

NOMEN PRINCIPIS

IN FESTO INAVGVRATIONIS

PER AONIAS VIRGINES

OBSEQVIOSE EXHIBENS.

(Iz *Ramus viridantis olivae*, p. 232-240)

De conventu Sanctorum apostolorum Philippi et Jacobi Vukovarini

§. I. A fluvio *Vuka*, qui infra *Nassicas*, densissimas inter sylvas ortus, lento volutus defluxu, quique ex meridionali parte Diakovense, quippe episcopale et Nustariense dominia ac ipsa Savana confinia: a Nassicensi caeterisque septentrionem versus dominiis, separat; nec non Ducatus Syrmii a meridie, a septentrione vero Slavoniae fines concludit, tandemque per *Vukovarinum* defluens, Danubio illabatur, oppidum ipsum nomenclaturam accepit suam; alias tempore Romanorum juxta *Jornandum* : *Cornacco* nuncupatum. Priscis temporibus Sottini, ad unius horae distantiam, Petrovaradinum versus situato, fertilitate aequae ac amoenitate celebri loco, veteribus scriptoribus *Athya* dicto, et ab historiographo *Huebero* ad annum 1506. in coordinatione domiciliorum Franciscani sodalitiis, in serie custodiae *S. Joannis a Capistrano* relato, provinciae nostrae FF. apud Christicolos consedis, iisdemque supernae doctrinae scita instillasse, pabulo denique salutarium munitur eos refovisse, luculento sunt argumento vetustioris aequae ac recentioris aevi monumenta.

§. II. Rebus exinde Mavortis imbre involutis, strepentibus undequaque Turcicis eruptionibus, igni ferroque universas Ducatus Syrmienensis sedes miscentibus, inermibus Christiculis per latebras ac sylvas tutum quaerentibus, sodalitium nostrum eo, quo illorum temporum admittebant circumstantiae, modo sacra circa eosdem ministeria exhibuisse et ad fortiter sustinendum rerum discrimina exhortatos fuisse, manifestis itidem e documentis eruimus. Namque Christiades praefati post subjugatum a Turcis (quinque ante saevam cladem Mohacsianam annis) Belgradum, locum *Laz* appellatum, sylvas inter et paludes positum, subintrantes FF. nostri inibi ecclesiam S. Elisabethae sacram (cujus vestigia hodieum conspiciuntur) nacti, toto tempore dominatus Turcici, Christianitatem ibidem et in circumjacentibus locis, etiam cum manifesto vitae periculo ac frequentibus plagis a Turcis acceptis, solabantur et in salvifica fide continebant, *Vukovarinum* usque et *Sottinum* ad ipsos Christicolos excurrere et spiritualia servitia iisdem impendendo.

§. III. Sed et in loco *Nemcezi* dicto, idem sodalitium diutino Turcicae servitutis tempore constanter mansisse atque Catholicos ibi et circum, passim refovisse memoriae proditum est; idcirco rei est ipsa vetusta S. Catharinae V. & M. ecclesia, quae jam ab ecclesiasticis reassumpta, hodie etiam orthodoxae fidei cultorum, sacrum est receptaculum.

§. IV. Serenatis postea per DEI ter Optimi gratiam et Augustissimi Imperatoris ac Ungariae Slavoniaeque regis *Leopoldi I.* gloriosissima arma, partibus hisce post devictos propulsatosque Turcas, praedicti FF. nostri una cum populo Christiano de latebris prodeuntes Vukovarinum venerunt, primamque ex lignis e regione vetustae Arcis, construxerunt ecclesiam. Sub ipsum autem inchoatae Vukovarini administrationis tempus, in antelato loco, prius *Athya*, ast jam *Sottin* appellato, eadem inceptit administratio. Hinc Sottinensis administratoris curae suberant ejusdem loci, nec non in adjacentibus pagis *Berak* et *Tempovcze* incolae; Vukovariensis autem curator administrabat *Jankovcze*, *Slakovcze*, *Svinjarevcze*, *Nustar* et reliquis vicinis locis sacramenta.

§. V. Interrogavis? Qui fieri potuerit, ut FF. minores, quibus ex praescripto sacrae eorundem regulae, loca, domos resque alias habere est vetitum: loca aliaque, ut praefertur, usurpare potuerint? Insuper, cum tam cura pastoralis, quam et ipsae paraeciae ad ordinarios pertinere dignoscerentur, qui factum est, quod FF. praedicti sacramenta Christicolis administrarint variisque in locis, extirpatis impiis barbarorum ritibus, sacrilegisque haeresum dogmatibus, salvificam fidem Romano-catholicam implantaverint? Respondeo: Locorum, domorum et, si quae sunt alia, FF. praedictos solum usum, non item dominum habuisse. Quod administrationem et conversionem attinet, sub saeva illa periculosaque tempora, tum jurisdictio, tum et aliae facultates circa Christicolos, nec non convertendos, subministrabantur a Sacra Congregatione de Propaganda Fide. Uberiorem hac super re cape notitiam ex instrumento ejusdem Sacrae Congreg[ationis] primae parti hujus descriptionis *sectio 21. pagina 177.* importato. Insuper in eadem I. parte *sectio 17.* nedum jurisdictionem locorum et domiciliorum, sed et privilegiorum multipliciumque spiritualium gratiarum, iisdem FF. impertitarum, offendes monumenta. Tum etiam Ordinarii munus antistitis hisce in regionibus, in uno ex iisdem FF. praelato, tunc viguisse, de iis, quae *sectio 14.* dedimus, erue documentis. Munus praedictum a FF. nostris sub saevum diutinumque tempus Turcici dominatus circa Christicolos fuisse praestitum, sequens, quod insuper calamitosam conditionem eorundem explanat vitae, indicabit documentum.

Nos infrascripti iudex, jurati & seniores cum tota communitate hujus oppidi Vukovariensis, universis & singulis cujuscunque status, honoris, dignitatis & praeeminentiae, spontanee, firmiter, conscientiose & indubitanter attestamur ac tribunalibus tam ecclesiasticis, quam saecularibus fidem facimus, quod spatio septuaginta aut octuaginta annorum (cujus aetatis aliquot ex nobis esse existimantur) nunquam scivimus aliquando hanc parochiam Vukovariensem cum pagis sibi colligatis tenuisse aliquem ex alia religione religiosum, saecularem aut regularem, praeterquam ex religione Seraphico-

Franciscana, Ordinis Minorum de Observantia alumnum. Nec aliter a nostris progenitoribus audivimus, quam eos ab immemorabili tempore parochos hic extitisse. Horum profecto industria praedecessores nostri, nempe attavi, proavi, abavi, avi, parentes & nosmet ipsi totaque progenies nostra adhuc dum sub jugo suo tyrannico crudelissimus Christianitatis impugnator regnum hocce teneret, Romano-Catholicae fidei rudimenta edocti, in eadem usque ad praesens tempus educati ac maximis eorundem laboribus, sudoribus, fatigiisque, imo proprii praementionatorum sanguinos effusione constanter & fortiter servati & custoditi sumus. Nos ipsimet oculare ac veridicum testimonium perhibere possumus, prout & perhibemus, qualiternam aliquot ex ipsis, nobis peroptime notos pro emolumento fidei Romano-apostolicae ac utilitate Christi fidelium in carceres conjectos, in catenis, ferreis manicis aliisque diversorum generum vinculis detentos, variis demum suppliciis excruciatos perspeximus; nihilominus tamen in tam calamitosis omnique infelicitate ac miseriâ plenis temporibus, animas nostras sine pabulo spirituali haud deseruerunt, sed semper hilariter, prompte ac studiosissime inservierunt ac animarum nostrarum necessaria ferventissime & zelosissime administrarunt. Pro his ergo amplissimis favoribus & nostri causâ laboribus ingentissimis, nos tamquam grati filii, perpetuo eisdem patribus (qui nobiscum portarunt pondus diei & aestus) in spiritualibus, tamquam pientissimis pastoribus, subesse intendimus. Qua in opinione firmissime persistimus, persistemusque etiam quacumque temporali tribulatione propter hoc nobis injecta. Namque nil maestius animis nostris accidere potest, quam spirituali ducatu PP. praedictorum privari, cum tutioribus in manibus nequeat reponi, ac perpetuari nostra salus aeterna & firmitas fidei catholicae. Quantum autem ad locum ubi parochus degebat & ecclesia parochialis olim fuerat, sincere fatemur, quod in ipsissimo loco, ubi nunc est conventus patrum Franciscanorum Provinciae Bosnae Argentinae nuncupatorum, cum eorundem duodecim ibidem de familia commorantium, tunc & domus & ecclesia parochialis conservabatur, nec aliam alibi scimus, nec vidimus extitisse. In quorum omnium majus robur ac testimonium hasce propriis subscriptionibus corroboramus & sigillo Communitatis nostrae munimus.

Actum Vukovarini die 27. Sept. anno 1722.

L. S.

Nicolaus Obadovich, judex

Joannes Adnagj, juratus

Andreas Knexevich, juratus

Mathias Aurifaber, senior

Georgius Mileputich, senior

Michael Pellio, senior

Michael Biukovich, notarius

L. Baro de Maffej Signifer Regim. Daun. & interim Commendans Vukovar. testis requisitus.

Henricus Liechtenstein, Caesar. Postae Magist. testis requisit[us]

Simon Kurcher, Quarteriorum Mag. Reg. de Darmstat.

Joannes Aegidius Stalhoffer, Caes. Pont. scriba, testis rogatus.

Ego Joannes Conradus Gumpp de Stochburg, J. U. Candid. Incltyi Cataphract. Regiminis Serenissimi Principis a Darmstat, Sacrae Caesareo-Regiae Majestatis Generalis Campi Mareschalli juratus auditor, & Secretarius, tenore praesentium universis & singulis significo & fidem facio postquam ad honorificam requisitionem RR. PP. Franciscanorum Ord. Min. de Observantia Provinciae Bosnae Argentinae praesentibus judice, notario & senioribus oppidi Vukovariensis in conspectu praesubscriptorum & ad hoc specialiter requisitorum DD. testium antenotatum & voluntate illorum taliter confectum attestatum de verbo ad verbum perlegi & ipsemet Germanico idiomate (quod & judex & notarius & nonnulli ex senioribus praementionate Communitatis, quam bene calent) genuine sum interpretatus. Caeteris vero linguae Germanicae ignaris per requisitum testem D. postarum magistrum Rasciana seu materna illorum lingua explicari curavi, & pro hujus causae exigentia, rem observatis observandis quibuscumque, abunde examinavi. Cunctos, nullo excepto, praeinsertos saepius repetitae Communitatis omnia & singula, quae in praelibato instrumento per cunctas partes continentur, absque omni habito metu pro nunc aut in futurum, neque spe praemii percipiendi aut jam percepti, sed unice ex vero zelo animarum, spontanee, firmiter, conscientiose & indubitanter confirmasse, corroborasse & quocumque tempore, si necesse fuerit, jure jurando attestari & fidem facere se velle. Pro cujus uberiori robore & rei firmitate manu propria me subscripsi, sigilloque consveto munivi.

Signatum Vukovarini die 27. Sept. an. 1722.

(L. S.) Joannes Conradus Gumpp de Stochburg

§. VI. Itaque Vukovarini post egressum Christicolarum de latebris, in quibus ob saevitiam Turcicam diutino sane tempore una cum praedicti sodalities PP. degebant, domicilium solum administratoriale existebat, administratorque, vulgo capellanus dictus, caenobio Bacsienſi subjectus erat, quod ad usque annum 1704. perseverabat. Proinde, hoc anno seditione in Ungaria oborta et praedicto Bacsienſi coenobio expilato atque ecclesia solo aequata, sodalitiſm ejusdem conventus sese Vukovarinum, utpote tutiorem locum, recepit, solo

vicario Bacsini constanter permanente. Hac ipsa occasione factum, quod in loco eminenti, ubi actu Conv. Vukovariensis viget, aliquantum remotiori a priori versus Essekinum, tantum videlicet, quantum jactus est lapidis, construxerint ecclesiam atque residentiam, quam et ipse Vukovariensis administrator relicto priore domicilio, inhabitare coepit. Sub ipsum deinde 1715. annum, praedictum sodalitium Bacsinum rediit, solo vicario, quippe *M. V. P. Marco Dragoevich* pro praesidente Vukovariensi destinato, qua etiam occasione, eidem familia fuit attributa, cum dependentia nihilominus a Basciensi guardianatu, idque usque ad annum 1723. quo Vukovariense sodalitium a praedicta dependentia absolutum fuit, suumque independentem obtinuit superiorem. Quamobrem prius haud exigui momenti producere instrumentum, deinde ulteriorem conventus hujus loci ingeram notitiam.

Nos infrascripti universis, quibus expedit, notum & indubitatum facimus per *M. V. P. Josephum Mathievich* Ordinis S. P. Francisci regularis observantiae Prov. Bosnae Argentinae concionatorem, qua Vukovariensem parochum, ab haeresibus exemptas & ad gremium Sanctae Matris Ecclesiae Catholicae receptas fuisse sequentes personas, nimirum: *Mathiam Grubanovich* una cum sua *consorte & tribus prolibus*, a Calvinismo absolutas, in pago Bogdanovac. Eodem in pago *Georgium & Nicolaum* cognominatos *Mathievich* cum *conjugibus* eorundem. Rursus *Thomam Berkanovich* cum *conjugem & geminis prolibus*. Insuper *Michaelem Therzich* cum ejusdem *fratre, conthoralibus & 4 prolibus*. Item *Valentinum Kollassevich* cum *coniuge*. Eodem anno, videlicet 1698. *Vitalem Kollassevich* cum ejus *fratre Mathiam conjugibus & 6 prolibus*. Denuo, *Michaelam Leka* (cujus conjux erat catholica) cum *4 prolibus*. Iterato *Joannem Landeka*, conjugem catholicam habentem, cum *prolibus tribus*. Pariter *Izaiam Csoja*, catholicae conjunctum uxori, & *proles* 3. Anno etiam 1699. copulando duos schismaticos cum uxoribus catholicis *utrumque masculum* conjugem ad orthodoxae fidei professionem adduxit. Tandem *geminam sobolem ex Turcicis parentibus* descendente *baptizavit*. In quorum majus robor, his sigillis nostris subsignatis, subscribimus. *Vukovarini* 20. *Januarii* anno 1700.

Summa Conversorum 50.

(L. S.) *Joannes, Milit. Equest. Vukovar. Duct.*

(L. S.) *Joannes Lovretich, Vojvoda Ejusdem Militiae.*

(L. S.) *Plavssa, Vojvoda Militiae Ejusdem.*

§. VII. Postquam sereniora illuxissent tempora Christicolaeque ipsi ad vires assurgere coepissent, voto eorundem FF. vero praedicti Vukovariensis coenobii cooperatione, ad firmitus ecclesiae aedificium progressum fuit, isto, quod subjecimus, instrumento mediante.

*Georgius Kapucsi, praepos. S. Joan. Bapt. de castro Quinque-Ecclesiensi (Tit.)
in spiritualibus vicarius & causarum auditor generalis.*

Memoriae commendamus tenore praesentium significando, quibus expedit universis, quod posteaquam humiliter & perquam devote praememorato Excellentissimo, Illustrissimo & Reverendissimo Domino Ordinario & Praelato Gratosissimo, nominibus & in personis RR. ac Religiosorum PP. Ordinis S. P. Francisci Minorum Observantium Provinciae Bosnae Argentinae supplicatum extitisset, multis retroactis annis in oppido Regni Slavoniae *Vukovariensi* nuncupato, alias per Divorum Regum Hungariae foundationes & donationes, ad Episcopatum Quinque-Ecclesiensem spectanti & pertinere debenti: sub immani Christiani nominis hostium Turcico jugo eo tum constituti, praefati S. Ordinis Religiosi Residentiam habuissent, populumque fidem orthodoxam Romano-catholicam profitentem, in defectu aliarum personarum ecclesiasticarum, propter potentiam Turcarum ibidem subsistere nequeuntium, sacramentorum administratione & verbo Divino fovissent, universaque alia munia spiritualia zelos & solertissime obivissent: ipsis memoratis Religiosis PP. etiam in praesens & futuris quoque temporibus in supra nominato oppido Vukovariensi permansionem & residentiam non solum concedere dignaretur, sed etiam ut novum templum Divis *Apostolis Philippo & Jacobo* sacrum in fundo residentiae, quam actu incolunt, extruere valerent, gratiosissime indulgere vellet; ut autem celerius facultatem ejusmodi impetrare possint, testimoniales quasdam ab oppidanis Vukovariensibus, sub vigesima Decembris anno 1722. exaratas, in futuram rei memoriam, ad archivium praelibati Venerabilis Capituli Quinque-Ecclesiensis, pro conservatione reponendas repraesentassent. Ex eo praelibatum Excellen. Ordinarium pro innato zelo & pietate sua, qua erga praelibatum S. Ordinem S. P. Francisci Seraphici duceretur, attentis & consideratis praedeclaratorum Religiosorum Provinciae Bosnae Argentinae indefessis hactenus in vinea Domini cum fructu animarum exantlatis curis & laboribus, petitam humillime in designato loco aedificandae & Divis *Apostolis Philippo & Jacobo* dicandae ecclesiae licentiam & facultatem gratiosissime impertivisse, imo libenter tribuisse, sub expressa nihilominus ea cautela, quod supra recensitae oppidanorum Vukovariensium litterae testimoniales intemerata veritate niterentur, secus enim, si aliquo unquam antehac tempore, in repetito erigendae ecclesiae loco, parochiale templum aut residentia extitisse, talis (ut

primum constaret) pro parte parochiae vendicetur & applicetur, imo a Patribus impetrantibus ipso facto citra resensum & strepitum juris, pro cesso habeatur, qui enim in alieno fundo aedificaret, non sibi, sed fundi Domino aedificaret. In cujus rei fidem praesentes hasce litteras nostras testimoniales sub sigillo nostro vicariali & usitato dictis Patribus Ordinis S. Francisci futura pro cautela necessarias extradandas esse duximus & concedendas.

Datum Quinque-Ecclesiis die 8. Aprilis anno Domini 1723.

(L. S.) *Georgius Kapucsi episcopatus Quinque-Ecclesiensis.
Vicar. & Audit. in Spiritual. Generalis.*

Attestatio oppidi Vukovariensis

Nos infrascripti jurati & seniores hujus oppidi Vukovariensis universis & singulis cujuscunque status, honoris & dignitatis ac praeeminentiae sint spontaneae & ad puritatem conscientiae nostrae ac sincere in Domino fidem facimus & attestamus, quod nunquam sciverimus nec audiverimus a nostris parentibus hunc locum, in quo actu degunt Patres Franciscani hic Vukovarini, extitisse Domum Parochialem aut Ecclesiam alicujus alterius Parochi, quam praefatorum Patrum Franciscanorum Provinciae Bosnae Argentinae, qui adhuc tempore Turcarum hic loci Christi fideli populo administrarunt Sacramenta. Adeoque ad elevandam omnem suspicionem & majus robur ac testimonium nos subscribimus & sigillo nostrae Communitatis munimus.

Datum Vukovarini 20. Decembris 1722.

Judex, jurati & seniores dicti oppidi.

Coram me ita omnes fassos attestor die & anno ut supra.

Joanne Leopoldo Dasser Caes. Reg. Majest.

Provisore Camerali & Telonario ibidem.

§. VIII. Accedente praedicta facultate Ordinarii, ad impositionem primi ecclesiae lapidis progressum fuit. Itaque ex delegatione Excellen. *D. Guilielmi Francisci Nesselrod*, Quinque-Ecclesiensis Episcopi Reverendis. *D. Andreas Natali* Apostolicus foraneusque ejusdem dioecesis vicarius, anno praefato, ipsa festivitate *D. Joannis Bapt[istae]* praemissa eo in loco, in quo ecclesia fuerat aedificanda, missa solemniter primum lapidem adjectis Ss. Reliquiis, praesente copiosa officialitate, sodalitate praedicto atque Christianitate benedixit imposuitque pro ecclesia.

§. IX. Hinc est assidua FF. praedictae residentiae a pia Christianitate sacrae eleemosynae collectione, nec non ex eorundem proventu, praefatae ecclesiae aedificium sensim prosecutum. Sub idem tempus tractus, in quo est refectorium, orientem versus, erigi coeptus, in eoque (postquam residentia vetustate collaberetur) tantummodo muris ex tecto constante, ipsa praenuncupati praecursoris Domini solemnitate, sodalitium Vukovariense primum fuit reffectum. Ipsumque neo-erectum domicilium, in Generalibus Ordinis Comitibus, Mediolani anno 1729. in vigilia Pentecostes celebratis, pro conventu fuit declaratum.

§. X. Subinde, cum prior pone vetustam residentiam, ex solis lignis constructa ecclesia, ruinae esset proxima, evitandi periculi causa anno 1732. 15. Decemb. ad novam ecclesiam, etsi ex integro necdum perfectam, sed tantum muris collateralibus et tecto constantem, magno cum aplauso Christiadum processionaliter Ss. Eucharistiae Sacramentum illatum fuit: quam Excell. *D. comes a Kueffstein*, haereditarius hujus loci D. anno 1734. ara majore donavit, Vienna submissa et Excellent. Illustr. ac Reverendissimus *D. Sigismundus Berenyi*, episcopus Quinque-Ecclesiensis anno 1738. 8. Maji solemniter consecravit, ut sequentis indicat scriptum:

D. O. M. A. H.

quoque SS.

apostolis Jesu : philippo & iacobus In perennibus Venerationibus
obsequivivum ecclesiam ista consecrata est, atque eius altaria terna.

per

Illustrissimum ac Reverendissimum Dominum

SIGISMUNDUM BERENYI

Episcopum Quinque-Ecclesiensem octavo Idus Maji. Pro Anniversaria consecrationis die assignata est Dominica proxima post festum Apparitionis S. Michaelis Arch. cum Indulgentia plenaria. Provinciae Bosnae Argentinae

sancti Francisci filii SVM facta a ChristiColis

pauperibus stitit servientibus.

§. XI. Praeterea quaedam ecclesiola venerationis *S. Rochi* dicata adest hoc in oppido, eaque trans pontem, quae consummata fuit anno 1740. eodemque anno 16. Augusti benedicta fuit per *A. R. D. Martinum Pagling*, vicarium foraneum. Insuper in coemeterio defunctorum Christicolarum, occasione grassantis contagionis, an. 1741. 15. Maji oppidani pro avertenda praedicta

plaga, aediculam in honorem S. Rochi erigere coeperunt, 31. urnis calcis a praedicto coenobio in idem aedificium sponte oblatis. Rursus aedificium Domus Dominalis in altera parte fluminis *Vuka* dicti, nimirum versus Essekinum, anno 1748. 28. Aprilis est erectum. Praedicto etiam anno 30. dicti mensis primus lapis impositus fuit pro extruendo in honorem *S. Joannis Nepomuceni* sacello, nempe ibidem, ubi FF. nostros primitus constructam residentiam habuisse diximus, primumque pro eo lapidem imposuit *A. R. D. Joannes Penich*, vicarius foraneus & parochus in *Nemczii*, huicque aedificio subsidia a Communitate, tum a conventu accessere. Ad haec *statua* praedicti *S. Nepomuceni* pietate, liberalitate Spectab. *D. Jacobi Antonii Pohr de Rosenthal*, plenipotentiarum Vukovariensis anno 1749. 22. Septemb. surrexit.

§. XII. Praedicta conventus ecclesia Ss. apost. *Philippo & Jacobo* dicata et altare majus in honorem eorundem sanctorum obtinens, cujus sanctuarium respicit orientem, sequentibus illustratur aris: a cornu evangelii: *S. Francisci Seraphici*, 2. *Immaculatae Conceptionis B. V. M.*, 3. *Matris Dolorosae*. A cornu vero epistolae 1. *S. Josephi sponsi B. V.* in qua repositae sunt reliquiae *S. Boni* martyris, 2. *S. Antonii Paduani*, 3. *S. Annae*. Viget quoque Archi-Confraternitas *S. Francisci chordigerorum* in eadem ecclesia, cujus institutionem ex sequenti percipe documento:

*Nos Gabriel Bachich de Lak Venerab. capituli Ecclesiae Cathedralis
Quinque-Ecclesiensis Praepositus Major & Canonicus, nec non
Sede vacante per Dioecesim Quinque-Eccles. in Spiritualibus Vicarius &
Causarum Auditor Generalis.*

Damus pro memoria vigore praesentium, quibus expedit universis, quod siquidem Sacer Ordo S. P. Francisci Seraphici, inter caetera sua pia instituta, illud quoque peculiare haberet, quod ad promovendam Dei gloriam, salutemque animarum procurandam, Congregationes quoque seu Confraternitates Chordigerorum in certis locis, cum consensu Ordinariorum erigere instruereque posset; Nosque eatenus medio *R. P. Thomae Bernatovich* actualis gvardiani conventus Vukovariensis, debita cum instantia requisiti fuisset, quatenus pro erigenda hic Vukovareni simili Confraternitate consensum nostrum Vicarialem dare vellemus. Nos itaque (qui semper & in omnibus Dei gloriam pro viribus nostris promovere, salutique animarum pro officii nostri munere consulere satagimus) ejusmodi petitioni perlubenter annuentes, ad inflammandum corda fidelium cum praementionato Seraphico S. Patre ad amorem Divinum, ejusque servitium contendimus, ut talismodi Confraternitas hic loci, non tantum

erigatur, verum etiam ut omnibus privilegiis, indultis ac praerogativis, quibus similes confraternitates, alibi ubicunque locorum sive vi instituti sui sive vero ex gratia & concessione Summorum Pontificum Romanorum utuntur, fruuntur & gaudent, haec quoque neo erigenda Confraternitas uti, frui & gaudere possit ac valeat. Cui insuper nostram Vicariam Benedictionem Paternae impertimur.

Datum Quinque-Eccl. ex Resid. nostra Praeposit. die 6. mensis Maji An. D. 1736.

(L. S.) *Gabr. Bachich de Lak Sede vac. Vic. Gen. Qu. Ec.*

§. XIII. Praefatum claustrum in eminenti colliculo (cujus radices Danubius alluit) consistens, tribus constat tractibus. Itaque tractus sanctuario ecclesiae junctus et alter, septentrionem respiciens, duarum sunt contignationum et ex utraque parte cellis instructi; tertius ab occidente tribus contignationibus, sed simplicibus cellis constat. In hoc conventu 24 religiosi constanter existunt. Paraeciamque oppidi obtinent, in vicinis pagis independenter et cooperatorio modo Christicolis sacra ministeria impendentes; estque ibidem jam a multis annis philosophiae studium. Hortum pone conventum deliciosum habent. Syndicus apostolicus ejusdem coenobii est spectabilis *D. Georgius de Rosenthall*. Ex hoc oppido oriundus *R. P. Thomas Tomasevich* lect. gen. vitae cursum Budae absolvit anno 1757.

Ramus viridantis olivae, p. 333-343.

Samostan sv. Križa u Osijeku

§.1. Osijek, jer je glava i metropola Kraljevstva Slavonije, pruža priliku da se započne s kratkim upoznavanjem toga kraljevstva. I tako je ovoga kraljevstva štit: *Tri bijela psa koji trče u zelenom polju* (nazivaju ih lovačkim psima). Ta regija koja se sada označava riječju Slavonija, kao rastegnuta pruža se od Panonaca, a pisci pripovijedaju da je zbog toga bila nazivana Savskom Panonijom. Nadalje da su Slavini nekoć nastavali sjeverne predjele Dunava sve do Baltičkog mora, a da su se otud preselili u Miziju (naime Bosnu), Panoniju i Traciju te oko šestote godine smjestili se između rijeka Drave i Save. I ne samo ono što smo rekli na svome mjestu u prvom dijelu ovih opisa također i mnogo drugoga ostaje pouzdano dokazom pisaca Ugarskog kraljevstva. Odavde se podrazumijeva da se nekoć više provincija, (kao što su Hrvatska, Bosna, Dalmacija i jednom riječju Ilirik) ne bez zloporabe, nazivalo jednim imenom Slavonija. Uostalom kraj koji striktno tvori Slavonija i istinitim se drži, a također i sačuvavši staru podjelu, zatvara ga od istoka Dunav od zapada Vindorska marka (podrazumijeva se Kranjsa), od sjevera Ugarska s tokom Drave i najzad od Srbija, Bosna, Hrvatska i k tom još rijeka Sava. Sveti Ladislav je nju pripisao Ugarskom kraljevstvu na onaj isti način kao što je i pokrajine Hrvatsku i Dalmaciju (naime nakon zle kobi domaćeg kralja zvanoga Zvonimira, točnije težnjom velikaša, koju je očitovala u oporuci žena spomenutog kralja i sestra sv. Ladislava zvana *Lepa*). Stoga

§.2. *Esekin* koga sad puk zove *Eseki*, a kojeg su nekoć drevni Slaveni nazivali također i *Odsek*, zbog toga što rijeka Drava dotičući sa sjever i protječući pored sjeverne strane grada kao da odsijeca zemlju koja dotiče dio grada. Taj grad koji se s izuzetnom gradnjom uzdigao u preslavnu utvrdu bogatu i sjajem i slavom te nije samo glavni grad i metropola Kraljevstva Slavonije, nego je i obrana ostalih obližnjih krajeva, a opasana je s dva susjedna predgrađa, gornjim samo do četvrt sata prema zapadu i donjim predgrađem gotovo pola sata hoda gledajući prema istoku. I kad spomenuta Drava svojim tokom izvan utvrda mimoide sva tri spomenuta grada poslije milju i pol ulijeva se u Dunav.

§.3. Dok se grad još nazivao *Mursa*, podrazumijeva se da je bio pod Rimskim carstvom, imao je kameni most preko Drave do donjega grada, a na tom se mjestu može opaziti mlin, te je grad različitim ratnim nasrtajima već u cijelosti uništen, da se gotovo sami tragovi trude prikrasti pogledu.

§. 4. Dok se grad nazivao *Odsek* bio je pod vlašću Slavina, a zatim je pripao Ugarima, koji su ga se domogli 1527. godine. Grad je zatim, nakon što su se stvari zakuhtale ratnom olujom postao sluga osmanske vladavine. U međuvremenu bijaše mu izgrađen most od hrastovih trupaca, duljine 8565 koraka,¹ a širok toliko da su njme mogla prolaziti zajedno troja ili četvora kola, koji nije povezivao samo jednu obalu Drave s drugom, nego također i brojne veoma jake bare sve do obrambenih zidova utvrde *Darda*. Priča se da je most dao izgraditi sultan Sulejman oko 1529. godine nakon što je *Nandor alba* ili *Beograd* pao pod njegovu vlast. Tim su se mostom barbari koristili u povoljnoj prilici da kršćanima nanose štete. Premda je most, nakon što su ga carske vojne čete u više navrata napadale, konačno srušen 1687. godine kad im je zapovijedao grof Laslav, ali je nastojanjem neprijatelja ipak ponovno bio obnovljen te je ostao kao otvorena opasnost susjednim mjestima u Ugarskoj. Konačno su ga vojskovođe Lotaringije i Bavorske² carskim spravama rastavile, a najzad ga je progutao oganj.³

§. 5. U vrijeme dok su ga nastanjivali Turci u gradu ništa nije bilo obnovljeno, izuzevši da su jedini bedem, koji je vodio s jednog na drugi kraj grada poduprli potpornim stupovima ili kolcima koji su bili postavljeni uz rub jarka. Iako je to bilo vrijeme Turaka, kršćanskom je puku bilo dopušteno zadržati svoja prebivališta među njima, ali dušobrižnicima kršćana nije bilo dozvoljeno da imaju među njima stalno sjedište. Stoga su oci franjevci naše provincije često dolazili u obližnje selo zvano Antin i ondje se zadržavali da oživljavaju kršćane u vjeri i da ih nahrane svetim otajstvima. Kad je poslije hrašnjanskog poraza prešao Dravu carski vojnik i nakon što su Turci napustili grad i izašli iz njega, otac Šimun iz *Nijemaca*,⁴ član spomenute Provincije, s nekolicinom Slavena krenuo je ususret Bavarskom vojskovođi da ga obavijesti kako je Turke napala carska vojska i da su pred njom pobjegli, te da grad više nije pod

1 12, 6 km

2 Carskom su vojskom zapovijedali Karlo Lotarinški i markgrof Ludwig Bavarski, a osmanskom Sari Sulejman-paša. Glavna se bitka dogodila u popodnevnim satima 12. kolovoza 1687. kod brda Haršanj (Harsány).

3 Cijelu je noć od 3. na 4. listopada 1686. gorio most poput goleme vatrene zmije i pretvorio se u pepeo. „Most je bio grob za Ugarsku i druga mjesta, sve dok ga nije vojvoda lotarinški i vojskovođa Bavorske Maksimilijan zapalio pomoću carskih ratnih sprava“ (Stražemanac, 1993: 295).

4 Svi izvori navode da je to bio otac Šimun iz Bača: „Kada su poslije izгона Turaka godine 1687. carevci ušli u Osijek, došao je fra Šiomun iz Bača, podigao kraj turske džamije malu drvenu kapelicu u koju je postavio veliki drveni križ dok se sam ukonačio u obližnjoj turskoj kućici“ (Bösendorfer, 1933: 129/1). „Svi povijesni prikazi dolazak franjevacu u Osijek pripisuju ocu Simonu, franjevcu, rođenome u Baču, pa ga bilježe: brat Simon od Bača“ (Cvekan, 1987: 47).

njihovom vlašću. Vojskovođa se stoga obradovao zbog prevrata stvari jer je bio oslobođen dvaju nevolja - neizbježne bitke i nesigurne pobjede. Tako je 1687. godine⁵, dan uoči bdijenja koje se obično posvećivalo sv. arkanđelu Mihaelu s vojnicima ušao u grad slaveći pod sretnim znamenom slavne uspomene na Leopolda I. i od tada je veličanstvenoj austrijskoj kući Osijek na ponos i čast, a stanovnicima je postao draga utjeha, što je i danas.

§. 6. Nadalje, spomenuta tvrđava, kojoj je kamen temeljac postavio preslavni grof Ivan Josip von Becker koji je obnašao dužnost zamjenika vrhovnog vojskovođe, počela se graditi 1710.,⁶ i nakon što je odasvud okružena zidinama, konačno je dovršena oko 1719. g. Iste godine započeta je gradnja bastiona, po imenu pape nazivanog Inocencija. Zatim je 1762. godine, pod uzvišenim carskim i apostolskim veličanstvom Marijom Terezijom, koja je sretno vladala, nastavljen veći dio spomenute utvrde s prijašnjim bočnim zaštitama a najviše na dijelu koji gleda na istok i donji grad kao i na niskom brežuljku koji se isticao: nova obnova obećavala je pouzdanu sigurnost za izbjegavanje neprijateljskih zasjeda. Oko tvrđe iskopani su trostruki jarci koji su dobra zaštita nasuprot zašiljenim zidinama i mogu se (jarci dakako) napuniti Dravom koja dotječe. Preko Drave također prema sjeveru nalazila se zaštitna kula koja je već bila odasvud opasana i ima jedna vrata prema Dardi. Ta tvrđa u kojoj se nalazi slavni narod ima troja vrata: jedna prema obali Drave i zovu se *Aquatica (Vodena vrata)*, očuvana su do danas zajedno s Vodenim tornjem), druga prema jugu i zove se *Porta Nova (Nova vrata)*⁷, treća pak prema gornjem dijelu grada na zapadu i nazivaju se *Valpoviensis (Valpovačka)*. Svaka su se pojedina vrata, pored zaključavanja iznutra, zaključavana prema mostovima masivnim rešetkama. Duljina grada bila je 188, a širina 88 hvati.⁸ U središtu tvrđe nalazio se veoma veliki kip Presvetog Trojstva,⁹ a nasuprot njega palača na dva kata, upravo zadivljujuće veličine, kojoj u cijelom Kraljevstvu Slavonije nema ravne. Odmah do nje vide se u skladnom nizu sagrađene kuće, skladište oružja i druge vojne građevine pogodne za obranu grada.

5 U ranu zoru 26. rujna 1687. turski je zapovjednik Džafer-beg s ostacima svoje posade pobjegao iz Osijeka, a pukovnik Nikola Ladron je 29. rujna s većim brojem konjanika ušao u grad Osijek.

6 Austrijske vojne vlasti pristupile su planskoj izgradnji nove tvrđave 1. kolovoza 1712. pod nadzorom zapovjednika osječke tvrđave generala *Johanna Stephana baruna von Beckersa*.

7 Nazivaju ih još i Stjepanova kapija.

8 Pavić rabi *orgia* (grč. *οργία*; lat. *decempeda*) koju koriste i mađarski autori toga vremena, a odgovara našoj mjeri *hvat*. iznosi 1,90 m.

9 Do 1729. zvao se *Vinski trg* jer se na njega srijedom i subotom dopremalo i prodavalo vino iz Baranje, a tada je udovica generala Petraša, zapovjednika osječke tvrđave podigla zavjetni kip Presv. Trojstvu i od tada nosi sadašnje ime.

Spomenuti grad bio je smješten naravno na ravnici i unutra je imao prekrasne voćnjake, a izvana je bio opasan veoma prostranim poljima i vrtovima. Udaljen je od Budima 34 njemačke milje [tj. 256 km], od Vukovara s istoka četiri [tj. 30 km], od Valpova sa zapada tri [tj. 22 km] i od Đakova s juga pet milja [tj. 37 km]. Nije pod vlašću nijednog biskupa nego u duhovnim dobrima izravno ovisi o ostrogonskom nadbiskupu.

§. 7. U ovoj se utvrdi nalaze dvije crkve, jedna časnih otaca Družbe Isusove skupa s njihovom rezidencijom kod Valpovačkih vrata, oni vode i brigu o župi. Druga se nalazi kod Vodenih vrata skupa sa samostanom otaca Provincije sv. Ivana Kapistrana. Na tom je mjestu premilostivim dopuštenjem slavnog i uzvišenog veličanstva Josipa I., nekoć cara i kralja Ugarske, 1709. godine presvijetli i prečasni bosanski biskup Đuro Patačić postavio kamen temeljac crkve posvećene Svetom Križu, dana 9. svibnja na koji je dan padala svetkovina Uzašašća Gospodinova.¹⁰ Tada je Crkvom Božjom upravljao sveti otac papa Klemnet XI., general vojske bio je grof Jozafat de Creisz¹¹ koji je ujedno bio i zapovjednik stražara tvrđe, a definator navedene provincije i gvardijan samostana bio je pak zasluženi otac Antun iz Beograda. Budući da se boravište franjevacu smatralo premalim, za bolje udešavanje položen je kamen temeljac novog samostana sa sljedećim natpisom:

U Božje ime. Amen

Pomognuti milošću Vječnoga Oca i uz posebnu pomoć dobročinitelja našega reda, polažemo na ovo mjesto kamen temeljac za produljenje našeg samostana otaca franjevacu obsetvanata Provincije Bosne Srebrene, u čast Presvetog i nerazdijeljenog Trojstva, Blažene Bogorodice Djevice Marije, našeg svetog oca Franje i svih svetaca pod naslovom Presvetog Križa, dok Crkvu sretno vodi papa Klement VII. i rimokatolicima vlada nepobjedivi uzvišeni car Karlo VI., i dok drži njegovo oružje pobjedničkom mišicom presvijetli princ Eugen Savojski, a vrhovno zapovjedništvo nad Slavonskim kraljevstvom povjereno je aktualnom generalu osječke tvrđe preslavnom gospodinu grofu Ivanu Antunu *Locatelliju*; u nazočnosti vrhovnog inženjera Laita¹², presvijetlog gospodina Johanna Michaela Heiße i presvijetlog gospodina Ignacija de Senga¹³ – glavnog nadstojnika slavonske riznice kao i provincijala spomenute

10 Biskupu su asistirali lektor filozofije o. Ivan iz Srijema i student filozofije fra Mihovil Pavunović.

11 Ne spominje se ni u jednom izvoru iz tih vremena.

12 Franjevci uz molbu caru Leopoldu „priložu i atest (potvrdu) maršala ing. Lait koji je u Osijeku bio inženjer i kapetan“ (Cvekan, 1987: 68).

13 Izvori ga ne spominju, a komorski upravitelj i nadzornik riznice bio je tada Andreas Mayer.

provincije mnogo poštovanog oca Ivana Stražemanca i gvardijana samostana poštovanog ota Martina iz Osijeka dana 6. srpnja 1731. godine.

grof Locatelli

Ivan Fridrih Esser, pomoćnik vojnog zapovjednika i inženjer

§. 8. Zatim 1752. godine brigom i zaslugom mnogo poštovanog oca Josipa Jankovića, provincijala i generalnog definitora reda, crkva je iznutra ne samo uređena, nego je uistinu bila i urešena. U crkvi je glavni oltar posvećen Našašću svetog Križa, a u desnoj lađi crkve nalaze se sljedeći oltari: sv. oca Franje Asiškog, sv. Josipa, sv. Katarine djevice i mučenice; a u lijevoj: sv. Ivana Nepomuka, sv. Antuna Padovanskog i sv. Ane. Ispod pjevališta s desne strane je oltar Malog Isusa, a s lijeve sv. Didaka. Nadalje, nakon što je srušeno zdanje starog samostana i nakon što je u cijelosti izgrađen novi samostan koji je bio prekrasno ukrašen, dok je s jedne strane neposredne ravnice (naime sa strane koja je naslonjena na crkvu) započeta gradnja samostana, koji je svodom povezan i nastavljen preko ravnice sve do drugog krila samostana koji je bio nasuprot prema jugu. Gradnjom je produžen i proširen, dok nije cijeli samostan prekrasno raspoređeno na četiri krila: blagovaonica smještena u istočnom krilu, što je čudno. A osobito je bilo što su na stranama stolova bile inkrustacije samostana i njihovih crkava čitave provincije sastavljene od raznobojnih komadića drveta.¹⁴ Ondje je i skromna tiskara samo za upotrebu provincije, namjenjena za tiskanje direktorija i tezarija. Franjevačka redovnička obitelj već je 38 župa prepustila na brigu svećenicima, dok se sami u duhovnim dobrima brinu za sela Tenju, Dalj i Erdut. Slavna, ali nipošto kao posljednja manje dostojna spomena, ovog franjevačkog samostana, od osječkih kršćana, njihovog plama i apostolskog žara, su tri vrste naprava, koje možeš pronaći u ovom opisu u 21. odjeljku.

§. 9. U samostanskoj crkvi do glavnog oltara nalazio se milosni kip Blažene Djevice Marije koji je u Osijek prenio gospodin šikloški upravitelj za vrijeme revolucije i koji se u našim krajevima koristio za pučku pobožnost, i otada se ondje nalazi sve do današnjeg dana, nakon što su jasno riješene razmirice s carskom i kraljevskom vlašću. Za te podatke donosim dvije isprave.

¹⁴ „Najveća i najljepša prostorija samostana bio je refektorij na istočnoj strani. U toj ogromnoj sobi bili su uza zidove postavljeni stolovi na kojima su bile inkrustacije svih samostana i crkava provincije“ (Bösendorfer, 1933: 130/1).

Sveta carsko i kraljevsko veličanstvo!

Prostrti pred nogama Vašeg svetog carsko-kraljevskog veličanstva vrlo ponizno usuđujemo se ovo izložiti: od početka posljednje revolucije kad su neprijatelji opustošili cijelu baranjsku županiju, neki Henrik Benua koji je tada bio upravitelj šikloških imanja, u bijegu prema Osijeku ponio je sa sobom kip Blažene Djevice Marije da ga bijesni Kalvinski ne bi obećastili, i ostavio ga je u crkvi bosanskih franjevaca. Nakon što ste Svojem Svetom Carskom i Kraljevskom Veličanstvu podložili ponizan puk Slavonije, taj ste kip primili kao zavjetni kovčeg, a preko svetog lika Blažene Djevice toliko je ojačala pobožnost i vjera da najčvršće vjerujemo kako je naš spas, kako od neprijateljskih pljačkaša, tako i od smrtne pošasti, došao po njezinom moćnom zagovoru kod Sina. Isti Henrik pronašao je ipak drugu s natpisom: treba se staviti na svoje mjesto gdje je i prije bila, to jest među Kalvinski puk. Zbog toga prostrti na koljenima ponizno i usrdno molimo Vaše Sveto Carsko i Kraljevsko Veličanstvo da Vaša utvrda Osijek i vjerni slavonski puk ne bude lišen ove svete Palade nego da zapovijedite da kip Bogorodice ostane na mjestu koje je izabrala Nebeska Kraljica. Za takvu milost mi ćemo uz pomoć i zagovor Velike Majke Marije prikazivati molitve da dugo čuva život Vašeg Svetog Carskog i Kraljevskog Veličanstva, i da se za sreću cijelog svijeta udostoji obdariti presretnim uzvišenim potomkom koji će vladati sve do svršetka svijeta.

Napisano u Osijeku 18. prosinca 1710.

VAŠOJ SVETOJ CARSKO KRALJEVSKOJ VLASTI

najponizniji i najvjerniji podanici

N. N. sudac svih građana Osječke tvrđe

Preuzvišeni i nepobjedivi care, gospodine, gospodine premilostivi!

S poniznošću i poštovanjem primio sam dobrostivu naredbu Vašeg Svetog Veličanstva da istražim uzrok spora nastalog među ocima franjevcima provincije sv. Ladislava i Bosanske provincije zbog nekog kipa Blažene Djevice Marije, i kako bi Vam bespogovorno udovoljio doznao sam da stvari stoje ovako: Oci franjevci provincije sv. Ladislava, koji imaju rezidenciju u Siklósu, te ondje također upravljaju župom, kip Blažene Djevice o kojem se se spori imali su u nekoj filijalnoj kapelici, oko jedan sat udaljenoj od Siklósa i dosta osamljenoj, ali je blizu kalvinističkom selu Jud. U tu se kapelicu o svetkovinama Blažene Djevice skupljao narod, te su joj i inače iskazivali čašćenje raznim pobožnostima.

Kip su najprije ti oci prenijeli u vlastitu siklošku crkvu, gdje su mu najprije pravoslavci po grčkom obredu skinuli sve urese. Sikloški upravitelj konačno je kip odande prenio u Osijek, gdje je predan ocima franjevcima provincije Bosne Srebrene da ga narod javno časti. Kip je primljen u gore spomenuto mjesto koje se istom upravitelju obvezalo da će, kada i ukoliko se zatraži, taj kip vratiti nazad. Oci bosanske provincije smatraju pravednim i nadasve teže tomu da kip zadrže kod sebe, ponajprije zato što su mu za ratnih vremena omogućili sigurno skrovište, i od toga vremena nadaju se plodovima mira, zatim jer joj se puk iz cijele Slavonije utječe i jer velika pobožnost osjećana radi zagovora Blažene Djevice savjetuje da se kip treba zadržati. Oni ne osporavaju naredbu da se kip vrati nazad, jer kao podređeni ovise o nadređenom i bez višeg dopuštenja i ako je učinjena bez vlasti, neredba nije valjana. Oni stoga ponizno mole da sebi slobodno zadrže ovaj kip, takoreći poslan s nebesa, najprije kako bi zaštitio Vaše Veličanstvo te Vama i cijeloj Slavoniji bio zaštita i da ovaj puk kroz pobožnost blago štiti i čuva.

Nadalje, s poštovanjem podastirem moje mišljenje, koje Vaše Sveto Veličanstvo mirno uvažava, i premda se po naravnom zakonu svakom mora vratiti što je njegovo i po pravdi sve dođe na svoje; ipak smatram da su dostatni razlozi zbog kojih oci franjevci trebaju zadržati kip, što zbog sigurnosti mjesta i pučke pobožnosti, koja se u Osijeku smatra neusporedivo većom u odnosu na prvo mjesto. Upravo to savjetuju i brojni primjeri potvrđeni crkvenim pravom, a i najnoviji događaj u kojem je slika Blažene Djevice koja plače prenesena iz Ugarske u Beč. Ovo moje mnijenje ponizno podastirem vrhovnoj prosudbi Svetog Veličanstva.

U Đakovu 19. siječna 1711.

*Ponizni kapelan Vašeg Svetog Veličanstva
Bosanski biskup Đuro Patačić*

§. 10. Bezbrojna su i dragocijena dobročinstva onih koji časte i štiju ovu sliku Djevice Bogorodice (za koju je Andrija Jeruzalemski u govoru *O uznesenju* ostavio riječi: *Otkada si uznesena sa zemlje, nalaziš se u cijelom svijetu*), niti nam razum dopušta reći sve nakane, budući da se u susjednom mjestu nalazi napisana knjižica o važnim događajima koja se treba poslati; niti gomila stvari dozvoljava da se kroz sve prođe. Dovoljno je reći ovo: Djevicu ne časte samo vladajući i stanovnici nego ju štije i čitavo mnoštvo podanika susjednih naselja i kršćani iz skoro cijele Slavonije, a Ona im u opasnostima uzvraća sigurnost i u bolestima zdravlje.

§. 11. Mnogo otmjenog namještaja u osječkoj crkvi može se vidjeti svečanim blagdanima više nego u ikojoj drugoj. U crkvi se nalaze i orgulje rijetke veličine i vrsne harmonije. Uz to, spomenutoj crkvi pridružen je visoki zvonik pokriven metalom, a u njemu se nalazi pet zvona koja daju skladan zvuk. Spomenuti samostan nadasve obiluje knjigama, asketskim, školskim i propovjedničkim. U njemu je za vrijeme dok je postojao teološko-provincijski studij, 1735. godine osnovan vlastiti Teološki fakultet. Ondje je također dugo vremena postojao i filozofski studij. Apostolski sindik samostana sada je plemeniti gospodin Mihovil Suma. Samostanski vrt nalazi se izvan utvrde, na južnoj strani, pridružen vrtovima ostalih Osječana koji su izvan tvrđe.

§. 12. Upravo ova zajednica obnavlja slavne trenutke na divnog gospodina Augustina Franju Kolhunda, bogobožnog dobročinitelja i nekoć apostolskog sindika samostana, koji je svojoj supruzi sahranjen u ovoj crkvi podigao oltar sv. Ivana Nepomuka na kojem se može vidjeti ovaj natpis:

Zastani putniče! Moli za vječni mir pred mučeništvom sv. Ivana Nepumuka, kojega je prema svojim mogućnostima častila:

Preslavnoj gospođi Mariji Francesci de Kolhund, rođenoj Vanckerin, supruzi vrhovnog carskog zapovjednika Slavenskog kraljevstva; rođenoj 25. veljače 1695., preminuloj 11. kolovoza 1730. pod zaštitom sv. Ivana Nepomuka napunivši 65 godina života (Godina rođenja i smrti ne poklapaju se sa životnom dobi. Prema navedenim godinama preminula je u 35 godini, a ne u 65 kako piše autor), te sada počiva pod ovim živopisnim pokrovom.

Podno ambona nalazi se drugi nadgrobni natpis ove vrste:

Ovdje leže kosti Blaža Gvozdovića, svima dragog stanovnika osječkog donjeg grada, koji je prezirući samu smrt preminuo 2. ožujka 1764 (Tiskana slova u imenu i prezimenu latinskog teksta otkrivaju godinu smrti a to je MDCCLXIII.), a podređen joj je bio otkad je 3. veljače 1721. prvi put ugledao svijetlo.

Treći se nalazi između oltara sv. Josipa i sv. Ante na kojem se čita ovaj natpis:

Zastani putniče! Ovdje nakon smrti i nesretne sudbine leži sahranjen prijašnji trgovac, nepobjedivi Andrija Junković, zvan Mlečanin, koji je za života uvijek slavio Boga i bio urešen vrlinama. Sjajio je ljubavlju poput bisera koji blješti. Bio je pravi knez i gospodar Albanije, imao je 78 godina. Preminuo je 24. ožujka.

§. 13. Ispuštam natpise brojnih službenika i građana, a veliki broj njih leži sahranjen u ovoj crkvi. Nadalje, budući da Osijek nije samo metropola Slavenskog kraljevstva, nego i jezgra njegove pokrajine, njegovom opisu prikladno se pridružuje ovaj spomenik:

DUŽNI
SPOMENIK
POBOŽNIH
KAPISTRANSKIH SLUGU
U ČAST
preuzvišenom i prečasnom gospodinu
Poglavaru Svetog Rimskog Carstva
FRANJI
od grofova

BARKOCZY DE SZALA

ostrogonskom nadbiskupu, primasu ugarskog kraljevstva, papinom izaslaniku
i kancelaru, sadašnjem osobnom savjetniku Svetih Carsko – Apostolsko –
Kraljevskih Veličanstava, slavnoj ostrogonskoj oblasti
vjekovječnoga kneza, predobrostivog zaštitnika

ponizno podignut
stotinom nejednakih stihova
na blagdan uvođenja u službu
javno zahtijevajući
ime vladara
po aonskim djevicama.

Preveo
Petar Ušković

Literatura:

Bösendorfer, Josip (1933), „Franjevci u Osijeku“, *Hrvatski list*, Osijek,
br. 129-130

Cvekan, Paškal (1987), *Osječki franjevci*, Osijek

Mažuran, Ive (2000), *Grad i tvrđava Osijek*, Grafika, Osijek

Samostan svetih Filipa i Jakova u Vukovaru

§.1. Rijeka Vuka, koja istječe u gustim šumama podno Našica, blago zakrivljenim tokom s južne strane dijeli đakovačke biskupske posjede i nuštarska imanja te područje Posavine: od našičkih i drugih vlastelinstava gleda prema sjeveru i zatvara vojvodstvo Srijem s juga dok sa sjevera određuje granice Slavonije, i napokon protječući kroz Vukovar ulijeva se u Dunav, a otuda i samom gradu dolazi ime, dok se nekada uz rimsko naselje *Jornand* nazivao *Kornak*. U davnim se vremenima u Sotinu, udaljenom oko jedne ure i okrenutom prema Petrovaradinu, a to je mjesto naravno bilo plodno i znamenite ljepote, prema starim piscima nazvano *Atyha*, a i povjesničar Heuber donosi da su se oko 1506. pod ustrojtstvom zajednice domaćih franjevacu upravo na dan zaštite sv. Ivana Kapistrana franjevci naše provincije smjestili među kršćanima i da su među njima rasplamsali iskre nebeskog nauka i konačno ih oživjeli hranom kreposnih otajstava, a to je upravo svijetli spomenik kako drevnih, tako i novih vremena.

§.2. Zatim su se stvari preokrenule ratnom bujicom i odasvud su uslijedili glasni napadi Turaka koji su paležom i mačem izokrenuli čitavu prijestolnicu Srijema, i nenaoružani su kršćani po skrovištima i šumama tražili zaklon, a naša je zajednica slavila liturgiju u mjeri u kojoj su dopuštale okolnosti toga vremena te smo iz evidentnih dokumenata istražili kako su bili snažno potaknuti da podnesu takve nepravde. Naime, kad su spomenuti vjernici, nakon što je Beograd pao pod tursku vlast (pet godina prije ljutog mohačkog poraza), potajno došli u mjesto zvano *Laz*, smješteno između šuma i bara, naši su franjevci na tome mjestu zatekli crkvu posvećenu s. Elizabeti (njezini se ostaci vide i danas), te su ondje i u okolnim mjestima sve do Vukovara i Sotina obilazili vjernike i krijepili ih duhovnom službom i svo vrijeme turske vladavine tješili kršćane te ih okupljali živom vjerom usprkos učestalim udarcima Turaka, premda je postojala otvorena životna opasnost.

§. 3. Spominje se da je ista zajednica u mjestu po imenu Nijemci ustrajno ostala pod dugotrajnim jarmom turskog ropstva te da su ondje i uokolo oživljavali vjernike, a stara crkva sv. Katarine, djevice i mučenice, nakon što su je svećenici povratili, danas je također svetište i utočište vjernika katolika.

§. 4. Nakon što je tim krajevima Božjom milošću i moćnim oružjem Leopolda I. preuzvišenog cara i kralja Ugarske i Slavonije, turskim porazom i izgonom ponovno zavladao mir, naši spomenuti franjevci zajedno s narodom izašli su iz skorvišta i došli u Vukovar, i najprije su sagradili drvenu crkvu nasuprot staroj tvrđavi.¹ U vrijeme kad su započeli upravljanje Vukovarem, u navedenom mjestu, nekoć *Athya* a sada već nazvanom Sotin, započeli su isto upravljanje. Tako se sotinski upravitelj, osim za samo mjesto, brinuo i za stanovnike okolnih naselja Beraka i Tompojevaca, dok je vukovarski upravitelj upravljao Jankovcima, Slakovcima, Svinjarevcima i Nuštrom, te brinuo za duhovna dobra ostalih susjednih naselja.

§. 5. Možda ćeš pitati kako se moglo dogoditi da su se mala braća, kojima je prema propisanim regulama zabranjeno posjedovati mjesta, kuće i druge stvari, mogli domoći naselja i svega ostaloga? Uz to budući da su, kako po pastoralnoj brizi, tako i u samoj župi prihvaćeni kao biskupijski svećenici, kako se zbilo da su spomenuti franjevci vodili brigu o svetinjama u različitim mjestima i da su, iskorijenivši bezbožne barbarske obrede i krivovjerne nauke heretika, zasijali životvornu rimokatoličku vjeru? Odgovaram: spomenuti su se franjevci samo koristili naseljima, kućama i ostalim, a nikako im nisu bili gospodari. Što se tiče upravljanja i rasprave, u tim opasnim i nesnosnim vremenima kako jurisdikcija, tako i druge mogućnosti oko kršćana i njihova obraćanja određivala je sveta Kongregacija za širenje vjere. O ovome saznaj nešto više iz zapisa iste svete Kongregacije priloženom prvom dijelu ovoga opisa *odj.* 21. str. 177. Pored toga, u istom prvom dijelu *odj.* 17. tim ćeš više prekršiti zapis o pravu nad mjestima i prebivalištima, ali i o višestrukim duhovnim milostima koje su ovi franjevci postigli. Pogledaj u dokumentima koje smo naveli u *odj.* 14. da je tada u ovim krajevima, i to u jednom od spomenutih naselja ovih franjevac postojala služba biskupa ordinarija. Dokument će ti ukazati da su spomenutu službu oko kršćana u teškim i dugotrajnim vremenima turske vladavine obnašali naši franjevci, a slijedi da to nadasve objašnjava teške uvjete njihova života.

Mi potpisani sudac, parničari i starješine sa svim stanovništvom ovog vukovarskog grada, svima i pojedincima bilo kojeg statusa, časti, dostojanstva,

¹ O važnosti vukovarske utvrde u vremenu oslobođanja od Turaka 1687. nalazimo i sljedeće: Utvrđi Valpovo, koja se dugo i pravedno opirala, nakon što je 500 vojnika otišlo u zarobljeništvo nije se pružila nikakva mogućnost. I na taj je način Osijek s jakom zaštitom i prirodnim položajem mjesta, prvi od gradova međuriječne Slavonije, vrata Srijemske Mitrovice i Beograda, te ključ ugarskog podunavlja premda je po svemu bio vrlo spreman, nakon što je 161 godinu služio okrutnom gospodaru, nekom božanskom namisli nije krvlju platio neograničenu kršćansku slobodu. Takvu su sudbinu doživjele i druge utvrde: Vukovar, Ilok, Petrovaradin, Karlovac, Slatina i Đakovo (Usp. Wagner, 1731: 30; Koller, 1812: 148).

uzvišenosti promišljeno, čvrsto, savjesno i nedvojbeno potvrđujemo i svjedočimo kako crkvenim tako i državnim presudama da u vremenskom razmaku od sedamdeset ili osamdeset godina (smatramo kako su neki od nas te dobi) nikada nismo saznali da je ikoji od redovnika neke druge vjere, bogatih ili siromašnih kanonika² nekoć vodio ovu vukovarsku župu sa naseljima koja su joj pridružena, osim članova iz zajednice manje braće franjevacu observanata. Nismo ništa drugačije čuli ni od naših predaka, nego da su oni (franjevci) od davnine ovdje bili župnici. Zasigurno su njihovom zauzetošću naši predšasnici, šukundjedovi dakako, pradjedovi, djedovi, očevi i mi sami te svi naši potomci, dok je ovo kraljevstvo još pod jarmom svoje tiranije držao okrutni progonitelj kršćanstva, primili temelje rimokatoličke vjere, a poučavani smo odonda pa sve do danas i njihovim neizmjernim naporima, znojem i patnjama, pa čak i proljevanjem njihove vlastite krvi bili smo neprestano i snažno spašavani i zaštićeni. Upravo mi sami možemo to sagledati i istinito posvjedočiti, i zato svjedočimo kako su neki od njih nama dobro znani za dobrobit rimske apostolske vjere i blagodat Kristovih vjernika zatvarani u tamnice, bacani u okove, vezani željeznim lancima i drugim rznovrsnim sponama, i gledali smo kako su konačno mučeni smrtnim kaznama, pa svejdeno ni u tim bijednim vremenima ispunjenjima nesrećom i jadom oni nisu ostavili naše duše bez duhovne hrane, nego su nam uvijek radosno, javno i revno služili, te žarko i gorljivo skrbrili za potrebe naših duša. Zbog takve neizmjerne požrtvovnosti i velikih napora koje su zbog nas podnosili mi se kao zahvalna djeca želimo uvijek nalaziti pod brigom tih otaca (koji su s nama podnosili teret dana i žege) kao najpobožnijih duhovnih pastira. Najčvršće se držimo toga mišljenja i nastaviti ćemo ga zastupati u svakoj vremenitoj parnici koja nam se zbog toga nametne. Naime ništa se našim dušama ne može žalosnije dogoditi nego da budemo lišeni duhovnog vodstva spomenutih otaca budući da naš vječni spas ne može biti u sigurnijim rukama a postojanost katoličke vjere ne može biti ustrajnija. Kako se dražesno spominjemo mjesta gdje je boravio župnik i gdje nekoć bijaše župna crkva, jer su se baš na tom mjestu na kojem se sad nalazi samostan otaca franjevacu provincije Bosne Srebrene, a od te redovničke obitelji ondje borave dvanaestorica, tada nalazili dvor i župna crkva, a i ne znamo niti smo primjetili da se ona nalazila negdje drugdje. Na što veću vjerodostojnost i svjedočanstvo svih njih, ovo potvrđujemo vlastitim potpisima i jamčimo biljegom naše sloge.

2 *Ordo canonicorum regularium* bio je crkveni red kojeg je 1119. osnovao sv. Norbert, a potvrdio papa Honorije 1126. U Ugarsku ih dovodi kralj Stjepan II. 1130. Živjeli su u zajednicama skromnijim životom za razliku od reda *Ordo canonicorum saecularium* koji su imali udjela u biskupskim dobrima (Usp. Fuxhoffer, 1803: 2-87).

Napisano u Vukovaru 27. rujna 1722.

Nikola Obradović, sudac

Ivan Adnađ, parničar

Andrija Knežević, parničar

Matija Kujundžić, starješina

Đuro Mileputić, starješina

Miha Pellio, starješina

Miha Biuković, starješina

L. Barun de Maffej zastavnik dunavske regimente

i privremeni zapovjednik Vukovara

Henrik Liechtenstein, upravitelj carske pošte, kao potrebni svjedok.

Šimun Kurcher, kraljevski komornik iz Darmstadta

Ivan Egidije Stalhoffer, carski pisar, umoljeni svjedok

Ja Ivan Konard Gump de Stochburg, pripravnik građanskog i krivičnog prava znamenite konjaničke uprave slavnog vođe od Darmstadta, i zakleti parnični zastupnik i sekretar za posjede svetog carsko-kraljevskog veličanstva *od Scareschalli*, u ime nazočnih ukazujem i obznanjujem nakon časne istrage reda mnogo poštovanih otaca franjevacu observanata tj. male braće provincije Bosne Srebrene, u nazočnosti suca, zapisničara i starješina grada Vukovara, na očigled gore potpisanih to sam sastavljeno svjedočanstvo na poseban zahtjev istražitelja i spomenute gospode svjedoka te na njihovu volju, pročitao i od riječi do riječi (kojeg su i sudac i zapisničar kao i neki od starješina spomenug stanovništva vrlo dobro poznavali) vjerno preveo na njemački jezik. Za ostale koji nisu poznavali njemački jezik pobrinuo sam se da im se rastumači ili rackim³ ili njihovim materinjim jezikom i prema potrebama ovog slučaja obilno sam se zauzeo da se stvar, promotrivši sve što je trebalo, svima razjasni. Svi navedeni članovi više puta spomenute zajednice, bez ijedne iznimke, promišljeno su, čvrsto, savjesno i nedvojbeno, bez ikakvog straha za sadašnjost ili budućnost i plaće ili onoga što već posjeduju, nego samo iz istinskog duhovnog žara potvrdili i potkrijepili sve pojedine stavke koje navedeni dokument sadržava i da se, ako zatreba, u bilo koje vrijeme žele zakleti i posvjedočiti.

3 Pavić ovdje nedvojbeno misli na hrvatski jezik, no koristi naziv *racki* koji je Hrvatima tada kao etnik bio nametnut od državnih i crkvenih vlasti. U Mađarskoj i danas žive racki Hrvati, napose u mjestima Baćin i Dušnok, a vjeruje se da su potekli iz okolice Vinkovaca gdje se rabio slavonski dijalekt štokavskoga narječja.

Za veću pouzdanost i vjerodostojnost toga vlastoručno sam se potpisao i potvrdio uobičajenim pečatom.

Zabilježeno u Vukovaru 27. rujna 1722.

Ivan Konard Gumppe de Stochburg

§. 6. U Vukovaru se, nakon što su kršćani izašli iz skrovišta u kojima su naravno s franjevačkom zajednicom boravili u tjeskobnim vremenima Turaka, nalazilo samo upravno sjedište te je upravitelj među pukom nazivan kapelanom, a sjedište je bilo podređeno bačkom samostanu, što je potrajalo sve do 1704. Zatim je Vukovar kao sigurnije mjesto, nakon što je iste godine ugušena pobuna u Ugarskoj i spomenuti bački samostan opustošen a crkva sravnjena za zemljom, primio zajednicu toga samostana kao svoju, a u Bačkoj je ostao samo upravitelj. U takvim se prilikama dogodilo da su na mjestu koje se isticalo, gdje ponosno stoji vukovarski samostan, malo dalje od prve koji gleda prema Osijeku, samo toliko koliko se može dobaciti kamenom, podigli crkvu i rezidenciju, u kojoj je, napustivši prvošnje prebivalište, i sam vukovarski upravitelj počeo stanovati. Potom se 1705. g. spomenuta zajednica vratila u Bač te je u Vukovaru ostao samo vikar mnogopoštovani otac Marko Dragojević, jer je bio određen da njime pretsjeda i dodjeljena mu je redovnička zajednica budući da je samostan svejedno ovisio o bačkom gvardijanu. Tako je bilo sve do 1723. g. kada je vukovarska zajednica razriješena navedene sveze, i stekla je svoju nekadašnju neovisnost. Zbog toga ću najprije navesti dokument velike važnosti a zatim donijeti saznanja o samostanu ovoga mjesta. Svi mi potpisani koji smo iskusili obznanjujemo i potvrđujemo po mnogopoštovanom ocu Josipu Matijeвиću, propovjedniku reda franjevaca observanata provincije Bosne Srebrene, da su osobe koje slijede, u vukovarskoj župi bili izbavljeni od krivovjeraca i vraćeni u majčinsko krilo svete katoličke Crkve, a to su: Matija Grubanović u selu Bogdanovci odrekao se kalvinizma zajedno sa suprugom i troje djece. U istom selu to učinili prezimenjaci Đuro i Nikola Matijeвиć sa svojim ženama. Zatim Tomislav Berkanović sa suprugom i dvoje djece, pa Mihael Terzić i njegov brat sa ženama i četvero djece. Isto je učinio i Valentin Kolašević sa suprugom. Iste godine 1698. Vid Kolašević i brat mu Matija sa ženama i šestoro djece. I konačno Mihael Leka (kojemu je žena bila katolkinja) s četvero djece. Na koncu i Ivan Landeka koji je imao ženu katolkinju s troje djece. Jednako je učinio i Izaija Šoja oženjen katolkinjom s troje djece. Godine 1699. združio je dvojicu nevjernika sa ženama katolkinjama i obojicu je doveo do ispovjedanja katoličke vjere.

Kao zaključno navodimo da je krstio dvoje djece koja su potjecala od turskih roditelja. Za veću pouzdanost ovih navoda, potpisujemo se nakon što su ovjereni našim biljezima.

U Vukovaru 20. siječnja 1700.

Broj nazočnih: 50

Ivan, vođa vukovarskog konjaništva

Ivan Lovretić, vojvoda iste vojske

Plavša, vojvoda iste vojske

§. 7. Nakon što su zasjala mirnija vremena, uz pomoć i molitvu ovih franjevaca spomenutog vukovarskog samostana sami su vjernici počeli skupljati snagu za početak gradnje čvršćeg crkvenog zdanja, a među dokumentima je i ovaj kojeg podastiremo.

*Duro Kapucsi, prepošt pečujskog posjeda sv. Ivana Krstitelja,
vikar u duhovnim dobrima i zamjenik biskupov u parnicama.*

Jednoglasnim svjedočanstvom prisutnih dajemo na spomen svima kojih se tiče, da je ponizno i vrlo pobožno spomenutom uzvišenom, slavnom i časnom gospodinu ordinariju i dragom prelatu potvrđeno kako je mnogo godina unazad u gradu Slavonskog kraljevsta Vukovaru postojalo svetište na ime mnogopoštovanih otaca franjevaca observatanta provincije Bosne Srebrene, koji se u drugo vrijeme posjedima i darovima uzvišenih ugarskih kraljeva trebao ticati i odnositi na Pečuh. Kad su bili pod turskim bremenom neprijateljskom kršćanskom imenu, redovnici spomenutog svetog reda imali su rezidenciju, te su se, u nedostatku drugih crkvenih službenika, koji zbog turske sile nisu mogli ondje stolovati, brinuli o kršćanskom puku i hranili ih Božjom rječju, i zadivljujuće su zadržali gorljivost u svim ostalim duhovnim službama. Ti kršćani milostivo žele da se navedenim redovnicima sada i u buduće ne samo udostoji ustupiti boravište i rezidencija u spomenutom gradu Vukovaru, nego da još uz to na posjedu samostana, u kojem trenutno borave, mogu podići i novu crkvu posvećenu svetim apostolima Filipu i Jakovu. Kako bi što brže mogli dobiti takvu mogućnost, prikazali su neka zapisana svjedočanstva vukovaraca iz 1722., koja su, za budući spomen odložena na pohranu u arhiv časne pečujске kurije. Prema urođenom apostolskom žaru i svojoj blagosti prema franjevačkom redu, uzvišeni je ordinarij razmotrivši i promislivši, franjevcima provincije Bosne Srebrene, koji su dosada u vinogradu Gospodnjem neumornim brigama i neiscrpnim naporima radili na dobrobit duša, milostivo dodijelio pobožno traženu dozvolu za gradnju crkve

na označenom mjestu, koja se treba posvetiti sv. apostolima Filipu i Jakovu. Štoviše, rado im je to odobrio u izraženim okolnostima, što su gore navedena svjedočanstva Vukovaraca u nedvojbenoj istini potvrdila. Inače naime, ako je ikada prije na mjestu gdje se treba podići crkva postojala župna crkva ili dvor, takva bi (kako je najočitije) bila oslobođena i dodjeljena na stranu župe, čak štoviše, oci koji su to nastojali isposlovati smatrali su to dopuštenim, jer onaj tko bi gradio na tuđem posjedu, ne bi gradio sebi, nego posjedu Gospodina. Za vjerodostojnost ovog dokumenta, navodeći ova naša svjedočanstva ovjerena našim uobičajenim vikarskim biljgom, smatramo da se navedenim ocima franjevcima trebaju udijeliti potrebna novčana sredstva za buduću sigurnost.

U Pečuhu 8. travnja godine Gospodnje 1723.

*Đuro Kapucsi, pomoćni biskup pečujski i
crkveni sudac za duhovna dobra*

Svjedočanstvo za grad Vukovar

Mi potpisani svjedoci i sarješine ovog grada Vukovara, svima i pojedincima bilo kojeg statusa, časti, dostojanstva, uzvišenosti bili, časno i promišljeno te prema našoj čistoj savijesti zaklinjemo se u Gospodinu i svjedočimo da nikada nismo čuli niti doznali od naših predaka da se na ovom mjestu, na kojem trenutno u Vukovaru borave oci franjevci, ikada prije nalazio župni stan ili crkva nekog drugog župnika, nego li spomenutih otaca franjevaca provincije Bosne Srebrene, koji su još u vrijeme Turaka u ovom mjestu slavili sakramente vjernom kršćanskom puku. Zbog toga se za veću vjerodostojnost i svjedočanstvo kao i za odbacivanje svake sumnje, mi potpisujemo i potvrđujemo pečatom naše sloge.

U Vukovaru 20. prosinca 1722.

Potvrđujem da su istog nadnevka i godine predamnom svi tako izjavili.

*Sudac, svjedoci i sarješine navednog grada
Ivan Leopold Dasser rizničar & carinik
carsko kraljevskog Veličanstva.*

§. 8. Kad je usljedila navedena dozvola ordinarija krenulo se na postavljanje zaglavnog kamena ckrve. Gospodin Andrija Božičević iz poslanstva preuzvišenog pečujskog biskupa Vilima Franje Nesselroda, te apostolski vikar

i prebendar iste dijeceze, iste je godine, na unaprijed određenu svetkovinu sv. Ivana Krstitelja na tom mjestu gdje se trebala graditi crkva, za vrijeme svečane mise blagoslovio kamen temeljac u kojeg su postavljene relikvije svetih apostola, te ga je u prisustvu brojnih službenika i vjernika postavio za crkvu spomenutoj zajednici.

§. 9. Odatle je trajnim prikupljanjem svetih milodara vjernika za franjevačku rezidenciju, i njihovim uspjehom, na spomenutu crkvu postupno nastavljen samostan. U to vrijeme započeto je podizanje istočnog krila u kojem se nalazi blagovaonica⁴, i na njemu je (nakon što se rezidencija zbog starosti urušila) koji se sastojao samo od zidova i krova, na samu spomenutu Gospodnju svetkovinu, vukovarski samostan najprije bio obnovljen. To novopodignuto prebivalište proglašeno je samostanom na generelnoj (općoj) skupštini reda u Milanu 1729. godine na Duhovsko bdijenje.

§. 10. Zatim, budući da je prva crkva iza stare rezidencije, izgrađena samo od drveta, bila vrlo blizu urušavanju, da se izbjegne opasnost, 15. prosinca 1732. uz veliki pljesak vjernika u procesiji je unešeno svetohranište za novu crkvu, premda još nije bila u cijelosti dovršena, nego se sastojala tek od bočnih zidova i krova. Mnogopoštovani gospodin von Kueffstein, nasljedni knez ovog mjesta 1734. godine darovao je crkvi veći oltar, donesen iz Beča, a 8. svibnja 1738. svečano ju je posvetio časn i preuzvišeni pečujski biskup Žigmund Berenyi, kao što svjedoči sljedeći natpis:

NA ČAST VELIKOM I DOBROM BOGU

i također

svetim Isusovim apostolima Filipu i Jakovu, na iskazivanje vječnog štovanja

posvećena je ova crkva i šest njezinih oltara⁵

po

preuzvišenom i prečasnom gospodinu

4 Franjevačke samostanske blagovaonice bile su, kao središnje okupljalište redovnika na blagovanje, obično urešavane slikama koje svojim sadržajem korespondiraju s namjenom prostorije. Dakako, to su najčešće prikazi Posljednje večere, no u Vukovaru je čeona stijena blagovaonice bila urešena veoma lijepom Večerom u Emausu koju je, prema podacima iz samostanske spomenice, izradio 1756. godine za samostan "slikar Pavao iz Pečuha". Ovu vrijednu sliku franjevci su odlaskom iz samostana 19. studenoga 1991. godine morali ostaviti u blagovaonici smotanu u svitak, te je do danas ostala izgubljena (Mirković, 1998: 48 – 50).

5 Tiskana slova u latinskom tekstu otkrivaju godinu MDCCXLIII(1743), a vjerojatno je te godine postavljena ova spomen ploča.

ŽIGMUNDU BERENYI

pečujskom biskupu dana 8. svibnja 1738. Za godišnje slavlje posvećenja određena je prva nedjelja nakon ukazanja⁶ svetog Mihaela arkandela s potpunim oprostom.

Sagradili su me siromašni kršćani sinovima svetog
Franje Provincije Bosne Srebrene⁷

§. 11. Uz to, u ovom se mjestu preko mosta nalazi i neka crkvica posvećena na čast sv. Roka, sagrađena 1740., a iste ju je godine 16. kolovoza posvetio mnogopoštovani Martin Pagling, pomoćni prebendar. Na kršćanskom groblju, u slučaju kad se počela širiti pošast⁸, vukovarci su 15. svibnja 1741., kako bi otklonili tu nesreću počeli graditi kapelicu u čast sv. Roka, i nakon što su exhumirali urne s spomenutog groblja, slobodno su ih u tu kapelicu prenijeli. Ponovno je 28. travnja 1748. podignuta zgrada gospodarske kuće na drugom dijelu rijeke Vuke, naravno okrenute prema Osijeku. Te iste godine 30. travnja postavljen je kamen temeljac za gradnju kapelice u čast sv. Ivana Nepomuka, i upravo je ondje, gdje smo spomenuli da su naši franjevci imali sagrađenu prvu rezidenciju, za kapelicu kamen temeljac postavio mnogopoštovani gospodin Ivan Penić, prebendar i župnik u Nijemcima, i kapelici je, kako od puka tako i od samostana dolazila velika pomoć. Uz to, u kapeli je pobožnošću i darežljivošću divnog gospodina Jakova Ante Pohr de Rosenthal, vukovarskog izaslanika 22. rujna 1749. osvanuo kip sv. Ivana Nepomuka.

§. 12. Samostanska crkva posvećena svetim apostolima Filipu i Jakovu s glavnim oltarom također posvećenim istim svecima, čije svetište gleda na istok, ukrašena je još i sljedećim oltarima. S lijeve strane : sv. Franje, Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije, Gospe Žalosne. S desne strane: sv. Josipa, zaručnika Djevičina, u čiji su oltar položene relikvije sv. Bone mučenika⁹, sv. Antuna Padovanskog, sv. Ane. U istoj crkvi djeluje također bratovština sv. Franje, a njeno uspostavljanje pročitaj u dokumentu koji slijedi:

*Mi, Gabrijel Bačić de Lak, veliki prepošt kaptola pečujske katedralne crkve,
vikar za pečujsku dijecezu u vrijeme upražnjene stolice i zamjenik
biskupov u parnicama.*

6 Ukazanje sv. Mihaela prema *Breviarium Romanum*(1906) slavilo se 8. svibnja.

7 Tiskana slova u latinskom tekstu sadržavaju godinu MDCCXXXVI(1736)

8 Pavić misli na kugu koja je u to vrijeme harala Slavonijom.

9 Štovanje rimskog mučenika sv. Bone iz 3. st. i danas je rašireno u Vukovaru gdje počivaju njegovi zemaljski ostaci. U Rimu su svete djevice za cara Hadrijana stekle vijenac mučeništva. Na isti su način u Rimu u latinskoj cesti, mučeništvo podnijeli svećenik Bono, te Fausto i Mavro (*Matyrologium*, 1743: 132).

Dajemo za vječnu uspomenu svima kojih se tiče, da sveti franjevački red pored svojih ostalih pravila također ima i ono posebno, da se, za širenje slave Božje i vođenje brige za spas duša, uz dozvolu biskupâ ordinarijâ na određenim mjestima mogu osnovati i oformiti zajednice ili bratovštine. Mi smo posredovanjem mnogopoštovanog Tomislava Bernatovića, trenutnog gvardijana vukovarskog samostana, uz dužno poštovanje bili upitani dati naš vikarski pristanak da se ovdje u Vukovaru oformi slična bratovština. Stoga mi (koji uvijek i u svemu nastojimo širiti slavu Božju, te prema našoj službenoj dužnosti brinuti za spas duša) rado odobravamo takav zahtjev, da se sa sv. ocem Franjom srca vjernika rasplamsaju za Božju ljubav, i težimo njezinom dobru, da se nova bratovština te vrste, koje se treba osnovati, na ovom mjestu ne samo oformi, nego da se koristi, uživa i veseli svim priveligijama, blagodatima i dobrima koja uživaju i druga slična bratstva u svim mjestima, bilo da su na silu utemeljena ili milošću i dopuštenjem Svetog Oca. Njoj očinski udjeljujemo naš vikarski blagoslov.

U našoj kuriji u Pečuhu, 6. svibnja 1736.

Gabrijel Bačić de Lak, pečujski vikar za upražnjene stolice.

§. 13. Spomenuti klaustar koji stoji na istaknutom brežuljku (čije podnožje dotiče Dunav) sastoji se od tri krila. Krilo koje je pridruženo svetištu crkve, i drugo koje gleda na sjever imaju dva kata, te su im u oba dijela izgrađene ćelije; treće krilo s istoka sastoji se od tri kata ali ćelije su u njemu nešto jednostavnije. U ovom samostanu trajno borave 24 redovnika. Oni upravljaju gradskom župom i pripomažu u obližnjim naseljima slaveći kršćanima sveta otajstva, a uz to ondje već dugo postoji studij filozofije. Franjevci iza samostana imaju i lijep voćnjak. Apostolski sindik ove zajednice je mnogopoštovani Đuro de Rosenthal. Iz ovoga grada potekao je preuzvišeni otac Tomislav Tomašević, generalni lektor, koji je preminuo u Budimu 1757. godine.

Preveo
Petar Ušković

Originalia monumenta Provinciae RHYTMUS

En hortuli flores,
Francisci colores,
Sanguine rubentes,
virtute fulgentes.

Liliis et rosis,
ramisque umbrosis,
hortulus virescit,
cui coelum dulcescit.

Coelestium sedes,
consurgunt et aedes,
tot in locis stantes,
ut stellae micantes.

quas afflatu Dei
producunt diei,
dynastae cum gente,
salutem quaerente.

Has Fratres Minores,
in pugna victores,
purpurant cruore
virtutis decore.

Cernite! productas
in agone luctas;
ab hoste turbati
et angustiati.

Annos et per menses,
acutos per enses,
vicere permulti,
coelestibus fulti.

Ludibriis miris,
tormentis et iris,
sunt saepe tentati,
frequenter probati.

Terrore squalentes,
ardentes, zelantes,
venere per palmas,
coronas ad almas.

Sic pugiles primi
ardore sublimi
refulserunt mundo
ex zelo profundo.

Sic caeteri probi,
ad exemplum *Jobi*,
adversa ferebant,
pia eligebant.

Hi omnipotentem,
ubique praesentem,
jugiter orabant,
proximos amabant;

Exemplis praeclaris,
gestis suis raris,
multis profuerunt,
vivit dum fuerunt.

Quid de doctis dicam?
cum non unam micam
doctrinae ipsorum,
mens noscat majorum.

Quapropter ditati
sunt et honorati,
majorum favore,
pro suo labore.

Nunc noscant mortales
Bosnenses sodales,
quondam ita dictos,
ast jam secus scriptos;

Capistranos inquam
qui sibi propinquam
molem dynastarum
instar coronarum

Habent et a gente
prtaedictos amante,
documenta rara,
et scripta praeclara.

Quivis nostrum dicat,
DEUS benedicat
dynastas potentes,
et praedictas gentes.

[*Ramus viridantis
olivae*, p. 62]

Super disposita bibliotheca

Jam meus extremus Studiorum fluxerat Annus

Hoc est: Lecturae terminus ille fuit,

Cum me post tantos requiescere posse labores

Censebam, subito Spiritus alter adest.

Spiritus alter adest, libros distinguere ducens,

Quos hic nostra levis Bibliotheca tenet.

Hos ego distinxi, consumptis octo diebus

Ut facile possit Lector habere libros.

Hic Divina satis panduntur dogmata veri,

Panditur et justae regula multa fori.

Panditur Ascesis, simul ac doctrina Scholaris,

Actus Morales, historiasque leges.

Concio monstratur, confunditur haeresis atra,

Pharmaca comperies, si medicina placet.

Italus esse cupis, simul ac Germanus haberi,

Copia librorum lumina contribuet.

Rhetoricos doctos cernes, blandosque Poetas,

Exhilarant animum, svavius his nihil est.

Nunc ego solertes, qui vobis svadeo curas,

Carmine praesenti prospera cuncta precor.

F. E. a B.

Ramus viridantis olivae, p. 223-224

**Synopsis universae theologiae
in complementari disputatione
a compilatore producta**

Quae decennalis ratio ferebat
Tecta quae Scoti clypeo docebat,
Symbolis denis facit haec videnda
Musa legenda.

Sermo Divinis satis approbatus,
Bibliis Sacris nitet explicatus,
Indicans finem superae Salutis,
Orbe statutis.

Unicum tantum venerare! Numen,
Hoc probat mentis, ratione lumen,
Quod Creaturas legit explicatas,
Undique natas.

Non habens Ortum Genitor coevum,
Filius gignit, pariter coevum;
Spiritus Sanctum, Genitor Spiritusque
Spirat ad usque.

Chanaan durus negat absque fundo
Unicum Patris rasiasse Mundo;
Clarior Verbi est, magne luce clara
Unio rara

Qui Beatorum meruere Sedes
His et aeternum jubar implet aedes;
Lumen hoc augent meritis decora
Facta priora.

Signa septeno numero notata,
Christus induxit populo Sacrata,
Gratiam juxta tribuunt Minorum
Dogmata Sophorum

Christe! dulcorem sapidum pluisti,
Quando praeclarum Calicem dedisti;
Ast Sacris Verbis sociatur undae
Gutturla mundaе.

Poena peccati venialis, igne
Lustrat afflictos tenebrisque digne,
Claudit, aeterna neque saevit illa
Morte favilla.

Praecoces quos fert Libitina fructus,
Ante baptismum, nihil igne luctus
Sentient, ulla capient nec hora
Numinis ora.

Eva pro lucta statuo patente,
Ut valent scribi Calamo fluente:
Hinc licet quemvis refricare noti
Dogmata Scoti.

Navita ut plaudit scopulis relictis.
Hostibus Miles velut ense victis
Sic decennali Studio relicto,
Jubila necto.

**Index conclusionum ex Tractatu Elebchi Ordinis Nostri,
nempe: *de Statu Paradisi, Mortuorum, Resurgentium,
Inferni, Purgatorii*
Saphico & Adonio versibus deductus**

Eva floreret, simul ac Adamus,
Nulla nos telo Lachesis feriret
Crimen infandum nisi perpetrassent
Proto-parentes.

Hoc genus vitae dare non valeret
Qualitas quaedam sociata membris,
Sed Dei tantum tenuissent omnes
Sola voluntas.

Desinat fallax Epicurus auctor,
Asserens nostras animas perire,
Quando dimissis moriendo membris,
Lumina claudunt.

Hoc salutaris fidei receptum
Dogma demonstrat, tribuens perennem
Omnibus vitam; reprobis dat ignes,
Sydera justis.

Judicandorum videatur Ordo,
Judici justo subigantur utrum?
Omnis examen subeat, necesse est
Particulare.

Flamen non urit pueros in Orco,
Ast Dei vultum minime videbunt,
Qui salutari nequeunt in Orbe
Fulmine tingi.

Morte sublatas Animas, tenemus:
Illico Celsum penetrare Coelum,
Crimen ablatum quibus est fluentis
Tempore vitae.

Falsa scribebant temerata penna,
Quae quieturis animabus ante-
quam reassumunt veteranos artus,
Astra negabat.

Pontifex Summus geminatus uno
Calculo, supra gemino decenni,
Firmiter nunquam docuit fideles
Ista Joannes.

Parvuli culpa sceleris retenta,
Qua ligabantur gemini parentes:
Morte sublati statuentur omnes
Josaphat arvo.

Sunt Novatores homines scelesti,
Qui quiescentum cineres videndo,
Asserunt Manes hominum nequire
Sumere corpus.

Attamen nostri documenta Scoti
Fervide dicunt: animas valere,
Praeter electas, etiam scelestas
Surgere rursus.

Dos Beatorum tenet in supernis
Quatuor formas, quibus ampliatur
Corpus illorum, decor iste fulget
Continue.

Suntque subtiles, agiles, nitentes
Artibus claris, tolerantque nusquam,
Hinc vident Numen, Domino fruentes,
Elevat ardor.

Quos cavernosus locus obstruebat,
Christus invisens anima, salubres
Praestitit voces, tribuitque robur
Surgere rursus.

Ignis inferni (teneo potenter)
Verus existens, animas perurit:
Ignibus vero physicis nequibit
Urere mentes.

Falsa Lutheri recitant clientes:
Extat in terris quoque flamma purgans
Expians poenam, veniale delens
Igne severo.

Expiatrices animae luendo,
Mente cognoscunt solium Polorum
Post adimpletos cruciatus, ipsas
Jure manere.

Absit, ut possint mala perpetrare,
Sed nec exaugent meritis coronam,
Quos patratorem scelerum relicta
Poena repurgat.

Hos amicorum meditatus ardor,
Adjuvat multum pietatis usu,
Ore, donando, fugiendo lauta,
Sacrificando.

Ramus viridantis olivae, p. 225-227

Petar Ušković

FRA EMERIK PAVIĆ I FRANJEVCI U KONTINENTALNOJ HRVATSKOJ.

Kronika 14. znanstvenog skupa

„Tihi pregaoci“

Emerik Pavić (1716. – 1780.) znameniti je hrvatski franjevac koji je pripadao budimskom krugu hrvatskih franjevačkih pisaca XVIII. stoljeća. On je ujedno poznat i kao prevodilac prve medicinske knjige na hrvatskom jeziku, t.j. pravila poznate Salernske škole iz X. st. pod imenom *Flos medicinae* ili *Cvit likarije*. U svome životu i radu ne samo da je bio obdaren samostanskom poniznošću i vrlinama kakve trebaju resiti jednog fratra, nego također živom željom da za sobom ostavi kakav književni utisak koji bi nama danas trebao pomoći da shvatimo temeljna pitanja i problematiku toga vremena, ticala se ona bilo crkvenog i samostanskog, bilo života »običnog« puka. Prožet tim nadahnućem, koje nam se dok čitamo njegova djela samo od sebe nameće, zaslužio je i više nego da biti jedan od »tihih pregaoca«, koji su 2013. održani po 14. puta u nizu. Kao i brojni drugi, tako je i fra Emerik Pavić skupa sa svojim djelima ostao potpuno zaboravljen na književnoj sceni, i nepravедno zanemaren, često ubrojen piscima trećeg ili inog reda. Nažalost, danas je vrlo teško, ili čak nemoguće umaći modernoj književnoj klasifikaciji za koju se pak čini da naše vrijedne i značajne pisce prečesto zaboravlja na prašnjavim policama samostanskih i inih biblioteka i arhiva.

»Tihi pregaoci« sve do ove godine imali su tradiciju održavati se u južnijim krajevima, što se bez ikakve sumnje činilo prikladnim budući da su bili posvećeni nekom od franjevaca Bosne Srebrene koji su i sami živjeli u tim krajevima. Zbog toga se kao izuzetak nadaje skup 2010. u Tomislavgradu (posvećen fra Ivanu Ančiću) i 2012. u Mostaru o fra Petru Bakuli. Ove godine zaputili smo se dosta sjevernije, do središta naše slavonske ravnice i prekrasnog Osijeka, u kojem je i sam Pavić kao mladi fratar studirao teologiju. Po osnutku franjevačke provincije sv. Ivana Kapistrana na prostoru sjevernog ugarskog Podunavlja, on je također odigrao važnu ulogu.

Tako smo se 23. svibnja 2013. u jutarnjim satima okupili na Znanstveno-učilišnom kampusu »Borongaj« i nakon toga krenuli na put k Osijeku.

Kao i prethodnih nekoliko godina na ovaj skup se prijavio velik broj mladih znanstvenika koji su znatizeljno i zauzeto izmjenjivali iskustva i interese. Njihova nazočnost daje nadu da će humanistički skupovi poput „tihih pregalaca“ i u budućnosti biti u sigurnim rukama. U ranim poslijepodnevnim satima stigli smo na željeno odredište, gdje su se najprije sudionici skupa smjestili u hotel »Osijek« na obali Drave, a zatim se svi skupa uputili u nedaleko smještenu baroknu zgradu u kojoj djeluje Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Juraja Strossmayera. Nakon kratke šetnje po fakultetskim hodnicima i razgledavanjem brzo je došlo vrijeme da se uputimo u svečanu dvoranu Fakulteta i započnemo s programom.

Okupljene je najprije u ime domaćina i suorganizatora skupa, pozdravila Ana Pintarić, dekanica Filozofskog fakulteta u Osijeku, i u ime Provincije Presvetoga Otkupitelja fra Gabrijel Jurišić, urednik Zbornika “Kačić”. Zatim je Pavao Knezović, pročelnik Odjela za hrvatski latinitet s Hrvatskih studija i predsjednik Organizacijskog odbora, otvorio skup predavši knjižnici Fakulteta domaćina sveske zbornika sa svih ranijih skupova “Tihi pregaoci”. Dekanica se potom nakratko osvrnula na povijest Filozofskog fakulteta i na povijest visokog školstva u Osijeku uopće te kako su ga franjevci osnovali.

Zatim je uslijedilo predstavljanje zbornika sa posljednjeg znanstvenog skupa »Tihi pregaoci«, koji su predstavili Pavao Knezović, Diana Stolac i Marinko Šišak. Najprije je profesor Knezović iznio već dugu povijest »Tihih pregalaca« rekavši da svi zbornici imaju istu strukturu i svoju klasifikaciju. Svi prisutni ostali su ugodno iznenađeni slušajući statistiku da su do sada u svim zbornicima objavljena ukupno 234 znanstvena rada. Ovaj broj je tim veći ako u obzir uzmemo da su mnogi mladi znanstvenici prvi puta počeli izlagati baš na »Tihim pregaocima« i time polako zakoračili u znanstvenu zajednicu. Profesor je izrazio žaljenje kako ove godine, zbog spriječenosti, s nama po prvi puta nije akademik Radoslav Katičić, veliki prijatelj i promicatelj skupova o »tihim pregaocima«. Profesorica Stolac nadovezala se riječima da je citiranost radova iz zbornika vrlo visoka te da je takva građa već sada postala neizostavni dio literature za proučavanje jezika. Poslijednje, ali nikako manje važne riječi uz zbornik uputio je profesor Šišak dodavši da su tihi pregaoci prošli mimo nas, da su nam njihova imena vrlo često nepoznata, i premda nisu autori prvog reda svejedno se nalaze u osnovi hrvatske kulture.

Znanstveni skup započeo je istoga dana oko 18 sati u svečanoj dvorani Filozofskog fakulteta u Osijeku. Prvim dijelom sjednice predsjedali su Josip Grubeša i Diana Stolac.

*Fra Gabriel Hrvatinić i dr. sc. fra Franjo Emanuel Hoško
izlažu na 14. po redu »Tihim pregaocima«*

Valentina Zovko sa Sveučilišta u Zadru govorila je o oblicima franjevačke duhovnosti iskazanim kroz kontemplativno-meditativnu dimenziju i aktivni rad te kakav je bio njihov utjecaj na oblikovanje kulturnog krajolika kontinentalne Hrvatske doturskog razdoblja. Referentica je naglasila kako je najvažniji aspekt franjevačkog djelovanja bio pastoral i aktivno propovijedanje u temeljeno na molitvi. To je pogododovalo da su se samostani sve više gradili i u gradskim sredinama. Marko Jerković s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu referirao je na temu Franje Frankopana Cetinskog, koji je nakon stjecanja kaločko-bačke metropolitanske časti veći dio svog života posvetio diplomatskim pokušajima organizacije pomoći u borbi protiv Osmanlija i nastojanjima ograničavanja protestantskog utjecaja u Ugarsko-hrvatskom Kraljevstvu. Također je sudionicima skupa približio njegov lik i djelo kroz državnu i crkvenu diplomaciju te pojasnio značaj njegovog antiosmanskog humanističkog stvaralaštva. Pavao Knezović s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu referirao je o Nikoli Ogramiću - prvom đakovačkom biskupu i razigranoj hagiografiji koju je napisao o bl. Sebastijanu de Apparicio, franjevačkom bratu laiku iz Meksika. Profesor je naveo kako u svijetu postoji samo pet primjeraka ovog životopisa od kojih se jedan nalazi u Hrvatskoj. Ovaj je životopis posebno zanimljiv zbog detaljnih opisa o postizanju kreposti, a najvažnija krepost na temelju koje je bl. Sebastijan postao svetac, premda je iza sebe imao dva braka, bila je bračno

djevičanstvo - *coniungalis virginitas*. Djelo u karakterističnom baroknom stilu na jedinstven i razigran način donosi praktične pouke kako svaki kršćanin može sveto živjeti. Josip Grubeša s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru govorio je o sociološkoj učinkovitosti propovijedi fra Filipa Lastrića. Referent je istaknuo kako su propovijedi, odnosno *sveta elokvencija* nastale zbog pastoralnih potreba, a prerasle su u sredstvo okupljanja kulturnih obrazaca i bile su važan faktor društvenih promjena toga vremena. Ana Biočić s Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu referirala je o djelu Bernardina Mayora *Aenigmata in suis nobilibus nominibus Croatico-martialium virorum*. Djelo je knjižica od deset tematski povezanih anagrama o znamenitim osobama koje su se istakle vojnim i političkim djelovanjem u Hrvatskoj ranomodernoga doba i također je vrijedno budući da je nastalo u vrijeme baroka kada anagrami doživljavaju svoj procvat. Dr. sc. Snježana Paušek Baždar iz Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu govorila je o dvojici franjevacu iz 18. stoljeća – Ignjatu Martinoviću i Grguru Peštaliću. Referentica se osvrnula na njihov doprinos prirodnoj znanosti u europskom kontekstu, napose naglasivši vrijednost najvažnijeg Martinovićeva djela *Praelectiones physicae experimentalis*. Rudolf Barišić s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu referirao je o fra Benvenutu Orliću, gvardijanu zagrebačkog samostana i u dva navrata provincijalu provincije sv. Ladislava. Tada, krajem 18. stoljeća, bosanski franjevci po prvi su puta dobili dozvolu za školovanje svojih klerika na području Habsburške Monarhije. Po dolasku u zagrebački franjevački samostan za vrijeme Orličeve provincijature naišli su na mnoge probleme, a referent je prikazao neke od zajedljivih situacija koje su ih snašle. Njegovim referatom završila je prva sjednica znanstvenog skupa.

Sutradan, u petak 24. svibnja u jutarnjim satima započela je druga sjednica znanstvenog skupa kojoj su predsjedali Zlata Šundalić i Hrvatinić Gabrijel Jurišić. Drugog dana skupa pridružio nam se i provincijal franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda fra Željko Železnjak koji je svima uputio pozdravne riječi istaknuvši simboliku skupa o Emeriku Paviću upravo u vrijeme kada se franjevački red sprema na veliku obljetnicu 800. godina od svoga utemeljenja. Fra Emerik Pavić je jedan od onih uzora koji su ostavili neizbrisiv trag u povijesti hrvatskog franjevaštva i kojeg nesumnjivo treba preporučiti svima koji se spremaju postati braća sv. Franje. Potom je Hrvatinić Gabrijel Jurišić *ex improviso* počastio prisutne živom latinskom riječju koja je sve ugodno iznenadila. Drugu sjednicu znanstvenog skupa otvorila je Zlata Živaković-Kerže s Hrvatskog instituta za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje iz Osijeka referatom o prilikama u Osijeku i okolici Pavićeva vremena. Referentica se osvrnula na Slavoniju u 18. stoljeću poharanu pošastima poput kuge, malarije, tifusa tako da su mnogu pisci, a među njima i Pavić, pisali djela

kako bi se ljudi mogli sami liječiti. Hrvojka Salopek Mihanović iz Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti referirala je o Pavićevom homiletičkom diskurzu u kontekstu slavonske franjevačke propovjedničke književnosti. Referentica je veliku pažnju posvetila analizi Pavićevih propovijedi, istaknuvši kako su građene na temelju antičke retorike i da svaka ima četiri dijela. Zlata Šundalić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Osijeku govorila je o Paviću kao o »propovjedniku o ženi«. U središtu njezina izlaganja bila je Pavićeva zbirka nedjeljnih propovijedi u kojima biblijskim parafrazama i citatima slavi ženu. U povijesti književnosti govor o ženi obilježen je klauzulom *ianua diaboli*, pa je baš zbog toga važno što Pavić uz lik žene navodi pozitivne konotacije iako o ženama njegova doba nemamo nikakvih podataka, nevela je referentica. Tamara Tvrtković s Hrvatskog instituta za povijest referirala je o značajnom Pavićevu prijevodu djela *Flos medicinae* na hrvatski jezik i kontekst u kojemu je nastao. Navela je kako djelo žanrovski pripada *ljekarušama*, a u 18. st. u Hrvatskoj one su bile od velike važnosti budući da nije bilo školovanih liječnika i svu brigu o bolesnima vodili su uglavnom svećenici i redovnici. Zaustavila se nakratko i na stilu Pavićeva prijevoda, te dodala kako djelo ima moralistički karakter *prodesse et delectare*. Franjo Emanuel Hoško s Katoličkog bogoslovnog fakulteta, teologije u Rijeci referirao je na temu Pavićevog povijesnog spisa *Ramus viridantis olivae*. Referent je istaknuo kako se Pavićevu historiografskom radu kroz povijest pridavala manja pozornost premda ga je tadašnji provincijal imanovao prvim kronologom novoosnovane provincije sv. Ivana Kapistrana. Alojzija Tvorić iz Vrbovca govorila je o Pavićevu molitveniku *Putovanje duhovno*, odnosno na koji je način namijenjen ženi kao čitateljici i moliteljici, te o kontekstu u kojem se spominje ženski lik. Hrvatinić Gabrijel Jurišić, urednik Zbornika »Kačić« iz Sinja referirao je o Andriji Kačiću Miošiću i Emeriku Paviću. Referent je najprije naveo kako je Pavić jedan dio Kačićeva *Razgovora ugodnoga* preveo i prepjevao na latinski jezik, ali da je također sam naknadno spjevao i objavio dodatak kao *Nadodanje glavnih događaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga*, a Kačićevo je djelo napose smatrao povijesnim. Uslijedila je kratka pauza za kavu i predah, koju su neki iskoristili za šetnju fakultetskim dvorištem i razmjenu dojmova sa izlaganja. U nastavku izlagala je Ljiljana Kolenić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Osijeku. Ona je na lingvističkoj i drugim razinama analizirala Pavićevu *Ručnu knjižicu*, čija je prvotna zadaća priprava bolesnika za »drugi svijet«, stavivši je u kontekst hrvatskog književnog jezika 18. st. i usporedivši dotadašnjim hrvatskim normativnim jezikoslovnim djelima. Diana Stolac s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci svojim se referatom o filološkom pogledu na Pavićevu *Ručnu knjižicu* uvelike nadovezala na prethodno izlaganje. Referentica je podrobno prikazala Pavićev izbor slovopisa i pravopisna rješenja

i zaključila da fonološka i morfološka obilježja potvrđuju pripadnost teksta štokavskom hrvatskom književnom jeziku. O Pavićevu molitveniku *Putovanje duhovno*, objavljenom 1769. u Pešti govorio je Krešimir Šimić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Osijeku. Osvrnuo se na religioznu liriku u navedenom djelu i na više razina temeljito analizirao organizaciju i vrstovni sastav himana koji su u djelu vrlo zastupljeni. Uslijedio je referat mlade kolegice Vanje Ljoljić s Farmaceutsko – biokemijskog fakulteta u Zagrebu. Referentica nam je, premda u odsustvu mentorice dr. sc. Jadranke Vuković Rodríguez, održala jednostavan ali jezgrovit referat o povijesti farmacije od egipatskih priručnika pa sve do naših dana. S posebnom se pažnjom osvrnula na Pavićev prijevod djela *Flos medicinae* u kontekstu europske farmakologije i da je bila iznimno značajna za povijest i razvoj ljekarništva na našim prostorima. Na to Pavićevo djelo svojim su se referatom osvrnule i dr. sc. Stella Fatović – Ferencić i dr. sc. Marija Ana Dürriegl s Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. U njihovu izlaganju bilo je najviše govora o potrebi za izvorom informacija o čuvanju zdravlja prisutnom već od antike. Iznesena su glavna obilježja Pavićeva hrvatskog prijevoda s povijesnomedicinskog stajališta, a posebno su se osvrnule na nazočnost humoralne i mijazmatičke doktrine. Lucija Krešić s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu svojim je referatom ponovno skrenula pažnju na Pavića kao historiografa, odnosno na njegove pjesme u povijesnom spisu *Ramus viridantis olivae*. Referentica je djelo prikazala u kontekstu naše crkveno – društvene povijesti i dočarala Pavićevu sposobnost u pisanju stihova i prilagođavanju hrvatske rime latinskom tekstu. Po završetku ovog izlaganja, svi sudionici uputili su se u franjevački samostan u osječkoj Tvrđi, gdje su nas ugostili braća franjevci. Nakon okrijepe krenuli smo u razgledavanje grada i obišli znamenitije spomenike s gradskom jezgrom. Do početka popodnevne sesije sudionici su imali malo vremena za šetnju, odmor ili kavu na obali Drave.

Okolo 17 sati ponovno smo se okupili u Svečanoj dvorani Filozofskog fakulteta. Popodnevna sesija započela je izlaganjem dr. sc. Veronike Reljac s Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu – teologije u Rijeci, koja je referirala na temu Pavićevih katehetskih predložaka. Naglasila je kako Pavić nije pisao katekizme namijenjene isključivo klericima, nego i »divicama i udovicama«. Uz to, dotakla se njegovih pjesmarica koje su nastale u duhu kasnog jansenizma i dodala kako je njegovo djelo važno za povijest hrvatske teološke literature. Ivan Bekavac Basić sa Zdravstvenog učilišta u Zagrebu svojim je referatom prikazao i usporedio stručni vokabular triju medicinskih priručnika iz 18. st., *Medicina ruralis* liječnika Lalangua, *Likarie priprostite* fra Luke Vladimirovića te *Cvit likarije* Emerika Pavića. Osvrnuo se i na druge aspekte Pavićeva djela istaknuvši pokoju skrivenu pikanteriju. Također je, kao pedagog, rekao da se tekst iz djela *Flos medicinae* nalazi u udžbeniku latinskog

jezika za zdravstvene škole. Lidija Bogović i Jasmina Pavić s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu govorile su o terminološkom uzletu Pavićeve doba. U središtu njihova izlaganja bilo je objasniti Pavićeve prinose razvoju hrvatskoj terminologiji, posebno na području botanike, te afirmirati tezu kako je njegov prijevod *Flos medicinae* trebao približiti jezik puku. Jelena Ostojić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru referirala je o fra Ludoviku Laliću i njegovu trojezičnom rječniku u rukopisu: *Blago izezika slovinskoga illi Slovník ú komu izgouaraiuse rici diacke Latinski i slovinski. Thesaurus linguae illyrice sive Dictionarium Illyricum*, koji se za pisanje vjerojatno poslužio Mikaljinim istoimenim predloškom. Referentica je istaknula kako je to prvi do sada poznati rječnik hercegovačkog franjevca kojemu je podloga bila na latinskom jeziku. O fra Mihajlu Radniću i njegovu leksiku referirala je Sanja Vulić s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Približivši sudionicima lik i djelo ovog franjevca provincije Bosne Srebrene 17. st., osvrnula se na fonološke i morfološke značajke njegovih djela *Pogrđenje ispraznosti od svijeta u tri dijela razdijeljeno te Razmišljanja pribogomiona od ljubavi Božje* objavljenih u Rimu 1683. Nakon kraće stanke prvi je referirao dr. sc. Krešimir Bušić suradnik Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Osijeku o temi recepcije Pavića kod bačkih Hrvata tijekom 20. st. Zaustavio se na važnosti istraživanja identiteta i zaključio kako je Pavić bunjevačkog porijekla. Referent je naveo brojne autore iz druge polovice 20. st. i njihov odnos prema Pavićevoj kulturno–identitetskoj ostavštini. O teološkim temama u djelu *Istina katolicsanska* fra Antuna Bačića govorili su dr. sc. Ivan Karlić i mr. sc. Daniel Patafta s Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu. Istaknuli su kako se o Bačiću i njegovu djelu tiskanom 1732. dosta pisalo, ali ne i o dubljoj teološkoj dimenziji toga djela. Referenti su predstavili okolnosti nastanka ovog „katekizma“ i usporedili ga s Pavićevim koji je nastao nešto kasnije. Zaključili su kako je katekizam osnovica poučavanja puka u duhu tridentske obnove. Iva Mršić Felbar s Katoličkog bogoslovnog fakuleta u Zagrebu referirala je na temu dogmatske teologije u dvama djelima fra Kerubina Dellamartine iz 18. st. Navela je filozofsko – teološku tematiku koju autor u djela problematizira, kao što su Božji razum i volja, ljudski zakon i sl. Navela je kako se u djelima provodi skolastička metoda razrade i argumentacije koja je razvijena unutar srednjovjekovne filozofije. Posljednji referat na 14. skupu „Tihih pregalaca“ posvećenom Emeriku Paviću održala je Marijana Borić s Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Tema njezinog izlaganja bio je doprinos franjevacu tradiciji hrvatskih pučkih kalendara, rekavši kako svojom koncepcijom slijede uzor prvog niza tiskanih pučkih kalendara na hrvatskom jeziku, koje je od 1691. do 1705. priređivao Pavao Ritter Vitezović. Osvrnula se na njihov prirodnoznanstveni aspekt i ulogu u razvoju hrvatske kalendarske tradicije.

Kao posljednji dio znanstvenog skupa slijedila je plenarna rasprava. Na kraju su ipak neke stvari postale jasnije, budući da smo život, djela i povijesno - literarni kontekst u kojem fra Emerik Pavić stvarao uspjeli sagledati iz svih aspekata. Marinko Šišak iz organizacijskog odbora još je jednom pojasnio kontekst djelovanja skupova »Tihi pregaoci«. Završnu riječ na kraju skupa imao je dr. sc. Pavao Knezović koji je u ime sudionika zahvalio dekanici Ani Pintarić što je Filozofski fakultet u Osijeku ove godine ugostio »Tihe pregaoc«. Također je izrazio želju za još većom suradnjom i povezivanjem s Hrvatskim studijima u Zagrebu na ovakvim ili sličnim projektima.

Kao što je uobičajeno, skup je završio subotnjim zajedničkim izletom svih sudionika. Ove godine cilj su bili Vukovar i Ilok. U jutarnjim satima krenuli smo ispred hotela »Osijek« u pravcu Vukovara. Kako za vrijeme vožnje, tako i na lokacijama koje samo namjeravali posjetiti vodič nam je bio dr. sc. Krešimir Bušić suradnik odjela za povijest Filozofskog fakulteta u Osijeku. Po dolasku u Vukovar najprije smo posjetili Spomen-dom hrvatskih branitelja, napravili pokoju prigodnu fotografiju nastavili dalje prema Ovčari. Ondje smo posjetili masovnu grobnicu i obišli spomen-dom. Ti spomenici tihi su svjedoci gorčine naše novije povijesti, ali istovremeno sloge i borbe za slobodu i samostalnost. Nakon obilaska krenuli smo na objed prema franjevačkom samostanu sv. Filipa i Jakova, gdje su nas još jednom toplo dočekali i ugostili braća franjevci. Nakon ručka odlučili smo pogledati crkvu, koja u ratu također nije bila pošteđena, a zatim su nam domaćini prikazali kratki film o Vukovaru u ratno doba u kojem se vidilo kako su franjevci imali veliku ulogu u ohrabrirvanju puka i u tim teškim i tjeskobnim trenucima.

Nakon Vukovara krenuli smo prema Iloku. Po dolasku najprije smo zastali na prekrasnoj obali Dunava, a zatim se uputili u razgledavanje crkve sv. Ivana Kapistrana i velebnog dvorca Odescalchi. Kako su i Iločki podrumi sa svojim sortama vina neka vrsta spomenika po kojima je naš Istok vrlo poznat, ni taj dio nismo htjeli propustiti. Krenuli smo prema obiteljskom gospodarstvu i vinskim podrumima »Knezović«. Ondje smo kušali nekoliko vrsta vina i ponovno se uvjerali da se naša Hrvatska doista ima čime hvaliti. Također za one koji su željeli, bila je mogućnost i da se kupi butelja i ponese kući. Tako je izgledao posjet Iloku i u večernjim satima krenuli smo autobusom natrag za Zagreb.

Tako su završili 14. po redu »Tihi pregaoci«, koji su ponovno imali zadatak reći koju riječ o jednom franjevcu, poniznom redovniku i velikom književnom umu. Nadamo se da je i ovaj skup uspio u toj nakani. No, prema svemu sudeći, otvorili smo tek jedno novo poglavlje, plodnu oranicu koja zahtjeva još dosta rada i istraživanja. I ove godine uvjerali smo se kako je sudbina velikih ljudi,

da rijetko ili tek kasno može svatko shvatiti njihovu veličinu, pogotovo ako se radi o autoru koji se na kraju djela običavao potpisati *humillimus servus pater Emericus a Buda –preponizni sluga – otac Emerik iz Budima*.

Svi sudionici 14. znanstvenog skupa „Tihi pregaoci”

Predstavljanje zbornika

Sudionici skupa kod spomenika na Ovčari

KAZALO OSOBNIH I ZEMLJOPISNIH IMENA

- Abraham 29, 31, 254
Abraham a Sancta Clara v. Megerle,
Johann (Hans) Ulrich
Adalbert, nadbiskup Praga 94
Adam 278, 279
Adamček, Josip 207
Adamović, Ivan Kapistran 212
Aerije 318
Ahil 250
Alagović, Aleksandar 409
Alaupović, Vinko 401, 417
Alba Iulia 224
Alba Regalis v. Stolni Biograd
Albert Veliki, sv. 315
Aleksandar IV., papa 187, 197
Aleksandar Veliki 61, 135, 250
Aleksandrija 36
Alexandrovich, Irina 152, 160
Alkuin 282
Alšan 197
Alvarez, Emanuel 374
Alves, JG 152, 160
Aljmaš 207
Ambrozije, sv. 62, 86
Amerika 96, 253
Amsterdam 68
Ana, sv. 29, 73
Ana, veliki svećenik 72
Anastazije, sv. 310
Ancona 340, 350
Ančić, Ivan 262, 270, 272, 340, 465
Ančić, Mladen 195, 198
Andreis, Franjo Trankvil
(Andronicus Tranquillus) 223, 234
Andrić, Stanko 191, 192, 194,
196-199, 221
Andrija apostol, sv. 26, 281
Andrija II., kralj 34
Angel Hispanski 222
Anselmo Canterburyjski 279
Antoljak, Stjepan 323
Antun iz Osijeka 215
Antun Padovanski, sv. 72-74, 197
Antunović, Mato 405, 418
Anžuvinci, dinastija 195
Apolinarije 319
Arad v. Radna
Ardura, Bernard 120, 130
Arije 277, 310
Aristotel 135, 257, 258
Arnald iz Villanove 139
Arnaldo 319
Arnold iz Bamberga 137
Artakserkso 31
Asiz 194, 280
Asklepijad (Asclepiades) 107
Asklepije (Asclepius) 107
Atena 10, 61, 213
Atena Palada 39
Atila 94
Atlasko gorje 120
Augsburg 194

- Augustin Aurelije, sv. 28, 36, 79, 86, 277, 282-285, 310, 313
Augustin iz Olova 94
Augustin Tuzlak 215
Austrija 81, 83, 198, 296
Austrijsko carstvo 91, 211
Aversa 245
Aždajić, Franjo 402, 411, 418
- Bösendorfer, Josip 18, 22, 196, 209, 211, 213
Babić, Stjepan 269, 374, 384, 385
Babić, Tomo 49, 125, 372
Babilon 147
Bač 16, 186, 269, 324
Bačić, Antun 8, 12, 13, 45, 303, 306-322, 471
Bačka 14, 16, 93, 122, 198, 199, 205, 211, 221, 261, 263-265, 268, 269, 271, 274
Bačka županija 324
Badurina, Anđelko 36
Baius, Michael 278
Baja 11, 17, 46, 97, 304, 324, 398, 400, 402-405, 409, 410, 414
Bak, János M. 219
Bakula, Petar 403-405, 412, 413, 465
Balaji, Meriga 155, 160
Baltić, Jakov 407, 413
Banat 14-16, 21, 93, 122, 211
Bandulavić, Ivan 47, 262, 263, 265, 270, 272
Banić *alias* Kasalo, Petar 412, 418
Banoštor 188
Banska Hrvatska 205
Baranja 14, 211
Barbarić, Damir 384
Barbaro, Hermolao 110
Baričević, Adam Alojzije 49
Barišić, Rafo 413
Barišić, Rudolf 397, 468
Barnaba apostol, sv. 281
Baronio, Cesare 313
Barthes, Roland 41
Bartol Alvernski 195, 198
Bartolić, Zvonimir 41
Bartolome de Letona 249
Bartolomej apostol, sv. 281
Bartulović, Petar 136, 390
Bašić, Đuro 27
Bašić, Nataša 376
Batthyany, Josip 68, 85
Bäuerlein, Stjepan 245-247
Baykan Erel, S. 154, 160
Bazilije Veliki, sv. 62, 310, 311
Bazilije, car 95
Beč 78, 82, 83, 167, 207, 213, 225, 226, 228, 245, 324, 326, 333, 405, 413
Beda Časni, 62, 282
Béjoint, Henri 363
Bekavac Basić, Ivan 165, 177, 470
Beketinci 213
Belaj, Vitomir 197
Belgija 167, 324
Belicza, Biserka 114, 205, 206
Bellarmino, Robert 53, 306, 313, 318
Belostenec, Ivan 54, 109, 356, 359, 371, 373
Benedikt XIV., papa 19, 214
Benedikt, sv. 125, 129
Benić, Bonaventura ml. 404, 410, 411, 418
Beograd 17, 97, 206

- Berak* 197
Berend, Iván T. 207
Bergman, Torbern Olaf 328, 329
Berislavić, Petar 234
Bernard (iz Clairvauxa), sv. 62, 74, 86
Bernardin Splićanin 340
Bethulia, grad 35, 36
Betlehem 37
Betondić, Damjan Vice 49
Bettera Dimitrović, Marija 49
Bettera, Baro 49, 50
Bezić, Živan 293
Bezina, Petar 356
Bianković, Nikola 247
Bihać 405
Bijelo Brdo 213
Bilić, Luciana 355, 358-360
Bilje 210
Biočić, Ana 468
Bisset, NG 152, 160
Biškup, Marijan 285
Bitinija 107
Blagoje, Josip 19, 21
Blagojević, Adam Tadija 49
Blato 403
Bobota 213
Bogdanov, Vaso 323
Bogdanović, David 41
Bogišić, Rafo 41
Bogodol 405
Bogović, Lidija 383, 471
Böhm, Thomas 277
Bonaparte, Napoleon 399
Bonaventura, sv. 62, 74, 275, 277, 293
Bonifacije IX., papa 195
Bonifacije VIII., papa 187
Booaz 37
Bora, K. S. 154, 160
Borić, Marijana 337, 339, 471
Borovo 213
Bosanska biskupija 82, 185
Bosanska vikarija 15, 187, 197, 198
Bosdarić, Petar 261
Bosna 58, 98, 166, 193, 195, 197, 198, 225, 246, 250, 261, 262, 294, 347, 397, 400, 402, 403, 405-409, 411, 413
Bosna i Hercegovina 46, 165, 167, 214, 292, 304
Bosna Srebrena (Argentina) 8, 10, 11, 13, 15-24, 45, 46, 48, 85, 91, 167, 214, 215, 261-272, 274, 296, 297, 300, 303, 304, 306, 307, 340, 351, 397-399, 401-406, 409, 413, 416, 417, 465, 471
Boston 96
Bošković, Anica 49
Bošković, Ruđer 324, 325, 327, 329, 387
Botica, Stipe 91
Botoš Okić, Augustin 397, 398
Bračuljević, Lovro 12, 13, 45, 376
Brandt, Miroslav 196
Bratislava, 34, 228, 237
Bratulić, Josip 121, 130, 293, 294
Braudel, Fernand 120, 130
Brešan, Ivo 127, 129, 130
Brezovački, Tituš 50
Britanija 225
Brković, Milko 222
Brlić Mažuranić, Ivana 113-116
Brlić, Ignjat (stariji) 341, 343
Brlić, Ignjat Alojzije 67, 68, 341, 342, 347, 349, 369, 373, 374, 376
Brlobaš, Željka 370

- Brod na Savi v. Slavonski Brod*
Brod v. Slavonski Brod
Brodarić, Stjepan 219, 220, 223, 227, 230, 231
Brotnjo 403, 404
Brozović, Dalibor 374-376
Bršadin 213
Bruerović, Marko 50
Bučar, Franjo 220
Budanović, Lajčo 261
Budim 8, 11, 13-17, 21, 24, 25, 43-48, 50, 52, 58, 63, 64, 66, 67, 70, 77, 78, 82-86, 92-94, 97, 120, 138, 183-184, 205, 214, 218, 222, 223, 227, 228, 231, 236, 244, 261, 294, 304, 306, 307, 309, 325, 341, 345, 349, 378, 405, 412, 414, 473
Budimpešta 11, 78, 133, 134, 212
Budinić, Šime 269
Bugarska 11, 46, 94, 195
Bugarska kustodija 186
Bujas, Gašpar 65, 66, 75
Bukovina 324
Buljan-Klaić, Marijana v. Borić, Marijana
Burr, David 185
Buscaglione, Fred 120
Bušić, Krešimir 471, 472
Buturac, Josip 245-247

Cabré Castellví, Maria Teresa 383, 385

Calvin, Jean 8, 276-278, 280, 284, 289, 290, 313, 317, 318
Canterbury 279
Carigrad 58, 95, 226, 310
Cavendish, Henry 328
Cerint 285

Cernik 14, 17
Cezar, Gaj Julije 94
Chamberlin, Eric R. 226
Chrubasik, C. 152, 155, 160
Ciceron, Marko Tulije 112, 252, 362
Ciprijan Kartaški, sv. 313
Clark, John Willis 195
Condorcet, Antoinet 324
Copleston, Frederick Charles 190
Cornelio à Lapide, 62, 313
Coronel, Maria Agredska 307
Cowen, David 147, 148, 160
Crawford, James 332
Crell, Lorenz von 326, 336
Crijević, Serafin 49,
Crna Gora 377
Crnjac, Ivan 412, 413, 418
Cvekan, Paškal 215-216

Čakovec 275, 276, 412
Čatići 404
Čepin 207, 212-213
Čerević 197
Čerigaj 412, 413
Černovice 324
Čilić, Luka 12
Čordašić, Bartol 45
Čučković, Dana 177
Čuklić 412
Čuntić 17
Čvrljak, Krešimir 225

Ćiril Aleksandrijski, sv. 94, 310, 313
Ćuprija 166

- Dabić, Goran 278
Dadić, Žarko 323, 325-327, 350, 351, 370, 388
Dalila 40
Dalmacija 53, 95, 96, 110, 166, 187, 214, 224, 235, 346, 350, 351
Dalj 213
Dams, R. 161
Daniel, Randolph E. 220
De Sacy, Silvestre (Raymond prior od Sombrevala) 80
Decije, car 94
Della Bella, Ardelio 20, 27, 54, 359, 370, 371, 373-375, 389
Dellamartina, Kerubin 8, 275-278, 280, 282-287, 289, 290, 471
Demetrije, sv. 188
Demo, Šime 223, 355, 370
Demosten 250
Descartes, René 331
Despot, Loretana 369, 372
Despot, Miroslava 338
Detoni Dujmić, Dunja 41
Devetak, Zdravko 177
Dević, Antun 245, 246
d'Gosseau, Maksimilijan Eugen 209
Di Pierro, Antonio 226
Didona 254
Diez, Philip 62
Dina 31, 40
Dioklecijan, car 94
Dioklo iz Karysta 135
Dionizije Kartuzijanac 57
Dioskurid 137, 148,
Divalt, Ivan Martin 345
Divković, Matija 83, 262, 263, 270, 303, 304, 339, 340
Dobretiči 403
Dolinar, France Martin 79, 88
Domicijan 248
Domin, Josip Franjo 324-326
Dominik, sv. 60
Donat, Elije 374
Donji Grad (Osijek) 206, 209-214
Došen, Vid 49
Drava 7, 208-210, 212-214, 216, 218, 466, 470
Dubrovnik 91, 104, 261, 267, 378
Duffy, Patrick (Patricius Duffius) 250
Dugački, Vladimir 137, 144
Duh Sveti 194
Dukat, Vladoje 342, 370

Dukić, Davor 234
Dunaföldvár 17, 409, 412
Dunav 20, 197, 210, 220, 398
Duns Scot, Ivan, bl. 62, 275, 278, 279, 282, 286, 287, 306, 311, 315, 316
Dürriegl, Marija Ana 135, 136, 137, 144, 470
Dužice 412

Džaja, Srećko 399, 402, 406
Džamanjić, Brno 49
Džambo, Jozo 197

Đakovo 17, 82, 197, 199, 212, 246-247, 304
Đurđevac 186
Đurđević, Ignjat 49

Eco, Umberto 128, 130
Eduard, sv. 255
Efez 278

- Eger* 228
Egerska biskupija 228, 229, 232, 244
Egipat 29, 36, 71, 147, 285
Elizabeta Ugarska, sv. 26, 28, 29, 33, 34
Elzéar, sv. 255
Emerik, sv. 26, 71, 74
Empedoklo 143, 169
Eneja 248, 254
Engel, Pál 219, 221, 224
Engleska 324, 333
Epifanije Salaminski, sv. 310, 311
Erdelj 35, 207
Erdut 213
Ernst, D. 154, 161
Eskulap 107
Esterházy, Emerik 308
Estevan, Maria 255
Eterović, Karlo 91
Eterović, Nikola 26
Europa 14, 49, 77, 79, 92, 95, 104, 122, 129, 144, 148, 150, 206, 210, 220, 221, 225, 234, 282, 326, 337, 338, 386
Eutih 279
Eutimije, sv. 313, 318
Eva 40
Evetović, Matija 261, 262, 269
Ezekijel 295
Ezop 67, 348

Fabijan iz Bača 198
Fališevac, Dunja 66, 75
Fancev, Franjo 370
Farina, A. 153, 161
Farkaš, Loretana 376, 377
Farlati, Daniele 245-247, 291

Farnesi, Enrik 248
Fatović-Ferenčić, Stella 135-138, 141, 144, 470
Fedeles, Tamás 231
Fedro 67
Felbiger, Johann Ignaz von 27, 51, 53, 81, 372
Feldvar v. Dunaföldvár
Ferdinand I. Habsburški, kralj 220, 223, 225, 226, 228, 230-233, 243-244
Ferdinand V. Habsburški, kralj 413
Ferić, Đuro 49
Fermendžin, Euzebije 18, 20, 187, 195, 196, 198
Ferri, Pietro 350
Filip apostol, sv. 281
Filipović Heldentalski, Adam 341, 349
Filipović, Jeronim 12, 13, 45, 54
Firenca 149, 195
Firinger, Kamilo 205, 206
Focije 310
Fojnica 17, 94, 401, 403, 405
Fontana, Felice 328
Forcellini, Aegidio 118
Forko, Josip 21, 22, 41, 96
Fortis, Albert 92
Fraknói, Vilmós 323, 326, 327
Francisa, P. S. 161
Francuska 205, 225, 280, 324, 399
Frangeš, Ivo 41
Franičević, Marin 41
Frankopan Brinjski, Vuk 234
Frankopan Cetinski, Franjo 8, 221-237, 243, 244, 467
Frankopan Cetinski, Grgur 224
Frankopan Cetinski, Ivan IX. 221
Frankopan Cetinski, Ivan X. 221

- Frankopan Ozaljski, Kristofor I. 194
Frankopan, Apolonija 194
Frankopan, Bernardin 233, 234
Frankopan, Jelena 221
Frankopan, Katarina 221, 225
Frankopan, Krsto 234
Frankopani Cetinski, obitelj 221, 224, 230
Frankopani Krčki, obitelj 222
Franjevačka provincija sv. Križa v. Bosna Srebrena
Franjić, Anđeo 409
Franjić, Ivan 406
Franjo Asiški, sv. 35, 70, 71, 97, 125, 129, 197, 280, 468
Franjo I. Habsburški, car i kralj 333
Franjo II. (I.) Habsburški, car i kralj 325, 334, 399
Franjo iz Firence 195
Franjo Ksaverski, sv. 26, 72
Fridrik II., car 104, 143
Friedrich II. Hohenzollern 386
Frisk, Hjalmar 117, 130
Frykman, Jonas 131
Fuček, Ivan 78, 88, 128, 131,
Fučić, Branko 124, 131
Fügedi, Erik 221
Fulda 283, 284
Fulgencije 310
Gabrić-Bagarić, Darija 355-357, 360, 372
Gaj, Ljudevit 346
Galen 107
Galicija 252
Gašić, Tadija 403-405, 414, 418
Gašparoti, Hilarion 27
Geertz, Clifford 186
Geoffrey, David L. 189
Georgijević, Krešimir 41, 138, 144
Giordanno, Silvano 226
Gisbert, Blaise 27, 51, 52
Glavadanović, Andrija 407
Glavadanović, Ivan 407, 409
Glesinger, Lavoslav 143, 144
Gligo, Vedran 233-235
Goethe, Johan Wolfgang 102
Goffiné, Leonard 78, 86, 87
Goll, Johann Friedrich 51, 83, 85
Golub, Ivan 383, 389, 390, 392
Gornji Grad (Osijek) 206, 209-214, 216
Gotthardi, Ferenc 325
Gottschalk iz Orbaisa 277, 283, 284
Grabovac, Filip 49, 92
Grabovnik 186
Gradiška 17
Graser, Rudolf 27, 51
Graz 338
Grčka 167
Grdenić, Drago 327, 329
Grdinić, Vladimir 149, 150, 157, 158, 161
Gregur Kapucin 343, 344, 353, 354
Grgić, Jakov 402, 411, 418
Grgin, Borislav 219
Grgur I. Veliki, sv. (papa) 86, 310
Grgur IX., papa 34, 188
Grgur Nazijanski, sv. 313
Grgur XI., papa 197
Grgur XIII., papa 340
Grgur XV., papa 261
Grličić, Ivan 53, 376
Grmača, Dolores 340
Grmek, Mirko Dražen 165

- Grubeša, Josip 291, 355, 370, 466, 468
Grude 355, 356
 Guarrera, PM 153, 157, 161
Gudiña 252
 Guido Karmelićanin 312
 Guilielmo 62
 Gundrum, Fran 135
 Gundulić, Ivan 258, 375
Gyöngyös 18
- Haag* 138, 183, 184
 Habek, Dubravko 333
 Habsburgovci, dinastija 219, 226
Habsburška Monarhija 51, 58, 79-82, 166, 205-207, 210, 328, 372, 397, 399, 407, 408, 413, 468
 Hadrijan VI., papa 235
 Hagara, Sarina sluškinja 29, 40
 Hahnemann, Samuel 334
Haljinići 402
 Ham, Sanda 369
 Hamburger, Geoffrey 190
 Hanák, Péter 219
 Hardy, N. 153, 161
 Häusler, Maja 371
 Henrik, sv. 255
 Herbst, Gašpar 221
Hercegovачka kustodija 403-405, 412, 414
Hercegovina 355, 402
 Herder, J. G. 102
 Herkul 253
 Herod, kralj 69, 71, 279
 Hersche, Petar 79, 83, 88
 Hidža, Đuro 50, Hilarije, sv. 62
 Hildegarda, sv. 129
 Hipokrat II. 148
 Hipokrat s Kosa (Hippocrates) 107, 165, 169, 170
 Hobbes, Thomas 285
 Hofinger, Johannes 80, 81, 83, 88,
 Holoferno 35, 36
 Holzapfel, Heribert 189, 200
 Holzer, P. 153, 161
 Homer 250
 Honorije III., papa 280
 Hook, Judith 226
 Horacije Flak, Kvint 106
 Horvat, Marijana 370
 Horvat, Rudolf 210, 212, 214
 Horvath, Ivan Baptista 325
 Hoško, Emanuel Franjo 11, 13, 22, 25, 41, 45, 46, 51, 62, 63, 66, 67, 69, 73, 75, 77-79, 85, 88, 91, 126, 131, 186, 188, 197, 199, 224, 305-310, 313-317, 323, 341, 383, 397-399, 401, 403, 408, 412, 469
 Hraban Maurus 284
 Hrkać, Serafin 355, 356
Hrvatska 8, 48, 49, 53, 81, 114, 128, 137, 146, 150, 165, 185-188, 190, 192, 193, 195-199, 204, 207, 211, 221, 224, 233, 246, 292, 304, 346, 368, 386, 391, 392, 397, 467-469, 472
Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda 20, 468
Hrvatsko Kraljevstvo 82
Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo 197, 219, 221, 222, 225-227, 230, 231, 234, 243, 244, 467
 Hsia, R. Po-Chia 220
 Hubbert, M. 151, 161
 Hudson, R. 161

- Huizinga, Johann 57, 63
Hus, Jan 284, 317
- Ikmar iz Reimsa 284
Ilić, Ilija 404, 418
Ilirija (Ilirik) 94, 235
Ilok 16, 85, 188, 294, 403, 405, 412, 472
Imotski 166, 412
Indija 137
Indija 188
Ine 198
Ingenhousz, Jan 328, 329
Ingolstadt 78
Inocent III., papa 125
Inocent IV., papa 187
Inocent XII., papa 247, 248
Irak 147
Irenej, sv. 188, 285
Istra 187
Isus Krist 189, 190, 196, 234, 256, 277-280, 282-286, 294, 310, 317
Italija 34, 85, 103, 120, 198, 222, 223, 235, 245, 293, 306, 398, 413
Ivan (II.) Sigismund, sin kralja Ivana Zapolje 35, 231, 232
Ivan Aparicije 252
Ivan Damaščanin, sv. 283
Ivan Evanđelist, sv. 26, 281, 310
Ivan IV., papa 94
Ivan Kapistran, sv. 16, 97, 188, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 199, 204, 220, 221
Ivan Korčulanin 198
Ivan Krstitelj, sv. 281
Ivan Milanski (Joannes de Mediolano) 48, 104, 167
Ivan XXII., papa 278
- Ivan Zlatousti (Ioannes Chrysostomus), sv. 27, 38, 52, 62, 86, 310, 313
Ivanić 276
Ivanišević, Ivan 264, 267
Ivanošić, Antun 50
Ivanović, Franjo 45
Ivanjska 401
Izabela, poljska princeza 231
Izidor a s. Michele 249
Izidor, sv. 254
- Jadran* 46
Jagelovići, dinastija 219
Jagić, Vatroslav 376, 377
Jaić, Marijan 83
Jair 38
Jajce 233, 404
Jakin v. Ancona
Jakobović, Matija 377
Jakočević, Jerolim 83
Jakošić, Josip 67, 245, 341
Jakov (Starozavjetni) 31
Jakov Alfejev apostol, sv. 281
Jakov iz Vitryja 189
Jakov Markijski, sv. 16, 190, 193, 196, 198, 221
Jakov Zadranin 94
Jakov Zebedejev 281
Jambrek, Stanko 220
Jambrešić, Andrija 356, 359, 371
Janeković-Römer, Zdenka 188, 189
Janković, Josip 12, 45, 306
Jansen, Cornelius 79, 277
Jelčić, Dubravko 41
Jelena Križarica, sv. 94, 95

- Jelenić, Julijan 18, 23, 245, 247, 304, 398, 405, 407, 413
- Jeličić, Marko 404, 417
- Jembrih, Alojz 183, 184
- Jerebić* 94
- Jerković, Marko 10, 110, 219, 467
- Jernej, Josip 371
- Jeronim, sv. 62, 86, 94, 235, 258, 276, 285, 313
- Jeruzalem* 30, 68, 69, 319
- Ježić, Slavko 41
- Jišmael 29
- Jolić, Robert 401
- Jolles, André 42
- Jordan*, rijeka 69, 315
- Josip II. Habsburški, car 45, 80, 209-211, 324, 333, 346, 386, 397, 398, 413, 414, 416, 417
- Josip od Ebore 215
- Josip, sv. 26, 29, 71, 74, 255
- Joule, Robert 328
- Jožefić, Franjo 223
- Juda Iškariotski 281
- Juda Makabejac 319
- Juda Tadej apostol, sv. 26, 281
- Judita, sv. 35, 36, 40
- Jukić, Ivan Franjo 245-247
- Julije II., papa 187
- Junius, Peter 250
- Jurin, Josip 370
- Jurišić, Hrvatinić Gabrijel 91, 94, 96, 104, 105, 165, 387, 466, 468, 469
- Jurjević, Bartol 220
- Jurković, Ivan 233
- Kacijaner, Ivan 225
- Kačić Miošić, Andrija 14, 20, 21, 25, 46, 47, 49, 58, 67, 68, 74, 91-97, 99, 101, 102, 341, 343, 368, 469
- Kajo, sv. (papa) 94,
- Kajfa 72
- Kalić, Arkandeo 27,
- Kaloča* 261, 274
- Kaločko-bačka nadbiskupija* 228, 232, 244
- Kamatou, Guy Paulin Pougoué 151, 162
- Kana Galilejska* 28, 29, 30, 69, 71,
- Kanavelić, Petar 264
- Kanižlić, Antun 49, 65, 66, 76,
- Kant, Immanuel 387
- Kapadokija* 225
- Kapitanović, Vicko 276
- Karadžić, Vuk Stefanović 373, 377
- Karagić, Luka 45
- Karamatić, Marko 304-306
- Karapandžić, Petar 45, 309
- Karlić, Ivan 303, 471
- Karlo Čelavi, car 284
- Karlo Robert, kralj 188
- Karlo V. 225
- Karlo VI. (III.) Habsburški, car i kralj 206
- Karlo, sv. 72,
- Karlović, Ivan 224, 234
- Karpokrat 285
- Kartaga* 278
- Kastilja* 252
- Kastriotić, Juraj (Skender-beg) 95, 343
- Kasumović, Ivan 67, 75,
- Kašić, Bartol 263-271, 371, 374, 375
- Katančić, Matija Petar 49, 65, 216, 375
- Katarina II., carica 386
- Katarina, sv. 26, 28, 36, 37,

- Katavić, Ivan 412, 418
Katičić, Radoslav 121, 131, 371, 374, 466
Katon, Marko Porcije 253
Katona, István 224, 228
Kažotić, Augustin 94, 137, 144
Keipert, Helmut 373
Kekez, Josip 42
Kemp, Jerrold E. 390
Kerchove, Gaudencius 19
Kesić, Nikola 11-13, 46, 47
Kina 137, 148
Kirwan, Richard 328, 329, 332
Kišiček, Gabrijela 293
Klaić, Bratoljub 287
Klaić, Vjekoslav 219, 225, 226, 232
Klement Aleksandrijski, sv. 62
Klement IV., papa 193
Klement od Palerma 18
Klement VII., papa 222, 226-228
Klement VIII., papa 283, 287
Klement X., papa 246
Klement XIII., papa 18
Klement XIV., papa 277
Klimo, Juraj 80, 81, 82
Knauer, Mauritius 348
Knezović, Pavao 10, 245, 355, 371, 466, 467, 472
Knežević, Grgo 401, 418
Knežević, Petar 49
Knin 17
Kolanović, Josip 323
Kolarić, Juraj 220
Kolenić, Ljiljana 369, 372, 373, 375, 377, 469
Kolmo, E. 160
Köln 78
Koloman 255
Kolonić, Ladislav, kardinal 215
Kolut 197
Kombol, Mihovil 42, 251, 258
Konstantin Afrički 142
Konstantin Veliki, car 94, 95,
Kontler, László 219, 222, 226, 232
Konjic 95, 165
Kopijarević Stražemanac, Ivan 12, 17, 18, 20, 22, 24, 306
Köppen, Vladimir Peter 120
Koprivna 213
Koprivnica 186
Kordić, Nikola 403, 418
Kornelije Celzo, Aulo 169
Korvin, Ivan 95
Kos 107
Kosača, Katarina, kći hercega Stjepana 35, 98
Kosača, Stjepan (herceg) 35
Kosić, Ivan 92
Kosor, Marko 370
Kostajnica 186
Košić, Vlado 311-313, 317, 319
Košutar, Petra 367, 372-374
Kovachich, Martinus Georgius 225
Kovačić, Nikola 138
Kovačić, Mislav 117, 127, 131
Kovilj 197
Kovinska kustodija 186
Krakov 219, 368
Kraljeva Sutjeska 17, 401, 402, 404, 405, 410, 417
Kraljević, Bonaventura 403, 418

- Kraljevina Hrvatska i Slavonija* 206, 207, 209
Kraljevina Jugoslavija 213
Kraljevina Slavonija 207
Krapina 165, 275
Kravar, Zoran 65, 73, 75, 105, 115
Krbava 197
Krbavsko polje 221
Krč 165
Krčelić, Adam Baltazar 49,
Kren, Tatjana 349
Kreševo 17, 246, 404, 405, 412
Krešić, Lucija 470
Kristić, Pavao (Stjepan) 35, 95
Kristijanović, Ignac 345
Križevci 275
Krk 222
Krtica, Matija Franjo 51, 82,
Krvava Poljana 323, 325
Kubinyi, András 219
Kujundžić, Andrija 404, 418
Kukuljević Sakcinski, Ivan 42, 67, 75, 221, 341
Kunić, Rajmund 49
Kurelac, Miroslav 219
Kursar, Vjeran 235
Kusić, Zvonko 137, 144
Kuštrak, Danica 147, 148, 149, 151-155, 157, 162
Kutleša, Stipe 277, 285
Kvirin, sv. 94

La Gow, B. 153, 162
Ladan, Tomislav 126
Ladislav od Macedonije 225
Laktancije 319

Lalande, Joseph J. 324
Lalangue, Ivan Krstitelj 7, 135, 167, 169, 171, 174, 179, 183, 184, 389, 470
Lalić, Ludovik (Ljudevit) 9, 355-363, 365, 366, 471
Landau, Sidney 357, 360
Landerer, Leopold Franjo 50, 92
Lanosović, Marijan 67, 216, 345-347, 353, 354, 369, 373, 375, 388
Lasić, Dyonisius 195
Łaski, Hieronim 223
Lastrić, Filip 9, 18, 19, 21, 23, 24, 54, 291-300, 302, 307, 468
Laszowski, Emilij 232, 338
Lavoisier, Antoine L. 328, 329, 331, 332, 336, 387
Lavov 324, 326, 336
Lawrence, Clifford Hugh 188, 191, 192
Lazar, knez 95
Lazar, sv. 34
Le Goff, Jacques 192
Leaković, Bernardin 52
Ledinek, Nina 390
Leipzig 207
Leisner, Maksimilijan 99
Lekić, Ilija 413, 418
Leon XIII., papa 275
Leopold I. Habsburški, car i kralj 246
Leopold II. Habsburški, car i kralj 324-326, 333, 334
Levi 31
Lewis, Kristian 370, 373
Leyva, Diego de 249
Lindberg, Carter 220
Linnè, Carl von 171, 387, 388
Lipovac, Petar 11, 45,

- Lipovčić, Jeronim 12, 13, 52, 53, 67, 341, 342, 345, 376
Lipovica 401
Lippomann, Luigi 62
Lisabon 383
Livno 412
Lollard, Walter 282
London 51, 207
Lopašić, Radoslav 221, 246
Loreto 58
Los Angelos v. Puebla
Losgott, Stanislav 83,
Louven 278
Lovrić, Ivan 92
Lucić (Lucius), Ivan 19, 95
Lučić, Petar 73,
Lučin, Bratislav 225
Ludovik (Ljudevit) II. Jagelović, kralj 219, 220, 224
Ludovik I. Anžuvinač, kralj 195-196
Ludovik, tirinški grof 34
Luka evanđelist, sv. 72, 118, 281
Lukan, Marko Anej 252
Lukić, Ana 205
Lukovo 197
Lull, Raymund 277
Luther, Martin 8, 276-279, 285, 289, 290, 313, 317, 318

Ljoljić, Vanja 147, 470
Ljubić, Šime 262
Ljubljana 245, 246
Ljubuški 404

Macedonije, carigradski patrijarh 310
Macquer, Pierre Joseph 328, 329

Mačva 195
Mačvanska kustodija 186
Mađarska 18, 122, 199, 214, 221, 323, 324, 346, 348
Magyary-Kossa, Gyula 334
Makarska 247
Makarsko primorje 91
Maksimilijan I. Habsburški 224
Mala Azija 225
Malbaša, Marija 216, 345, 346
Malevec, Juraj v. Gregur Kapucin
Malić, Dragica 376
Mandić, Antun 409
Mandić, Dominik 18, 23, 94, 195, 198, 199
Mandēlos 188
Manije 285
Manzoor, A. 152, 162
Maračić, Augustin 404, 413, 418
Marburg 34
Marcion 285
Marči, Nikola 49
Marešević, Pavao 404, 418
Marešević, Petar 405, 411, 418
Maretić, Tomo 253, 376
Marija Magdalena, sv. 40
Marija Terezija, carica 50, 79, 80, 82, 206, 209, 346, 386
Marija, Blažena Djevica 28-30, 36, 40, 43, 52, 59, 60, 61, 71, 73, 74, 97, 189, 255, 278, 279, 292, 297, 311
Marijanović, Kristofor 245, 246
Marijanović, Stjepan 407, 408, 410, 411
Marko evanđelist, sv. 72, 118, 281
Martin, sv. 26
Martinci 213

- Martinović, Bartol 407
Martinović, Ignjat (Dominik) 9, 12, 323-336, 468
Martinović, Ilija 245, 246
Martinović, Ivan 324
Martinović, Ivica 323, 325
Martinović, Matija 323
Martinović, Mirko 324
Martinović, Toma 324
Martinović, Vice 324
Marulić, Marko 73, 235
Mastri, Bartolomeo 316
Matasović, Josip 413
Matasović, Maja 42
Matej evanđelist, sv. (apostol) 37, 38, 72, 118, 281
Mateljan, Ante 278, 283, 284
Matić, Bernardin 292
Matić, Tomo 13, 23, 48, 49, 63, 66, 75, 99, 370, 399, 400
Matija apostol, sv. 26, 281
Matijaš Korvin, kralj 219, 225
Matijević, Stjepan 262
Matković, Ivan 349
Matošević, Luka 45
Matton 167
Matvejević, Predrag 120, 128, 131,
Matzek, Josip 412
Maksim, car 37
Mayor, Bernardin 468
Mažuran, Ive 205, 207, 209
McLuhan, Marshall 294
Mecić, Šimun 12, 13, 45, 53, 83
Mediteran 7, 117, 119-121, 123, 125, 129, 130, 133, 134
Međeral, Franjo 165
Megerle, Johann (Hans) Ulrich 27
Megyer, utvrda 225
Mehmed II., sultan 35
Meksička franjevačka provincija 251
Meksiko 249, 252-254, 259, 467
Mendel, Gregor 127
Mérimée, P. 102
Messegue, Maurice 124, 131
Metod, sv. 94,
Migazzi, Christoph 50, 51, 82, 83,
Mihaljević, Milica 359, 385
Mihanović-Salopek, Hrvojka 25, 27, 28, 42, 63, 138, 145, 469
Mihovil arkandeo, sv. 26, 70, 71,
Mikala 40
Mikalja, Jakov 356, 357, 359, 360, 363, 370, 372, 376, 389, 471
Mikičić, Mato 221, 223, 233
Mikić, Mato 406
Mikloušić, Tomaš 343-345
Miletić, Augustin 406, 409
Millett Benignus 250
Milovec, Baltazar 27
Milunović, Josip 49
Minerva, božica 39
Mirković, Marija 192
Mitrovica 188
Mitterpacher, Ljudevit 206
Mleci 67, 91, 99, 183, 184
Mletačka Dalmacija 91
Moab 37
Moguš, Milan 368, 374, 375, 377
Mohač 17, 223, 244, 398, 401-403
Mohačko polje 219-220, 224
Mojsije 8, 28, 276, 284, 285, 289, 290

- Molina, Luis de 280, 283
Molnár, Antal 219, 220, 226-228
Montan Frižanin 285, 317
Monterey 252
Montgolfier de, obitelj 326
Montplainchamp, Jean Bruslé de 68
Moorman, John R. H. 194, 220
Moretti, Violeta 233-235
Morrison, Gary R. 390
Morveau, Goyton de 324
Mostar 355, 465
Mrnavić, Ivan Tomko 263-265, 267, 270, 271
Mršić Felbar, Iva 275, 471
Muhamed 58
Mulih, Ivan 27, 54
Mulih, Juraj 27, 54, 78
- Nabukodonosor 36
Nádasdy, Toma 225
Nagy, Antun 341, 343, 349
Napulj 245, 249, 370
Našice 16, 97, 186, 304, 306, 307, 403, 404
Natalis, Alexander 283
Nazaret 58
Nehemija 31
Neralić, Jadranka 226, 228
Nestorije 279, 310, 317
Neudorf (Osijek) 209
New York 51
Newton, Isaac 325
Nezavisna Država Hrvatska 213
Nicefor 95
Nigović, Biljana 150
Nikić, Andrija 355, 356
- Nikola, sv. 281
Nikolić, Augustin 404, 418
Nikolić, Grgo 403, 405, 417
Niniva 147, 162
Nippur 147
Nizozemska 324
Nova Gorica 120
Nova Gradiška 210
Novak, Slobodan Prosperov 42, 387
Novaković, Darko 223, 225, 232
Novat 317
Novi Marof 165
Nürnberg 233, 338
Nyomárkay, István 371, 373
- Njemačka* 34, 86, 208, 211, 234-236, 324, 326, 333
Njitranska biskupija 232, 244
- Oczkova, Barbara 368
Očevija 294
Odesa 120
Oesper, Ralph E. 334
Ogramić (Olovčić), Nikola 8, 245-259, 467
Ogramić, Franjo 245
Oktavijan August 94, 279
Olah, Nikola 229
Olov 245
Oltenija 166
Omiš 355, 356
Opletal, Lubomir 156, 158, 162
Opuzen 183-184
Orbais 283
Ordronaux, John 121, 122, 125, 132
Orense (biskupija) 252

- Origen 318
 Orlić, Benvenut 468
 Országh, Ivan 224
Orun 95
Orijek 10, 11, 16, 45, 52, 59, 85, 96, 97, 205-216, 218, 304, 307, 324-326, 342, 345-347, 349, 404, 465
Osmansko Carstvo 8, 49, 166, 205, 206, 209, 213, 220, 225, 226, 230, 234, 235, 296
 Ostojić, Jelena 355, 471
Otoka na Uni 197
Otomansko carstvo v. Osmansko Carstvo
Ovčara 472
Oxford 338, 363
Ozorska 187

 Packeiser, Kirsten 383
Pačetin 213
 Pavijanović, Ivan 66, 106
Pakša 17
 Pálffy von Erdöd, Karlo 398
 Pálffy, Géza 219, 222, 223, 228, 230, 232, 233
 Palmotić, Junije 261
Panonija 133, 134
 Papušlić, Antun 12-13, 45, 52
Paraćin 166
 Parčić, Dragutin Antun 389
Pariz 165, 324
 Patačić, Adam 390
 Patačić, Đuro 215
 Patafta, Daniel 303, 471
 Paufigue, J. J. 153, 162
 Paulinijan, sv. 94,
- Paušek Baždar, Snježana 323, 325, 328, 391, 468
 Pavao III., papa 227, 228, 232, 276
 Pavao Mariano a s. Flora 249
 Pavao iz Samosate 279
 Pavao V., papa 280, 283
 Pavao, apostol sv. 32, 54, 281, 293, 310
 Pavić, Jasmina 383, 471
 Pavić, Juraj 285
 Pavišević, Josip 216
 Pavličić, Pavao 259
 Pavlović, Antun 45
Pečuh 186, 231, 276, 400, 402-404, 410-413
Pečuška biskupija 82, 199
Pečuška kustodija 186
 Pečina, Marko 136, 145
 Pelagije 277, 278
 Penić, Filip 214
 Penkala, Slavoljub Eduard 386
 Pepelnjak, Stjepan 139, 145
 Peregrin Saksonac 198
 Perényi, Gábor 221
 Perényi, Ivan 225
 Perić Gavrančić, Sanja 371
Perugia 34
 Perusini, Karlo 19
Perzija 61
 Pešorda Vardić, Zrinka 191
Pešta 7, 21, 47, 48, 67, 68, 76, 78, 83, 84, 92, 96, 104, 120, 183, 184, 210, 213, 307, 323, 325, 326, 333, 387, 405, 470
 Peštalić, Grgur 468
 Petar Abelard 319
 Petar apostol, sv. 248, 277, 280, 281
 Petar de Bruis 319

- Petar de Figuero 252
Petar de Monte Corvino 222
Petar Kanizije, sv. 53, 78, 79, 83, 306
Péter, László 229
Petravić, Ante 74-75
Petrovaradin 16, 208, 209, 306
Pilāt, Poncije 72
Piller, Matija 206
Pintarić, Ana 466, 472
Pintarić, Neda 368
Pio IX., papa 278
Platužić, Edmund 167, 183-184
Plinije Stariji 107, 362
Podgrađe 186
Podunavlje 12, 14, 19, 20, 93, 261, 262, 303-307, 465
Poganovci 213
Poljska 210, 222, 225, 227
Pomponije Fest 248
Pont 285
Posavina 402
Posilović, Pavao 262, 264, 270
Posušje 413
Potocki, Ignjat 324
Požega (Slavonska) 16, 18, 46, 186, 192, 205, 207, 245, 304, 400-404, 410-412, 414
Požeška županija 207
Požun v. Bratislava
Prag 59, 225, 383
Pranjeković, Ivo 296, 370, 373, 374
Pray, George 232
Prešov 225
Priestly, Joseph 324, 328, 329, 336
Proklo Carigradski, sv. 310
Proust, Joseph Louis 331
Provincija Bosna Hrvatska (Hrvatsko-kranjska provincija) 246, 399
Provincija Presvetog Otkupitelja v. Provincija sv. Kaja
Provincija Presvetog Spasitelja 399, 412
Provincija sv. Antuna 222
Provincija sv. Ivana Kapistranskoga 11, 15, 16, 19, 21-24, 45, 47, 50, 58, 68, 78, 82, 91, 92, 94, 121, 122, 126, 128, 129, 133, 134, 166, 214, 303, 304, 307, 397, 399, 400, 403, 408, 412, 413, 465, 469
Provincija sv. Kaja 45, 91, 166, 214, 351, 466
Provincija sv. Ladislava 167, 275, 276, 399, 400, 468
Provincija sv. Marije 399
Provincija sv. Serafina 193
Provincija Terra di Lavoro (Abruzzo) 222
Prusa 107
Pruska 205, 386
Ptičar, Adela 370
Puebla 253, 256-257

Quiercy 284

Radić, Ludovik 49
Radna 16, 17, 48, 58, 97, 405
Radnić, Mihajlo (Mihovil) 8, 12, 45, 261-272, 274, 376, 471
Radoslav, kralj 95
Rady, Martyn 229
Rahmati, B. 153, 162
Rahner, Karl 285
Rakovitskaya, Olga 160
Ramadanović, Ermina 370
Ramford, Benjamin Thompson 328
Ránki, György 207

- Rapić, Đuro 42, 341, 342, 345
 Rastić, Džono 49,
 Raukar, Tomislav 219
 Rayaumont (prior od Sombrevala) 80
 Rebeka 40
 Rebić, Adalbert 276, 277, 279, 285
Regensburg 233, 244
 Reiffenstühl, Anaklet 316
Reims 284
 Relković, Matija Antun 49, 65, 67, 68, 138, 206, 368, 373, 375-377, 387, 388
 Relković, Stjepan 206
 Reljac, Veronika 77, 470
 Reljković, Josip Stjepan 65, 346
Remetinec 276
 Remilly, Émile 121, 132,
 Rešetar, Milan 262
Retfala 205, 207, 212
 Richter, Jeremias Benjamin 331
Rijeka 82, 355, 384
Rim 8, 35, 94, 98, 167, 215, 225-227, 244, 245, 247, 259, 261, 274, 279, 471
Rimska franjevačka provincija 222, 244
Rimsko Carstvo 235
 Robertson, Iain 185
 Robson, Michael J. P. 188, 189, 220
 Roccabonelli, Niccolo 388, 389
 Roest, Bert 189-191, 193-195
 Roglić, Josip 388
 Rok, sv. 72
 Rorari, Girolamo 227
 Ross, Steven M. 390
 Rozalija, sv. 72
 Rozić, Mijo st. 404, 418
 Rufin Tiranije Akvilejski 310
Rumunjska 195
 Rupčić, Bonicije 195-196
Rusija 296, 386
 Ruta 37
Ružiči 355, 403, 412
 Sabelije 279
 Saccetti, Ilarije 222
 Sadiković, Sadik 112, 113, 115, 116
Sagan (opatijska) 51, 53, 81,
 Sager, Juan Carlos 385
 Sailer, Johann Michael 27, 51
 Sajeli, Begum 158, 162
Salamanca 245, 252
Salerno 48, 103, 104, 120, 133, 134, 149
 Salome, bl. 255
 Salomon, židovski kralj 34-36, 250
 Samardžić, Mijo 407
 Samardžija, Marko 374
San Francisco 51
 Sanchez Parejo, Bartolome 249
 Sanlucar de Barrameda 252
 Sara 29, 40
Sarajevo 46, 62, 291, 402
 Sartoratto, A. 152, 162
Sarvaš 213
Sava 20-22, 127, 166, 197, 211, 213, 398, 413
 Scala, Aidée 227
 Scheele, Carl Wilhelm 328, 332
 Schlosser, Josip Kalasancije 388
 Schwarzwald, Jürgen 220
 Scopoli, Giovanni Antonio 328
 Scot Eriugena, Ivan 277, 284
 Sebastijan od Aparicija, bl. 8, 247-259, 467
 Sebastijan, sv. 72

- Segesd* 186
Seglak 186
Segneri, Paolo st. 27
Sekulić, Ante 13, 21, 23, 26, 43, 221, 224, 261, 269, 286, 287, 323
Šenocak, Neslihan 194-195
Serédy, Gašpar 231
Sergije I., papa 279
Sesar, Dubravka 367, 369, 375
Sevilla 249
Seymour, Suzanne 186
Shushunov, S. 160
Sicilija 103
Sidorova, T. 160
Sigismund I., poljski kralj 219, 225
Siksto IV., papa 187
Sinj 17, 92, 95, 349, 469
Siraisi, Nancy 136, 145
Sirotković, Hodimir 187, 188, 197
Sisak 186
Skenderović, Robert 121, 122, 132
Skok, Petar 263
Slamnig, Ivan 121, 122, 128, 132
Slapnica 404
Slavonija 8, 12, 14-16, 19-22, 48, 58, 66, 67, 80, 93, 122, 127, 165, 166, 186, 187, 197, 198, 205-215, 218, 224, 245, 303, 304-307, 346, 348, 367, 386, 387
Slavonska (Voćinska) kustodija 187
Slavonski Brod 17, 18, 59, 62, 97, 303, 304, 306, 307, 388, 400, 402-404, 410, 412
Sljeme 127
Smičiklas, Tadija 187, 193, 195, 196
Solan, sv. 73, 74
Solar, Milivoj 123, 132
Soldo, Ante Josip 350
Solecki, Ralph 147
Sólyom, Jenő 220
Sombor 17
Soptić, Lovro 412, 418
Sozzini, Fausto 282
Sozzini, Lelio 282
Spaić, Ladislav 82
Spengemann, William 196
Split, 11,
Squicciarini, Donato 226
Srbija 166, 195
Srijem 14-16, 19-22, 93, 122, 166, 185, 186, 195, 196, 198, 205-208, 214, 221, 307, 348
Srijemska (Iločka) kustodija 186-188
Srijemska biskupija 82
Srijemska županija 207
Srijemski Karlovci 296
Srijemsko vojvodstvo 207
Sršan, Stjepan 18, 208, 211, 212
Starac Milovan v. Kačić Miošić, Andrija
Starčević, Ilija 407
Starčević, Šime 373, 374
Statilić, Ivan (Giovanni Statileo) 223
Stay, Benedikt 49
Stehenić, Ivan Krstitelj (Stehenics, Joannes Baptista) 92, 94
Stenjevec 344
Stipetić, Vladimir 323
Stjepan II., zagrebački biskup 187
Stjepan Prvomučnik, sv. 26, 281
Stock, Simon 50
Stojak, Rudi 296
Stolac, Diana 370, 466, 469
Stolni Biograd 220, 402, 404, 405, 407, 408, 410

- Stramljič Breznik, Irena 390
Strasbourg 150,
Strauch, Benedikt 81
Stražemanac, Ivan v. Kopijarević
Stražemanac, Ivan
Strohal, Rudolf 136, 145
Stross, Joakim 246
Stulić, Vlaho 50
Stulli, Joakim 371, 389
Suárez, Francisco de 282
Subotica 404, 409, 412
Sulejman II. Veličanstveni,
sultan 220, 226
Summa, Mihael 216
Sušnik, Franjo 371
Suzana, sv. 39, 40
Sveta Zemlja 197
Sveto Rimsko Carstvo 236
Svetonije Trankvil, Gaj 248
Swieten, Gottfried von 324, 327
Sydney 51
Sylvius, Zacharia 123, 138, 183-184
Szabadváry, Ferenc 327, 330, 334
Szakály, Ferenc 219, 232-233
Szalay, László 225
Székesfehérvár v. Stolni Biograd
Szökefalvi Nagy, Zsoltán 327, 330, 334
Szolnok 409
Szombathely 220, 400, 403-405, 407,
408, 410, 412

Šafařík, Pavel Jozef 43, 79, 88
Šarengrad 17, 52, 197
Šarić, Anto 275
Šekem 31
Šeper, Franjo 275

Šeremet, Filip 406
Šibenik 17, 94
Šidak, Jaroslav 323
Šilobod, Mijo 387
Šimić, Josip 401, 418
Šimić, Krešimir 65, 470
Šimić, Luka 412, 413, 418
Šimkić, Franjo 406
Šimun 31
Šimun Kanaanac apostol, sv. 281
Šimun Tadej, sv. 26
Šimundić, Mate 370
Šimunić, Mihael 54
Šimunović, Domagoj 305, 306
Šipka, Danko 357, 359, 361, 384
Široki Brijeg 403, 405, 412
Šišak, Marinko 350, 466, 472
Šitović Ljubušak, Lovro 60, 371, 372
Škvorc, Štefan 27
Šleska 51, 81,
Šljivić, Lovro 402, 405, 410,
411, 418
Šolić, Edita 108, 389, 391
Šömen, Branko 323-325
Španjolska 225, 245, 251, 272
Štampar, Andrija 135
Štebih, Barbara 370
Šugar, Ivan 388, 390
Šulek, Bogoslav 386, 388, 389
Šuljak, Andrija 216, 245, 246
Šundalić, Zlata 25, 68, 69, 74, 75,
468, 469
Šurmin, Đuro 323
Šušnić-Fliker, Zlata 136, 145
Švapska 211

- Švelec, Franjo 41
Švicarska 324
- Tabak, Josip 126
- Tadijanović, Blaž 369, 371, 377, 388
- Tafra, Branka 358, 360, 361, 367, 369, 370, 372, 374, 376, 377
- Tanzlingher, Ivan 389
- Tartalja, Hrvoje 104, 115, 121-123, 126, 128, 132, 135, 145, 165, 183-184, 387, 388
- Tatarin, Milovan 43, 67, 68, 341, 342, 345, 347
- Taube, Fridrih Wilhelm von 206-208
- Tavelić, Nikola, sv. 94
- Taylor, Larissa 189
- Temistoklo 61
- Temišvar* 16,
Temišvarski Banat 166, 207
- Temnus* 94
- Teodoret Cirski 310
- Teodorik, car 94,
- Teodozije, car 62
- Teofilakt, sv. 313
- Teofrast 148, 388
- Tereza del Prado 252
- Terezija, kći Alfonsa VI.
od Kastilije 135
- Tertulijan 319
- Tesla, Nikola 386
- Teševo* 403
- Thulin, Oskar 220
- Thurn, Juraj 221
- Thurzó, Franjo 232
- Thurzó, János 232
- Timotej, sv. 54, 281
- Tisa* 231
- Tit Livije 362
- Tit, sv. 281
- Tokaj* 222, 231
- Tolisa* 401, 403
- Tolna* 17
- Toma Akvinski, sv. 275, 282, 284, 315
- Toma apostol, sv. 281
- Toma Arhidakon 235
- Toma, egerski biskup 228
- Tomašević (Tomaš), Stjepan, bosanski kralj 95, 98
- Tomašević, Antun 216
- Tomiković, Aleksandar 52, 67, 341, 343, 347-349, 353, 354
- Tomislav, kralj 95
- Tomislavgrad* 465
- Tomory, Pavao 224
- Topolski, Jerzy 227
- Tordini* 188
- Toronto* 51, 96
- Torquemada, Juan de 249
- Tóth, István György 220, 233
- Transilvanija* 122, 225
- Trident (Trento)* 276, 314
- Trnava* 49
- Trogir* 340
- Trpinja* 213
- Trsat* 58
- Tučepi* 355, 356
- Tutankamon, faraon 147
- Tuzla* 404
- Tvorić, Alojzija 469
- Tvrđa* 209-215, 470
- Tvrtko II., bosanski kralj 198
- Tvrtković, Tamara 103, 469

- Udbina* 197
Ugarska 16, 21, 48, 58, 93, 127, 165, 166, 186, 187, 198, 205, 211, 218, 219, 221, 222, 229, 231, 233, 235, 413
Ugarska provincija 186
Ugarska vikarija 186, 187
Ulice 404
Urban V., papa 195
Usorska kustodija 186
Ušković, Petar 465
Utješenović, Juraj 231
Utvić, Vladimir 205-206
- Vác* 412
Vacka biskupija 231
Vajs, Nada 360, 363, 370, 372, 388-390
Valpovo 186
Varaždin 167, 183, 184, 186, 192, 275, 276, 400, 404, 406, 412
Vareš 402, 404, 412
Varon, Terencije 97
Veber, Adolf 376, 377
Vedano, Josip Maria de 15
Velika 13, 17, 18, 46, 205, 218, 245, 306
Velika Grčka 103
Velikanović, Ivan 216, 307
Veliki Varadin (Varad) 223, 230, 244
Venancije, sv. 94
Venecija 111, 138, 166, 225, 294, 339-340
Veneroni, Sieur de 374
Vera 213
Veracruz 253
Vergilije Maron, Publije 248, 253, 254
Vidin 94, 197
Vidošević *alias* Čavar, Ilija 405, 411, 418
Vidović, Jozo 370
Vigilancije 318, 319
Viković, Ivan 245
Vilov, Stjepan 11-13, 45, 46, 85, 216, 303, 307, 309, 341, 375
Vince, Zlatko 368, 369
Virovitica 186
Virovitička županija 207, 212, 324
Visovac 17, 215, 350
Vitanović, Josip 245
Vitek, Darko 208, 209
Vitezović, Pavao Ritter 49, 138, 339, 341-344, 346, 390, 471
Vladimir, kralj 95
Vladimirović, Luka 7, 111, 112, 115, 136, 167, 171, 174, 177, 179, 183, 184, 389, 390, 470
Vlaška 166
Vodnik, Branko 43
Vojna Granica 209
Vojnić, Aguštin 245
Vojvodina 166
Voltaire (François Marie Arouet) 387
Voltić, Josip 373
Vončina, Josip 262, 263, 270, 370
Vorstius, Conrad 283
Vrančić, Antun 223, 225, 228, 232
Vrančić, Faust 225
Vratović, Vladimir 223, 225, 232
Vrba 303, 306
Vrbanus, Milan 205, 207, 208
Vrbica 197
Vrbovec 469
Vrdnik 188
Vrgorac 166
Vrhovac, Maksimilijan 399, 400, 405, 406, 409, 417

- Vučičević, Saro Bono 49
Vučjak 402
Vukovar 10, 17, 97, 207, 397, 398, 401-414, 416, 417, 472
Vuković Rodríguez, Jadranka 147, 470
Vulić, Sanja 261, 471
- Wadding, Lucas 19, 188, 191, 196, 222, 232
Wartburg 34
Wenzel, Gusztáv 225
Werböczy, István 223, 225, 229, 230
Wertheimer-Baletić, Alica 211
Westrumb, Johann Friedrich 333
Wichtl, M. 152-157, 163
Wurz, Ignaz 27, 51
Wycliffe, John 8, 280, 282, 284, 289, 290
- Ypern* 79
- Zacatecas* 253
Zadar 338
Zagreb 20, 91, 94, 99, 149, 165, 186, 192, 205, 275, 276, 294, 307, 342-344, 347, 355, 384, 398, 400, 403-405, 410
Zagrebačka (nad)biskupija 82, 245
Zagrebačka kustodija 186
Zagrebec, Štefan 27
Zalay, Ivan 225
Zane, Bernardin 234
Zaostrog 91, 92
Zapadno Rimsko Carstvo 103
Zapolja, Ivan, kralj 35, 222-232, 243, 244
- Zaslivlje* 404
Zborovčić, Benedikt 340
Zečević, Divna 307
Zečević, Vesna 372
Zelenika 402
Zemon Davis, Natalie 190
Zemplén, Jolán 326, 327, 330
Zemun 17, 188
Zenko, Franjo 370
Zgusta, Ladislav 357
Zirdum, Andrija 193, 197, 198, 245, 291
Zmajević, Vicko 264, 266, 267, 269, 271
Zomborlić, Emerik 45
Zoričić, Mate 387
Zorzi, Francesco (Francesco Giorgio Veneto) 222
Zovik 412
Zovko, Valentina 185, 467
Zuzorić, Bernardo 27, 54
Zvizdović, Anđeo 94
Zvonimir, kralj 95
Zwingly, Ulrich 8, 289, 290
- Železnjak, Željko 468
Žepče 402
Žepić, Stanko 371
Žigmund Luksemburški, kralj 191
Živaković Kerže, Zlata 205, 209, 210, 212, 214, 468
Živogošće 17
Žugaj, Marijan 199
Župan, Franjo 345

*** Zbornik o Emeriku Paviću

Nakladnik: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Za nakladnika: Josip Talanga

Prijevod na engleski: Vedrana Vojković Estatiev

Kazalo: Rudolf Barišić i Marko Jerković

UDK: Ružica Grbešić, prof.

Računalna obrada teksta i omota: MI - obrt za grafičku pripremu, Samobor

Tisak: Tiskara Grafing

Tiskano u svibnju 2014.

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 878223.

ISBN 978-953-7823-35-1

R A M U S
VIRIDANTIS OLIVÆ.

IN
ARCAM MILITANTIS
ECCLESIAE
RELATUS.

SEU
PARAPHRASTICA.

ET
TOPOGRAPHICA
DESCRPTIO
PROVINCIAE

NUPER
BOSNÆ ARGENTINÆ.

JAM VERO
S. JOANNIS A CAPISTRANO
NUNCUPATÆ.

Ordinis Minorum Regularis Observantiæ, in ditione
Sue Sacre Cæsaris, & Regio-Apostolicæ Majestatis, per Ungar-
iam, Slavoniam, Syrmiam, & Banatum diffuse,

CLIENTALIS OBSEQUII ERGO
REVERENDISSIMO PATRI
JOSEPHO MARIA DE VEDANO,
Almæ Mediolanensis Observantium Provinciae Leodori Jubilato, &
Ex-Ministro Provinciali; Jam Difinitori Generali, nec non actuali totius Cis-
montane Familie Commissario Generali, Superiori Calendissimo, Oblato.

P. EMERICO PAVICH à BUDA, Leâ. Jub. Ex-Definit. & actuali
Nuncupatæ Provinciae Chronologo.

B U D Æ,

TYPIS LEOPOLDI FRANCISCI LANDERER,
ANNO M. DCC. LXVI.

EPISTOLE

EVANGJELJA

PRIKO SVIU GODISHNJI
N E D I L J A H

S V E T K O V I N A H
S-DVIMA MUKAMA ISUSA
PO MATHEU, I IVANU
ISPISANIMA.

Po uredjenju Rimskoga Misala, i Na-
redbi Svetoga Tridentinskoga Sabora
Slovena,

I u Slovinski, iliti Iliriski Jezik pri-
shtampana

PO O. F. Emeriku Pavichu negdashnje-
mu Lekturu, i Difinituru Prov. S. Ivana od
Kapistrana. Sada pako s-pridatim velikim Bla-
gosovom vode na Vodokerstje iz nova
pritsnuta

U B U D I M U,

Sa Slovima Kraljevske Magjarske Mudroskup-
shtine Godishta

1 8 0 8.

Cijena: 120 kn

ISBN 978-953-7823-35-1

9 789537 823351